

Vekerdi László

„Az ember – gondolkodó nádszál”

A magyar művelődéstörténet országútján

Sajtó alá rendezte: Gazda István

Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet

Budapest, 2016

Készült a [Nemzeti Kulturális Alap](#) támogatásával

Szakszerkesztő:

Bodorné Sipos Ágnes

A digitális kiadás elkészítésében közreműködtek:

Tordas és Társa Kft.
Hungarus Bt.

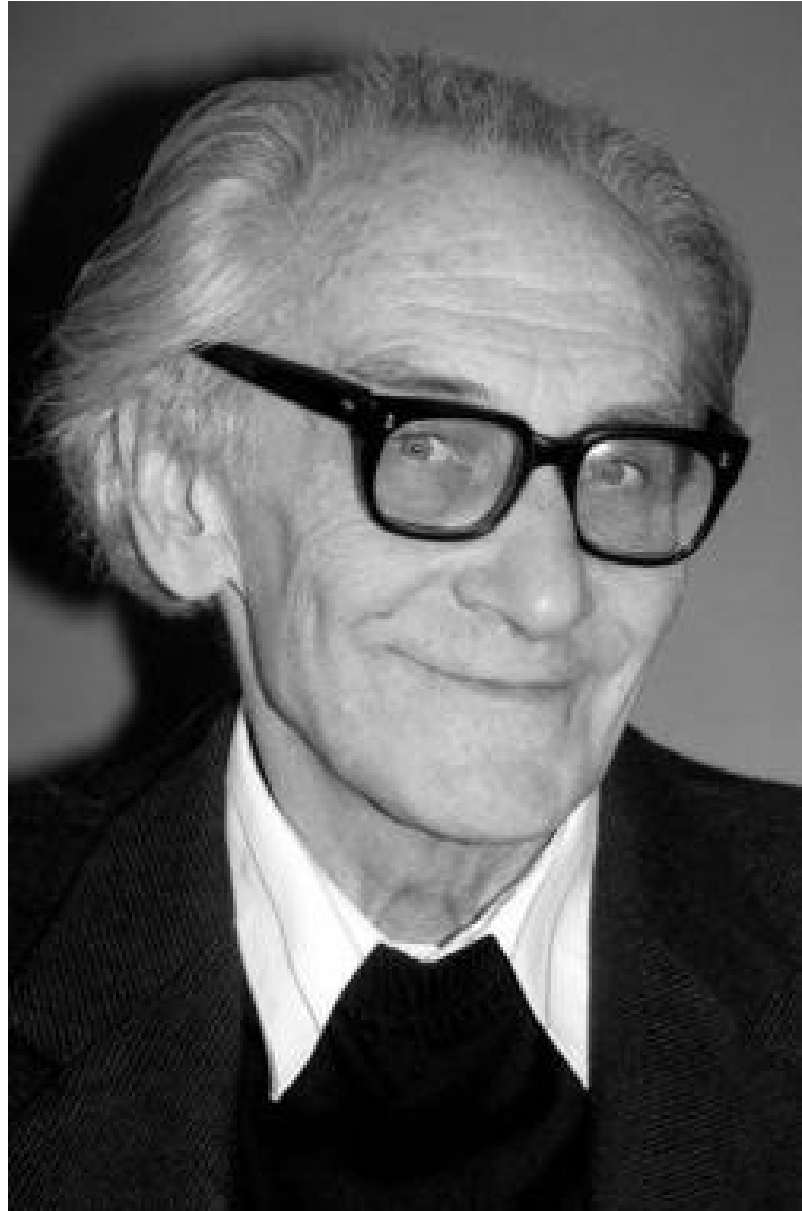
© Dr. Vekkerdi László jogutóda, 2016

Vekkerdi László digitalizált tudománytörténeti írásai itt olvashatók:

Matematikatörténet: <http://real.mtak.hu/21008/>

Így él Galilei: <http://mek.oszk.hu/05000/05031/index.phtml>

Reáliák a régi Akadémián: <http://mek.oszk.hu/05400/05455/index.phtml>

TARTALOM

Régi magyar gondolkodók

Egy Ramus-követő Erdélyországban. Szigeti József Apáczai válogatásáról
Apáczai „itt léte”. Fábíán Ernő Apáczai kötetéről
Az ész ujjongása. Nagy Géza Pápai Páriz Ferencről
Erdélyi féniks. Jakó Zsigmond Tótfalusi Kis Miklósról
Két korszak határán. F. Csanak Dóra Teleki Józsefről
Kőrösi indulása. Csetri Elek Kőrösi Csoma Sándorról
Az utolsó erdélyi polihisztor. Mikó Imre Brassai Sámuelről
Gondolkodó magyarok: magyar gondolkodók. Szigethy Gábor könyvsorozatáról

Kísérletező emberek

„Esött a hó, éngöm bélepött”. Emlékezés Fülep Lajosra (1985)
A hűség öröme. Várkonyi Nándor pergő éveiről (1977)
Várkonyi aktualitása (1988)
Utószó Várkonyi Nándor „Az elveszett paradicsom” című kötetéhez (1988)
Egy magyar gondolkodó. Hamvas Béláról (1988)
A kísérletező ember. Németh László természettudományi írásairól (1964)
Érvényes példák, tanulságok – vitatható általánosítások. Karácsony Sándorról (1986)
Magyarság. Szabó Árpád irodalomtörténeti filozófiai kötetéről (1995)
Odüsszeia a görög matematika tengerén. Vázlat Szabó Árpád matematikatörténeti felfedezéseiről (2002)
Megértetlenül megérteni! Három magyar tanár: Karácsony Sándor, Németh László, Szabó Árpád (1990)
Tóth Béla a debreceni rézmetsző diákokról (1977)
Akik előttem jártak. Mikó Imre kötetéről (1977)
Kincses Magyarország. Zolnay Lászlóról (1978)
Írás, könyv, értelmiség. Jakó Zsigmond tanulmánykötetéről (1977)
Egy nagy Erdély-történész. Jakó Zsigmond köszöntése (1997)

A közjó szolgálatában. Spielmann József tudomány- és művelődéstörténeti tanulmánykötetéről (1977)
Julow Viktor: Árkádia körül (1976)
Imreh István nyolcvanadik születésnapjára (2001)
„...bármily paradox, többet kell megsejtenni”. Jánosy Istvánról (1999)
Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások (1981)
Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése (1977)
Birtalan Győző: Általános orvostörténelem (1980)
Sorsformáló értelem. Benkő Samu tanulmánykötetéről (1972)
Benkő Samu két új könyvéről (1978)
Benkő Samu: Órszavak (1986)
Közjóra való törekedések. Benkő Samu hetvenöt éves (2003)
Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában (1984)
Esztergom egészségügyének története. Szállási Árpád kórháztörténeti munkájáról (1988)
Teremtő sokféleség. Juhász Nagy Pál emlékére (1999)

Önkény és értelem

Két könyv a fizika magyarországi történetéről. Zemplén Jolán köteteiről
Zemplén Jolán: A fizika története Magyarországon
Önkény és értelem. A hazai ismeretterjesztést előkészítő tudományos törekvések és gazdasági tényezők a XVIII. században
A természettudomány a Tudós Társaság terveiben
Akadémiai tervek és a természettudományok a nyelv és a hatalom erőterében
Törekvések a természettudományok meghonosításában Magyarországon az Akadémia megalapítása előtti időszakban
„Merj tudni!”. Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete
A magyarországi fizika kultúrtörténete

Pestisbolha és nyomor

Az 1708–13-as magyarországi és erdélyi pestisjárványról
A magyarországi és erdélyi pestisjárványok 1718–1742
A XVIII. századi pestisjárványok feltételezett okairól, a védekezésről és a pestisirodalomról

Tudósok, ha megméretnek

„Minden emberi gondolat cselekedetté valósulni vágyakodik”. Bugát Pálról

A honi tudomány legendás alakja. Herman Ottóról

„A kezdeti impressziók nagyon erősek...”. Beszélgetés Szentágothai Jánossal Lenhossék Mihályról

Szent-Györgyi Albert: Egy biológus gondolatai

Szent-Györgyi Albert: Válogatott tanulmányok. Az anyag élő állapota

„Ha valaki bent van a sárban, nagyon rossz néven veszi, ha valaki azon kívül van”. Majerszky Klára: Sántha Kálmán

Ármány és értelem. Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon – Sántha Kálmánról

Romantikus orvostudomány. Selye Jánosról

Kósztól Debrecenig, avagy: az orvos az (orvos)történetben

Írók a szellem világánál

Cs. Szabó László: Őrzők

Intellektus és nonsense. Szentkuthy Miklós: Meghatározások és szerepek

Kőrösi József – Harminchárom év a „Valóság” rabságában

Domokos Mátyás hármaskönyve

„Orfeusz távozása”. Fodor András emlékére

Szülőföld és (nagy)világ(ok) Fodor András műveiben, életében

Maróti Lajos: Kettős kötésben

Tüskés Tibor: „Triptichon”

Látogatás egy Ady-gyűjtőnél. Szállási Árpádról

„Amiről nem lehet beszélni, azt ki kell mondani”. Későrecenzió Sándor Iván „Ködlovas”-áról

Sükösd Mihály: Értelmiségi terepszemle

Sükösd Mihály: Kilátó

Sík Csaba: A Parthenon lovain innen és túl

Ilia műve és léte nádszál

Vekerdi László nyomtatásban megjelent nagyobb önálló művei

Régi magyar gondolkodók

EGY RAMUS-KÖVETŐ ERDÉLYORSZÁGBAN

Szigeti József Apáczai válogatásáról¹

„Bármilyen oldalról közelítjük is meg Apáczai Csere János alakját – kezdte Mátrai László ÉS-beli Apáczai-emlékezését² –, mindig és elkerülhetetlenül beleütközünk abba a történelmi alapkérdésbe, amely tudományos és művészi irodalmunk évszázados gyakorlatában így kristályosodott ki: „*magyarság és Európa*.” S a következőkben mintaszerűen elemezte Apáczai helyzetét – Európa felől. Azaz a Descartes-i vívmányok felől; a Descartes bölcséletét kartéziánizmussá fejlesztő nagy szekularizációs gondolkozás-áramlat felől. S innét nézve szükségképpen belé kellett ütközzék Apáczai kartéziánizmusának hibáiba, elsősorban „ramizmusába”.

Kétségtől: Apáczai Descartes-ot – „az egész filozófia újjáteremtőjét, századunk páratlan ékességét és díszét” – valóságos megváltóként dicsőítette, ám követni gyakran inkább Pierre de la Ramée-t követte. „Mi legalábbis – mondotta gyulafehérvári beköszöntőjében – a mi enciklopédiánkban azon fáradoztunk, hogy ha Ramus föltámadna halottaiból, ezt a művet a többi ilyen munkánál inkább magáénak fogadhassa el, s köszönetet mondhasson nekünk nemcsak azért, mert vágyát megvalósítottuk, hanem azért is, hogy ő, aki nem tudott magyarul, általunk végre magyar nyelven szól a magyaroknak filozófiai kérdésekről.”

Hogy mit tett volna Ramus – nem tudhatjuk. A lassan föltámadó honi filozófiatörténet-írás ellenben köszönetet semmiképpen se mond ramizmusáért Apáczainak. Vagy mentegeti, vagy – s még ez a tisztább sor – nyíltan elítéli érte. Hisz a ramizmus Apáczai korában már réges-régen meghaladott nézet. Filozófiai zsákutca, amihez azonban az európai protestáns érzelmi-ideológiai okokból sajnálatosképpen ragaszkodott; szép példáját mutatva ezzel a vallásilag motivált hamis tudatnak.

Semmi kétség, a ramizmus csakugyan kívül esett az európai gondolkozás fejlődésének főbb áramlatain. Elavult volt Ramus nemcsak Apáczai idejében, hanem már a maga idejében is, száz évvel korábban. De születhetett volna-e másféle filozófiai poronty Petrus Hispanus és Rudolphus Agricola – a nagy középkori skolasztika és az északi humanizmus – Cicero színe előtt kötött szellemi frigyéből, mint ez az összeférhetetlen, hangoskodó, felületes, szabados,

¹ Forrás: Vekerdi László: Apáczai Erdélyországban. = Élet és Irodalom 19 (1975) No. 39. p. 11.

² Mátrai László: Apáczai Európában. = Élet és Irodalom 19 (1975) No. 25. p. 4.

szabadságot és toleranciát követelő, kopaszodó, nagyszakállú, évente egyszer fürdő avitt párizsi professzor, aki szegény sorból vergődött országos hírnévre, hogy aztán – szinte „véletlenül” – áldozatul essék a Szent Bertalan-éjszaka borzalmainak, s ez a „baleset” megalapozza filozófusi tekintélyét hitsorsosai körében Európa-szerte? Hogy megvetette az efféle vallási előítéleteken magosan fölülemelkedő Descartes a szerencsétlen Ramust, mártíromságával egyetemben! S nem Cartesiust kellett volna-e ebben is követnie Apáczáinak? A filozófiatörténet-írás modern szempontjából nézve kétségkívül. És tán akkor is, ha Hollandiában marad.

Ám Apáczai hazajött. És itthon – nolens-volens – Szent Bertalan-éji hangulat fogadta. Hol voltak errefelé olyan államférfiak, mint a Descartes-ot támogató – és védő! – Constantijn Huygens, a híres Christiaan matematikához-fizikához (s nem amatőr szinten!) értő atyja? Hol olyan arisztokraták, mint a kartéziánus fizika szellemes, művelt műzsája, Elisabeth hercegnő? Uralkodók, mint a szeszélyes és kacér, de metszően okos és hihetetlenül érdeklődő szép Svéd Királynő, Krisztina? Hol volt már akkor a hozzájuk képest szinte nehézkes hegyi medvének látszó Bethlen Gábor darabosan törekeny aranykora is. És hol akár a pénzszerzésen kívül különösebb tehetséget el nem áruló, de a magánál okosabbakra hallgató Öreg Rákóczi György óvatos országglása?

Apáczai még az ő Erdélyéből, a ramizmus európai hírű és rangú mestereinek, Alstediusnak, Bisterfeldnek az iskolájából indult hollandiai útjára. Mikor hazaérkezett, a fejedelmi trónon egy hiú és kegyetlen kalandor ült, a fejedelem fő-fő tanácsadója pedig a lefejezett angol király elmenekült udvari papja, Basirius Izsák, a puritánusok engesztelhetetlen ellensége, a szaporodó honi maradiak elszánt támogatója. Az egyetlen, akihez a hazatérő ifjú professzor fordulhatott, a fejedelem anyja volt, a fennkölt és szigorú Lorántffy Zsuzsánna, a messzi Patak várában.

Azaz szerencséjére-szerencsénkre mégsem egészen. Mert akadt Apáczáinak másik, fejedelmeknél sokkal tehetetlenebb, de hatalmasabb támogatója: az ifjúság. A tanulók, akik elkísérték a Gyulafehérvárról elűzött tanárt a kiégett kolozsvári iskolába. Akikbe ő is minden reménységét vetette, akikre egész munkásságát áldozta, messzenéző terveit alapozta, akikért írt, filozofált, küzdött. Erről a harcáról számol be az évforduló alkalmából kiadott Téka-kötet,³ amely Apáczai „magyar nyelven megjelent írásait tartalmazza, főműve – a *Magyar Enciklopédia* – kivételével”. „Terveit – írja a bevezető tanulmányban a kötetet Tékába rendező Szigeti József kolozsvári professzor – halomra döntötték, az Enciklopédiát sem

³ Apáczai Csere János: Magyar logikácska és egyéb írások. Az előszót írta, a szövegeket vál. és jegyz. ellátta: Szigeti József. Bukarest, 1975. Kriterion. 205 p. (TÉKA)

vezethette be tankönyvként, de meg nem semmisíthették, mert aki az *újat, az időszerűt, a sok ember igazságát* mondja ki, az tovább él az ifjú szívekben.” És innét nézve már se védelemre nem szorul, se el nem ítéltető Apáczai ramizmussal kevert felemás kartéziánizmusa.

Mert a ramizmus éppen és elsősorban „ifjú szíveknek” írt filozófia volt. Walter J. Ong találó szavával „teenager-filozófia”; kétségtelen gyengeségei is ebből az alapvetően pedagógiai tájékozódásaiból eredtek. De ennek a tanító ihletettségnek köszönhetőek – amint Ong mesterien megmutatta – a ramista észjárás és módszer nagy elméleti és gyakorlati eredményei is. Igaz, nagy matematikus Ramus sohasem volt, de senki nálánál jobban nem tudott matematikára-fizikára lelkesíteni ifjakat. Még kevésbé nevezhető nagy írónak, de ahol az ő nyomán „világos” és „egyszerű” beszédre tanították – éspedig az alsó iskolában anyanyelvükön! – a tanulókat, ott hamarosan fölvirágoztak a nemzeti irodalmak. A logika nagy megújítóhoz sem sorolható semmiképpen, de ahogyan az iskola, helyesebben az ifjúság, a tizenévesek észjárásához alkalmazta a skolasztikus logika „kvantifikáció” (azaz a modern matematikai logika) felé fejlődő tendenciáit, azzal a ráció, az értelem térhódítását segítette a mindennapi gondolkozásban. S legfőképp pedig jókor észrevette azt a nagy szemléletváltást, ami a könyvnyomtatás elterjedésével párhuzamosan bekövetkezett: az elsőkhöz tartozott, akik a gondolkozás addigi hallás-centrikus kontinuumát atomokra-elemekre bontható s ezekből összetehető látott világgal helyettesítették.

Ezentúl az oktatás a hallás helyett a látásra épült. Alapja többé nem a föllovasás, hanem a tankönyv volt. Descartes nemcsak közömbösen tekintett a tankönyvekre, meg is vetette őket. A ramista tradíció ellenben mindenfelé a tankönyvírás fölvirágzásával járt. S hol lett volna ennek nagyobb jelentősége, mint a Nyugathoz képest összehasonlíthatatlanul nehezebb körülmények közt élő, író, tanító, küzdő közép-kelet-európai értelmiség körében? A kartéziánizmus itt óhatatlanul „ramista” – azaz pedagógiai – elemeket olvaszt magába. De ezáltal nem kevésbé vagy pláne avítottabbá válik, hanem küzdésre alkalmasabbá.

Mert éppen abban állott Apáczai nagy, máig ható fölfedezése, hogy a maradiság, a szektás gyűlölködés, a vallásokat és nemzetiségeket egymásra uszító butaság csak tanítással győzhető le; „hogyan nem népünk barbár szellemében rejlik szerencsétlen elmaradásunk oka, hanem a tanítás szerencsétlen rendjében.” A tanítás megnyitott kapuján belépve válhattak Apáczai környezetében a különböző nyelveken beszélő erdélyi ifjak „harcostársakká” – mondotta Szigeti József Beke Györgynek, a kitűnő riporter szemhatár-tágító interjúinak egyikében – „a maradiság magyar, román és szász képviselői elleni küzdelemben. Halici, Pápai Páriz és Valentin Frank von Frankenstein példája bizonyítja, hogy különböző nemzetiségű, haladó értelmiségiek minden korban találkoztak a haladás ellenfeleivel vívott küzdelmükben.”

APÁCZAI „ITT LÉTE”

Fábián Ernő Apáczai kötetéről⁴

Pokolian nehéz föladat lehetett kismonográfiát írni Apáczairól. Hisz pár jelent meg róla a klasszikus nagymonográfia, elég rég ahhoz, hogy általánosan ismertté válják s elég frissen, hogy elavulásnak még legkisebb jelét se mutassa. S ami pedig Bán Imre nagy Apáczai-monográfiájából⁵ netán kimaradt, az is megtalálható – Keserű Bálint jóvoltából – Herepei János összegyűjtött tanulmányaiban.⁶ A honi kartéziánizmus és puritánizmus körül burjánzó-virágzó filozófia- és eszmetörténeti irodalom pedig körültekintően föltárja az európai hátteret. Az 1975-ös évfordulói műszak is megtette a magáét: elismételte – olykor eredeti csomagolásban – az Apáczai-kutatás fontosabb eredményeit.⁷ Mit tehet itt még Szegény kismonográfus? Megelégszik a nivós ismeretterjesztéssel? Kétszáz lapnyi terjedelemben szép teljesítmény magában is. Vagy újraolvassa Apáczai minden sorát, s megpróbál töprengeni fölöttük úgy, mintha ő olvasta volna először? Példák mutatják, hogy járható út ez is.

Fábián Ernő azonban nem követi egyik utat sem.⁸ Nem ajándékoz meg minket egy újabb, nivósan ismeretterjesztett Apáczai-val, és nem közli Apáczai olvasása nyomán támadt ötleteit. Hogy akkor mit csinál? Hát – kifog a föladatán. Megtalálta a kellő műfajt, mert túljutott a föladatán. Ezért oldotta meg.

Mert mi is volt a feladata? Az alkalomból kell kiindulni, az évfordulói megrendelésből, ez nyilvánvaló. S ebből nyomban következik, hogy egy kis ismeretterjesztés – életrajzi adatok, fontosabb művek, miegymás – elkerülhetetlen. Ámde újraolvassa az egész Apáczait – nem olyan nagy munka – és a reá vonatkozó irodalom javát – elég nehéz penzum – óhatatlanul gondolkozni kezd az ember. Nem is baj, az évfordulóhoz – már csak az aktualitás miatt is – mindig elváratik bizonyos fokú eredetiség. Éppen az ismeretterjesztés és az eredetiség korallzátonyain szokott a legtöbb jubileumi mű megfenekleni, boldogan betöltvén

⁴ Forrás: Vekerdi László: Apáczai „itt léte”. [Fábián Ernő művéről.] = Tiszatáj 30 (1976) No. 5. pp. 107–109.

⁵ Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp., 1958. Akadémiai. 606 p.

⁶ Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. In: Keserű Bálint (szerk.): Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 2. köt. Bp.–Szeged, 1966. JATE. 671 p.

⁷ A megjelent írásokat felsorolja az új Apáczai-bibliográfia, amely Bán Imre műve 2. kiadásának függelékeként jelent meg. Bán Imre: Apáczai Csere János. 2. bőv. kiad. Függlék: Apáczai Csere János bibliográfia. Összeállította: V. Molnár László. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp., 2003. Akadémiai Kiadó. 713 p. [Az Apáczai bibliográfia: pp. 611–700.] (– a szerk. megj.)

⁸ Fábián Ernő: Apáczai Csere János. Kismonográfia. Kolozsvár, 1975. Dacia. 200 p.

– látszólag legalábbis – feladatát. Fábián Ernő szerint azonban ez legföljebb csak a föladat kezdete. Az életrajzi-családi adatok és a *Magyar Encyclopaedia* ismertetése után azonnal azt kérdezi, és pedig nagyon határozottan, hogy mi végre mindez? És ezzel kezdődik a tulajdonképpen föladat, amit azonban már ő maga tűzött ki magának. Azzal kezdődik, hogy a kérdésre meg sem próbál munka közben támadt gondoláival és elképzeléseivel felelni, hanem először is – mentesen mindenféle szubjektív elfogultságtól – megszerkeszti azt az absztrakt történeti vonatkoztatási rendszert, melyben Apáczai gondolkozása és cselekvése több-kevesebb pontossággal kifejthető. Azaz hőiséhez hasonlóan jár el: jól definiált kiindulópontokkal lehorgonyzott és világosan megfogalmazott elméletet épít fel. Meg is mondja mindjárt, hogy miért. „A műveltségmodell elkészítése, amely »a megismerés folyamatában az adott objektumot helyettesíti« azért fontos, mert ehhez mérten lehet tárgyilagosan értékelni azokat a szellemi alkotásokat, amelyek az adott történelmi kor ismeretanyagának összefoglalása céljából íródtak.”

De tán a legfontosabb mégis az, hogy az elmélet, a szemlélődést cselekvéssel felcserélő XVII. századi műveltségmodell tükrében világossá válik Apáczai praktikus észjárása és cselekvése. A XVII. századi természetfilozófusok ugyanis elsősorban sohasem ismereteket terjesztettek, hanem meg akarták változtatni a világot. Csakhogy míg „Bacon és Descartes a természetet akarta alávetni az ember szükségleteinek, Comenius és Apáczai erkölcsös, tudományokban jártas közösséggé akarta kovácsolni elmaradt népét”. S ez nagyon lényeges különbség, mert így vált a Duna-medencében „a nyugati cselekvő magatartás nemzetnevelő programmá”.

S ezt megértve azonnal másként látszik Apáczai. Fábián Ernő – a többi Apáczai-kommentátorral ellentétben – nem kényszerül többé elmarasztalni hőjét nem eléggé „tiszta” kartéziánizmusa miatt, vagy épp mentegetni a XVII. század közepén már – úgymond – „jócskán túlhaladott” ramizmusáért. Védelmeznie sem puritanizmusának nem eléggé következetes, nem eléggé polgári „radikalizmusát”, egzisztenciális fenyegetettségét sem kell személyi üldöztettségévé torzítania. Fábián Ernő Apáczaija még Basirius Izsák közbenjárását is kibírja, elhivatottságának, sőt mártíromságának csorbulása nélkül, nyugodtan áll és érvel választott tornyában. Megteheti, hisz ő nem átvette vagy éppen lemásolta, hanem a XVII. századi erdélyi körülményekre alkalmazta a kor aktuális műveltségművét. Akkor szorulna mentegetésre vagy érdemelne bírálatot, ha holmi erdélyi Descartes-ot játszana; de ő autochton alkotó, aki élesen érzékeli a különbségeket. S e szerint cselekszik és gondolkodik. „Amíg a kortárs természetfilozófusok, köztük is elsősorban Descartes, a valóságban való kételkedést a természetre alkalmazták, Apáczai a társadalmi jelenségek és folyamatok megismerésére is

kiterjesztette.” Így lett tudatos társadalombírálóvá: „Széchenyit és Adyt előrevetítő kegyetlen kritikájával az elmaradottságért a nemességet és az ország vezetőit tette felelőssé.” Tekintélyes városi polgárság híján mégis tőlük várta a bajok orvoslását; úgy képzelte, hogy „a megújulás hordozója a nemesség kell hogy legyen”. De nem, vagy nem csak a születési arisztokrácia. „Az a nemes, aki magaviseletével, tudásával önmagának és övéinek dicsőséget szerez.” A művelődésen, az iskolai képzésen keresztül mindenki előtt meg kívánta nyitni a társadalmi fölemelkedés útját, származásra való tekintet nélkül, s egyébként is olyan keményen ítélte el „a mai napi nyomorúságos jobbágyság” egész intézményét, hogy az *Encyclopaedia* 1803-as győri kiadásából ki is hagyták ezt a mondatát.

Ám Fábíán Ernő ügyel rá, nehogy korát megelőző aufkléristának gondolhassa valaki fejtegetése alapján Apáczait. Hangsúlyozza, hogy a filozófus nem kívánta fölszabadítani a jobbágyokat, „az egyenlőséget csak a szellemi képességekben és a művelődésben ismerte el”. De – s ez legalább ilyen fontos – azt is hangsúlyozza, hogy Apáczai nemességre alapított reformelképzelése cseppet sem maradt el korától: „A kor ideálja az erényes nemes volt”, másutt is, a fejlett Nyugaton is. S a század legnagyobb államteoretikusainak egyike, Zrínyi Miklós is őrájuk kívánta alapozni messzenéző reformjait.

Zrínyi említésével érkezünk Fábíán Ernő Apáczaijának lényegéhez, lelkéhez. Szerves összetartozásuk fölismerése és kifejtése kulcsjelentőségű nemcsak az új Apáczai-kép, de az egész honi XVII. század történelme szempontjából. A kismonográfiából itt egy nagy korforduló, illetve elmulasztott korforduló körvonalai bontakoznak ki, s Apáczai alakja a Zrínyi-sors mellé növe hirtelen történelemmagyarázó jelentőséget nyer.

A két nagy gondolkozó ugyanis különböző utakon – az egyik az európai machiavellizmus, a másik a puritánus patriarchális demokrácia útján – azonos következtetésekre jutott, s ha messianisztikus terveket melengettek is a nemesség újjászületéséről, nagy elképzeléseik – „a reformtervek, állandó hadsereg, nemzeti monarchia, szomszédos országokkal való szövetség, anyanyelvű oktatás, akadémia létesítése, világi értelmiség nevelése – a történeti lehetőségek felismeréséből keletkeztek. Megvalósításuk elérhetőnek látszott”. Miért nem jártak hát mégsem sikerrel? Miért bizonyultak terveik végül is „messianisztikus ábrándoknak”? Ugyanazért, amiért „realisták voltak, amikor a nemességtől várták az állandó hadsereg megteremtését vagy a műveltség terjesztését. A 17. század derekán Közép-Európában a nemességen kívül más társadalmi osztálytól reformok megvalósítását nem is lehetett várni”.

Íme a közép-európai társadalmi fejlődés nagy csapdája: az önmagát saját hajánál fogva sárból kirántó nemes ábrándja. Ez a Münchhausen báró modell persze nem működhetett, hisz a

nemeseket Nyugaton is a polgárság ösztökélte „nemes természetűvé”! A barokk grandiózus és grandiloquens dinamikája esszenciálisan dialógus, erős polgárság nyugtalanító és olykor fenyegető jelenléte nélkül sehol sincsen „erényes nemes”. Apáczai (és mutatis mutandis Zrínyi) nagy tragédiája. hogy korának nemes eszményét társadalmi és gazdasági feltételei híján próbálta megvalósítani. „Erdélyben a 17. században a nemesi uralom megerősödött, a paraszti árutermelés és a városi fejlődés a hanyatlás számos jelét mutatta. A polgárság nem tudta megőrizni pozícióit. A 17. század elején még virágzó mezővárosok fokozatosan elvesztették jogaikat, a falvak színvonalára süllyedtek. A városi fejlődés elakadt a kézműves-céhes színvonalon. Az ipari fejlődés hiányában a földesúri gazdálkodás nem tudta megindítani az agrárfejlődést. Az új nemesség kialakulási folyamata megakadt, a nemesség elvesztette a polgárosodás lehetőségeit.” Apáczai érezte a veszélyt, tán ezért is folyamodott a puritánus állam – Platón filozófiájával emberségesített – „erkölcsi diktatúrájához”; pedig így gondolkozásában a pedagógus „ismeretelméleti demokratizmusa ellentétbe került az erkölcsi türelmetlenséget hirdető államreformmerrel”. Ebben a leszűkített keretben azonban reformtervei reálisak voltak: „Az erdélyi puritánus reformtörekvések sikere lehetőséget nyújtott volna arra, hogy Erdély az újkori fejlődés országaihoz közelebb kerüljön.”

Ez a felismerés az alapja Fábrián Ernő történetfelfogásának: „A történelem nem egyszerűen szükségszerűségekből áll, hanem a szükségszerűségekből teremtett lehetőségekből is. A valóság alternatív szerkezete nem zárja ki a megvalósuló mellett létező más lehetőségeket, amelyek az objektív és szubjektív tényezők szerencsétlen, de nem sorsszerű alakulása folytán kihasználatlanul maradnak.” Kihasználatlanul, de nem (föltétlenül) haszontalanul, mert a „tisztán és világosan” megfogalmazott lehetőség – mint amilyen Apáczai iskola-centrikus kartézianizmusa volt – növelve az érthetőséget és a szellem demokratizmusát, megkönnyítheti vagy elviselhetővé szelídítheti, idővel tán még meg is javíthatja az emberek életét itt e Földön. És éppen ez az a pont, ahol Apáczai pedagógiája az immanens lehetőség fölismerésével Comenius chiliazmusa fölé emelkedik: „Apáczai filozófiai és neveléstudományi szintézisében csiszolt elmére és lélekre az *itt létért* van szükség, hogy Erdélyben megszűnjenek a barbár állapotok: »Ha nagy állhatatossággal nem iparkodunk, hogy az időt hasznosan eltöltsük, dicsőség nélkül, barmok gyanánt fogunk az életből kimúlni!«, Ezért nem szorul értelmezésre és mentegetésre Apáczai rövid élete és befejezetlen oeuvre-je Fábrián Ernő explikációjában. „Magasztos, de üres eszmény” helyett egész emberi kontextusában fejtődik ki úgy, ahogyan Lucien Febvre szerette: a hús-vér embert átvilágítja a teoretikus luciditás.

Nagy Géza Pápai Páriz Ferencről⁹

Megszoktuk már, hogy a Kriterion „fehér” sorozatában minden kötet meglepetés. Mindenik – mint nemrégiben Fogarasi Sámuel önéletírása – művelődéstörténetünk valamelyik alakjának, jelenségének, korszakának újrafogalmazására kényszerít. A – Nagy Géza revelatív tanulmányával s elemző jegyzeteivel – megjelent Pápai Páriz-kötet tán még a szokottnál is jobban.¹⁰

Pápai Páriz Ferenc viszonylag jól ismert alakja művelődési történetünknek. Gyakorta hivatkozunk rá, kivált orvosa, nevelői és szótárírói összefüggésben. Elemlegetjük karteziánizmusát is, s pedagógiai jelentőségének méltatásakor nem felejtkezünk el sóhajtva szólni a nehéz időkről és hagyományos kulturális elmaradottságunkról. A most megjelenő kötet elsősorban azzal tűnik ki, hogy messzire elkerüli az efféle művelődéstörténeti sablonokat, s élő embert állít helyükre. Valódi embert, a maga küzdelmeivel, kudarcaival, szenvedéseivel, győzelmeivel, meglepetéseivel: eleven emberi kapcsolataival. Nagy Géza monográfiányi bevezetőjében mesterien hasznosítja a szakértelemmel válogatott részleteket s leveleket, hogy segítségükkel részletes, emberi viszonylatokra bontott társadalomtörténeti és eszmetörténeti környezetet varázsoljon hősének élete, alkotásai köré. Pápai Páriz gazdag külhoni kapcsolatai miatt a könyv így túlnő a hazai érdekességen, s az általános európai művelődéstörténet fontos dokumentumává válik.

Keresve se lehetne szebben dokumentálni például a kórbonctan lassú leválását az anatómiából, s szerves szövődését az akkoriban úgyszintén újdonságszámba menő klinikummal, mint Pápai Páriz búcsúztatójával, melyet bázeli professzora, Johann Heinrich Glaser temetésén mondott el. A XVIII–XIX. századi medicina centrális élményeinek egyike lesz ez a klinikummal szövődött kórbonctan; ámde 1675-ben, a búcsúztató évében, még szokatlanságnak számítottak a Glaser professzor klinikopatológiai demonstrációiból idézett emlékezetes esetek, s in statu nascendi mutatják be az új orvosi szemléletet. Az pedig, hogy a grandilokvensen méltóságteljes barokk beszédben Pápai érdekesnek s méltónak tartotta

⁹ Forrás: Vekerdi László: Az ész ujjongása. [Nagy Géza Pápai-Páriz Ferenc kötetéről]. = Élet és Irodalom 21 (1977) No. 50. p. 10.

¹⁰ Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak. Közread.: Nagy Géza. Bukarest, 1977. Kriterion. 823 p., 18 t.

bevenni (mégpedig kiváló szakmai részletességgel) ezeket az eseteket, szépen mutatja, mennyire becsülte és értette az új medicina szellemét és gyakorlatát. A *Pax corporis* ízes magyar nyelve sok kutató elől elrejtette a mű esszenciálisan modern és európai szemléletét. Éppen ezért nagyon fontos, hogy Nagy Géza fölfedezze és hangsúlyozza Pápai Páriz orvosi tudásának európaiságát és korszerűségét. Hasonlóképpen: a doktorrá avatási szertartás leírása és költségvetése Pápai Páriz naplójában vagy később az enyedi kollégium külföldi ösztöndíjai érdekében folytatott levelezése s a honi protestáns egyházak történetéről ezzel kapcsolatosan írt értekezése is bevilágít az európai művelődéstörténet hétköznapijaiba s áramlataiba. S bizony revideálnunk kell (a közölt kézirat s Nagy Géza avatott interpretációja alapján) Pápai Páriz karteziánizmusát is. Hiszen ahogyan ő érti s értelmezi Descartes filozófiai alapvetését, az már egyenesen Altrichter Ferenc – a Descartes-filológia évszázados üledékein át először valódi Descartes-i rétegekig átható – cogito-értelmezéséhez szállíthatna érveket.

Joggal hangsúlyozza ismételtén Nagy Géza, hogy az önnönmagát felszabadító Ész egész Európát átható „ujjongása” hallatszik Pápai Páriz filozófiájából s érződik orvosi és nevelői gyakorlatban. Summa-summárum aligha tartható tehát „az Európa-rajongó barbár magyar fiú” közkedvelt művelődéstörténeti képe, akit – minden jó szándéka és tehetsége ellenére – végül is sárba húznak a szörnyű honi viszonyok. Pápai Páriz – akárcsak Apáczai, Maróthi, Hatvani vagy a Bolyaiak – az itthon eltöltött évtizedek után is teljes természetességgel gondolkozik s ír európai szinten.

Mindebből nem az következik, hogy a honi körülmények kevésbé szörnyűek lettek volna az eddig képzelnél. Ellenkezőleg, Pápai Páriz szövegéből és Nagy Géza értelmezéséből egyaránt az derül ki, hogy minden eddig hittnél gonoszabbak voltak. Csak éppen nem írhatók fel teljesen holmi (hagyományos elmeélel kigondolt) honi pokol rovására. Az államok következetes és mélységes militarizálódása gyilkos háborúkat provokált másfelé is, noha tatár hordák és Habsburg zsoldosvezérek kétségkívül messzire mentek a hatalom esztelen brutalizálásában. A másik nagy csapással, a pestissel szemben is ugyanolyan tehetetlenül állottak Európa-szerte, mint nálunk. A tekintélyek általános válsága s a hatalom újraosztásának-koncentrálásának nagy krízise sem egyedül errefelé okozott fölös szenvedéseket s gondokat, bár nyugati főiskolákon aligha kerülhetett volna professzor olyan komisz anyagi s szellemi helyzetbe a prepotens diákok s gyáva patrónusok között, mint Pápai Enyeden. Európa nagy szellemi krízisének jól ismert jegyei ezek, ahogyan már Paul Hazard fölismerte s megfogalmazta híres monográfiájában.

A válasz, ahogyan az enyedi gondolkodó e krízis kihívására reagál, a „Békességet magamnak, másoknak” elve s gyakorlata szintén szervesen illeszkedik abba a nagy –

leginkább tán Leibniz, Malebranche, Bayle, Shaftesbury nevével jellemezhető – európai békefilozófiába, mely végül a tolerancia, a megértés, az okos és öntudatos kompromisszumok fényével próbálta megszelídíteni – olykor nem is sikertelenül – az abszolutisztikus monarchiákat.

Nagy Géza tanulmánya épp itt, Pápai Páriz életének s életművének ebbe a nagy európai béke-filozófiába, való beillesztésekor mutat legszebb művelődéstörténeti távlatokba. Filológiai és filozófiatörténeti remeklés, ahogyan a Pax-sorozatot lezáró *Pax aulae*-ről bebizonyítja, hogy benne az agg tudós a Habsburg-abszolútizmus elkerülhetetlenül következő évszázadaira figyelmezteti s készíti elő népét, de úgy, hogy egyszersmind túl is mutat rajta. Hiszen „...az abszolutisztikus monarchia állam- és kormányforma körmönfont kazuisztikával megalkotott uralkodási elveinek ironikus hangú ismertetése után a népuralom öt egyszerű és kategorikus elvének felsorolása több mint ismertetés: állásfoglalás a nép mellett és üzenet a jövőnek.”

Így válik a Pápai Páriz kötet s benne Nagy Géza kongeniális tanulmánya egyetlen hatalmas esszévé, a szó Bretter György-i értelmében, akinek szép és pontos szavai szerint az esszé „...szemben az *érdekes* történetírással: csupa meglepetés; akár az élet. Az élet nem érdekes, az élet, a konkrét individuális élet csupa meglepetés: krízis és szenvedés és feloldódás és vereség és ritkán győzelem is. De mindig krízisek és szenvedések és vereségek révén győzelem. A nagy ember győzelme önmaga felett: a kigyöngyözött, a kikínlódott alkotás.”

Jakó Zsigmond Tótfalusi Kis Miklósról¹¹

Misztótfalusi Kis Miklós a magyar művelődéstörténet legismertebb s leggyakrabban idézett alakjaihoz tartozik. Sok tudós tanulmány szól róla, sorsát szépirodalmi alkotások népszerűsítik. Lassan szinte jelképpé változott: a haladást vagyona s akár élete árán is szolgáló hazafi, illetve forradalmár példájává, akit megöl a hagyományos honi szellemi, gazdasági és társadalmi maradiság. Jakó Zsigmond szövegközlése és a válogatással együtt olvasandó értekezése – bevezető tanulmány s gazdag jegyzetanyag – elsősorban éppen azért fontos, mert teljes, igazi, történeti analízissel helyettesíti ezt az egyszerűsített, művelődéstörténeti pózba merevített Misztótfalusi-szobrot.¹² S ugyanakkor a gondos nyomda- és könyvtörténeti dolgozatok partikuláris igazságai megett meglátja a részleteket megelevenítő históriai horizontot: a nagy európai erők interferenciáját, melyek szükségképpen meg kellett hogy öröljék a kor szakmai csúcsára fölvergődött magyar tipográfust.

A kor, melyben Kis Miklós élt, az újkori Európa jellegzetes nagy átmeneti periódusainak egyike. A megerősödött nemzeti – vagy dinasztikus – központi hatalmak integrációs törekvései Európa-szerte egyre inkább birodalompolitikai szempontokat juttattak előtérbe, ha kellett, még saját gazdasági érdekeik rovására is. S ezáltal nemcsak a gazdasági fejlődéssel szervesen egybefonódott nemzetközi kálvinizmus szerepe – s jelentősége – változott hirtelen meg, hanem a korábbi európai egyensúlyba – Braudel Mediterraneumából tudjuk, milyen jól – beilleszkedett töröké is. Az egyensúly megbomlásának áldozatul kellett essék a kicsi Erdély rövid aranykora. Nem lehetett többé ezen a helyen ügyes államgazdálkodással viszonylagos függetlenséget kiravaszkodni. S az új helyzetben a magyar nyelvű Biblia s az egész magyar nyelvű művelődés erősen mellékes tényezővé vált, ha ugyan egyáltalában számított. A nagy vállalkozás, amibe Kis Miklós hollandiai évtizede alatt minden erejét, tehetségét, reményét s nehéz munkával szerzett vagyonát ölte, a felszabadító háborúkat új helyzetben úgyszólván értékét és értelmét veszítette. Nemhogy a hatalmasok támogatását – amit elődei többnyire élveztek – nem nyerte el, hanem még egyszerű olvasókra

¹¹ Forrás: Vekerdi László: Jakó Zsigmond Erdélyi fénikse. Tótfalusi Kis Miklósról. = Tiszatáj 29 (1975) No. 1. pp. 83–85.

¹² Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi: Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. Kriterion. 545 p.

sem igen számíthatott. Ez a helyzet okozta leginkább tragédiáját, nem ellenségei.

Mert ellenségekkel mindig kellett neki számolnia, s számolt is velük. Hisz alig vették Erdélyben hírért, hogy min dolgozik, máris megindult ellene a teológusok furkálódása. De Teleki Mihály s az eklézsia akkori vezetői meggyőződve Misztótfalusi szakmai kiválóságáról, végül is melléje állottak. Ámde Teleki halála s a felszabadító háborúk utáni új helyzetben mit sem ért immár tudás és szakmai kiválóság; a hatalmas Habsburg-birodalom tartományocskájává züllő Erdélyben engedelmes alattvalók kellettek, nem népük fölemelésével fáradozó gondolkozók. A hatalom új urai a lehető legelegánsabb módon szabadultak meg a függetlenséget s az önálló gondolkozást kedvelő tipográfustól: szabad kezet engedtek irigy teológuskollégáinak.

Nem voltak ezek a papok ostobák vagy éppen műveletlenek. Ellenkezőleg, Misztótfalusi legádázabb ellenségei éppúgy Hollandiában tanultak, mint ő, s a kálvinista egyházat dúló pártharcokban is ugyanahhoz a coccejánus frakcióhoz tartoztak. De sohasem bocsátották, nem bocsáthatták meg Misztótfalusinak Hollandiában kivívott erkölcsi és szakmai tekintélyét, anyagi sikereit. A saját önbecsülésük érdekében meg kellett alázzák, el kellett pusztítsák a nagy tipográfust. Kitalált mulasztásokat, soha el nem követett bűnöket fogtak rá, és teológiaivá-ideológiaivá álcázták alapvetően szakmai jellegű ellentétüket. Büszkeségük nem tűrhette, hogy valaki, még hozzá nem is „igazi” pap, csak egy közönséges „vasműves”, annyira fölibük kerekedhessék és – kitelik tőle – fejükre olvashassa tévedéseiket. Misztótfalusit szakmai kiválósága miatt veszejtették el ellenségei; hallgatólagos, ám lelkes helyeslését érezve az ország urainak, akik szerint semmi szükség sem volt az olvasni s gondolkozni tudást lelkiismeretesen és szakszerűen terjesztő emberekre. Mert Kis Miklós a Gubernium megváltozott körülményei között is a Nagy Fejedelem korának az enyedi kollégiumban megismert ideáljai és kulturális hagyományai szerint élt s cselekedett. Egy letűnt kor nemesebb normáinak szentelte tehetségét, rendkívüli akaraterejét s egyedülálló mesterségbeli tudását.

Jakó Zsigmond elsősorban ezt a mesterségbeli tudást ismerteti, elemzi, értékeli; s ami a legfontosabb: elhelyezi a kor nyomda-, könyv- és eszmetörténeti kontextusában. Az európai betűművészet, a magyar könyvkultúra és művelődés érdekében fáradozó Misztótfalusit eleveníti fel, „mégpedig – írja – főként az egykorú, hiteles tényanyag közzétételével”. Közli Hollandiából írt leveleit, jelentéseit, szerződéseit; betűmetsző és betűöntő műhelyének, valamint nyomdájának a temetést követő napon felvett leltárát, továbbá azoknak a betűöntő mintáknak és egyéb eszközöknek a számbavételét, amelyeket Bánffy György a műhely anyagából 1724-ben a kolozsvári református kollégium részére megvásárolt. A műhelyből

egyébként még a XVIII. század közepén is nagy számban kerültek eszközök s betűk Pataki József nyomdász kezébe; Pataki Sámuel professzor 1780-ban íródott jelentéséből pedig kiderül, hogy „egészen a XVIII. század végéig Misztótfalusi Kis Miklós betűszerszámai jelentették azt a kimeríthetetlen forrást, ahonnan a reformátusok nyomdái megújulhattak”. De Misztótfalusi hatása nem korlátozódott Erdélyre: Jakó Zsigmond – Haiman György, Harry Carter és Buday György kutatásai nyomán – a részleteket egyetlen nagy egészé összegező képben vázolja, hogyan és hol kapcsolódott Misztótfalusi hollandiai munkássága az európai betűművészet fővonalába, s miként – és miért – határozta meg a fejlődés irányát az egyik fontos átmeneti periódusban. S a korszerű, új betűforma megteremtésén túl s véle kapcsolatban Misztótfalusinak fontos szerep jutott – mutat rá Jakó – a nyomdatechnika legfrissebb törekvéseinek elterjesztésében is. De még ennél is sokkal több az, amit a művelődéstörténelem az *Erdélyi féniksnek* köszönhet. Misztótfalusi büszke – és sok tekintetben Galileiéra emlékeztető – szakember-öntudata Jakó könyvében nyer először teljes mértékben igazolást, mert – szokása szerint – tágas horizontú eszme- és társadalomtörténeti összefüggésekben tárgyalja a nyomdászoknak is becsületére váló szakértelemmel ismertett technikai részleteket; az olvasó a nyugat-európai művelődésben centrális szerepet kivívó könyvnyomtatás szocio-kulturális helyzetét és jelentőségét érti meg, miközben a „patrica”- és a „segédponcbélyegző”-készítés titkaival ismerkedik. „A feudalizmus lett diadalmaskodó németalföldi köztársaságok kivirágzó városias gazdasági-művelődési életében megnőtt a könyv szerepe: keresett tömegcikké vált. A kereslet növekedése serkentőleg hatott a nyomdászatra. Az egyszerű nyomtatóműhelyekből több sajtóval és alkalmazottak seregével dolgozó manufaktúrák alakultak, melyek több példányszámban dobták piacra kiadványaikat. A fejlődés azonban nem csupán mennyiségi volt. A zömében tehetős városi olvasóközönség minőségi igényei szintén megnövekedtek. A pontosan metszett, szép betű, a nyomás tisztasága és olvashatósága általános követelmény lett. S ezzel a betűmetszőknek szintén számolniuk kellett.”

Misztótfalusi kortársainál korábban s alaposabban számolt véle, ezért került betűformája a fejlődés élére. Hazatérve azonban nem maradhatott meg – nyugati kollégáival ellentétben – betűmetszőnek. A feudális Erdélyben a szakmai differenciálódás még nem jutott el idáig, Misztótfalusinak a betűöntéssel, a könyvnyomtatással és könyvkiadással, sőt még a könyvek árusításával is törődnie kellett. De tehetsége, páratlan és sokoldalú fölkészültsége, roppant munkabírása éppen őt – s csak őt – egy ilyen föladatra valósággal predestinálta, s ő fölismervén hazája tényleges igényeit, időt, fáradságot s pénzt nem kímélve, akadályokat nem ismerve fogott a nagy munkába. Kiadványai tartalmi s formai igényességével akarta

megteremteni azt az olvasóközönséget, amely azután a németalföldihez hasonlóan magától igényelje az ilyen könyveket. S tudta, hogy ez egyes-egyedül az anyanyelvi műveltség elterjesztésével és elmélyítésével történhet. „Misztótfalusi Kis Miklós az anyanyelvű művelődés nagy úttörőjeként volt a technikai haladás akkor legfrissebb újdonságainak európai jelentőségű közvetítője a hazai fejlődésben.” Így, s ezért: „éppen az európaiság és a gyökeresen helyi valóság tökéletes egybekapcsolása” miatt időszerű Kis Miklós személye és életműve ma is. És csak ez az időszerűség világosítja meg a *Mentség* igazi jelentését és jelentőségét. Mert az Erdélybe hazatérő Kis Miklós „az európai nyomdászat központjából, tapasztalat és munkaeszköz formájában, mindent magával hozott, amivel az itthoni könyvkiadást korszerűsíteni lehetett volna. A feudalizmus kori erdélyi nyomdászat számára nem adódott még egy ilyen kedvező alkalom lemaradása behozására. Misztótfalusi Kis ellenségei tehát nemcsak egy igaz embert hajszoltak korai halálba, hanem modern könyvműveltségünk kibontakoztatásának hátráltatásáért szintén hordozzák a súlyos felelősséget”.

„Jakó Zsigmond minden munkája kimerít és lezár egy témát hosszú időre”, summázta fejtegetéseit az *Erdélyi féniksről* írt kiváló, bevezetésnek beillő recenziójában Mikó Imre. Aligha lehetne találóbban s tömörebben jellemezni Jakó Zsigmond történetírását. Ámde az *Erdélyi féniks*, mint minden igazán napjainkhoz szóló történelem, a lezárt témán túl meg is nyit egy másikat, nehezebben körvonalazhatott soha elég tágra nem nyithatót: a súlyos felelősség témáját. Hiszen az újkori magyar művelődés évszázadai újra s újra megteremtették – a Misztótfalusi-sors szinte szó szerinti reinkarnálásával – az elmulasztott lehetőségeket, a lehetőségek elmulasztását.

KÉT KORSZAK HATÁRÁN

F. Csanak Dóra Teleki Józsefről¹³

Művelődéstörténet-írásunk szorgosan művelt területeihez tartozik a XVIII. század második fele; tanú rá az a töméntelen tanulmány, amire Kosáry Domokos hivatkozik *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című (Csanak Dóra szavával) nagy szintézisében. Az itt recenzeált monográfia hőse, a „koronaőr” Teleki József is gyakran említődik Kosáry könyvében; mégpedig elsősorban mint a felvilágosodás esküdt ellensége, a feudalizmussal összeszövődött protestáns orthodoxia aulikus főúri képviselője: Kosáry még Teleki friss természettudományos tájékozódását, könyvtárainak – mert hármat is berendezett: egyet Marosvásárhelyt, egyet Pesten, egyet sziráki kastélyában – feltűnő modernségét is a haladással szembeni állásfoglalásként értelmezi: „az egykorú Magyarországon bizonyos szinten felül olyanok tájékozottságán sem kell csodálkoznunk, akik ezt is konzervatív világnézetük szolgálatában igyekeztek hasznosítani”.

Csanak Dóra monográfiája¹⁴ is hagyományörzés és felvilágosodás kettősségét emeli ki monográfiája alcímében (*Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*), de a tevékenység és a gondolkozás részleteiben oldva cseppet sem fog olyan kibékíthetetlenül ellentétesnek látszani a kettő, mint a nagy szintézis szigorú világnézeti perspektíváiban. Jól ismerjük persze, mióta Lucien Febvre figyelmeztetett rá, ezt a nagyító effektust, mely a monográfia gyűjtőlencséjével vizsgált részletekben átalakítja vagy akár eltüntetheti a távolabbról nézve meghatározónak vélt összefüggéseket, mégsem árt azonban ebből a jól ismert ellentétből kiindulni, ha meg akarjuk érteni Csanak Dóra könyvének fontosságát Teleki József személyén túl az egész magyar XVIII. század historiográfiájára.

A monográfia mindenekelőtt ismerteti röviden Teleki József életét és szélesebb körű családját, ami nélkül egy XVIII. századi arisztokrata élete egyszerűen érthetetlen. Nekik a világ sohasem konzervatívokra és haladókra oszlik, hanem a családra és a többiekre. A család jól meghatározott jogokat és kötelességeket jelentett; Teleki József esetében – aki anyai ágon méghozzá a Rádayakkal állott rokonságban – szervesen hozzátartoztak ezekhez műveltségbeli

¹³ Forrás: Vekérdi László: F. Csanak Dóra: Két korszak határán. = Tiszatáj 38 (1984) No. 8. pp. 82–85.

¹⁴ F. Csanak Dóra: Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Bp., 1983. Akadémiai. 489 p. (Irodalomtörténeti Könyvtár)

követelmények és kulturális szokások is, mint például a segítőkész érdeklődés a honi művelődés dolgai iránt, vagy a gondos honi fölkészülés a szinte kötelező külföldi tanulmányútra. Csanak Dóra jó szemmel figyelmeztet a Telekiek kulturális hagyományai közt Árva Bethlen Kata szerepére, és okkal említi, hogy „Rádayék családjában ugyanaz a művelt, könyvszerető szellem, a pietizmus felé hajló vallásosság élt, amely őt magát jellemezte”.

Teleki József neveltetésében külön is nagy fontosság jutott Bethlen Katának, aki Teleki László és Ráday Eszter – József szüleinek – „családi életében azt látta megvalósulni, amit a sors tőle megtagadott: a közös vallás kötelékében élő, a gyermeket a hagyományok szellemében nevelő házastársi kapcsolatot”. Lassan fél évszázada már, hogy – restaurált XVIII. századával vitázva – figyelmeztetett Árva Bethlen Kata kicsi körének nagy jelentőségére Németh László; ő fedezte fel, hogy ez a sok-sok szenvedést (és szenvedélyt) legyőző asszony milyen „szívós kultúrpolitikus, aki magányából szervezi a csendes ellenállást”. Az ifjú József nevelését is a nagyasszony kérésére vállalta el Bod Péter, s a Magyarigenben Bodnál töltött évek hatása – hangsúlyozza Csanak Dóra – egész életében elkísérte Telekit. „Különösen azért emlékezett rá később hálásan, mert az előítéletek levetésére és az igaz tudás megbecsülésére oktatta.”

Ez az itthonról magával vitt szemlélet vezette Telekit nem egészen két évig tartó nyugati útján. Az ekkor írt Napló adatai és érdekessége miatt ez az utazás foglalja el a legnagyobb részt a Telekiről szóló irodalomban; érthetően bőven foglalkozik a Naplóval Csanak Dóra is, csak hogy ő nem afféle művelődéstörténeti csemegéket keres benne. A Napló itt egy ember formálódásának és világlátásának elsőrendű dokumentumává nő; adatain és szálain haladva értjük meg, hogy miként vált, milyen természetesen fejlődött honi tanulmányai alapján egy értelmes és fogékony ifjú magyar a kor eleven műveltségének szintjén gondolkozni, érvelni, bírálni tudó európaivá. Ezért tulajdonít Csanak Dóra a kétségkívül látványosabb és a Naplóban bővebben részletezett párizsi találkozásoknál nagyobb jelentőséget a Bázelen töltött nyolc hónapnak: az egyetem hallgatójaként és Daniel Bernoulli tanítványaként az ifjú Teleki itt olyan befogadó és formáló közösségre talált, amely nem csupán megfelelt neveltetésének és hajlandóságának, hanem mintaként se múlta nagyon felül az otthon megvalósítható lehetőségeket. Mert sohase fogja elfeledni Teleki a bázeli mintát: pesti polgárként később maga is próbálja biztatni a professzorokat, hogy változtassák az egyetemet afféle tevékeny szellemi központtá, amilyennek a bázelit megismerte, s tankerületi főigazgatóként szembeszállt még az uralkodóházzal is az ország polgári fejlődéséhez nélkülözhetetlen szakemberek eddiginél sokkalta nagyobb számban történő képzése érdekében. A természettudományokhoz s matematikához kétségkívül eredendő

érdeklődése vonzotta, de jókor fölismerte, nem utolsósorban éppen Daniel Bernoulli hatására, hogy milyen nagy a jelentősége ezeknek a tudományoknak a gazdasági fejlődésben, az ország polgárosodásában. Szántsándékkal ismétlem annyiszor a polgár szót: Csanak Dóra explicite vagy implicite újra meg újra figyelmeztet rá, hogy ez az arisztokrata mennyire s milyen természetesen a polgári fejlődés híve volt. Látjuk otthonosan mozogni Bázeli kereskedői között, és élvezni a vendéglőket, a színházat, a hangversenyeket, az összejöveteleket, a kirándulásokat, az egész polgári életformát. Hollandiában elsősorban az ország élénk gazdasági életére figyelt fel, és a különféle felekezeti emberek békés együttélésére. Párizsban a tudósok társaságát keresi, és legjobb barátja az a Jean Jacques Duvoisin, aki a koholt vád alapján, de valójában vallása miatt kerékbetört Jean Calas leányát vette feleségül; azét a Jean Calasét, akinek késői rehabilitálását a Fények híveinek tapsai közepette Voltaire küzdötte ki. Csakugyan, Teleki „nem annyira a saját korának főúri utazóival rokonítható, mint inkább az őt követő reformerek néhány kiváló képviselőjével: Berzeviczy Gergellyel, Széchenyi Istvánnal, Wesselényi Miklóssal, Bölöni Farkas Sándorral, Szemere Bertalannal és másokkal”. Újra és újra rámutat aztán Csanak Dóra, hogy ez az „aulikus arisztokrata”-ként számon tartott gróf sok tekintetben mennyire a reformkor nagyjaihoz hasonlóan gondolkozott.

De nem ragadja el a jól ismert történetírói ingaeffektus, és nem igyekszik hőséből holmi jakobinusszimpatizánst faragni. Kaunitz és Zinzendorf bizalmas barátja – kivált az utóbbival való kapcsolatát vázolja nagyon finoman és érzékenyen Csanak Dóra – nyilvánvalóan a Habsburg-ház, illetve a monarchia (ha tetszik „konzervatív”) híve kellett hogy legyen; csak hogy ebből egyáltalában nem következik, hogy egyben a felvilágosodás ellensége is volt: Csanak Dóra nem utolsósorban éppen azért jó történész, mert túl tud látni az ilyen napjainkból kiinduló egyszerűsítő historiográfiai szkémákon. Milyen mesteri elemzéssel igazolja például, hogy az *esprits-forts*, a szabad szellemű gondolkodók ellen még Bázeli keletkezett *Essai*-jével Teleki egyáltalában nem holmi „nemzetközi hitvédelmi felvilágosodás-ellenes irodalomba kapcsolódott bele”, hanem épp ellenkezőleg annak a – többnyire lelkészcsaládból származó – világi értelmiségnek a körébe, akiknek a gondolkozását „általában a felvilágosodásnak olyan mérsékelt irányzatai határozták meg, amelyeknek eszméi nem okoztak összeütközést a tételes vallás tanításaival”. Éppen ezért segítette a könyvecskét második javított kiadáshoz párizsi barátja, Duvoisin, és ezért fogadta Telekit a könyv alapján olyan készségesen és barátián Rousseau. Felkutatja Csanak Dóra az *Essai* forrásait is; de ezeknél a közvetlen forrásoknál fontosabb, hogy rámutat Leibniz hatására, s Teleki kritikus, mérlegelő magatartására, ahogyan azoknak a tudósoknak a teljesítményeit és gondolatait méltányolta, akiknek vallásellenes nézeteit egyébként elvetette. Ez a kritikus tolerancia

Csanak Dóra Teleki Józsefének jellegzetes tulajdonsága, ez a rokonszenves vonása csatolja őt úgylehet leginkább a Fények századához. De nem azért, mert mint protestánsnak szükségképpen érdeke volt egy túlnyomóan és erőszakosan katolikus országban a vallási türelmesség. Csanak Dóra nagyon jól tudja, hogy Teleki toleranciáját – csakúgy mint előtte Leibnizét – nem lehet pusztán hitbéli vagy éppen egyházi érdekekre leszűkíteni. Sokkal többről van szó Teleki toleranciájában: az ember méltóságáról. S ezt a toleranciát, a felvilágosodás szép vívmányainak e talán legnagyobbját megtanulni nem kellett idegenbe menjen: a honi erdélyi hagyomány fő vonásainak egyike volt, ahogyan akár Bod Pétertől is tanulhatta. Ez az autochton honi fejlődésre figyelő szemlélet Csanak Dóra könyvének tán legrokonszenvesebb vonása, és a romániai magyar történetírás legjobbjaival, Jakó Zsigmonddal, Imreh Istvánnal, Benkő Samuval rokonítja korokat megvilágító művészetét. Mert nem kellett ide teljes egészében nyugatról importálni a felvilágosodást. Éppen úgy kifejlődött az itt is a közös európai alapból, mint tőlünk nyugatabbra, ha szűkebb körre szorítkozóan és szerényebb külsőben is. Ha tetszik, úgy is mondhatjuk, hogy a honi felvilágosodás – milyen szépen figyelmeztetett rá már fél évszázada Németh! – a hagyományörzés egyik formája, azoké a hagyományoké, amik a kicsi Erdélyt – de mutatis mutandis ugyanúgy Debrecent a maga nagyszerű kollégiumával – a zord időkben emberül élés, vagy Gáll Ernő találó szavával az „emelt fő szigetévé”, valóságos kísérleti műhelyévé avatták. A Fények nagy történésze, Paul Hazard – akit természetesen Csanak Dóra is jól ismer és idéz – évtizedekkel ezelőtt fölfigyelt már erre az önmagát a másik emberben is megbecsülő öntudatra, amely Európa két korszakának határán – ahogyan ő nevezte: krízisén – megteremtette az értékek kontinuitását, a gondolkodás töretlen fejlődésének kereteit az újkorelő nagy metafizikai szintéziseitől a felvilágosodás philosophe-ainak emberközpontú univerzumáig. Csanak Dóra Telekije vitathatatlanul igazolja, hogy ez a nagy kontinuitás nálunk ugyanúgy megvolt és hatott, mint Nyugaton; az európai öntudat krízise Erdélyben és Magyarországon ugyanúgy kikeverte az itteni hagyományokból a felvilágosodás új színeit, akárcsak Nyugaton. Ezért lehet Teleki József a felvilágosodás nagy államférfijainak – Kaunitz, Zinzendorf – egyenrangú partnere, ezért merészelheti bírálni még a császárt is, a maga felvilágosodásában abszolutizmusa által bizony jócskán korlátozott II. Józsefet. Nem mintha ez a bírálat szemernyit is változtatna az uralkodóház, vagy akár maga II. József iránti töretlen hűségén. Felelősen gondolkozó kortársaihoz – Hajnóczyhoz, Pásztoryhoz, Ürményihez, Bessenyeihez, Domokos Lajoshoz – hasonlóan Teleki tudta jól, hogy a hatalomnak is megvannak a maga korlátai, lehetlent elvárni tőle sem szabad, és főként soha nem szabad egy közösség vagy éppen ország sorsát ütköztetni a lehetősége határainak

nekiszorított hatalom dühével. Más kérdés, hogy a hatalom birtokosai rendszerint nem méltányolják s többnyire csúnyán kihasználják ezt a nagylelkű toleranciát; máig vérlázító olvasni, miként vélekedett a rókaelkű – de kiváló emberismerő – II. Lipót Telekiról. Csanak Dóra idézi is ezt a jellemzést Mályusz Elemér nagy művéből, a *Sándor Lipót főherceg nádor irataiból*.

A nagy történész hatása egyébként is jól érezhető a könyvön. S nemcsak azért, mert a türelmi rendeletéről vagy a teréziánus és Jozefiniánus iskolaügyről írva egyszerűen megkerülhetetlenek a munkái, hanem azért is, mert Csanak Dóra ugyanolyan nyugodtan megy el történetírásunk – megváltozott formában máig kísértő – kuruc-labanc huzakodásai mellett, mint egykor Mályusz. És ugyanolyan biztonságos társadalom- és gazdaságtörténeti megalapozással dolgozik; ahogyan például a dunai hajózást hasznosító Pest gyors növekedését fölillantja Teleki környékbeli birtokszerzései mögé. Így értjük meg, ebből az új és gyorsan pesti piac lehetőségeire számító következetes birtokpolitikából Teleki világszemléletének olykor már egyenesen fiziokrata vonásait, így értjük meg könyvtárai – kivált a pesti és a szíri – eltolódását a természettudományos és a matematikai művektől a technikai, gazdasági, agronómiai művek felé. És legfőképpen így értjük meg, hogyan lehetett ez a hagyományörző erdélyi főúr egy személyben felvilágosult pesti polgár; kétségkívül gazdag és előkelő polgár, de valódi polgár. Külön hangsúlyozni kell itt az „egy személyben”-t. Mert semmiféle kettősség vagy pláne tudathasadás nem észlelhető benne, ahogyan elmaradás-centrikus historiográfiánk a maga nemesekből polgárpótlékokat teremtő igyekezetében elvárná tőle. Az angol földbirtokosokhoz hasonlóan a magyarok egy része – kétségkívül kisebb, de egyáltalában nem elhanyagolható része – a felvilágosodás hatására logikusan és természetesen elindult a polgárosodás útján. Csanak Dóra Telekije szinte oldalanként igazolja ezt, sőt egyik levelében – tán tréfásan, de jól érezhető öntudattal – „Pesti Burger”-nak nevezi magát. És végtére a XVIII. század második felében-végén mégiscsak ez volt az igazi nagy vízválasztó. Így és ezért nő ez az erdélyi arisztokrata és pesti Burger túl a monográfia keretein egész historiográfiánk szempontjából elsőrendűen fontossá. Julow Viktor, Balogh István és Tóth Béla Debrecenre vonatkozó úttörő munkái után Csanak Dóra könyve immár országos érvénnyel igazolja az autochton, maga erejéből és hagyományaiból kinövő polgárosodás jelenlétét és életerejét honunkban. Pontosítsunk: a polgárosodás jelenlétét a XVIII. század második felében, a felvilágosodás korában. Mert később, kivált a Szent Szövetség sötét idején, nálunk is jól érezhető az erőteljes refeudalizáció, bizonyára még erősebben, mint másutt. De Csanak Dóra Telekije után ennek ellenére se látszik tán majd annyira gyökértelenül vagy éterien (kinek-kinek ízlése szerint) „anglománnak” Széchenyi.

Azaz a monográfia következtében újra kell majd gondolni és írni újkori történelmünk jó nagy darabját. És mi más minden igazán igényes történeti monográfia értelme? Csanak Dóra könyve historiográfiánk néhány új orientációt nyitó nagy művéhez tartozik.

Jelen recenzens egyetlen, de nem jelentéktelen pontban vitázna a könyvvel: ott, ahol Teleki és Bessenyei konfrontációját tárgyalja a protestánsok udvari képviselőinek ügyében. Mert még ha Bessenyei csakugyan pusztán afféle – egyáltalában nem valami zsíros – megélhetésnek tekintette volna is az ágensi állást, és tán csakugyan hanyagul látta is el, még akkor is védhető jócskán az álláspontja. Egyébként valószínűleg nem így tekintette, bár törni csakugyan nemigen törte magát miatta. De nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy úgy látszik Teleki toleranciájának is megvoltak a maga határai. De még ezek a határai is pontosan a későbbi polgári, sőt azon túli fejlődésünk irányába mutattak. Hiszen máig azt tűrjük el tán legkevésbé, hogy másvalaki ugyanazon ügyben másként gondolkozzék vagy cselekedjen, pláne a siker reményében. Mindenesetre Bessenyei ez ügyben Teleki ellen írt híres bökverse önmagában szépen mutatja, hogy holmi félelmetes nagyúr József gróf igazán nem lehetett. Hozzáink legközelebb Voltaire engedhetett meg magának akkortájt efféle hangot arisztokratákkal szemben, s még ő se mindig saját hazájában.

KÖRÖSI INDULÁSA

Csetri Elek Kőrösi Csoma Sándorról¹⁵

Aligha van ismertebb s elismertebb magyar tudós Kőrösi Csorna Sándornál. Azt hihetné az ember, hogy róla aztán se újat, se többet nem igen lehetne mondani. Csetri Elek könyve¹⁶ azonban alaposan rácáfol mindkét hiedelemre. Úgyannyira, hogy a könyvet letéve az az ember érzése, hogy ez idáig igazából nem is ismertük Csomát. Se az embert, se a tudóst. Hogyan éri ezt el Csetri? Mindenekelőtt úgy, hogy mikroszkopikus precizitással rekonstruálja azt a szellemi klímát, azt a társadalmi és tudományos mentalitást, amiben Csoma nevelkedett s útnak indult. Ez a modern mikro-mentalitástörténeti szemlélet vetíti aztán elé az új Csoma-képet; ez a szemlélet – melyet a kolozsvári történész kör teremtett meg s dolgozott ki – érteti meg először (mint egykor Benkő Bolyai-könyve) az addig „különös”-ként ünnepeltben a lényegét. De haladjunk szép sorjában, a recenzió szabályai szerint.

Kőrös lakossága Csoma születése idején 400 fő lehetett. Csetri gondosan leírja, az éghajlattól a viselkedést előíró szabályokig, hogy mit jelentett egy ilyen katonai határőrvidéki székely falucskában gyermekeskedni, ahol „szabályozottság uralkodott a szokásokban is, és a szigorú rendtartás felett a faluszéke, katonai és egyházi hatóság örködött. A szokásszegő, a törvényrontó mindig számíthatott a büntetésre; igaz, hogy azt a paraszti bölcsesség mindig józanul mérsékelte”.

Szigorú szabályozottság és józan mérséklet bőségesen dokumentált örökségével indítja Csetri a gyermek Csomát. Vázolja a kis család részletesen megrajzolt s új adatokkal pontosított képe köré ama nagyobb emberi közösséget is, amely bár nehéz s gyakran távoli idegen országokba kényszerítő katonai szolgálattal sújtottan, de egyéb szolgálai terhektől mentesen, maga formálhatta életét s teremthetett magának megélhetést kemény munkával a kedves hazai tájon. S külön, nagy gondot fordít rá, hogy a legkülönbébb források alapján rekonstruálja Kőrös – és általában egy ilyen kicsi kálvinista székely falu – iskolaviszonyait. Vizsgálódásai önmagukban is elsőrendű és meglepő eredménnyel járnak: menő magyarországi művelődéstörténet-írásunkból megszokott teljes falusi iskoláztatási parlag helyett már a XVII. század végétől egy tán kezdetleges, erősen a helyi mester szakmai és

¹⁵ Forrás: Vekerdi László: Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása. = Tiszatáj 33 (1979) No. 11. pp. 86–89.

¹⁶ Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása. Bukarest, 1979. Kriterion. 306 p.

erkölcsi kvalitásaitól függő, ám a XVIII. század második felében – az enyedi kollégium és a felvilágosodás kettős hatása alatt – egyre szervezettebbé, szakszerűbbé és ellenőrzöttebbé váló elemi oktatás körvonalait tárja föl. Módszeréből következik, hogy sikerül kiderítenie, kik tanították valójában Csomát, s azt is, hogy mit tanulhatott tőlük. „Nekik tulajdonítható az érdem, hogy Kőrösinek sikerült a nagyenyedi kollégium küszöbét átlépnie. Kőrösi minden tehetsége és kitartása talán kevés lett volna, ha nincsenek mellette ezek a derék falusi tanítók, akik oktatták-nevelték, serkentették-segítették az elemi iskola elvégzésében, s bizonyára a továbbtanulásban is. Abban, hogy tudásának megvetették alapjait, amelyre bizton épülhetett a tudománynak az a sziklaszilárd épülete, amelynek falait az engedi kollégiumban és a göttingai egyetemen rakta fel.” Értsük meg jól a szemléletváltást: a parlagból, a semmiből soha és sehol nem nőhetnek ki akkora tudósok, mint Kőrösi vagy a Bolyaiak; a legfényesebb tehetség sem bontakozhat ki többé-kevésbé szakszerű és szervezett gyermekkori gondozás nélkül. Ahol Kőrösiek és Bolyaiak vannak, ott kell funkcionáló elemi iskoláztatásnak lenni, s nem is akármilyennek. A kolozsvári történészkör munkái s tapasztalatai alapján Csetri Elek tudta jól, hogy mit kell keresni, s csakugyan meg is lelte a forrásokban.

És hasonló szellemben, csak sokkal bősegebben és részletesebben számol be a nagyenyedi kollégium – egyébként a falusi kálvinista iskolákkal ezer szálon összefüggő – életéről. Életéről és nem oktatási s még csak nem is nevelési rendszeréről, hiszen a kollégium – a debrecenihez hasonlóan – sokkal több volt holmi oktató- és nevelőintézetnél. Már csak széles körű önkormányzata s önálló gazdálkodása miatt is; hisz a kollégium működését nagy és szakszerűen kezelt gazdasága garantálta; nem csak a tanárokat fizették a jövedelméből sokkal jobban mint Erdélyben bárhol, de a diákok többsége is részben vagy egészen a kollégium költségén tanult. Másként miként is jöhettek volna csapatostul messzi székely falucskák szegény kicsi legénykéi, hogy gyakran csak 15 év múltán menjenek haza, kész férfiként? Otthonról nem kaptak semmit, nem is várhattak, a kollégium tartotta őket. De nem ingyen és nem is teljesen. Szolgadiákként gazdagabb, fizető társaik mellé osztották be őket. De ez egyáltalában nem azt jelenti, hogy holmi személyes szolgaként egy „gazda” kénye-kedvének lettek volna kiszolgáltatva. Szigorú szabályzat írta elő kötelességeiket, amik majdnem teljes egészében a közös rend fenntartását szolgálták, s ez alól a közösségi munkák alól – mint takarítás, fahordás, fűtés, cipőfelvétel és így tovább – mentesítették gazdagabb, fizető társaikat, akik különben mindig kevesebben voltak a szolgadiákoknál. A diákság hierarchijában a szolgadiákok vezetői egyébként is magasan állottak s nagy tekintélyt élveztek, s a kollégium nagy gazdasági vállalkozásának irányításában is fontos szerep jutott nekik. A nagy diákköztársaságban nem származás és vagyon, hanem tehetség, szorgalom, s –

mint minden emberi közösségben – a többiekkel kijönni tudás határozta meg az egyének helyzetét.

A kollégiumot „két évre megválasztott *rektorprofessor* kormányozta, tanártársai, a *professoratus* segítségével. Az alsó osztályok tanításának ügyét a *pedagogarcha* (tanvezető) irányította, ő nevezte ki és ellenőrizte az osztálytanítókat, ő vette fel a tanulókat, ő osztotta be őket tudásuknak megfelelő osztályokba. A professoratus döntött a tanulók és diákok ösztöndíja dolgában, határozott fegyelmi ügyekben. Azonban a »köztársaság« demokratizmusának jegyében az iskolaszék, a *sedria* ülésein részt vettek az ifjúság képviselői is, az ún. jurátusok. Közülük a diákság általános szavazattal választotta a két *officialist*, a *seniort* és a *contrascribát*. Ők voltak a belső rendtartás felügyelői, a diák-societas vezetői. A senior, mint számadó gazda, a diákság elöljárója biztosítja a közjavak méltányos elosztását a tanulóifjúság között. Segédje az ellenőr vagy *contrascriba*, aki főleg a fegyelem ügyét tartotta kezében. Munkájukban segédkezett nyolc esküdt felügyelő (*juratus assessor*) és a *notarius*, akik a rektorprofessor elnöklete alatt, két professzorral együtt alkották a *sedriát* vagy iskolai tanácsot. A tisztségviselők sorában találjuk a *classisok*ban oktató kilenc *publicus praeceptor* vagy köztanítót, azután a *neutralistákat* és a *szolgák praeseseit*. A hetenként kijelölt *oeconomus* (»szeres«) tartotta fenn a házirendet. Ugyanúgy meg volt határozva a többi szolgálatos diák hatásköre.” Az enyedi diák – szolga és fizető – tehát egyszerre tanult kemény munkát és demokráciát. Demokratikus intézményekben szűkölködő, feudális terheket cipelő társadalomban aligha hangsúlyozható eléggé ennek a jelentősége. És éppen ez magyarázza, hogy „a kollégiumi életnek varázsereje volt, s szelleme egységbe forrasztotta az enyedi diákokat”.

Csetri azonban ügyel, nehogy idealizálja a diákéletet. „Az iskolai »köztársaság« tanulóinak hétköznapiak elég sanyarúak voltak, és félig klastromi, félig táborigényű életrendhez és fegyelemhez való alkalmazkodást követeltek.” De valahogyan még ez is javukra fordult: „...a kényelmeskedés helyét a szorgalom és az életrevalóság vette át, s így sok talpraesett ember került ki a kollégium falai közül.”

A társadalmi s szellemi háttér rajza azonban egyáltalában nem ahhoz kell Csetrinek, hogy megpróbálja belőle „megmagyarázni” Csoma jellemét vagy éppen nagy tervének megfogalmazását. Mindent, amit Csomáról ír, közvetlen adatok tömegével támasztja alá, közöttük nagyon sok újjal és általa megtalálttal. Éppen így helyesbíti azután számos részlet tekintetében az eddigi Csoma-képet, mintájaként és nagy nyereségére a Csoma-filológiának. De Csetri Elek, mai történészül, tudja jól, hogy élettrajzi és filológiai adatok mégoly gazdag részletei sem elegendőek soha az egykor valóban élt ember megközelítésére. „Ehhez abból az

elvből kell kiindulni, hogy az a sokféle tudás, érzelmi reakció, álom, képzelgés, rítus, jogi maxima, megegyezés, átvett eszmék ötvözete, ami az egyéni tudatot összeenyvezi, és amitől a magukat legfüggetlenebbnek képzelő elmék se tudnak soha teljesen megszabadulni; szóval, hogy az a többé-kevésbé zavaros, többé-kevésbé logikus világlátás, ami mindig színezi az emberek cselekedeteit, vágyait és elutasításait másokkal való viszonyaikban, nem különálló elemeket képez, hanem szoros összetartozás egyesíti valóságos struktúrává. És méghozzá ez a struktúra nem izolálható más struktúráktól, amelyek meghatározzák és amelyekre visszahat.”

A mentalitástörténeti módszer francia mesterének idézett szavaival jellemezhetjük tán legtömörebben Csetri Elek eljárását, ahogyan hősét hatások és visszahatások változó körein át követi a rendtartó székely falutól a göttingai univerzitásig. A hosszú úton érthetően központi szerep jut a nagyenyedi kollégiumnak, hiszen itt dőlt el... Azaz dehogy. Csetri Elek éppen azt dokumentálja rendkívüli gonddal, hogy mennyire *nem* érvényesek az efféle egyszerűsítő kauzalista megközelítések. Jó okkal hangsúlyozza annyiszor, hogy bár az érett fővel Göttingába érkező Csoma nem várt sokat a híres egyetemről, az ott eltöltött két és fél mégis nagyon lényegesnek bizonyult életében. Nem vagy nem csak nyelvismertetének s tárgyi tudásának gazdagítása miatt. Nem is csupán a korszerű tudományos szemlélet s módszer közvetlen, gyakorlati megismerése miatt. Még csak nem is a személyes kapcsolatok inspiráló bővülése miatt. Göttingában Csoma váratlanul belecsöppent egy világba, mely ezer szállal összefüggött az enyedivel, mégis fundamentálisan különbözött tőle. És itt újból nem az a lényeg, hogy Csoma mit vett észre vagy mennyit tudatosított ebből a különbségből; Csetri sokkal jobb történész annál, hogysen ezen a téren akár mégoly megalapozottnak látszó föltevésekbe bocsátkozzék. A rendkívüli gonddal (és tán a ténylegesnél is szebbre) megrajzolt Göttinga-képből mi vesszük észre hirtelen s látjuk meg világosan Enyed inspiráló erejét s egyben inherens korlátait Csoma hatalmas vállalkozása szempontjából. Megértjük, hogy ez nem magasabb és alacsonyabb rendűség kérdése; nem is áthidalhatatlan kulturális és szellemi különbségekről van itt szó, hanem lényegük – és céljaik! – szerint különböző struktúrákról. Az enyedi ábránd, mely oly jól illeszkedett a kor divatos őskereséseibe, Göttingában terelődik tudományosan körvonalazható nyelvészeti és etno-geográfiai keretekbe; „Kőrösi Csoma Sándor életében Göttinga igazi aranykor volt, ahol felkészülése-tudása európai színvonalra emelkedett. Nem sokat várt tőle, de annál többet kapott az itt töltött két és fél esztendő alatt.”

Módszeréhez híven Csetri mikroszkopikus gonddal rekonstruálja, melyik tanárától mit kaphatott; illetve inkább azokra az interferencia-lehetőségekre mutat rá, amik Csoma nagy tervei és a göttingai tudományos élet egésze között keletkezhettek; beleértve a kiváló könyvtárat és a városon kívüli szép sétákat. S így aztán ezek a fejezetek – csakúgy, mint az

enyediek – az egész magyar művelődéstörténet szempontjából alapvetőek, hiszen a göttingai évek szellemi életünk számos képviselőjénél megtalálhatók; Csetri néhányukat, Csoma ottani diáktársait részletesen be is mutatja. S éppen ebben a részletesen megrajzolt, jól képzett értelmiségi skálában emelkedik aztán ki Csoma jellemének, nyelvi géniusának és felkészülésének igazi rendkívülisége, mely immár nem egy elmaradott és barbár szellemiségű nép körében föltűnő üstökös isteni csodája többé, hanem a lángelme mindig és mindenütt szükségképpen nagy ritkasága. A ritkaság beilleszkedése az adott társadalmi és mentális struktúrákba azonban óhatatlanul konfliktusokkal jár; Csoma nagysága nem utolsósorban éppen abban rejlik, hogy bátran, tiszta fejjel realizálta és megoldotta ezeket az összeütközéseket, akár fájdalmas szakítások árán is, mint amilyen szeretett Enyedétől vett búcsúja volt, ahol egykor a nemzeti ábrándot melengették ugyan, merész tudományos tervekben konkretizálódó elképzeléseit azonban már sem megérteni, sem támogatni nem igen tudták.

Mégsem indult Csoma honi támogatás nélkül útjára; Csetri könyvének egyik újsága és nagy érdeme éppen az, hogy teljes egészében föltárja a Döbrentei és az *Erdélyi Múzeum* körül tömörülő kolozsvári tudós kör kapcsolatát a Göttingából hazatért s nagy útjára készülődő kutatóval. Szokásához híven, egyénekre lebontva mikroszkopikus részletességgel elemzi a tudománypártoló Kenderesitől a naplóíró Gyulai Lajoson keresztül Gyarmathi Sámuelig a kör tagjainak viszonyulását Csomához s nagy tervéhez; érthetően a nyelvtudós Gyarmathira fordítva legnagyobb gondot. Gyarmathi – úgyszintén Göttingában érlelődött – vizsgálatainak évszázadokkal későbbi kifejlődéséből visszatekintve vonja meg azután Csoma nagy tervének s kutatómunkájának mérlegét: „Ha Csoma hiába kereste a magyar őshazát Belső-Ázsiában, a magyar nép őstörténetét, egész kultúráját és hitvilágát a vele érintkezésbe került népek ezer szállal kapcsolják Kelethez, valamennyiükhöz a közös eurázsiai múlt emlékei fűzik. S az orientalisztika, melynek Csoma egyik megalapítójává vált, e kapcsolatok megismerését értékes eredményekkel gazdagította.” De éppen ebből a teljesebb perspektívából látszik nagyon szépen, hogy nincsen két Csoma: egy ködképeket kergető romantikus őskereső és egy józan orientalista. Nagy vállalkozását Csetri a kor eszmeáramlataiba ágyazva egységes gondolati egészként értékeli. „A múlt kutatása, a nemzeti történet iránti érdeklődés a kor levegőjében volt... A korszak embere a múlt dicsőségét lázasan kereste, s a gondolat megannyi érzést, tervet és álmodot keltett fel lelkében. A szélesebb távlatok fókuszában elhelyezkedő Göttinga azonban rávezette Csomát az egyetemes összefüggések vizsgálatának eszméjére, ami annál könnyebb volt, mert Enyednek a protestáns Közép- és Nyugat-Európát járt professzorai hasonló gondolatok befogadására lelkét amúgy is fogékonnyá tették... Így

forrott össze Csoma célkitűzéseiben a sajátos nemzeti az emberiség illuminista vágyával, általános, egyetemes szolgálatával a még nem ismert dolgok felfedezésére.” Egy rövid *Postscriptum*-ban Csetri Elek még összefoglalja a tudós orientalista útjának főbb állomásait s eredményei nemzetközi visszhangját, tömören, de úgy, hogy kitetszik belőle: Csoma nemcsak a legáltalánosabban ismert – és elismert – magyar tudós, hanem a „legeurópaibb” is abban az egészen konkrét értelemben, hogy a kor aktuális tudományát művelte a legkorszerűbb szemlélettel s maga által megteremtett módszerekkel; hiszen a kor Humboldtól Darwinig éppen az ilyen nagy „excentrikus” utazók kora volt, ők jártak akkor a tudomány élén, mindenütt. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert ugyanez az ízig-vérig európai magyar tudós egyben s egyedülként népmesehőssé is vált. Csetri Elek ezzel a népmesével fejezi be könyvét – s ez a befejezés nem szimbólum, hanem igazolás – mely Csoma alakja körül halála után szülőhazájában kerekedett. „A népmese Csoma Sándora már diákkorában, tizenkét évesen, »a legnehezebb nyelvet huszonnégy óra alatt meg tudta tanulni«. Az útközben talált jó királytól »nem kaphatott volna drágább ajándékot«, mint »aranyos könyvet«, melyben »az egész világ nyelve le volt írva«. A mesés hős útja Egyiptomba visz, ahol a királyt »bölcs beszéde által« úgy megnyeri, hogy az 400 arannyal ajándékozza meg. Csoma nagy nehezen elfogadja, de hazaküldi »szegény szülőinek és rokonainak«. A mese aztán tovább indítja hősét Ázsia felé, hogy »fölkeresse azt a helyet, ahol a legelső magyar ember született«. De nem érte el célját. Sok, »millió mérföldnyire«, utazott, temérdek földön, kutya- és farkasfejű emberek országán át és éppenséggel a világ végére jutott. Ott aztán elaludt örökre, mert aki a világ végére ér – saját élete végére is ér. Aztán az »ősz lélek Csomát szépen eltemette és megsíratta; a tenger hullámai őt mai napig is siratják«.”

AZ UTOLSÓ ERDÉLYI POLIHISZTOR

Mikó Imre Brassai Sámuelről¹⁷

Mit is tudunk tulajdonképpen Mikó Imre könyvéig Brassai Sámuelről? Tudni véltük, hogy az utolsó, jócskán megkésett „polihisztor” volt, a szónak ama – mar az ő korában is pejoratív – értelmében, ami szerint sok mindenhez értett oly keveset, hogy az éppenséggel semmit sem ért. Bogaras öregúrnak ismertük továbbá, aki megalapozatlan nyelv-védői vesszőparipáin lovagolt, makacsul küzdött azóta rég elfelejtett vagy éppen nevetséges szólásformákért és szavakért, Euklideszt fordította a nem-euklideszi geometria megszületése korában, s hazájában és hosszú életében végig kitartott az euklideszi-arisztoteleszi gondolkozás egyedül üdvözítősege mellett. Az életírók szerető túlzásai is inkább bogaras, semmint tudományos hírét növelték, s mindez a körülötte keringő sok anekdotával együtt – bár kimondatlanul – egy perifériákon küszködő tudományos Don Quijote képét keltette.

Mikó nem siet megcáfolni az elődei szuggerálta képet.¹⁸ Ellenkezőleg, még a bizonyosan költött anekdoták s történetecskék többségét is átveszi, s nem tiltakozik a hősének tulajdonított különféle különcségek és furcsaságok ellen sem. S eszébe sem jut, hogy a kor „európai színvonalán” álló tudósként igyekezzen bemutatni Brassait. Mikó dokumentumokat idéz, vagy ismertet, minden különösebb kommentár nélkül, hihetetlen bőségben s mintaszerűen (a szó mindkét értelmében „minta”-szerűen) rendezve. Idéz az életírók történeteiből, egy Jókai-regényből, Brassai könyveiből és cikkeiből, tanítványok és kortársak emlékezéseiből, kiadott és még eddig kiadatlan levelekből, elsősorban pedig egykorú folyóiratokból és hírlapokból; de nem azért idéz, hogy tudása gazdagságával elkápráztassa az olvasót, vagy pedig alátámassza érveit és következtetéseit. A montázs, amit az olvasó elé tár, egyébként sem igényel magyarázatot, helyt áll önmagáért s megelevenedik. Megelevenedik a kor s benne Brassai, különcségeivel, bogarasságával, veszekedősségével, vitáival, maradiságaival, mindentudásával, de az olvasó ámulva veszi észre, hogy egyáltalában nem ezek a tulajdonságai jellemzik ám az öreget s még kevésbé legendás „polihisztorsága”, hanem helye és funkciója a korabeli Erdély szellemi életében, melyben lehetséges, értelmes és

¹⁷ Forrás: Vekkerdi László: Mikó Imre: Az utolsó erdélyi polihisztor. (Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről). = Magyar Tudomány 79 (1972) No. 2. pp. 123–124.

¹⁸ Vö.: Mikó Imre: Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről. Bukarest, 1971. Kriterion. 374 p.

szükséges volt egy éppen afféle pálya, mint a Brassaié. S így Brassai pályáját összerakva, Mikó Erdély XIX. századi szellemi életéből tükröztet egy darabot. S viszont ezt a darabot kaleidoszkópként forgatva, szemünkbe villantja Brassai életének külön-külön aspektusait.

Nem életrajz tehát a könyv, nem is pályarajz. Többször is végigpásztázza Brassai pályafutását, mindig az éppen tárgyalt funkció igényei szerint. És – mint Picasso egy síkba forgatott különböző nézetein – épp ezekből a különböző kaleidoszkóp-képekből tevődik össze a pálya hiteles struktúrája.

A „Szerkesztő és professzor” című fejezetben – mely tulajdonképpen az egész könyv eszmei alapvetése – Mikó Brassait tanárként s népművelőként mutatja be: „a szigorú kritikus, a makacs vitatkozó alapjában véve a közcélokért hevülő lélek volt, s a népnevelést és a tudományok népszerűsítését életcéljának vallotta”. A fűvésztől szólva a botanizálás és a honi táj szerelmesét láttatja meg, a műfordítóban a nyelvek kulturális egyenrangúságáért harcoló tudóst, a kritikusban a saját elveivel szemben is érvényesülő fogékonyságot.

Megtudjuk, hogy a nyelvművelő Brassai – megint csak saját téves nyelvészeti elvei ellenére – felismerte a mondat fundamentális jelentőségét a nyelvben, s megsejtette (évszázaddal a generatív nyelvészet előtt) a mondat „mélystruktúráját”, a muzsikuss Brassai pedig *Reguly Antal* vogul-gyűjtéseire hivatkozva cáfolta szenvedélyesen – az általa egyébként nagyra becsült – *Liszt* felületes nézeteit a magyar népzene „cigány” eredetéről. Különösen érdekes és fontos a könyvnek Brassai legjellemzőbb vitáit ismertető fejezete, mert Mikó itt jól válogatott adatok és idézetek tömegével demonstrálja, hogy a szakmai és tudományos kérdésekben nemegyszer téves vagy – mint az euklideszi geometria „védelmében” – egyenesen káros nézeteket valló Brassai társadalmi és emberi problémákban mindig csalhatatlanul a haladás oldalán állott. S ezt a képet egészíti ki a következő „Kortársak”-ról szóló fejezet is.

Ahogy Brassai például a neki személy szerint egyáltalában nem rokonszenves *Táncsics* ügye és igaza mellé áll, vagy ahogy *Kőrösi Csoma* útját figyeli s – magyar nyelven elsőként – hírt ad róla, vagy ahogy *Herman Ottó* nemzetközi sikereinek örvend, az az emberi nagyságon túl az írástudó közösségi felelősségérzetére is utal. Vagy talán úgy is mondhatnánk, hogy elsősorban erre utal.

A kaleidoszkóp-portré tehát a sokat emlegetett s megrögzött „polihisztor” helyett egészen másféle, hasonlíthatatlanul hasznosabb és életesebb vonásokat mutat: a „közösségi értelmiségét”. S a múlt századi Erdélyben, de egész Közép-Kelet-Európában, ez már távolról sem volt annyira idejétmúlt vagy épp felesleges szerep, mint a steril polihisztoré. Brassai két nagy vállalkozása például, a *Vasárnapi Újság*, melyet 1834-től 1848-ig szerkesztett, s az

Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok, melyet 1877-ben indított útnak *Meltzl Hugóval* együtt, nagyon is valódi igényeket elégített ki, amit egyébként sikerük és viszonylag hosszú életük is mutat. És valódi igényekhez s lehetőségekhez alkalmazkodott – Mikó szakszerűen demonstrálja – Brassai egész pedagógiája. Modern, demokratikus nevelési elvei miatt gyakorta össze is ütközött egyházi s állami feletteseivel, de szerencsére – s ez is pályája és szerepe időszerűségét mutatja – akadtak, akik ő s törekvései mellé állottak; köztük *Bölöni Farkas Sándor* s *Wesselényi Miklós*.

„A magánemberről” külön fejezet szól a könyvben, jellemző módon elég rövid fejezet, mutatva szinte ezzel is, hogy Brassai életében ennek a szerepnek nem nagy hely jutott. Világéletében magános ember volt, de csak ritkán „magán”. Az a sok anekdota is, amint mesteri ügyesen villantja föl Mikó mozaikja, azt demonstrálja, hogy a korabeli erdélyi értelmiség gondolatvilágában, vagy tán úgy is mondhatnánk, hogy társas közérzetében, fontos hely és funkció jutott olyasféle pályának, amilyen a „Brassai bácsié” volt.

Az alaposan megkésett polgári fejlődés kisvárosi-liberális keretei között, az ipari föllendülés és a kereskedelem nagy gócaitól távol szinte szimbolikus jelenség a vén professzor, aki Bécsbe „ugrik át” (mikor Nagyváradtól még a vasút se járt) operát hallgatni, s az első hangok után elégedetlenkedve siet haza; a botanikus, akiről egy világhíres bécsi professzor növénynemzetséget nevezett el, de akit itthon „Prikulics”-olni lehet, lenézően mosolyogva.

Ez a maga-rejtő és maga-mentő kisvárosi mosoly persze a főhősre is reá vetül, ám Mikó akármiről is ír, mindig a teljes pályát és a teljes embert láttatja. Azt, aki a *Vasárnapi Újságban* a népművelés és a tudományos ismeretterjesztés szerepét s szükségességét ismeri föl – nagyon is idejekorán – az ipar fejlesztésében; azt, aki a polgári fejlődés kritériumának s bázisának a korlátozások és megalkuvás nélküli demokráciát tekinti; azt, aki egy többnyelvű és párhuzamosan szövődő történelem valóságába ágyazottan a nyelvek és népek kulturális és emberi egyenrangúságáért küzd, messze megelőzve korát s az iparilag fejlettebb országokat.

Abból a színes művelődéstörténeti kaleidoszkópból, amit Mikó forgat, mindez világosan kiderül, nem utolsósorban épp az ügyesen beléhelyezett sok jellemző történet és anekdota miatt. Ahhoz azonban már Mikó történetírói művészete kell, hogy a pontos és gondos művelődésszociológiai helyzetképen túl azt is megmutassa, miért éppen Brassai Sámuel, az ő testi-lelki mivoltában, emberi esendőségeivel s kiválóságaival volt leginkább alkalmas erre a szerepre, „Brassai bácsi” szerepére. Ember és szerep vonatkozásai és vonzásai szerint rakódik össze Mikó könyvében minden fejezet, minden oldal. Úgy olvasható a könyv, mint egy érdekes és izgalmas regény, mégpedig a legszigorúbb követelményeket kielégítő

tudományos monográfia. S a „regény” szó ebben az összefüggésben az érdekességen s olvashatóságon túl az érvényességre is utal, mely kortól függetlenül mára is vonatkozik. De ezt tán nem is kell külön hangsúlyozni, hiszen ez a szintézis Mikó Imre művelődéstörténetírásának – többi könyvéből és tanulmányaiból is ismert – jellegzetessége és varázsa, s a Mikó eddigi munkásságáról régen esedékes összefoglalásban kellene róla beszélni.

GONDOLKODÓ MAGYAROK: MAGYAR GONDOLKOZÓK

Szigethy Gábor könyvsorozatáról¹⁹

A filozófiatörténet-írás – tanú rá Sándor Pál két vaskos kötete – egész a legutóbbi időkig nem jegyez föl említésre méltó gondolkodókat honunkban, arra meg nagyon kevesen vállalkoztak, hogy – Karácsony Sándort és Németh Lászlót követve – magát a gondolkozó fogalmát merjék az elfogadottól eltérően érteni. De akkor miként értelmezhető az ellentét gondolatokkal terhes művek és a szabályos „gondolkodók” hagyományos honi hiánya között?

Szigethy Gábor ügyesen megkerüli a dilemmát: gondolkodó magyarokról beszél, s a jelzővé szelídített főnév magától megnyitja a magyar irodalom- és művelődéstörténet tárházát. Most már az inkább a kérdés, hogyan kell válogatni a szellemi kincsekből, hogyan lehet megküzdeni a zavaró bőséggel. Ehhez a gazdasághoz képest néhány tucat cím, illetve név semmi, vakmerőség – s tán félrevezető is – ekkora vállalkozást ennyire az elején ismertetni. És egyébként is lehetetlen, hisz jó néhány kötet önmagában külön recenziót igényelne, olyan gondolatgazdag, vagy akkora a kommentárirodalma. Csakhogy ez a sorozat nem a megszokott értelemben sorozat; s szerkesztője nem a szokásos értelemben szerkeszti. Hiszen minden könyvecskét hosszú előszó és bőséges jegyzetapparátus kísér, amiben Szigethy Gábor meghatározza a maga helyét a műhöz és szerzőjéhez. Azután meg a szakértő válogatás többnyire nemzeti létünk és mivoltunk nagy kérdéseit tárgyaló írásokat hozott össze. Azaz a kötetekkel – akár akarja szerkesztőjük akár se – egy magyar gondolkozástörténet körvonalai rajzolódhatnak ki. És ez az, amiről – vállalva a félreértés veszélyét és a hozzá nem értés vádját – beszélni kell.

Tizenkét kötet jelent meg az első, 1981-es esztendőben, tizenkét nagy sikerű, nyomban elkelt kötet. A siker megérdemelten dicsérte a válogatót. Deák és Kossuth párbeszéde a kiegyezésről – Harák Péter, Szabad György, Fekete Sándor munkái kellően bizonyítják – máig a magyar politikai gondolkozás megkerülhetetlen történelmi dilemmája. Zrínyi *Török áfiumából* nemzedékek tanulták újra meg újra, hogy valamirevaló nemzet mindig a maga erejére támaszkodva fog megkapaszkodni s megmaradni tudni – vagy legalább küzdeni – a történelem kutyaszorítóiban. Kölcsey *Parainesiséből* megérthető, hogy minden érvényes és

¹⁹Forrás: Vekerdi László: Gondolkodó magyarok: magyar gondolkozók. = Napjaink 23 (1984) No. 1. pp. 37–39.

hosszabb távon eredményes közcselekvés alapja – ebben tökéletesen megegyeztek nagy megbíráltjával – a tiszta erkölcs. Intés és példa rá Eötvös József 1840-es tanulmánya *A zsidók emancipációjáról*: „Nem kiváltságok, hanem szabadság kell századunkban, s ez nem létezhetik, ha nem köztulajdonunk.” Az előszó (a legjobbak egyike a sok jó között) megérteti, miért rímel végül is Eötvös humánus igazságával Széchenyi – látszatra tán ellenkező – gazdasági álláspontja: „a zsidók emancipálásában se siessünk *jobban*, mint a gazdaság életre galvanizálásában”. De azt ne higgye valaki, hogy Szigethy Széchenyit valamiféle ökonómiai hazafiúságra kívánná korlátozni. Nagyon is jól látja és hangsúlyozza ő az „álmodót”, hiszen épp ezért közli – valóságos felfedezés még a ma újra megnőtt Széchenyi-divatban is – 1842-es akadémiai megnyitó beszédét.

Széchenyi, éppen mert nem ismert fontosabb kötelességet a magyarság nemzetté-művelésénél, nyomatékosan óv itt mindenféle magyarítási kísérlettől: „Vagy bír-e az olvasztói felsőbbiséggel, ki másban nem tudja becsülni, miért maga követel megbecsülést?” Évszázad múltán Illyés szava fog reá visszhangzani: „Megvetem és semmi jót sem várok olyan törekvéstől, mely egyik nép boldogulását a másik rovására akarja kiharcolni.” Ebben az értelemben tekintette Illyés minden közösség alapvető értékeit őrző önvédelemnek magyarságunkat, amint így látta már Széchenyi is: „Ne keressük ennekokáért mentönket sehol is egyebütt, mint saját, vagy inkább *személyes* erényeinkben, s lelki felsőbbiségünkben; személyes tulajdonainkban, mondom, mert nemzetnek erénye, s felsőbbisége csak annyiban van, amennyiben lehető legtöbb egyes tagja ugyancsak betölti saját helyét férfiu-lap és szeplőtelen.” S megint Illyés: „A hitvánnyal a rokonai köteléket sem fogadom el, a nemzetit még kevésbé. A nemzet ismertető és csábító jegyei számomra erkölcsi ismertető jegyek nélkül csak fájdalmasak.” Íme, a magyar gondolkodás nagy alap-állandóinak egyike. Óhatatlanul, magától fölszínre bukkan, mihelyst gondolkodó magyarok írásaiból válogat valaki. Deák, Kossuth, Zrínyi, Kölcsey, Eötvös, Széchenyi különbözhetek egyébként bárhogyan, ebben mind megegyeznek. Ebben mind kétségkívül „magyarok”. De nagy „gondolkodók” is ugyanakkor, hisz páratlan világosan fejtik ki és értelmezik „nemzeti” és „erkölcsi” lényegi összefüggését, az egész újkor égető – és máig gyötrő – kulcskérdéseinek egyikét.

Változat tulajdonképpen ugyanerre a témára Babits esszéje is *A magyar jellemről*. Látja jól Szigethy, milyen fontos az, hogy holmi „származást” kurkászó magyarkodók ellen az ország Poeta laureatusa Illyés befogadásra és kitárulkozásra apelláló magyarságképe mellé állt, s Prohászka Lajos *Vándor és bujdosójával* vitázva minden nemzet-karakterológia eleve-értelmetlenségét mutatja még. Illyés *Magyarokjára* hivatkozik ellenükben: „Itt nincs rendszer és tudományosság. De annál több a mondanivaló, vagy akár probléma, hogy a tudósoknak

legyen min tűnődni. S főleg, ami itt van, az mind magyarul van.” Magyar végül is az, ami magyarul van. Nem faj, még csak nem is karakter vagy vérmérséklet kérdése hát a magyarság, hanem *választásé*, tisztességé, koré, nyelvé, történelemé. Így például 1939-ben, amikor a tanulmány íródott: „Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi, megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalmát, az alkotás boldogságát.” Kis népnek ezt kiváltképp tudnia kell, hiszen csak úgy maradhat meg, ha ellenáll a zsarnokság és erőszak rombolásának. „Feladata tehát őrizni a múltat ,a magáét és magában a világét.” A nemzeti és az általános emberi értékek soha nem kerülhetnek szembe egymással, tanította Illyés. De ehhez nem elég a jó szándék; tudás is kell, mások, s magunk ismerete. Nem Babits és Illyés igazát bizonyítja-e az is, hogy mindjárt az első tizenkét gondolkodó magyar közé bekerült négy nagy tanuló és tanító: Apáczai, Kármán, Kassák, Németh László?

Apáczai beszéde *Az iskolák fölöttéből szükséges voltáról* és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól úgy lehet máig is hiába érvel, „hogymind az államnak, mind az egyháznak a főiskolák az alapjai”. „Mert amilyen szerepe van a testben a szemnek, olyan szerepe van egy országban az akadémiának vagy főiskolának. És amilyen szerepe van az emberben az észnek, olyan szerepe van bármely országban a tudósoknak.” Másik nagy konstansa: ez a magyar gondolkodásnak, amihez a változó időknek megfelelően változó formában újra meg újra vissza fog térni. Tanulni kell és tanítani, befogadni és őrizni magunkban a világot. Nálunk a nevelés nem egyszerűen egy a sok foglalkozás közül: nemzeti feladat, melynek köre, s jelentősége túlnő az iskolán. Érthető, hogy nagy gondolkozóink közt óhatatlanul sok a tanár, ide számítva az olyan nagy fölvilágosítókat is, mint Kármán, Bölöni Farkas Sándor, vagy Kassák, akik idejében meghonosítva a kor élre-törő irányzatait, együtt-lépni tanították honfitársaikat az Időkkel. Így közvetítette Kassák a modern művészetekben fölszabadított emberformáló erőket, s példázta egész életével, hogy „művészt a művésztől ma már nem az iskolai bizonyítvány, hanem az eszmékkal és jelenségekkel szemben elfoglalt emberi magatartása és formai kifejezőképessége különbözteti meg”.

Ez az eszmékkal és jelenségekkel szemben elfoglalt magatartás a lényeg (a *Tanú* hattyúdalaként is fölfogható) *San Remó-i naplóban*, ahogy Németh a nyilvános tanulás és tanítás erőit igyekszik mozgósítani egy nép kiszolgáltatottság elleni fölvértésére. Ezért szembesíti Frobenius sorstudományával Hérodotosz historiográfiáját, melyben még összejátszik a mese életlényege s a történelem lényeglátása, hogy hatásosan korrigálják egymást. Egy darab ilyen hérodotoszi történetírás Vajda János honvédnaplója is; hangulatának bemutatására törekedve Szigethy Gábor jó érzékkel kezdi előszavát „Egyszer

volt, hol nem volt”-tal.

Különben a történelem – a személyesen megélt csakúgy, mint a távoli – gyakran visszatér a sorozat köteteiben: a magyar gondolkozás – többnyire éppen a hérodotoszi értelemben – erősen és szükségképpen történelem-centrikus. „A nemzeti életnek a geológiáját kell ismernünk – írta Németh a *Tanúban* –, az egymás alá rétegezett magyar világokat, amelyek közül az alsó betemetett is tartja a felső, szemünk előtt levőt.” Így, ebben az értelemben kereste a népzene kutató Bartók „egy nemzeti tradíció organikus életét”, s talált rá a magyarság még föllelhető legősibb dalaiban az alapra, ami minden fölsőbbet tart – vagy tarthat –, mert még „a természet tüneménye”. Nemzet csak ilyen szilárd természeti alapra épülhet; ettől a fölismeréstől megkerülhetetlen Bartók minden későbbi magyar gondolkozónak.

A sorozat első esztendejének tizenkét kötete, tizenkét nagy magyar gondolkozó egy-egy írása csak csepp a tengerből, még az azóta jócskán melléjük sorakozottakkal együtt is. De ebben a cseppben is elképesztő változatosság, a gondolkozás helyzetekhez alkalmazkodó sokfélesége figyelhető meg. Nem minden kötet egyformán érdekes persze. Van, amit újra meg újra elő kell venni, míg másokat inkább csak afféle adatként tesz félre az ember.. Az újabbak közt akadhat – mint mondjuk Szabó Dezső Ady-tanulmányai – ami helyyel-közzel ellenkezésre ingerel; de igaza van a válogatónak: az ilyenek íróinak is ott a helye a gondolkodó magyarok közt. Hisz az egyetértés egyáltalában nem a gondolkozás sajátja; ellenkezőleg: semmiből annyi hasznot nem húzhat a gondolat, mint az alkalmas egyet nem értésből. (Nem tévesztendő össze persze az egyet nem értés a ledorongolással.) Kitűnő példa rá Sinkó Ervin vagy Csontváry önéletrajza, a hozzájuk tartozó előszóval és jegyzetekkel együtt. Mert a részletekben való radikális egyet nem értés azzal, amivel különben amúgy globálisan egyetértett, ez az érzékeny differenciálódás tette Sinkó Ervint a körülötte levő helyzetet felismerő igazi gondolkozóvá, és Csontváry makacs, már szelíd szembeszegülése mindazzal, amit elődei piktúrájából – s még hozzá milyen alaposan! – megismert, ez az ellenkezés vettett vele papírra gondolatokat, amik egészében nem méltatlanok emberi lényegünket kifejező és magyarként-létünket leképező festészetéhez, nem méltatlanok bizarrságaikkal és örültségeikkel együtt és azok ellenére sem. Mert az örület, ha tisztességes és „van benne rendszer”, összeférhet a gondolkozással, de vezényszónak vagy divatnak engedelmeskedő „testvéri” egyetértés soha. Nem véletlenül jelent meg a filozófia a görögökkel: a gondolkozás az ellenkezést legalábbis eltűrő közösségek kiváltsága; elnyomóknak – legyenek amúgy mégoly „atyáskodóak” – nincsen szükségük gondolkozókra... A magyar gondolkozás életerejét mutatja, hogy többnyire szörnyen

kedvezőtlen társadalmi környezetben is meg tudott kapaszkodni, meg tudta őrizni – és ki tudta fejezni – azokat az éltető értékeket, amelyek nélkülözhetetlenek a közösség magyarként fennmaradásához. A sorozatban elszaporodó s valamiképpen történelmünk nagy sorsfordulóival – Moháccsal, negyvennyolccal, tizenkilencel – összefüggő írások mind-mind ezt igazolják. A tanulás és tudás micsoda makacs szenvedélye süt máig Janus Galeottónak írt hosszú leveléből, holott az ország torkát szorongatta a török s az övét az igazságos király! És Brodarics nyugodt, fennkölt, tudós beszámolója a nagy vészről, melyből maga is éppen hogy megmenekült? A pusztulásokkal dacoló humanizmus páratlan monumentuma. Külön szerkesztői lelemény ilyen forrásokhoz méltó történeti interpretációt találni, mint mondjuk Kemény Zsigmond Mohács-értelmezése vagy Kardos Tibor Mátyás-esszéje. A kötetekhez írt előszók – s még inkább tán a jegyzetek – pedig Szigethyt mutatják be hozzájuk nem méltatlan történész-filológus gyanánt, még ha a legfontosabb Mohács-képek felsorolásából hiányolhatók is Nemeskürty – Keményével rímelő – interpretációját, és Perjés elgondolkoztató Mohácsát. De végtére Jegyzetek és Előszók ugyanúgy az író elidegeníthetetlen joga (joga kellene másoknál is legyen), mint a válogatás. Vagy mint a nyelv, a bemutatás módja; de maradjunk még egy kicsit a válogatásnál.

A válogatás ugyanis, akár az idézés, csak látszólag egyszerű mesterség. Minden szöveg cipeli a maga „mikor-miért-hogyan”-jait, s méghozzá kétszer, keletkezésének és kiválasztásának körülményeivel meghatározottan. „Szövegek és körülmények” kölcsönös megfelelésükkel illetve meg nem felelésükkel egy adott kultúrában fogalmak hálóját fonják az emberek köré, gyakran vagy többnyire? – téves és félrevezető fogalmak hálóját, és a téves fogalmak felismeréséhez vagy kivált kiküszöböléséhez – mint Bretter György és tanítványai sejtették – nemigen elégséges a tiszta ész kritikája. A gondolkodás maga is többnyire csak szövi tovább a hálót, végül szinte kitéphetetlenné rögzítve a tévedéseket. A gondolkozó ember egyedüli esélye a téves fogalmakkal szemben – hangozzék bármilyen magától értetődően és semmitmondóan is – az igazság, pontosabban az *adott körülmények közt elérhető* igazság. De ez a korlátozás – ez Bretterék nagy felismerése – nemcsak gát és akadály lehet. Ellenkezőleg: éppen a körülmények fölismerése teszi lehetővé a kellő feltételek kidolgozását, az érvelést, az építkezést: a tárgyak ilyenként való – azaz objektív – gondolati leképezését. E nélkül a tárgyi leképezés nélkül elszabadult és megvadult tévképzetek keríthetik könnyen uralmuk alá az embereket. Brodarics objektív leírásában tán az a legmegdöbbentőbb, hogy a „főnökök” többsége milyen vakmerő magabiztonsággal követelte a csata mielőbbi megkezdését, s egy-kettő alig akadt, aki józanul ítélte volna meg az esélyeket. A szubjektív ideológiai tévedések azonban még a józanabbakat is elvakíthatják, ha nem ügyelnek kellően a körülményekre. Ám

ehhez újból építkezés, érvelés, a feltételek tiszta kidolgozása kell. Amit viszont csak a körülmények felismerése tesz lehetővé. Kiutat lelteni a körkörösség eme csapdájából: egyebek közt éppen ez a gondolkozók föladata...

A gondolkozók szövegei tehát nem afféle passzív szóhalmazok, amiket tetszés szerint lehet idézni, válogatni, magyarázni. Értelmük: kivezető út keresése a csapdából, ami folyton újra meg újra elkészítődik, amit újra meg újra reánk kényszerítenek a körülmények és a körülményeket elfogadtatni kívánó – vagy parancsoló – eszmék. Szigethy többször is figyelmeztet látszólag könnyed, ám valójában tartalmas előszavaiban erre az értelemre, legfinomabban talán Kardos Tibor Mátyás-esszéjénél: „1940-ben tehetett-e mást egy gondolkodó magyar: arcképet festett a nagy magyar királyról, aki nem félt az igazságtól. Mert volt ilyen király. Mert kell, hogy legyen.” Vagy ahogyan Krúdy *A kápolnai földosztásához* írt előszavában a Kossuth Lajos-i híres „Megadjuk!” segítségével érzékelteti a kiválasztott írás hangulatát, a valóságosat, de az álmodottat is. Hiszen Krúdy Gyula úr még vidám és szépséges nyírségi kisasszonyokat is a riportba álmodott, hogy annál teljesebb legyen a végre megszülethető megértés ember és ember között. *A kápolnai földosztás* éppen így egyike a magyar csapdából kivezetni kívánó próbálkozásoknak. És írója nyugodtan nevezhető nagy magyar gondolkozónak, abban az értelemben, ahogyan Németh László meghatározta lassan immár fél évszázada: „Nagy magyar gondolkozóknak én azokat tartom, akik a körülöttük lévő helyzet természetét felismerték, fogyatkozásai ellen értelmükkel küzdtek s a magyarság elé hivatását megfejtő eszméket tűztek ki. Zrínyi, Vajda és Ady épp úgy »gondolkozók«, mint Széchenyi, Eötvös, Kemény. Ezeknek a magyar gondolkozóknak az »alap-problémáját« úgy mutatni be, hogy tanulmányunkból a szorongó szellem és a szorongató helyzet szikrája csapjon ki: íróhoz méltó feladat.” Szigethy Gábor bevezető esszéi és jegyzetei láthatóan vállalják ezt a feladatot.

A Gondolkodó magyarok tehát voltaképpen nagy magyar gondolkozókat mutat be és szerkesztője Németh egykori definícióját követve ragyogóan cáfolná a filozófiatörténet sanyarú skatulyázásait? Hagyjuk, a recenzált (a *San Remó-i naplóhoz* írt előszóból ítélve) bizonyosan nem érezné akkora dicséretnek, mint amekkorának a recenzens szánná. Ideje amúgy is végre az előszók nyelvéről írni valamit.

Cs. Szabó a hatvanas évek elején „vaskori”-nak nevezte az újabb magyar irodalomtörténet-írás és irodalomtörténeti esszé nyelvét. Idővel ez a vaskoriság – olykor igazán művelt és kifinomult vaskoriság – valósággal kanonizálódott, úgyhogy az ember önkénytelenül ásított, ha magyar irodalomtörténeti művet vett a kezébe, a törekvőbbje pedig már akkor is, ha írni kezdett. Sőt: akkor igazán. De miért kell ezt – holott ma már múltban

van és szemérmesen hallgatni szokás róla – emlegetni? Mert Szigethy Gábor nyelve, még a mai elevenebb divatban is meghökkentő kivétel; nyoma sincsen benne csikorgó vaskori fordulatainknak. Színesen ír, valósággal csillogóan, olykor egy kis jóféle hatásvadászattól se riadva vissza. „És éjszakánként, gyertyafénynél Jeremiás jövendöléseit böngészte egy szomorú szemű magyar, aki kezében karddal ott volt Mohácsnál, amikor beesteledett” – írja például Brodaricsról. És milyen szépen ír Csontváryról! Szinte csudálkozik az ember: hol maradtak az éber lektorok? Isten uccse nem hiányzanak, ne akarjuk hát pótolni őket és ne próbáljuk kicsinyes kifogásokkal csökkenteni a nagy vállalkozás értékét. Más kérdés, hogy akad azért – legalábbis a jelen recenzensnek – ellenkezni való az előszavakkal s jegyzetekkel elég. Csokonairól például (a vaskoriságnak is megvoltak a maga előnyei) Szauder József összes műveiben nem található annyi művelődéstörténeti népszínműjelenet, mint Szigethynél öt oldalon. (Igaz, hogy annyi hangulatos jellemzés se.) De hát nem sikerülhet minden előszó azonos színvonalon. Hanem még – legalábbis a jelen recenzensnek – a kevésbé vagy egyáltalában nem tetsző előszavakon és jegyzetekben is érezni lehet a törekvést a megértésre, a vigyázó ügyszeretet melegét. És végtére ez a lényeg: egy gondolkodó magyar irodalomtörténész ír ezekben az előszókban és jegyzetekben (mégiscsak ez az ábra) nagy magyar gondolkozókról. Lehetne másként, más szempontok szerint: az ügy fontossága miatt nyilván kéne is, mert a nagy hegyek mindig csak több oldalról megközelítve ismerhetők meg igazán. De hangsúlyozni kell, hogy Szigethy Gábor nagyon szép, fordulatós, messzire nyíló utakat választott; elismerésre és ellenkezésre méltókat.

Kísérletező emberek

„ESÖTT A HÓ, ÉNGÖM BÉLEPÖTT”

Emlékezés Fülep Lajosra²⁰

Mit szólna vajon a centenáriumi cikkek sorakozásához az emlékezésektől és ünneplésektől mindig annyira tartózkodó, sőt viszolygó Fülep? Ki merne emelt fővel megállni szigorú tekintete előtt, tudván, hogy a divatos évfordulósdit mennyire megvetette? Ő maga, ha élete vége felé hivatali tisztje vagy helyzete valami effélére kényszerítette, a megemlékezés ürügyén rendszerint bírált eleveneket és holtakat. Leonardo ürügyén például fölrótt a kornak, hogy nem építette fel, meg sem próbálta felépíteni azt a Parthenont, amihez a Cenacolo timpanonul készült, amin a Cenacolo timpanonként otthonra találhatott volna. És nem is csupán a váltig ünnevelt „Hochrenaissance”-ot marasztalja el, hiszen építészet és közösség tragikus szétválásának ma legalább annyira aktuális gyötrelmeit elemzi és állítja pellengérré. Hasonlóképpen, Rembrandtra emlékezve, napjaink fejére olvassa a „Verdinglichung” rezignált vagy letagadott elfogadását; nekünk hányja szemünkre a beletörődést szinte fátumként tekintett eldologiasodásunkba, egész társadalmunk progresszív embertelenülésébe. Ugyanebből a szempontból, a nélkülözhetetlen emberség szempontjából kéri számon rajtunk Derkovits ürügyén szocializmusunk milyenségét. „Az emberek testvérisége nem frázis köztük, hanem igazság és az emberi lét nemessége fénylik munkától megkeményedett alakjukról” idézi Marxot, és: „ez a szocializmus még nem valósult meg” – olvassa kérlelhetetlenül a fejünkre. A szigorú ítéletet a globális felelősség indokolja és fokozza: „Ha a szocializmus már világméretű történeti mozgássá nőtt, akkor nemcsak a szocializmus és népei, akkor az emberiség ügye, hogy milyen a szocializmus.” Adyra emlékezve nem fél hangsúlyozni, meghatódottan mély érzelemmel és együttérzéssel ábrázolni Ady eredendő és egzisztenciális magyarságát, amitől évtizedek gondos filológiai munkája és ünnepi beszédek áradata igyekezett őt tisztára mosni.

Minden évforduló ürügyén, minden emlékezés alkalmából felrótt tehát Fülep valamit; mulasztásokra, hibákra, bűnökre figyelmeztetett. Az ő felfogásában úgy lehet éppen ez a nyugtalanítás volt az évfordulók értelme. „Mond meg, mi nyugtalanít, megmondom, mi vagy” – írja egy Timár Árpád által talált és közreadott (metafizikát és lírát egybeolvasztó)

²⁰ Forrás: Vekerdi László: „Esött a hó, engöm bélepött”. Emlékezés Fülep Lajosra. = Tiszatáj 39 (1985) No. 2. pp. 61–71.

töredékében: s mintha szüntelen nyugtalanításával arra törekedne, hogy végül többnek láthasson minket annál, aminek hatalmas valóságglátásával látni kényszerül.

Tán ez a szándék mozgatta már első híres művészinterjúit, amik egyike miatt Jászai Mari – akit erélye miatt „Mari Bácsi”-nak becéztek a pesti művészvilágban – bottal kutatta a kávéházakban, s amelyek miatt végül Firenzébe „számúzta” a honi művészeti és társadalmi elit. A nyugtalanítás, a felelősségbresztés később is úgyszólván minden írásában megtalálható, legalábbis azokban, amiket fényes firenzei évei után újra itthon írt. És talán éppen ebben, éppen ezért különbözik annyira ez az itthoni Fülep a firenzeitől.

Firenze tündöklő éve alatt a fiatal filozófust elsősorban a művészet feladatának megértésére sarkallta eredendő nyugtalansága; itthon azonban a művészetfilozófus – elébb tán magának is észrevétlenül – óhatatlanul társadalomfilozófussá változott, s ezen túl a művészet jelenlétét és jelentését is ebből a keményebb feltételrendszerből vizsgálta. Ennek a nagy változásnak a nyitánya és első teljes dokumentuma a *Magyar Művészet*, de ugyanebben a szellemben ugyanide sorolhatók az ez idő tájt íródott *Dante-, Ariosto-, Machiavelli-, Tasso-tanulmányok* is. Mindezekben az írásokban ugyanis egy érzékeny korrelációs-rendszer működését és hibáit vizsgálta Fülep, egy korrelációs-rendszerét, amelynek akkor még nem írta fel minden tagját expliciten, de impliciten már ezekben a korai írásokban is számolt majdnem mindegyikkel. Mert a *Magyar Művészetben* sem csupán „nemzeti” és „egyetemes” annyiszor emlegetett korrelációjáról van szó; ott lüktet már ebben a ragyogóan titokzatos kicsi könyvben is egyén és közösség, szellem és hatalom, gondolat és tett, függetlenség és felelősség, szabadság és lehetőség feltételpárosainak egész érzékeny és hihetetlenül sérülékeny dinamikája. Épp ebből a szempontból annyira nélkülözhetetlenek a *Magyar Művészet* olvasásához a nagy *Dante-, Ariostot-, Machiavelli-, Tasso-tanulmányok*: Fülep ezekben expliciten is kibontja a fenti feltételrendszer egyik-másik tagjának dinamikáját, ami azután a *Magyar művészetre* visszavetítve hirtelen megnöveli a nemzeti–egyetemes korreláció sugárzását. A kiegyezéssel és millenárius építészettel proccos sivársága például akkor érthető meg a maga teljes jelentőségében, ha Dantétól Tassóig követjük a szellem fokozatos behódolását a hatalomnak, míg „minden vonalon megadás, az adott viszonyokba beletörődés, sőt szíves-örömmel hozzájuk alkalmazkodás” oltja ki az emberekből még nyomait is annak a hatalmas szenvedélynek, mely egykor Dante lelkében lobogott hazája iránt.

Ennek a lobogásnak a hiánya okozza a kiegyezéssel és millenárius paloták mérhetetlen sivárságát, ezért nincsen semmi közük se magyarsághoz, se építészethez. „Dante, a bukott és számúzótt politikus büszkén vághatja hazája szemébe, hogy az ő hazája mindenütt ott van, ahol az Isten napja süt s a csillagok ragyognak; ő ha bukik, fölfelé bukik, szűk hazájából a

mindenségbe, Firenzéből az istenségbe; de még ide is magával viszi hazája emlékét; mikor oly magasan jár, hogy az egész föld nevetséges kis golyóbisnak látszik, olyan szenvedéllyel beszél hazája ellen, ahogy csak az teszi, aki nagyon szereti; s a nyolcadik égen eszébe jut – ki nem érzi a csukló sírást s a keserűen elnyelt könnyeket e szavakban – a »bello ovile ov'io dormii angello« (a szép akol, hol báránként szunyadtam). Tassónál mindebből semmi sincs.” Mutatis mutandis: a kiegyezései és millenáris épületekben mindebből semmi sincs. De van ciráda, álmonumentális, álgótika, álromantika, álrenaissance. A szellem behódolása a hatalomnak. Nem arra biztat a nagy nyugtalanító, hogy romboljuk le ezeket a hitvány épületeket; a szellem soha, semmilyen formában nem egyeztethető össze rombolással. Az ellenben mégiscsak elgondolkoztató, hogy ezek a tákolmányok még csak nem is nyugtalanítanak. Holott egy nép életében ugyanolyan fontos a „bello ovile”, mint az egyénében. A magyar művészettörténet-írás és a honi művészeti kritika nagy mulasztását Fülep éppen abban látja, hogy soha még csak meg sem próbálta megkeresni, soha még csak meg se látta ezt a „szép akol”. Pedig ott ragyog – figyelmeztetett ismételten, nyomatékkal Fülep – román kori templomainkon, a kicsi falusiakon tán még inkább, mint a néhány megmaradt nagy nemzeti és apátsági templomon. Az utóbbiak szükségképpen jobban igazodnak nemzetközi normákhoz, a falusi templomocskák ellenben a népdalok tisztaságával tündököl a közösség formateremtő ereje, egy művészi, tehát társadalmi szándék, amelyhez – tetszett, nem tetszett – alkalmazkodnia kellett a hatalomnak. „A mi öklömnyi egregyi templomocskánk – mondotta akadémiai székfoglalójában, 1950-ben –, ahogy a térbe van állítva és csöppségében is az egész vidéket dominálja, valami olyat fejez ki, amit csak ebben a népi formában, ebben az egyszerűségben, közvetlenségben, ebben a hallatlan természetességben lehet. Átformál, fölemel, s magával együtt remekművé tesz egy egész vidéket, akár csak a segestai görög templom a maga környezetét. Ezt mutassa meg nekünk a magyar művészettörténelem, tanítson meg elevenen viszonyulni múltunk művészetéhez, tanítson meg érteni, szeretni, abban gyönyörködni tudni, amink van, nem sovinizmusból – a magunké megbecsülése nem sovinizmus –, hanem mert semmi más se pótolhatja üzenetét.” Huszonöt év múltán, az 1975-ös Fülep-szimpoziumon Marosi Ernő summázta, hogy mit valósított meg a művészettörténet-írás Fülep javaslataiból. Megállapította, hogy csupán a „magyar” és „magyarországi” művészet megkülönböztetését vette át, s még ez is „inkább csak szóhasználat maradt taktikus, tapintatos kompromisszum, amely mögül elmaradt a nemzeti művészettörténet olyan kérdéseinek megmondolása, amilyenekkel Fülep foglalkozott székfoglalójában. „Kétségkívül, a műemlékvédelem – részben épp Fülep unszolására – számos falusi templomocskát megmentett és hozzáférhetővé tett; a népi építészet egy-két

remekét is sikerült skanzenben vagy tájházként megőrizni; szép eredményeket ért el a kutatás a honi klasszicizmus vagy az egyházi iparművészet történetének föltárásában, a topográfia is közeledett tán itt-ott Fülep említett szóhasználatához, de az a művészettörténeti honfogalás, amire Fülep vágyott s aminek első tisztázó lépéseit megtette, nem folytatódott. Elmaradt vagy alig indult el a művészeti kultúra általánosságának az a föltárása, amit Fülep a munka *sine qua non*-jaként jelölt meg. Máig az a legtöbb erről, amit ő leírt: „Ahol olyan falusi templomok épültek, mint a román korban a Balaton környékiek, s amilyen az ásatások tanúsága szerint az Alföldön is bőven lehetett, olyanok, mint az egregyi, mánfai, őraljaboldogfalvi, csempeszkopácsi, börsönyi, szászi, simai, tarnaszentmáriai, tótlaki, turnicsei, veleméri, amilyenek a gótika kisebb számú emlékei, ott viruló kultúrának kellett lennie. A renaissance nemcsak importált udvari művészet, a Felvidéken, Erdélyben a nemesség, a polgárság, a köznép rétegében sokáig él nyomokban akkor is, amikor másutt egészen elmúlt; a »virágos renaissance« hagyománya a nép kezén olyanokat is produkál, mint székely falvak egész utcáinak kapusora, a maga nemében olyan tökéletes művészet, mint a népdal a nagy zeneszerzők nagy művei mellett. Még az egészen más körülmények közt importált barokk is a vidéki kúriákon, falusi házakon sajátosan magyarországiákká akklimatizálódik. Az empire a kúriákon és parasztházakon szinte nemzeti stílussá válik.” Ki kell hát keresni, mi a magyarság része ebben az egész hatalmas művészeti anyagban. „Nem elég tudnunk, mit csináltak itt a Maulbertschek, azt kell végre tudnunk, mit csinált a magyarság s benne a magyar nép.” Művészettörténet és etnográfia eleven kooperációját képzelte el Fülep, ami egész szemléletünket megváltoztatná. „Stílust csak kiemelkedő művekben értékelni – *contradictio in adiecto*. A stílus az egész közösség nyelve.” Ennek a nyelvnek a jelentését fejtegette Fülep már a *Magyar Művészetben*. A könyv második, 1971-es kiadásához 1970-ben írt előszavában – Lechner meg nem valósult, de elképzelhető városstílusának az érzékeltetésére – példákkal illusztrálta ezt a tézisé, két irányban is. Először felszólít, hogy próbáljunk meg „egész Lechner-várost vagy városrészt, utcákat, tereket elképzelni, minden épületet a stílus egységében, de az épületnegyedek gazdag változatosságában, micsoda tündéri városrész volna!” S aztán végigjárja a kísérlet másik, ellenkező irányú útját: a képzeletből a valóságba: „Nagyobb diákkoromban – írja – a nyarakat Erdély székely vidékén töltve jól megnéztem a házakat s az itt-ott elvétve látható, faragott, festett kapukat, kerítéseket; egész utcányit vagy falunyit nem láttam belőlük, de eljátszottam a gondolattal, milyen lehet egy nagyobb egész. A század első tizedének második felében, már Firenzéből hazalátogatva és a régi városokat ismerve részem volt benne, Székelyudvarhely környékén a székely falvakban jártomban, végig a maguk építette tornácos, filagóriás házak, maguk faragta, festett kapuk, kerítések sorai

között szerényebb skálán, kisebb arányok és igények fokán ugyanezt éltem meg: a végig egységes stílust és változatait nem lehetett megenni, nem lehetett betelni velük, mind ugyanolyan volt és mind más, és mikor sajnálatomra meg kellett válnom tőlük, nem tudtam mást mondani, mint: ennél szebb már ne is legyen semmi.”

Azaz Fülep tézisében nem arról a művészetszociológiai közhelyről van szó, hogy minden művészet az őt létrehozó közösségről árulkodik, több-kevesebb áttétellel tükrözi a művészetet létrehozó társadalmat. Nem efféle befejezett tényekről beszél Fülep. Ő a stílus megunthatatlan változataiban, az alkotás eleven folyamatában véli tetten érhetőnek a művészetet, mintegy állandó teremtésben, alkotás és megértés szüntelen, egymást irányító és korrigáló dinamizmusában: „Sem az alkotónak, sem a felfogónak tárgya nem »kész« sohase úgy, mint a használati tárgy – mindig megérteni. tehát elképzelni kell jelentéseit, amiknek nincs meghatározó, véges számuk. Sőt általában az egész emberi létnek alapvető kategóriája, kezdete (logikai és történeti kezdete) – nem mondom »a« kezdete, ilyen nincs, *egyik* kezdete – a *kísérlet*, mindkét jelentésében: a *temptatio* (tentatio), tentamen: próba, megpróbálás, lehetőségek kitapogatása tettel vagy gondolatban; és az *experimentum*, a kipróbálás, a kiderítés, a bizonyítás kísérlete jelentésében (az őseMBER kísérletezésétől a tudományos kísérletig, mely az előzőnek csak módszeres és kiszélesített folytatása).”

A kettős értelmű kísérlet nyitottsága és befejezhetetlensége kapcsolja tehát a művészetet a közösséghez, melynek magának is vállalnia kell embervoltunk eme alapvető kritériumát ahhoz, hogy művészete lehessen. Bezárkózott, egyedeire darabolódott, kísérletezéstől elrettentett, megfegyelmezett, politikai és katonai kordában tartott társadalmaknak nincs művészete. „A stílust is változatai éltetik; a teljesen azonos megöli.” A művészet létevel vagy nemlétével, stílusával, a variációk eleven gazdagságával mindig és szükségképpen értékítélet is, a vele élő közösség megméri általa emberségében, függetlenségében, felelőségében, szabadságában, egyenlőségében, lehetőségében.

A művészet jelenlétével és hiányával egyaránt kísérletre sarkall, ítélkezik, tiltakozik. Fakadhat tehát művészet művészetet nem értő, nem igénylő, művészetellenes közegben is: a *Majális*, Izsó Miklós *Tánca*, vagy Lechner építésze éppen ezt demonstrálja. A művésznek nem fátuma, hogy beletörődjék környezetébe. A lehetőségek tekintetében azonban igen nagy a különbség építészet és egyéb képzőművészet között, az építészet sorsa és története egészen másképp függ a társadalomtól, mint a szobrászaté és a festészeté.

Fülepnek úgyszólván indulása pillanatában pompásan bizonyította már ezt Cézanne; egyáltalában Cézanne nyitotta fel a szemét a művészet történeti kérdéseire. S tán ez az indulás is determinálta, hogy egész életében elválaszthatatlannak tekintette azután a jelen művészetét

s a művészet történetét; kritika és történeti megértés kölcsönösen erősítette egymást megfontolásaiban és ítéleteiben. A *Célszerűség és művészet* az építészetben diagnózisa ettől a jelennel együtt látott múlttól kapja a végleges elmúlás félelmetes távlatát, de éppen így, a folytatás lehetetlenségének megértésével nyitja meg Fülep az építőművészet előtt egy majdani újrakezdés lehetőségét. Addig is legyen azonban az épület – hangsúlyozza – használati tárgy, ilyenként a lehető legjobb; az építészet ismerje fel művészet és célszerűség elválását és alkalmazkodjék hozzá. „A barbarizmus tényén nem változtathat, ugyanakkor megértheti, tudomásul veheti, s a maga igazi mivoltában hamisítás nélkül helyére teheti az elválás tényét. Nincs mit tenni, mint tűrhető állapotot teremteni, és megféni vele, s – úgy ahogy lehet – mégis a szellem javára használni. Ez, mint láttuk, nem művészetté kendőzése annak, ami nem arra való; valamit *nem* tenni, az is szellemi tett.” Mert „festeni lehetett Cézanne módjára, aki a társadalomból jóformán kiszakadva ült le a szabadban »motif«-jai elé, vagy kísérletezett »étude«-jein műterme magányában; házakat, városokat így építeni nem lehet”. Célszerűség és művészet szétválásán az építészet nem segíthet, az egész kort gyötrő provizorikusságot meg nem szüntetheti. De tudomásul veheti. „Kategoriális meghatározottságot a szellem csak tudomásul vehet, helyére utalhatja az intelligibilis világban, s szabályozhatja működését a reális világban.” Az új építőművészet megszületéséhez, célszerűség és művészet újraegyesüléséhez új közösség szükséges. Ezért kívánta Fülep a felszabadulás után Budapest újjáépítését közösség és kultúra újjáteremtésére alapozni. Pusztába kiáltott szóként hangzottak követelményei, természetesen; nagy gondolkozók utópiáit nem szokták respektálni az illetékesek. Ám ingatag hatalmi egyensúlyában rettegéssel tartósított világunkban lehetetlen föl nem ismerni a Fülep-diagnosztizálta provizorikusság jellegzetességeit. Mit tehet itt az építész? Fölismerheti a kényszereket, differenciálhat, s nem próbálja művészetté kendőzni azt, ami soha nem lehet az. „Valamit *nem* tenni, az is szellemi tett.”

De valamit nem tenni iszonyú felelőtlenség, galád bűn is lehet, s Fülep hosszú élete során, különböző körülmények közepette, ismételten bizonyította ezt is. A valamit nem tenni és a tenni dinamikája tagolja tán éppen életét exodusokra és részvételekre, beszédes hallgatásokra és bátor kiállításokra. Efféle kiállítás volt már a *Magyar Művészet* is; egyszerre valamiért és valami ellen; csírájában benne volt már egész későbbi küzdelme, egész szívós majdnem szélmalom harca a magyar művészetért és művelődésért. Azért majdnem szélmalom harca, mert egyetlen esetben, Csontváry esetében megadatott éreznie a győzelem örömét, legalábbis időlegesen. A székesfehérvári Csontváry-kiállítás meglepő közönségsikere valósággal elragadta a szigorú kritikust; de nem saját proféciájának betöltét ünnepelte benne,

hanem a kivételes jelenséget: a századunkban szinte törvényszerűen kitagadott művészet és közösség újralátalkozását. Mert ahogy soha nem volt újdonság ahogyan ő szakkifejezésként mondotta: „abszolút *nóvum*” – a történelemben művészet és közösség múlt században kezdődő szétválása, ugyanolyan nóvum Csontváry esetében találkozásuk; Fülep hallatlan jelentőségű jelnek ítélte, s úgy lehet életében először jókedvű bizakodással tekintett a jövőbe. Innét a híres Csontváry-interjú Fülepnél szokatlanul derűs színei; innét a remény, hogy nép, amely szakértő fanyalgás és hivatalos elvárások ellenére Csontváry művészetében így önmagára talál, nem bizonyulhat méltatlannak a jövőre. Szellemi honfoglalás jeleként értékelte Fülep Csontváry sikerét. „Mi is ez tulajdonképpen, mi történik most szemünk láttára? Minden akadályt legyőzve – mert volt bőven! – a mi népünk most birtokába veszi egy példátlan nagy értékét, Csontváryt, mint ahogy birtokába vette József Attilát, utána Bartókot, de inkább, mint Bartókot, mert József Attilát kiadták, propagálták 45 után, Bartókot azonban sokáig szégyellték, dugdosták, kényszeredetten ritkán engedték játszani, ugyanakkor, amikor a közönség tombolt lelkesedésében, és nincs mit szépíteni rajta, így van, valósággal kiharcolta, kiverekedte magának Bartókot. Nos hát, ugyanezt teszi most Csontváryval. Ilyen szellemi honfoglalás folyik most Budapesttől 70 kilométerre.” Ez a szellemi honfoglalás magyarázza az interjú szokatlanul széles horizontjait, ezért vázolja Fülep néhány sűrített mondatban a művészet egész történetét, Lascaux-tól az álművészetekbe való hanyatláson át a modernnek nagy tisztogatásáig; ezért előlegezi az őt akkoriban foglalkoztató filozófiai summázásból a művészetek saját külön logikáját. A maga páratlan tekintélyével, még ellenfelei által sem vitatott kompetenciájával siet megtámogatni Fülep a közönség spontán ítéletét. Tán azt is remélte, hogy itt végre sikerül elérnie azt, ami Izsó Miklós vagy Lechner esetében nyilvánvalóan nem sikerült: sikerül talán reá döbbsenitnie közönségét és szakembereket önnön értékeink felismerésének s megbecsülésének fontosságára. De milyen keserűen kell kommentálnia alig néhány év múltán a *Marokkói tanító* végleges elpusztítását, s milyen aggodalommal kell szót emeljen a még tönkre nem ment vagy tönkre nem tett képekért! De vajon ma alaptalan lehetne-e végre Fülep aggodalma? Nem fenyegeti-e többé avatatlan restaurálás – és itt nyilvánvalóan mindenki avatatlan, aki évekig nem *külön* erre a feladatra készült – a többi képeket? Megfelelő-e minden tekintetben a jelenlegi elhelyezés? Megszűntek-e a raktározás és a szállítgatás halálos veszedelmei? És – mert Fülep szellemében ez a leglényegesebb – folytatódott-e a szellemi honfoglalás? Ne áltassuk magunkat, legalább évfordulója alkalmából ne áltassuk magunkat: egyik kérdésre sem válaszolhatunk megnyugtatóan. Mi több: már csak nem is nyugtalankodunk miattuk. Ki törődik vele, hogy látható-e Csontváry minden műve értékének megfelelő biztonságban egyetlen helyen, s hogy

ez a hely afféle nemzeti Parthenon legyen; ki törődik vele, hogy a közttereinket és középületeinket elárasztó plasztikákon – legyenek amúgy tűrhetőek vagy szörnyűek – lassan még a nyoma is kivész az Izsóból eredeztethető és Medgyessyben folytatódó magyar szobrászatnak? Szinte valami öröm érezhető, hogy a nagy nyugtalanító lehunyta végre szigorú szemét; nyugalom, jöjjön el a te országod! De vigyázzunk: nyugtalanítók nélkül könnyen elérkezhetünk egy ponthoz, ahol már nem dönthető el többé, hogy a nyugalom a magabiztos élet jele, vagy a halálé.

Ezt látta mindenkinél élesebben Fülep, ezért lépett tőle szokatlan aktivitással sorompóba az egyke ügyében. Mert ő ebben nem a magyarság egyik nagy gondját látta; ő itt élet-halál kérdését gyanította, amit nem lehet a népesedési statisztikákra korlátozni. Az egyke néki egy egész nép látens halálraszántóságának manifeszt tünete volt. A látható csúcs, ami alatt Fülep mindenki másnál, még Illyésnél és Némethnél is nagyobbak becsülte, veszélyesebbnek ítélte a mélyben meghúzódó jéghegyet. A zengővárkonyi pap a Nemzeti Szocialista Birodalom árnyékában és a milliós dunántúli németség szorításában úgy látta, azt látta meg, hogy a magyarság ott, azokon a gyönyörű tájakon föladta a küzdelmet, lemondott a jövődőről, lemondott az életről. A népesedési mutatók a változó körülmények függvényében – például az elszegényedéstől való félelem miatt – változhatnak; csökkenő népesedési ráta önmagában nem mindenütt és nem föltétlenül jelez veszedelmet, az egyke esetében azonban egészen másról van szó. Az egyke azt jelzi, hogy a nép beletörődött a megváltoztathatatlannak érzett elmúlásba. Az egyke a halál nyugalma. a közösség már-már irreverzibilis előregedésének, tudattalan haláltudatának jele. Ennek megfelelően alakul át egész erkölce, a szokások egész rendje. Ez az erkölcsi változás az alap. A kollektív halál etikája szemszögéből azután már nyilvánvaló, hogy szégyen, sőt bűn a több gyermek, nyilvánvaló a család eltorzulása szélsőségesen életellenes irányba, a „vőül venni” szokásától a fiatalasszonyok „megnevelésén” át a terméketlenség valóságos szimbólumaiként tekintett vén banyák fekete grasszálásáig. „Betetőzése az egész egykés világnak, hogy benne egyenesen megfordul az erkölcsi értékskála. Nem az a bűnös, aki magzatát elhajtja, hanem aki megtartja. Erkölcstelen gyalázatosnak, patkányfajzatnak és nyomdafestéket nem tűró mi mindennek mondják el azt a nőt, aki másodszor is fogan, s idejében nem segít a baján; és addig üldözik, amíg megteszi – ha belehal is. Ha nem hal bele, csak megnyomorodik, dologra képtelenné válik, pokollá teszik az életét, s elüldözik a háztól. A férj hallgat, az anyós parancsol, aki a házban s a birtokon uralkodik, és vigyáz az örökösödés rendjére ... Ha akárhány szeretőt tart is az asszony, nem olyan szégyen, mint a második gyerek.” Fülep a statisztika adatai mögött egy egész világfelfogást látott, a terméketlenség ördögi etikáját, s elsősorban ezt próbálta megérteni, ez

ellen kívánt küzdeni, ez ellen próbált mozgósítani.

Nem mintha lebecsülte volna a gazdasági és politikai intézkedések jelentőségét; ennél sokkal realistább volt ő mindig. De önmagukban az ilyen intézkedéseket sohasem vélte elegendőnek. Ahol egy egész szokásrend, ahol egy világfelfogás nyugözi a lelkeket, ott igazán hatásos csak ennek a megváltozása lehet. Megvannak persze ennek a változásnak a maga gazdasági és politikai feltételei is, de gazdaság és politika – bármily fontosak – részei csupán a teljes életnek, amely ezernyi s gyakran láthatatlan szálon szövödvé szervezi az emberi kapcsolatokat, s teszi elviselhetővé vagy elviselhetetlenné, boldoggá vagy boldogtalanná, életessé vagy halálössá. „Idealista” lett volna, mint olykor még hívei és értői is hiszik? Ellenkezőleg, cseppentett realizmus ez, s inkább a „realisták” álláspontja nevezhető valamiféle demográfiai idealizmusnak. Fülep különben pontokban is felsorolta az egyke elleni teendőket, s ezek közt nagyon fontos szerepet juttatott hatásos gazdasági és politikai intézkedéseknek. Szükségesnek, de nem elegendőnek tartotta ezeket. Figyelmeztetett, hogy ezek az intézkedések önmagukban, még ha oly tökéletesek és hatásosak lennének is, amilyenek a dolgok természete miatt soha nem lehetnek, nem fognak segíteni. Ezért nem szabad megfeleledkezni arról a többletről, ami az ilyen intézkedéseket igazán aktiválhatja, ami óhatatlan gyengeségeiket kompenzálhatja. A telepítéseket, a nagybirtokok radikális felosztását, a sokgyermekeseknek juttatott kedvezményeket Fülep is elengedhetetlenül szükségesnek látta, s valósággal gyakorlati közgazdásszá képezte magát, hogy a mindennapi élet szintjéig megkereshesse a javítási lehetőségeket. De látta azt is, hogy mindez önmagában nem elég. Az is szükséges, hogy háborítatlanul és fenyegetéstől mentesen otthon érezhesse magát apái földjén ez a nép, hogy maga intézhesse dolgait, hogy munkája nyomán a jobbuló élet táguló köreit lássa megnyílni maga előtt, hogy akadálytalanul művelődhessek, hogy kellően megbecsültessek. Fülep valódi új honfoglalást követelt, anyagi és szellemi téren egyaránt. „Nincs az a revízió – írta a legnagyobb irredenta idején – mely fönnmaradásunkat, nemzeti önállóságunkat biztosítani tudná gyökeres belső megújulás, ennek az országnak új alapokon való fölépítése nélkül. Vagy így marad itt minden, ahogy van, s akkor majd végeznek idegen erők rólunk, nélkülünk. Vagy – s nem fogják itt az életet csírájában megfojtani, nem kell dolgozni akaróknak idegenbe vándorolni, alföldi földmunkásoknak a Teleki tér kövén alamizsnát lesni – megváltozik minden, nem ez vagy amaz a dolog, nem ez vagy az a részlet, hanem a szó teljes értelmében: minden. A részleteket csak az egészben lehet dűlőre vinni, enélkül a velük való vívódás – amelyet ma is látunk – csak halálos idővesztegetés, megoldásuk az egész nélkül céltalan, jövőtlen.”

Azóta minden megváltozott, ám a demográfiai fenyegetettség, ha más formában is,

megmaradt. Fekete Gyula és Varga Domokos kellőképpen föltárták hogyan, s miért; lassan és tétován intézkedések is születtek a korrigálás szándékával: a *gyes* például a maga idejében határozottan segített. De a születésszám akkori kicsi emelkedése – amit a közelmúltban a sajtó és az egész tömegkommunikációs hálózat nem röstellt demográfiai „hullám”-ként emlegetni, sőt hibáztatni – csepp volt a tengerbe: Magyarország népessége lassan fogyni kezd, s ez a fogyás az ezredfordulóig immár elkerülhetetlenül és gyorsuló ütemben fog folytatódni. Az ezredfordulóra a derülátóbb becslések szerint is úgy 20–30 ezerrel, valószínűbb azonban, hogy néhány százezerrel kevesebben fognak itt élni, mint ma. S ami még sokkal nagyobb baj: a népesség el fog öregedni: a 0–14 éves gyermekek korcsoportja még a legoptimistább becslések szerint is több százezerrel csökkenni fog. S ha addig nem történik valami, ha nem áll meg a fogyás, a folyamat katasztrófális következményekkel járhat, Fekete Gyula számtalanszor és Fülephez méltó szenvedéllyel figyelmeztetett rá. A német hübrisz rémét ugyan elhárította fejünk felől a történelem, de növekvő népsűrűségű területek közé ékelődve egy folyamatosan csökkenő népsűrűségű kis ország – figyelmeztet rá Fekete Gyula – robbanékony feszültségeket gerjeszthet. „Korlátoltság volna azt remélni, hogy ez a vákuum nagyobb távlatban nem rejt olyan veszedelmeket, amelyek egy végképp elöregedett, évtizedről évtizedre fogyatkozó nép létét, fennmaradását is kérdésessé teszik.”

Ma úgy lehet hasonlíthatatlanul kedvezőbbek a társadalmi lehetőségek a folyamat megállítására és megfordítására, mint Fülep és Illyés idejében, de a kollektív nemtörődömség, a furcsa társadalmi tájékozatlanság ugyanakkora. A nagy nyugtalanító is leginkább e miatt háborgott a maga korában: „Csodálatos, de úgy van, ebben az országban tömérdeken nem tudják, mi történik – mi történik az orruk előtt, néző, de nem látó szemüktől arasznyira ...” S amikor aztán őt s a *Nyugatban* megjelent *Pusztulás* után Illyést is „sötétenlátással” és „nacionalista izgatás”-sal vádolták a látni nem akarók, haragos méltósággal válaszolta nekik, „hogymaga a nép mondta ki és mondja ki a szentenciát, magamaga a nép tudja, vallja, *belenyugodva* vallja a magamagapusztulását. (Tudják ezt, akik vitázni akarnak?) ... Nyíltan mondja, hogy elpusztul, s nem bánja. Ami paradoxon az egyénről, hogy akkor hal meg, mikor belenyugszik, igazság a népről. Külső erőszak az ókorban elpusztíthatott népet, ma már (vagy ma még) nem; a halálba beletörődés: igen.”

Lent magát megadó pusztulás, fent önelégült közöny, s az ország hangos nemzeti jelszók és magyarkodás közepette halad a demográfiai katasztrófa felé. Így látta Fülep. S a harmincas évek közepén, az induló *Válaszban* cáfolhatatlan logikájú cikkben szigorú szavakkal összegezte ezt a látását.

Csörös Miklós figyelt fel a *Nemzeti öncélúság* című nagy tanulmány jelentőségére, s

elemezte közvetlen összefüggését az egykeírásokkal a távolabbi kapcsolatát a *Magyar Művészet* alapkategóriáival. „Mi a magyar, Nyugathoz vagy Kelethez tartozik, netán közvetítő a kettő között, keresztény-e vagy pogány, mennyi és milyen hatást »egészséges« átvennie Nyugatról: a harmincas évek divatos kérdéseit veszi sorra és divatos válaszait zúzza szét Fülep, leleplezve az egész problémafölvetés ingatagságát.” Kikezdetlen érveléssel bírálja azt a kritikátlanságot, „amely »kivonja magát az értékek fóruma alól«, s a dolgokat tudománytalanul, szubjektivisztikusan »eleve megkonstruált nemzeti jelleghez való viszonyuk« alapján ítéli meg. A fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság jelszavairól nemcsak azt közli, hogy német importcikk, hanem önmagukban vett gyöngeségüket és az általuk okozott zűrzavart is megmutatja; »a nemzetinek kiélezését, mindenek fölé helyezését célzó elméletek éppen a nemzetet homályosítják el«”. Látja Csőrös jól azt a páratlan mentalitástörténeti megalapozást is, ahogyan Fülep a korabeli Magyarország nyavalyáit a kiegyezéssel szellemiségéből eredezteti; látja jól, s méltán csodálkozik, hogy ez a Széchenyi Nagy Szatírájához fogható tanulmány milyen kevéssé visszhangzott. De talán mégis inkább, mint Csőrös gondolja, hiszen Bibó *Zsákutcás magyar történelme* sok tekintetben a *Nemzeti öncélúság* nagy gondolattömbjeit bontja ki és folytatja, Németh László Széchenyi-könyvében s aztán egész vásárhelyi tanárkodása idején ugyanazzal a szenvedéllyel és a Fülep-meghatározta értelemben keresi s találja meg az értékek mindennapokat szabályozó követelményeit, s évekkel később, Fülepre emlékezve Illyés tán épp ezért a cikkéért nevezhette Fülepet szokott szó-találó géniuszával „Az Eligazító”-nak. A *Nemzeti öncélúság* súlyos gondolatokat görgető hosszú mondatai megkerülhetetlenek és idézés nélkül is hatottak, mert létünk-nemlétünk értelmét és kritériumait fogalmazzák meg. Példátlan erővel mutatja meg benne Fülep az eszmék – minden eszme – szükségképpen elfajulását, ha nem hat rájuk az értelem permanens kritikája, ha nem konfrontáltak állandóan az értékelő szellem *permanens* kontrolljával. Mert minden dolgot csak önmagában, a saját mértéke szerint lehet megmérni, az eszme sohasem szentesítheti az eszközt. Aki lemond a kritikáról, aki lemond róla, hogy autochton erkölcsi és szellemi értékek szerint mérjen, az elveszti a tájékozódás lehetőségét, s óhatatlanul eltéved. „Az érték-elvről való lemondással logikailag együtt jár a megismerésről való lemondás, a szellemi-erkölcsi szférában, tettek és művek között értékelés nélkül nincs megismerés, s amint a nemzetinek nevezett kritérium az értékelés helyére lép, minden megismerés – így magának a nemzetinek megismerése is, megsemmisül; nincs, ami a tapasztalatot ismeretté, megértéssé feldolgozza, szellemi-erkölcsi hierarchiába rendszerezze, nincs, ami világítson és mérjen; helyén ösztön, érzés, indulat csapkod vaktában, vagy nyugszik magában, s mert vak, azért közömbös is, és viszont; érzés értékelv nélkül nem is lehet más.”

Az értékelvtől elrugaszkodott vak eszme persze – ez a legveszélyesebb – nem ismeri fel és nem ismeri el eltévelyedését. „A nemzet mindenképp felett” hangos hirdetői Adyban s Bartókban nem vették észre a magyart, Szinyei Merse kezéből kiütötték az ecsetet, a magyar nemzeti formanyelvet kereső Lechnerrel kávéházi asztalra rajzoltatták terveit, Izsó tehetségét felhasználatlanul hagyták, miközben teletűzdelték a fővárost a világon mindenütt egyforma historizáló épületekkel és szobrokkal, a képtárakat s a középületek szabad falait az akadémizmus nemzetközi sablonjaival. „A nemzeti jellegnek a kárhuzatos nyugati mételetől való megvédése azt jelentette, hogy például Pilotyt vagy Bouguereau-t utánózni szabad, sőt kell, de az élő európai művészet módján a kor lelkét magyar és európai formanyelven kifejezni tilos. Az irány szerint a »nemzeti« egy szóval azt jelentette: giccs; ami nem giccs, az nemzetietlen; s akinek a giccs nem kell, az nemzetellenes, hazaáruló.” Maró gúnnyal vázolja Fülep ezt a világon mindenütt egyforma álnemzeti „stílust”, amiben legfeljebb annyi a nemzeti, *ahogyan* nemzetietlen. Hiszen „a nemzeti: művé átlényegült jellegzetesség; ahol hiányoznak a mű megértésének, önmagában értékelésének föltételei, ahol lemondanak a mű autonóm értékeléséről, ott hiányoznak nemzeti jellegzetessége megértésének és értékelésének föltételei is.” Egy egész konszenzusvilág alakul ki aztán ebből a meg nem értésből, az epigon elzárkózás mindenütt egyformán „nemzeti” normákat előíró közössége, melynek „minden tagja egy-egy határőr, aki éberrel vigyáz, hogy a dekadens idegen szellem meg ne mételezze az egészséges magyar lelkületet, s a miniszter ugyanazzal a nemzeti tudattal, a nemzeti aktus és önvédelem, a nemzeti hagyományok őrzésével parancsolja a cigánynak a sírva-vigadás álmagyar, szentimentális, limonádés nótáit, mint az ellenzéki lapszerkesztő a járási székhelyen.” Az értékek alól kivont s ezzel merőben külsőségessé tett „nemzeti” kritérium nem tudja megkülönböztetni az igazán nemzetit és az álnemzetit, és a „nemzeti érzés” a maga csalthatatlanságában jelszavakkal pótolja a megértést. „A jelszó, az eszme majma, szakasztott úgy viselkedik, mint az eszme, vallásos, erkölcsi tudományos szint ölt, logikával dolgozik, fejlődik is, s a fejlődést felhasználja, előre lát, ösztönszerű tervszerűséggel készíti rendszerét, s megformál egy egész világot, minden részében; igazában csak utólag derül ki róla, mily kitűnően operált, hogy becsapta híveit, milyen pusztaság marad utána, mennyi mulasztás, mennyi elvégzetlen, közben egymásra tornyosuló s már elvégezhetetlen feladat, milyen szellemi és erkölcsi hullamező, mekkora pusztulás ...”

Akkor még – Fülep cikke 1935-ben jelent meg – sejteni sem lehetett, micsoda méretű lesz majd a nemzeti jelszavakkal földézett pusztítás, pusztulás. Sötétenlátással vádolták még hívei is. Szigorú szellemi-erkölcsi kritériumaival a nagy nyugtalanító szükségképpen magára maradt. Még ma is, száz évvel a születése és fél évszázaddal a *Nemzeti öncélúság*

megjelenése után, szétnézve a világban, hányszor s hány helyütt kell látnunk, hogy a jelszó, az eszme majma az értékek felrúgására vagy legalábbis csendes megkerülésére csábít. Nap mint nap azt kell tapasztalnunk, hogy nem önértékük, hanem jelszavak szerint ítéltetnek meg gondolatok, alkotások, tettek, emberek. S még nyugtalankodni is inkább csak jelszók érdekében – és védelmében – nyugtalankodunk miatta. Fülep ellenben meg nem szűnt figyelmeztetni rá, nem szűnt meg lázadni ellene soha. Gondolatrendszere, mint minden nagy gondolkozóé, nehezen áttekinthető és sok helyütt homályos; azonban itt, az értékek kérdésében kristálytisza és elemien egyszerű az állásfoglalása. Az értékek egyszerű evidenciák; olyanok mint „ne ölj”, „ne lopj”, „ne tedd mással azt, amit nem kívánsz magadnak”. Egyszerűségükben megmásíthatatlanok és lehetőségeikben végtelenül gazdagok, akár az általa annyira szeretett és csodált, a tökéletesség legfőbb példajaként emlegetett népdalok. Ha egy tett, gondolat vagy alkotás nem tudja magát San Francesco és a népdalok mércéjén megmérni, lehet amúgy bármilyen látványos, fikarcnyit sem ér. Így tanította, növekvő szenvedéllyel, Fülep. Élete vége felé, a szocializmus milyenségén töprengve, egyetlen egyszerű mondatba foglalta össze értékelméletét: „Semmi se pótolhatja az emberek egymáshoz való viszonyának emberségességét. Ez a cél, hozzá képest minden más csak eszköz, ha akármilyen fontos is.”

A HŰSÉG ÖRÖME

Várkonyi Nándor pergő éveiről²¹

Különös könyv.²² Úgy indul, ahogyan a világirodalom egészen nagy regényei szoktak. Az az egynehány, melynek rendszerint már első soraiban elkápráztatja az embert valami ellenállhatatlan ragyogás, ami azután mint napsütésben fénylő hegygerincen, úgy vezet végig az egész regényen, nem engedi el többé percre se. Itt azonban elengedi, hisz kötelességszerűen jönnek a tények és tanúk. Maradjunk azonban egy percre még az indulásnál.

Ha az V. fejezetig számítjuk, egy jó kisregényi, pontosan 159 oldal ez a nagy regény ködös jelképeit idéző indítás. Itt is jelentkeznek már persze tények és tanúk, és a későbbiekben is található néhány oldal – például a megkapóan szép Utak – ami inkább ide, a „regénybe” kívánkozik; a könyv nem oszlik annyira élesen elválasztható részekre, mint a recenzió önkénye láttatná. Ámde a lényegen ez sem változtat: a könyv egy nagy regény kezdetét s egy jelentős dokumentumgyűjtemény válogatott és kommentált darabjait kapcsolja egybe. Ha Várkonyi Nándor folytatja a kezdetet, néhány – többnyire nem hivatásos írótól származó – sikeres kísérlet után tán megszülethetett volna a modern honi életrajzi regény; helyesebben valami, ami a romániai magyar irodalom nagy modern memoárjaihoz: Kurkó Gyárfás, Lám Béla, Kacsó Sándor, Nagy István műveihez hasonlítható. De nem folytatta, s ez nyilván nem egészen véletlen. A 159. oldal után a regény sodró epikáját fölváltja a dokumentáció. Hogy aztán a Weöres- és Kodolányi-interpretációkban a dokumentációt is kiegészítse, illetve fölváltsa a baráti kapcsolatokból kibomló művészportré. Mármost a különös az, hogy Várkonyi Nándor mindhárom részben bőven „benne van”, mégsem ismerhető meg egyikből sem igazán.

Úgy vélhetnénk persze, hogy az emberről a regény árul el legtöbbet, hisz végtére önéletrajzról van szó. Igen ám, csak hogy ez a tüneményes, gyorsan kivételes műveltségű filosszá fejlődő bús síheder még csak nem is hajaz arra a „Nándor Bácsira” akit úgy-ahogy – ha nem máshonnet, hát a páratlanul népszerű *Sziriát oszlopai*-ból vagy Bertha Bulcsú remek

²¹ Forrás: Vekerdi László: A hűség öröme. Várkonyi Nándor: Pergő évek. = Jelenkor 20 (1977) No. 7–8. pp. 757–759.

²² Várkonyi Nándor: Pergő évek. Bp., 1976. Magvető. 501 p. (Tények és tanúk)

életés interjújából – mindnyájan ismertünk. Bizony nem a mi Várkonyi Nándorunk kamasz- és ifjúkora ez, hanem egy teljesen ismeretlen és idegen regényhősé, aki Gorkij csavargóinak s Don Quijoténak rokona. Így írja legalábbis a szerző. Szíve és vallomása szerint ugyan Odüsszeusznek is rokona, de az már réges-régen volt és Magyarországon különben sincsen Ithaka. S ha Pénélopé itt-ott talán akad, Kalüpszo bizonyosan nem. Márpedig ő nélkülözhetetlen az odüsszeuszsághoz. Akárcsak a mifelénk úgyszintén föllelhetetlen Kirké. Marad tehát a regényhős, kölyökkutya korában. Az ő látomásai körül szerveződik a korabeli Magyarország néhány szeglete: Nyitra a maga elképesztően monarchiabeli kisvárosiságában, a garantáltan ész- és értelemmentes budapesti Egyetem, a *Nyugat*, az első világháború baromi rettenete, a háború utáni úrben szellemi (vagy inkább csak szellemtudományos) nekirugaszkodásra készülő Pécs. Metszően pontos lesújtó ítélet néhány hírneves professzorról. A *Nyugat* helyének és jelentőségének biztos bemérése a háború utáni megváltozott világban. Két kivételes arisztokrata-család belső és baráti leírása. Menekülés a háború és a katonaság borzalmas embertelenségeiből. Szép szerb kislány – Nauszikaá akadna errefelé is? – szörnyűségeket feledtető s föloldozó csókjai. Azaz hülye professzorok, elvetemült följobbalók, szűk- vagy széles-látókörű irodalmi diktátorok, de a városok, erdők, mezők, hegyek, folyók fölött kimondhatatlan kéken ragyog a végtelen ég. Szerelem-barátság-tanítványi hűség öröme ébred a vén szívben, ha az ifjúra gondol, aki bizonyosan ő volt egykor. Regényhős korában.

Várkonyi Nándor azonban jól tudja, hogy a szerkesztő – sajnos vagy szerencsére? – nem regényhős. Így hát a *Pergő években* előtérbe kerülnek óhatatlanul a Tények és a Tanúk. Mert Várkonyi Nándor a két világháború közötti Pécsen elsősorban és ízig-vérig szerkesztő volt, ha általában könyvtárosnak vagy olykor egyenesen egyetemi magántanárnak álcázta is magát, azaz helyesebben álcázta őt a sors. Néhány kiváló irodalomtörténészünk bizonyára sejtette eddig is, a *Pergő évekből* pedig mindenkinek azonnal nyilvánvaló, hogy a koranegyvenes évek nagy szerkesztője Várkonyi Nándor volt. Ő teremtett a *Sorsunk*-ban a korhoni követelményeinek megfelelő országos folyóiratot. Nem csupán a helyzet felelősségteljes fölmérése és értelmezése miatt. Értett hozzá, hogy okosan hasznosítsa a vidék előnyeit: a gyengébb központi ellenőrzésből adódó nagyobb szabadságot, s a fővárosi szellemi életet megrázó kulturális divatok és klikkharok elcsitulását Pécsig értükben.

A *Sorsunkhoz* természetesen jól föl kellett készülni és a helyzetnek is elő kellett készítenie. Meg kellett teremtenie létfeltételeinek. Azért kell ilyen körülményesen fogalmazni, mert ez a második folyamat nem Várkonyi Nándortól függött, ám dokumentált ábrázolása könyvének – a két világháború közti magyar művelődéstörténet szempontjából –

bizonyosan legfontosabb része. S mert metafizikai kategóriákhoz szokott filozofikus elme fogalmazta meg, ez a Pécsről szóló történet jelentőségében messze túlnő egyetlen vidéki város magyar szellemi centrummá növekedésének leírásán. A *Pergő évek* ismételten és dokumentáltan hangsúlyozza azt a fundamentális tény, hogy a város vezetőinek okos, toleráns, önzetlen, áldozatkész, energikus, bátor és főként talpig tisztességes kultúrpolitikája nélkül soha Pécssett országos jelentőségű folyóirat nem keletkezhetett volna, soha a város szellemi élete nem emelkedhetett volna egy közepes vidéki város jó szándékú önelégültségbe burkolódzó muccsaisága fölé. És ezen nem segíthetett volna semmiféle egyetem, nem a Pestre származott nagy közepszerűségek – mint Surányi Miklós – lelkes támogatása. Okkal válnak a *Pergő évek* fontos szereplőivé Fischer Béla, Esztergár Lajos és mindenekelőtt Lovász Pál, mert az ő szívós, mindennapos küzdelmeik teremtettek anyagi és szellemi alapot a harmincas években a Janus Pannonius Társaság működéséhez s megerősödéséhez, s később ezzel összefüggésben a *Sorsunk* megindulásához s életéhez. „Hogy ez idő alatt mekkora szellemi és erkölcsi tökélet sikerült fölhalmozni, megmutatkozott, midőn a fékevesztett német uralomdüh elnyelni készült a Dunántúlt, s létében fenyegette szellemi fővárosát, Pécsset.”

Rendkívüli realitásérzékről tanúskodik, ahogyan a maga szerepét ebbe a nagy kultúrpolitikai munkába beágyazottan látja és láttatja Várkonyi Nándor. Az ember csak bámul: mintha nem ugyanaz az ember lenne, aki a *Sziriát oszlopainak* szurreális fantáziavilágát megálmodta! És nem is ugyanaz; a szerkesztő Várkonyi Nándor egészen más ember, mint aki a *Sziriát oszlopait* írta. A szerkesztő józan, megfontolt, kétszer megrág mindent, mielőtt kimondaná. Pontosan érzékeli a lehetőségek határait és tudja jól, hogy csak akkor érdemli meg a szerkesztő nevet, ha tudatosan és rendszeresen túllép a pontosan érzékelt határokon. Nemcsak fejében, előjegyzéseiben és munkatervében is ott van mindenki az egész Dunántúlról, akitől érdemleges írás várható. De nagyon jól tudja, hogy valamirevaló regionális szellemi centrum nem elégedhet meg helyi hatáskörrel és kisugárzással: országos jelentőségű föladatakkal kell birkózzon a kor nemzetközi élvonalában. „Ahogyan minden táj szervesen kapcsolódik az ország vérkeringésébe, a regionális lap sem húzódhat láthatára mögé. Az összekapcsolódást, a többi tájhoz való viszonyát éppúgy figyelnie kell, mint saját külön életét, s ezáltal élénkítenie a külön vérkeringést. Elemi mulasztást követ el az a vidéki lap, mely nem érintkezik tervszerűen és szervezeten a többi régió központjával, s azok munkásait nem vonja a maga munkájába.”

Azok névsora, akiket a szerkesztő Várkonyi Nándor a maga munkájába vont, egymagában bőven igazolja, hogy ő nem követte el ezt az elemi mulasztást. Ám ennél többet is elárul a névsor. Igyekezését, hogy a fenyegető germán veszedelem ellen egy táborba

gyűjtsön minden tisztességes és felelősséget vállaló írástudót, „népieket” és „urbánusokat” egyaránt. „Az összebékítő tendencia, persze, nem mehetett az egyéni vélemény, az írói szabadság rovására, az íróársadalom nem bégető nyáj, ellenkezőleg, »genus irritabile vatum«, mint már jó Horatius megfigyelte. A szigorú igazság az, hogy a szerkesztőségen belül is támadtak ellentétek, s ez természetes az olyan társaságban, mely csupa markáns egyéniségből áll; egyéniség és tehetség íróknál egy és ugyanaz, s ha ér valamit, engedményeket tehet, de nem mondhat le magáról.”

Ezt a toleráns és szerző-párti magatartást Várkonyi Nándor már Pécsre költöztekor, a húszas évek közepén, a mindössze két számot megélt *Symposion* szerkesztőjeként kipróbálhatta, s ugyanez élteti a modern magyar irodalomról rengeteg eredeti adatgyűjtés és levelezés árán összeállított beszámolóját. Szemére is vetették mindjárt a könyv megjelenésekor, hogy túlságosan „elnéző”; kelleténél többre értékelt tehetségüket kellően még nem „bizonyított” szerzőket. A *Pergő években* maga is készséggel elismeri ezt a „hibáját”, ám ami az irodalomtörténésznek tán csakugyan fölróható volt, ugyanaz a szerkesztőnek vitathatatlan előnye, hiszen a kezdőknek előlegezett bizalom nélkül eleven, tehát fejlődő irodalom nem képzelhető el. A *Sorsunk* harmadik évfolyamát záró – s itt is idézett – „Szerkesztői üzenet”-ében pontosan megfogalmazta az elvet: „Ha tehetséges író vagy jószándékú irány a kezdés, az indulás korát éli, megkívánja az elnéző buzdítást; aki azonban beérkezett, vagy ami erőre kapott, tűrje el, ha fogyatkozásaira is rámutatunk. Ez minden értéknek csak javára lehet.”

Ez a szilárd szerkesztői állásfoglalás segítette át a lapot – a *Pergő években* nyíltan föltárt – külső és belső kríziseken. „A helyi nagyságok érzékenységét, operettkultúránkat védelmezzük, vagy a magyarság létérdekeit, még ha csupán szalmaszál is amit mozdíthatunk?” – kérdezi egyik ilyen krízis leírásakor. S a kérdés nem szónoki, noha a válasz nem lehet kétséges. Kétséges és veszedelmekkel terhes volt ugyanis a helyzet, melyben helyt kellett állani. A *Pergő évek* éppen csak megemlíti a *Magyar Dunántúlt*, a szerző – 1944-ben megjelent – tiltakozását a német hódítás ellen. Tán valóban elég ismert is ez a nemrégiben újra kiadott könyv ahhoz, hogy ne kelljen bővebben szólni róla. Bizonyosan a szerző sem szeretné, a maga érdekeit elhárító büszkeségében, ha emlegetnénk. Nem maradhat mégsem említetlenül a magatartás, mely a *Magyar Dunántúl* íróját, a *Sorsunk* szerkesztőjét éltette: „Soha egy pillanatig sem képzeltem, hogy a történelem menetét folyóiratcikkekkel meg lehet változtatni, de magatartásról volt szó, egy eszme ébren tartásáról, a nép szolgálatáról.”

A *Pergő évek* a Kodolányival átélt és megszenvedett barátság leírása közben megszakad. A könyvnek nincs vége, de nem befejezetlen. Jól láthatóan konvergál ugyanis. De

a határérték, ami felé tart, a Szerző titka. Szavakkal, mint „humanitás”, „serenitas”, „pannón derű”, „látomásos valóságérzék”, „kozmosz érzékenység” s más efféle még csak meg sem közelíthető. Nem visz közelebb hozzá a maga s barátja arcvonásainak káprázatos többszöri tükröztetésével fölépített Weöres-portré sem. Előbb elhíhető, hogy Csöngé a világ – mit világ, Kozmosz! – közepe, mintsem az, hogy az itt szereplő Weöres Sándornak és Várkonyi Nándornak bármi köze lenne az e neveken általunk ismert egyéniségekhez. És persze ugyanez érvényes a Kodolányi-barátság leírására is; moll helyett dúrban. A könyv a barátságok portréival kiszabadul a tények és tanúk bűvköréből. Vaskosan, darabosan, földhözragadt-könnyedén lebeg egy soha-nem-volt-valóság mindennapian tényleges létezése felett. Akár az Avignoni kisasszonyok.

„A »Várkonyi-rehabilitáció« eddigi legnagyobb eredménye a *Sziriat oszlopai* újbóli kiadása volt”²⁴ – írja *Az elveszett paradicsom*-hoz tömör és tartalmas jegyzetében Mihalik Zsolt. A szavak szíven ütnek s emlékezésre készítetnek, hisz szerény famulusként részt vehettem benne Sík Csaba mellett, aki ezt a „rehabilitációt” – ezt a rehabilitációt *is* – elindította és mozgatta. 1969 vagy 70 tavaszán jöttünk el a részletek megbeszélése végett Várkonyihoz Pécsre. Esős, sáros idő szomorított, a lógó fellegek alatt a táj semmiféle mediterrán bájjal és pannon derűvel nem ígézett. A város – mint minden vidéki városunk akkoriban – elhanyagoltnak látszott, a házakról hullt a vakolat, a Nádor jobb időket idéző proccos piszkosságával tündökölt. De a Széchenyi tér gyér és foghíjas neonjai vidáman villogtak a nedves estében: ráérősen nyüzsgő fiatalokat világítottak meg. Várkonyi messzebb lakott; valami külváros vagy kertváros félében, egy kis előkerttel kerített ház emeletén. A kis szobát dugig tömték a könyvek és kéziratok, alig fértünk el benne. Várkonyi mosolyogva és lekötelező eleganciával egyezett bele nyomban minden aggályoskodva papírra vetett kívánságunkba, s aztán a könyv- és kéziratok alól boszorkányos fürgeséggel elévarázsolt néhány testes mappaköteget és fiatalon csillogó szemmel elibénk rakta *Az elveszett paradicsom*-ot.

Csaknem két évtizedbe került azután, míg a hatalmas műnek legalább egy része megjelenhetett. Egy egész új város, egy egész új Pécs fölépült azalatt. Pedig az építőipar sem éppen gyorsaságáról híres hazánkban. Ha másért nem, már csak ezért is elmondhatjuk, hogy a „Várkonyi-rehabilitáció” eddigi legnagyobb eredménye *Az elveszett paradicsom* kiadása.²⁵ De tegyük mindjárt hozzá, hogy legalább ilyen nagy eredményének tekinthetők a kiadó Pannónia-könyvei, s Várkonyi Nándor nélkül valószínűleg ez a példamutatóan friss és bátor vállalkozás sem létezne, vagy legalábbis nem ilyen minőségben és formában. Ezzel azonban visszaérkeztünk Mihalik Zsolt *Jegyzet*-éhez és pedig az ott felvetett releváns kérdéshez: „De miként ítéljük meg Várkonyi Nándort?”

Díjjakkal dekorált és díjjakkal föléró díjtalansággal ékes kritikus-kiválóságainknál még a nevét is hiába keressük; irodalomtudósaink testes kézikönyveiben és monográfiáiban

²³ Forrás: Vekerdi László: Várkonyi aktualitása. = Dunatáj. Tudományos és Művészeti Szemle [Szekszárd] 11 (1988) No. 4. pp. 41–43. – Elhangzott Pécsen, 1988. június 3-án, a Várkonyi Nándor-esten.

²⁴ Várkonyi Nándor: *Sziriat oszlopai*. Átd. kiad. Bp., 1972. Magvető. 577 p.

²⁵ Várkonyi Nándor: *Az elveszett paradicsom*. Pécs, 1988. Baranya megyei Könyvtár. 253 p. (Pannónia Könyvek)

munkássága alig-alig említették. Szépen fölpezsdülő posztmodern irodalmunk a maga exkluzív ezoterikusságában és játékos hermetikusságában nyilvánvalóan még csak nem is sejtí, hogy életbevágóan fontos közvetítőkön át valamit tán Várkonyinak is köszönhet, ha mást nem a fölvonulás és a mindennapi irodalmi jelenlét mérhetetlenül fontos lehetőségét a *Jelenkor*-ban. De mást is, sokkal többet De mit? És egyáltalában: ki volt Várkonyi Nándor?

Ha válaszul nem is, valamelyest eligazításul szolgálhat a *Pergő évek*, Várkonyi befejezetlenségében is teljes és töredékként is monumentális önéletírása.²⁶ A „valamelyes” jelző azért szükséges, mert a műfaji meghatározás ez esetben nem pontot: amikor Várkonyi előtt – ismét Sík Csabának köszönhetően – megnyílt az életrajz lehetősége, ő ezt elsősorban nem önmaga, hanem barátai bemutatására és nem egy esetben „rehabilitálására” hasznosította. Nemcsak bármiféle Weöres Sándor, Szabó Lőrinc és Kodolányi-kutatás elképzelhetetlen (helyesebben elképzelhetetlen kellene hogy legyen) a *Pergő évek*-re való bőséges hivatkozás nélkül, de egész két világháború közti irodalmunkról kialakított képünket jócskán át kellene alakítanunk a tükrében. Tán ezért is fogadta a *Pergő évek*-et nyilvánvaló nagyságához képest oly feltűnő hűvösen a kritika? De hagyjuk, ez már az irodalomtörténet dolga. Amint az irodalom-történetírásra tartozik az is, hogy lelkiismeretesen utánajárjon a *Pergő évek*-ben föltámasztott elfeledett értékeknek, legyen szó szegény pesti „fehérvarró” fiáról mint a ragyogóan tehetséges Pogány Béla, vagy régi arisztokrata család sarjáról mint Révay József, a tajnai Révay Simon gróf fia, a magyar paraszti és kisnemesi művelődés kutatója, a kitűnő esszéíró, a grófságát elvető aktív náciellenes, akinek az életét az új rend golyói oltották ki, oktalanul. És akiről – ismételjük meg – a *Pergő évek*-ig még csak nem is hallhattunk. Mindez és annyi más irodalomtörténészekre és történészekre tartozik. És a könyvkiadásra vár, hogy összegyűjtse és végre kiadja Várkonyi szétszórt és jobbadán elfelejtett tanulmányait. De ránk is tartozik, mindnyájunkra néhány máig érvényes vagy éppenséggel ma újra érvényes tanulság az életművéből.

Nem egy kritikusa megróttta Várkonyit, hogy a modern magyar irodalmat Arany halálától 1920-ig, s később átdolgozott és bővített formában 1940-ig tárgyaló – Thienemann megbízásából készült – munkájában olyan nagy és nem egyszer túlságosan elismerő szerepet juttatott a kisebbségi és az emigrációs magyar irodalomnak. De egyebek közt éppen ez volt Várkonyi nagy tette. Már a húszas évek végén – a könyv első formájának megjelenése idején – tudatosította, hogy életbevágóan fontos, a mi magunk szempontjából is életbevágóan fontos a kisebbségi és az emigrációs magyar irodalom számontartása, értékelése, feldolgozása, és nem is csupán irodalmi szempontból. Mert a határokat mindig is a nagyhatalmak húzzák, de

²⁶ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Bp., 1976. Magvető. 501 p. (Tények és Tanúk)

egy nép élete és egészsége nem függhet semmiféle hatalom önkényétől, és ha szenved és senyved a nép határokon túli része, szükségképpen szenvedni és fogyatkozni fog a határokon belül maradt is. A kisebbségi magyarság végveszélybe jutása ma magyarságunk szempontjából hasonló helyzetet teremt, mint ami ellen Várkonyi 1941-ben a *Sorsunk*-at életre hívta, Zrínyi jelképpé növe példájával és szavával erősítve önmagát és munkatársait: „Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók.” Lehet persze, sőt bizonyos, hogy a *Sorsunk* bátor „Ne bánts a magyart!” kiáltása még jobban elhalt a nagy világégésben mint annak idején a Zrínyié, s az, hogy a „Schwäbische Türkei” és az egész Dunántúl nem olvadt be a Harmadik Birodalomba, csakis a torz monstrum idejében bekövetkezett bukásának köszönhető. De a *Sorsunk* összegyűjtötte és felerősítette a magyarság megmaradásáért és megjobbításáért munkálkodó szellemi erőket, csitította a mondvacsinált ám veszedelmes urbánus–népi ellentétet, ifjú tehetségek föl kutatásával és foglalkoztatásával gondosan készítette a jövőt – itt tűnt fel először egyebek közt Fodor András, Rákos Sándor, Simon István, Mészöly Miklós –, a határokon túli írók bevonásával először szólaltatta meg az „ötágú sípot”, s ha kellett akár titkos értesülések felhasználásával igyekezett leleplezni az agresszív németesítő törekvéseket. Utóbbiak ellen Várkonyi közvetlenül is porondra lépett, 1944 végzetes nyarán megjelent *Magyar Dunántúl*-jával. Miért „magyar” Dunántúl? Miért nem „szép” Dunántúl vagy „kies” Pannónia? – kérdi a könyvről írt recenziójában Takáts Gyula. És így felel rá: „Mert ez a Duna- és a Dráva-négyszögi, »szelid« vidék tünde szépségeivel és roppant gazdagságával mindig érdekkörök vonzásában állt. Nyugatról Róma és a német császárság, keletről Bizánc, majd a török idején, hullámtörő peremként a szultánság érdekkörében. Ma is ilyen a helyzete a „néptalaj” és „kultúrta- talaj” elméletek viharában. Ezért kapta a szép Dunántúl e komor, nagy jelzőt: „magyar”. És e komor, nagy jelzőt bontotta a *Sorsunk* tevékeny tanulmányok színes skálájává, amíg csak tehette. És mindezzel és mindezekén túl mintát és hagyományt teremtett, a vidéken szerkesztett országos, illetve az egész magyarságra tekintő irodalmi folyóirat példáját. A példa legszebb megvalósulásait időnként földbe tiporhatják, de az eszmét nem. Ez azonban már újból az irodalomtörténetre tartozik, itt még csak *Az elveszett paradicsom* aktualitásáról kell néhány szót szólni. Aktuális egy két évtizednél régebben írt és évezredekkel ezelőtti dolgokról szóló könyv? Nyilván ünnepi túlzás, gondolhatja valaki. De nem az. *Az elveszett paradicsom* ugyanis egy ma is eleven emberi tévhitet cáfol, azt a megrögzött meggyőződést, hogy mai berendezkedésünk az egész emberi fejlődés csúcsa. Kisebb hibák persze előfordulhatnak, de a trend csalhatatlanul felfelé vezet. Az elveszett paradicsom egyebek közt

azt demonstrálja, hogy ez távolról sem ilyen bizonyos. Teremtett már az ember a mainál lényegesen boldogabb, kimondhatatlanul békésebb, tisztességesebb, emberibb világokat. Nem, nem a rousseau-i „nemes vadember” ábrándját eleveníti fel Várkonyi, de arra nyomatékmal figyelmeztet, hogy a társadalmi szerződést, amelybe immár a természet is benne foglaltatik, komolyan kell venni. Nem szabad megszegni – valamiképpen mindig ez rejlik a változatosságukban egybehangzó mítoszok mélyen – mégoly magosra jutott vezetőknek se, még az isteneknek se. Ellenkező esetben végképpen elvész még a lehetősége is, még a leghalványabb reménye is bármily szerény paradicsomnak, és a Földön végképpen sötétség és halál lesz az úr.

UTÓSZÓ VÁRKONYI NÁNDOR „AZ ELVESZETT PARADICSOM” CÍMŰ KÖTETÉHEZ²⁷

„A nyolcadik gimnáziumba jártunk – írja Tüskés Tibor Várkonyira emlékezve –, még a tanév elején történt, 1947 őszén, egy dunántúli kisvárosban. Valamilyik fizika – vagy filozófia? – órán parázs vita kerekedett az osztályban. Az anyag szerkezetéről, a relativitás elméletéről, az okság elvéről volt szó, s mi a vita tüzeiben izzítottuk első önálló – vagy inkább csak annak hitt – gondolatainkat. A véleménymondás, a szellemi torna elmemozdító ízeibe kóstoltunk. Az iskola, a tantárgyak és tankönyvek kiparcellázta ismereteken túl a tudomány felé nyújtózkodtunk.”

„A következő órán tanárunk új érveket és ellenérveket szállított a vitához: egy tanulmányt olvasott föl. Akkor jelent meg az egyik folyóiratban: *Tudomány és mitológia* volt a tanulmány címe. Belőle értesültünk először Heisenberg, Jeans, Planck nevéről, a Maxwell-féle démonról, az élmény, a rítus és a mítosz összefüggéseiről. Az írás föl villanyozott, elkértem a tanártól, s némi büntudattal vallom meg: máig elfelejtettem visszaadni. Most itt van előttem, s az emlékezést könnyíti meg. A folyóirat a *Diárium* volt, a tanulmány szerzője Várkonyi Nándor. Nevét akkor hallottam először.”

„A mai emlékező ezt még azzal egészítheti ki, hogy a tanulmány részlet volt a szerző készülő könyvéből, *Az elveszett paradicsom*-ból. A könyvet az Egyetemi Nyomda a Magyar Könyvbarátok előfizetőinek következő évi illetménykötetül hirdette. A könyvbarátmozgalom megszűnése miatt azonban már nem jelenhetett meg. Annyit tudunk róla, amennyit a Diárium hirdetése elárul: »Várkonyi Nándor új könyve kiegészítője a *Sziriát oszlopai*-nak. *Az elveszett paradicsom* a régi ember világképét tárja fel, s igyekszik rekonstruálni a szellemi és lelki alkatot, amely ezt a világképet megalkotta, és a mítoszaiban ábrázolta.«”

A diákból aztán tanár lett, a magyar irodalom szerelmese; az egykori Várkonyihoz hasonlóan kivált az élő magyar irodalomé, aztán folyóiratot szervezett ő is, a *Sorsunk* hamu alatt parázsló hagyományát fölszítva egy érték-tisztelő új szerkesztői stílust teremtett, és ez – akárcsak a *Sorsunk* szelleme a lap megszűntével – folytatódott távozta után két különböző testvér-irányban Pécsen és Szegeden, nagy szerkesztők avatott kezében kiteljesedve, mígnem

²⁷ Forrás: Vekerdi László: Utószó Várkonyi Nándor „Az elveszett paradicsom” című kötetéhez. In: Várkonyi Nándor: *Az elveszett paradicsom*. Pécs, 1988. Baranya megyei Könyvtár. pp. 238–253. (Pannónia könyvek)

a sors kegyetlen véget vetett munkájuknak. Ekkorra azonban Tüskés már réges-rég a magyar szellemi élet más területein vívott ki helyet s nevet magának; s hosszú évek türelmes törődésével egy merőben más világ megváltozott körülményei közepette ugyanúgy Pécs egész országra kisugárzó jelképévé növekedett, mint egykor Várkonyi Nándor. Természetes és mélységesen emberi gesztus tehát, hogy könyvkiadói lehetőségekhez jutva megjelentessen *Az elveszett paradicsom*-ból annyit, amennyit az igényes, de szerény vállalkozás elbír. Így olvashatunk most három kiválasztott részt a legendás könyv irdatlan dzsungeléből, de ez a három hosszú fejezet az egész kéziratköteget ismerők szerint jól tükrözi a teljes, tíz részes mű szellemét.

Annyi mindenesetre ebből a válogatásból is jól látszik, hogy *Az elveszett paradicsom* semmiképpen sem egyszerűen „kiegészítője” a *Sziriát*-nak. Az újabb könyv írása közben, úgy látszik, megfordult az arány, s ma inkább a *Sziriát* tűnik *Az elveszett paradicsom* valamiféle kiegészítésének, illetve meghosszabbításának. S nem is csupán abban az értelemben, hogy a *Sziriát* szól a viszonylag fiatalabb időkről, a hozzánk lényegesen közelebb gomolygó ősmúltról. Az inkább a lényeg, hogy elvi szempontból *Az elveszett paradicsom* birkózik egyetemesebb és nyilvánvalóan még sokkal alapvetőbb kérdésekkel. Ugyanannyira, hogy a *Sziriát* voltaképp csak innét, *Az elveszett paradicsom* felől érthető meg teljesen. Ám ugyanakkor ezek a mélyebb kérdések még bajosabban megközelíthetőek, még titokzatosabbak és még bizonytalanabbak, s ebből a szempontból mégis a viszonylag egyszerűbb *Sziriát* tekinthető bevezetőnek. A német romantika kedvenc fogalmával szólva a *Sziriát* mindenkinek szól, de *Az elveszett paradicsom* elsősorban a „beavatottaknak”. A különbség olyasféle, mint a *Faust* Első és Második része között; vagy méginkább tán Novalis *Heinrich von Ofterdingen*-éből vett idézettel jellemezhetnénk: „Honnét jött tulajdonképpen az Idegen? Soha egyikük se látott még hozzá hasonló embert, de miért épp csak engem ragadott meg annyira a beszéde? Hisz ugyanazokat a szavakat hallották a többiek is, és senki közülük nem érzett hasonlóan.”

Efféle megkülönböztető megragadottság szól *Az elveszett paradicsom*ból, s aki nem érez hasonlóan, az bizony nehezen tudja nemcsak megérteni, de még követni is. A „beavatottság” alapja ugyanis valószínűleg éppen a „megragadottság” élménye; nélküle csak móriskálás és modorosság az egész. *Az elveszett paradicsom* írója kétségkívül ilyen „megragadott” ember volt, amit magyarul inkább úgy mondhatnánk, hogy „elragadtatott”; de ez sem pontos szó, magyarul egyáltalában nincsen olyan szó, amelyik pontosan fedné a német „ergriffen werden sein”-t. De hagyjuk az adeptusokra a szófejtést, beavatatlan olvasóként úgysem juthatunk túl a mű legkülső rétegén. Kérdés persze, hogy van-e egyáltalában értelme

esendő és esetleges kommentárokat fűzni ehhez a legkülső réteghez? De ha már ezt tesszük, haladjunk szép sorjában, a recenzió szabályai szerint, józanul és fantáziátlanul.

Az első rész a korabeli darwinizmus éles és gúnyos kritikája, és erre a bírálatra épülően egy új emberréválás-kép körvonalainak a vázolója. Könnyű lenne persze kipécézni a kritika hibáit; könnyű lenne rámutatni, hol, hányszor, hogyan értette félre Várkonyi a darwini és a neodarwiniánus tanokat; könnyű, ám egyben olcsó mulatság lenne. Hiszen egyáltalában nem állítható, hogy tudós szakemberek, akik egész életüket evolúciós vagy etológiai kutatásokban töltötték, pontosan meg tudnák mondani, hogy mi a darwinizmus emberréválás-képének a „helyes” értelmezése. Hogy honi jól ismert szaktekintélyek körében maradjunk: például Faludi Béla és Csányi Vilmos legalább annyira különbözik egymástól a darwinizmus értelmezésében, mint amennyire mindketten különböznek Várkonyitól. A darwinizmus különben sem holmi szigorúan meghatározott és zárt eszmerendszerként, vagy pláne ideológiaként képzelendő, melynek kereteiben mindenkinek az egyedül üdvözítő értelmezéshez kellene ragaszkodnia. Darwin nagysága egyebek közt éppen az volt, hogy teóriájának kellően tágas és szellős kereteket szabott, amelyekben elférnek oly különböző értelmezések, mint mondjuk a „puktualizmus” és a „gradualizmus”, vagy mint a molekuláris evolúció „neutrális” és „önző gén” elmélete. Várkonyi antidarwiniánus emberréválás-képében található így jónéhány gondolat, amely nyugodtan feltüntethető lenne egy későbbi „szabályos” sőt „orthodox” neodarwinista megfogalmazás megsejtéseként vagy egyenesen elődjeként; például a „tartóssá vált magzatállapot” ismételt hangsúlyozásában nem nehéz ráismerni a ma divatos „neoténia”-elméletekre, családfa-ellenességében és formákra koncentrálásában a modern „kladisztika” némely vonására, a kéz ősi ötujjú formájának evolúciós megőrződését pedig maga Stephen Jay Gould se magyarázhatná el különkülön ravasz onto-phylogenetikájában. Ám efféle egyezésekért éppoly badarság lenne dicsérni Várkonyit, mint amilyen értelmetlenség elmarasztalni a mai vagy a tegnapi tudományos nézetekkel ütköző elképzeléseikért. Várkonyi Nándor emberréválás-képe alapvetően nem tudományos, és ezen mit sem változtat, hogy részleteiben antidarwiniánus, vagy beleillik a darwini kép kereteibe. Sőt: még az sem változtat, hogy Várkonyi szemmel láthatóan igyekszik tudományosan megalapozni a mondandóját. Ez a tudományosság azonban, meglehet, csak látszat, s inkább csak afféle engedmény a korizlésnek.

Azt ne higgye azonban valaki, hogy a „nem tudományos” minősítés akár a legcsekélyebb mértékben elítélő és kicsinyítő kíván lenni, aminthogy a „tudományos” se jelent önmagában semmiféle minőségi garanciát. Egyszerűen két különböző megközelítésformáról van szó; a Várkonyié merőben másféle, mint a tudományos, még akkor

is, ha gondolatmenetét – ismétljük meg – többnyire természettudományos mezbe bújtatja. Hagyjuk egyelőre figyelmen kívül ezt a szellemi mimikrit, s próbáljuk jellemezni Várkonyi megközelítési módszerét a semmitmondó „nem tudományos” jellemnél pontosabban.

A mi szemünkben annyira megnőtt (olykor egyenesen magától a tudománytól függetlenül vagy épp ellenére) a „tudományos” jelző jelentősége, hogy még a nyilvánvaló sarlatánkodást, a kuruzslást, a különféle tudatos és nem tudatos csalásokat is igyekszünk holmi „empirikus” tudományként feltüntetni. Így például a parapszichológusok (már nemzetközti tudományos társaságuk van), az UFO-vadászok, a színeshallók, a csodacseppes rákgyógyítók, a füleimpadiagnoszták, az akupunkturások, az asztrológusok, a telepátia hívei, a varázsvesszősök mind-mind tudományos érvekkel igyekeznek alátámasztani elképzeléseiket, s lépten-nyomon a tapasztalatra hivatkoznak. Ez azonban új jelenség; alig néhány száz éves, és nyilvánvalóan az európai újkori természettudomány nagy eredményeivel s tekintélynövekedésével függ össze. Régebben nem kételkedtek abban, hogy van a tudás megszerzésének s a természet jelenségeibe való beavatkozásnak más módja is, nemcsak a tudományos. Ez a másik módszer mindenesetre még annyira se egységes, és még kevésbé írható le pontosan, mint az annyi filozófiai fejtörést okozó tudományos, s pusztán a könnyebbség és közérthetőség kedvéért nevezzük durván és összefoglalóan „mágikusnak”.

A mágikus ismeretelmélet ugyanúgy a tapasztalatból indul ki, mint a természettudományos, és alkalomadtán ugyanolyan szívesen használ matematikai szimbolikát. A természettudományos módszer keletkezése idején nem is mindig tudták elkülöníteni a kettőt, s nem egyszer cseppentett mágusok is valódi természettudományos fölismerésekre bukkanhattak. A 16. századvégi, 17. század eleji Anglia két nagy mágusa, a titokzatos John Dee és a fáradhatatlan Fludd mester nagy tekintélynek örvendett a kor természettudósainak – ahogyan ők nevezték magukat: kísérleti filozófusainak – körében; helyesebben ők maguk is akkurátus természettudósoknak számítottak; Giovanni Battista della Porta pedig kora természettudományos felfedezését ismertető művének még a címéül is a *Magia naturalis*-t választotta. Természettudomány és természetes mágia szétválása nem volt könnyű folyamat, és sohasem volt teljes, noha nem is szőtte át soha olyan mélységesen és termékenyen egymást a kettő, mint Yates kisasszony alapvető kutatásai és könyvei nyomán a mai tudományfilozófusok és tudománytörténészek többsége hiszi. A természettudományt és a természetes mágiát úgyszólván az előbbi megszületése óta elválasztotta egy nagyon lényeges szemléletbeli különbség, egy különbség, amely nem annyira magára a természetre, mint inkább az emberre vonatkozott, pontosabban az ember helyére a természetben. Sommásan és durva egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy amíg az új természettudományt nem, vagy

legalábbis soha nem elsődlegesen érdekelte az ember helye a természetben, addig a természetes mágia sajátlagos és tulajdonképpen (ha tán nem föltétlenül kizárólagos) célja az Ember Helyének a Keresése és Meghatározása volt a Természetben. Így, csupa nagybetűvel és kellő pátozzsal. Ha éppen tudta, szívesen felhasználta az új experimentális filozófia eredményeit, de fő metodikája a hagyományozott tudás faggatása és kommentálása volt, akár írott szövegekben halmozódott fel ez a tudás, akár titkos szakmai előírások mesterről adeptusra közvetített formájában. A könyvnyomtatás fölfedezésével és elterjedésével mindenesetre erősen eltolódott az arány az írott szövegek javára. Erősítették a szövegek szerepét a koraujkorban felélénkülő kabbalisztikus irányzatok és tendenciák is, úgyhogy a *magia naturalis* hamarosan elválaszthatatlanul egybeforrt egy jellegzetes régi szövegcsoport tanulmányozásával, magyarázatával, kommentálásával, kiadásával. Ugyanannyira, hogy a nemrégiben még föltétlenül személyes mester-adeptus viszonyt megkövetelő „beavatást” egyre inkább ezzel a szövegcsoporttal, a „hagyomány”-nyal való intenzív foglalkozás váltotta fel.

Ennek a „hagyomány”-nak jó része a hellenisztikus és a római kor zaklatott évszázadai alatt keletkezett, s már akkor ősi és roppant bajosan megnevezhető forrásokra datálták vissza szerzői. Népek és eszmék ama fortyogó üstjében, amit Nagy Sándor civakodó generálisai hagytak örökül hellenisztikus királyságokra s végül Rómára, érthetően felvett s magába fűzött ez a „hagyomány” az akkori szellemi világ úgyszólván minden tájáról fogalmakat, elképzeléseket, gondolatokat, elmélet-töredékeket. A keletkezett eklektikus egyvelegben Arisztotelész sztoicizmussal jól megszózott *physiká*-ja (spekulatív természetfilozófiája) és Platón neo-platonista módon interpretált dialektikája teremtett olyan-amilyen rendet; annyit legalább, hogy afféle centrális dogmák – mint például az Ember kozmikus kapcsolata és meghatározottsága, a rész elválaszthatatlansága az Egésztől, a mikrokozmosz-makrokozmosz tan, az egész anyagi szféra lélekkel (helyesebben lelkekkel) átítatottsága, a régi ember tökéletességének s a tudás valamiféle elvesztésének a tana s hasonlók – kellő egyértelműséggel legyenek vonatkoztathatók egyazon hipotetikus forrásra; Hermész Triszmegisztoszra.

Ez a hermetikus hagyomány a középkor nagy misztikusaiban Hildegard von Bingentől Eckehart mesteren át Susóig mindig is élt és hatott; de érvényes világkép formájában, teljes terjedelmében csak az újkorelőn született újjá és virágzott fel, Gemiszthosz Pléthon, Marsiglio Ficino, Picco della Mirandola, Cornelius Agrippa von Nettesheim, Paracelsus, Jakob Böhme, Johannes Reuchlin, Comenius, John Dee, Robert Fludd, Francesco Giorgi és egy egész sor kisebb-nagyobb és többé-kevésbé ismert filozófus, asztrológus, alkimista, kabbalista, mágus

és misztikus kezében és nyomán. Újabban rengeteget írtak tudomány- és irodalomtörténések erről a koraújkori nagy hermetikus megújulásról, túlságosan is sokat tán; mindenesetre ahhoz éppen eleget, hogy mára semmiféle világos képünk ne lehessen a mozgalomról. Az azonban bizonyos, hogy tudomány és mágia végleg elvált egymástól, s a természettudományos gondolkodás térhódításával a hermetikusoknak egyelőre befellegzett: a 18. században a föld alá, vagy legalábbis a szellemi élet perifériáira szorultak vissza.

De csak azért, hogy a német romantikában újult erővel törjenek fölszínre, irodalomban, képzőművészetben, természetszemléletben egyaránt. Az irodalomban óriás és a másik kettőben kontár Goethe egy személyben példázhatná ezt az újabb hermetizmust, ám egy kicsit igazságtalanok lennének a *Naturphilosophie* iránt, ha az ő természettudományos nézetein át ítélnék meg ezt az irányt. A *Naturphilosophie* a maga holisztikus, organikus, vitalista és radikálisan antropocentrikus szemléletével számos területen kétségkívül frissítően hatott, érdekes és olykor értelmes kérdésekkel nyugtalanította a túlságosan magabiztossá racionalizálódó, mechanizálódó és klasszifikálódó tudományt. A példák Scheelétől Oersteden keresztül Julius Robert Meyerig és Johannes Müllerig jól ismertek; minket most inkább az érdekel, hogy az irány Caspar David Friedrich-jének tekinthető Lorenz Oken milyen mélyen érezte, valósággal élte a hermetikus szimbolikát, s hogy a csodálatos Friedrich von Hardenberg – akit mi Novalis néven ismerünk, és aki a romantika afféle Pico-jának tekinthető – mennyire átvette a hermetikus misztika szemléletvilágát, kifejezéseit. „Az ősidőkben olvassuk a *Heinrich von Ofterdingen*-ben – kétségkívül életesebb és értelmesebb volt az egész Természet, mint manapság. Hatások mozgatták akkoriban az élettelen testeket, hatások, amiket ma már az állatok is alig vesznek észre, és voltaképp már csak az ember tud érzékelni. Így aztán csupán a saját erejéből a Művészethez értő Ember olyan dolgokat tett lehetővé és olyan jelenségeket valósított meg, hogy azokat mi ma teljességgel hihetetlennek s pusztá mesének vélnénk.”

Ezekben az ősidőkben a Régi Ember bensőséges összhangban élt a Világgal; ezt az összhangot, ezt a sympathiát végső soron a szavak, a kellő formában s körülmények közt mondott Szavak reprezentálták és prezentálták; érthető hát, hogy alkalomadtán varázserejük volt. A dolgok és a szavak így egyáltalában nem holmi „jelölt” és „jelölő” esetleges viszonylatában állanak egymással, sokkal ősbibb és lényegesebb köztük a kapcsolat. A régi ember a szavakon keresztül genuin és varázslatos összefüggésbe került a Világgal. „A monda szerint egyenesen azóta költözhetek a sokféle hangok meg a legkülönbélebb Sympathiák és Rendek a Természetbe, azelőtt ott minden vad, rendezetlen és ellenséges lehetett.”

De az ember csak megérti és kiejti a Szót, megalkotása valami magasabb Értelem műve.

„Aki igazat szól – tanítja a mester a *Die Lehrlinge zu Sais*-ban – örök Élettel teljes és írása valódi titkokkal látszik csodálatos rokonságban állani, hiszen egy akkord ő a Mindenség symphoniájából.” Vagy ahogyan Várkonyi Nándor megfogalmazza: „Az anyagba bele van oltva a rendeződés, a célszerűség elve, de nem megteremtője, hanem csak eszköze. Bele van oltva a rendhagyás, a célszerűtlenség, az irráció elve is, s ezt szintén passzíve viseli el.”

Az időközben eltelt másfél-két évszázad hatalmas tudományos fejlődése azonban nem maradt hatástalan a hermetikus eszmékre és irányzatokra. Napjaink hermetizmusa legalább annyira különbözik a romantikáétól, mint emez a reneszánszétól. Az egzakt és pozitív tudományok múlt századi nagy előnyomulásával a hermetizmus nyílt fronton meg nem mérkőzhetett, s legfeljebb a spiritizmus formájában tengődhetett a nevetségesség és kóklerség határain. A spiritiszták közt ugyan akadtak kiváló természettudósok, ám a hermetizmus újjászületése egészen más tájakra indult el. S az a legkülönösebb, hogy ezt az újjászületést nem kis mértékben épp maguk az egzakt és pozitív tudományok tették lehetővé, vagy legalábbis segítették. S nem csupán, illetve elsősorban nem abban az értelemben, hogy a tudomány a maga szükségképpen töredékes, ideiglenes és mind jobban részekre szakadó világképével (amely a maga szakmai részleteiben még hozzá egyre hozzáférhetlenebbé vált még a rokon szakmák művelőinek is) óhatatlanul felébresztette az igényt egy egyetemesebb és a nagy megoldatlan kérdésekkel (a felelet ígéretével) szembenézni merészülő szemlélet iránt. Ez az elégedetlenségi tényező sem elhanyagolható; máig elsősorban ez működik, és nem is mindig teljesen alaptalanul, a különféle antidarwinista reakciók mélyén. Ennél az indirekt hatásnál mégis sokkal fontosabb volt a tudomány direkt, mondhatni, „pozitív” hatása. Tekintsük mindjárt a legezaktabb természettudományt, a fizikát.

Századunk fizikájának máig tartó nagy forradalmát részleteiben követni persze még a legátfogóbb fizikai lángelmének is lehetetlen feladat, s mindenki csak a saját szűkebb vagy tágabb szakterületén mozoghat benne többé-kevésbé otthonosan. Ámde néhány nagy és különös eredmény verbális megfogalmazása eleve szinte csábított a hermetikus értelmezésre, már csak félreérthetőségével és titokzatosságával is. A relativitáselmélet négydimenziós térideje és időtranszformációi, a kvantummechanika akauzális értelmezése és bizonytalansági összefüggései utat nyitni *látszottak* különféle extraszenszoriális és irracionális spekulációknak; a jelen könyvben Kis Bagoly Rezső „biológiai relativitáselmélete” kitűnő példája a modern fizika efféle „alkalmazásának”. De azt ne higgyük valahogyan, hogy az ilyen alkalmazás valami dilettáns vagy éppen örült szórakozás: korunk legnagyobb fizikai lángelméinek egyike, Wolfgang Pauli Carl Gustav Jung megfigyeléseihez és elméletéhez csatlakozva Kis Bagolyénál cseppet sem értelmesebb „parabiológiai” spekulációkba

bonyolódott. A mai fizika – ellentétben a múlt századival – különben is gyakran tanúsít valamiféle (gondoljunk csak Heisenberg néhány kijelentésére) jóindulatú semlegességet, vagy egyenesen megértést a miszticizmus enyhébb formái iránt, s ezt a gesztust a neohermetizmus sem hagyja viszonzatlanul. Várkonyi is nagy szerepet juttat antropozófiájában a fizikának; felvázolt egy sugárzó kozmoszt, a Világosságok Világát, melyben formák megőrződésén és változásán át természetes helyére talál a mikrovilág, amint viszont benne meg a Kozmosz. Így válik belőle éppen ember: akkord a nagy Világ-szimfóniában. Várkonyi emberréválás-képe a *Pergő években* közölt levelekkel dokumentálhatóan erősen hatott a *Vízöntőre* és az *Új ég, új földre*, Kodolányi két nagy kozmikus lélek-regényére. Tüskés Kodolányi-monográfiájában közli az író vonatkozó feljegyzését: „A Vízöntőben ez volt az alaptétel: az ember a Kozmoszban. A II. rész tétele ez: a Kozmosz az emberben. A külső világ ismeretére nézvést jól tudom, hol, merre t miként csavarogtak az embercsordák, ámde Gilgames tevékenységei, kalandjai tulajdonképpen a saját lelki világában zajlanak majd le, s engem ez a művészi feladat izgat. Mondjuk így: I. tétel, avagy tézis: a mikrokozmosz a makrokozmoszban, II. tétel, illetve antitézis: makrokozmosz a mikrokozmoszban.” Pontosan ez Várkonyi antropogenezisének a veleje; pszichomachiáról van tehát szó, s a felvázolt kép grandiózusságát Kodolányi két nagy regényén kell lemérni, nem az emberréválás-részben idézett és kommentált, s többnyire csak meglódult képzeletükre hagyatkozó kutatók (mint például Dzsagadisz Csandra Bósz, Georges Lakhovsky, vagy a derék Kis Bagoly Rezső) biofizikai csacskaságain. Várkonyi kétségkívül ragaszkodik ezekhez; nem csak idézi s kommentálja, elméletébe is beépíti, itt-ott kiigazítva, de többnyire változatlanul. Az elméletével egybehangzó – egybehangzani látszó – kutatásokat ugyanúgy kezeli, mint a hagyományt, a hagyományozott szöveget, amely – ha a belső belátást erősíti – önmagában szolgál igazolás gyanánt. Milyen remek kísérleti érzékről tanúskodik például, ahogyan kövek feldobálásával vizsgálja a denevérek viselkedését, idézi is az akkoriban nagyon friss ultrahang-ekhós kutatásokat, ámde Lakhovsky badar sugárelméletének, mivel jól beillik sugárzó kozmosz képébe, inkább hisz, mint a saját szemének, elveti a helyes magyarázatot. Ám ismételjük meg és hangsúlyozzuk, hogy ez a kínzó kettősség a kép grandiozitása és a valósággal való konfrontáció igazolhatatlansága között nem Várkonyi sajátja; emlékezzünk csak Paulira, aki szinkronicitás elméletében ugyanígy járt el. Pedig ő fizikus volt, nagyon nagy tudós, korunk tán legkritikusabb fizikusa. Napjaink tán legkiválóbb csillagászaik egyike, Fred Hoyle kozmikus biofizikai fejtegetései ugyanezt a kettősséget mutatják. S mit szóljunk egy neves részecskefizikus, F. Capra könyvéhez, aki egyenesen a taoista filozófia igazolását véli fölfedezni a modern elemi rész fizika bonyolult útvesztőiben? Századunk fizikájával irtóztató mélységegig jutott az ember;

nincs miért csodálunk, ha nem mindig tud megállni a mítoszok határán.

Nagy vitában és harcban a neohermetizmus mindenesetre soha nem a modern fizikával áll, hanem a biológiával. Pontosabban nem a biológiával, hanem a darwinista biológiával, a darwinizmus bármely következetes formájával. Minden neohermetizmus – egyebek közt mutatja ezt Hoyle legutóbbi Archeopterix-kalandja – előbb-utóbb eljut a konfrontációig a darwinizmussal. Szükségképpen összeütközik a darwinizmussal Várkonyi is, hisz kozmikus emberréválás-képe semmiképp össze nem egyeztethető a természetes szelekcióval. Látja Várkonyi jól, hogy a darwini evolúció-kép a nagy vízvázasztó, meglehet, épp ez magyarázza Darwin elleni kifakadásait és indulatoságát, meglehet. Azt azonban el kell ismernünk, hogy – amint már utaltunk rá – darwinizmus-bírálatában akadnak találó megállapítások, kivált ahol olyan kiváló biológusok meggondolásaihoz csatlakozik, mint Hermann Klaatsch, Jakob Uexküll vagy A. Portmann, akik persze maguk se vélekedtek mind vagy mindenben a darwini evolúció-kép szerint. A darwinizmus nem holmi egyetlenféleképpen értelmezhető orthodoxia; rugalmasságának szép bizonyítéka, ahogyan képviselői közt a szenvedélyesen antidarwinista Várkonyi szövetségesekre talál.

Az igazi szövetségesei persze másutt keresendők, hisz *Az elveszett paradicsom*, bár az emberré válásról szól, egyáltalában nem természettudományos mű. Csakhogy még kevésbé „társadalomtudományos” vagy „humán” orientációjú. A mi „kétkultúrás” előítéleteink Várkonyi gondolkozására semmiképpen nem alkalmazhatók. Néhány évtizede az efféle gondolkozást bizvást „szellemtudományos”-ként dicsértük vagy szidtuk volna, aminthogy tényleg ez történt Várkonyi szellemi testvérével, Hamvas Bélával. S nem is egészen jogtalanul, mert a neohermetizmus csakugyan összefügg a „Geisteswissenschaften”-nel, a kérdés azonban az, hogy miként.

Várkonyi esetében mindenesetre először is személyes szinten. Megható hálával részletezi Várkonyi Nándor a *Pergő években*, hogy milyen szívesen és eredményesen támogatta őt ifjúkorában Thienemann Tivadar, a magyar szellemtudományi irányzatok fő inspirátora és szervezője. Tüskés Tibornak a *Janus* első számában megjelent Minerva-tanulmányából jól látható, hogy a trianoni Magyarországon, milyen messzire terjedt Thienemann hatása, messze túl azokon a szakterületeken, amiket mi általában a „szellemtudományok”-hoz, illetve a „szellemtörténeti” irányokhoz sorolunk. Az akkori Pécs – az egyetemen s a Minerva körül tömörülő, de az egész országból verbuválódó – szellemi potenciáljával kétségkívül a magyar „Geisteswissenschaften” fellegvára volt, erre már a *Tanú-*t író Németh László fölfigyelt. És ezt ugyanúgy oda kell számítani Weöres Sándor költészetéhez és Várkonyi Nándor filozófiájához, mint Szekfü Gyula, Eckhardt Sándor,

Zolnai Béla, Kerényi Károly, Szerb Antal, Hamvas Béla s a magyar szellemtörténeti irány más képviselőinek a tanulmányaihoz. Ámde Várkonyit sohasem közölte Thienemann a *Minervá*-ban, bármennyire becsülte és szerette is egyébként.

Sokra persze egy efféle negatív adatból nem következtethetünk, lehet egyszerűen véletlen is. Annyi azonban bizonyos, hogy Várkonyi történetfilozófiája eltér a „szabályos” szellemtörténeti iránytól, bár gyökereit tekintve sok bennük a közös vonás. Eltér, mégpedig ugyanabba az irányba, mint Hamvas Béla késői, felszabadulás után írt művei, s ezeket valószínűleg ugyanúgy nem közölte volna a *Minervá*-ban Thienemann. Összecseng viszont, mélyen és testvérien összecseng Várkonyi egész antropozófiája Weöres poézisével és Kodolányi regényeivel; Várkonyi, Hamvas, Weöres, Kodolányi – és hozzájuk számíthatnánk bizonyosan Kemény Katalint, s tán Mezei Árpádot és Pán Imrét – jellegzetes és külön eszmevilágot képviselnek, amely összefügg ugyan a magyar szellemtörténeti iránnyal, ám semmiképpen se azonos vele.

Szellemtörténetről vagy általában szellemtudományról szólva az embernek először mindjárt Dilthey jut az eszébe. Csakhogy ez megengedhetetlen szimplifikáció; Dilthey több is, kevesebb is, mint az a szerep, amibe őt a filozófia- és az irodalomtörténet-írás kényszeríti. Több, mert hasonlíthatatlanul jobb – vagy mondjuk, józanabb – történész-követőt túlnyomó többségénél (tán az egyetlen Huizinga közelíti meg – időnként). És kevesebb ugyanezért: kimaradtak látóköréből homályos, bajosan dokumentálható, ám hallatlanul érdekes területek, melyeket utódai annyi élvezettel s olykor nem kevés tanulsággal pásztáztak. Utódai? Már kortársai tán; hiszen például a fiatal Nietzsche vajon nem így vágott-e neki a dionyszoszi és az apollóni görögség tipologizálásának vagy helyesebben „strukturizálásának”? S nem beszélhetnénk-e akár elődeiről is, hiszen ahogyan a nagyszerű Bachofen az antik sírkamrák képei előtt a Halál és az anyajogú társadalmak összefüggéseit fejtegeti, amellet bizony elbújhatna C. G. Jung a maga kollektív tudattalanjával és archetípusaival. Éppen ők, a 19. század nagy ókortörténészei, archeológusai és filológusai – tegyük hozzá: zömmel szigorúan pozitivista történetészeti régészei és filológusai – tártak föl töretlen szorgalommal nyomtatott és kézírásos forrásokból, papiruszokból, agyagtáblákról, a föld mélyéből egy döbbenetes ismerethalmazt, amely évezredekkel nyújtotta meg az emberiség múltját, s egyben újragondolni késztetett mindazt, amit az eddig ismert múltról tudtunk. Ehhez a visszafel dolgozáshoz (a primer görög értelemben vett „analysis”-hez) és újragondoláshoz éppen kapóra jött az etnográfia nagy forradalma, amely – eleinte úgyszintén szigorúan pozitivista alapon – a „primitív” népek mindennapi életének megfigyelésével és belső feltárásával változatos gazdasági, társadalmi és kulturális modelleket kínált az ember-lét ősrégi

állapotaihoz. De nem egyszerűen modelleként szolgáltak az etnológusok gyülekező adatai: önmagukban, mint az emberi viselkedés és tudat hihetetlenül változatos lehetőségeinek a tanúi, legalábbis ennyire érdekesek voltak. Ugyanakkor a mélypszichológia robbanásszerű fejlődése óhatatlanul a tudattalanra irányította a figyelmet, s a (James Frazer monumentális *Aranyága* nyomán) fellendülő új mítosz kutatás – akarta vagy se, bevallotta vagy se – ilyen irányban tájékozódott: egyre inkább az emberközösségeket ért nagy megrázkódtatások emlékezet mélyére süllyedt nyomainak a föltörését látta és kereste a mítoszokban. Walter F. Otto patetikus mondása – „Die Götter sind da!” – egyáltalában nem metaforikusán volt értendő; a tudattalan mélyéből föltörő „ösképek” a kor mélypszichológián művelődött emberének valóban szinte ismerősökként imponálhattak. S egy pokoli „gyakorlati” mélypszichológia aztán hamarosan megtaníthatott rá, hogy ha a jók tán nem is, a gonosz szellemek mindenképpen itt grasszálnak a világban.

A pokoli krízis érthetően újra és hangsúlyosan föladta az ősi kérdést: mi az ember, milyen sors vár rá, hol van, s mi a helye a természetben? A kérdéssel természetesen szembenéztek a szellemtörténeti irány nagy képviselői is. Kari Reinhardt például a háború alatt s közvetlenül utána Homérosz és Thuküdidész tapasztalatait hívta segítségül az őrjöngő erőszak értelmezésére és leleplezésére. Huizinga a patriotizmus és a nacionalizmus kialakulását, különbségét és küzdelmét vizsgálta meg az európai történelemben, Szekfü Gyula egész addigi történész munkásságát revideálta s (politikailag) radikális következtetésekre jutott, Szabó Árpád a Periklész-korabeli Athén példáján mutatta meg minden nagyhatalmi hübrisz eleve elhibázottságát, Thienemann végig, 1944-ig őrizte a *Minerva* tisztaságát és magas színvonalát, s otthont kínált benne – akárcsak egyetemi szemináriumain – az üldözött értékeknek. De tulajdonképpen az ember sorsát és lehetőségét firtató munka Szerb Antal csodálatos *Világirodalom története* is, a magyar szellemtörténeti iskola csúcsteljesítménye.

Várkonyi Nándor a kor kihívására köztudottan a *Sorsunk* létrehozásával és a *Magyar Dunántúllal* felelt. De a maga módján efféle válasznak tekinthető *Az elveszett paradicsom* is. Az ember sorsát, helyét, lehetőségeit, lényegét, értékeit kereső és védő Várkonyi a mítoszok világában köt ki; *Az elveszett paradicsom* nagyobbik részében mítosztörténet és mítoszerőtelmezés. Mitológia abban az értelemben, ahogyan a görögök használták a szót; ahogyan Platón használta fel mítoszait a végveszélybe jutott polisz védelmében. Várkonyi monumentális mitológiai áttekintéséből két részt vehet itt kézbe az olvasó; az egyik a régi ember természetes tudását és istenhitét elemzi, a másik a bűnbeesés – úgyszólván mindenütt előforduló – mítoszait hasonlítja össze.

Várkonyi célkitűzése és munkamódszere lényegében megegyezett a szellemtörténeti

inspirációja mítosz kutatásával. Ugyanolyan bőven és invenciózusan hasznosítja a néprajztudósok leírásait, s hasonlóképpen alkalmazza a mitikus világképek átvilágítására. Nagy jelentőségű, s Frazeren túlmutatva szinte már a strukturalista mítosz kutatást előlegezi, ahogyan például felismeri a rítus és a mítosz kapcsolatában az életet szabályozó rendteremtő szándékot; vagy ahogyan Frobenius nyomán a rítusban megélt élmény kifejezési szándékából és ábrázolásából kiindulva eljut a mítoszok és a vallások jelképvilágáig, s a mítoszokban felhalmozott tudás elemzéséig. És ahogyan a szellemtörténeti irányokat megtermékenyítette a mélylélektan, ugyanúgy áthatja Várkonyi mítoszértelmezését C. G. Jung máig – vagy ma újra – erősen ható archetípus-elmélete. S gyakran fölfedezhető persze Kerényi Károly hatása, csakúgy, mint az akkortájt gyorsan kibontakozó etnoarcheológiai kutatásoké, Wilhelm Schmidt ősmoetheizmus elméleté csakúgy, mint az ugyancsak akkortájt fantasztikus eredményekkel fellépő s még nagyobbakkal kecsegtető sumer régészeté és filológiáé. Várkonyi jó filozófusként és könyvtárosként kétségkívül igyekezett áttekinteni a kor vonatkozó – s már akkor áttekinthetetlenül növekedő – irodalmát.

Ámde ő ezt a hatalmas ismerethalmazt valahogyan más szemmel tekintette, mint szellemtörténeti (vagy pozitivist) inspirációjú tudós kortársai. Ő úgy és annyit hasznosított mindebből, ami s ahogyan beillett centrális problematikájába: mi az ember helye a Kozmoszban, s a Kozmoszé az Emberben? És ebben a kontextusban a mítosz s a reá vonatkozó ismerethalmaz nem egyszerűen filológia és szaktudomány, hanem integráns része és forrása egy hagyománynak, helyesebben a Hagyománynak, amelyet az ember a maga evilági tájékozódása és megmaradása érdekében valamikor réges-régen megteremtett, „A mítoszokban az emberi világ számára feltárul mindaz, ami a természetben elrejtve, kimondatlanul lappang: föltárul a teremtés és az élet története, a világ valósága. *A természet az ember által kimondja önmagát.* Ha a Kozmosz tárgyi valóság – s persze az –, akkor a mítoszteremtő ember pszichéje eme valóság szellemi-lelki jelentésének birtokosa, letéteményese, mint ahogyan a tudomány az anyagi világ »értelmének« felfedezője, birtokosa (kíván lenni).” A természet tehát „nem mechanizmus, nem szellemetlen, nem értelem nélküli gépezet, vagyis nem halott, aminőnek a mai tudományosság fogja föl. *Jelentése van*, s e jelentés szerint élt valaha az ember, ez volt az ő számára az egyeden valóság.”

A régi ember még értette ezt a jelentést, s eszerint élt, és ezt hagyományozta. Az ősi sumer és ind eposzoktól Hellász mondavilágán át a kelta regékig s a Kalevaláig Várkonyi hatalmas ívben pásztázza át a világon bárhol föllelhető teremtés-mítoszokat (az egész könyv legszebb része ez a grandiózus összehasonlító mitológia), hogy kihámozza belőlük a Káosz Kozmosszá válásának nagy küzdelmét, a Világot a Világosság hatalmával formáló Szellem

jelenlétének a jelentését. „A teremtés mítosza: a Kozmosz és a Paradicsom hitregéje – foglalja össze vizsgálódásait – a leghatalmasabb látomás, amit az ember a mindenség jelentéséről és saját rendeltetéséről és sorsáról megalkotott.”

A teremtés mítoszaihoz, ezekhez a jellegzetes fény-mítoszokhoz azonban mindenféle csatlakoznak különféle sötétség-mítoszok, a bűnbeesés és a büntetés mítoszai, a képalkotó mitikus gondolkodás olykor iszonyú erejével fejezve ki a döbbenetet és szenvedést, a nyomorulttá vált ember kínjait és esendőségét. De ha a lázadó ember ki is üzetett a földi Kozmoszból, a Paradicsomból, emlékét nem feledhette el, őrzik a mítoszok és őrzik a Hagyomány. A hagyomány, amely nem új s nem régi, mert időn kívüli, vagy ahogyan Kemény Katalin, Várkonyi szellem-társa definiálta 1945-ben az *Élők és holtakban*: „A hagyomány a mérték ismerete, amely szerint a dolgok az egyetemes Léttben részesülnek. A hagyomány tehát a hierarchia ismerete. A mérték neve a szimbólum. A szimbólum (syn bolein) összehasonlítja a földön létezőt az abszolút létezővel. Megnevezvén a dolgot, pontosan kijelöli helyét az érték- és létvilágban. A mérték helye a Létező sugarainak találkozási pontja, az emberi személy – az a gyújtópont, ahol az emberi szabadság megnyílik – az apokalipszis, a lelepleződés, a felmagasztalás helye.” Ennek a hagyománynak a kifejtése és értelmezése *Az elveszett paradicsom*.

Várkonyi Nándor tehát Hamvas Bélával és Kemény Katalinnal együtt a hermetikus filozófia folytatója s újjáteremtője volt. Az ősi gondolatrendszer apokaliptikus időkben mindig is újrálelt, s ők a korabeli honi szellemtörténeti irányokkal párhuzamosan s részben rájuk reagálva egy modern magyar válfaját teremtették meg. A magyar hermetikus triáson belül Várkonyi különlegessége az, hogy ő a szellemtudományok mellett a lehető legnagyobb mértékben igyekezett figyelembe venni s rendszerébe építeni a korabeli természettudományok eredményeit. Ez ugyan heroikus, ám lehetetlen vállalkozásnak bizonyult: a természettudomány ma éppúgy szétfeszíti minden hermatizmus kereteit, mint a (részben hasonló gondokkal küszködő) újkorelőn. Két világlátás áll itt óhatatlanul szemben, kibékíthetetlenül. Ezért aztán Várkonyi gondolatmenetében lépten-nyomon abszurd, olykor bosszantó, és – legalábbis mai természettudományos ismereteink, ha úgy tetszik, sablonaink szerint – lehetetlen megállapításokra bukkanhatunk. De hogyan is írja Kemény Katalin? „Az időfeletti győzelme az idő felett mindig a lehetetlen feladatok közé tartozott. A feladat mindig ez volt. Csak aki a lehetetlen feladaton munkálkodik, ahhoz száll le a művet befejező égi segítség – a csoda”.

A „Nagy Velőscsont”-ra – ahogyan egy levelében Kodolányi Várkonyit nevezte – végül is, úgy látszik, leszállt. Másként hogyan illene olyan szépen ő magára is amit elődeiről írt: „A

romantikusok mindenesetre megértették a »tat tvam aszi« szemléletét, s a maguk nyelvén makro- és mikrokozmosz-elméletnek nevezték; tudták, hogyha harmonikusan akarunk élni, a Kozmoszt újra meg kell teremtenünk magunkban, újra át kell élnünk: »Mi küldetésben vagyunk, – mondja Novalis – a Földet megalkotni küldettünk el.«»

Ennél sürgetőbb feladat ma sincs; ebben végtére egyetérthetünk.

Akkor aztán a könyv olvastán itt-ott felbukkant ellenkezéseink végleg elcsitulnak. Hisz nyilvánvaló, hogy mítoszok után kutatva a mitológus Várkonyi Nándor maga is mítoszteremtővé bővlődött. Megvalósította a lehetetlent? Felébresztett egy világképet vagy inkább világérzést, amely az írásbeliség eluralkodásával legfeljebb távoli perifériákon tengődött, míg lassanként maga a mítoszok világa változott valamiféle „elveszett paradicsommá”? Tán éppen ezt az elveszett paradicsomot keresi Platón óta minden mitológia; *Az elveszett paradicsom* is? Még ha tán maga is tudja, hogy mindez fikció és illúzió csupán? Meglehet, de miért ne fogadhatnánk el inkább Marcel Detienne nézetét, aki a mitológia feltalálásáról szóló szép kis könyve végén így fogalmaz: „A mitológiában fölnyíló tartomány mindig ideiglenes tartózkodási hely, nyílt terület, nomád haza; egy mélység nélküli határvonal visszája, amelyhez képest a tekintet – pillanatnyi helyzete szerint – fölméri a horizontot, önmagában sem a hihetetlen, sem az irracionális nem valóságos tartomány; egy körülményektől függő vallás vagy ráció által vetett árnyékok ezek csupán. És minden világkép feltárja a maga tudásához igazított új mitológiát, ez azonban mindig hűségesen követni látszik a régít... De ebben a hosszú történetben nincs egyetlen epizód, amely lehetővé tenné, hogy a mítoszban egy irodalmi műfajt vagy egy specifikus elbeszélés-típust ismerjünk fel. A mitológia vizében föloldódó hal a mítosz: fellelhetetlen forma.” Tán épp ezért nélkülözhetetlen. Hogyan is intett Ady? „A király-lány: mese, János, / De nincs előbb a mesénél / S mese ellen minden káros.”

EGY MAGYAR GONDOLKODÓ

Hamvas Béláról²⁸

A szépen induló *Pannónia Könyvek* sorában megjelent *Szellem és egzisztencia*²⁹ ünnepi bemutatóján Kenyeres Zoltán „írástudónak” nevezte Hamvast, utalva rá, hogy ezzel a szóval fordította Babits Julien Benda egykor híres *Trahison des clercs*-ét *Írástudók árulására*, ámde Kenyeres a francia cleric-et a latin *clericusszal* azonosította és a „hagyomány” hivatott őrzőjeként értelmezte, és éppen ezzel az őrzéssel jellemezte az egyébként meglehetősen szabadon lebegő „hagyományt”.

Balassa Péter kiváló Hamvas-esszéjében a posztmodern *discours*-analízis szellemében gondosan megkülönbözteti az európai hagyományban a „természetről” és a „humanitásról” való „beszéd” mellett „az Egészről” szólót, s ez utóbbival jellemzi (főltehetően a többszörösen enigmatikus *Wordsworth* vagy a *zöld filozófiája* alapján) Hamvas „beszédmódját”.

Baránszky-Jób László a *Karneválról* írt recenziójában a fiatal Hamvast jóféle fenegyerekként villantja fel az egykori Filozófiai Társaság vitaülésein: „Rendszerellenes volt. Azok közé tartozott, akik a filozófia rokontestvérének nem a tudományt tartják, hanem a költészetet. A tudomány csak tényeket összegez. A filozófia és a költészet a tényeken túl a világértelmezésre, az »igazságra« tör.”

Három irodalmár-esztéta generáció három vezető egyénisége tehát három meglehetősen különböző arcát emeli ki Hamvasnak (vagy annak a gondolkozónak, akit ő Hamvasnak tart), és ez a sokféleség fokozható, ha hozzávesszük az *Életünk* szeptemberi Hamvas-számát. Esterházy Péter maga személyére formált Hamvasától Dúl Antal beavatott tüzetességgel megrajzolt hellén-buddhista-taoista Mesteréig. És nem hagyható természetesen figyelmen kívül Kemény Katalin mindig és föltétlenül autentikus Hamvas-interpretációja, ahogyan például a *Pannónia-kötethez* írt utószavában Hamvas ezerarcú életében megmutatja az egyszerű életet, ahol az egyszerűség az egyetemes emberiség gondolatát jelenti, ahogyan az a

²⁸ Forrás: Vekerdí László: Egy magyar gondolkodó. – Hamvas Béla: *Szellem és egzisztencia*; uő: *Silentium*, Titkos jegyzőkönyv. = *Mozgó Világ* 14 (1988) No. 4. pp. 117–124.

²⁹ A jelen tanulmányban idézett művek: Hamvas Béla: *Szellem és egzisztencia*. Szövegét gond. és a jegyzeteket kész.: Csuhai István. Az utószó Kemény Katalin munkája. Pécs, 1987. Baranya m. Kvt. 192 p. (*Pannónia Könyvek*); Hamvas Béla harminchárom esszéje. Vál., szerk., a bevezetőt írta: Dúl Antal. Bp., 1987. ELTE. 317 p.; Hamvas Béla: *Silentium*. Bp., 1987. *Vigilia*, 277 p. (*Vigilia Könyvek*)

hagyományban megnyilvánul: „A hagyomány az abszolút életrendet nyújtja, amelyben gondolat annak realizálásától el nem választható. A hagyomány olyan világteremtés előtti preegzisztens rend, amely az egész létezés számára azonos volt és lesz. A hagyomány nyelve ezért a rend nyelve, nem bizonyít, hanem kijelent.”

De hogyan viszonyul ez a hagyomány Kenyeres akadémikus-ízű „clericus-hagyományá”-hoz, és mit jelent ez az egyszerű egész Balassa fennkölt „az Egész”-éhez képest? S nem képvisel-e ez a rend mégis valamiféle rendszert, ha preegzisztens is? Hamvas titokzatos szerző, mai örvendetesen föllendülő divatját is részben nyilván ez magyarázza. De Hamvas nem úgy titokzatos, ahogyan azt a mai divat érti. Olyan inkább az ő titokzatossága, mint a Vörösmartyé, akinél a tündöklően megrajzolt életképek derűjén egyszer csak átfut valami idegen és ideges ború, s fölsejlik a lét megmagyarázhatatlan borzongása. És ne csak az *Előszóra* gondoljunk, ugyanúgy ott van ez a titok a *Szép Ilonkában* vagy *A Merengőhözben* is. A „hervadása liliomhullás volt”-ban csakúgy, mint „A föld megöszült”-ben, mert a titok mindig az ilyen tényleges részletekben revelálódik, sohasem „az Egész”-ről szóló „beszéd”-ben, és aligha törődik az írástudók csacska hagyományával, holott valamiképpen mégiscsak az egészre tartozik, és benne van az írástudók múltak setét homályát idéző hagyománya. „Ártatlanság képe s bánaté” és „egyszerre öszült az meg, mint az Isten”: talán ebből a két léthelyzetből lehet nem megérteni, hanem megközelíteni Hamvas Béla esszéírásának titkait, abból a két léthelyzetből, ahonnet Hölderlin és Kierkegaard között épp Vörösmarty szeme és éppen itt nyíltott legtisztábban a világra.

Ebben a sokféle gyalázatos gonoszságokkal megvert században Hamvas Béla a nagyon kevés ártatlanok egyike volt, meglehet, ő volt a legártatlanabb ember. Az ártatlanság maga ugyan derű, de az ára óhatatlanul bánat, egy ennyire elszántan gonosz világ, egy ennyire ideologikusan eltökélt világ szükségképpen bünteti és mindenképpen kiközösíti az ártatlanságot, s még bolonddá álcázott formában is a búsképűség melankóliáját ölteli fel vele. Ártatlanság képe s bánaté: ez Don Quijote léthelyzete, ez Hölderliné, ez Kierkegaardé, ez Hamvasé. A többi: a félreértés és meg nem értés, a kiközösítés, a raktárosság, az agyonhallgatás, de tán még ez a mai furcsa renaissance is már mind csak következmény; következmény, mely ezen a sokszorosan és ártatlanul meggyötört földön juthatott – úgy lehet – legteljesebben kifejezésre: Egyszerre öszült az meg, mint az Isten. Innét a válság permanens tudata, anélkül hogy ennek bármi köze lenne korunk divatos krizeológiájához. „És a nyomor gyámoltalan fejét / Elhamvadt városokra fekteti”. Ma sem fogalmazhatunk pontosabban. Mert ha egyszer a szó a művészet mágiájában – nagy ritkán – átlép a lét tiszta fényébe, tanította Hamvas, akkor lehull róla a múlt, és megáll fölötte az idő, és így nem történelem és nem

jövendölés többé, hanem tiszta és örökkön érvényes igazság. Az igazság. De hát nem erről szól végtére a hagyomány, ha persze nem is az írástudóké? Az Ártatlanságnak nincsen mit kezdenie írástudókkal, az Ártatlanság szívesebben búvik bohócruhába mintsem clericus-talárba. Ezért kulcsesszé az Arlequin, jó, hogy egyaránt közli az egyetemistáknál megjelent *33 esszé* és a Vigiliánál megjelent *Silentium*. Közli mindkét gyűjtemény a másik kulcsesszét is, a *Kései művek melankóliáját*, amely az *Arlequin* édestestvére.

Arlequin persze Picassótól Szentkuthyig ott van a század legtöbb releváns és reveláns létértelmezésében; a bohóc és a játék szükségképpen jelenik meg egy önnön dicséretébe révült világ komor peremein az eltökélt nagyképűség tagadásaként, ám Hamvasnál pontosabb, egzaktabb értelmezésről van szó. Hamvasnál a bohóckodás és a játék ugyanaz, hiszen a bohóc mindig játszik, és a játék mindig bohóckodás. Hamvasnál ez a bohóckodó játék, a gyermek teremtő játékához hasonlóan, helyzetmeghatározás és létértelmezés, vagy ahogyan majd évtizedekkel később Henri Atlan egy nagy föltűnést keltő könyvében megfogalmazza: a játék a világ szimbóluma, amelyben és amellyel az ember az elképzelhető lehetőségek világából kiválasztani tanulja a ténylegest. Mert a tényleges egyáltalában nem az, amit mindenki lehetségesnek gondol, ellenkezőleg, gyakran pont az, amit mindenki lehetetlennek, mindenki bolond beszédnek tart. „De bennünket, akik a drámát pártatlan helyről látjuk, ez már nem tud megtéveszteni. Egészen jól tudjuk, hogy Rómeó és Hamlet beszél helyesen és a többi beszél félre és mellé. Tudjuk, hogy azért használnak szokatlan szavakat furcsa értelemben, azért gyártanak szójátékot, mert mint Shakespeare mondja, a világ kizökkent és nyelvük, mintha egy oktávval magasabbra ugrott volna.” A kizökkent világban ezért ez a „bolond beszéd” a „helyzethez mért”, s a bölcselkedően köznapi, ám cseppet sem buta Polónius nem is tagadhat meg tőle némi elismerést: „van benne rendszer”. Van benne rendszer: azaz „az erőket, amelyekhez nyúl, rendezzi”. „És abban a percben, amikor Rómeó Júliát megismeri, vagy amikor Hamlet apja szellemével találkozik, vagyis amikor a világ kizökken, a nemlétezőkből hirtelen létezők lesznek. S amikor létezők lesznek, elkezdenek beszélni és pontosan a helyzethez mért szavakat használni úgy, mint akik a dolgokat pontosan értik.” A bolond beszéd, azaz a nézet megfordítása, vagyis a tagadás tehát a nemlétezőkből hirtelen létezőket teremt, és hirtelen látni tanít: Kizökkent a világ, a Föld megöszült. Jól tudjuk azóta Tóth Imre tanulmányaiból, hogy a szellem – legalábbis az eleata paradoxonok óta – mindig is ezzel a bolond beszéddel teremtette meg a maga világait, s megismerni csak ezeket a maga-teremtette világokat képes. Ha tetszik, ebben a pontos episztemológiai értelemben nevezhetjük Hamvas beszédét „bolond beszéd”-nek, de jobban tesszük, ha ragaszkodunk *Arlequin*jéhez, és nem nevezük semminek. Annál is inkább így kell tennünk, mert bármily közel jár hozzá, Hamvas

nem köt ki a paradoxonok episztemológiájánál. A paradoxonnak nála nem episztemológiai, hanem ontológiai értelme van. Hamvas a léthez nem a parmenidészi, hanem a hérakleitoszi úton közelít. Az erőket rendező értelem mellett s vele szemben mindig ott látja az erőket felszabadító képzeletet a harmónia mellett a mámort, a bizonyossággal szemben az elragadtatást. „Minden művészetben a rendező és a fegyelmező és a megfékező mozzanat mellett ott van és megvan az idéző mozzanat.” A rendező mozzanatot Hamvas orfikusnak nevezi, az idézőt mágikusnak. Az orfikus művészet megfékező művészet. „Az erőket, amelyekhez nyúl, rendezzi. Ezért minden orfika nagy célja a harmónia. S ezért értelmes, geometrikus és arányos és ezért él a rend ihletéből és ezért legmagasabb foka a görög klasszika.” A mágikus művészet ellenben lelket felizgató művészet, amely felszabadítja az erőket és összekuszálja a rendet. „Az orfikus művészet emblémája a kristály, a mágikusé az örvény... Amikor Rómeó Júliát megismeri és amikor Hamlet apja szellemével találkozik, egyszerre és hirtelen és egy pillanat alatt a megfékezés állapotából az izgalom állapotába lép át. Létezésének összefüggései egy pillanat alatt megváltoznak. Nem a kristályban él, az örvényben van. Kizökönt a világ, mondja Shakespeare. Ez az entuziazmus és az imagináció és a mámor. Nincs rend többé. Érték valamit, amit nem értek.” *Arlequin* az orfika és a mágia szimfóniája, ezért lehet az emberi lét egyik főalakja, és ezért annyira ritka. De így ritkán is főalak, mert maga a létezése, maga a lehetősége kész botrány, hisz kikacag minden nagyravágyást, és nevetésén megtörik a hatalom minden ereje. Csak megjelenik, és nyomban kiderül a valódi helyzet: Kizökönt a világ. Márpedig akkor a bolond beszéd a morális, és egyedül a csörgősipka garantálhatja a szabadságot „A bolond a hatalmi örületen kívül áll. A történeten kívül. Pótolhatatlan ember. Páratlan ember.” „Sokáig örült, most bolond” – idézi Hamvas a hatalmi örületéből kigyógyult Athéni Timónt. A hatalmi örületben tobzódó világban egyedül a bolond az, aki feladta a harcot. „A nevetés ezzel a világgal való együtt nem működésének éppen olyan jele, mint a csörgősipka és a vicc és a tótágas.” *Arlequin* megismerte, hogy a létezés logikája paradox, a bolond bölcs, a bölcs bolond, „az élet normál állapota az örület. A kristály örvénylik. Tulajdonképpen csak az beszél helyesen, aki félrebeszél.” *Arlequin* évszaka a farsang; Karnevál herceg, vagy aki ugyanaz: Dionüszosz ünnepe. A bolondozás, tánc, nevetés, nagy evések és ivások, felszabadult multságok azonban csak egyik oldala a dolognak. „A létezés logikája paradox, s ezért a nevetés mögött ott van a szomorúság, amelyből él, és a pojáca mögött ott van a melankólia, mint a derű tüze és tápláléka.” Ez a derű a *Kései művek melankóliája*.

Enigmatikus esszé, talán még az *Arlequin*nél is titokzatosabb. Mihaszna filozófia kíváncsiságunk tudni szeretné keletkezési körülményeit, mert minduntalan magára a szerzőre

vonakoztatná ezt a tündérien derűs búcsút a szó-megdicsőüléstől. De Hamvas soha nem szól, még áttételesen és közvetetten se magáról, bár minden szava személyes mélységekből szól. Ám ezt a szubjektív objektivitást – van-e másmilyen? – kozmikus szemérem burkolja, melyen nem hatolhat át a kíváncsi filosz-tekintet. Hamvas személyessége ugyanúgy őrzí a maga titkait, mint Aranyé a *Toldi szerelmében*. Tegyük le róla, hogy Hamvasra vonatkoztassuk a *Kései művek melankóliáját*. De akkor kiről, miről szól ez az írás? Végeredményben ugyanarról, mint az *Arlequin*, de tájra átfogalmazva. „Sophoklés Kolonost nem írja le. Mindössze annyit mond: Ó, a világnak e páratlan helye! Mégis az egész művészetnek érzékelhetőbb helye alig van. Inkább sík vidék ez, ahol a magas hegyek csak a látóhatár szélén emelkednek. Enyhe és szélesen hullámzó halmok. Kolonos ilyen halom. Gyéren öreg fák állnak rajta, és a kis erdő szélén cserje, bozót, fű és bokor. A dombról a síkságra látni. Kisebb tanyák, néhány falu, s egészen messze mintha város lenne. Mély és kiegyensúlyozott távlat. Ó, a világnak e páratlan helye!” Jelentéssel teli táj, Oidipusz, a vak, itt kezd látni. De ennek a látásnak a kolonoszi tájon a jelentése éppen az, hogy elvesznek a jelentések. Megszűnik a szó varázshatalma, amely jelentésbe öltözteti a dolgokat. A szavak mágikus hatalma érvényét veszti, az ember a „Logos Menyország” végére ér, s kilép a létezés eme legintenzívebb helyeinek egyikéből. „Aki a szót meglelte, azért imádkozik, hogy a küszöböt a logos-entuziazmusban léphesse át. A festmény és a szobor és a zene természetesen éppen olyan mantrákat mond, mint a költemény vagy a gondolat. A mantra értelemteremtő és válságfeloldó varázshatalom.” S most mégis: Pihenj varázs! Hamvas a *Vihar*-t idézi: „»Pihenj varázs« azt jelenti, hogy az ember a logos-paradicsom angyalait békével elbocsájtja. A márnak csaknem bántó hiánya ez, különösen az izzó mantrák után, a megrendítő izgalmak és a csontig ható gyönyör után, a lángoló entuziazmus után. Beethoven kvartettjeinek alaphangja olyan, mint az *Oidipos Kolonos*-ban az aggok kórusa, rekedt mély, kopott és fénytelen, olyan lyukas hang ez, amelyben semmi mágia nincs. Pihenj varázs.” Újabb orpheuszi kör tehát az első orfikát felváltó mágikus után? Az örvényből újraképződő kristály? Ez a rend mindenesetre már túl van a szavak varázshatalmán. A kimondhatatlant nem lehet kimondani, bár határértékként valahogyan mégis megközelíthető. Ez minden misztika fő problémája, ez éppen a misztika rációja. De Hamvas következetesen kerüli ezt a szót és inkább hagyományról beszél. De tán még jobb, ha egyszerűen csak annyit mondunk, hogy ez a kolonoszi táj. „Ez a kései művek melankóliája. Elnyeri a tudást, és az ember már nem tudja többé használni. Eddig vak volt, de most mint Oidipos, tisztán lát. Értelméből kizökkent (been justled from your senses). »Most már világosan látok.« Túl van a káprázaton. Pihenj varázs. Megkopott és megszürcült, de sohasem volt ilyen hatalma, mint így, üresen és görbén és

széttépve. Már semmitől sem fél, mert itt van közvetlenül a kérlelhetetlen kapujában. Közben az élet elfogyott. A mű nagyobbik felére nincs idő. Menni kell. Most. Éppen most!” Mert a létezés csak szavakkal lehet feltérképezni, a szám is szó, a szín is, a hang is szó, de egyszer csak hűtlenné lesznek az emberhez a szavak. És ez Kolonosz: A varázslatnak vége. „A varázslat a legnagyobb, amelynél csak egy nagyobb van, a valóság. És nem a káprázat a probléma, nem a földi lét, nem az itt, nem a sors, a véletlen, az élet, a szerelem, a mámor, az éjszaka, a rejtély, a végzet, a szenvedély. A probléma éppen az egyszerű és hatalmas lét, a túlnan, a világosság, vagyis a valóság. Ez a nehéz. Ez a könnyű. Ó, nincs ennél könnyebb, s e könnyűnél nincs nehezebb.” Így kell hát pontosan a helyzethez mért szavakat használni? „Ez Kolonos, a világnak e páratlan helye. Szegényes, sima, festőietlen, semmi csinosság, semmi cukor, csaknem üres tér, kegyetlenül józan és egyszerű.”

Levette volna hát Arlequin a csörgősipkát, és a paradoxonok világos nyelvén kimondotta volna a kimondhatatlant? Megoldotta volna a misztika, minden misztika fő problémáját? Így még a kérdéseknek sincs semmi értelme. Ne feledjük, Hamvas egy tájról beszél: Ó, a világnak e páratlan helye!

A két kulcsszóból a *33 esszé*ben és a *Silentium*ban más-más Hamvas-tájra nyílik kilátás. A *Vigilia* válogatása – érthetően – inkább a keresztény Hamvast mutatja be, írhatjuk nyugodtan, hogy a keresztény teológust, mindenesetre úgy használva a szót, ahogyan Dantéről szokás: *Theologus Dantes nullius dogmatis expertus* – a teológus Dante semmilyen dogmában nem járatlan. De nyilvánvalóan másként használja jártasságát, mint a teológusok. A teológia a hittételekből indul ki, a kinyilatkoztatást közlő szent szövegekből, és innét halad a mindennapi tapasztalatok valósága felé. Ezért minden teológia végső soron szövegmagyarázat, hermeneutika. Ám Dante a pokol bugyraiban fővő Firenzéből indul ki, a tényleges tapasztalatok világából, s a ráció és a hit fényével megvilágosítottan halad feljebb, egyre feljebb, a szavakon túl a Kimondhatatlan felé. A teológia érveléséhez képest fordított beszéd ez, ha tetszik, bolond beszéd; mégis a világ kizökkent és pokolra kárhozott állapotát tekintve nyilvánvalóan ez a fordított hermeneutika a „normális”. Ez a fordított érvelés a misztika nyelve, és végeredményben erről a tapasztalásról szól a hagyomány, ezt fejtik ki példázatokban bővelkedő beszédükkel az evangéliumok, ezért kerül az evangélista szükségképpen és értelemszerűen szembe a farizeusokkal, azaz az írástudókkal. A Hamvas-szakértők persze váltig hangsúlyozzák, hogy Hamvas Béla nem volt „misztikus”, sőt – legalábbis a szó köznapri értelmében – még csak „vallásos” sem, és a szakértőknek a maguk szempontjából bizonyosan igazuk van. De a maguk szempontjából, és ez a szempont, akár akarják, akár sem, akár vállalják, akár sem, valamiképpen mégiscsak a teológusoké, a

szakértők „beszédmódjukat” tekintve végeredményben teológusok, ha amúgy tán ateisták is, vagy mondjuk talán, hogy írástudó teológusok, azaz clericusok. De a misztikus teológusok, mint Jakob Böhme vagy Szent Ferenc vagy Dante vagy Kierkegaard, sohasem indulnak ki hittételekből, és még csak nem is jutnak hittételekhez, mert tudják, hogy a Kinyilatkoztatásról nem lehet beszélni, bár minden valamirevaló beszéd óhatatlanul Reá irányul és Feléje tart, ám az Ő országát még csak meg sem közelítheti a szó, holott semmi más nem közelítheti meg, csak a szó. Egyedül a szó, a szóban megnyilvánuló értelem, a kimondott értelem, a Logosz képes létrehozni az önmagán túllépés varázsát, de a transzcendencia csodája csak akkor realizálódhat, ha a döntő pillanatban felhangzik a „Pihenj varázs”. Nyilvánvalóan lehetetlen feladat, de – amint Kemény Katalin hangsúlyozta *Élők és holtak* című sorsesszéjében – „csak aki a lehetetlen feladaton munkálkodik, ahhoz száll le a művet befejező égi segítség – a csoda”.

De a lehetetlen feladaton munkálkodni egyáltalában nem holmi holisztikus megalomániát jelent. Épp ellenkezőleg, a misztikus gondolkozás többnyire a jól ismert, konkrét dolgok részleteinél marad. Testvérem farkas – mondja Szent Ferenc, és: Urunkbátyánk a Nap. Hamvas Béla ugyanilyen jól tudja, hogy egy tál fölséges tejszínes földieper forró, kora nyári délutánokon kedvesebb a Jóisten előtt mégoly hosszú prédikációknál. De ügyelni kell pontosan a részletekre. „Legjobb az epret délelőtt a friss reggeli szedésből, délelőtt tíz óra tájban elkészíteni és délután három-fél négyig hűvös helyen tartani. Mert a tejfölös eper elfogyasztásának klasszikus ideje, amikor a déli hőség már fölengedett és a levegő enyhülni kezd, vagyis fél négy. A Jóisten, amikor ebéd utáni szundikálásából fölébred, az epret ilyenkor eszi uzsonnára. Odateszik az árnyékos asztalra, az asztal fölé diófa hajlik, ott eszi meg kiskanállal, mielőtt ismét a szőlőbe megy. Mert aki nem tudná, a Jóisten a világon a legmagasabbrendű munkát végzi, vagyis szőlőműves. Uzsonna után megnyugodott gyomorral és kedéllyel a rafiát övébe dugja, a metszőollót zsebre teszi, a kapát megfogja és kimegy a tőkék közé, hogy a szabálytalan hónaljhajításokat levagdossa, a lazult vesszőket megigazítsa, és ahol gyomot talál, azt kikapálja.” Ez a részletekre ügyelő népmesei – vagy ha tetszik: evangéliumi – egyszerűség a kései művek félreismerhetetlen hangja, ami akkor is felcsendül, ha végtelen bonyolult és nehéz kérdésekről szól, sőt éppen akkor szól legegyszerűbben, mint például itt, *A Jóisten uzsonnájában*. Ez az egyszerűség és ez a részletekre ügyelő realizmus nem minden misztikának sajátja, de a kereszténynek valósággal *sine qua non*ja, talán ezért tekintette mindig bizalmatlanul és ezért is gyűlölte olykor a maga tökéletesnek gondolt érvelésébe belebonyolódó keresztény teológia. Pedig ez a hang az evangéliumok hangja, bár meglehet, épp ezért nem könnyű megérteni. „Már csaknem

ötven éves voltam – vallja Hamvas –, amikor az Evangéliumot először úgy tudtam elolvasni, hogy ha annak minden szavát nem is értettem, de forráságáról tudomást szereztem. Márk Evangéliumát egyhuzamban késő szeptember délután olvastam el, amikor a paradicsom a tornác párkányán áll szép sorban, hogy hamar megérjen.” Figyeljünk az elolvasás körülményeit rögzítő részletekre: a „tudomást szereztem” ezek nélkül egyszerűen értelmét veszíti. És kell-e mondani, hogy ezeknek a Hamvas-szövegeknek a tükrében értelmét veszíti minden okos írástudói beszéd „az Egész”-ről? Ami – ismételjük meg – nem azt jelenti, hogy Hamvas „sültrealista” képei mögött ott ne éreznék a mindent magában foglaló Minden forráságát, csak éppen nem valami elvont Egész-imádat formájában, hanem inkább olyasféleképpen, mint Adynál. Ellentétben a mai holisztikus divatokkal, Hamvasnál a gondolat mindig az életes részletekben lüktet, a konkrét képekben, s ez a kései filozófiája, nem is annyira azzal, amit mond, hanem ahogyan mondja, egyszerre von releváns gondolati háttere Pilinszky, Nagy László, Juhász, Csoóri poézise mögé, újabb és frappáns bizonyítékeként, hogy – ellentétben az írástudók véleményével – mégiscsak létezik releváns magyar filozófia. A 33 esszé jelentősége egyebek között éppen az, hogy láthatóan nagy gonddal és hozzáértéssel válogatott pálya-hosszmetszetével segíthet kijelölni Hamvas helyét a magyar filozófiában, ha majd, egyszer lesz valamiféle hiteles áttekintésünk róla, s nem csupán külföldi áramlatok jobb-rosszabb tükröződéseit keressük honi gondolkozásunk örökké „elmaradásokra” és „felzárkózásokra” ítélt ösvényein.

Hiszen például az 1941-ben megjelent *Szellem és egzisztencia*, Hamvas Béla régebbi, mondjuk a Karnevál előtti gondolkozásának centrális és Összegező nagy esszéje egyáltalában nem azért fontos, mert ez az egzisztencializmus első részletes és hiteles ismertetése hazánkban. Először is „egzisztencializmus” úgy, ahogyan azt ma értjük, akkor még nem is létezett. Heidegger és Jaspers, csak mert gondolkozásukban központi helyet foglalt el a létezés problematikája, éppoly kevésbé nevezhetők „egzisztencialistának”, mint mondjuk Parmenidész; Hamvas pedig, bár csakugyan kiválóan ismerteti Kierkegaard radikális vagy-vagy teológiáját és Jaspers mélylélektannal súlyosbított szellemfilozófiáját, egyáltalában nem elégszik meg az ismertetéssel, legyen az egyébként bármily időszerű és szükséges. Az ismertetés inkább csak ürügy Hamvasnak, hogy kifejthesse Jaspersétől-Kierkegaardétól lényeges pontokban különböző autochton filozófiáját. Ez a *Szellem és egzisztencia* jelentősége; a Pannónia Könyvek jó érzékkel választotta éppen ezt címéül a régebbi Hamvas-írásokból a pécsi „illetékességüket” összegyűjtő elegáns kis kötetnek.

Kiderül először is ebből a hatalmas sodrú, ám nem könnyen követhető tanulmányból, hogy Hamvas gondolkozásának forrásvidéke egyáltalában nem korlátozható az

„egzisztencializmus atyjai”-ként számon tartott Kierkegaardra, Heideggerre, Jaspersre. Már maga az jelentősen bővíti a kört, ahogyan Jaspers elődeinek és forrásainak (Kierkegaard, Nietzsche, Dilthey, Weber, az új pszichológia) felsorolásakor mindig felvillant egy-egy „párhuzamos utat”, amelyen ugyanonnan indulva kortárs gondolkozók (Heidegger, Klages, Scheler, Mannheim, Jung) haladtak s jutottak hasonló vagy éppen erősen eltérő eredményekre. Mindenik „párhuzamos út” egy-egy kis esszé, amely köteteknél pontosabban feltárja és lokalizálja a kortárs filozófia egy-egy neuralgikus pontját vagy homályos tájékát. Nem csekély tisztánlátás kellett például hozzá, hogy már 1941-ben ily pontosan lássa valaki Heidegger és Jaspers egzisztenciális különbségét, és éppen Kierkegaardhoz viszonyítva, akit egyaránt szentjüknek inkább, mint mesterüknek tekintettek, s amikor Jaspers maga, erős politikai nézeteltérésük ellenére is, mindig mélyen egyetérteni vélt Heidegger filozófiájával. De bármily tisztázóak és lényegfeltáróak ezek a párhuzamos utak, a tanulmány egészében inkább csak afféle filozófiatörténeti bevezetés a szerepük. Hamvas ezt különben külön ki is emeli: az utak végére érve megmutatja, hol és miben lépett túl Jaspers mesterein és kortársain. És ebben a Jaspersre fókuszált összegezésben villantja fel azonosuló egyetértéssel Jaspers gondolkozói alapállásaként azt a meggyőződést, hogy a szellem egyedül lehetséges létezési formája a szabadság. „És az, hogy szabad, kettőt jelent: mindentől független és minden pillanatban egész. A szellem élete a szabadságban »lebegés, labilis egyensúly, látás, csodálkozás, és csak ezen az alapon szilárd és biztos... ez az élet, amely folytonos entuziazmusra való hajlandóságában ellentétben áll a közönséges életnek elvektől és szabályoktól fojtó levegőjével... a szabadság világa olyan, mint az óceán és a csillagos ég, a kötöttség világa pedig, mint a ketrec, amelyből a saját maga által megbilincselte ember néha egy kis résen át gyors, izgató, de hamar elfelejtett kipillantást vet.«., Ezzel *A világnézetek lélektanából* vett idézettel lép be Hamvas Jasperse a szellem világába. A belépés pedig csaknem mindig válságos, mert az ember élethelyzete a szellemben való belépéssel alapvetően megváltozik. „Mert alkotni csak úgy lehet, ahogy Nietzsche tanította: a magaméből megalkotni azt, ami nálam több és magasabb.” Ezt a magamnál többet és magasabbat, ezt a kérlelhetetlen igényt, ezt a színvonalat állítja Hamvas gondolkozása centrumába körülbelül ugyanakkor, amikor Németh László a minőséget. A két fogalom természetesen legfeljebb, ha „párhuzamos út”-on halad, de Hamvas végeredményben ugyanarra használja, mint Németh: védelemként a megmerevedés, a begyöpösödés, az önelégült mindentudás ellen, amely dogmái bűvkörébe zárkóztottan elvet minden tőle különbözőt. Mert „a szellem a szükségszerűségben feltétlenül elkorcsosodik, hiába építi a legszebb épületet, hiába emel templomokat és ideológiákat, el kell vesznie, mert azzal, hogy beléjük vonul lakni, lemond

teremtő lendületéről. Az önkényben pedig feltétlenül szétoszlik a semmiben, hiába ég, hiába lángol, nem lehet termékeny.” Csak a sehová nem kötött szabadság épít, teremt, alkot és ég. Nincs mibe fogódzkodni: se vallás, se filozófiai rendszer, se eszme. „Egzisztencia annyi, mint semmibe sem kapaszkodni. Az ember legyen az, aki... Semmi sem mondhatja meg nekem, hol az igazság, kivéve önmagam; az igazság nincs felírva sehol, hogy csak úgy leolvasható legyen. Az igazság a maga egzisztenciális elhatározásából van úgy, hogy az igazságra határozom el magam.” Ebben az elhatározásban az ember túllép önmagán, transzcendál, viszonya a világgal fellobban, és túllobban a dolgokon, mint lezárt horizontokon. „Ebben az önébresztésben mint tudatos tevékeny szemléletben az egzisztencia mindig egzisztenciálisabbá válik, és ezzel tulajdonképpen a fellobbanásban a lét válik mind világosabbá.” A megfogalmazás hasonlít a fénymisztika beszédére; Jaspers – és a Jasperset közvetítő Hamvas Béla – nem föltétlenül az érthetőségre törekedett. De néhány ponton Jaspers – Hamvas Jasperse – feltűnően érthetővé, sőt közérthetővé válik, s gyanítható, hogy ezek a döntő pontok. Ilyen volt a szabadság és a személyiség kiemelése, s harmadikként ilyen a „másik ember” jelenlétének és jelentőségének a hangsúlyozása: „Szabadságom gyökere, értelme, igazsága, léte és egzisztenciája abban van, hogy a másik, akivel vagyok, hogyan és miként szabad. Az ő szabadságának hiánya engem fogságra vethet, az ő küzdelme a szabadságért engem feltűzelhet; az ő szabad szárnyalása engem elragadhat. De még a kommunikáció értelmét sem láthatom át, ha nincs ő, aki által átláthatom. »Csak a kölcsönös elismerésben válhatunk önmagunkká.«, Kell-e külön emlékeztetni rá, hogy a korabeli magyar gondolkozás másik pólusán Karácsony Sándor ezt szóról szóra ugyanígy vallotta? S ha a filozófiák – mint Hamvas tanította – kozmikus létélmények, akkor ebből az egyezésből nem föltétlenül csak arra következtethetünk, hogy elvégre mindketten vehették a gondolatot Jasperstől. Vehették, persze, de ahogyan egyébként annyira különböző gondolkozásunkban ilyen hangsúlyossá vált, azt nem vehettek, és ez mégiscsak a helyre és korra utal. Azokban a kizökkent időkben, abban a másokon könyörtelenül átgázolni kész emberek gyötörte világban a magyar filozófia a másik ember figyelembevételének nélkülözhetetlenségére figyelmeztetett. Semmit le nem vonhat az érdeméből, hogy – látszólag legalábbis – oly kevés eredménnyel. A filozófus végül is olyan, mint a Delphoiban székelő úr; „Nem mond ki semmit, nem rejt el semmit, hanem jelez” – hogy Hamvas kedves Hérakleitoszát idézzük.

A *Szellem és egzisztencia* legszebb részleteihez tartozik, ahogyan Hamvas részletezi, hogy mit jelent Jaspers filozófiájában a „jel”. Ő maga azonban önkéntelenül Hérakleitoszhoz fordul, és ígét csinál a főnévből. „Az emberi beszéd éppen úgy jelszerű, mint a lét beszéde” – kommentálja hüen Jasperset. De Hérakleitoszsal értelmezi: „A képek, fogalmak, mítoszok,

legendák egzisztencia jelei, melyek nem mondanak semmit, nem rejtenek semmit, hanem jeleznek.” Azt azonban nem lehet megfejteni, hogy mit jeleznek, noha szó sincs róla, hogy érthetetlen lenne. Mint ahogyan Adynál, a *Séta bölcső-helyem körül*ben: Csupa legendák és jelek. Megfejtetetlenül, de érthetően jelez a táj: Szelíd, széles domb a méla lanka. Így, ebben a szellemben láttatja Hamvas nagy tájesszéje, a *Dél és Nyugat géniusza* a Pannón tájat. Csupa legendák és jelek. S fölöttünk végzet-szél füttyül. Dehogy is volt Hamvas „elszigetelt” vagy pláne „idegen” jelenség a magyar gondolkozásban; annyira nem, hogy másutt egyáltalában nem is képzelhető el. A pécsi kötet szépen demonstrálja, hogy a 30-as években s a 40-es évek elején milyen szervesen illeszkedett a honi szellemtudományi törekvésekbe, melyeknek kétségkívül Pécsen virágzott legelevenebb köre. Ez a pécsi – elsősorban a *Minerva*, az Egyetem, majd a *Sorsunk* körül összeverődő – szellemi kör és Kerényi rokon inspirációjú és szellemű *Szigete* sokkal szélesebben hatott, mint ma hisszük, s itt Hamvas írásai értő közönségre találtak. El kell csak olvasni, milyen lelkesedéssel ír a még Joyce-ot is fenntartással fogadó Szerb Antal Hamvas egyik „házi szentjéről”, a ma már alig emlegetett John Cowper Powysról, s egyebütt is fel lehet fedezni *A világirodalom történetében* Hamvas-hatásokat. A világirodalomnak azok a csúcspontjai, ahol előszeretettel jár és tartózkodik Hamvas, egy – tán nem is túlságosan szűk – művelt honi elit közös kincsei voltak, s *A száz könyvének* máig visszhangzó sikere önmagában is szépen mutatja Hamvas páratlan műveltségorientáló és igényformáló képességét. Amint mutatja az az egész, páratlan érzékkel összeállított, széles látókörű tanulmányosorozat, melyet Hamvas az Egyetemi Nyomdánál szerkesztett s adott ki a háború elvonulását követő termékeny anarchia egy-két esztendejében, mígnem (a maga szempontjából jó érzékkel) reá nem tenyerelt a mind monolitikusabbá neurotizálódó hatalom. Irodalom, zene, művészet, filozófia, pszichológia, történelem, társadalomtudomány, természettudomány, közgazdaságtan forrongó területeit pásztázták a külsőleg is csinos kis kötetek; Hamvas hihetetlen érzékkel szemelte ki a kor műveltségében a csomópontokat, s színvonaligénye kiváló szerzőket talált, külföldiekből s itthoniakból egyaránt. Érdemes lenne az egész sorozatot reprintben kiadni – elférne egy nem túl vastag kötetben – Hamvas tömör annotációival együtt; a tanulmányok többsége ma sem avult el, s egészükben (és történetükkel) ott állhatnának jelekként a kor falán. Nélkülözhetetlenek a Hamvas-értelmezéshez is: segítenek megérteni a szellemi közeget, a szellemi közeg egy részét, melyben Hamvas gondolkozása formálódott, hiszen Hamvas Béla 1927-től 1948-ig könyvtáros volt, „a könyvtáros pedig az az ember, akinek a könyv olyan táplálék, szenvedély, sors, szerelem, gyönyör, mámor, kaland és végzet, mint a tengerésznek a tenger, a parasztnak a föld, a kertésznek a növény”, írja *A melankólia anatómiájában* Róbert Burton 17. századi

oxfordi könyvtárosról és „egzisztencia-filozófus”-ról. Burton a 17. századi Oxfordban – pedig azok se voltak éppen nyugodalmos idők – élhetett békében szeretett könyvei között, de Hamvas Bélának 1948-ban oda kellett hagynia könyvtárosi állását; elébb földet művelt és írta a *Karnevált*, majd raktárosként dolgozott az Erőbernél Bokodon, Inotán, Tiszapalkonyán. Az ebből a második korszakából ez ideig közzétett írások tanúsága szerint a *Karnevált* utáni Hamvas arcán lényeges új vonások jelennek meg, vagy mondjuk inkább, hogy az eddigi vonások gyakran új és váratlan irányba fordulnak. Elmélyülnek és összébb vonódnak, megnövekedett nyugalomban tán még érzékenyebbek, játékosabbak tán, és minden határozottságukkal együtt többértelműek. Mintha a jelek eddigi nagy olvasója egyre inkább maga is jellé válna. A szellem tapasztalatait jelképekre fordítja. Nem mond ki semmit, nem rejt el semmit, hanem jelez. Márpedig a jel metafizikai jelenlét. „A jelnek lefordítási lehetősége nincs, mert nincs kulcsa, vagy ha van, nem juthatok hozzá.” Valószínűleg itt kezdődik a „Pihenj varázs!”, valószínűleg. És valószínűleg találóan írja a 33 esszé szakavatott bevezetőjében Dúl Antal Hamvas kései írásairól, „hogy az »új stílus« valójában ősrégi, és a kezdetekhez áll legközelebb. Szabálya egyszerű: a kimondott szó fedje az életet, amely mögötte áll, és az élet fedje a szót, amelyet kimond.” De szó van itt valami másról, valami többről, valami még többről is. Valamiről, amit legszebben Hamvas tán a *Gyümölcsórán* fogalmazott meg: „Az autentikus létezés nem a műben van. A műnek, akár írott akár festett, akár komponált, akár más, hallatlan előnyét alkalmam volt sok éven át tapasztalni. Többféle meghatározással is kísérleteztem, és ezek egyike az volt, hogy a mű tanúskodás. Aki művet csinál, tanúskodik. Ahogy Böhme Henochról mondja, hogy des Reiches Mund, Isten országának szája. Tanúja. Az ember legyen annak a világnak tanúja, amely világban él. Ahol valóban él. Ott él és mellette tanúskodik. Bárhogyan is akarom, nem tudom másképpen mondani.” Ha tetszik, nevezhetjük „áttetsző létezés”-nek, de nevezhetnénk egyszerűen tisztességnek, vagy – ha nem lenne annyira lejáratos a szó – hűségnek. Ártatlanság képe s bánaté. Éppenséggel lehetne Kolonosz is, a világnak e páratlan helye. Az ember legtöbbször elérkezik valahová, ha nem is egészen oda, ahova kívánt.” Vagy éppen ide kívánt? Ki tudja?

A KÍSÉRLETEZŐ EMBER

Németh László természettudományi írásairól³⁰

A könyv³¹ tartalomjegyzékét átfutva, először meglepődünk. Lehetséges, hogy egyetlen ember ennyi tárgykörben tájékozódni és tájékoztatni tudjon? A nyelvi és történelmi tanulmányok érthetőek a regényírótól és a történelmi drámák szerzőjétől, s az egykori iskolaorvostól elfogadja az olvasó *A Medve utcai polgárit*. De fennmaradnak a matematikai, kémiai, tudománytörténeti, pedagógiai, prozódiai esszék, s végül a Levelek a hipertóniáról, a maguk imponáló tájékozottságával, és gyakorlott kísérletezőt sejtető pontos megfigyeléseikkel.

A sokoldalúságot minden valamire való szakember, legyen az mérnök, orvos, matematikus, vagy író, jogos bizalmatlansággal fogadja. Hiszen évtizedeket eltöltve foglalkozásunkban még mindig inkább csak kifelé hangoztatjuk jártasságunkat, magunknak, ha őszinték vagyunk, bevalljuk, hogy még egyetlen szakma problematikáját sem tudjuk áttekinteni.

Lehetséges, hogy egy bármily tehetséges szakember – jelen esetben regény- és drámaíró – szakmájától olyan távol eső területeken járatos lehessen? Nem lenne jobb, ha ahelyett, hogy ilyen kalandozásokat tesz, megmaradna a kaptafánál? Ez a számonkérés első pillanatra jogosnak látszik. Az azonban már nem, hogy egyik bírálója, Rónay György azokban a személyes vonatkozásokban is elmarasztalja a szerzőt, amit az éppen ennek a sokféleségnek a magyarázatául fűzött az esszékhez. Egész könyvismertetésében szinte kizárólagosan ezekre a személyes vonatkozásokra szorított, s így az ismertető művet és szerzőt téves színben állította be. Mert egy ilyen műben mindenekelőtt nem az a fontos, hogy a szerző hogyan, s mikor jutott tárgyához, hanem az, hogy amiről ír, szakmai szempontból mennyire megbízható, és a szakmai szempontokon túl mennyire tarthat általános érdeklődésre számot. S ezt csak az egyes esszék szakszerű elemzésével lehet eldönteni. Következőkben csak ilyen értelmű elemzést kísérünk meg Rónay jegyzetei mellé állítani.

A könyv első tanulmánya, *A Medve utcai polgári* a harmincas évek közepén készült, s részben az akkor még divatos alkattani elméletek hatása látszik rajta. Ezekben az években élte

³⁰ Forrás: Vekerdi László: A kísérletező ember. Jegyzetek Németh László könyvéről. = Kortárs 8 (1964) No. 4. pp. 633–637.

³¹ Németh László: A kísérletező ember. Bp., 1963. Magvető. 558 p.

első nagy virágkorát az endokrinológia. Hatása alatt az embertani tipologizálásba belefáradt alkattan a felületesnek érzett anatómiai jegyei helyett egy belső elválasztású mirigyműködésekre alapított osztályozásban keresett mélyebb összefüggéseket. A hipofízis, a pajzsmirigy, az ivarmirigyek csökkent vagy fokozott működése, s ezeknek a működéseknek a sokszor ugrásszerű változásai – mint amilyenek például a serdülésben lehetünk tanúi – az addiginál sokkal finomabb, s a fejlődés tényét is figyelembe vevő alkattani kategorizálásokat tettek lehetővé.

De az alkattan szempontjai ebben a javított formában is alkalmatlanoknak bizonyultak az egyéni változások gyakorlati célokat kielégítő analizisére. Az alkattan így lassan eltűnt az orvosi gondolkozásból, s az a tudomány, amelyik a második világháború után helyére lépett, az egyéni változatok gazdaságára és a tulajdonságok közötti statisztikus korrelációkra helyezte a hangsúlyt.

Ez a tudomány, a biometria, kellő gonddal kiválasztott statisztikus minták alapján „a tulajdonságok számszerű megfogására” törekszik. Az idézet Némethről való, aki a harmincas évek közepén még nem ismerhette a második világháború után nagyra nőtt tudomány nevét és módszertanát, és „életteni statisztikának” nevezte. A kísérletes felfedezéseken alapuló módszerrel szemben a következőképpen jellemezte: „Rögtön megértjük, mire gondolok. Ha a pajzsmirigy-működés felfedezése előtt valaki igen sok emberről táblázatot készít, melyen a szív funkcióbeli érzékenysége, pulzusszám, vércukor-tartalom, hossz mértékek mind együtt vannak, s az illető nem röstellli számításokkal vizsgálni az így adódó különféle tulajdonságok tapadását (azaz együttes előfordulásuk gyakoriságát), föltétlen észreveszi, hogy vékony csontok, élénk értelmiség, szívlabilitás gyakrabban fordulnak elő együtt, mint mondjuk Don Quichote-csontváz és duzzadt, száraz (myxödémás) bőr. Ha ezt a statisztikust (az orvosokból gépekkel és laboratóriumokkal kiölt) ősi orvosi szimata is segíti, a pajzsmirigy nevét viselő tulajdonság-családot nem írja ugyan le teljes szabattal, de mégiscsak észreveszi, hogy itt valami rokonság lappang, s arrafelé irányítja az orvosi ösztönt, esetleg a felfedezői figyelmet is.”

A második világháború óta, amióta a matematika egyre jobban átszővi az élet és tudomány minden területét, ez a statisztikus szemléletmód általánossá vált. Körülbelül egy évtizede nálunk is van biometriai intézet. A harmincas évek közepén, amikor Németh az „életteni statisztika” módszerét kigondolta, és saját vizsgálataiban alkalmazta, ez a szemléletmód még nyugaton is jóformán ismeretlen volt. Fokozza Németh érdemét, hogy vizsgálataiban az általa felismert új módszer mintaszerű alkalmazásait adja. Ahogyan például felismeri és felhasználja a csuklószám jelentőségét, az a statisztikus mintavételen alapuló,

átlagokkal dolgozó modern valószínűség-számítási analízis iskolapéldája lehetne.

Különösen ki kell emelni Németh nagy érzékét a biometriai módszerek lelkét jelentő korrelációs- és trendszámításokkal szemben. (Mellékesen megjegyezve milyen találó a korrelációra adott fordítása: „tapadás”). Ez teszi lehetővé számára, hogy vizsgálatait messze az „élettani statisztika” határain túl kiterjessze a második világháború óta pszichológiai statisztikának nevezett tudomány felé. Ő maga a következőkben foglalja össze több száz értelmiség-vizsgálatának az eredményét: „Két tanulmányban is volt már szó e vizsgálatok tanulságairól. Az egyikben (*Munka közben*) az értelmiség-indexben tükröző értelmiséget igyekeztem testi fejlettség és iskolai előmenetel közt elhelyezni. Azt láttam, hogy az értelmesség szorosabban tapad a testi fejlettséghez, mint az előmenetelhez... Rosszul fejlett jól tanulók közepes értelműek, jól fejlett rossz tanulók pedig eleven eszűek lehetnek... A másik tanulmányban (*Az iskola összetétele*) az értelmiség számszerű mérésével szemben, a próbákban megnyilatkozó értelmi minőséget hámozgattam.”

Mindezek a vizsgálatok és szempontok természetes módon viszik Némethet egy harmadik, zömmel ugyancsak a második világháború utáni korszakban kialakult tudomány, a szociometria felé. Nem azt értjük ezalatt, hogy regisztrálja a polgáristái származását, családi körülményeit és anyagi viszonyait. Ez a szociológiai érdeklődéssel telített harmincas évek légkörében természetes volt. De az már nem ennyire magától értetődő, ahogyan például felismeri és definiálja egy nehezen megfogható mikroszociológiai csoport, az iskolai osztály, szerepét és jelentőségét a tanulók testi és lelki tulajdonságainak függvényében, s a jellemükre való visszahatásában, legalább egy évtizeddel a mikroszociológia és általában a szociometria elterjedése előtt.

Ha Németh *A Medve utcai polgáriban* vázolt úton marad (feltéve természetesen, hogy anyagi támogatást és munkatársakat talál), ma egy nagy biometriai, vagy szociometriai intézet vezetője lehetne, s Magyarország ugyanolyan előkelő helyet foglalhatna el ezekben a tudományokban, mint például Norvégia az ökonometriában. Őt azonban a magyar élet nehézségei és saját kísérletező kedve másfelé vonzották, s így *A Medve utcai polgáriban* felvázolt módszerek kezdeményezések maradtak. Említetten hagyni, vagy életrajzi betéteket kiragadva, bagatellizálni ezeket a jelentős kezdeményezéseket nem szabad, s szerzőjük rossz, vagy jó emberi tulajdonságaitól és „érzékenységétől” függetlenül meg kell adni a nekik járó elismerést.

Pedagógus szakemberekre kell bízunk a kötet pedagógiai tanulmányainak az értékelését. Aki ezekben a kérdésekben nem szakember, nem tudja eldönteni, miben maximalista vagy utópisztikus az a pedagógiai elképzelés, amit Németh az *Óraadók*

királyságában vázol. Ha azonban egy tanár módszeréről az egykori tanítványok későbbi pályája és érdeklődése mond valamit, akkor ebből a jelből ítélve Németh vásárhelyi tanárkodását nagyon eredményesnek kell ítélni. De a pedagógiának saját szempontjai vannak, és minden szakember köteles az idegen szakma korlátait tiszteletben tartani. Így a tanított anyaghoz csak nem-pedagógusi szempontok szerint szólunk hozzá, s ez eleve az esszék szakmai tartalmára korlátoz bennünket.

A biológiatanárban még így is ki kell emelnünk, hogy Németh a Szent-Györgyi által szerkesztett, világviszonylatban is kiemelkedő áttekintést veszi oktatása alapjául. A filozófiatanárban értékelnünk kell azt a realista szemléletet, ahogy a filozófiát alapvető problémafelvetéseinek és történelmi fejlődésén át tárgyalja. Az irodalomtörténet oktatásáról írott finom kis esszéje visszavisz *A Medve utcai polgári értelmesség-vizsgálataihoz*, de az ottani kvantitatív és objektív módszerek helyett egy szubjektív élményekkel telített, szenvedélyes (és megszenvedett) leírásról beszél.

A Csilla és a matematika már a nem-pedagógus szakember számára is sokatmondó. Először is egy pszichológiai struktúrát fektet le a szorzótáblán keresztül, amelyiknek lényege az, hogy a gyerek bizonyos szimmetriát mutató formulákat sokkal könnyebben jegyez meg, mint a minden szimmetriát nélkülözőt. Nagyon jól tudjuk, hogy éppen ez az alapja a fejszámoló művészek produkcióinak is, így bizonyos fokig ez a képesség minden gyerekben kifejlészthető lenne. A másik tanulság még érdekesebb: „...Az algebra – írja Németh – egy magasabb fajta számtannal úgy átrágható, hogy a végén csak az üres héj marad, amely egy fognyomással összeroppantatható.” Ugyanez volt ugyanis a történelmi fejlődés útja. Az összeroppantáshoz mindenestre egy Bombelli és Vitè „fogára” volt szükség.

Az Iskola Kakaskúton – kicsit a *Cseresnyés* realizációjaként – azt mutatja meg, hogyan lehet tanulni vágyó gyerekekkel felépíteni azt a műveltségideált, ami megoldaná a „két kultúra” utóbbi időben nálunk is elég nagy vitát kiváltó problémáját. A megoldás, egy tágasan értelmezett történelemoktatás keretei között, a következő esszék vezérmotívuma is lesz. Ez az emberi szellem jelentős alkotásaira koncentráló történelem teszi elevenné a *Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet* című esszét, ami – sajnos csak a XVII. század második feléig – az Újkor történelmét, mint a természettudományos és matematikai módszer kialakulásának a történelmét mutatja be. Ez a kis esszé mindenütt kitűnő forrásokból dolgozik, a szakértő szem azt is észreveszi, hogy Németh nem járatlan az elsődleges forrásokban sem, s hogy például – talán a drámaíró közvetítésével – ismeri a Favaro-féle monumentális Galilei-kiadást. A legmeglepőbb azonban az az egységes szemlélet, ami biztosan válogatja ki az adatok tömkelegéből a fejlődés szempontjából legjelentősebbeket.

Ahogy például a reneszánsz és a XVII. század természettudományát egymás utóda és ellentétéképpen jellemzi, vagy ahogyan vázolja Galilei és a Royal Society jelentőségét az újkori tudomány egyre fokozódó mechanizálódásában, s ahogyan kimutatja, hogyan és miért lesz a mechanika, s szuverén matematikai módszere az infinitezimális számítás az újkor par excellence tudományává, az a tudománytörténet-írás nagy klasszikusainak – egy Koyré professzor, Lenoble abbé, vagy Georg Sarton – összefoglalóihoz hasonló. A XVII. század filozófiáját, mint a mechanizáció következményét és kritikáját mutatja be, s így természetes egységbe foglal olyan ellentétes gondolkozókat, mint Spinoza és Pascal. Talán egyedül Descartes-képével nem tudunk teljesen egyetérteni. Descartes jelentősége nem szorítkozik az analitikus módszer és a módszeres kételkedés bevetésére, hatása sokszor ellenségein keresztül uralkodik a XVII. század egész szellemi életén. Óriási szerepe van például az infinitezimális számítás megteremtésében, Newton differenciálási módszere közvetlenül tapad Descartes érintő-szerkesztési eljárásához. A politikai gondolkozás fejlődésében véleményünk szerint túlságosan pozitív jelentőséget tulajdonít Locke-nak és túl keveset a német jogtörténeti iskolának, elsősorban Puffendorfnak és Leibniz-nek.

A XIX. századi matematika fejlődéséről szóló esszé csak matematikusok számára hozzáférhető. Az adatok, s nevek sűrítése a nem-matematikusokat megzavarja. Pedig ennek a kis esszének éppen ez az absztraháló tömörítése adja meg a szépségét. Ennek a segítségével érteti meg, hogyan termeli ki a matematikai gondolkozás a század elején jelentkező absztrakcióra törekvő szigorúság-igény nyomása alatt sorra a gaussi számelméletet, a nem-euklideszi geometriákat, a logika algebráját, a csoportelméletet, a határérték-analízist, a komplex-változós függvénytant, a periodikus függvények általánosításaként az elliptikus függvények elméletét, a tenzor-analízist és invariáns-elméletet. A rövid pár oldalon még a fizikai alkalmazásokra is utal. Így ez az esszé a következő fejezettel együtt, amelyik a XIX. században tudománnyá növekvő kémia fejlődését futja át, ugyanilyen tömören folytatja a *Hogyan tanítottam...*-ban megkezdett és a XVII. század végén abbahagyott újkor-történetet. A hiányzó XVIII. századot megtalálhatjuk részben az *Iskola Kakasúton*-ban, részben a *II. Józsefben*.

A következő esszék a nyelvtanítás, fordítás, vagy verstan ürügyén a nyelvekről szólnak. Természettudomány, pedagógia és történelem mellett ez a könyv negyedik főtémája. A nyelvek, pontosabban a nyelv természetével való gondos bíbelődése azonban más jellegű, mint amit a többi esszénél tapasztaltunk. Személyesebb. Úgy érezzük, az író itt saját szakmájáról, kenyérkeresetéről vall. A munka iránti szenvedélyes felelősség teszi feszültté ezeknek a tanulmányoknak minden sorát. Legnagyobb részük a fordító munkájáról szól.

Németh, mint írja, későn kezdett ebbe a munkába, s mégis az olvasó érzése az, kitűnő fordításaihoz hozzáolvasva ezeket a szakmai esszéket, hogy Németh egész életében fordított, született fordító. Ezek a tanulmányok, jóllehet a fordításról szólnak, Németh saját írói műhelyébe vezetnek be. Érthetővé teszik a magyar prózában előd nélküli, kristályosan világos és vasbetonszerkezet-szerűen feszített mondatainak a geneziséét.

Egy ragyogó kis esszében (*Latin szavak a magyarban*) megmutatja, milyen magyarosan lehet latin szavakkal beszélni. Egy másik tanulmány (*A fordító plennitise*) megtervezi a szavak nélküli nyelvet. Ez magában véve is jelentős teljesítmény az univerzális számológép-nyelvek megteremtése előtt, minket azonban most mint Németh műhelytitkaiba vezető út érdekel. Németh prózájában a szavak elvesztik a magyar nyelvben megszokott szemantikai többértelműségüket, pontosan definiált, egyértelmű jelekké válnak, kicsit olyanokká, mint a szavak nélküli nyelv jelei.

Ezen az analitikus szenvedélyen keresztül kapcsolódnak ezek az esszék szorosan a könyv többi tanulmányaihoz. Ugyanarról szólnak, mint a tudományos és pedagógiai esszék, az analízisről, az újkor nagy vívmányáról. Ez fogja össze nemcsak a kötetet, Németh egész életművét is. „Voltaképpen az Elemzés küzd itt a féreggel – írja a *Levelek a hipertóniáról* című tanulmányához írt *figyelmeztetés*-ben – az az elemzés, amelyet korszakunk hajnalán Descartes és társai olyan büszke reménységgel tettek módszerük lényegévé, amelynek három század példátlan vívmányait köszönhetjük, s amely ma szülőházájában is félig megvetetten, máshol eldurvultan küzd a kiábrándulással és nehézkes kezekkel. Én néhány éve legnagyobb tanulmányom akartam e módszer hiányainak, s korlátainak a megmutatására szánni, de mint abban, a tervezetben, ebben a kis írásomban is bizonyítani kívántam hogy neki a kitágítandónak, de el nem vetendőnek vagyok tökéletlen, de utolsó szóig hű neveltje.”

A *Levelek a hipertóniáról* című tanulmányban ez az elemző szenvedély vezet ahhoz a könyörtelen őszinteséghez és részletességhez, amit kritikusa – félreértve módszert – magánügyek ilyen nagy nyilvánosságra semmiképpen sem érdemes teregetéseként ítélte el. A vérnyomásmérő Németh kezében nemcsak orvosi műszer. A *Medve utcai polgári* szerzőjének a kezében a mérőszalag még csak mérőszalag volt, a *Levelek* írója számára a vérnyomásmérő már olyan eszköz, aminek a segítségével a művész saját, s magán keresztül az öregedő, betegséggel és halállal szembenező ember súlyos problémáit analizálja. Irodalomká válik kezében az orvosi műszer, s betegsége az analitikus módszer gyakorlására alkalmas eseten túl egy nagy irodalmi mű megszületését inspiráló forrássá. A *Levelek* a magyar irodalomban leginkább Karinthy *Utazás a koponyám körül*-je mellé állítható. Két nagy gondolkodó művész reakcióját rögzíti ez a két könyv az életüket fenyegető veszedelemmel szemben. Németh

esetében bonyolítja a helyzetet a szakmabeliség, illetve egy fiataalkorában tanult foglalkozás visszatérő és könnyen felfrissíthető emlékei. Ezek az emlékek olyan könnyen felfrissíthetők, hogy egy orvosi tanulmány igényeit kielégítő tájékozottsággal kapcsolódnak a megfelelő legújabb szakirodalomhoz.

De *A Medve utcai polgárral* összehasonlítva azonnal szembeötlik, hogy itt egészen másféle szakszerűségről van szó. Ott az orvos használta fel az író fogalmazási készségét, itt az író kamatoztatja, meglepően jól, orvosi ismereteit. Ezért a *Leveleket* nem lenne jogos annyira szakszemponatok szerint megítélni, mint *A Medve utcai polgárit*. Nem lényeges, hogyan viszonylik a benne előadott elmélet az ezen a területen nagy nehézséggel küzdő, folyton változó orvosi kutatáshoz. Alapfeltevése – ami szerint a hipertónia szóban forgó fajtáját a teherbírásukhoz képest fokozott munkára kényszerített agykéregsejtek által termelt vérnyomásfokozó anyagok keringésbe jutása okozná – nem valószínűtlenebb ennek a betegségnek a pathogenezisére felállított egyéb elméleteknél. Ez nagyon fontos az írás művészi jelentőségének a szempontjából is, mert egy képtelen elmélet annyira realista írónál, mint Németh, csökkentené a mű hitelét. Ezentúl azonban a *Leveleket* nem mint orvosi munkát kell néznünk, hanem mint megbízható szakismeretek segítségével megírt irodalmi alkotást, amit nagyon is érdemes volt kiadni a rekriminált „húszezer példányban”.

Így természetesen nemcsak érthetővé, hanem egyenesen nélkülözhetlenné válnak azok az őszintén feltárt, részletes életrajzi adatok, amiken Rónay György annyira megütközik. Nem csúszik át Németh az általános „érvényesség” szempontjaiból jelentéktelen „esetlegességbe”, mert mint az irodalomban oly gyakran, éppen az esetleges jelenti itt a művészileg érvényest.

ÉRVÉNYES PÉLDÁK, TANULSÁGOK – VITATHATÓ ÁLTALÁNOSÍTÁSOK

Karácsony Sándorról³²

Egy könyvet, melyhez hozzájutni évtizedekig könyvtárakban is alig lehetett, szerzőjét pedig az agyonhallgatás eskü-átok atmoszférája burkolja, egy ilyen könyvet újrakiadása alkalmából szükségképpen előítéletek fogadnak. S aztán belelapozván, óhatatlanul hozzáolvassa a sorokhoz a legendát is az olvasó, hát még a recenzens! Méghozzá választhatunk kétféle változat: egy „hivatalos” és egy „hívő” között. A hivatalos Karácsony Sándor-legenda szerint élt egyszer valahol Földes és Budapest között egy nagy bajuszú, kövér, öreg professzor, aki megejtő varázssal tudott beszélni lélekről, magyarságról, vallásról, emberségről, miegymásról; látszatra vagy szándéka szerint még tán nem is föltétlenül tisztességtelenül, ám „objektíve” mégiscsak az obskurantizmus, a spiritualizmus, a kálvinista klerikalizmus, legfőképpen pedig a magyar nacionalizmus malmára hajtván a vizet. A maga nemében a hívő változat se különb, itt azonban eltekinthetünk tőle, mert mindig is az „Öreg” közvetlen, személyes indukáló hatása kellett a képződéséhez. Karácsony Sándor *írásainak* a legcsekélyebb irracionálisra vagy értelem-ellenességre inspiráló hatása se volt soha.

A könyvben³³ Karácsony Sándor három különböző időben íródott s különböző gondokkal bajlódó, de azonos gyakorlati pedagógiai célú tanulmányt egyesített 1939-ben. Amint a mintaszerűen gondos utószóából, illetve jegyzetekből megtudhatjuk, az első cikk 1921–22-ben íródott (de csak 1924-ben jelent meg a *Protestáns Szemlé*-ben), a második keletkezési ideje 1924 (és ugyanott jelent meg), a harmadik – a szerző egyetemi magántanári előadásai alapján – 1938-ban készült. A könyv írása és szerkesztése tehát áthúzódik úgyszólván az egész két világháború közötti időszakon. Mint az efféle félmúlt általában, ez a kor sem tartozik a kellő alaposággal föltárt korokhoz. És erről nem csak, talán nem is elsősorban történettudományunk tehet. A két világháború közötti idők valahogyan nagyon messzire esnek tőlünk, majdhogynem messzibb, mint akár a Halotti Beszéd kora. A Halotti

³² Forrás: Vekerdi László: Érvényes példák, tanulságok – vitatható általánosítások. Karácsony Sándor: A magyar észjárás című könyvéről. = Forrás 18 (1986) No. 5. pp. 22–26.

³³ Karácsony Sándor: A magyar észjárás. 2. jav., bőv. kiad. Sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta: Lendvai L. Ferenc. Bp., 1985. Magvető. 561 p., 1 t. (Magyar Hírmondó) (Az 1. kiad. 1939-ben jelent meg – a szerk. megj.)

Beszéd ugyanis kellő bizonyossággal és kétértelműségetől mentesen elmondható mai szavainkkal; még tán az is föltételezhető, hogy fenséges mondatai nagyjából hasonló érzéseket váltanak ki belőlünk, mint akkori eleinkből. Elmondható-e viszont ugyanez az 50–60 esztendővel ezelőtt íródott szövegekről? Nem kellett-e mást jelentsen az a szó, hogy „magyar” annak a régi olvasónak, aki se a második világháborúról, se az aztán következő dolgokról még mit sem tudott? És vajon a „lélek” jelentése ugyanaz volt-e akkor, amikor a valláserkölcsi világnézet és nevelés volt olyan mértékben általános, mint ma a materialista-marxista? És elvonatkozathatott-e egy elsősorban gyakorlati célzatú pedagógiai tanulmány a kor általános szó- és fogalomtárától? A „magyar lélek” az akkori olvasónak valószínűleg semmivel sem hangzott elvontabban, mint a mainak mondjuk a „szocialista termelési viszonyok”. Ha valami, hát inkább az tűnhetett fel az akkori olvasónak, hogy milyen csínján bánik Karácsony ezzel a fogalommal; mennyire nem tekinti magától érthetőnek és holmi – Beöthy „turáni lovas”-ához hasonló – univerzális művelődéstörténeti magyarázatnak. A kor kusza magyarkodásaira és ostoba fajelméleteire nem Karácsony könyvében kell történeti dokumentumokat keresni. Elsőrendű dokumentum viszont a három tanulmány a kor egész nevelésügyére vonatkozóan, és világosan demonstrálja Karácsony s a hozzá hasonló tanárok szüntelen fáradozásait a dolgok megjavítására.

Az első írás a népiskolai oktatást vizsgálja a tervezett reform szempontjából. Nem sok időt fordít az oktatás közismert gyöngeségeire s hatástalanságára, inkább az előidéző okokat keresi. Úgy látja, hogy a nép és a felsőbb rétegek szinte kasztokká merevedett elszakadása miatt még a lehetősége is megszűnt a kultúra közvetítésének, s ezzel az eredményes oktatásnak. Az értelmiség – legalábbis legjavát tekintve – együtt haladt a kor kultúrájával, de műveltsége nem honi gyökerekből fakadt, következésképpen merőben idegen a nép önmagára hagyatkozó saját műveltségétől. Így ez a műveltség még akkor sem lenne eredményesen közvetíthető, ha valamilyen csoda folytán csupa csodálatosan képzett tanító próbálkozna is meg a feladattal. Ám a tanítóképzés a népoktatásnak megfelelő, és végső fokon az egész rendszer a *status quo*, a társadalmi kasztrendszer fennmaradását és sérthetlenségét szolgálja. „A népoktatás szervezete nem segít az alsó néposztálybeli páriának *intézményesen*, hogy a már megállapított kasztszerű zártágból valaha is feljebb emelkedhessenek.” Nemcsak nem tudja tehát a rendszer eljuttatni a népnek a XX. századi kultúrát, nem is szándéka. „A nép számára készült iskolák már elgondolásukban sem jelentik a mai modern kultúrát, mert nem is akarják jelenteni. Nem alsóbb *fokú*, hanem alsóbb *rendű* iskolának vannak szánva.”

Eredményes, korszerű népoktatás ugyanis *eo ipso* bizonyos fokú társadalmi mobilitást eredményez és feltételez; iskolareform és társadalmi reformok szükségképpen összefüggenek

egymással. Társadalmi reformok nélkül a népoktatás reformja már csak azért is elképzelhetetlen, mert eleve nem törheti át a nép „úrgyűlölet”-ét. Ez pedig – hangsúlyozza Karácsony Sándor – „nem pusztá frázis. Tényező, amellyel a jövőben is, reformtörekvéseink közepette pedig kétszeresen számolnunk kell.”

A népoktatásnak tehát egy olyan műveltséget kell szolgálnia, amely a legalsó szintjeitől a legfelsőig mindenkinek egyformán nyitott. Ehhez azonban világosan kell látni, hogyan jött létre a nagy szakadék nép és értelmiség műveltsége között, a kultúra milyen szintjén, illetve formájánál rekedt meg a nép? Karácsony saját megfigyelései és történeti-etnográfiai tanulmányai alapján úgy véli, hogy a magyar nép kultúrája valahol a XVI–XVII. századforduló korában rekedt meg. Ez volt az az idő, amikor nép és vezetői utoljára éltek egyazon kultúra keretei között, azonos társaslelki igények és követelmények szerint. Paraszt s várúr műveltsége persze akkor is különbözhetett s többnyire különbözött is, ez a különbség azonban mennyiségi volt, s nem érintette a kultúra jellegét, a társaslelki viszonyulásokat. Ma (1922–24) viszont parasztságunk még mindig ebben a XVI–XVII. századi kultúrában él és gondolkodik, az értelmiség pedig a XX. századiban. „Népoktatásunk feladata eszerint: a nép lelkét lényegében a legfelsőbb kulturális fokon lévőekkel egyformának venni, a lelki alkatot mint sajátos történelmi fejlődés termékét tekinteni, vele számot vetni, s az átformálódásnak azt a folyamatát, melyet szerencsésebb körülmények között maga megtehetett volna, vagy amelyet az értelmiségiek nálunk is elvégeztek már, ha szükséges, és amennyiben lehetséges, siettetni nála.”

Vázolja Karácsony már ebben az első dolgozatában is a siettetés lehetséges útját, de reformtervezete majd csak a harmadik tanulmányban bontakozik ki teljes mélységében, miután a második írásban megvizsgálta a középiskolai oktatás helyzetét. Ahogyan a népoktatás reformjának objektív feltételeként a legalsó rétegek kultúrájának és társaslelki viszonyulásainak – vagy ahogyan ma mondanánk: „szocio-kulturális struktúrájának” – lehető legalaposabb ismeretét, úgy jelöli ki egy hatásos középiskola-reform alapjaként a középosztályét, s a felsőoktatási reform keretként az alkotó értelmiségét, vagy ahogyan ő nevezte: a szofokráciáját.

Átfuthatnánk ezt a két tanulmányt is az elsőhöz hasonlóan kortörténeti dokumentumként, megdicsérhetnénk a középosztály felszínes „keresztretjvény-kultúrájáról” vázolt tömör és találó jellemzést, egyetértéssel – méghozzá máig igencsak érvényes egyetértéssel – emlegethetnénk a felsőoktatás és a szubsztrátumaként szereplő szofokrácia félszégeinek és (többnyire jószándéktól fűtött) bűneinek frappáns elemzését, de hagyjuk. S nemcsak azért, mert Karácsony szellemes példáit egy rövid recenzióba zsúfolni amúgy is

reménytelen vállalkozás; azért is, mert ezekben a tanulmányokban a dokumentáris rész – azaz az illető szocio-kulturális struktúrák vázolója – korántsem akkora jelentőségű a reform szempontjából, mint az elsőben. Helyesebben kizárólagosan kritikai jelentőségű: a két világháború közti Magyarország középosztályának és vezető értelmiségének kultúrájából – ellentétben a nép műveltségével – Karácsony nem lát az egész nemzet számára járható kivezető utat; az ő szocio-kulturális struktúráik nem tágíthatók és nem fejleszthetők a magyar nép egészét befogadni és a maga természete szerint nevelni képes akollá. Márpedig egy kultúra csak akkor funkcionál, ha szerves egész; afféle *bello ovile*, mint Dante Firenzéje volt. Mármost egy ilyen *bello ovile*, egy ilyen mindenkit befogadni képes haza nálunk egyedül a legalsó néprétegek szocio-kulturális struktúráira építhető. Igaz ugyan, hogy ezek a kulturális és társaslelki viszonyok megrekedtek valahol a XVI–XVII. század fordulóján, de akkor az a műveltség és az az élet először is az egész nemzeté volt, azután meg minőségében, feladataiban és lendületében megegyezett a legfejlettebb európai országokéval. Éppen ennek köszönhetőe bámulatos adaptációs készségét, ahogyan például – iszonyatosan nehéz politikai és gazdasági körülmények közepette – kifejlesztette a népoktatásban a nagy kollégiumok – Debrecen, Enyed, Patak – köré szerveződő partikulák rendszerét. Ami az oktatásunkban elemitől egyetemig igazán életrevaló és eredményesen folytatható maradt, az valamilyen úton-módon mind abból a régi nagy pedagógiai lendületből és azokból a régi kulturális hagyományokból táplálkozik, Ratio Educationis és egyéb felülről és kívülről jövő modernizálások ellenére. De sajnos egyre kevesebb él ebből az autochton honi pedagógiai kultúrából; a kulcsponatokon, legalul és legfelül, mondhatni semmi. Így aztán ha föl is bukácsol nagyritkán egy-egy népfí az elébe állított buktatókon a tudományos fokozatokig vagy akár a professzorságig, azt többnyire csak önmaga és a hazuról hozott műveltség megtagadása árán teheti. Az a régi nevelési rendszer viszont egyben effektív társadalmi lift is volt, s a legtehetségesebbek – egy egész nép készletéből válogatva – teljes természetességgel, önmaguk és kultúrájuk megőrzésével emelkedhettek az akkori vezető értelmiség soraiba. A közoktatási reformnak tehát vissza kell térnie ehhez a régi rendszerhez, s ebből kell kifejlesztenie a XX. század igényeinek és föladatainak megfelelő modern pedagógiát – vallja a szerző századunk '20-as éveiben.

Mindenféle misztikumtól mentes, konkrét és rendkívül racionális célt tűzött tehát ki Karácsony Sándor maga elé; de hogyan lásson hozzá a reformterv tényleges megvalósításához? Ehhez nyilvánvalóan a lehető legpontosabban ismernie kellett az alapot, amire építenie kellett. És ez nagyon nehéz feladatnak bizonyult; még nehezebbnek tán, mint Karácsony eleinte gondolta. Karácsony előtt – hogyan is történhetett volna másképp – Bartók

és Kodály példája lebegett. Ahogyan ők megteremtették a népdal elemzéséből kiindulva a magyar zenei kultúrát és egycsapásra a világ zenéjének élvonalába ugrottak vele, ahhoz hasonlóan lehet s érdemes megpróbálni a magyar neveléstudomány fölépítését. Csakhogy a zene alapvetően fontos, de viszonylag jól elkülöníthető része a kultúrának, a nevelés azonban eleitől végig ezer kibogozhatatlan szálon függ össze a társadalommal és művelődéssel. Önmagában nem sokra használható hát a fölismerés, hogy a nép egy megrekedt, de alapjaiban egészséges és értékes szocio-kulturális struktúrát őriz; meg kellett keresni, konkretizálni kellett ennek a struktúrának a részleteit ahhoz, hogy életrevaló pedagógiai rendszer tartalmi és intézményi keretei épülhessenek rá. De hogyan? Karácsony úgy gondolta, hogy a népdal mellett viszonylag legnagyobb biztonsággal a nyelv vizsgálatából indulhat ki. A nyelv ugyanis nyilvánvalóan őrzi a történelmi és a társadalmi fejlődés legfinomabb rezdüléseit is, méghozzá nagyon makacsul és valahogyan a szavaknál mélyebb rétegekben őrizheti, hiszen – érvel Karácsony – gyakorló tanárként számtalanszor kellett tapasztalnia, hogy mennyire nem értik a falusi gyerekek a nekik előírt „tananyagot”, holott az magyarul szól hozzájuk. De magyarul szól-e tényleg? És mit jelent egyáltalán az, hogy „magyarul”? Gombocz Zoltán jó tanítványaként Karácsony Sándor elkezdte elemezni a magyar népnyelv jelentéstani struktúráját. Hamar rá kellett azonban jönnie, hogy az akkoriban nagy újdonságnak számító s ma már klasszikus Saussure-i elemzéssel *önmagában* nem sokra jut; történelem és társadalom sokkal mélyebben és nehezebben észrevehetően alakította a nyelvet annál, mintsem hogy egy egyszerű „langue-parole” típusú elemzésnek föltárná titkait. A jelentés nem csupán szavakban és a közismert nyelvtani szabályokban konkretizálódik; beépül az a nyelv egészébe, kiejtéstől a mondatok létrehozásáig, grammatikai megszerkesztéséig. És az utóbbi imponderábilák gyakorta fontosabbak lehetnek szavaknál s nyelvtani szabályoknál, mert gyakran, sőt szinte törvényszerűen éppen ezek a szavakon és szabályokon inneni és túli nehezen megfejthető tulajdonságok tükrözik leghívebben az emberi viszonyulások másként tán ki sem fejezhető rejtett szövevényeit. Emlékezzünk csak Illyés csodálatos elbeszélésére pusztai kiejtése miatt elszenvedett első elemista tapasztalatairól! Nohát éppen a kiejtést, a hangsúlyt, a nyelv lejtését és ritmusát tekintette Karácsony a nyelv első fontos alapjellegzetességének. Jól ismervén szülőföldje nyelvét s a magyar irodalmat, kategorikusan leszögezte s szebbnél szebb példákkal igazolta, hogy ha a kiejtés, a hangsúly, a beszéd lejtése és ritmusa, egyszóval az artikulációs bázisa nem felel meg a népének, akkor az a nyelv nem lehet magyar, ha mégoly nyelvvédő igyekezet fűti is. Az ép artikulációs bázis viszont még az idegen szavakat is hamar megmagyarítja, nem kell azoktól olyan nagyon féltetni a nyelvet! Halálos vétek például „tizedesre” cserélni a „káplárt”, hisz mi az ördögöt lehetne kezdeni mondjuk egy olyan

szóösszetétel, hogy „tizedestermészetű”? Régen magyarrá váltak már az efféle szavak; a jellegzetes artikulációs bázis beillesztette őket a magyar nyelv első szótagra eső hangsúlyokkal tagolt lejtéséhez. Ez a tagolás viszont rendkívül fontos, és áthághatatlan megkötésekkel jár. A tagolás miatt a magyar beszéd „kijön”; nem lehet benne szavakat s mondatokat értelemtől függetlenül megszagatni – mint mondjuk a mai tévé-nyelvben – a „hatás” (vagy egyszerűen az utánzás?) kedvéért. De a nyelv ritmusa titokzatos valami, nem szabad szigorú szabályokba nyugózni. Karácsony Aranyt idézi: „A ritmus oly láthatlan valami, Mit inkább érzeni, mint hallani, Mit észrevenni (mint a jó egészség Szelíd hatású titkos működését) Könnyebb, mikor *nincs*, mint akkor, ha van; Mi nélkül mérték, rím haszontalan.” Ezért mondja Karácsony is ebben az értelemben, hogy az artikulációs bázis valósággal „antropológiai sajátossága a magyar embernek”.

S még a ritmusénál is mennyivel nehezebb észrevenni a mondatszerkesztés, a mélygrammatika „szelíd hatású titkos működését”! Tán ezért is keltett Karácsony épp az erre vonatkozó fölismeréseivel legnagyobb ellenszenvet szakmai s ideológiai körökben egyaránt. *A magyar észjárás*-ban egy találó Madách-idézetrel vezeti be a kérdést. *A civilizátor*-ból, a német szellemet képviselő Stroom kifakadásával: „De visszatérve barbár nyelvetekre, Hogy értené meg Hegelt ez a nép, Mely így beszél: Embernek s nem Nekember. Hisz annak észjárása mind hibás. Előbbvaló a birtok, mint az ember, Ezért nem lesz, lám, semmi a magyarból.” Azaz a két nyelv merőben különféleképpen *viszonyít*. Mein Haus – azt a házat jelöli ki, amelyik a házak közül az enyém. Házam – azt jelenti, hogy én és a ház összetartozunk, „és ez az *összetartozás* maga az, ami meghatározandó”, ezt az összetartozást fejezi ki a rag. „A görög, latin, német, általában indogermán nyelvek tehát úgy jelölnek, hogy a fogalmaikat viszonyítják egymáshoz, de aztán a viszonyításban a meghatározó fogalmat *alárendelik* a meghatározott fogalomnak. A magyar nyelv pedig a meghatározó fogalmat *mellérendeli* a meghatározottnak, és a köztük levő viszonyal jelöl. A magyar grammatikában ez a mellérendelés a magyaros.”

A magyar nyelv harmadik jellegzetességeként Karácsony Sándor a kifejezés képi erejét jelöli meg, azt az autochton nyelvi erőt, amely a jel jelentésének titkát, a jel és a kép viszonyának mélységes problémáját szereti objektív történésekre – azaz a szemléletességre – bízni.

Az artikulációs bázis, a mellérendelő „mélygrammatika” és a képi erő tehát a magyar nyelv legfőbb megkülönböztető sajátossága. De a nyelvet történelmi és társadalmi erők formálják, tulajdonságaiból tehát következtetni lehet a beszélők társaslelki alkatára. S mivel a gondolkodás egyben nyelvi jelenség is, a nyelv tulajdonságai valamiképpen meg kell

feleljenek az észjárásnak. Ha vannak speciálisan magyar nyelvi sajátosságok – márpedig vannak – akkor a nekik megfelelő észjárást nyugodtan nevezhetjük magyarnak.

Azt azonban, hogy egy nyelvi sajátásnak miféle lelki tulajdonság felel meg, nagyon nehéz megállapítani. Ezidáig sehol senkinek sem sikerült kielégítően, s amíg nyelvi és lelki tulajdonságok agyfiziológiai alapjairól a jelenleginél sokkal többet nem tudunk, addig feltehetően nem is fog sikerülni. De Karácsony Sándor voltaképpen nem is ezzel a lehetetlenül nehéz feladattal birkózik. Valamiféle hályogkovács-zsenialitással megkerüli a kérdést. Neki a nyelv fentebb említett tulajdonságai voltaképpen analógiaként és rendező elvként kellene az emberek közösségi viselkedésétől és kulturális viszonyulásairól szerzett személyes tapasztalatok és a szépirodalomból gyűjtött példák rendezéséhez. Mai szóval Karácsony egy speciális – a magyar – „szocio-kulturális mező” empirikus struktúrájának átvilágítására használja az úgyszintén empirikus nyelvi vizsgálataiból leszűrt skémát. A magyar népi kultúra szerkezetét, „pattern”-jét keresi a nyelvben fellelhető szerkezet segítségével, a feladat nehézségéhez és úttörő jellegéhez képest meglepő sikerrel. Munkásságának ez a része, akár a kultúraelméletek többi nagy megalapozójáé, elsősorban részleteiben érvényes, s többnyire máig. Micsoda találó megfigyeléseket és példákat sorjáz mondjuk a primitív paraszti kommunák eredendő és elfojthatatlan autonómiaigényére, az önmagát a másikon s a másikat önmagán megmérő magatartás közösséget és kultúrát meghatározó tulajdonságaira! Alapvetően fontos az ilyen példákra épülő konkrét következtetése is: „Objektíve nem fontos, hogy az emberek egy véleményen legyenek, és dróton rángjanak. Hiszen az együttműködés lehetősége úgyis rajtam áll, az Én-en, mennyire tudom tekintetbe venni a nem-Én-t. Attól még dolgozhatunk össze, hogy nem vagyunk egyformák, mint ahogy gátolhatjuk egymást minden egyformaságunk mellett is.” Ez a megegyezésre kész objektivitás nyilvánul meg a társaslelki viszonyulások mellérendelési elvében, ami a társadalom kis autonóm közösségekből való felépülésének kedvez. Ez a szerkezet viszont világosan mutatja a történeti meghatározottságot: másként itt népként megmaradni nem igen lehetett volna; Karácsony kedvenc példái rá a székelyek s a hajdúk.

A példák tehát, s a belőlük leszűrhető részleges tanulságok Karácsony magyar észjárást vizsgáló elemzéseinek legfőbb és maradandó értékei; a nagyigényű általánosítások gyakran vitathatók, vagy ma már éppenséggel szemmel láthatóan tévesek. Így van ez azonban a kulturális antropológia többi nagy megalapozói esetében is; az ő műveikből is részletek aktuálisak s élnek máig. De ki merné azt állítani, hogy emiatt „idejétmúltak”, bár persze szükségképpen eljárt felettük az idő? Boas, Malinowski, Ruth Benedict, Mead, Lévi-Strauss munkásságát tanítványok serege folytatta, bírálta s javította, a tudományos munka természete

szerint. Karácsonyt ellenben sikerült úgy eltemetni, hogy egyetlen nyelvészen, Fabricius-Kovács Ferencen kívül kutatásait senki nem is igen emlegette; legfeljebb pedagógiai elveiből szivárgott el máig egy s más, kicsi enyhítésül oktatásügyünk sivatagjában. Ha valami, hát ez az eljárás az igazán idejétmúlt, nem Karácsony tudománya.

Bár ki tudja; ő maga tán még ez ellen a jelző ellen se tiltakozna, feltéve, hogy tudományos kíváncsiság a fedezete. *A magyar észjárás* arra tanít, hogy a mester önmaga felülmúlására biztasson; a professzor törekedjék, hogy tanítványainak sikerüljön elavulttá tenni az ő eredményeit: „A kutatás alapfeltétele: kiábrándítás az eddigiekből.” Ezek szerint a magyar professzor kötelessége az, „hogy saját legjobb tudása és lelkiismerete szerint mint egy őrsváltáson adja át posztját az utána következőknek, két nagy tanulság közlése közben. Egyik tanulság: a titkot nekünk eddig még nem sikerült megoldanunk. Másik tanulság: még mindig nem sikerült megadnunk magunkat a titok láttára. Még mindig nem tudunk eleget hozzá, hogy mondhassuk: sohasem oldhatjuk meg. Még mindig az az érzésünk: hátha? Eddigi eredményeink egyébként: módszeres eljárásban így és így, elért eredményben ez és ez. Próbáljátok jobban, ez így, ahogy mi próbáltuk, nem célravezető.”

Szabó Árpád irodalomtörténeti filozófiai kötetéről³⁴

Régebben nemigen volt szokás szabadon választhatni tankönyveket. Nemcsak a negyven évig „létező”-ben, előtte se. A Debreceni Református Kollégiumban például emberemlékezet (vagy legalábbis diákemlékezet) óta ugyanazokból a tankönyvekből tanulták, illetve tanították a retorikát, poétikát, lélektant, logikát, matematikát, fizikát; csak mintha a latin nyelvtant cserélték volna ki „modernebbre”, és a történelmet tanította Bödi bácsi (dr. Osváth Ödön) inkább a *Szigeti Veszedelem*ből, *A kuruc világ költészetéből* (Kardos Albert szerkesztésében) és *Mikes Leveleiből*; ez azonban jól beillett az ősi intézmény nyakas habitusába és hangulatába. Érthető volt hát a megrökönyödés, amikor Magyar tanár úr Lévay Ede vaskalapos matematikájának sokadik kiadása helyett Mattyasovszky Kasszián bencés tanár fejtörést kívánó (s megkövetelő!) új tankönyvét ajánlotta. De aki akarta, tanulhatta továbbra is a jó öreg protestáns Lévayból a „református” differenciálhányadost. (Mert megtanulni mindenkinek meg kellett; akkor még kötelező volt az iskolában a tanulás.) Mattyasovszky maradt a fejtörésre hajlamos kíváncsiaknak, és ez a választási szabadság tán még a „pápista” deriválnál is jobban bosszanthatta a református iskolaügy felkent öreit. De mit sem tehettek: akkor még csakugyan volt tanszabadság.

A választható tankönyvek mai paradicsomi (vagy inkább zsibvásári?) bőségében könnyű mosolyogni persze az öreg dogmatikus tanügyéreken. Csak az a bökkenő, hogy ha a sok többé-kevésbé hasonló tankönyvi változat között felbukkan véletlenül valami merőben másféle, akkor azt vagy agyonhallgatják, vagy dühösen rácsap a szakma, sőt egyenesen az intellektuális élvonal, mint legutóbb Szabó Árpád és Ferge Gábor szép kicsi filozófiakönyvére³⁵ a BUKSZ. Meglehet, Szabó Árpád és Ferge Gábor hasonló bünt követett el, mint hajdan a debreceni kollégiumban Magyar tanár úr? Választásra kínáltak kíváncsi diákoknak gondolkozást kívánó (és megkívánó!) kérdéseket a filozófiából?

Egy tankönyv jóságának első és elengedhetetlen feltétele valószínűleg az, hogy ne hazudjon. Ezért is találta Bödi bácsi fején a szöveget, amikor a magyar történelmet a *Szigeti*

³⁴ Forrás: Vekerdi László: Szabó Árpád: Magyarság. Irodalom és filozófia. = Tiszatáj 49 (1995) No. 3. pp. 85–90.

³⁵ Szabó Árpád – Ferge Gábor: Bevezetés a filozófiába. Gimnáziumok számára. Bp., 1993. Societas Philosophia Classica. [Klasszikus Filozófia Barátainak Egyesülete.] 238 p., 8 t.

Veszedelemből, *A kurucvilág költészetéből* és *Mikes Kelemen leveleiből* tanította. Ennek a követelménynek megfelelően Szabó Árpád és Ferge Gábor egy szóval se állítja, hogy valamiképpen az egész filozófia levezethető vagy legalább megérthető a görögökéből. Mindössze azt állítják, hogy „az ókori filozófia alapos ismerete nélkül szóra érdemes foglalkozás a filozófia problémáival ma sem lehetséges”. A szóra érdemes foglalkozásnak a küszöbére vezetik el a diákokat, a filozófiai diszciplínák görög világban differenciálódott spektruma szerint, logikától esztétikáig. És mintha csak az esztétika elveit kívánná demonstrálni az egész könyv: mondatai megfogalmazásától a betűtípusig és a szedésig, sőt, a beszédes képekig minden részletében szép. Meglehet, ez éppen a jó tankönyv második kritériuma. Csúf könyvből ugyanis, legyen amúgy mégoly okos, aligha fog a szépség iránt tán legfogékonyabb életkorában az ember szívesen tanulni. Keats híres sorai – ezért is szavalják annyian s értik oly kevesen – elsősorban tán épp az ifjúságról (bár nem feltétlenül az ifjúsághoz) szólnak. Szabó Árpád professzori varázsának mindenesetre az a titka, hogy megértette és közvetíteni tudja a *Grecian urn* fül-meg-nemhallotta édes dalát.

Ebben az értelemben logikus – és ontologikus – folytatása a *Bevezetésnek* Szabó Árpád második tankönyve, a *Magyarság. Irodalom és filozófia*.³⁶ „Olvasókönyv a filozófia és irodalom tanulásához”, fejti ki az alcím, Az Előszó aztán megadja a „használati utasítást” az olvasmányokhoz: „tanuljunk meg filozófusszemmel olvasni”.³⁷ S mindjárt be is mutatja egy ilyen olvasni tanulás példáját *Az ember tragédiájának* Prágai színével. A *Bevezetés* ismerői könnyen megérthetik a bőséges idézetekhez fűzött néhány találó mondatból, hogy a Kepler-jelenet szabályos filozófia, amelyből kiindulva eljuthatunk akár a modern analitikus tudományelméletek alapkérdéseiig. „De szabad-e megelégednünk az elmélettel, a teóriával? ... A gondolkodás elméletének csak akkor van igazán értelme, ha azt a gyakorlatban alkalmazni tudjuk.” Pont úgy, amint a Mattyasovszky-könyv – és a történelem – szerint a differenciál- és integrálszámítás értelme is az alkalmazásokból derül ki leginkább, s kiindulni is onnan indult ki. Hasonlóképpen a gondolkodás elmélete is a gyakorlatban gyökerezik. Sem a mindennapi beszédben, sem a tudomány nyelvén „nem tudunk egyebet közölni a másik emberrel, mint fogalmakat, csak ezekkel tudjuk elmondani neki a rajtunk kívül eső valóságra vonatkozó gondolatainkat”. Épp ennek az elmondásnak a „legáltalánosabb törvényeit kutató és rendszerező, főként a lét és a gondolkodás viszonyát vizsgáló tudomány”, a filozófia. „Már ebből is következik, hogy az élő filozófia a szervesen összetartozó közösség, a nemzet

³⁶ Szabó Árpád: *Magyarság. Irodalom és filozófia. Olvasókönyv a filozófia és az irodalom tanuláshoz*. Bp., 1994. Societas Philosophia Classica. [Klasszikus Filozófia Barátainak Egyesülete.] 293 p.

³⁷ A kötet bevezető tanulmánya ismét megjelent: Emlékkötet Szabó Árpád születésének 100. évfordulójára. A neves klasszikus filológus, tudománytörténész életmű-bibliográfiájával. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp., 2013. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 37–45. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 100.) (– a szerk. megj.)

mindennapi problémáiból bontakozik ki.” Ezért van az, idézi Szabó Árpád Karácsony Sándort, „hogy magyar filozófiáért klasszikus költőinkhez kell fordulnunk, mert tudósaink közül szoktak ugyan egyesek filozofálni is, de nem magyarul”. Azaz, nem a szervesen összetartozó közösség mindennapi problémáiból kiindulva, amint azt poétáink és íróink szükségképpen tették, Janus Pannonius, de tán már az Ómagyar Mária-siralom óta. A magyar poézis évszázadaiból válogatott, kommentárokkal és jegyzetekkel ellátott szemelvényekkel lehet tehát leginkább érvényesen bemutatni a magyar filozófiát. Szabó Árpád három nagy témakörbe csoportosítja szemelvényeit s hozzájuk fűzött megjegyzéseit.

A *Történeti visszapillantás*ban Janustól Bolyai Jánosig Szabó Árpád végigfut néhány óriáslépésben – a „lépőkre” is értve a szót – a magyar gondolkozás és az európai szellemiség viszonyán; bemutatja a honi világ szembesülését a korabeli Európával, a magyar szellem sorsát a honi visszahúzó és a többnyire legjobb esetben is legfeljebb ha közömbös Nyugat között. Talán véletlen, de lehetetlen sorsszerűnek nem látni, hogy a visszapillantás Guarino lelkes soraival kezdődik; „Fogadd a tied közé ezt a Janust, házi növendékemet, őt, aki nemzetségére nézve magyar, erkölcsében olasz, tudományában csodálatos, sőt bámulatra méltó...” és Gauss öreg barátjához, Bolyai Farkashoz írt levelével végződik: „Most valamit a Fiad munkájáról. Ha azzal kezdem, hogy nem szabad dicsérnem, bizonyára megütödsz egy pillanatra. De mást nem tehetek: ha dicsérném, magamat dicsérném...” A két levél között „a Mohácsot túlélő reneszánsz” kivirágzása Balassa Bálint költészetében és humanizmusában, a honfitársai elmaradottságát felismerő és tanításukén szó szerint mindenét feláldozó Apáczai, az akadémiaalapítási terveitől *A magyar néző* sztoikus magányába visszahúzó Bessenyei, a Himnusz és a *Parainesis* magasáról az egész korabeli Európán kritikusan végigtekintő Kölcsey (egyike „közéletünk legnemesebb jellemeinek”), a *Szózat*, a *Gondolatok a könyvtárban*, az *Előszó*, *A vén cigány* ki tudja, milyen kollektív mélységekből feltörő látáit fenséges sorokba rendező Vörösmarty... a válogatás a hozzá fűzött kommentárokkal fölvezet egy teljes magyar történeti ontológia körvonalait. Releváns mai tanulságokkal. „»Népek hazája, nagy világ!« – olvassuk a *Szózat*ban. Csakhogy a »népek hazája« nemigen ügyel a mi szózatainkra. Még kétségbeesett kiáltásainkra sem. Igazában nem is hazája ez még a népeknek, csak küzdőtere. Kis nép vagyunk, nagy, idegen érdekek útjában és keresztútjában... Vörösmarty, a nagy pesszimista alighanem optimista abban az egy sorban, amely föltételezi, hogy sírunkat Európa népei gyászkönyvekkel állnák körül. Ez éppen a mi tragikumunk és dilemmánk. Olthatatlanul vágyunk a nemzetek társaságára és az igazságra, amelynek uralkodnia kell a népek között éppúgy, mint az egyes emberek között. De ugyanakkor mégis hányszor kell egyedül éreznünk magunkat! Hiába kiáltunk és

vágyakozunk, »a nagyvilágon e kívül nincsen számunkra hely.«” Ha így halad a világ – tehetjük hozzá –, meglehet, még ez is elvész, s nekünk marad a – Cs. Gyimesi Éva találó szép szavával – „Honvágó a hazában”.

A történeti visszapillantásból szervesen bomlik ki a második rész: *A magyar filozófia*. A módszer ugyanaz, és ugyanaz a kommentárok hangnemét meghatározó két alapkommentátor is: Szerb Antal és Babits Mihály. A poéták után tőlük idéz legbővebben Szabó Árpád. Így például hosszan idézi Babitsot, mikor a magyar gondolkozás absztrakcióktól idegenkedő és a kézzelfoghatót kedvelő vonásait tárgyalja: „...A magyar képzeletben semmi sem maradt általános, halvány vagy eszményi. Még a légiesszárnyalás, a vallásos révület is tart nálunk valami kapcsolatot a földdel. A mi papunk a vaskos szavú, csaknem szabadszájú Pázmány Péter.” Lehet persze, hogy a példák, a Babitséi csakúgy, mint a Szabó Árpádei, inkább csak azokat győzik meg, akik eleve ilyennek látják a magyart; s tán még azokat se mindig győzik meg a nemzetkarakterológiai általánosítások: „Nyílt szemű és nyílt szellemű nép vagyunk. Kultúránk ezer éve együtt halad Európa kultúrájával. Nyíltságunk mély életbölcösségből, történelmünkéből fakad...” Melyik nép nem mondhatja el tájainkon magáról ugyanezt? El is mondja többnyire, hogy „az idegent egy évezreden át vendégszeretettel ölelte magához”. S ami a régmúltat illeti, még igaz is lehet. Románok, szlovákok, csehek, lengyelek, szlovének, horvátok, szerbek úgyszólván mind elmondták már magukról, hogy „nyelvünk a legkülönbözőbb elemeket tudta befogadni, anélkül, hogy elvesztette volna a jellegét. Országunk sokszínűsége, történelmünk viszontagságai hozzászoktattak bennünket a benyomások folytonos záporához, az élmények váltakozásához. Ezzel a nyíltsággal fogadjuk a szellemi élményt is.” Ami nem azt jelenti, hogy mindez rólunk – vagy inkább önmagunkról festett ideálunkról – ne lenne elmondható.

Ellenben közelebbi s távolabbi szomszédainkból csakugyan senki több joggal nem mondhatja el magáról, mint mi, hogy „irodalmunk egyik büszkesége a sok kitűnő műfordítás”. Hasonlóképpen találó a Babits-idézet: „Petőfi és Arany egyformán realisták. Vörösmartynál meg a Tündérhonba igyekvő Csongort váltig kíséri a sáros lábú Balga. A világirodalom legtisztább rajzú és legtárgyilagosabb tájfestő verseit a tüzes lírikus Petőfi írta. Itt minden gazdag, éles vonalú és konkrét. De még az is, aki olyan romantikus, mint Jókai, milyen élethűséggel ábrázolja ő is a színes világ apró figuráit! Akár középkori festőink a Krisztust ostromozó bajszos hajdút.” Amit különben a délnémet festőktől tanultak ők is, akárcsak az osztrákok, és a sáros lábú Balga is elmegy szegről-végről Papageno rokonának. Azaz, a nemzeti sajátosságok, bár kétségkívül megvannak, valahogyan szélesebb földrajzi és emberi sávba illeszkednek, és inkább tán valamiféle komparatiztikai skála szerint mérhetők,

ahogyan például Fried István próbálja. Pontosan erre figyelmeztet különben *A magyar filozófia* című rész végén Szabó Árpád: „...a Duna-táj sorsában osztozik a magyarral együtt több más nép is. Bizonyos, hogy ezek a népek, amelyeket összefűz a közös sors és a sok mindenben olyan hasonló történelem, ha egyszer akarják, könnyen meg is érthetik egymást. Hiszen a magyar már amúgy is régen kevert néppé lett a honfoglalás óta. Mint József Attila írta...” és következnek az annyiszor idézett – és a napi politikában annyiszor megcsúfolt – strófák *A Dunánál* c. versből, szépen-pontosan rímeltetve Ady *Magyar jakobinusok dalára* és *A Duna vallomására*, csakúgy, mint Eötvös József kevésbé ismert, de nem kevésbé szép *Bucsujára*. Az Eötvöstől József Attiláig ívelő Duna-versekben Szabó Árpád hallatlanul világosan és finoman mutatja be, miként változott a Duna a tragikus nemzeti múlt szimbólumából („*Buda, Mohács, Nándornál elfutó, / Tán honom könnye vagy te, nagy folyó?*”) a „szelíd jövővel” biztató remény, a harcos békévé oldó emlékezés jelképévé.

Szabó Árpád Babitsból, Aranyból, Petőfiből, Széchenyiből kiinduló magyar filozófiája logikusan torkollik a többség és a kisebbség egymáshoz való viszonyának a tárgyalásába, s egy reális – mert kézzelfogható és elképzelhető – megoldás álmába: „A többség mindig a nagyobb erő is. De a többség csak akkor élhet háborítatlan békében, ha tiszteletben tartja a mellette élő kisebbség autonómiáját. Mert a kisebbség, ha azt érzi, hogy nem élhet saját törvényei szerint, újra meg újra megzavarhatja, kérdéssé teheti a többség nyugalomát, békéjét. Ezért a többség feladata és kötelessége, hogy megőrizze a kisebbség autonómiáját, *saját többségi autonómiája érdekében*, mert a kisebbségnek erre nincs se módja, se ereje.” S jó tankönyvhöz és a magyar észjárás kézzelfoghatósági követelményének megfelelően még egyszer, személyhez szólóan is megismétli; mintegy „használati utasítást” csatolva az álmához: „Ha nem vagytok hajlandók elfogadni a másik embert ellenségnek, előbb-utóbb ő is rá kell jöjjön, hogy *ő sem lehet a ti ellenségetek.*” Naivitás? Ellenkezőleg, ha valami, hát ez a legszebb igazolása, hogy: „Nyílt szemű és nyílt szellemű nép vagyunk.” Mert *A magyar filozófia* végén ez a mondat pontosan következik a magyar poézis Janustól József Attiláig húzódó nagy ívéből.

A kör bezárult: a magyar filozófiának ez a Mohácsokat túlélte emberséges tétele vezeti át a diákot a *Történetfilozófiához*. Ebben a részben Szabó professzor bevezetőként vázolja röviden a historiográfia működését: a közösségek életét formáló események feltárásának és szűrésének a fontosságát, a *hagyomány* és a *forrás* mibenlétét, az idő szerepét, a történész különféle szempontok szerint vezetett „ásatásait” az idő egymásra rakódó rétegein át. Azután egy mesterien választott és interpretált „esettanulmány” segítségével bemutatja, hogyan alkalmazza a történész a fenti elveket, s hogyan fűzhető a gondos és kézzelfogható történeti

rekonstrukcióhoz releváns filozófiai értelmezés. Az esettanulmány témáját Benkő Samunál találta. A nagy kolozsvári történetíró egy mikrohistóriai remeklésében a Szabadságharc egyik híres epizódjának és a róla írt Petőfi-versnek a „ritmuseltolódását” vizsgálja. „Petőfi *Lenkei százada* című verse – írja *A história és a vers* című tanulmányában – 1848. augusztus 20-án jelent meg a Nép Barátjában. Lenkey János százados huszárjai viszont három hónappal korábban, május 28-án este hagyták el galíciai állomáshelyüket, s vágtak neki a Kárpátoknak, hogy hazájukba térjenek. Miért kellett tizenkét hétnek eltelnie ahhoz, hogy a költő átnyújtsa »cserfa-levelekből« kötött és örömkönnyei harmatával hintett koszorúját a huszárszázadnak? Az események logikája felől közeledve, erre a kérdésre keresünk választ.”

Nyilvánvaló, a választ – amelyben Benkő rámutat a versben explicite meg sem jelenő Kossuth meghatározó szerepére – Isten is a történetírói módszer bemutatásának és történetfilozófiai megfontolás alapjának teremtette; Szabó Árpád kitűnő tanári érzékkel választott. Összegezi diáktürelemhez sűrítve Benkő Samu minuciózus kutatásait, azután megvizsgálja az eseményeket a többi szereplő, nem utolsósorban az igencsak elmarasztalt hadügyminiszter, Mészáros Lázár szemszögéből, végül pedig visszaillant a történetekre a Világos utáni esztendőkből. A tanulság? Nincs tanulság; a diák hét gondosan fogalmazott kérdés nyomán maga töprenghet az olvasottakon: „tanuljunk meg filozófusszemmel olvasni”.

Így felkészülten vághat neki a diák *Az ember tragédiájából* válogatott bőséges szemelvényeknek. A kommentárok Madáchtól – közös születési évükön (1823) túl is – Petőfi kortársaként, sőt bizonyos értelemben eszmetársaként mutatják be; „a nagy tragédiát is az a magyar gondolatvilág alakította ki, amely egyrészt szellemi háttere volt mindannak, ami nálunk 48/49-ben történt, másrészt pedig nem tért ki ez a mű az elől se, hogy utólag értékelje, levonja a tanulságot a magyar sorstragédiából.” Ádám-Miltiadés szavaiban: „Csak egyedül én voltam a bolond, / Hivén, hogy ily népnek kell szabadság...” Petőfi fájó választási kudarc tükröződik, Szabadszálláson, három hónappal március tizenötödike után. De 1859/60-ban, a tragédia írásakor Madách már mindent más szemszögből lát, mint Petőfi 1848/49-ben, forradalmi lelkesedésében és hitében. Madách a hittal szembeállítja a kételkedéssel kezdődő tudást; ám tudja jól, hogy tudással nemcsak a hit, de végső soron maga a tudás sem igazolható. „Ezért az ember sorsa csak állandó ingadozás lehet a tudás és a hit között.” Ez az ingadozás végül is a tragédia tárgya, és ezt az ingadozást elemzi Szabó Árpád a „Hit és felvilágosodás” című fejezetben, Berzsenyi és legfőképpen Arany János filozófiája alapján. A görög tudomány kezdeteinek tudós megfejtője joggal mutathat rá – Arany János *Honnan és hová* című versének segítségével – a tudomány leküzdhetetlen korlátaira, minden tudás szükségképpen végességére. Ám ez semmiképpen sem jelenti a tudomány hiábavalóságát.

Éppen mert semmiféle ésszerű és tudományos érvelés eredménye sem lehet végleges, „egyre jobb és jobb magyarázatra törekszünk”. De nincs mindenre magyarázat, még kevésbé jó se. „Mit hisz a tudós? ő lássa...” – idézi a nagy ókor-tudás a magyar filozófia egyik (ha nem a fő) forrásául választott Aranyt. De a hit se tehet úgy, mintha nem létezne a felvilágosodás. Ady muzsikáló tisztaságú *Kis karácsonyi énekétől A Sion-hegy alattig*, Szerb Antal szavával Ady „legfurcsább és legszebb Isten-versé”-ig Szabó Árpád *A minden-titkok verseiből* válogatott strófákkal demonstrálja a modern ember teológia és dogma nélküli »Hiszek hitetlenül Istenben» Isten-élményét. Aztán egy hasonlóan szép fejezetben, mintegy plutarkhos-i párhuzamban Ady mellé, vázol egy Kosztolányi-portrét, az *Esti Kornél énekének* játékos könnyedségétől a *Hajnali részegség* tiszta áhítatáig ívelőt, »Nézd csak, tudom, hogy...» címmel. Aztán a végső, „A barátság”-ról szóló fejezet végén Petőfi – ahogyan ma mondanánk – „túlélését” villantja fel Aranyban; és a sorjázó emlékező versekben egyszer csak újra fellobban ráció és irracionalitás örök egymásrautaltságában és küzdelmében a megfejthetetlen, de megfejtést nem is igénylő titok.

„Hallom suhogni könnyű lépteit / És önfeledve ajkam szól: te itt?... / S döbbenve ismerek fel rajzomon / Egy-egy vonást, mit szellemujja von. / »Övé! kiáltom, itt ez itt övé: / A szín erős, nem illik együvé« / És áldom azt a láthatlan kezét... / Múlass velem soká, szelíd emlékezet!” Íme a kézzelfogható és meg nem fejthető titok. Ha valamihez, hát leginkább még a *Kis karácsonyi ének* gyermeki sóvárgásához fogható: „Istendicséretre / Mégis csak kiállok / De boldogok a pásztorok / S a három királyok...”

Örvendhetnének a diákok, akik ilyen okos és csinos tankönyvekből tanulhatnak, mint a *Magyarság* és a *Bevezetés*. De tanulhatnak-e csakugyan? Ki tudja, akad e napjainkban elég „Gödi bácsi” és „Magyari tanár úr”, aki csalhatatlan biztonsággal találjon rá a nagy pedagógiai fortéllyal összeszerkesztett tankönyvek zűrzavarában az igazira, és rá tudja bírni diákjait választására? Hiszen ehhez az is kéne, hogy akadjon Debreceni Kollégium, ahol még a rossz diákok is, sőt még a rossz tanárok is tudták, hogy a tanulás – egyebek közt – komoly *munka* is, és tanulni pedig *muszáj*.

ODÜSSZEIA A GÖRÖG MATEMATIKA TENGERÉN

Vázlat Szabó Árpád matematikatörténeti felfedezéseiről³⁸

A görög tudomány történeti, filológiai, értelmezési kérdései tizennyolcadik-tizenkilencedik századi kialakulásától fogva erősen foglalkoztatták a tudománytörténet-írást. A tizenkilencedik század utolsó harmadától, illetve végétől kezdve kiváltképpen nagy és fokozódó érdeklődést ébresztettek és vitákat váltottak ki a görög matematika kezdeteinek problémái; az eredet iránti szokásos érzékenységen túl a források szűkössége és bizonytalansága miatt is. Ebbe a hosszú fejlődésbe és heves vitákba kapcsolódnak be, régebbi s újabb nagy elődök nyomán, Szabó Árpád kutatásai.

Már kisgimnazista korában élénken érdeklődött a nyelvek iránt. 1931 és 1935 között a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán görög-latin szakon tanult, Eötvös-kollégistaként. Itt alapozta meg kivételes nyelvi-nyelvészeti tudását. Elsősorban a jelentéstan és a nyelvtörténeti módszertan úttörő kutatója, Gombocz Zoltán hatott rá, aki az egyetem nyelvészprofesszoraként egyben az Eötvös-kollégiumban is tanított. 1935-től Szabó Árpád ösztöndíjasként a Frankfurter Egyetemet látogatta, itt habilitált 1939-ben.

A Frankfurter Egyetemen, ameddig és ahogyan lehetett, a náci időkben is őrizték a német klasszika-filológia és ókortörténet nagy hagyományait olyan professzorok, mint Franz Altheim, Walter F. Otto (akit 1934–35-ben Königsbergbe száműztek), Kurt Riezler (akit mint „fajidegent” 1934 tavaszán egy SS-Abteilung a katedráról hurcolt el, ami ellen egyetlen hallgató, Kövendi Dénes mert tiltakozni³⁹), és Karl Reinhardt, aki meghatározóan hatott Szabó Árpádra, új utakat nyitó Parmenidész- és Platón-kutatásaival, széleskörűen tájékozódó nyílt filológiai módszerével, történelem iránti fogékonyságával; de túl ezeken tán egész szemléleté

³⁸ Forrás: Vekerdi László: Odüsszeia a görög matematika tengerén. Vázlat Szabó Árpád matematikatörténeti felfedezéseiről. = Természet Világa 133 (2002) No. 4. pp. 164–167.; No. 5. pp. 221–223.

³⁹ Reinhardt, Karl: Vermächtnis der Antike. Gesammelte Essays zur Philosophie und Geschichtsschreibung. Hrsg v. Carl Becker. Göttingen, 1960. Vandenhoeck u. Ruprecht. p. 395. Kövendi Dénes Szabó Árpád mellett a görög tudomány történetének legjelentősebb honi kutatója volt. Kurt Riezler melletti bátor kiállásával „hagyományt” folytatott: „Valamikor a 20-as években ti. – írja válogatott tanulmányaihoz írt előszavában fia – a ref. tanáregyesület közgyűlésén Ravasz László püspök szép köszöntőt mondott Horthy Miklósról, aki fehér lován stb. ..., és a hallgatóság ünnepélyesen felállt. Apámnak eszébe jutott a fehérterror meg az őt ért személyes macerák, elfutotta agyát a vér, és – nem állt fel. Ezért volt reménytelen” stb. ... Lásd: Kövendi Dénes. A kíséző tanulmányt írta, a szöveget válogatta: (ifj.) Kövendi Dénes. Bp., 2001. OPKM. p. 18. (Tudós tanárok – tanár tudósok)

vel, emberségével és stílusával.⁴⁰ Ámbár Szabó Árpád tudományterjesztő-irodalmi munkásságától és elragadó előadásaitól Walter Ottó lelkesültsége és „Létmegragadottsága” sem volt idegen.

Az Eötvös-kollégiumból és a frankfurti klasszika-filológusoktól hozott szellemben kezdte el előadásait 1940-ben frissen (és meglepően fiatalon) kinevezett professzorként Szabó Árpád a debreceni Tisza István Tudományegyetemen, ahol aztán 1948-ig tanított. A két évszám önmagában sejteti az ifjú klasszika-filológia professzor itteni gondjainak, feladatainak, lehetőségeinek a dimenzióit. Született pedagógus volt: vonzotta és kereste a tehetséges tanítványokat. Így került 1943-ban Platón-szemináriumára az akkori illegális kommunista párt aktivistájaként is tevékenykedő Lakatos Imre. A tanítással és tanulással járó viták és beszélgetések során kötöttek életre szóló szakmai és emberi barátságot.⁴¹

Mesteréhez, Reinhardthoz hasonlóan Szabó sem titkolta náci-ellenességét. Az 1942-ben megjelent *Perikles korá*-ból, amely az ország szellemi épségét és függetlenségét féltő Klasszikus Műveltség Barátai Egyesületének megbízásából íródott, ki is kellett hagynia néhány túlságosan félreérthetetlen mondatot. „Az történt ugyanis – írja a könyv 1977-es átdolgozott és az eredetire visszaállított formájában –, hogy bár én az Akhaimenidák perzsa birodalmáról beszéltem, de az olvasó önkéntelen a Harmadik Birodalomra gondolt. Amikor meg arról írtam, hogyan tiporták el az athéniak a kis semleges Mélosz szigetét, akadt, akinek eszébe jutott: Mi történt Dániával, Norvégiával, Hollandiával meg Belgiummal 1940 tavaszán.”⁴²

1948-ban megjelent ismeretterjesztő-tudományos könyve, a *Sokrates és Athén*, munkásságának ezt az ókortörténeti vonalát folytatja, s bár a szerző később erre a művére, marxista vonatkozásai miatt, fenntartással tekintett, akadnak bőven ebben is az akkori mába „átolvasható” mondatok. „A szofisztika – áll például a 72. lapon – haladó szellemű mozgalom volt ugyan, de nem sokat ér az a »haladás«, amelyet a gyakorlat, a realitás nem igazol.” És akár napjainknak is szólhat Szókratész törvényiszteletének az elemzése: „Az embernek önkéntelenül is Platón egyik idézett levele jut az eszébe: »Ne tűrjétek, hogy Szicilián vagy bármely más városon emberek uralkodjanak! A törvény legyen az úr – ez az én tanácsom.«”⁴³

⁴⁰ Walter Otto és Karl Reinhardt frankfurti hatásáról és különbségükről lásd: Uvo Hoelscher: Gedankreden auf Karl Reinhardt. Frankfurt A. M., 1959. Vittorio Klostermann. p. 20–21.

⁴¹ Long, Jancis: Lakatos in Hungary. = Philosophy of the Social Sciences 28 (1998) p. 252.

⁴² Szabó Árpád: Periklész kora. Történeti és politikai áttekintés. Bp., 1977. Magvető. pp. 199–200. (Gyorsuló idő)

⁴³ Szabó Árpád: Sokrates és Athén. Bp., 1948. Szikra. p. 87. (Tudomány és haladás 7.)

A kis könyv figyelemre méltó tisztán szakmai szempontból is: a *Social Construction of Science* irányzatait mai nagy divatjukat évtizedekkel megelőző és a maiaknál sokkal világosabban kifejtett felismerések találhatók benne a tételes gondolkozás társadalmi konstruáltságáról. 1940-ben megjelent tanulmánya, Az olympiai Hórák⁴⁴ pedig egy kultusz- és mítosztörténeti elemzés keretében azt a terminus- és fogalomtörténeti módszert vetíti előre, melynek alkalmazásával majd a görög matematika kibontakozásáról vázol merőben új képet. De másik nagy témakörének, a görög csillagászati világkép kibontakozását vizsgáló kutatásoknak a csirái is felismerhetők ebben a Hórák táncáról szóló szép kis tanulmányban, amint különben évtizedek múltán maga a szerző utal rá.⁴⁵

1948-ban a Debrecenben egyre súlyosabban „vonalkodó” légkörből Szabónak sikerült áthelyeztetnie magát a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol klasszika-filológiát és ókori történelmet tanított. Munkásságában itt még inkább előtérbe kerülnek reinhardti inspirációk, amint például az MTA I. Osztályának „ismeretterjesztő sorozatában” 1954-ben megjelent Homérosz-könyvéből látható. Kivált az Odüsszeia elemzésében és két eposz nézetkülönbségének az értelmezésében érhető tetten frankfurti mesterének a hatása. Ahogyan például világossá válik „a lépés a hősi-emberfelettitől a problematikus-emberihez”,⁴⁶ ami az Odüsszeiát alig egy nemzedéken belül az istenekre hivatkozó kollektív hősi rablókalandok köréből átvezeti az „okosság, leleményesség, ravaszság és furfang”⁴⁷ világába anélkül, hogy nagyon eltávolodva az Iliász heroikusan emberfeletti szemléletétől. S túl a Homérosz-könyvén, mintha Szabó egész most kibontakozó új kutatási irányára (vagy Lakatos szavaival szólva: kutatóprogramjára) érvényes lenne a frankfurti mester filológusi (vagy inkább tán odüsszeuszi?) önmérséklete: „Lényegében – emeli ki Reinhardt – az volt a szándékom, hogy egy adott körön belül, légvárak építése nélkül, járható útra tereljem a kezdetekre vonatkozóan felvetett kérdést.”⁴⁸

Szabó a maga „járható útjára” Parmenidész filozófiájának – Reinhardt kronológiai-filológiai felismeréseit követő – újraértelmezésével lépett, az ötvenes évek elején. Az *Acta Antiqua* első évfolyamában megjelent sorozatindító tanulmánya⁴⁹ a dolgok belső ellentmondásosságát feltáró parmenidészi logika hatását és fejlődését követve vázolja a

⁴⁴ Szabó Árpád. Az olympiai Hórák. + Die Horen von Olympia. = Egyetemes Philológiai Közlöny 64 (1940) No. 1. pp. 65–73.

⁴⁵ Szabó, Árpád: Zeitbestimmung mit Schattenbeobachtung. = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 27 (1991) pp. 31–41.

⁴⁶ Reinhardt, Karl: Von Werken und Formen. Vorträge und Aufsätze. Godesberg, 1948. Verlag Helmut Küpper. p. 36.

⁴⁷ Szabó Árpád: Homéros. Bp., 1954. Akadémiai. p. 126. (A MTA I. Osztályának ismeretterjesztő sorozata)

⁴⁸ Reinhardt: Von Werken... p. 162.

⁴⁹ Szabó, Árpád: Beiträge zur Geschichte der griechischen Dialektik. = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1 (1951–1952) No. 3–4. pp. 377–410.

dialektika történetét Hérakleitosz, a szofisztika, az atomizmus és mindenekelőtt Platón filozófiájában. Nyomatékosan kiemeli, hogy csak ezzel a fejlődéssel párhuzamban érthető meg a formális logika kialakulása, hiszen az eleaiak nem csupán egyes fogalmak belső ellentmondásosságát ismerték fel, hanem ugyanakkor előírták „az »ellentmondásmentesség« követelményét. Ezzel a követelménnyel kezdődik a logika története.”

Az eleata-sorozat második tanulmánya azután Parmenidész „hármast útját” kapcsolja az arisztotelészi logika három alap-principiumához,⁵⁰ a harmadik pedig, tágítva a látókört, megérteti, hogy miként ágazik el az ellentmondás-mentesség követelményénél a dialektika racionális fejlődése a misztikustól.⁵¹

A racionális elágazást követi, a matematikatörténet-írás néhány régebbi és számtalan új eredményére hivatkozva, a negyedik közlemény;⁵² bemutatva, hogyan küzdött ki magának a korai pythagoreus matematika nyilvánvalóan eleata-hatásra egy ellentmondás-mentességre alapuló specifikus „(gondolkodás) területi autonómiát”, elindulva a hosszú úton, amelyen járva a matematika „deduktív tudománnyá” vált. A kiinduló tételt, hogy a bizonyítani kívánt állítás ellenkezőjének a cáfolásával dolgozó „transzfinit bizonyítás” – az általánosan elfogadott nézettel ellentétben – egyáltalában nem „elszigetelt” a korai görög matematikában, egy széles körben olvasott svájci szaklapban is közölte.⁵³ Ezzel döntő fordulathoz értünk Szabó Árpád munkásságában.

Ekkorra a nagy professzor, az ELTE méltán legnépszerűbb előadóinak egyike (bár túlságosan nagy konkurenciával sajnos ekkor már aligha kellett versengenie) politikai nézeteiben és társadalomszemléletében messzire távolodott a felszabadulást közvetlenül követő évek lelkesedésétől és reményeitől. Ahogyan a harmincas évek végén–negyvenes évek elején, most is egyre élesebben fordult szembe a diktatorikus rendszerrel. Barátja, Lakatos Imre 1953-ban szabadult több mint három éves kistarcsai és recski internálásból, s Árpáddal felújították régebbi filozófiai vitáikat, beszélgetéseiket.⁵⁴ Lakatost Rényi Alfréd, az Akadémia Matematikai Kutatóintézetének igazgatója helyezte el az intézetben, s ő irányította a figyelmét matematikafilozófiai és matematikatörténeti kérdésekre és könyvekre. Ezek magát Rényit is erősen foglalkoztatták; így figyelt fel Szabó eleaiakról szóló tanulmányaira is. Az antik matematika története és értelmezése iránt Európa- és Amerika-szerte épp ez idő tájt erősen

⁵⁰ Szabó, Árpád: Zur Geschichte der Dialektik des Denkens. = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 2 (1953–1954) No. 1–2. pp. 17–57.

⁵¹ Szabó, Árpád: Zum Verständnis der Eleaten. = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 2 (1953–1954) No. 3–4. pp. 243–286.

⁵² Szabó, Árpád: Eleatica. = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 3 (1955) No. 1–2. pp. 67–102.

⁵³ Szabó, Árpád: Ein Lehrsatz der pythagoreischen Arithmetik. = Elemente der Mathematik 11 (1956) No. 5. pp. 101–105.

⁵⁴ Long id. műve pp. 288–289.

megnőtt érdeklődést a Rényi–Lakatos–Szabó triász kíváncsian követte. Az Eleatica-sorozat ötödik, záró közleményében⁵⁵ Szabó Árpád részletes és szakmatematikusnak dicséretére való irodalmi áttekintés keretében vázolt fel merőben új képet a görög matematika kezdeteiről, a parmenidészi dialektika fejlődéstörténetét feltáró addigi vizsgálatai alapján. Részletesen kifejti, hogyan és miért alkalmazták a pythagoreusok az értelemre hivatkozó Eleata lét-kritériumot szemléletet elvető tisztán gondolati bizonyítások kidolgozására, s lehettek így ők – és csak ők – a bizonyításokkal dolgozó matematika megteremtői. „A gondolkodás ellentmondásmentessége tehát tulajdonképpen az eleata *Erkenntnis-Programm* következtében vált a matematikai igazság egyetlen kritériumává.”

1957 elején Szabó Árpádot, aki még akkor is következetesen kiállt az október végén elfogadott követelések, köztük a szovjet csapatok kivonása mellett, megfosztották katedrájától. Rényi Alfréd hívta meg a Matematikai Kutatóintézetbe, s kérte fel matematikatörténeti kutatásainak a folytatására. Addigi vizsgálatait a *Matematikai Lapok* 1957-es évfolyamában foglalta össze „Hogyan lett a matematika deduktív tudománnyá?” címmel, két részben, a téma kiterjedt irodalmának a háttérében.⁵⁶ „A bizonyítás elsődleges logikai formája – összegez a második rész vége felé – a cáfolat; megcáfoljuk a tételünkkel ellenkező tételt azáltal, hogy kimutatjuk benne az ellentmondást. Ez volt Parmenidész és az eleaták módszere; nem bizonyítottak, hanem cáfolták a tételeikkel ellenkező nézeteket, kimutatván, hogy ezek ellentmondanak önmaguknak (...) A matematika a görögség előtti korban csak tapasztalati, praktikus ismeretek gyűjteménye volt. Azáltal, hogy az első pythagoreusok a 6. század végén vagy legkésőbb az 5. elején alkalmazták ezekre a gyakorlati ismeretekre az eleaták logikus módszerét, meglepő változást készítettek elő. A matematika azzá lett, amit ma ezen a néven értünk: deduktív tudománnyá. Ugyanakkor azonban az eleaták spekulatív logikája is egy olyan területen nyert alkalmazást, amely lényegének legjobban megfelelt. Ettől kezdve nemcsak a logika segítette elő a deduktív tudomány további fejlődését, hanem a matematika is visszahatott a logika fejlődésére.”

Filozófia-matematika-logika egymást kölcsönösen megtermékenyítő fejlődéséről vázolt tézisét Szabó Árpád – Reinhardt jó tanítványaként – aprólékos és kifinomult terminustörténeti értelmezéssel világítja át és finomítja. Levezeti, hogyan és miért változik „A matematikai

⁵⁵ Wie ist die Mathematik zu einer deduktiven Wissenschaft geworden? = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 4 (1956) [1957] No. 1–4. pp. 109–151. Lakatos „matematikai fordulatáról” lásd Kántor Sándorné utószavát a „Bizonyítások és cáfolatok” második magyar kiadásához (Bp., 1998. Typotex). Lakatos nézeteire döntő befolyást gyakorolt a Matematikai Kutatóintézetben eltöltött idő!

⁵⁶ Szabó Árpád: Hogyan lett a matematika deduktív tudománnyá? I–II. = Matematikai Lapok 8 (1957) No. 1–2. pp. 8–36., No. 3–4. pp. 232–247.

»bizonyítás« görög terminus technikusa⁵⁷ az eredeti, közvetlen „megmutatásra” utaló szemléletes jelentésből – ahogyan még Platón is használja a *Menón*ban – azzá a közvetett gondolati bizonyítássá, ahogyan a korai pythagoreusok alkalmazták nem szemléletes, csak elgondolható számokra vonatkozó tételeikben, például a végtelen sok prímszám létezését bizonyítóban. A tisztán gondolati bizonyításokban kiteljesülő aritmetika és a szemléletesség valamilyen formáját feladni nem tudó és nem is akaró geometria között így keletkezett – már Platón által észrevett – „feszültség” többlépcsős „feloldását” bonyolult és kifinomult terminus és fogalomtörténeti elemzésekkel követve rekonstruálja azután 1959-ben megjelent tanulmányában Szabó Árpád, hogy miként alakulhattak ki „A görög matematika definíciós-axiomatikus alapjai”.⁵⁸ 1960-ban pedig a görög matematika kezdeteiről és fejlődéséről szóló vizsgálatait és felfedezéseit egy német nyelven megjelent tanulmányban egyesítette és szintetizálta, fogalom- és terminustörténeti rendben tárva fel és mutatva be „Az euklideszi axiómarendszer kezdeteit”.⁵⁹ A már indulásakor igen tekintélyes *Archive for History of Exact Sciences* első évfolyamának első számában megjelent hosszú, alapos, nehéz, nyelvi és matematikai kompetenciát egyesítő (és olvasójától megkívánó) tanulmány egy csapásra a szakma nemzetközi élvonalába emelte a szerzőt. Megnyitotta az utat az újjászületett és – Joseph E. Hoffmann körül – lendületesen felívelő német és európai matematikatörténet-írás vezető egyéniségeihez. Szabó állandó és (remek német stílusa és ragyogó előadókészsége miatt is) közkedvelt vendége lett a tekintélyes obererwolfachi Matematikatörténeti Konferenciáknak.

Az Anfänge-cikk „továbbérlelt és bővített változata” magyar nyelven az *Osztályközleményekben* jelent meg, két részletben, „A matematika alapjainak euklideszi terminusai” címmel.⁶⁰ „Az itt összefoglalt kutatások értelmében – összegez mintegy előrevetítve jövő vizsgálatait – a rendszeres és deduktív matematika, történetének legelső szakaszában, nem volt egyéb, mint a filozófiának, közelebbről az eleai dialektikának egyik

⁵⁷ Szabó, Árpád: ΔΕΙΚΝΥΜΙ, als mathematischer Terminus für „Beweisen”. = *Maia. Rivista di letterature classiche. Nuova Serie* 10 (1958) No. 2. pp. 106–131.; Szabó Árpád: A matematikai „bizonyítás” görög terminus technikusa. = *Antik Tanulmányok* 5 (1958) No. 1–2. pp. 25–43.

⁵⁸ Szabó Árpád: A görög matematika definíciós-axiomatikus alapjai. = *Matematikai Lapok* 10 (1959) No. 1–2. pp. 72–121. – *A tanulmány újraközlése*: Szabó Árpád: A görög matematika. Tudománytörténeti visszapillantás. Piliscsaba – Bp., 1997. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület. pp. 35–72. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 4.) (– a szerk. kieg.)

⁵⁹ Szabó, Árpád: Anfänge des euklidischen Axiomensystems. = *Archive for History of Exact Sciences* 1 (1960–1962) No. 1. pp. 37–106. – *Ua. kötetben*: Oskar Becker: Zur Geschichte der griechischen Mathematik. Darmstadt, 1965. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. pp. 354–462. (– a szerk. kieg.)

⁶⁰ Szabó Árpád: A matematika alapjainak euklideszi terminusai. I–II. = *A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Fizikai Osztályának Közleményei* 10 (1960) pp. 441–468., 11 (1961) pp. 1–46. – *A tanulmány újraközlése*: Szabó Árpád: A görög matematika. Tudománytörténeti visszapillantás. Piliscsaba – Bp., 1997. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület. pp. 73–136. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 4.) (– a szerk. kieg.)

ága. A görög matematika tulajdonképpen a *geometria* elméleti megalapozásával szakadt ki a filozófiából és lett tőle függetlenné.”

A függetlenné válás a számfogalom mélyreható változásával járt együtt, és merőben új mennyiségfogalom megteremtésére vezetett. Szabó Árpád terminustörténeti és fogalomértelmezési „mélyfúrásokkal” sorra feltárja, hogyan alakítja ki a geometria megalapozására irányuló törekvésekkel „függetlenné” vált matematika magának a „logosz szerinti egyenlőség” fogalmát, amiből aztán a köznyelvben „analógia”, a matematikában pedig Eudoxosz kezében a „mennyiségekre” alkalmazott precíz és kifogástalan arányelmélet lesz,⁶¹ hogyan teremti meg a geometria tetszőleges téglalapok négyzetté alakíthatóságának felfedezésével a lineárisan nem, de négyzetesen összemérhető vonalszakasz-mennyiség fogalmát,⁶² hogyan nyitják meg a pythagoreusok a mérőlappal ellátott monochordon, a *kanonon* végzett kísérleteik teoretikus értelmezésével a matematikát újból az empiria felé.⁶³ A terminustörténeti elemzéseket újból egy nagy *Archive*-cikk foglalja egybe,⁶⁴ amelyben – terminológiája tükrében – a görög matematika kibontakozása a módszeréhez elfogadott Eleata-kihívásra definatorikus-axiomatikus megalapozással válaszoló, ám a tapasztalat felé nyitott vállalkozásként mutatkozik. Akárcsak Karl Popper épp azidőtájt uralkodóvá váló falzifikációs-definatorikus tudományfilozófájában maga a tudomány.

Ez a „rímelés” is hozzájárulhatott tán az eredményeket rendszerező, összekötő, kibővítő, tágas matematikatörténeti és szakirodalmi keretben bemutatató könyve, az *Anfänge der griechischen Mathematik*⁶⁵ nagy nemzetközi sikeréhez. A lényeg azonban a gondolatok eredetisége és frissessége volt, az elemzések kifinomultsága és megbízhatósága, a kronológiai és eszmetörténeti elrendezés világossága, ahogyan a könyv az Eleata „Erkenntnis-Programm” elfogadása után a program rombolóan radikális következményeitől konstruktív-operatív korlátozásokkal védekező geometriát elvezeti csúcsteljesítményét, a kúpszeletek elméletét lehetővé tevő „területillesztés” eddigieknél megbízhatóbb új történeti értelmezésének (megint mennyire reinhardti vonás!) a küszöbére.⁶⁶

⁶¹ Szabó, Árpád: ΑΝΑΛΟΓΙΑ. = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 10 (1962) No. 1–3. pp. 237–245.

⁶² Szabó, Árpád: Der mathematische Begriff δόναμις und das sog. 'geometrische Mittel'. = Maia. Rivista di letteratura classica. Nuova Serie 15 (1963) No. 2. pp. 219–256.

⁶³ Szabó, Árpád: Der Ursprung des „euklidischen Verfahrens” und die Harmonielehre der pythagoräer. = Mathematische Annalen 150 (1963) pp. 203–217.

⁶⁴ Szabó, Árpád: Die frühgriechische Proportionenlehre im Spiegel ihrer Terminologie. = Archive for History of Exact Sciences 2 (1965) No. 3. pp. 197–270.

⁶⁵ Szabó, Árpád: Anfänge der griechischen Mathematik. Budapest – München – Wien, 1969. Akadémiai – R. Oldenbourg. 494 p.

⁶⁶ Szabó, Árpád: Ein Lob auf die alpythagoreische Geometrie (Epinomis 990 d 1–6). = Hermes 98 (1970) No. 4. pp. 405–421.; Szabó, Árpád: „Die Muse der Pythagoreer”. Zur Frühgeschichte der Geometrie. = Historia Mathematica 1 (1974) No. 3. pp. 291–316.

A könyv megnyitotta az utat szerzőjének meghívások és akadémiai-intézményi tagságok hosszú sorához. A Magyar irodalmi lexikon vagy az Akadémiai gyászjelentés felsorolásából⁶⁷ láthatóan kevés itthon maradt magyar tudós dicsekedhet hasonlóval, kivált a humaniorák területén. A sikerhez hathatósan hozzájárult régi barátjának, Lakatos Imrének a segítsége, aki a hatvanas évek közepére, második felére a Londoni Egyetem professzoraként, fontos tanulmányok szerzőjeként és egy tekintélyes brit tudományfilozófiai-tudománytörténeti folyóirat, valamint egy nagy visszhangot verő tanulmánygyűjtemény szerkesztőjeként a tudományfilozófiával szövetkezett tudománytörténet-írás fő (és több mint szakmai) tekintélyei – Popper, Kuhn, Feyerabend – mellé emelkedett.⁶⁸ Meghívására Szabó Árpád 1968-ban előadást tartott Londonban a tudományos fogalomalkotás természetéről, s ha csak tehette, különben is ellátogatott Londonba Lakatoshoz. Lakatos – mint Paul Feyerabenddel váltott leveleiből kitűnik⁶⁹ – nem titkolta, hogy sokat tanult Szabótól; ő pedig az 1973-as első Tudománytörténeti és Tudományfilozófiai Konferencián hozzászólásában az analízis-szintézis kérdésköréhez nyomatékkal hivatkozik Lakatos 1963–64-ben megjelent *Bizonyítások és cáfolatokjára*, matematikafilozófiai alapvetésére.⁷⁰ Barátja halála után az *Anfänge* 1978-as angol nyelvű kiadását⁷¹ Lakatos Imre (1922–1974) emlékének ajánlotta. A matematikatörténet-filozófia fogalmának megteremtése és a szakma megalapozása – Rényi Alfréd szakmai és emberi segítségével – két magyar tudós érdeme. Valószínűleg egyikük se tudott róla, hogy az első hasonló feladatot a művészettörténet-filozófia kigondolásával Fülep Lajos vetette fel.

⁶⁷ A Görög Tudományos Akadémia, az Interdisciplinary Academy (Finnország), az Accademia del Mediterraneo (Roma), az Accademia Lucchese di Scienze (Lucca), a Hadmard Academy (Pakisztán), a Center for Advanced Studies (Stanford, Kalifornia), a Wissenschaftskolleg (Berlin), az Istituto per la Storia de Magna Grecia (Taranto), az Istituto Siciliano per la Storia Antica (Palermo) tagja, a Goethe Egyetem (Frankfurt am Main) díszdoktora...” Fontosabb lenne azonban ismerni külföldi előadásainak a helyszínét és idejét; ez azonban már a Szabó Árpád-filológia feladata lesz. – Szabó Árpád életrajzi kronológiáját, s benne előadásainak idejét és helyszíneit közli: Emlékkötet Szabó Árpád születésének 100. évfordulójára. A neves klasszikus filológus, tudománytörténész életmű-bibliográfiájával. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp., 2013. Magyar Tudománytörténeti Intézet. 332 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 100.) (– a szerk. megj.)

⁶⁸ Criticism and the Growth of Knowledge. Ed. By Imre Lakatos and Alan Musgrave. Cambridge, 1970. Cambridge U. P. 282 p.; Paul Feyerabend: Imre Lakatos. = The British Journal for the Philosophy of Science. Vol. 26. (1975) pp. 1–18.; I. Lakatos (Obituary). = Nature Vol. 250. 12 July 1974. p. 171.

⁶⁹ For and against method. Imre Lakatos – Paul Feyerabend. Including Lakatos’ Lectures on Scientific Method and the Lakatos–Feyerabend Correspondence. Ed. and with an introduction by Matteo Motterlini. Chicago, 1999. Univ. Of Chicago Press, p. 230, note 122.

⁷⁰ Szabó, Árpád: Analysis und Synthesis (Pappus II. p. 634 ff. Hultsch). Auszug eines Beitrages (secondary paper) zum Referat von Prof. J. Hintikka an der First International Conference on the History and Philosophy of Science. Jyväskylä-Finnland, 28 Juni – 6 Juli 1973. = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 10–11 (1974–1975) pp. 155–164.

⁷¹ Szabó, Árpád: The Beginnings of Greek Mathematics. Transl. Anton M. Ungar. Budapest – Dordrecht, 1978. Akadémiai – D. Reidel Publ. Comp. 358 p. (Synthese historical library 17.) Lásd: To the memory of my friend Imre Lakatos (1922–1974). (p. 5.)

Az *Anfänge* célja és – Lakatos értelmében vett – Research Programm-ja a görög matematikai fejlődés új képének a lehető legteljesebb felvázolása volt; a könyv *Appendixe* szerint elsősorban a másodfokú problémák Euklidész előtti geometriai megoldásának illetőleg az apollónioszi-arkhimédészi kúpszelet-elméletnek az irányában. „Sajnos – olvasható az 1994-ben megjelent és az egész matematikatörténeti életművét összegező-újrarendező könyve előszavában – túlságosan merész lenne azt állítani, hogy ez a remény megvalósult.”⁷² De a hetvenes években az addig elsősorban teoretikus területekre vonatkozó vizsgálatok mellé váratlanul csatlakoztak a remény megvalósulását segítő felfedezések a korai görög alkalmazott matematika területéről.

„Kiindult ez a munkám – írja Szabó Árpád az *Antik csillagászati világképről* szóló könyve előszavában – *Vitruvius*nak abból a szövegéből, amely hírt ad arról, hogy a Kr. e. utolsó évszázadban városról városra gondosan számon tartották a napóra mutatójának, az ún. *gnómónnak* és napéjegyenlőségi déli árnyékának az arányát. Vitruvius csak azt jegyzi meg ezzel az aránnyal kapcsolatban, hogy ennek az ismerte elengedhetetlen annak a számára, aki az említett helyeken napórát akar készíteni. A latin szöveg modern kiadója azonban hozzáfűzi ehhez mindjárt azt is, hogy ilyen arányszámokból számították ki az ókoriak a megnevezett helyek *földrajzi szélességét*.”⁷³ Ugyanez kiszámítható a leghosszabb nap nappal-éjszaka arányából is, valamint ez az arány a *gnómónnak* és napéjegyenlőségi déli árnyékának az arányából. Ezeket a számításokat már a Kr. e. második században Hipparkhosz jól ismertként említi, s mivel a számításokhoz trigonometria szükséges, már a Hipparkhosz előtti görög matematikusoknak érteniük kellett a trigonometriai számításokhoz és szögtáblázatok készítéséhez. De hogyan járhattak el, mikor még jóval később is a kör könnyen elvégezhető jellegzetes osztásaival mérték általában a szögeket?

A szög- és ívproblémákra a görög geometriában Erkka Maula eudoxos-kutatásai hívták fel Szabó Árpád figyelmét; Maulával azután a finnországi Oulu Egyetemen 1978-ban hosszabb kutatási program keretében vizsgálták a kérdést. Az eredményekről a következő esztendőben Szabó Árpád jó néhány közleményben számolt be, s 1982-ben az Athéni

⁷² Szabó, Árpád: *Die Entfaltung der griechischen Mathematik*. Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, 1994. B. I. Wissenschaftsverlag. p. 7. (Lehrbücher und Monographien zur Didaktik der Mathematik 26.)

⁷³ Szabó Árpád: *Árnyék – naptár – földrajz – geometria*. Szerk.: Mayer Gyula. Bp., 1998. Typotex. 234 p., 18. t. (az idézett rész: p. 7.) – A kötet előszava újra megjelent: Emlékkötet Szabó Árpád születésének 100. évfordulójára. A neves klasszikus filológus, tudománytörténész életmű-bibliográfiájával. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp., 2013. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 249–251. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 100.) (– a szerk. megj.)

Akadémia kiadásában a „földrajzi szélesség”-re utaló *Enklíma* címmel megjelent könyvükben foglalta össze az eredményeket.⁷⁴ A könyv fényt derít a korai görög hűrtáblázatok számítási módszereire, és rámutat Euklidész jó néhány tételének – köztük a „területillesztés” szempontjából alapvető II. 6-nak – összefüggésére a gnómónszámításokkal illetőleg a hűrtáblázatokkal. De túl ezeken az alkalmazott matematikai kérdéseken új és meglepő fényt vetnek az *Enklíma* fejezetei az egész görög geocentrikus világkép kibontakozására, ahogyan a napéjegyenlőségi és a két napfordulói déli gnómónárnyék-gnómón arányokból adódó (horizonttól számított) irányokat felvetítve az éggömbre megszerkesztették a Nap éves égi útját tükröző „égi geográfia” geometriai modelljét (a geocentrikus világképet megtestesítő és szimbolizáló későbbi armilláriumok őseit). Egy adott helyen felállított gnómónnak a meridiánra vetülő árnyéka pedig napéjegyenlőségi-napfordulói beosztásaival „látható képe az egymással nem egyenlő négy évszagnak. Ez »a Hórák tánca«”, utal Szabó Árpád 1991-ben ifjúkori dolgozatára.⁷⁵

A gnómóngeometria tehát Világmodell és Kalendárium egyszerre; a gnómón – a csúcspontjában elképzelt Földdel – a maga egyszerű ám furfangos geometriájában teljes „Gnómón-világkép”, a geocentrikus görög világkép matematikai reprezentációja és szimbóluma. Az a hatalmas obelisz, amit Augustus szállítatott át Egyiptomból és állítatott fel Rómában, óriási gnómón-kalendárium és világkép egyszerre: szakrális kalendárium.

Az 1999-es esztendő tudománytörténeti sikerkönyvében J. L. Heilbron a középkori és reneszánsz katedrálisok padlóján olykor még ma is látható osztott meridiánvonalról állapította meg ugyanezt; a gnómón csúcsának a szerepét itt egy alkalmasan elhelyezett ablak töltötte be.⁷⁶

„A bolygómozgások magyarázatától eltekintve – hangsúlyozza Szabó Árpád – a téves geocentrikus világkép számos tekintetben mégis jelentős, hasznos, sőt, legalábbis átmenetileg, szükséges is volt. Lehetővé tette a tudomány néhány fontos fogalmának a megalkotását, fogalmakét, melyeket alig változott értelemben használunk ma is.”⁷⁷ Használta ezeket a fogalmakat az egész antik művelődés és irodalom; Szabó beszédes példák tömegével illusztrálja. Úgyhogy a geocentrikus világképről szóló szép könyve valósággal a gnómón-világkép kultúrtörténete, Simonyi professzor értelmében használva a szót.

⁷⁴ Szabó, Árpád – Maula, Erka: ΕΓΚΛΙΜΑ. Untersuchungen zur Frühgeschichte der griechischen Astronomie, Geographie und der Sehnentafeln. Athen, 1982. Academy of Athens. 253 p., [7] t., (Forschungsinstitut für Griechische Philosophie)

⁷⁵ Lásd: Szabó Árpád. Az olympiai Hórák. + Die Horen von Olympia. = Egyetemes Philológiai Közlöny 64 (1940) No. 1. pp. 65–73.

⁷⁶ Heilbron, J. L.: The Sun in the Church. Cathedrals as Solar Observatories. Cambridge Mass., 1999. Harvard Univ. Press.

⁷⁷ Szabó, Árpád: Das geozentrische Weltbild. Astronomie, Geographie und Mathematik der Griechen. München, 1992. Deutscher Taschenbuch Verlag. 378 p. (DTV Wissenschaft)

A párhuzam tán a tekintetben is releváns, ahogyan Szabó Árpád kivételes tehetségével a mindenkori magyar kultúrhivatalosság gazdálkodott. Az Akadémia Szentágotthai János elnöksége idején és erélyes közbenjárása 1979. évi 139. Közgyűlésén levelező tagjai sorába választotta – székfoglaló előadását 1980. február 21-én *A leghosszabb nap* címmel a gnómónvilágképről tartotta⁷⁸ – de a nagy professzor 1956 után többé már soha nem jutott rendes egyetemi katedrához. A rendszerváltás után egy ideig előadott a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen, de az egyetem – őt személy szerint is érintő – belső zavarai kedvét szegték. Előadói és tanítói energiáit az egyre szaporodó külföldi meghívások és egy – nemcsak mifelénk – példátlan filozófiai-pedagógiai periodika, a Ferge Gábor, Csejtei Dezső, Endreffy Zoltán szerkesztésében elindult EXISTENTIA tervezése és támogatása kötötte le. Támogatta az új folyóiratot a régebbi tanulmányait új szempontok szerint átrendező, kibővítő és nem utolsó sorban közérthető értekezésekkel, egyebek közt Euklidészről és az eleaták filozófiájáról, Parmenidesről, Platón életéről és Phaidónjáról (amit teljes egészségben lefordított és bilinguis kiadásban, pompásan reprodukált vázaképekkel kíséren közölt), az eleai Zénónról, *Sophia és philosophiáról*. De támogatása nem korlátozódott a szellemeikre: a nyilvánvalóan anyagi gondokkal küszködő, külsejében is kivételesen szép (tehát drága) periodika életben tartása érdekében 1993-ban létrehozta a *Societas Philosophia Classicát*, és a III. kötettől vállalta az EXISTENTIA főszerkesztői posztját. Emlékezett talán még régről, a *Perikles kora* idejéből *A Klasszikus Műveltség Barátai Egyesületére?* Mindenesetre „Sophia” és „philosophia” Thalészról Marcus Aureliusig hullámozó változásainak áttekintése végén az idézet akár programnak tekinthető: „Szeresd munkakörödet, amelybe beletanultál, és leld benne örömet. Ami még hátra van az életből, azt úgy éld le, hogy minden dolgot szívvel-lélekkel az istenekre bízod, az emberek közül pedig senkinek se légy se zsarnoka, se szolgája.”⁷⁹

Az EXISTENTIA-ban közölt tanulmányai filozófiai-filozófiatörténeti (filozófiatörténet-filozófiai) háttér gyanánt tekinthetők a kilencvenes évek főművéhez, az 1994-ben megjelent *Entfaltung der Griechischen Mathematik*hoz. Az Előszó, utalva a szöveges források szegénységére, kiemeli a szakkifejezések jelentőségét: „a legfontosabb és legkifizetőbb forrása a tudománytörténetnek, amit minduntalan felhasználunk, maga a matematikai

⁷⁸ Szabó Árpád: *A leghosszabb nap*. = MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 29 (1980) pp. 217–233.

⁷⁹ Szabó Árpád: „Sophia” és „philosophia”. = *Existencia* 1 (1991) No. 1–2. pp. 151–178. (az idézett hely: p. 177.) – A tanulmány újra megjelent az *Existencia* 2004-ben kiadott különszámában, amelyben a folyóirat 1–8. évfolyamaiban közreadott Szabó Árpád-tanulmányokat és fordításokat teljes szövegükkel, az eredeti oldalszámok megtartásával újra kiadtak. (– a szerk. megj.)

terminológia.”⁸⁰ És a terminológia mellett a szétszórt, nemegyszer szépirodalmi alkotásokban rejtőzködő nyelvi adatok. S mégis milyen hanyagul bánnak mindkettővel történészek és filológusok! Mennyi félreértéstől hemzseg a tudománytörténet-írás! Így aztán a szakirodalom alapos kritikai értékelése maga is fontos forrás lehet, Szabó Árpád ifjúkorától bőven élt vele, az *Entfaltung*ban pedig meghatározta saját munkásságának a helyét vagy inkább „enklimá”-ját a szakirodalom „szellemi geográfiájában”.

A könyv sokkal több a matematikai *Anfänge* és a csillagászati *Das geocentrische Weltbild* szintézisénel: feltárja, helyesebben „racionálisan rekonstruálja” a görög matematikai tudás fejlődését Euklidészig és Ptolemaioszig, addig, ahonét már töretlenül folytatható lesz a késő középkori-renaisszansz asztronómiában és a koraújkori matematikában. A főszöveghez csatolt három függelék pedig kiemel három, a régebbi és a mai tudománytörténet-írásban lényegében megoldottnak vélt neuralgikus témakört (Theaitetos „matematikája”, az Euklidész előtti arányelmélet, az *Elemek* „geometrikus algebrája”) melyek az *Entfaltung* megvilágításában merőben másként látszanak, de mivel nem tartoznak szigorúan a könyv főirányába, (amit „Az asztronómia hozadéka”, „A zeneelmélet és az arányok”, „A matematikai irracionális” és „A geometria euklidészi rendszere” főcímek jelölnék ki), függelékbe kerülnek, oldalágként vagy pedig további kutatásokra váró irányok gyanánt. Az *Anfänge* egykori Appendixe pedig bekerült „A matematikai irracionális” főcím alá, végleg a tudománytörténeti legendák körébe sorolva a Theodórosz elméletét „tökéletesítő” Theaitetosról és a négyzetátló összemérhetetlenségének a felfedezése által kiváltott „botrányról” szóló tudós fejtegetéseket.

„Az előző fejezetekben tárgyalt területgeometria (Flächengeometrie) – kezdődik „A matematikai irracionális kronológiája” című fejezet – olyan problémákat oldott meg, melyek elsősorban az arányelméletben és az inkommensurabilitás felfedezésével kapcsolatban merültek fel. A harmadik és a negyedik arányost a területparabolával szerkesztették, a középarányos különféle formáit az elliptikus és hiperbolikus területillesztéssel.”⁸¹ A *dynasthiai* és a *dynamis* terminusok jelentésének megfejtésével nyert tudománytörténeti eredmények ismertetése után pedig így összegez: „Az inkommensurabilitás tanának az a fejlődési foka, amely az *Elemek* X. könyvében megjelenik, mindenesetre későbbi mint maga a *dynamis* fogalom és az itt tárgyalt területgeometria – eltekintve természetesen a területgeometria Apollóniosz általi még későbbi alkalmazásától.”⁸² Önkéntelenül újból Karl Reinhardt jut az ember eszébe: „Wer nur begeistert sein, wer aus den Quellen trinken will, der

⁸⁰ Szabó, Árpád: Die Entfaltung der griechischen Mathematik. p. 13.

⁸¹ Uo. p. 290.

⁸² Uo. p. 296.

greife nicht zu diesem Buch, in dem um alles immer nur herumgeredet, alles Unmittelbare umgebrochen, immer vor Türen geführt wird, in die man nicht eintritt. Mit dem Unterschied von anderen Büchern höchstens, dass darum gewusst wird.”⁸³

A matematika filozófiájáról 1965-ben Londonban rendezett kongresszuson „Popper – írja egy 2001-ből származó tanulmány – hozzászólt Szabó téziséhez, miszerint Euklidész axiomatikus módszere az eleata filozófusok dialektikájából származott. Popper (eredetileg 1952-es) sejtése nem volt összeegyeztethetetlen Szabóéval, de a hangsúlyt elsősorban arra a *problémára* helyezte, amit az *Elemek* megold. Ez a probléma az inkommensurabilitás felfedezése volt, amiből kiderült, hogy a Pythagoreusok kísérlete a világ megértésére természetes egész számok aritmetikája alapján soha nem sikerülhet. Euklidész könyve megoldotta, geometriával helyettesítve az aritmetikát a kozmológia alapja gyanánt. Így az *Elemek* alapján kozmológiai értekezés volt a végső geometriai »Elemekről«, melyekre a világ felbontható.”⁸⁴

Az *Elemek* – derült ki Szabó Árpád sok évtizedes türelmes, tüzetes vizsgálataiból – valamiképpen csakugyan „kozmológiai” könyv, ha nem is úgy, mint 1965-ben Sir Karl sejtette. Kozmológiai könyv közvetlenebb, alkalmazott (vagy amolyan kvázi-lakatosi „quasiempirical”) értelemben: a gnómón-világképhez (és a szögtáblázatokhoz) szükséges geometria kidolgozásával. Ami pedig a „problémát” illeti, az a *dynamis* terminus technicus jelentésének megfejtésével szinte „magától” feloldódott a területgeometria szép logikus fejlődésében, ahogyan azt a Pythagoreusok – Eleaták-sugallta – „Múzsája” megkövetelte.

Az *Anfänge*, a *Das geocentrische Weltbild*, az *Entfaltung* a század néhány megkerülhetetlen tudománytörténeti-tudományfilozófiai művéhez tartozik, s a szakma legelsői közt jelölik ki Szabó Árpád helyét. De a professzor arcképéhez szervesen hozzátartoznak irodalomtörténeti, nyelvészeti, ókortörténeti munkái; a magyar irodalom legnagyobbjaihoz méltó nyelven megírt ismeretterjesztő, felvilágosító, ifjúsági könyvei; világos nyelvi és szakmai megfogalmazásukkal tündöklő tankönyvei. Programként, de akár hitvallásként is felfogható, amit az általa létrehozni segített és lelkesen patronált Magyar Tudománytörténeti Intézet szerkesztésében megjelent felsőoktatási segédkönyvének, remekbe sikerült *A görög matematikának* előszavában írt:

⁸³ Reinhardt: Von Werken... p. 8. Szabó Árpád két előző mondatdal együtt idézi a *Vermächtnis der Antiker*ről írt recenziójában, lásd: *Deutsche Literaturzeitung* 82 (1961) pp. 219–220.

⁸⁴ Glas, Eduard: The „Popperian Programme” and Mathematics. Part II. From Quasi-Empiricism to Mathematical Research Programme. = *Studies in History and Philosophy of Science Part A*. 32 (2001) pp. 355–376.

„Ne feledjük: a tudomány egy-egy eredményének történeti vizsgálata teljesebbé teheti a megértést a szakma határain túl is.”⁸⁵ Tekintható akár szellemi örökség gyanánt; jó lenne hinni, hogy a szakma határain túl is.

Szabó Árpád 2001. szeptember 13-án, életének 88. évében hunyt el, hirtelen és váratlanul. Mintha néki is a thébai Teiresziász lelke jósolta volna meg, mint kedves Odüsszeuszának: „...A tengerről jó majd a halálod /gyöngéden közelít hozzád, és könnyű öregség/ végén sújt csak rád...”

⁸⁵ Szabó Árpád: A görög matematika. Tudománytörténeti visszapillantás. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 1997. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület. 195 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 4) (az idézett rész: p. 7.) A kötet Szabó Árpád következő írásait tartalmazza: Hogyan lett a matematika deduktív tudománnyá?, A görög matematika definíciós-axiomatikus alapjai, A „négyzetérték” fogalma és az ún. „geometriai közép”, Euklidész Elemei, A matematika alapjainak euklidészi terminusai. – A kötet előszava ismét megjelent: Emlékkötet Szabó Árpád születésének 100. évfordulójára. Bp., 2013. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 205–206. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 100.) (– a szerk. kieg.)

MEGÉRTETLENÜL MEGÉRTENI!

Három magyar tanár: Karácsony Sándor, Németh László, Szabó Árpád⁸⁶

Keresve se lehetne másfélébb embereket találni, mondhatja, aki ismerte az említett bárom nagy tanárt. Már csak külsőre is: Sándor bácsiból egymagából kitellett volna a másik kettő, Németh László kétszer is, amilyen sovány volt vásárhelyi tanársága idején. De belülről is három külön világ volt a három ember; ezt ők maguk is pontosan érezték, s minden közeledési-közelítési kísérlet hiábavalónak bizonyult közöttük, ha különbözőségük nyílt ellentétekbe nem is igen csapott át. Ellenkezőleg: ha tartózkodással is, de becsülték egymást: nyíltan elismerték – kivált kritikus pillanatokban – a másik értékeit.

Pedig ezek az értékek – látszatra legalábbis – merőben különböztek egymástól. Karácsony Sándor – a magyar népi nyelv biblikus mélységeire épített filozófiájában – a hagyományos paraszti életrendben gyökerező modern létértelmezést teremtett; valósággal Bartók és Kodály művészetének episztemológiai-ontológiai megfelelőjét. Németh László az európai szellem elit-eszméinek a fényeivel világította át a többnyire lustán mozduló, de emberséggel és értelemmel teli magyar mélységeket. (Ez volt végtére is az annyit gyalázott *Kisebbségben* programja.) Szabó Árpád (nem utolsósorban épp a *Kisebbségben* ellen) egész életművével azt bizonyította, hogy a magyar észjárás nem valami (megrovandó vagy eszményítendő) különlegesség, hanem a világ nagy gondolkodás-spektrumának szerves része, amely ugyanolyan természetességgel és magától érthetően mozog a szellem nemzetközi nagy porondján, mint Bartók és Kodály muzsikája. Ha tetszik úgy is mondhatjuk, egy időtlenített és tértelenített „Keletiség”, egy „tejtestvériséggel” telített „közép-európaiság” és egy semmiféle megkülönböztető jelzőt nem igénylő „nyugatiság” eszménye vagy utópiája bontotta ki a három nagy gondolkozóban a maga merőben különböző, valamiképpen komplementer színeit. Mindez persze így roppant elnagyolt és sokkal bővebb kifejtést kívánna; minket azonban most csak a különbség regisztrálása érdekel, s az, hogy ennek ellenére a három tanár nevelési elveiben és gyakorlatában milyen sok a rokon vonás.

Ennek a rokonságnak, ha nem is magyarázataul, de háttéréül mindenekelőtt a kor említendő, melyben gondolkodásuk megérett, illetve – lévén három különböző generációról

⁸⁶ Forrás: Vekerdi László: Megértetlenül megérteni! Három magyar tanár – Karácsony Sándor, Németh László, Szabó Árpád. = Napjaink 29 (1990) No. 4. pp. 38–39.

van szó – csírázott. Ezt a kort, a két világháború közötti kort sokáig szőröstül-bőröstül elítélni és szidni illett, ma pedig egyre több vonásban szinte eszményi állapotként kezd imponálni nemcsak az utána következő Rákosi-diktatúrához, de még a későbbi és némi tudálékossággal a „paternalista”-ként elmarasztalt szocializmushoz képest is. A maga szimplifikáló sommásságában mindkét nézet egyformán téves. Politikailag (legalábbis ami vezetést illeti) maradi és sok tekintetben gazdaságilag pedig többnyire (a többségnek mindenesetre) nyomorúságos világ volt a harmincas és (vegyük hozzá, noha a változásoknak megfelelő fenntartásokkal) negyvenes évek világa. Ám ez az alig egy-két évtized szellemi tekintetben a magyar kultúra egyik legragyogóbb (azóta még csak meg se közelített) korszaka volt, melynek fényét tán még az is fokozta, hogy gyakran tudatosan és merészen szembeszegült a maradi politikai vezetéssel és felelősen számolt a szorongató – főként a falusi és a pusztai – nyomorúsággal. Ez a páratlan szellemi virágzás és felelősségtudat volt a magyar nevelés igazi aranyfedezete, nem Klebelsberg újabban újból agyondicsért művelődéspolitikája. Klebelsberg mindössze tudta tárcája költségvetési kötelességeit, a művelődéspolitika pedig nem föltétlenül akadályozta a művelődést – bár ha újabb tapasztalatainkat tekintjük, ez tán önmagában sem kevés. Annyit mindenesetre elért, hogy tanárnak lenni ne legyen sajnálatra méltó és kerülendő foglalkozás.

S ekkor a művelődés, amelyben természetesen és szükségképpen kulcspozíciót foglal el a tanár, szinte önmagától helyére teszi az iskolát. Karácsony, Németh és Szabó pedagógiájában nemcsak egyaránt fontos szerep jut az iskolának, de – nagyjából hasonlóan képzelik is el ezt a szerepet. Karácsony a maga Kanton nevelkedett népi értékrendszerében az iskolát „a nevelés tér-a-priori-ja”-ként definiálta, ahol az ifjúság, „a nevelés idő-a-priori-ja” a maga létfeltételeinek megfelelően foglalhatja el a helyét a társadalom viszonyrendszerében. Azaz az iskola nem „felkészülés az életre”, nem holmi társadalomtól elkülönített „gyakorlópálya”, ahol a létfenntartás küzdelmeitől mentesen sajátíthatják el a nebulók egy majdani viselkedés és közösségi megfelelés elemeit és tudáskövetelményeit. Nem, az iskola – Németh László szavával – „élet-darab”, az egész társadalom szerves és kiszakíthatatlan része, ahol diákok és tanárok együtt dolgoznak egy különleges társadalmi funkció, a kollektív tudásmegőrzés és tudásgyarapítás megvalósításán. Az ehhez szükséges eljárások persze erősen különbözőek elemitől egyetemig, amint a tudás elsajátításában és gyarapításában is merőben más és más hangsúly jut a felsőoktatás felé haladva, a jól kipróbált biztos elemeknek és az új felismerésekre való inspirálásnak; ám a különbségek ellenére a jó iskoláztatás egyetlen nagy kontinuum, ahol a professzor tanítását csakis a maga új eredményei hitelesíthetik, és ahol a maga módján az elemi iskolai tanító is professzor, azaz a szó eredeti

értelmében hitvalló, aki – nem szavaival persze, hanem tetteiben – naponként vall a tudás és a tanulás értelméről. A tanulás nehéz munkája ugyanis csak így *elszenvedhető*. Mert a tanulás nem játék, s ha öröm olykor fakadhat is belőle, mégpedig úgy lehet a legtisztább, könnyűvé semmiképpen se tehető, semmiféle pszichológiai és módszertani ravaszkodással. A diák dolga ugyanolyan kemény munka, akár az esztergályosé, vagy a kutató tudósé. A jó pap persze holtig tanul, ám csak akkor, ha gyermek- és ifjúkorában nem mulasztotta el – nem mulasztatták el vele – megtanulni a tanulás művészetét. Ezért mondja Karácsony Sándor, hogy a tanulás a nevelés klasszikus módja, ezért érezte Németh László igazán és úgy lehet egyedül boldognak – mert hasznosnak – magát a tanári katedrán, és ezért követte negyvenhat-negyvenhét hosszú fényes őszeben-tavaszában az órák után végig a Simonyi úton és a Péterfián a klasszikus görög irodalom szépségeit a magyar segítségével bogozó Szabó Árpádot az Egyetemtől lakásáig, és sokszor azon is túl, a tudni vágyó diákok kicsi serege. A nevelés-művelődés klasszikus módja a tanulás, csakis tanulás árán juthatunk létünket meghatározó és életünket megszépítő tudáshoz, a nemzet emelkedése így végeredményben a tanulást tömegesen közvetítő iskolán áll, vagy bukik. A három tanár voltaképpen egyetlen nagy gondolat más-más aspektusát hangsúlyozta, illetve valósította meg írásaiban és mindennapi gyakorlatával.

De ahogy a tanulás – hangsúlyozzuk ezt nyomatékkal, már csak a különféle „játékos”, „munkáltató”, „ráhagyó” és egyéb agyafűrt pszichológiai módszerek mai divatja miatt is – munka, mégpedig kemény és céltudatos munka, ugyanúgy az a tanítás is, már csak azért is, mert egyebek közt vég nélküli tanulás. Németh László sokszor elmesélte, milyen buzgalommal készült – olykor csak néhány leckével megelőzve diákjait – vásárhelyi óráira, és maga is ezekből az órákból tanulta meg az egész újkori civilizáció másféle, új, egész későbbi gondolkozását meghatározó szemléletét. Ekkor, a készülés során ötlött szemébe az analízis centrális szerepe, s a vásárhelyi órák tapasztalata – Grezsa tanár úr mintaszerű elemzéseiből tudjuk – még a drámaíró műhelyét se hagyta érintetlenül, s még a Galilei fennkölt soraiban is kamatozódott. Németh maga ezt a vásárhelyi tanulási periódusát „második Tanú”-ként jellemezte, s ha a tájékozódás intenzitását és sokféleségét tekintve a jellemzés csakugyan találó is, ezen a második *Tanú*-n új színként fedezhetők fel a tanítás, az órákra való rendszeres készülés, a szorgos tanári munka nyomai. Valahogyan rendszeresebb és mértéktartóbb ez a második Tanú; kizárólagosan az érvelésre és elemzésre épít, s bár nyelve – akár az elsőé – most is ragyogóan szép és kifejező, semmit sem bíz többé stílári sziporkázásra és túlfeszített metaforákra. A jó tanár felelőssége érződik ezeken az esszéken, az a fajta permanens és előzékeny ügyelés a másik ember autonómiájára, amit Karácsony Sándor mindenféle emberi

és kiváltképpen a diák-tanár viszonyulás alapjaként határozott meg. Össze ne tévesszük ezt a viszonyulást egyszerűen az érthetőségre törekvéssel; bár ezt is magában foglalja, kétségkívül. Sokkal többről van itt szó. A diák teljes értékű emberként, autonóm lényként való kezelése ugyanis mindenekelőtt – tanította Karácsony – szabadságra nevelést jelent, és csak a szabadságra nevelés lehet az ifjúság problémájának megoldása. Csak a szabadságra nevelt gyermek illetve ifjú élhet teljes jogú emberként a társadalomban. Szabadság alatt persze egyáltalában nem a szabadjára engedettség értendő, még csak nem is a cserkészlet megválogatott baráti köre, vagy bármilyen irányított ifjúsági mozgalom mégoly nagylelkűen meghatározott önkormányzata. „Csak életközösségben lehet életközösségre nevelni. Körülbelül ez az egyetlen igazság a szabadságra nevelés egyetlen paragrafusáé.” Márpedig „az életközösség adva van. Az iskolában és a családban egyaránt adva van. Nincs szükségünk külön apparátusra. Egyetlen elvre van szükségünk; hogy az önmagától adott közösség adja módszeresen a formát és hogy a valóságos élet szolgáltatassa a tartalmat. Csak így válhatik az együttélés esetleges, néha kényszerű adottsága közösséggé, s csak abban az egy esetben lesz az valóban az élet közössége.” Épp egy efféle „életközösség” nevelő hatását írja le Németh László az *Égető Eszter*-ben, család és iskola tekintetében egyaránt; az összefoglaló a nyolcadikban pedig külön hangsúlyozza – ahogyan Németh nevezte – a „valóságra nevelés” nélkülözhetetlenségét, s gyakorlatban is bemutatja Németh tanár úr ez irányú műhelymunkáját. Ami pedig Szabó Árpádot illeti, ő a német hübrisz fennen virágzása és dülése közepette az athéni birodalom sorsának és bukásának időtlen értelmezésével figyelmeztetett minden nagyhatalmi mámor kegyetlen dőreségére. Mert sokfélék a szabadságra nevelés útjai, de mindenképpen a másik ember autonómiájának a tisztelete az alapja.

Éppen ezért nincsenek is az ilyen nevelésnek valamiféle pedagógiai vagy pszichológiai módszerben összegezhető szabályai. Pontosan a három nagy tanár szellemében mondotta az elébb Hudy tanár úr, hogy olyan a tanítás, mint a verselés: a legjobb rímeket az alkalom, az elcsípett véletlen dobja oda. Ám a kínálkozó véletlent csak az tudja nyakon csípni, aki érti és tiszteli a véletlenek szabad játékából felgomolygó életet. Az értelmiség hivatása – hangsúlyozta Németh László szellemében Hudy Endre – megértetlenül megérteni. Ma, mikor annyi felől, s annyi látványos egyenruhában tör ránk a nyílt és burkolt értelemellenesség, nem árt – bár valószínűleg hiábavaló – nyomatékkal figyelmeztetni rá, hogy a három nagy tanár mennyire értelem-párti volt. „Fényükkel fordulnak a tekintetek felénk – írja Karácsony Sándor a nevelő felelősségéről. – Reánk hallgatnak, tőlünk várják a titkok magyarázatát. Félnék a titokzatos élettől. De mi hasztalan magyarázkodunk, a magunk nyelvét beszéljük,

nem az övéket, nem értik a szavunkat. Tanításunk nyomán nem élet fakad, hanem sokszor pusztulás és halál.” A megértés esélyeit felváltja a felelősségáthárítás, a kiábrándultság, a fásultság, a mindent kimagyarázó ideológia. És elsősorban ezek, nem a mítoszok az értelem fő-fő ellenségei. A mítoszok ugyanúgy az értetlem termékei, akár a matematikai képletek, s adott időben a közösségekben ugyanúgy a megértést szolgálhatják. A megértést elsősorban az önmagukba zárt és egymással áthatolhatatlanul szembeszegülő ideológiák gátolják. És itt nem segít semmiféle jó szándék, semmiféle szeretet. Hányszor elemlegette Karácsony az egész pedagógia jelképeként az *Erlkönig*-et, ahogyan a hosszú éjszakai lovaglásban a rémeket látó beteg gyermeket addig nyugtatja józan, felnőtt érvekkel az apa, míg *In seinen Armen das Kind war tot*. Azaz az értelem nem egyszerűen a józan érvek, hanem sokkal inkább a megértés kérdése; eleve és szükségképpen viszonyulás. S a nevelő munkáját különlegesen megnehezíti, hogy a gyermekek merőben másféle világlátásához és nyelvéhez kell viszonyulnia, miközben természetesen nem hazudhat, nem kezdhet el – mint jószándékúan ostoba gyermek-irodalmunk teszi – gügyögni, hanem meg kell őriznie saját nyelvét és világát. De meg kell értetnie magát, és ehhez meg kell értenie a gyermeket. De nem kell modern pszichológusként „empátiáskodva” azonosulnia a gyermekek világával, a jó iskolában két külön autonóm világ szembesül egymással, és szövetkezik egy magasabb cél, a tanulás érdekében. Ezért minden, önkínzás, ének... Vagy ahogyan Németh László írta: „Az iskolának mesterséges »életdarab«-nak kell lennie, mely az egész életet sűríti magába, az oktatás céljaira leegyszerűsítve, s áttekinthetővé téve. A régi iskola vár volt, a kapujába érkező kisdíákot sokszor valóságos falak figyelmeztették, hogy valami másnak, felsőbb rendűnek az erődítményébe ér, ahol, mint a templomban, életfölöttivel, a »Tudással« érintkezhetik. A jövő iskolája sokkal inkább olyan benyomást kelt, mint a realista színpad; a néző azt hiszi, egy darab valóságos, véletlen életet lesett meg, mindennapi emberek társalgását, s csak fokról fokra jön rá, hogy ezt az életdarabot magasabb cél szerint választották és preparálták ki, véletlenei mögött szimbólumok rögzítik a szabályszerűt, szereplői mögött egy-egy szétnyíló életsáv van, mellyel a világ egy-egy aspektusa jön be az egyszerű szobába.” Kell-e mondani, hogy ez a jövő ma távolabbi, mint a hatvanas években, amikor Németh nagy művelődéspolitikai utópiáját írta egy szocialista XVIII. századról? A mai iskola ha valamihez, hát inkább egy rockoperához hasonlít, ahol a szereplők elénekelnék egymás feje felett és eszeveszett hangerővel pótolják az értelmet. S közben természetesen kiforgatják, elferdítik, meggyalázzák (hivatalos és alternatív pedagógok egyaránt) a nyelvet, aminek mind a három nagy tanár olyan nagy és centrális jelentőséget tulajdonított a nevelésben.

Nem véletlenül, hiszen a nyelv a megértés és a megismerés elsődleges eszköze. Karácsony Sándor, aki maga is nyelvész és Gombocz Zoltán tanítványa volt, egész nevelélméletét a magyar nyelv grammatikai-jelentéstani szerkezetének gondos tanulmányozására alapozta, a nyelvi struktúrákban tükröződő észjárás filozófiai-társaslogikai vizsgálatával jelölte ki azokat a kereteket, amelyekben megelevenedhetnek a holt szavak és létrejöhet a jelentés csodája. Németh László inkább a történész szemszögéből közelített a nyelvhez: kulcsként tekintette, mellyel be lehet nyitni egy-egy kultúra kincsházába. A klasszika-filológus Szabó Árpádnak a nyelv mindenekelőtt forrásul szolgált originális kutatásaihoz: a szavakban lerakódott jelentések felfejtésével sikerült egészen új oldaláról megvilágítani a görög gondolkozás és tudomány kezdeteit. De a három különböző irányú megközelítés egyaránt a nyelv centrális jelentőségét hangsúlyozta; a nevelésben kiváltképp az anyanyelvét. Karácsony Sándor nagy nevelélméleti megalapozásában külön könyvet írt róla, Németh – tán inkább Gulyás Pál mintsem Karácsony hatására – létünk és fennmaradásunk alapjaként jelölte ki a tiszta, szép magyar nyelvet (Kazinczyra is elsősorban a nyelv elcsúfítása miatt haragudott). Szabó Árpád pedig a tudós drága idejéből nem sajnált éveket elvenni, hogy gyönyörű magyar nyelven mesélhessen ifjaknak (és ifjúságukból valamit megőrzött idősebbeknek) Homéroszról, antik mítoszokról, görög hősookról, római jellemekről. Tudták és hirdették mind a hárman, hogy bármiféle nevelés alapja és médiuma csak a romlatlan, régi szépségében megőrzött nyelv lehet. 1956 őszén a Petőfi-Kör egyik gólyavári ülésén Szabó Árpád szenvedélyesen okos felszólalásában a magyar nyelv páratlan nagy mestereként méltatta Karácsony Sándort, akivel egyébként – ismételjük meg – sok mindenben nem értett egyet. Néhány nappal később mutatták be a Katona József színházban Benedek András rendezésében Németh László *Galilei*-jét, amelyben önmagunkra találásunk örömeinek egyik eszköze épp az újból teljes tisztaságában felragyogtatott anyanyelv volt.

A három nagy tanár közül egyedül Karácsony tanított iskolában, jóformán egész életén át; őt csak élete vége felé fosztották meg katedrájától, bele is halt aztán nemsokára. Németh László sokszor elmesélte, hogyan szorult ki az „óraadók királyságá”-ból. Szabó Árpád 1957 óta nem taníthatott magyar egyetemen; de időnként német, amerikai, japán diákok élvezhették itthon gondosan felépített és eredeti felismerésekkel csillogó kollégiumait és szemináriumait. Egy darabka magyar történelem; hisz a maga módján hány tanár sorsa – szerényebb szinten – így vagy úgy az övékéhez hasonló! Hogyan is mondotta Hudy tanár úr? – Az értelmiség dolga megértetlenül megérteni. Vagy ahogyan Gulyás Pál írta Professzor Németh Lászlónak, mikor elütötték a felkínált debreceni katedrától:

*„Nem kell minékünk egyetem,
a mi egyetemünk az esték,
a mi hazánk Ó-Debrecen,
hazánk az Ó-Egyetemesség.
Az országúton fut a pályánk,
akácok alabárdjai
örködnek perceink halálán,
az új percet megváltani.
Mi minden pillanatban holtan
bukunk le s fölemelkedünk
minden pillanatban a porban
s a holdvilágtól ég kezünk.
Visszük a túlvilági lángot,
s hallgatjuk tört szívünk zaját,
visszük az épülő világot.
visszük Plátót, az ideát.*

*Nem kell minékünk egyetem,
bennünk az esti üzenet forr,
minden fűszál nekünk terem,
mi a fűben vagyunk professzor...”*

Addig-addig marasztalgattuk elfele művelődéstörténet-írásunkat krónikus irodalomközpontúságáért, hogy lassanként már észre se igen vesszük, ha valaki máshonnan, nem az irodalom felől közelít kultúránkhoz. Historiográfiánk – úgy mondják – rég levetette már hagyományos vers- és csata-centrikusságát, hanem azért a nagy témák, a szívét-bukszát melengető megrendelések máig poéták, politikusok, csaták földézése körül forognak. Közművelődésünk olyan szellemóriása (épp Tóth Béla türelmes kutatásai igazolják, hogy nem túlzó ez a szó), mint Maróthi György, máig várja a róla szóló monográfia kiadását,⁸⁸ s ugyan melyik menő írónknak jutna eszébe drámát kanyarítani mondjuk a rézmetsző diákokról?

Pedig egyikük-másikuk élete, leginkább tán az egész rézmetsző-vállalkozásban kulcsszerepet játszó Eröss Gáboré, kész dráma szinte, úgy ahogy van. Igaz, hogy Eröss fiatal életét nem holmi látványos csata, még csak nem is Habsburg álnokság, hanem a lassanként köréje fonódó jóféle honi értetlenség s közöny örölte meg. Szívfájdító például még ma is az a lekicsinylő hang, ahogyan a honi kultúraszervezés nagy korifeusa Kazinczy bánik vele: „»Betűji nem jól állanak egymás mellett. A’ cursivok ’s a’ németek kimondhatatlanul rútak«. Az sem tetszik neki, hogy Eröss a rézmetszés és a nyomdászat között ingadozik, s egyik mesterséget sem hajtja a tökéletességig.” Csakugyan nem? Mit jelenthetett Kazinczynak a „tökéletesség”?

Nézegeti az ember gyönyörködve a szépen reprodukált térképeket, amiket Eröss Gábor az 1804. évi „Oskolai Magyar Új Átlás”-ba metszett. Vagy az ábrákat Szentgyörgyi József debreceni orvosdoktor „A’ leg-nevezetesebb természeti dolgok’ esmérteit”⁸⁹ című tankönyvéhez. Vagy a könyv kéziratban maradt, növényvilágot tárgyaló II. részéhez készült – ez idáig ismeretlen – metszeteket, melyeknek lemezeit (az I. kötet ugyancsak elveszettnek hitt réztábláival együtt) Tóth Béla találta meg a sárospataki Nagykönyvtárban, s ugyancsak ő bukkant rá lenyomataikra is a debreceni Kollégium könyvtárában. Nos, az állatábrázolások kétségkívül nem hasonlíthatók Buffon *Természethistóriájának* híresen szép képeihez, de tán még – a szintén debreceni rézmetsző körökből indult – Pethe Ferenc 1815-ben Bécsben megjelent könyvének bájos ábráihoz sem. Könnyen összehasonlíthatja bárki, mert ezeket a Bécsben készült metszeteket is reprodukálja Tóth Béla, Pethe Ferenc kollégiumi indulásának

⁸⁷ Forrás: Vekerdi László: A debreceni rézmetsző diákok. Tóth Béla könyvéről. = Tiszatáj 31 (1977) No. 8. pp. 85–88.

⁸⁸ Tóth Béla Maróthi-monográfiája azóta (1994) megjelent (– a szerk. megj.)

⁸⁹ Debrecen, 1803.

s hatásának elemzése és értékelése végett. De hát ha Eröss Gábor metszetei nem is hasonlíthatók „tökéletességben” az említettekhez, a XIX. század eleji Debrecen se volt se Bécs, se Párizs. Tóth Béla könyvének⁹⁰ egyik érdeme éppen az, hogy a rézmetszők munkásságát a város lehetőségeinek, igényeinek, gazdasági és kulturális körülményeinek sokszorosán egymásra ható erőtereiben látja és láttatja. A diákok munkája mellett megmutatja az új európai műveltség-modellhez több-kevesebb ingadozással igazodó Kollégiumot, a Kollégium megett a modellhez elébb-utóbb szükségképpen szűknek bizonyuló várost, Debrecen határain túl pedig a honi művelődés széles küzdőterét. És így a rajz- és a technikai tudás fejlődésében követni és érzékeltetni tudja a kollektív észjárás finom s olykor meglepően gyors változásait.

Így és ezért hallatlanul érdekes azután az a minőségi ugrás, ami az 1800-ban megjelent „Oskolai Új Átlás”-tól, a műhelyé szerveződött diákok első közös művétől elválasztja az 1804-es „Oskolai Magyar Új Átlás”-t. „Ilyen szép formában még jelent meg atlasz Magyarországon” – kommentálja az utóbbit Tóth Béla. s rögtön hozzáteszi, hogy nem ez az egyedüli érdeme, „hanem magyarnyelvűsége is. Ez az első magyar nyelvű kézi atlasz”. S ilyenként szervesen illeszkedik abba a nagy tanulmányi reformba, ami a jozefinista idők óta forrongásban tartotta a Kollégiumot. Tóth Béla tömören és pontosan összegezi, mi történt: A XVIII. és XIX. század fordulóján „vált az ősi falak között olthatatlan erővé a felvilágosodás lángja, amelyet még Maróthi gyűjtött meg. Elsősorban a reálék, a gyakorlati, természettudományi tárgyak előretörése, és az ún. nemzeti tárgyak, a magyar nyelv, magyar történelem előtérbe helyezése, a II. József halála után felébredő nemzeti öntudat fokozódása bizonyítja ezt. A Kollégium vezetősége és ifjúsága is ráébred az intézmény egyházi célokon túlmutató művelődési és nemzeti jelentőségére. E törekvések nyomán 1791-től 1820-ig hat methodus, ratio, azaz »tanterv és utasítás« váltja vagy egészíti ki egymást a főiskolában, hol előrelendülve a korszerű törekvések útján, hol pedig a maradi erők nyomására kissé hátrálva, de a végső összegezésben mégis pozitív eredménnyel, mert mint pl. a Budai Ézsaiás által kidolgozott 1804. évi »álmosdi tanterv« mutatja, 1791-től 1804-ig mintegy 30 tankönyv és klasszikus író editiója került ki a kollégiumi tanárok kezéből s a városi nyomdából.” Ebbe a sorozatba illeszkedik szervesen a rézmetsző diákok munkássága, Budai Ézsaiás professzor „vigyázása alatt” és Szombati István főbíró támogatásával.

Az 1804-es Atlasz azonban több volt tankönyvnel. Eljutott messzire a Kollégium hatósugarán túl, s „megjelenésekor nagy sikert aratott az ország szellemi vezetőinek körében”. A kivételesen szép metszettek szinte ránézésre hitelesítik Tóth Béla – szövegekkel gondosan

⁹⁰ Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp., 1976. Magyar Helikon. 87 p. (Magyar Tipográfia)

igazolt – véleményét, hogy az Atlasz megjelenése országos ügy volt. A sikerből némi anyagi haszon is folydogált, de nem annyi, hogy abból a metszők akárcsak egyike önálló műhely megalapozására gondolhatott volna. Csak a Kollégium és a város szellemi és anyagi támogatása „tette lehetővé, hogy a rézmetsző ifjak közül a legkitartóbbak 1812-ig együtt maradhattak s dolgozhattak, a Kollégium égisze alatt, de valójában már egyre ritkábban a Kollégiumnak. 1812-ben pedig bekövetkezett a társaság feloszlása. Ekkorra már csak ketten maradtak: Eröss Gábor és Pap József.” Eröss, aki az országban többfelé próbált már nyomdát szerezni, megjárta ez ügyben Bécsset is, most – kiegyezvén utolsó társával – megpróbál Debrecenben egyedül újra nyomtató-műhelyet teremteni. Ott volt hozzá a rengeteg anyag, hiszen az 1811-es tűzvészben mind „öszve futott” betűje, reze, ami 2 sajtójával együtt Fazekas Mihálynál volt lerakva „a Fejér Ló körül, a hol őket is a szerentsétlenség az első ítéletbe érte”. „Vállalkozása azonban most sem sikerült. A folytonos csalódás és részvétlenség megtöri akarateréjét, és végül ismét régi pártfogója, Révay Miklós salétromfőző házában húzza meg magát Debrecenben, »miután minden jeles próbatételeit a betűmetszésre, öntésre, nyomtatásra, sőt stereotypusra nézve is abba hagyta«. 1815-ben halt meg, 36 éves korában. Rövid, de csalódásokban gazdag élete ismét eggyel gyarapította a magyar nyomdászat tragikus életű hőseinek sorát” – összegezi Tóth Béla a szegény debreceni rézmetsző-nyomdász „tantalusi hosszú históriá”-ját. Hová lettek a többiek? Többnyire „már régebben tisztos polgári pályákra léptek”. Eröss János például, aki Csokonai Vitéz Mihály iskolatársa és barátja volt, rektor lett majd lelkipásztor; a költő utóbb többször meglátogatta. „Kabai lelkész korában festette Csokonainak azt az arcképét, mely Friedrich John által rézbe metszve Márton József Csokonai-kiadásában⁹¹ megjelent.”

A rajztudás azonban nem csupán feltételként szerepelt a rézmetsző diákok körében. Tóth Béla föltárja s gondosan válogatott reprodukciókkal demonstrálja, hogy milyen jelentős volt a munkájuk a debreceni rajzoktatás történetében. „Az adatokból kiviláglik, hogy a századforduló körüli tantervváltozások során a rajz 1801-ben »szórakozás«-ból tantárggyá lépett elő.” Első tanítója Sárvány Pál volt, 1795-től 1839-ig a mathézis és fizika professzora. Tanítványai segítségével két szép kötetet adott ki „A’ rajzolás mesterségének kezdete” címmel (1804, 1807). Ezekkel a kötetekkel – állapítja meg Tóth Béla – jelentkezik Debrecenben a klasszicista ízlés. Elterjesztésében azonban Sárvány és a Kollégium nem állott egyedül, mert a helytartótanács rendelete alapján Debrecenben városi rajziskola nyílt. „A rendelet 22 mesterség, köztük például a kőműves, kőfaragó, asztalos, ács, fazekas ipari tanulók számára kötelezővé tette a rajztanulást, s mesterré avatásukat ahhoz kötötte.

⁹¹ Bécs, 1816.

Debrecenben azonban az iskolát nemcsak ipari tanulók látogatták, hanem a Kollégium és a helybeli piarista iskola növendékei is.” Az iskola első tanárául Kiss Sámuelet nevezték ki, aki nemrégiben még maga is rézmetsző diák volt, akárcsak utóda, a rajziskolát fölvirágoztató Beregszászi Pál.

A rézmetsző hagyomány ezen „elágazása” a városi rajziskolába nagyon lényeges körülmény; Tóth Béla elsősorban azt tárja föl, hangsúlyozza, hogy az iskola első két vezetője milyen szervesen folytatta a megelőző rézmetsző nemzedék gyakorlatát s a kollégiumi rajzoktatás szellemét. Beregszászi Pál sikeres rajztanításával s tankönyveivel valósággal Sárváry professzor programját valósította meg. De igen jól látja Tóth Béla, az iskola gyökerein kívül, messzire elágazó hatását is. „Hogy meddig terjedt Beregszászi könyveinek a hatása, természetesen nehéz lenne felmérni. A klasszicista ízlés Debrecen 19. századi építkezésére annyira rányomta bélyegét, mint talán egyetlen magyar városra sem, és ebben Beregszászi tanításának, könyveinek is jelentős szerepe van. De kisugárzott a hatás más területre is: Beregszászi tanítványa volt Dohányosi József (1800?–1869?), a kiváló debreceni asztalos is, aki a Nagytemplomban az Úrasztalát s a Kollégiumban a könyvtár és az oratórium asztalosmunkáit készítette.” A kollégiumi rézmetszői vagy általánosabban grafikai hagyomány a XIX. századi Debrecenben végül is autochton művészi stílust teremtett.

Kazinczy s a modern művészettörténet-írás lekicsinyelő véleményét a debreceni rézmetsző diákokról s utódaikról Tóth Béla szép könyve mesterien korrigálja. Ám nem elégszik meg ennyivel. „Munkásságukkal – írja összefoglalásként – olyan példáját adták a tanárok és tanítványaik együttműködésének, amilyennel azóta sem találkoztunk ... Atlaszokat metszettek, földgömböt rajzoltak, tankönyveket illusztráltak, a nevelés korszerűbbé tételéhez járultak hozzá nagymértékben ... Térképrajzolói, metszői munkásságukkal a magyar kartográfia megalapítói lettek, és soraikból utóbbiak – s egyáltalán a rézmetszésnek – olyan nagysága nőtt ki, mint Karacs Ferenc. Azzal pedig, hogy térképeikre átültetik az európai térképművészet korszerű eredményeit, azt a kollégiumi, debreceni hagyományt folytatják, mely »város népe«, diákjai és tanárai révén mindig utat, kaput nyitott az európai tudomány vívmányainak: »Debrecen ó-kikötő, tájakat összekötő...«”

Szép könyve végén joggal emeli meg Tóth Béla Gulyás Pál Debrecent köszöntő versével a hangot. Az egész honi művelődés, s azon belül a magyar irodalomtörténet szempontjából nélkülözhetetlen az, amit ő itt Debrecen múltjából föltárt. Nélkülözhetetlen anyaga s szemlélete miatt egyaránt. És időszerű is – jóllehet akaratán kívül – szörnyen a könyv: igényt képvisel, melynek a nagyvárossá növő Debrecen nem mulaszthatja el megfelelni, ha nem akar méltatlanná válni saját múltjához. Mert ami a klasszicista stílust

illeti, a nagyerdői egyetem igyekezett ugyan hasonlítani a Kollégiumhoz, de él-e például professzorok és tanítványaik vagy akárcsak professzorok és ifjabb munkatársaik közt ma is az a példás pedagógiai együttműködés, mint a rézmetszők korában? Egy-két tanszéken bizonyosan, ha nem is mindenütt.

A kiadót mindenesetre külön dicséret illeti, hogy ezt a – írjuk csak le a szót, elkoptatottsága és finom tollú kritikusok fanyalgása ellenére is – *fontos* könyvet ilyen szép külsőben megjelentette. Bár lelne követőre, s jelennének meg a szemünk láttára kibontakozó debreceni művelődéstörténeti – tán képviselői formális kapcsolata nélkül is használható a szó – „iskola” munkái minél gyakrabban!

AKIK ELŐTTEM JÁRTAK

Mikó Imre kötetéről⁹²

„Az önéletíró magát ajánlja, én önéletírás helyett ajánlom azokat, akik előttem jártak” – írja kötete pár soros „Ajánlás”-ában Mikó Imre.⁹³ Azt is megmondja mindjárt, hogyan kell ezt az „előtte járást” érteni: azokról szóló tanulmányait, esszéit, recenzióit gyűjtötte össze a kötetben, akiknek igyekezett valamilyen tekintetben maga is „nyomába lépni”. Csakhogy 'Sakó Istvántól, Torockó ezernyolcszáznegyvennyolcas polgármesterétől Benkő Samuig nagyon sok mindenkiről olvashatunk a könyvben; a „nyomok” sokfélék és sokfelé vezetnek: hogyan „követhetők” hát? Úgy, hogy ebben az eleven és természetes sokféleségben összhangot – s *nem* egységet! – teremt az „előttem járás”; pontosan abban az értelemben, ahogyan Gáll Ernő megfogalmazta, Gaál Gábor „napiparancsainak” egyikére hivatkozva, melyben a nagy szerkesztő-ideológus „»a kézfogások csillaglángolatán keresztül« idézte fel a romániai magyar literatúra nagy előzményeit, azokat az írókat, akik egymás kezét fogva az időben, előttünk jártak...” Gáll Ernő *Tegnap és mai önismeretéhez* hasonlóan tehát Mikó Imre könyve is a romániai magyar literatúra és élet előzményeinek, létének, jellegének kérdéseit firtatja; s mindkét kötet szerzője egyaránt vallja, hogy az irodalom jelenségei csakis a gazdasági és társadalmi erők ismeretében, a teljes élet kontextusában érthetők meg.

De ezen az általános társadalomtudományi-szociológiai orientáción kívül még valami specifikusabb összhang is rokonítja Gáll Ernő és Mikó Imre egymás nyomában megjelent tanulmányköteteit: a romániaiság elve és az a meggyőződés, hogy ez az elv csakis szocialista hazában valósulhat meg, teljesezhet ki. „A fontos az – írja Mikó a *Tegnap és mai önismeretet* recenzeálva –, hogy egy lényeges vonás előtérbe állításával járul hozzá a »nemzetiségi tudat itt és most« meghatározásához, s ez a »kettős elkötelezettség«. Ha Jászi a nemzetiségek *sérelmi* pluszáról írt az osztálytársadalomban, Gáli a szocialista nemzetiségi tudatban fedez fel többletet, de nem sérelmi alapon: a szocialista nemzethez való *baráti* viszonyulást.”

Ez a kettős elkötelezettség determinálja a kötet minden írását, s az elszórt utalásokból kivehetően, Mikó egész életét. Már diákkorában lemásolta Vasile Goldis (akiről a kötet egyik szép tanulmánya szól) 1912-ben megjelent eligazító és eligazodást kereső művét *A*

⁹² Forrás: Vekerdi László: Mikó Imre: Akik előttem jártak. = Tiszatáj 31 (1977) No. 3. pp. 76–79.

⁹³ Lásd: Mikó Imre: Akik előttem jártak. Bukarest, 1976. Kriterion. 351 p.

nemzetiségi kérdésről. Beke György itt is közölt interjújában pedig a nagy riporter kérdéseire válaszolva azt hangsúlyozza, hogy indulásában s világnézete kialakításában Kós Károly, Gaál Gábor, Antal Márk s a kortárs magyar irodalom nagyjai mellett milyen döntő szerep jutott Ion Costeának, Dimitrie Gustinak, Emil Rakovitanak. Mély és személyes rokonszenv fűti Valeriu Bologárról vázolt portréját, aki a mai román s magyar orvostörténetírásban egyaránt kulcshelyet foglal el. Jakabffy Elemérről írt fölfedező-elemző esszéjében pedig azt mutatja meg, „hogyan lett a magyar nemzetállam megszállottjának, Tisza Istvánnak a párthívéből nemzetiségi politikus az 1918 utáni Romániában, és a népszövetségi politika híve”. S Mikó kettős elkötelezettsége nem korlátozódik a jelenre és a közelmúltra. „Egy Jókai-regényhős 1848-ban” című esszéjében, miközben mesterien interpretálja a hős alkotás Jókai-módszerét és szembeesíti a valódi 'Sakó István alakjával, folyton érzékeli és értelmezi ezt a sokkal általánosabb s nagyobb problematikát is; gondja van rá, hogy a román-magyar konfrontációkban bemutassa és méltassa a románok szempontjait, a tárgyalás esélyeit, a megegyezés vagy akárcsak az egyezkedés előnyeit; fölvillantsa a helytörténeti rekonstrukció mögött a két nép érdekét egyformán szolgáló megbékélés országos távlatait: „Tény az, hogy ezekben a hetekben, pontosan július 14-én kötötte meg Bălcescu és Kossuth Szegeden a *Projet de pacification*, és elhatározták egy román légió felállítását, amely a honvédség oldalán az osztrák csapatok ellen fog harcolni. Amikor Prodan és Sakó Torockószentgyörgy határában kiegészzt, Bălcescu valahol az Érchegységben volt, útban a magyar kormány izenetével Avram Iancu felé. Tény az, hogy a forradalom ügye akkor már elvesztett.”

A tények tisztelete Mikó esszéírásának jellegzetes vonása, s ez már egymagában is óvja attól, hogy bármit túl egyszerűnek, a valóságosnál könnyebbnek tüntessen föl. Folyamatokat ábrázol és teljességükben, szépítés, köntörfalazás nélkül. Még a szívének láthatóan kedves *Erdélyi Fiatalokról* szólva sem enged a szigorból: „sine ira et studio” állapítja meg az indulását és egész ifjúságát determináló folyóiratról, hogy „...elhalása már jóval azelőtt megindult, hogy a lap formailag is beszüntette volna megjelenését. A húszas-harmincas évek viszonylagos szélcsendje után olyan idők következtek, amelyek nem túrték a halogató taktikát, naponta követelték az állásfoglalást, járhatatlanná tették a harmadik utat. S az 1930-ban nyilvánosság elé lépő fiatalok, akiknek soraiban még együtt lehettek a jövő kommunistái és szélsőjobboldali elemei, szabadkőművesek és klerikálisok, népiesek és urbánusok, a transzilván és a nacionalista felfogás hívei, az életbe kilépve ide vagy oda csatlakoztak, más-más mozgalmat kezdeményeztek, leszámolva a függetlenség látszatával, amely az elszigetelődéshez vezethetett.”

De már a vízvázalztó késő harmincas-kora negyvenes évek előtt, sőt már az *Erdélyi*

Fiatalok indulásakor érezhető a polarizálódás, és Mikó hűségeseen regisztrálja is. Mert míg egyrészt a két világháború közt fölcseperedett nemzedék apáikétól merőben eltérő realista szemléletét hangsúlyozza, másrészt látja jól, hogy ez a viszonylagos „nemzedéki egység” eleve áthidalhatatlan ellentéteket takart: „...a szellemi vezérség kérdésében már kezdettől fogva megoszlottak a vélemények. Volt, aki nyíltan kimondta: »Csak arról a nagyképű, felülről való feltétlen társadalomszervezési hajlamról kell már egyszer végképpen leszokni, hogy a nép s általában az úgynevezett alsóbb társadalmi réteg vezetése feltétlenül a középosztályra (kiemelés tőlem M. I.) tartozik.«⁹⁴ Ugyanez a gondolat az értelmiség viszonylatában így hangzik: »Ennek az új történelmiségnek pedig az az új intellektuel ifjúság lehet építő része, amelyik a maga hivatását a jövő társadalmában a dolgozó osztályok érdekeinek értelmi szolgálatában találja fel.«⁹⁵

Ebben a szellemben – melynek rokonságát a magyarországi népi írók mozgalmával találóan veszi észre s hangsúlyozza – írta meg Mikó *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című könyvét, ami „1932-ben, az *Erdélyi Fiatalok falufüzeteinek* negyedik köteteként jelent meg, s a Korunk (Méliusz József) és a haladó román sajtó részéről is kedvező fogadtatásban részesült”. Ez a könyv hívta fel Józsa Béla figyelmét Mikóra, aki a negyvenes évek elején az Erdélyi Párt balszárnyának tagjaként parlamenti képviselő volt Budapesten. Józsa Béla 1943 nyarán és őszén három levelet juttatott el hozzá, s az ország egyre tragikusabbra s bajosabbra forduló helyzetében metszően okos és megnyerően őszinte érveléssel figyelmeztette – könyve haladó megállapításaira hivatkozva – Mikót önként vállalt felelősségére s a cselekvés elodázhatatlanságára. A három Józsa Béla-levél közlése nyilvánvalóan gazdagítja és elmélyíti a nagy kommunista politikus – nálunk leginkább Nagy István hömpölygő önéletrajz-folyamából ismert – portréját; a jelen kontextusban azonban az sem lényegtelen, *ahogyan* Mikó ezeket a fénylő dokumentumokat közli: mindenféle hivalkodástól és álszerű magamutogatástól mentesen, saját szerepét a mai megfigyelő objektivitására korlátozva, az ügy nagyságának s érdekének rendelve alá. Ügyel, hogy reá magára szemernyi érdem, dicsőség ne eshessék. Igazi esszéíróként tárgya fölragyogtatására figyel, miközben maga világos árnyékban marad. Ezért kulcsszű a kötetben a „Levélváltás Józsa Bélával 1943-ban” tárgy s módszer tekintetében egyaránt. És tán megértet valamit abból a szívós nyugalomból, ahogyan Mikó – Beke György interjújából sejtethetően – hadifogság, fordítói gályapad, oktalan mellőztetés közben s után mindig tette amit kellett.

Ki tudja, tán ez a sors is segítette, hogy ilyen közérthetően tud bemutatni alig ismert s

⁹⁴ Rohonyi Vilmos: Az ifjúnunkásmentés kérdéséhez. = *Erdélyi Fiatalok* 2 (1931) No. 1. pp. 12–14.

⁹⁵ Mikó Imre: Az ifjúsági szervezkedés társadalmi iránya. = *Erdélyi Fiatalok* 1 (1930) No. 9–10. pp. 149–150.

elhanyagolt jelenségeket s embereket. Lényeget s lelket megvilágító portréi közt mindenesetre örvendetesen sok a máshonnét nem, vagy távolról sem ilyen jól megismerhető arc. Mert Mikó sohasem a bennfentesek és a „vájtszeműek” kicsi körének ír; esszéiből az is hiteles értesüléseket szerez, aki nem, vagy alig ismeri a „helyi” körülményeket (s kivárandó szép szemeket). Ki magyarázta meg például ilyen közérthetően mint Mikó, Lám Béla *A körön kívüljének* Kuncz Aladár *Fekete kolostorához* fogható, ám diametrálisan másféle nagyságát, s ki mutatta meg barbár korokon átmentett *vox humana*-jában így az embert: a hadifoglyot, s a Kolozsvár környéki hegyek útjait róvót egyaránt. Hát Jancsó Béláról, Jancsó Elemér zseniális bátyjáról, aki oroszánrészt vállalt a két világháború közti kor irodalomszervezésében, ugyan mi érdemlegeset tudnánk Mikó nélkül? Elavult szóhasználatú megnyilatkozásai alapján bizonyosan félreértenénk – legalábbis mi Magyarországon –, ha Mikó nem figyelmeztetne rá, hogy „... nem a koronként változó jelentésű szavak csengéséből, hanem a mondanivalóból, nem is a kiindulópontból, hanem a végkövetkeztetésből kell megítélni az író, a kritikust, a közélet emberét”. Jakabffy Elemér nemes alakja saját liberális eszmerendszerét a gyakorlatban messze túlhaladó – s évtizedekkel túlélő – személye is igencsak elveszne Mikó Imre gondos, elemző tanulmánya nélkül; és Antal Márk rendkívüli hatásáról se lenne fogalma a késői utódnak Mikó megelevenítő vallomása híján.

De nehogy azt higgye valaki, hogy Mikó Imre többé-kevésbé elfelejtett vagy félreértett emberek és jelenségek megismertetésére „specializálja” magát! Lényeges eredeti mondandója van néki közismert, s az irodalmi és tudományos élet sűrűjében élő alkotókról is. Szabédi László dacos és nem könnyen érthető arca például ezentúl elképzelhetetlen az ő baráti kedvességgel és objektív szakszerűséggel megírt kommentárjai nélkül, s Jancsó Elemér nem mindig könnyen olvasható publikációihoz is másként fog hozzá, aki Mikó esszéjéből értette meg szerzőjük időszerűségét. Szentimrei Jenő sokáig csendre ítélte önéletírását is másként veszi kézbe az ember Mikó értő tanulmánya után.

Kelemen Lajos emléke – hála kiváló tanítványainak – ma is eleven, de Mikó az eszményítő s így olykor merevítő tanítványi tisztelettől függetlenül, a múltat megelevenítő és láttató művészt méltányolja benne inkább, akinek a leveléből Móricz Zsigmond szó szerint vett át poétai szépségű részletet *A nagy fejedelemben*. Mikó nem a mintaszerű levéltári kutatót emeli ki, hanem azt, hogy „Lajos bácsi a történészeknek abból a régi fajtájából való volt, akik még mindent a fejükben tároltak, nem céduláztak és nem kartotékolnak, hanem íróasztaluk volt jegyzeteik lerakódóhelye”. És „forrásuk” egész szűkebb pátriájuk, mint Kelemen Lajosnak Kolozsvár, melynek történetét valóságos „szemtanú” gyanánt mesélte városnézésre vezetett „peripatetikus szabadegyetemének”, évtizedeken át, míg maga is „élő műemlékké”

változott.

De Mikó rajzolta meg legelevenebben Szabó T. Attila szellemi portréját is, és nem rettent vissza a határozott általánosítástól, hogy a nagy professzor „hazai viszonyok között meg tudta valósítani a romániai magyar tudós prototípusát”, mert „...életében megisméltődött az a Csoma Sándor-i példa, hogy egy szegénylegény iparkodása többet tehet, mint amit akadémiák támogatásával hivatalos úton el lehet érni. Ő maga egymagában egész intézményt pótolta, mikor a kenyérkeresettől szabad idejében évtizedeken át körmölte cédulákra adatait, miközben körülötte változott a hatalom, bombázták Kolozsvárt, költöztették a levéltárat, s kivágták a Sárosbükki fáit... Élő lexikona ő nemzetiségi önismeretünknek.” Aki akárcsak lapozgatott is a csodálatos *Szótörténet Tárban*, bizonyára méltányolni tudja a jellemzés tömör szépségét.

A portrék és recenziók Mikó könyvében nagyívű összegező tanulmányokkal váltakoznak; a jogi ideológiák történetéről s a jogász közéleti szerepéről szól az egyik, az új *Korunkról* a másik, aztán mások a magyar-német irodalmi kapcsolatokról Romániában, az orosz irodalom tükröződéséről a két világháború közti romániai magyar irodalomban, az értelmiség és szülőföld kapcsolatáról és így tovább. Egyetlen írást emelnék itt ki közülük, az erdélyi magyar emlékirat-irodalom ismertetését, ezt is azért, mert befejező sorai mintegy az egész könyv – maga is egy különleges „memoire” – summázataként olvashatók: „Ez az emlékiratokban tükröződő múlt lehet, hogy a nagy nemzeti múltakhoz képest szegényes, de számunkra felbecsülhetetlen, mert a miénk, nemzetiségi tudatunk egyik tényezője. Olyan emberek életét tartalmazza, akik nagy alkotások helyett gyakran a legtöbbet szépen leélt és leírt életükkel tették. A kiválóak munkássága pedig átnyúlik a jelenbe, és magatartásra ösztönöz, mai életünk hatótényezőjévé válik. Nem lezárt fejezet, hanem fundamentum. Hiszen a múlt nem mögöttünk van, hanem alattunk. Azon állunk.” Mikó Imre meggondolkoztató könyvének hála, tán ismét valamivel biztosabban az eddiginél. Vagy legalábbis messzibbre látva.

KINCSES MAGYARORSZÁG

Zolnay Lászlóról⁹⁶

„A tökéletes szellemi világtól el kellett jutnunk az ember tiszta immanenciájáig, mert különben sohasem lettünk volna képesek kitörni a tudat (a szellemi világ) létszférájából, nem juthattunk volna el a társadalomelmélet küszöbéig. Az érzéki-valóságos ember felfedezése nélkül csak a tudat lehet számunkra első.”⁹⁷

„A történelem nem történik, hanem csinálják” – jellemzi Zolnay az előszóban, ezzel a Lucien Febvre-re emlékeztető mondással könyve szemléletét. S rögtön regisztrálja is az ebből adódó metodikai következtetéseket: „Éppen ezért olyan stúdiómkra vetemedtem, amelyeknek célja: úgy megmutatni a múlt időket, hogy ne csupán folyamatokról, elméleteket igazolni törekvő történeti mozgásokról essék szó, hanem – élt emberekről.”

Szándék s pláne elvként persze meg-megjelenik ez a törekvés historiográfiánkban másoknál is, megvalósulni azonban meglehetősen ritkán szokott. A magyar középkor embereinek életéről például igencsak keveset tudtunk, fejlett mediaevalisztikánk ellenére is, s ez a kevés, méghozzá többnyire nehezen megszerezhető tudományos publikációkban s régi monográfiákban rejtőzködött. A magyar középkor kultúrája és mindennapi emberi világa szinte Csipkerózsikaként várta az életre keltést. Zolnay már korábbi könyveivel igazolta, hogy mesterien ért az efféle varázslathoz. A *Kincses Magyarország* azonban másféle könyv.⁹⁸ Ugyanaz az életes történet szemlélet s ugyanaz a félreismerhetetlen (közvetlen, érzékletes, szellemes; a jellemzés érdekében még modorosságoktól sem félő) Zolnay-stílus jellemzi ezt is, mint régebbi könyveit, de túl szemléleten és irányon – amik az életre keltést garantálják – ez a könyv másért is érdekes. Más miatt fontos. Olyannyira, hogy valósággal határkőnek tekinthető a magyar mediaevalisztikában. S méghozzá nem – vagy nem csak – a gyönyörű budavári szobrok méltán világszenzációt keltő felfedezése miatt. Mert bármennyire szerencsés is volt ez a lelet, egyáltalában nem volt se véletlen, se esetleges. Jelképes szinte,

⁹⁶ Forrás: Vekerdi László: Zolnay László: Kincses Magyarország (Középkori művelődésünk történetéből). = Tiszatáj 32 (1978) No. 1. pp. 70–74.

⁹⁷ Vö.: Molnár Gusztáv: Az elmélet küszöbén. Esszék. Bukarest, 1976. Kriterion.

⁹⁸ Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp., 1977. Magvető. 550 p.

hogy ez az egész középkori és reneszánsz kori művelődéstörténetünket újrafogalmazásra s újragondolásra kényszerítő fölfedezés akkor – az ő szavai – „dőlt rá” Zolnayra, mikor a könyv vége felé járván, épp a művészetéről szóló fejezetet írta, s az erős és szerves koncepcióban megírt *Kincses Magyarország* egyetlen addigi sorát se kellett megváltoztassa miatta. A nagy fölfedezés szinte igazolni látszik egy új magyar középkor-koncepciót, de nyugodtan írhatnám azt is, hogy elméletet, vagy inkább tán „az elmélet küszöbén” álló „modellt”, amit a nagy régész minden elmélettől való ódzkodása ellenére (vagy tán éppen így és ezért) ebben az ezernyi életes részletből, tényből, képből, elbeszélésből fölépített könyvben megszerkesztett. S úgy lehet ez a *Kincses Magyarország* legfőbb újsága s elsőrendű fontossága. De haladjunk szép sorjában, a recenzió szabályai szerint.

Az egykor volt élet rekonstrukciójában Zolnayt láthatóan az segíti leginkább, hogy szívvel-lélekkel és izig-vérig régész. A történész ugyanis (Molnár Gusztáv fejtette meg idézett, revelatívén enigmatikus esszéjében, hogy miért) szükségképpen csak a közvettség kerülőútjain közelítheti meg az élet közvetlenségét; a régész ellenben, ha van hozzá szeme (s persze: „keze”!), valósággal kézbe veheti az egykor volt élet nyomait. Akkor is, ha ezek a nyomok nem a földből kerülnek elé, s nem is tárgyak – mondjuk ruhák vagy címerek –, hanem írott források. Zolnay például peres iratokból és ítéletekből nem csupán a hatalmaskodás és jogfosztottság viszonyaira következtet; néki ezek, egyéb adatokkal együtt, az emberek – jobbágyok s urak – életfelfogásáról, mindennapi gondjairól és örömeiről, vagyoni állapotáról, meggazdagodási lehetőségeiről is árulkodnak. Utóbbira is akad persze példa más történészeknél is. Csakhogy ő a „vagyon” és a „meggazdagodást” sem tekinti soha holmi absztrakt gazdaságtörténeti paraméterekként; valóságos és konkrét foglalkozásokat regisztrál, a munka üdítő sokféleségét és izgalmát veszi észre az okleveles gyakorlat formulái és a számadások száraz számsorai megett. Abból a perből például, amit 1233-ban a véneki halászok folytattak Uros győrszentmártoni főapát ellen, egyszerű szorzással-osztással (hisz minden divat s ellenkező állítás ellenére valójában nem igen kell ennél több matematika a történetíráshoz) kiszámítja, hogy mennyi halat kellett fogni beszolgáltatásra egy-egy halásznak. Az így kapott összeget ellenőrzi máshonnét számított adatokkal, s azután megbecsüli, hogy a kor – leírásokból és leletekből ismert – halászeszközeivel mennyi munkát s törődést kívánhatott ekkora mennyiség kifogása, s hogyan segítettek a középkori halászok – tárolókkal s halastavakkal – kiegyenlíteni a „halfogás szerencsését”. De persze a halakat se csak úgy általánosságban tekinti. Okiratok, helység- és családnevek, föltárt konyhai hulladékok, nemesi címerek, képi s plasztikai ábrázolások alapján sorra veszi mind a halfajtákat, gyakorikat s ritkákat egyaránt, s részletezi, miféle fortély s tudás kellett egyikük-

másikuk – kivált az óriási vizák! – eredményes fogásához. Közben fény derül a középkori konyha haligényességére s ingyencségre; csukák becsületére, szakácsok, királyi halfogók, halőrök, halárusok, halkedvelő urak s ingyencek viselt dolgaira; Zolnay mesterien ért hozzá, hogy a krónikások – egyebütt rendszerint hitelt nem érdemlökként mellőzött – anekdotáit a maguk régészeti kontextusában a kor élet- s gondolkodásformájára jellemzőkként hitelesen hasznosítsa.

De a halászatot – bár közéleti fontossága sokkalta nagyobb volt a mainál a sok bőjt, meg a rengeteg folyó, tó, mocsár halbősége miatt – csak példaként említem; ugyanígy s ugyanennyi joggal hivatkozhatnék a többi falusi, városi és udvari munka és foglalkozás tárgyalására. Zolnay kivételes szakértelemmel és érzéssel részletezi a vadászat, a sütés-főzés, az evés-ivás, a vendégfogadás, a ruházkodás, a berendezkedés, az építkezés, a közlekedés, a tanítás, a tanulás, a kuruzslás, a gyógyítás és sok egyéb hasznos és haszontalan foglalkozás ezernyi csínját-bínját. A honi középkor betegségeiről, gyógymódjairól, orvosairól például igencsak a *Kincses Magyarországnak* olvasható ez idáig a legjobb és legteljesebb összegezés; a budai vízvezetékrendszerek szakszerű technikatörténeti föltárása pedig a honi ipari archeológiai kutatás egyik megalapozásának tekinthető.

De legérdekesebb s messze ható következményei miatt tán legfontosabb a honi marhatenyésztés és marhakereskedelem bemutatása. Zolnay zoológiai, régészeti, krónikás, okleveles, korabeli tudományos adatok és észrevételek alapján, s magyar, latin és német elnevezések, valamint különféle ábrázolások sugalmazásait követve mindenekelőtt kideríti s bebizonyítja – olyan kiváló szaktekintélyekkel vitatkozva, mint Bökönyi Sándor és Matolcsi János –, hogy a középkor magyar szarvasmarháját őseink – akik már régebbi hazáikból jeles állattenyésztő ismereteket hoztak magukkal – az itten honos s akkor még élő őstulokból szelídítették a honfoglalás utáni első századokban. A „szelídítés” persze nem jelent szelidséget: a szürke magyar marha mindvégig afféle félvad állapotban maradt, s őrzéséhez és hajtásához megfelelő emberek kellettek. Ennek is köszönhető – a fajta itteni időjárás-táji körülményekhez való kiváló alkalmazkodása mellett –, hogy megőrződött a honi tenyésztés monopóliuma; német, olasz, burgund városok mészárosainak levágni is elég volt ezeket a hatalmas félvad szörnyetegeket, nemhogy hajtani tudták volna sok száz kilométeren át! A virágzó marhakereskedelem hasznát viszont már nem csupán honi kalmárok s urak (illetve kalmár-urak, hisz igen gyakran sikeres kereskedőkből váltak nagyurak, s megfordítva) élvezték: Zolnay ismételten figyelmeztet rá, hogy a XV–XVI. századi Bécs gyors növekedését és gazdagságát nem utolsósorban a magyar szarvasmarha-kereskedelemnek köszönhette. Amint egy-két évszázada, a XII–XIV. században meg a magyar nemesfém-kereskedelem

virágoztatta fel Bécset, s teremtett jólétet itthon. Zolnay igen nagy jelentőséget tulajdonít e két valuta, a nemesfém és a szarvasmarha zökkenőmentes egymást váltásának: utóbbi épp akkorra ért nagy hasznot hajtó iparrá, amikorra – az Újvilágból beáramló aranydömping s az ország három részre szakadása miatt – az addig virágzó nemesfémbányászat s ötvösmesterség lehanyatlott.

Az autochton honi ötvösművészet rekonstruálása és méltatása azonban, fontos gazdaságtörténeti szempontok megvilágításán túl, másért is érdekes. Zolnay a lényegében még Szasszanida formákra visszavezethető ősi sztyepei fémművességben látja meg virágzó s európai hírnevű románkori s gótikus ötvösségünk alapjait. Azaz itt is, akár az állattenyésztés – s mutatis mutandis a földművelés – esetében a honfoglalás nem képviselt éles cezúrát a magyarság életében. Nem jelentette s nem követelte merőben új szokások s tudás elsajátítását. Zolnay – követve Fettich Nándor inspirációját s igazolva feltevéseit – sokkalta inkább úgy véli, hogy egy dinamikusan fejlődő és gazdagon differenciált ősi kultúra talált itt kedvező, de az addig megszokottaktól több szempontból különböző életfeltételeket, s ügyesen és sikeresen alkalmazkodott hozzájuk.

Persze nem válságoktól és váltásoktól mentesen. Az első és legnagyobb váltásnak Zolnay X–XI. századi megkeresztelkedésünket tartja. Ez volt Róma és Bizánc közti megmaradásunk záloga. Ámde ugyanakkor régi műveltségünk és művészetünk, egész szokás- és hitvilágunk megsemmisítését is követelte. „Magunkkal hozott műveltségünknek minden formája leszorult »történet alatti« mélyrétegekbe.” Eddig az ismert és megszokott történetkép, ámde Zolnay jól látja s hangsúlyozza a különlegességet is, a különbséget Nyugattól: „Az itáliaiak a VI., a frankok a VIII. század derekától fogva a kereszténységen *belül* fejlődtek. Ők anyanyelvüket, annak irodalmiságát megtartva *szervesen* épültek bele a keresztény nemzetköziségbe. Sőt – úgy mondhatjuk – ők maguk építették azt.” Nálunk ellenben meg kellett teremteni a beépülés feltételeit. Ha kellett tüzzel-vassal, s mindenképpen nagy késedelemmel.

S itt kiváló alkalom nyílna, hogy Zolnay a szokásos elmaradás-centrikus művelődéstörténeti képbe torkoltassa fejtegetéseit. Csakhogy Zolnayt a késésben nem az elmaradás, hanem az eltérő fejlődés tünetei és lehetőségei érdeklik; ő azt regisztrálja és hangsúlyozza, hogy nálunk a kereszténység felvétele után a nagy társadalmi átalakulás megállott és sajátos irányt vett: a magyar nép sohasem járta végig mechanikusan a feudalizálódás minden lépcsőfokát. Az itt élő népek – mert, hangsúlyozza ismételtelen Zolnay, nyelvi-nemzeti hovatartozás soha itt határt nem jelentett – a korabeli, egykorú Európa gazdasági, társadalmi és kulturális feltételeihez alkalmazkodtak. Éppen ezt az idejében való

alkalmazkodást és esszenciális európaiságot demonstrálja a könyv, persze nem úgy általánosságban, hanem a szokott Zolnay-módszerrel, azaz érdekes és releváns történetekkel-anekdotákkal oldott, a legkülönbélebb s legtágabban értelmezett forrásokból származó adatok sorakoztatásával. S csak miután evéstől-ivástól a budavári szobortemetőből föltámadott Anjou-plasztika remekeiig ezernyi találó részlettel igazolta, csak azután mondja ki a „számadást”: Európának nagy stílusrendszerei közül (és stílus alatt általános életstílust, nem csupán a képzőművészet stílusát értem) államéletünk kezdete a romantikát már delelőjén, teljes kivirágzásában találta meg. Megkeresztelkedésünkkel a román kor világába nyitottunk be. Ezt és a következő két nagy stílusorszakot, stílusrendszert – a gótikát, a reneszánszt –, már alkotva fogadtuk el!” Ki is jelöli azokat a pillanatok, amikor – az első századok erőfeszítése után – „óránkat összeigazítottuk a világtörténelemével”: először III. Béla korában, másodsor a két Anjou és Zsigmond, meg Mátyás alatt. Ekkor „mi is a világtörténetnek jelen idejét éltük”.

A könyv legtöbb adata, példája, képe, története ebből a két „jelen időből” származik. A két világtörténelmi jelen időnek helyileg is megfelel két főváros, két nagy és messzi sugárzó királyi központ: a román kori Esztergom és a gótikus-kora reneszánsz Buda. Egyben két fontos régészeti lelőhely, ahol számtalan adat – a budavári szenzációs szoborlelettel immár a legfontosabb is – Zolnay László sok évtizedes türelmes feltáró munkája nyomán került napvilágra. Kincses Magyarország – a „kincses Magyarország”-modell – hitelességét tehát páratlan személyes régészeti ismeretanyag és élmény garantálja. Itt azonban mégsem ezért emlékeztetnék elsősorban Zolnay esztergomi és budavári kompetenciájára. Inkább a két fényes főváros, a két nagy királyi udvar jelentőségének, túlsúlyának, életstílust meghatározó szerepének fölismerésére s hangsúlyozására szeretnék utalni általa. Hiszen a *Kincses Magyarország* legemlékezetesebb lapjai valamiképpen mind az udvarral függenek össze, akár királyi vadász mesterekről és soltészekről olvasunk, akár a tüneményes Estei Hippolitról, aki a könyv végére érve, hála Zolnay emberábrázoló művészetének, szinte személyes ismerősünkké, valósággal barátunkká válik. (Várjuk is a róla szóló Zolnay-monográfiát!)

De királyi mű a nagy budai vízvezeték is, és igazán stílusos „megoldás”, ahogyan Zolnay elmeséli, hogy a nagy budai farsangokon – királyiak azok is – bor csordogált a vízmű végét képező szökőkútból a budavári főtéren. Még a társadalmi fölemelkedés és süllyedés útjai is – mert Zolnay látja és hangsúlyozza, hogy a feudalizmus osztályait eléggé roskatag léckerítés kerítette nálunk, amelyen át vagy alatta igencsak lehetett ki-be bujkálni – mind a királyon, illetve a királyi udvaron keresztül vezettek kincses Magyarországon. Ez a királyi udvar pedig vetekedett Európa bármelyik fejedelmi udvarával. Kifinomult lovagi élet fénye

ragyog a budavári szoborlelet remekein, úgyannyira, hogy ezentúl a késő gótikus plasztika tanulmányozása elképzelhetetlen lesz Buda meglátogatása nélkül. (Szegény Arany Jánost mennyit korholták tudós történészeink, hogy „túl előkelő” lovagvilág fényeit álmodta *Toldijában* a mi zordabb égaljunkra! S a most napfényre került szobrok meghaladják a költő legmerészebb álmait.) De még az udvari bolondok is (remek fejezet szól róluk, akárcsak az „udvari” részegekről!) ugyanúgy otthonra leltek a középkori Budán, mint a korabeli Európa bármelyik fejedelmi udvarában. Semmi kétség, az „udvar” – a király s néhány főbb egyházi és világi méltóság udvara – szinkronban járt a világdővel kincses Magyarországon. Végző soron és elméletre egyszerűsítve erről szól, s ezt igazolja Zolnay László szép könyve.

De mint minden igazi elmélet, utal arra is, amiről nem szól. Mert nem szól ez a könyv a másik Magyarországról. Amelyik se udvari nem volt, se kincses. Mégsem lehet az véletlen, hogy az alapos szakmai bibliográfiából egyes-egyedül Szücs Jenő fundamentális monográfiája hiányzik, a Mohács előtti magyar mezővárosi fejlődésről, ha Veres Péter kicsi történetfilozófiai remekét, a *Bölcs és balgatag őseinket* nem számítjuk. Mert az is hiányzik. S nemcsak a bibliográfiából, az egész Kincses Magyarországból.

Van persze szó, hogyne lenne, a könyvben városokról és polgárokról, falukról és jobbágyokról. Zolnay tüzetesen dokumentálja parasztok és polgárok kiszolgáltatottságát, urak túlkapásait, rablólovagok önkényeskedéseit. S külön egy egész fejezet szól a középkori városokról. De már a cím – „Városok, várak” – mutatja, hogy kincses Magyarországon a városok valamiképpen a várak függvényei. Végző soron a királyi hatalom szférájába tartoztak.

„A városok – fogalmazza meg álláspontját, mint mindig, most is kristálytisztán Zolnay – a királynak, a királyi kincstárnak féltett értékei voltak. Közigazgatásukat a középkor pénzügyminisztere, a királyi tárnokmester irányította. Adójuk a királyi kasszát gazdagította. Érthető, hogy az uralkodók szívesen fogadták be előbb a – latinusnak mondott – flamand-vallon, utóbb a német és olasz bevándorlókat.”

Ez volt a közvetlen hatalmi realitás a középkori Magyarországon, nem hiába kezdi Zolnay a városok tárgyalását egy felvidéki bányavároskának, Korponának adott királyi kiváltságok elemzésével.

De túl királyi kiváltságokon, fővárosokon, fejedelmi udvarokon, nagyúri önkényen; várak és erődtemplomok falukra és városkákra vetülő árnyain is túl, szükségképpen nőtt és érett valami más is a középkori magyarországi településekben. Hisz nyilván nem keletkeztek a semmiből a török hódoltság királyi és nagyúri hatalomtól független

parasztvároskái és városai, köztük a valósággal államszámba menő Debrecen! De miféle rejtett folyamat folyhatott, s mióta távol a hatalmi szféra közvetlenségének királyi fényeitől és árnyaitól, a kollektív öntudat sokszoros közvetítettségében? Miféle dinamika őrizte e tájon a magyarságot, miután a királyi Magyarország Mohácsnál végleg lehanyatlott? Honnét, miféle forrásokból táplálkozott s lendült éppen ekkor magosba a magyar nyelvű poézis? Miféle fejlődés érkezett csúcsára Balassiban? S honnét, miből eredt és szerveződött az a nemzet jövőjén munkálkodó és távlatos magyar politika, amit legtisztábban Zrínyi Miklós képviselt? Zolnay László *Kincses Magyarországa* az érzéki-valóságos ember felfedezésével eljutott az elmélet küszöbére, s itt a maga pontos határaival még inkább sürgeti a választ az efféle régi kérdésekre. Mert a Mohács utáni fejlődés fővonalai nem kincses Magyarországra gyökereznek; ennyit, hála Zolnay László szép könyvének, tisztán láthatunk.

Jakó Zsigmond tanulmánykötetéről⁹⁹

A történetírás a források megszólaltatásának művészete. Ámde forrás ugyanolyan sok vagy tán még többféle lehet mint hangszer, s értelmes megszólaltatásukhoz ugyanannyi türelem, tanulás, gyakorlat szükséges, mint a hangszerekéhez. S ugyanúgy: tehetség, hallás. S ha a történeti hallás nem is ítélné meg olyan biztonsággal, mint a zenei, a tökéletes vagy a teljesen hamis előadások itt is könnyen fölismerhetők. Jakó Zsigmond tanulmányait és könyveit mindig tökéletes, abszolút történeti hallás jellemezte. Jelen kötete¹⁰⁰ pedig még a megszólaltatás művészetéből is elárul egyet-mást, olykor nagyon sokat.

Senki ne gondoljon azonban holmi metodikai bevezetésekre vagy módszertani eligazításokra. Hiszen épp az a lényeg, hogy Jakó nem – bármily rangos – „segéd-tudomány”-ként tekinti a forráshasználat módszereit; nem a diplomatika, kodikológia vagy könyvtörténet jól bevált, százados szabályait alkalmazza. Illetőleg ezek a szabályok az ő kezében legföljebb kiindulásul szolgálnak, vagy ellenőrzés gyanánt. Nem hibátlan alkalmazásuktól várja az eredményt; távolabbra tekint, miközben állandóan figyel a kész szabályokkal soha be nem fogható részletekre. Tudja, hogy magának kell megteremtenie forrásai olvasásához, értelmezéséhez és megértéséhez a szabályokat, vagy inkább tán a jelentés földerüléséhez szükséges értelmezés lehetőségeit. Éppen ez a teremtő értelmezés tágítja ki a fölhasználható források körét, akár jól ismert dokumentumokról, akár tehetsége s szerencséje által kezébe juttatott fölfedezésekről van szó. A jelentésük föltárására bírt források változó és táguló világa határozza meg Jakó könyvének dinamikáját. Így aztán egyszer sem kell külön hangsúlyoznia, hogy hazája történetét Európa s a világ történetének szerves részeként tekinti; nem kell mentegetőzőn vagy búslakodjék elmaradások miatt, és dacos „azért is”-ekkel sem kell bizonygatnia semmit. A helyi historikum az ő hangszerelésében hibátlanul és természetesen olvad be a történelem táguló univerzumába. Ezért és ebben az értelemben szintézis ez a tanulmánykötet. De szintézis más, partikulárisabb értelemben is, s úgy lehet ez az aspektus a fontosabb, vagy legalábbis a részletesebb kifejtést kívánó. Jakó könyve vázolja ugyanis

⁹⁹ Forrás: Vekérdi László: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. = Tiszatáj 31 (1977) No. 11. pp. 98–101.

¹⁰⁰ Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest, 1976. Kriterion. 373 p.

először az erdélyi magyar értelmiségfejlődés kereteit.

Mindjárt meg kell itt álljunk az „értelmiség” szónál, mert Jakó Zsigmond egészen mást ért ez alatt, mint a napjainkban fölcseperedő értelmiségtörténeti kutatás. Őt arról győzték meg forrásai, hogy értelmiségről mindig csak egy konkrét nép vonatkozásában beszélhetünk; az értelmiség csak úgy válhat kultúrateremtő erővé, ha a nép jogról, művészetről, társadalomról, vallásról, természetről szóló elképzeléseit, illetve velük kapcsolatos szokásait fogalmazza meg, fejezi ki, tudatosítja. Az értelmiségtörténet tehát népiségtörténet, néptörténet abban az értelemben, ahogyan ez az irány, illetve igény Mályusz Elemér kutatásaiban s iskolájában – ahonnét Jakó is indult – fogalmazódott meg. Így aztán például az írástudás és íráshasználat tüzetes vizsgálata az írásban járatos társadalmi rétegről tájékoztat, és – ez a lényeges – nem csupán „belülről”, mint az „írásos kultúra javaival való élés” által elkülönített egyházi és világi írástudókról, hanem helyzetükről az egész társadalomban, funkcióikról és szerepükről az ország életében, történelmi realitásukról. Hiszen „az írásbeliség sorsa nyilvánvalóan nem független az őt hordozó társadalométól, hanem azzal egységben, szoros kölcsönhatásokban alakul. Egyik a másiknak tükörképe; az egyik vonatkozásában feltűnő új jelenségek valamilyen vetülete hamarosan észlelhető a másik oldalon is. Írásbeliség és intellektualizmus – a hűbéri társadalomban – kölcsönösen feltételezik egymást. Éppen ezért írásbeliségünk viszonyainak és termékeinek elemzéséből írástudó-értelmiségi rétegeink alakulásának megismerését is remélhettük”.

Az írástörténetet társadalomtörténetként fölfogva, Jakó – másik mestere, Hajnal István értelmében – mindenekelőtt a laicizálódás jelentőségére figyelmeztet: „Amíg az írás nem jelentett többet egyházi könyvek másolatásánál, a világi társadalom valójában fel sem figyelt a betű hatalmas erejére. Hiába gyökeresedett meg már régen a kolostori könyvírás, abból sohasem sarjadhatott volna ki a hazai laikus íráskultúra. Az írásnak és a laikus társadalomnak előbb egymásra kellett találniok, hogy a betűvetés levetközhesse ünnepélyességét, és elindulhasson hódító útjára.” Ez Erdélyben a XII–XIII. század fordulóján következett be, az oklevelezés elterjedésével, amely azután fokozatosan átalakította a régi, egyházas művelődést. A külföldön – többnyire Franciaországban – tanult, jogban jártas művelt „magisterek” ugyanis nemcsak a társadalmi differenciálódás során kiemelkedő rétegek kedvezőbb helyzetét rögzítő oklevelezés meghonosítói voltak, hanem „öbennük kereshetjük az erdélyi íráskultúra kialakítóit is”. S ezzel beláthatatlan jelentőségű folyamatot indítottak el. Mert már a káptalani iskolákban tanultak olyanok, akik eleve nem készültek egyházi pályára, a városi-plébániai iskolákban pedig gyakran már világiak „tanították a jobb módú polgárok gyermekeit egészen gyakorlati célú betűvetésre és számolásra”. Az írás a legnagyobb erdélyi

városokban – Brassóban, Szebenben, Besztercén, Kolozsvárt, Nagybányán – szélesebb, laikus rétegek birtokába került: „olyan emberek tulajdonába, akiknek az írni tudás nem megélhetésük alapja, hanem gyakorlati hivatásuk elősegítője volt csupán”. A polgárság érdekeinek s csekély latin tudásának megfelelően azonban ez az írásbeliség már elsősorban s mindinkább anyanyelvi, s „a városi lakosság többségének megfelelően, sokáig kizárólag német volt”. Ámde a XV. század folyamán a félig paraszti életmódot folytató mezővárosokba, sőt falvakba is kerülnek írástudók. „Erre különösen kedvezőek lehettek az előfeltételek a szabad parasztságból álló szász és székely falvakban, valamint az ottani román lakosság körében. E feltételezés nélkül teljesen megmagyarázhatatlan maradna, hogy a XVI. század közepére honnan támadt, szinte máról holnapra, a vidéket valósággal ellepő »parasztdeákok« népes rétege, amely a szabadparaszti közösségek, a jobbágyfalvak és a feudális nagybirtokok igazgatásának legegyszerűbb írásos feladatait (kérvények, levelek, nyugták, elszámolások, dézsmajegyzékek stb.) látta el... Az írások nagyon változatos paleográfiai minőségéből ítélve, e mögött a XV–XVI. századi íráskultúra mögött már nem kis számú elit, hanem mélyen tagolt, népes és állandóan gyarapodó számú írástudó réteg állott”. Ez teremtette meg a magyarországi, illetve erdélyi humanizmus elterjedésének lehetőségét a főbb centrumokból, mert „adva volt benne az egységes, finom hajszalér-rendszer, amelyben az új művelődés elemei a társadalom szélesebb rétegeihez is eljuthattak”

A humanizmus azonban jellegzetes könyvkultúra, és el nem hanyagolható szálak fűzik nagyúri, főpapi, fejedelmi, királyi udvarokhoz. Erdélyben mindkét aspektus erősen kapcsolódik az írásbeliség középkori fejlődéséhez. Jakó mesteri tanulmányban nyomozza ki, hogyan született meg három tényező: „az erdélyi társadalom igényei, a vajdai területi hatalmi törekvések és az erdélyi hivatalnokig öntudatosulása találkozásából az a korszerű kancellária, mely már valóban teljes joggal erdélyinek nevezhető”, s amely – a királyi udvar központi kormány-szervének tükörképeként – előkészítette a későbbi önálló fejedelmi adminisztráció megszervezését, noha a Mohács után hirtelen nyakába szakadt feladatok még meghaladták a középkori írásbeliségből kinőtt „első hivatásos tisztviselő-réteg” erejét. De tán még fontosabb, ahogyan a váradi könyvtárak történetének aprólékos és bravúros rekonstrukciójával megmutatja, hogyan fejlődött ki a szerzetesrendi kódexmásolás szerény hagyományából az a nagyvonalú, tervszerű humanista könyvtárkultúra, ami azután egyrészt a nagy politikus főpapok (Vitéz János, Filipec János, Farkas Bálint, Kálmánsehi Domokos, Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Perényi Ferenc, Henckel János, Haczaki Márton) „tudományos kedvtelésekből fakadó, de nagyúri fényűzéstől sem mentes egyéni könyvgyűjtése” szempontjából teremtett kedvező légkört, másrészt a katolikus és a protestáns

oktatásügyben egyaránt a jövő művelődésének alapját képezte.

Könyvtár, oktatásügy, fejedelmi udvar szövevényes összefüggéseit fejtegeti a nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdeteiről és első korszakáról (1622–1658) szóló tanulmány. Hihetetlen mennyiségű adatot és erudíciót sűrít Jakó ebbe a mindössze kilenc és fél oldalas írásba; valóságos detektívmunkával nyomozza ki a jól megalapozottnak látszó történész hagyomány alól s ellenére a valóságot: „A régi fehérvári skola kiépítésének és a németországi protestáns főiskolák színvonalára való emelésének egyik alapvető követelménye volt a megfelelő könyvtár egyidejű létesítése. A korabeli Erdélyben azonban máról holnapra nem lehetett könyvtárat elővarázsolni. A fejedelem tehát saját könyvtára megnyitásával hártotta el az akadályt, ezzel is kifejezésre juttatva, hogy a Collegium Academicum felvirágoztatását legszemélyesebb ügyének tekinti”. A fejedelem halála után azonnal el is kezdődött a pompás könyvtár szétszóródása; I. Rákóczi György a sárospataki gyűjteményt a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár rovására is gyarapította, s II. Rákóczi György alatt Patakra szállították át a könyvtár számottevő részét. A gyulafehérvári kollégium tanárai pedig kialakították a ténylegesen használt könyvekből a kollégium külön könyvtárát. Szerencsére, mert a többi elpusztította a tatár, a Patakra kerülteket pedig megrostálta az ellenreformációs düh. A tanárok azonban a közkönyvtár „anyagának egy részét elmenekítették Gyulafehérvárról, és ez el is kerulte a pusztulást”. Az 1662 után Enyeden újjászerveződő kollégium – az akkori nyomorúságos körülmények között – e nélkül aligha tehetett volna szert rövid idő alatt 1600 darabot számláló könyvtárra, mely 1752-ben már kb. 4700 darabot számlált. Az 1848/49. évi forradalom során azután elpusztult ez is.

Szétszóródás, pusztulás, mentés, újjászerveződés: az erdélyi könyvtárfejlődés minduntalan visszatérő motívumai. Így hát „kodikológusoknak és könyvtörténészeknek valóságos hajtóvadást kell rendezniök a szétszóródott régi gyűjtemények egykori darabjai után. Persze fáradságos és aprólékos munkájukat gyakran csak az az egyetlen sovány eredmény kíséri, hogy kétségtelen tényé válik a keresett írásemlékek elpusztulása”. A történész ilyenkor sem adja fel a küzdelmet, megpróbálja régi feljegyzésekből megállapítani az elveszett könyv vagy kódex tartalmát, katalógusok és jegyzékek alapján kísérli meg rekonstruálni az egykori könyvtárakat. A legsoványabb eredmény is megéri a törődést, hiszen a könyvtárakban valósággal materializálódnak s láthatóvá válnak a közművelődés egyébként igen bajosan vagy egyáltalában nem követhető tendenciái és tájékozódásai. A könyvek, akár a föld közeiben a kövületek, híven őrzik s mutatják egy nép művelődésében s civilizálódásában az egymásra rakódó rétegeket; a könyv- és könyvtártörténet, ahogyan Jakó professzor értelmezi s műveli, nem szakértők szűk körét gyönyörködtető ritkaságvadászat,

hanem az egész ország, a benne élő népek szellemi életének és életrevalóságának, magát keresésének s magára találásának tükröződése. Jakó Zsigmond szép hasonlatával: a magánkönyvtárak a kultúra érrendszerének nevezhetők, a főbb iskolák bibliotékáinak szerepe pedig a szív munkájához hasonlítható. „A könyvtár társadalmi képződmény volt mindenütt és minden időben. Létesüléséhez bizonyos művelődési, társadalmi feltételek és igények szükségesek. Miután pedig egy könyvtár kinőtt a magángyűjtemény szűk keretei közül, a mindenkori társadalomszerkezet élő egységei – önmaguk megvalósításaként – táplálták, fejlesztették, védelmezték. E kapcsolatok folytán a könyvtár tartalmát, anyaga összetételét mindig a létrehozó társadalmi közösség művelődési élete határozta meg. A szervesen fejlődött könyvtárak tehát történeti képződmények, amelyekből – ha nem bolygatják őket – a szakemberek, akár a geológusok a földkéreg rétegződéséből, hitelesen leolvashatják, kielemezhetik a létrehívó közösség szellemi érdeklődésének alakulását.”

Érthető, hogy egy-egy viszonylag épen megőrzött könyvtár, mint amilyen a székelyudvarhelyi kálvinista kollégium könyvtára, mennyi s milyen fontos értesülést rejt értő történészszemnek. Jakó Zsigmond tanítványai segítségével „föltérképezte” a nagy múltú székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárt, s a régi részt az 1797. évi leltárban megőrzött eredeti felállításnak megfelelően elrendezte; azután türelmes aprómunkával megállapította, mikor, kitől, hogyan kerültek a könyvek a könyvtárba, s rekonstruálta, milyen személyi gyűjtemények olvadtak bele. S ezzel a művelődéstörténeti mikroszkópiával eleddig ismeretlen s nem remélt részleteket tár fel a XVIII. századi Erdély szellemi életéből. Teljesen új fény derül például Árva Bethlen Kata körében s hatására könyvtárat gyűjtő s ajándékozó hölgyek korról változó – s meglepően gyorsan együtt lépő! – művelődésére; művelt közhivatalnokok, papok, tanárok, jogászok, orvosok emelkednek ki a feledés vagy az ismeretlenség homályából, kispénzü intellektüellek, akik azonban hozzáértéssel és ízléssel válogatván a változó kínálatban, végül is értékes gyűjteményeket hagyhattak a kollégiumra, gyűjteményeket, melyek a mi számunkra annál értékesebbek, mert egykori vásárlóik és használóik mindennapjairól, foglalkozásbéli szintjéről és kompetenciájáról tanúskodnak, hiszen ezek az emberek nem főúri bibliofilek voltak, nekik a könyv nem dísz és ritkaság, hanem nélkülözhetetlen eszköz napi munkájukhoz, munkájuk jobb elvégzéséhez. S a könyvbeszerzéseket követve fény derül a kultúraközvetítés változó és változatos útjaira; megértjük, miképpen kompenzálta – önkéntelenül és szándéka ellenére – Bécs ragyogásával s kulturális nyitottságával a XVIII. század második felében a nyugatabbra vezető utak adminisztratív lezárását, s miképpen segítette végül éppen ez a lezárás a honi autochton könyvkiadás és nyomdászat fejlődését. A felvilágosodás-korabeli Erdély Bécs-közelsége

egyébként a korábbi holland s angol orientáció után utat nyitott a francia eszméknek is; Teleki Sámuel, aki „Bécsben nevelkedett az erdélyi magyar könyvkultúra legképzettebb és legkifinomultabb ízlésű bibliofiljévé”, Tékájában a francia felvilágosodás és forradalom egykorú emlékeinek leggazdagabb erdélyi tárházát gyűjtötte össze. S hogy mit jelentett ez a Bécs-közelség még a XIX. század közepén is, azt Timotei Cipariu könyvtárának rekonstruálása igazolja.

A Cipariu-könyvtár rekonstruálása és viszontagságos sorsának föltárása azonban – a balázsfalvi nyomda kezdeteit, vagy Szeben XVI. századi latin nyelvű könyvnyomtatását nyomozó írásokkal együtt – másért is lényeges. Demonstrálja egyrészt a kölcsönhatást, egymásra utaltságot és sorsközösséget az Erdélyben együtt élő népek között, másrészt a nemzeti öntudatok fölbredését – fölbresztését követő nacionalista kórság pusztításait. Jakó Cipariu könyvtárteremtő munkásságának földerítésével – a népével együtt érző s élő nagy román tudós iránti személyes tiszteletadáson túl – egy példamutató történész-magatartást is demonstrál, azt, amit a nagy könyv legilletékesebb recenzense, Szabó T. Attila így fogalmazott meg: „A román, magyar és szász értelmiségi élet, könyvkiadás és irattermelés párhuzamos vizsgálata Jakó számára abból a felismerésből lépett elő kényszerítő erejű kötelezettséggé, hogy a három műveltségteremtő-hordozó elem ilyen irányú kérdéseinek kutatása nem egymást keresztező, hanem egymást feltételező, kiegészítő tudományos tevékenység.” Vagy magának Jakónak a szavaival: „Mindaz a szellemi érték, ami országunkban létrejött, románok, magyarok és németek egymást kiegészítő erőfeszítéseinek eredménye, és együttesen alkotja a szocialista művelődés alapját. A szocialista Románia örököse annak is, amit Erdély magyar és német lakossága, saját művelődése szolgálatában, a könyvkultúra és a könyvtári hagyományok területén századokon át alkotott.” Ennek a gazdag örökségnek hiánytalan megőrzése, tudatosítása és hasznosítása a jelen gondjai közepette a jövő érdekében: ez éppen „a történész mestersége”. Legalábbis úgy, ahogyan Marc Bloch értette *A történetírás maga-mentségében*. Jakó Zsigmond könyve, túl azon, hogy szakmai kincsesbánya (ennyi végtére minden valamirevaló történelemkönyvtől elvárható lenne) „apológia” ebben a Marc Bloch-i – vagy Misztótfalusi Kis Miklós-i – értelemben. Tett, mely – Jakó Cipariut méltató szavaival szólva – a recenziót önkéntelenül és óhatatlanul „személyes tiszteletadásba” fordítja. Tiszteletadásba, „melyet a tudományok minden művelője kötelességének fog érezni, ha kutatásai közben egyszer emberi közelségbe került ezzel a népéért és a tudományért, a könyvekért élő tudóssal”.

EGY NAGY ERDÉLY-TÖRTÉNÉSZ

Jakó Zsigmond köszöntése¹⁰¹

„Az ünnepi üdvözlés szűk kerete nem teremt lehetőséget arra, hogy a nagyszerű indulás után kimerítő szemlét tartsunk a méltó folytatás: a fölött a több, mint másfélszáz könyvben és más tudományos közleményben közzétett eredmény fölött, amely Jakó csaknem fél évszázados pályája alatt született.”

E szavakat Szabó T. Attila írta 1986-ban *A hetvenedik évforduló küszöbén*, abban „az egyetlen példányban összeállított, gépírásos emlékkönyvben”, amelyből a szerkesztők most szerencsés kézzel kiemelték a jóbarát laudációját, amint az Benkő Samunak *A nyolcadik évtized*-ről közölt kötet befejező helyzetjelentéséből megtudható. Ez a bevezető méltatás és ez a befejező helyzetjelentés mint valami eszmei kötés foglalja össze – és emeli meg – azt a negyvenkét tanulmányt, amellyel Jakó Zsigmond tanítványai, barátai, tisztelői megbecsülték – önmagukat.

Szabó T. Attila tíz évvel ezelőtti írásában a szellemi azonosság örömeivel mutat rá Jakó professzor munkásságának főbb jellegzetességeire: a levéltár-felfedező érzékre, a levéltár fontosságának felismerésére a közösség életében és önmagáról való tudatában, a népiségtörténeti indulás jelentőségére – valamint a szakmai részletekre: az írástörténeti alapvetésre, „az erdélyi magyar, román és szász könyvkiadás és a könyv-, illetőleg a könyvtártörténet” relevanciájának exponálására, a levéltártörténet és az erdélyi művelődés kérdéseinek tárgyalására, a forráskiadói alázatra, a született nagy professzor messzire sugárzó hatására. Benkő Samu ezekhez *A nyolcadik évtized*-ben hozzáteszi egyrészt azt a „helyzettudatot”, amely „Erdélyben a tudomány magyar nyelvű munkásainak lépteit” hosszú évtizedeken át irányította (és amelyre tíz évvel ezelőtt még gépírásos *Festschrift*-ben sem lehetett utalni), másrészt kiemeli a nyolcadik évtized második felében „a tudományszervező tudós” hirtelen kibontakozását a Múzeum-Egyesület újjáteremtésének nagy eszmei és apró mindennapi feladataiban.

A nagyon erős könyvtártörténeti-könyvtörténeti-írástörténeti-oklevéltani-népiségtörté-

¹⁰¹ Forrás: Vekerdi László: Egy nagy Erdély-történész – Jakó Zsigmond. = Európai Utas 8 (1997) No. 2. pp. 29–32. (Az ismertetett mű: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 608 p.)

neti profil, levéltárcentrikus módszerekkel, a *Jakó-Festschrift*ben teljesen természetes. Sok évtizedes barátságuk és szemléleti azonosságuk Szabó T. Attilával talán épp ennek jegyében volt annyira meghatározó az egész erdélyi magyar művelődésre, sőt a magyarországi historiográfia egy részére is. A hivatkozások és utalások ezt olykor név szerint is dokumentálják: „Jakó Zsigmond évekkel ezelőtt elvégezte az udvarhelyi kollégium könyvtárába került személyi gyűjtemények számbavételét (...) Jakó Zsigmond véleménye szerint a XVIII. század derekán meghonosodó női bibliofília elsősorban az árva Bethlen Kata és Bod Péter köré összetoborzódott irodalom- és könyvbarát körben terjedt, ahol a magyar nyelvű irodalom áldozatos pártolása, a magyar nyelvű könyvek gyűjtése, a kálvinista egyház és iskolák támogatása erkölcsi kötelesség volt.”¹⁰² „A népiségtörténeti program megvalósításához Jakó Zsigmond nélkülözhetetlennek tartotta a korábbi magyar történetírás felhasználását, de főleg az addig ismeretlen levéltári anyag feltárását, a munka e téren való folytonosságának biztosítását. A népiségtörténet szerinte csak úgy érheti el célját, „ha szoros kapcsolatot teremt a néppel foglalkozó összes rokontudományokkal (nyelvészet, földrajz, régészet, embertan stb.)”.¹⁰³ „Az effajta (induktív, személytörténeti) vizsgálatok közvetlen célja az volna, hogy – Jakó Zsigmond szavával élve – »az addig üres neveket életre keltsük«.”¹⁰⁴

A példák szaporíthatók lennének, de nem ez a lényeg. A lényeg az, ahogyan az „életre keltett” nevek vagy *mutatis mutandis* könyvtárak, könyvek, könyvkötések – Szabó T. Attila *Szótörténeti Tár*-ának címszavaihoz foghatóan – beállnak egy nagyobb egész, egy téridőbeli és napjainkig ható nyelvi, népiségi, művelődési, intézményi kontinuitás kereteibe. Így és ebben az értelemben mondható el Iktári Bethlen Zsuzsanna életre keltett tékájáról, hogy „az erdélyi könyv- és könyvtártörténet figyelemre méltó emléke, minthogy szinte három női könyvgyűjtőgeneráció bibliofil érdeklődésének vetülete. (...) Mára a gyűjtemény valós értéke annyiban módosult, hogy az itt őrzött kéziratok, másolatok, régi magyar nyomtatványok, a XVIII. századi magyar könyvnyomtatás egyházi és világi termékei kétszáz évvel még öregebbek lettek.”¹⁰⁵ Ezzel a türelmes (közvetlen és átvitt értelemben egyaránt „türelmes”) jakói módszerrel remélhető tán leginkább, hogy egyszer mégiscsak enyhülni fog az ellentét, amely „a történelem valósága” és „a róla szóló tudás” között feszül máig. „A két Európát elválasztó korlátok ugyan leomlottak, de maradtak itt mások, köztük szellemiek, amelyek máig jelen vannak a történész munkájában. Ez magyarázza egyrészt a hajlamot

¹⁰² Lásd az Emlékkönyvben: Deé Nagy Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században.

¹⁰³ Lásd az Emlékkönyvben: Demény Lajos: Demográfiai sajátosságok Marosszéken az 1614. évi Bethlen-féle összeírás tükrében.

¹⁰⁴ Lásd az Emlékkönyvben: Engel Pál: Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása.

¹⁰⁵ Emlékkönyv, p. 147.

izolacionizmusra és fragmentálódásra, másrészt ez magyarázza a még mindig igencsak gyöngeségét annak a törekvésnek, amely a történeti jelenségeket az »image de l'autre« és a kölcsönös hatások szellemében igyekszik megérteni. Ezek a párhuzamos történetek, amelyek alig érintkeznek egymással, a maguk etnikai jellegzetességeivel, demográfiai konfigurációjával és gyakran jogszabályaikkal vagy szektás és kulturális elkötelezettségeikkel helyet engednek az ellentétnek a történelem valósága és a róla szóló tudás között. Még ha észre is vesszünk próbálkozásokat a »másik« történelmének a vizsgálatára Erdély monografikus történeteiben, ezek marginálisnak vagy egymás ellen fordítottak tűnnek.¹⁰⁶

Nem ez volt az egyetlen hiány, amit Jakó csökkenteni igyekezett. „Fél évszázad is eltelt már azóta – figyelmeztet rá Imreh István –, hogy Jakó Zsigmond kiadta a gyalui vártartomány urbáriumait és bevezető elemzésében felhívta a figyelmet az Erdélyben »teljesen hiányzó« agrártörténeti kutatás lehetőségeire, igazából múltismeretünk törlesztésre váró tartozásaira. A XX. század második felében – az általános európai szintnövekedés, az itthoni önismereti igények sokasodásának ösztönzésére – az új és új tennivalókat jegyezhetjük fel hiánylajstromunkra. Ezek egyike volt a földközösség életútjának nyomon követése Erdélyben.”¹⁰⁷ Imreh természetesen Tagányi Károly klasszikus tanulmányából indul ki (általában jellemzi különben a *Festschrift* tanulmányait a témakör klasszikusaira való hivatkozás), és a földesúri családi levéltárakbeli urbáriumok, conscriptiók, örökösök, osztozkodók leltárai alapján bemutatja a faluközösségekben talajváltó rendszer jellegzetes példáit. Majd vázolja a földközösség fokozatos megszűnését, s a XIX. század második felében a közvagyon maradványainak törvényekkel szabályozott, jogilag kifogástalan átjátszását a gazdagok magántulajdonába, a „szabadság kis köreinek” ezt követő elsorvadásával. Nem írja természetesen, de „létező piacgazdaságunk” körülményei közepette nem lehet nem felismerni a múltban egész mai privatizációnk „haladó feudális hagyományait”. A gazdaságtörténeti és politikátörténeti tanulmányokban egyébként másutt is kísért a múlt meglepő aktualitása, sőt „túlélése”.

Már magában azáltal, hogy a két témakör, múlt és jelen mennyire elválaszthatatlan. Például ahogyan a sókockák segítették az Apafi-korszak elején a megmaradt államiság átmentését, és ahogyan aztán a korszak végén tönkretette piacukat Erdély felzárkózása a Birodalomhoz.¹⁰⁸ Vagy ahogyan a Maroson zajló tutajozás, mihelyst jövedelmező üzletté vált, nyomban felébreszti az uralkodó politikai elit adóéhségét. „Több példát találunk arra

¹⁰⁶ Lásd az Emlékkönyvben: Pompilu Teodor: National Ethnic Pluralism in Transylvania. Ethnic, Cultural and Regional Convergencies.

¹⁰⁷ Lásd az Emlékkönyvben: Imreh István: »A faluk birodalmának módjáról«

¹⁰⁸ Lásd az Emlékkönyvben: Wolf Rudolf: Az erdélyi sűgyek az Apafi-korszak végén

vonatkozóan, hogy gátépítésre csupán a vámszedés kedvéért került sor. Ezután a feudális önkényeskedés szokásai szerint kezdődött a tutajosokkal szembeni kihágások sorozata, melyeknek súlyossága rendszerint attól függött, hogy a feudális úr milyen befolyásos figura az államéletben.” (Magyari András: *A környezet és életforma kölcsönhatása*). Akad természetesen példa a gazdaság és politika kapcsolatának termékeny voltára is. Például ahogyan Kolozsvár a XVIII. század elején a posztókereskedelemben az import és export okos megszervezésével, valamint tüzetes piackutatással el tudta érni, „hogy Európa nyugati és középső részén előállított árut eljuttatta az Oszmán Birodalom területére, valamint a román fejedelemségekbe, s így hozzájárult Délkelet-Európa különböző társadalmi rétegei posztóellátásának (viselet, lakásbelső stb.) »európaisodásához«.” A posztókereskedelem biztos jele annak a fontos szerepnek, amelyet Kolozsvár „Közép- és Délkelet-Európa egész régiójának átkelő kereskedelmében” betöltött, s annak, „hogy a kolozsvári kereskedő működése szervesen beépült az összeurópai árucserébe. A XVII. században ez már gazdaságilag elengedhetetlen feltétele és része a küszöbön álló (helyenként meg is kezdődött) nagy társadalmi-gazdasági átalakulásoknak.” Így a posztókereskedelem felől hirtelen jobban érthető az a „civitas primaria” hely és szerepkör, amely Kolozsvárnak az erdélyi fejedelemség adminisztrációjában és politikájában jutott.¹⁰⁹

A XVI. és a XVII. század fordulóján tehát Erdély (s véle a tágasabb kelet-közép-európai térség) közvetlenül részt vett – nem holmi satnya „perifériaként” – Európa nagy átalakulásában. Nem először és nem utoljára. A XIV. században például Kelet-Közép-Európa népei együtt hasonló szerepet vállaltak, mint a frankok Martel Károly alatt Poitiers-nél, a részben hasonló következményekkel a kontinens egész politikai, kulturális és civilizációs konfigurációjának az átrendeződésére XIV. században az Anjouk, Piastok, Jagellók és Basarabok alatt magyarok, lengyelek-litvánok és románok magukra hagyatottan Európától, felkeltek a permanens mongol-ázsiai veszedelem ellen és gátat vetettek az ottomán expanzióknak, gyakran vitális és teremtő energiák stagnálása árán. A XIV. század túl minden részletmegfontoláson nagyon sokszor katonai-politikai események előnyomulása vagy hanyatlása volt. Látszatainak örvénylése a modern Európa alapjainak egzisztenciális fázisát képezte, legalábbis definitív geográfiai kereteinek tekintetében.”¹¹⁰

A nagy politikai átstrukturálódás végző fázisáról R. Várkonyi Ágnes tudósít, Erdély – s Apafi fejedelem – XVII. század közepi szerepére sorakoztatva fel új adatokat. Jakó Zsigmond 1958 telén – összegez írása végén –, első találkozásunk alkalmával az Erdélyi Múzeum

¹⁰⁹ Lásd az Emlékkönyvben: Pap Ferenc: A posztókereskedelem a kolozsvári vámnaplókban, 1599–1637.

¹¹⁰ Lásd az Emlékkönyvben: Camil Muresanu: Europa centrală și răsăriteana în secolul al XIV-lea: o restructurare geo-politică.

Farkas utcai könyvtárában, jól emlékszem, arról beszélt, hogy összeurópai szempontból sem a fejedelemség története, sem jelentősége nincs kellően feltárva. Ma még jogosabb ez az igény. Azóta ugyanis a különböző nézőpontokból végzett vizsgálatok eredményei bizonyítják, hogy az oszmán hatalom harapófogójába került Európa mindig is számolt Erdéllyel. A kis fejedelemség pedig a török porta és a Habsburg Birodalom hatalmi szférájának törésvonalán, többször agyonsújtva és nyugalomért, békességért, életben maradásért küzdve, páratlan lelkierevével, hatalmas kockázatokkal és anyagi lehetőségeinek határait messze meghaladva mindvégig részt vett a török elleni nemzetközi tervekben és vállalkozásokban.”¹¹¹ Akárcsak a királyi Magyarország, Moldva, Havasalföld, Lengyelország. Az új fázis Európa „restruktrálásában”, a régiót mindig sújtó „periferizálódás” meglehet épp a felszabadulással kezdődött? Budáéval, természetesen. „Jalta” (és a ma kibontakozó piacgazdasági „Eurojalta”), úgy látszik régi „haladó hagyományokat” folytat.

¹¹¹ Lásd az Emlékkönyvben: R. Várkonyi Ágnes: Apafi–Zrínyi–Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban, 1663–1664.

Spielmann József tudomány- és művelődéstörténeti tanulmánykötetéről¹¹²

„Az értelmiség múltját kutatva főleg afelől faggattam forrásainkat, hogy e foglalkozás miképpen vált sorshordozó hivatássá”, írta Benkő Samu a „Sorsformáló értelem” bevezetőjében, jó előre figyelmeztetve rá, hogy a kötet alcímében szereplő *Művelődéstörténeti dolgozatok* nem holmi laza „szociokulturális összefüggések” értelmében „művelődéstörténetiek”. Ugyanígy a Spielmann József kötetében¹¹³ összegyűjtött *Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok* is egy különleges és kiváltságos foglalkozás, az orvosi meghonosodását és sorsformáló hivatássá válását demonstrálják, s az így föltárt folyamat segítségével aztán mélyen s gyakran eddig teljesen ismeretlen oldalakról világítanak be az erdélyi szellemi élet fejlődésébe. És mivel tán sehol egyebütt oly közel nem kerül egymáshoz szellemiség s gyakorlati követelmény, mint az orvoslásban, érdekes új fény vetül ezzel a módszerrel a praktikus élet, a mindennapos közösségi lét ezernyi fontos vagy apróbb vonására is. Kivált, mert Spielmann professzor – mesterének, Valeriu L. Bologának tanításához híven – mindenütt gondosan regisztrálja a gyógyításban megnyilvánuló európai szellemiséget és konfrontálja a honi igényekkel s gyakorlattal. A kötet mindegyik tanulmánya, minden egyes oldala érvek és tények tömegét sorakoztatja „egy természettudományos, művelődésünk szerves részét alkotó »elsüllyedt örökség«” igazolására. Szakmatörténet, eszmetörténet, társadalomtörténet, filozófiatörténet, filológiai kutatás átlóinak kereszteződési pontjában a könyv valódi történetírássá nő, ami elől nyugodtan elhagyható a beszűkítő „orvos” jelző.

Az *Ars Medica* helyét és szerepét vizsgálva a XVI. század erdélyi művelődésében Spielmann professzor például elsősorban azt demonstrálja, hogy „a XVI. században fogant természettudományos és orvosi művek szervesen hozzátartoznak az erdélyi reneszánsz szellemi arculatához”, ugyanúgy, mint a nyugat-európaiéhoz. S nemcsak azért, mert itt is erősen tért hódít a kísérleti irányzat és az anyanyelvűség, s még csak nem is a jellegzetes „humanista természettudományosság” miatt. Spielmann nem elégszik meg az efféle általános eszmetörténeti összefüggések regisztrálásával, őt mindenekelőtt az érdekli, hogy miféle

¹¹² Forrás: Vekkerdi László: Spielmann József: A közjó szolgálatában. = Valóság 20 (1977) No. 1. pp. 96–98.

¹¹³ Spielmann József: A közjó szolgálatában. Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. Kriterion. 348 p.

tényleges kapcsolatok kötötték az *Ars Medica* szerzőjét a késő XVI. századi erdélyi művelődés nagy inspirálójához, Itáliához. A mű szerzőségének vitatott kérdésétől kezdve fölépítésén keresztül közönségéig és hatásáig mindenütt ez a konkrétan kitapintható „itáliai kapcsolat” vizsgálódásának vezérfonala; az a társadalomtörténeti és művelődéstörténeti „italianizáció”, mely – legalábbis Braudel *Mediterráneuma* óta – meghatározza a XVI. század kulturális és ideológiai dinamikáját. Spielmann persze itt sem áll meg általánosságoknál, akár a gyulafehérvári udvar itáliai kapcsolatait, akár az *Ars Medica* forrásait, akár a (valószínű) szerző, Lencsés György udvari funkcióit vagy romai útját elemzi. Mindenütt nevek, címek, hivatkozások, adatok (amelyek jó részét tanítványai – név szerint és ismételten nyugtázták! – segítségével ő maga ásta ki) tömegével teremti meg azt a konkrét kulturális atmoszférát, melyben aztán rendes marxista módra fejükre állíthatók eszmék és összefüggések, legyen bár antikvitás-kultusról, a kortársak nem idézésének reneszánsz szokásáról, szerkesztéstechnikáról, az anyanyelvűség kérdéseiről és lehetőségeiről, babonás és mágikus maradványokról, kalendáriumirodalomról, empirizmusról szó. Így bontakozik ki egyetlen kézirat – de persze többször lemásolt – mű körül a korabeli erdélyi művelődés komplikált dinamikája, melyben azután megérthető, miként válhatott épp korszerűsége és teljessége végzetévé: „a XVII. század mostoha hazai körülményei közepette ez a kivételes szakértelemmel, rendkívüli gonddal szerkesztett kézirat az ismeretlenségbe süllyedt, illetve nem került nyomtatásban az olvasók kezébe”.

A XVII. század egyre mostohábbá váló körülményei kísérik a kartéziánus szemlélet itteni térhódítását is, s ütök ugyanakkor ezt a folyamatot még a nyugati megfelelőjénél is fontosabbá. A karteziánizmus öt elsőrendű társadalomtörténeti jelentőséget nyert. Spielmann az európai eszmetörténeti tengely északra fordulását, a holland–angol szellemi szupremácia kialakulását és stabilizálódását a valóságos erdélyi viszonyok szempontjából nézi és követi; gyakran szinte egy akkori külföldet járt, művelt erdélyi orvostudor gondjait, s töprengéseit véljük hallani megfontolt és okos elemzéseiben, ahogyan a látszólag igénytelen és kompilált, ám valójában a tényleges honi igényekhez mesterien alkalmazott „munkácsiakat” védi a filozófia- és tudománytörténészek becsméréseitől, akik előszeretettel centizik ki minden téren a Nyugattól mérhető „lemaradást”.

Távol mindenféle divatos lemaradás-centrikus szemlélettől, Spielmann inkább a társadalmi tudatosulás és a növekvő felelősségvállalás jelét látja abban, hogy elsőrendű – s gyakran elsőrendűen *képzett* – elmék eredeti alkotás helyett a helyi szükségleteknek megfelelően az ismeretterjesztést, az eszméltetést, a tanítást, az adott lehetőségekhez képest leghatásosabb gyógyító munkát választják hivatásuk gyanánt. Spielmann és iskolája –

elsősorban Lázár Szini Karola – ennek a szemléletnek megfelelően vizsgálta például meg, hogy miféle, s mennyi tudós modern eszmét épített be Pápai Páriz Ferenc megtévesztő (persze mai orvostörténészeket megtévesztő!) egyszerűséggel és közvetlenséggel megírt *Pax corporis*ába; megmutatták, hogy a kor kibontakozó anatómiai-klinikai szemlélete determinálja ezt a korszakos művet, nem pedig holmi titokzatos népi gyógyászati tradíció. Azért említ bőven – s mindig kritikával! – népgyógyászati tapasztalatokat s szereket, mert világosan látta, hogy tanult orvoshoz legfeljebb a tehetősebbek juthatnak, a szegény vagy akárcsak egyszerű emberek tömegei gyógyítás tekintetében is bizony csak önmagukra szorulnak. Úgy kellett tehát írjon, hogy ne csak nyelvi, de fogalmi-eszmei akadályok se emelkedjenek a megértés elébe; s arról, aminek szakmai segítség nélkül, önmaguk is hasznát vehetik az emberek.

„Úttörő tevékenységének érdeme éppen a saját tapasztalatán átszűrt európai tudományosság legáltalánosabb eredményeinek hazai talajba való átoltása, anyanyelvű megszólaltatása. Mint maga írja: »Nem lévén e munkába’ szándékom, hogy a nyavalyáknak minden neméről szóljak, hanem csupán a közönségesebbekről, melyek gyakrabban forognak az emberek között, és amelyek hosszas munkás hozzá való készület és gyakorlott kézimesterség nélkül orvosolhatók.«”

Éppen az adott igényekhez való tökéletes alkalmazkodása miatt válhatott könyve páratlanul népszerűvé, úgyannyira, hogy a gyógynövények és eljárások egy része „később művéből került át a hazai népgyógyászatba”. S messze túl a gyógyászat keretein s hatáskörén, nyelvével s fogalmazásával az emberek szemléletét formálta kritikusabbá, „tisztábban és világosabban” látóvá. Valódi népkönyvként terjesztette a kartézianus szellemet.

Lényegében hasonló mondható el – magasabb és egyben szűkebb iskolai-főiskolai szinten – „a kartézianus szemlélet sodrában” élő s ható többi korabeli erdélyi tanítóról s orvosról is. S legyenek oly jól ismertek, mint Apáczai vagy viszonylag ismeretlenek, mint Enyedi Sámuel, Spielmann József mindig tud róluk – otthoncentrikus európai szemléletéből nézve – valami újat s érdekeset megállapítani.

S még talán a karteizianizmus teljes megismerése és megértése szempontjából sem lényegtelen, hogy ezeken a „peremvidékeken” – szülőhazájával ellentétben – természetesen és gyakran zökkenő nélkül folytatódott a felvilágosodás eszmeáramlataiban; mindenesetre a honi XVIII. századi kartézianus szellemű művek – mondjuk Tőke István természetfilozófiája – nem holmi „bomló karteizianizmus” ingoványába halónak tekintendők, hanem a karteizianizmus új, experimentális irányba való szerves fejlődésének. S ami a leglényegesebb:

a karteizianizmus ezeken a tájakon mindig eleven társadalmi tendenciákkal telítődik: „Miként a puritánus és coccejánus tanok, úgy a kartéziánus eszmék is a kor társadalmi harcaiban a hűbéri rendszerrel szembe forduló, a polgárosodást sürgető rétegek törekvéseit fejezték ki.”

A polgárosodás és a medicina alapvető, sui generis összefüggésének fölismerése és hangsúlyozása a könyv egyik nagy tette és érdeme. A kötet majdnem fele erről az „orvosi felvilágosodásról” szól, s megmutatja, hogy jelentősége a mi társadalomfejlődésben megrekedt tájainkon még sokkal nagyobb volt, mint tőlünk Nyugatra. Heckenast Gusztáv alapvető kutatásaiból tudjuk, hogy a XVIII. századi Habsburg-birodalom gazdaságpolitikája korántsem volt az a minden tekintetben elmaradott „kamaralizmus”, aminek technika- és eseménytörténet-írásunk képzelte; Spielmann József pedig azokat az adminisztratív törekvéseket tárja fel, amiket a bécsi kormány az államháztartás gazdaságossága végett a közegészségügy területén megvalósított vagy tervezett. Ám tisztán látja, hogy semmiféle „felülről beindított felvilágosodás” sem lehet eredményes és percig se élhet meg „alulról” jövő spontán mozgalom nélkül; az „egészségügyi rendészeti” intézkedések a XVIII. századi Erdélyben mind eredménytelenségbe fulladtak volna a helyi viszonyokat, igényeket, szükségleteket, hagyományokat és mentalitást ismerő honi orvosok aktív és hathatós közreműködése nélkül. Spielmann professzor Ioan Piuriu-Molnar életútjának és tevékenységének mesterei elemzésével-ismertetésével mutatja be, miként keletkezett s nőtt egyre bokrosodó feladataihoz a XVIII. századi Erdélyben egy román-magyar-szász-makedón-görög nemzetiségű orvosokból, kirurgusokból verbuválódó (számszerűleg sem jelentéktelen) réteg, mely a bécsi kormány értelmes megbízottjaival egy Adam Chenot-tal vagy André Étienne-nel – együttműködve, megteremtette itt a gyógyítás, a járvány megelőzés, a higiéné korszerű feltételeit, s szolgálta véle igen hatásosan a polgárosodást. Ám szerepköre ezzel itt – ellentétben a nyugati orvosi felvilágosodással – egyáltalában nem ért véget. Mint Piuriu-Molnar, Mátyus István, Nyulas Ferenc s megannyi orvos kortársuk élete demonstrálja, az orvos-értelmiségi munkájához itt – s minél magosabb pozícióba került, annál inkább – szervesen hozzá tartozott a küzdelem a nemzeti nyelvű kultúra megteremtéséért, illetve fölemeléséért.

„Nem világpolgároknak vallják magukat, hanem hazájuk életéhez ezer szállal fűződő patriótáknak: nemzeti öntudatuk kialakuló polgári értelmiségi létükből fakad. Ezért műveikben ismételten utalnak a haza »szegénységére«, lázonganak a visszamaradottság ellen, igénylik az ország fejlődését szolgáló iparosítást, s felvilágosító hittel Erdély felvirágzását főleg a tudományos intézmények megteremtésétől várják.”

Ezekről az intézményekről is akad Spielmannak mondanivalója bőven; részletesen, rengeteg új adat közlésével elemzi szerepüket az erdélyi orvosi felvilágosításban s az orvosokét az intézményekében. De soha el nem vész a részletekben. Mindig érzékeli és érzékelteti a nagy európai eszmék áramát, s az erdélyi fejlődésben azt a nagyobb kulturális egységet, mely Bécstől Bukarestig és Zágrábtól Iașiig a felvilágosítás korában – és szellemében – fogta össze ezt a hatalmas területet, s teremtett közös hagyományt. S épp ez a könyv igazolja igen szépen, hogy máig élőt s aktuálisat. Ennek a nagy közös hagyománynak integráns részeként az orvoslás és a természettudományok története „művelődésünk szerves részét alkotó »elsüllyedt örökség«”. Fölszínre hozásában és tudatosításában hazai történetírásunk sokat tanulhatna a romániaiától, nem utolsósorban épp Spielmann professzor türelmes és messzire tekintő munkásságából.

JULOW VIKTOR: ÁRKÁDIA KÖRÜL¹¹⁴

„Szülővárosa *ellenére* lett-e Csokonai költőóriássá és kora messze kiemelkedő, egyetemes géniuszává ... vagy ellenkezőleg: a költő a város hagyományából nőtt ki, s valami módon épp ezért válhatott a felvilágosodás korának nagy összegezőjévé?” – kérdezi Julow Viktor *A debreceni felvilágosodás* problémáit firtató írásában, s nyomban hozzát teszi, tudós lelkiismeretességgel: „Nagyon is világosan látom, milyen messze vagyunk még attól, hogy az említett két ellentét bármelyikét teljes tényyszerűséggel és egész mélységében bizonyítani tudjuk.”

Csakhogy Julow tanulmányaiban nem annyira a bizonyítás lényeges, hanem épp az ellentét kifejtése, világos explikálása, magyarázata. A kérdésfeltevés jelentősége ugyanis messze túlterjed az irodalomtörténet és Debrecen tárgykörén. A magyar művelődés jellegzetes alapparadoxona fejeződik ki benne; a „Sósabbak itt a könnyek” lélekölő rettenete és a „Szép magyar sors” inspiráló igézete, „Örök, magyar határpör” és „pompás vonulások a dombon”, tehetségfaló Hunnia és tájban-népben megtalált haza föloldhatatlan ellentéte. Julow debreceni felvilágosodása a magyar irodalom lényegéhez nyit utat; tán így s ezért tud még ma is úgy írni Balassiról vagy Csokonairól, mintha ő fedezné fel őket, mintha még soha nem tiport volna rétjeiken keresztül-kasul nagymúltú irodalomtudományunk rangos és hangos ármádiája.

Nem mintha elődeiről s kollégáiról nem venne tudomást; ellenkezőleg, nemcsak felsorolja s idézi, hanem lépten-nyomon használja is őket, mesterien alkalmazva a modern kutatások legfrissebb s legrafináltabb módszereit. Ám, akárcsak Tom Jones a kerekfejűek s gavallérok forgatagából, ő is halálos biztonsággal siklik ki a nemesen vértezett tudományosság szorításából. Hogyan csinálja, mi a bravúr magyarázata? Nézzük példa kedvéért Balassi *Katonaénekéről* szóló esszejét.

Ha valakiről, hát Balassiról eleget írt az irodalomtudomány; ezernyi oldalról s mélyrehatóan világította meg kalandos életének s hirtelen ívelő művészetének minden parányi zugát. Szerelemköltőség, katonavagányság, végvári vitézség, humanista tudatosság (sőt doctusság), platonizálás és neoplatonizálás, vérbő reneszánsz individualizmus, manierista dekomponáltság, udvariemberség s ki tudja még miféle s mennyi irodalomtudományos sajátosság regisztráltatott s elemeztetett benne, s mindez már jórészt tan- és kézikönyvi anyaggá is standardizálódott. Hogyan lehet ezen a gondosan megművelt terepen akár parányi újságot is találni?

¹¹⁴ Forrás: Vekkerdi László: Julow Viktor: Árkádia körül. [Szépirodalmi, 1975.] = Tiszatáj 30 (1976) No. 8. pp. 78–82.

Kétféleképpen. Vagy mélyen a megművelt rétegek alatt kutatva, vagy – folytatva az archeológiai hasonlatot – magosan a levegőből vizsgálva a földről nézve kivehetetlen egykori barázdák s rég földbe került épületek innét hirtelen kirajzolódó nyomait. Julow mindkét módszert mesterien alkalmazza.

Először is megkeresi Balassi *Katonaéneke* alatt a szerteágazó földalatti kapcsolatokat. Persze hogy tudtuk már régebben is, miféle szálak fűzik Balassit kora s a megelőző idők vitézi költészetéhez, s milyen szakadékok választják ugyanakkor el tőle. Julow is hivatkozik a vonatkozó kutatásokra, kivált Gerézy Rabán, Varjas Béla és Klaniczay Tibor eredményeire. De ő nem szálakat s választóvonalakat keres. Még csak nem is kontextust és összefüggéseket. Ő azt az életformát rekonstruálja, azt a kollektív észjárást, melyben efféle katonaköltészet egyáltalán megfogható s kivirulhatott. Egyszerű tényekből s jelekből indul ki anélkül, hogy igénybe venné Balassi költészetének intenzív s az apróbb fényeket nyilván elhalványító reflektorait. Így derül ki azután, hogy katonadicsőség, zsákmánykedv, harci nyereség, kegyetlen erőpróba, nyers martalóc öröm, sorsot fitymáló hetykeség, fejek szedése („korabeli köznapiságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a törökvilág idején az egyik legmegszokottabb címermotívummá sematizálódhatott”) s a *Katonaének* megannyi motívuma kész fordulat, szabályos trópus már XVI. század eleji költészetünkben is.

S Tinódi nem teremt, hanem betetőz egy régi hagyományt, ami már az ő idejében is erősen differenciálódott a históriás énektípus, a lírai megfogalmazás, a toborzódal a nagy eposzt előlegező keresztény katonaköltészet irányában, megfelelően a vitézi élet sokféle követelményének s valóságának. Ámde a XVI. század második felében egy akkor már évszázados vitézi hagyomány hirtelen országmegtartó erővé transzformálódott a végeken. A magyar történetírás többé-kevésbé hangsúlyozza is, „hogy a XVI. században a végbeliek élete a nemzet élete, s a végbeliek harca a nemzet harca volt” – idézi Takács Sándort Julow. Ő azonban azt is észreveszi, hogy ez a historiográfiai hagyomány milyen régi: Balassi teremtette meg, bámulatos éleslátással. „A *Katonaének* a végvári harcosok mindennél etikusabb magatartását, magasztosabb küldetését hirdeti.”

De vigyázzunk a szóval, mert így a szövegből kiragadva óhatatlanul meghamisítja Julow mondanivalóját. Ő ugyanis nem efféle általánosságokban beszél. Igéket, jelzőket, sorokat, rímeket, kijelentéseket latolgat-ízlelget; kifejti az egyszerűségükkel döbbenetes képek élménytartalmát, megtanít a lóháton nyargalászó vitéz szemével körülnézni a világban, meghatározza a mondatok és strófák hatását arra a közösségre, akire Balassi hatni kívánt: a végházak „vitézi község”-ére. Rekonstruálja egyszóval az élményvilág társaslélektani szintjén a költő találkozását ezzel a különleges katonai demokráciával. Azt mutatja meg, hogyan

kínálkozott otthon s nyílt természetes meder a végeken Balassi féktelen természetének és hatalmas intellektusának. „Ez a közösség a maga primitív akolbiztonságával, kimért rendjével, férfiasan hetyke, csak azért is vidám légkörével (*Vitéz ifjakkal, Nem kehelő vénekkel*), az időt két halálveszély között percekre bomlasztó örök jelenével elüzi tőle a magánéletét szüntelen marcangoló gondokat. Csak a nagy, széles mezőn nyargalászó Balassi mögött nem ül a sötét árny. Ott minden bonyolult, szövevényes, ármányos – itt minden egyszerű, jól rögzített, lakonikus szabályokhoz igazodik. »Künn harci zaj, benn végre csend.«” Sors és életforma találkozik a végek dicséretében, s „a vers geneziséét joggal képzelhetjük el úgy, hogy a költő huszártisztnek egy katonáihoz intézett buzdító beszéde formálódott meg s alakult át lírai műalkotássá”.

A *Katonaének* szónoklateredetének fölismerése és hangsúlyozása azután egyszerűen elvezet a verset feszítő s emelő paradoxonok világába. Hiszen a vers hatalmas retorikája valami olyanról kíván meggyőzni, amit szinte lehetetlennek látszik elfogadni: „arról, hogy az az élet, ahol irgalmatlan szenvedések és megpróbáltatások várnak, örökös veszély és kegyetlen halál leleselkednek az emberre, mindennél szebb.” Ez az alapparadoxon exponálódik s mélyül strófáról strófára – örök retorikai szabályoknak eleget téve – a versben; „Balassi az alapparadoxon belső ellentmondását további paradoxonok segítségével békíti ki.” Julow azonban jól ügyel, hogy magyarázatában a rétor el ne homályosítsa valahogy a poétát. Hisz a paradoxonhalmaz nem csupán szónoki „fogás”; az első sor hatalmas lélegzetvételű szónoki kérdésével egyszerre indul s filmszerű montázstechnikával pereg egy egész paradox-abszurd életforma kibontakoztatása. Julow azt érteti meg, miként explikálódik közérthetően a nagyszerű versben a végbeli élet szörnyű harcokban s fényesen föl villanó pillanatokban megformálódott szépségideálja. S még ahhoz is ért, hogy „a sarkantyúpengetéses toborzószerű vers és a kegyetlenül kemény katonaóda felszíne alatt” megláttassa az elégia mélyben szivárgó hajszalereit: megfejt a verszáró sor különös búcsúhangulatának titkát, s a hazáját elhagyni készülő költő áldó-fölordozó bánata hirtelen visszavetül az egész versre, fölemeli a hihetetlenül tömören exponált vitézi élményanyagot a morális szép szférájába. „Itt sem egyedül Balassi rendkívüli éleslátása munkált azonban. Amit tett, az főleg annyi, hogy valóban géniuszhoz méltóan sűrített össze s polarizált egy nagy közösségi élményt.” Így válik a vers archetípusteremtővé, közösségi szinten létmagyarázóvá, azaz existenciális érvényűvé. Mert – Mátrai László máig felülmúlhatatlan ifjúkori megfogalmazása szerint – „...minden lelki történés között az élménynek van a világ megértése (mondhatjuk: kultúra) szempontjából legnagyobb feltáró értéke. A legtisztább érzés és a legkeményebb akarat sem képes annyit feltárni a világ jelentéséből, mint a legegyszerűbb élmény”.

Ezért és így fogalmazhatja meg a *Katonaének* egy egész kultúra lényegét, univerzálisan érthető formában; Balassi „marcona vadságukban is naiv lelkeknek éneklő, de humanista barátai szűk körének és a halhatatlanságnak írja versét”.

Sejtette a humanista körnek szánt szerkezeti-esztétikai mesterfogásokat a versben a Balassi-filológia Julow előtt is, de csak ő fejtette meg bravúros filológiai detektívkedéssel, hogy miként rejt el, illetve mutat fel Balassi a „mező” és a „szép” szavak versbéli geometriájával egy X és egy J betűt: Jézus Krisztus nevének kezdőbetűit. S azt is megmagyarázza, miért. „Úgy érezhette: a végvári élet középkorias-tinódis, vallásos-jézusos költői koncepciója azonmód már korszerűtlen. Bizonyára ismerte Janus Pannonius figyelmeztetését is: *hívő ember költő nem lehet*. Bizonyára érezte azonban azt is, hogy a kereszténység és a hit védelméért s Jézus nevében vívott harc ábrázolásában ezeknek valamilyen módon jelen kell lennie. E dilemmát bámulatos invencióval és káprázatos költői technikával középkoriasan és egyszermind vakmerően újítva oldotta meg: a harcba vezérlő Krisztus s vele a keresztényhit – »megszüntetve megtartással« – egyszerre nincs jelen és mégis jelen van a műben.” A naiv olvasóban az artistikus struktúra természetesen nem válik tudatossá; de érzi, hogy valami nagy-nagy rend és páratlan harmónia uralkodik a versben. A mű zord életanyaga és hallatlanul kifinomult belső formája közti feszültség föloldódik, „Balassi »bent« teremtette meg azt a harmóniát, ami az őt körülvevő magyar világból olyan végzetesen hiányzott.” S innét, a magosból hirtelen kirajzolódnak a mélyben rejlő erővonalak: „...a csúcspontjára jutott, már-már túlérétt reneszánsz mintegy utolsó, de leghatalmasabb erőfeszítését teszi itt a tökéletes Rend és Harmónia megvalósítására és megőrzésére.” Julow a részletező kortörténet, modern matematikai verselemzés, eszmetörténet s megannyi tudós diszciplína alkalmazásával – „megszüntetve megtartásával” – hirtelen a magyarázat magasába emeli az olvasót, az evidencia élményét kelti, a morális szép vigaszát.

A szakmai tudás eszközeinek hasznosítása valamilyen szakmán túli vagy kívüli cél érdekében, a tudománynak az a „megszüntetve megtartása”, amit a Balassi-tanulmány fenti elemzése vázlatosan és szükségképpen tökéletlenül (mert Julow esszéi elérik azt a határt, ahol már minden rövidítés erősen torzít) próbált bemutatni, ugyanígy megtalálható a Csokonairól s Fazekasról szóló írásokban is. Kivált *Csokonai stíluszintéziséhez* és a *Lúdas Matyi évezredei* fontos ebből a szempontból; előbbi a korstílusok és a stílusirányzatok – a stílus diakroniájának és szinkroniájának – finom elemzésével, utóbbi a mikrofilológia meredek külső kanyargóin megközelített sejtéssel a mű belső – élménydeterminálta – eredetéről. A *Katonaénekről* szóló esszé hermeneutikai bravúrját ismétli meg Julow *Fazekas Mihály* Nyári esti dalában, s még saját, remek Fazekas-monográfiájához képest is tud lényeges újat föltárni Debrecen világlátott fűvészköltőjéről egy rövid műveket magyarázó életrajzban. Mindezt azonban nem lehet, tán

nem is szükséges itt részletezni; de azt itt is hangsúlyozni kell, hogy mindegyik írásának közös jellemzője – amint a Balassi-esszé elemzésében láttuk – az a (Szauder professzor kötetét tárgyaló recenziójában megfogalmazott) „krédó”, hogy az irodalom „...az emberi és nemzeti öneszmélés fóruma, mindmáig az embernevelés legfőbb alapja, az etika leggazdagabb – s a vallások letűnésével annál fontosabb – példatára és közösségi tartaléka”. Ennek a hatalmas kincsnek őrzője, sáfárja az irodalomtörténet. Sokkal de sokkal több tehát holmi jól körülhatárolható tudományos diszciplínánál. Éppen ezért nézi joggal aggódva Julow a tudomány jelen fejlődési trendjeit, mert „...mintha menekülni igyekeznék szakmánk ettől a szereptől s a vele járó tudományon túli felelősségtől. ám ezzel önmaga jogos jelentőségét fokozná le, s valami nagyon fontostól fosztaná meg a közönséget”. Egy mai Fazekas Mihály vagy Voltaire is nyugodtan vállalhatná ezt a szemléletet s ezeket az eszméket; tán ez – vagy ez is – magyarázza, hogy éppen Julow Viktor tárta föl s mondotta el a legfontosabbakat a debreceni felvilágosodásról.

Csokonaival s Fazekassal foglalkozó írásain kívül, ahol a fogalom – azaz helyesebben folyamat – nyilvánvalóan centrális jelentőségű, két külön tanulmány is szól a kötetben a debreceni felvilágosodásról. Az egyik a Debrecen-kutatás bírálatával párhuzamosan – vagy inkább ürügyén? – vázolja a debreceni felvilágosodás ellentétekkel különlegesen barázdált arcát, s megkeresi a folyamat gazdasági és társadalmi föltételeit. Leírja, hogyan keresztezi a gazdasági élet XVIII. század során immár folyton eső trendjét („a kereskedelmi tőke a mezőgazdaságba menekült”) a művelődés Domokos Lajosig, Fazekasig, Csokonaiig emelkedő vonala, hogy aztán a XIX. század elején hirtelen a mélybe zuhanjon az is. Vagy csak föld alá kényszerüljön? A másik tanulmány ugyanis éppen azt tárja föl, miként élt s hatott Csokonaitól Petőfiig (és Petőfire!) a kollégium jóvoltából egy erőteljes kéziratos irodalom, folytatva a felvilágosodást s hidat képezve a népiség nagy korszakához. Ez a „debreceni késő felvilágosodás” nevelte a diákság, a falusi, mezővárosi intelligencia, iparosság és olvasó parasztság rétegeiben azt a közönséget, kiknek körében Petőfi s Arany költői forradalmának befogadása úgyszólván természetes volt, mert ez a késő felvilágosodás „a maga pedagógiai kisugárzásával, Csokonai-kultuszával és kéziratos irodalmával a romantika felszíne alatt fenntartotta egy plebejus, népies hagyomány folytonosságát”, hasonló szerepet töltvén be a honi polgárosodásban, mint egykor a végvári életben a vitézi irodalom. Azaz a „megszüntette-megőrzés” remek példája ismét.

Senki az ilyen művelődéstörténeti bűvópatakok földerítéséhez nem ért Julowhoz foghatóan. Így fedezi fel a Pest mellett vidékké süllyedő tizenkilencedik század eleji Debrecen legjobbjaiban egy népnevelés-központú, gyakorlati irányú aufklérizmus fennmaradását s azt is,

hogyan szürkült szó szoros értelmében „vidéki” irodalommá az izgalmas partikuláris irodalom a nemesi reformkor törekvéseinek asszimilálása miatt. Soha nem idealizál és nem deheroizál közösségi szinten sem; számol az ellenkező társadalmi, morális, kulturális értékek konfrontációjával s konfliktusával. Így érti s érteti meg a mindenféle nemesi s kispolgári mentalitással ellenkező függetlenségőrző kompromisszumkészség kifejlődését a nagy parasztvárosban, s univerzalizmussá nemesedését legnagyobbjaiban (Földi, Fazekas, Csokonai): a toleranciaelv alapvető szerepét a debreceni felvilágosodás morális-practicista vonásainak ideológiai megalapozásában; a különleges debreceni „kálvinista ateizmus” kifejlődését az állandóan pusztulással fenyegetett közösség életmentő társaslélektani védekező mechanizmusaként, az igazi citoyen-polgárság hiányában is kivirágzó plebejus-radikális érzületet. Megérteti, miként jöhetett létre épp Debrecenben, s csak itt, felvilágosodás és népiség Európa-szerte páratlan szintézisének lehetősége. S mikor aztán a XIX. században a civis város Ady-megénekelte zsírosparaszti elfajulásába fulladt, ez a szintézis már rég kiszabadult a disznóölő kések fenyegetéséből s a valóságos Debrecentől függetlenedve nemzetnevelő eszmévé finomult. „Különösen a népiesség meg-megújuló hullámaiban érezhető ennek a tradíciónak a továbbélése, ahol statisztikailag is könnyen igazolható lenne, beleértve a XX. századi népi írók mozgalmát is, a kelet-magyarországi származású, kálvinista hátterű írók részvételének túlsúlya.”

Sorolhatók lennének a példák hosszan, de tán ennyiből is látható, hogyan tud Julow Viktor tájékozódni ellentétek zűrzavarában. Talán azért, mert ő elsősorban nem a komponenseket figyeli, hanem az eredőket? Nem annyira analizál, mint inkább komponál? Akárhogyan is, azt nagyon jól tudja, hogy a megértéshez nem kell, nem is szabad mindent kihámozni-kimondani. Hiszen a meghámozott és cikkelyekre bontott narancs semmit el nem árul többé az eredeti egészről. Ám világért sem holmi divatos (s igencsak bőbeszédű!) Csendesztétika szellemében s szabályai szerint hallgat. Inkább Fellini filmjeihez hasonlíthatóan jár el: a jelenségek véletlenszerűen szaggatott sorozatára vetíti az élményvilág belülről determinált kontinuumát.

Honnét ez a módszer? Nem itt kereshető-e Julow nagyszerű garabonciásságának végső oka? Nem őriz-e a módszer maga is – ha tetszik, „megszüntette” – jó adag „debreceniséget”? Radikális kollégiumi plebejushagyomány és legaktuálisabb európai jelen olyan szintézisét, ami évszázadok fejlődését öleli egybe s elfogódottság és erőlködés nélkül jár a legkifinomultabb műveltség világában. Vagy ahogyan Gulyás Pál, Debrecen Csokonaihoz, Fazekashoz fogható nagy poétája megfogalmazta: „Debrecen, ó-kikötő, tájakat összekötő ... mint a vakondok, alant bújt meg, s a lelke harang.”

IMREH ISTVÁN NYOLCVANADIK SZÜLETÉSNAPIJÁRA¹¹⁵

A kötet – a bevezetőt nem számítva – negyvenhat szerző tanulmányát tartalmazza, 614 oldalon, névsor szerint.¹¹⁶ A-betűs szerző nincs, így az első Balogh Béla írása: *Székely diákok a máramarosszigeti Református Liceumban (1682–1850)*. A szerző – Imreh István tanítványa – gondos statisztikai és iskolatörténeti összehasonlítások alapján mutat rá, hogy milyen feltűnően sok székelyföldi diák tanult Szigeten, kivált Háromszék területéről.

„Az okokat hosszan sorolhatnók – összegez –, de a leglényegesebb ezek közül Máramaros vármegye XVIII. századi viszonylagos függetlenségében gyökerezik. Az ellenreformáció időszakában valóságos mentsvár szerepet betöltő Máramaros a XVIII. század folyamán is, a szigeti iskola töretlen fejlődése révén, az erdélyi, szamosháti és felső-Tisza-vidéki fiatalok számára a továbbtanulás lehetőségét biztosította.”¹¹⁷

A viszonylagos függetlenségről szól valamiképpen a következő írás is: Bárth János *Bálint Anna házassága* című tanulmánya. A házasság – amelyet a szülők erőltettek – válással végződött; Bárth a válási per során keletkezett jegyzőkönyvek részletes ismertetésével és elemzésével – Emmanuel Le Roy Ladurie híres könyveire és módszerére emlékeztetően – mélyen bevilágít a Havasalja külvilágtól elzárt, ám egymással számos gazdasági és rokonsági szálon kapcsolt falvainak életébe és sorsába, amely a mostoha természeti és társadalmi körülmények közepette is lehetővé tette az ember, az egyén bizonyos szabadságát, viszonylagos függetlenségét. Bárth természetesen Imreh Istvánra hivatkozik, hiszen Erdélyben elsősorban az ő „könyvei jelzik a francia Annales nyomdokait követő magyar történész-törekvések sikeres megvalósulását”. Amihez tán csak annyit tehetnénk hozzá, hogy nem csak Erdélyben. És nem is mindig az Annales nyomában, hanem – tán épp „viszonylagos függetlenségének” köszönhetően – a nagy francia iskolával párhuzamosan.

A harmadik írásban Benkő Elek *A bardóci harangról* értekezik, kivételes tárgyi és szakirodalmi tudással. Az ez idáig minden megfejtési kísérletnek ellenálló feliratot jobbról balra olvasva besorolja a harangot a középkori és kora újkori ábécé-feliratos harangok

¹¹⁵ Forrás: Vekkerdi László: Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. = Magyar Tudomány 108 (2001) No. 2. pp. 231–237.

¹¹⁶ Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 680 p., 2 t.

¹¹⁷ Emlékkönyv..., p. 22.

„Skandináviától és Angliától Németországon át Dél-Franciaországig, illetőleg Lengyelországig követhető” nagy családjába. Ami túl a „megkésettség” közismert problematikáját felvető datáláson (XIV. század) azt is mutatja, hogy „a Székelyföld legkorábbi ránk maradt harangjai nem archaikus módszerekkel dolgozó, idejétmúlt részletformákat alkalmazó helyi műhelyek alkotásai, hanem nyugat-európai tanultságú mesterek városi munkái, melyekben – a nagyobb számú dél-erdélyi analógia alapján ítélve – korai sorozattermékeket kell látnunk. A péterfalvi és a bardóci harang műhelye esetében továbbá közvetlen nyugati hatást tükröz az a gyakorlat is, ahogy a mesterek az öntvényeket jól-rosszul leírt ábécéfeliratokkal látták el”¹¹⁸ utalva az „Én vagyok az alfa és az ómegá”-ra.

„Nyugati hatást”, bár korábbit és másfélét tükröz Benkő Lorándnak a székely nemzetségnevek történetéhez fűzött tanulmánya is. Közismert, hogy a nemzetség-, személy- és helynevek bőséges párhuzamai eleve azt sejtetik, „hogy a szóban forgó neveket a Kárpátok délkeleti karéjába betelepülő székelység a Kárpát-medence honfoglalás utáni más magyar nyelvterületeiről hozta”.¹¹⁹ A történeti névtan nagymestere a kérdés tudománytörténetének tömör és személyes ismertetése után az erdélyi Ecken ágnév eredete után nyomozva magyar, német és szláv nevek tömegének mérlegelése után végül német hatást mutat ki egy Sopron megyei nemzetségnevében, ami „önmagában is nyelvészeti-névtani bizonyíték a keleti és nyugati székelység nemzetségnevi összefüggéseire”, és „ez a tanúságtétel messze nem áll önmagában”.¹²⁰

Ezután klasszikus gazdaságtörténeti-eszmetörténeti tanulmány következik, Bereczki Andrásé: *Az újabb kori gazdasági élet fejlődése az időszakai gazdasági válságok közepette* címmel, amit Bodor András történeti statisztikára alapuló, de konkrét történeti eseményeket-jeleneteket feltáró írása követ: A rabszolgák ellenőrzése a Principátus első századaiban. A két gondos tanulmány az Imreh-hatás sokféleségét és mélységét mutatja; a különös (és félelmetes) azonban az, hogy az utóbbi írás első bekezdése – egy kis malíciával – szinte az előbbi, nemzetállami-pártállami válságtörténeteket elemző cikk summázataként is olvasható:

„A római állam egyik legfontosabb tevékenysége – mint a rabszolgaságon alapuló bármely más államé – a rabszolgák forrásainak, utánpótlásának biztosítása, a rabszolgák szüntelen ellenőrzése és irányítása, rákényszerítésük, hogy megtermeljék az anyagi javakat és ugyanakkor megvédelmezzék a rabszolgatartók érdekeit”.¹²¹

¹¹⁸ Uo. p. 51.

¹¹⁹ Uo. pp. 60–61.

¹²⁰ Uo. p. 66.

¹²¹ Uo. p. 81.

Gazdaságtörténeti és (vagy „tehát”?) válságtörténeti a következő írás is: *Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején*. Ebben Búza János hatalmas külföldi és honi ismeretanyag alapján áttekintve a Bethlen Gábor fejedelemsége idején zajló pénzforgalmat végül arra a következtetésre jut, hogy „Bethlen Gábor Kipper-kori pénzpolitikáját alapvetően külső körülmények határozták meg; tágabb értelemben a hiperinflációba torkolló, az ún. „árforradalom” tetőzéseként is felfogható, Közép-Európát különösen sújtó pénzrontás, illetve szűkebb értelemben az a tény, hogy Bethlen „Opulia és Ratiboria” hercege lett, ui. Sziléziában az átlagosnál is nagyobb mértékűt öltöttek a monetáris zavarok, amelyekhez – kénytelen-kelletlen – alkalmazkodnia kellett.” Így aztán „Erdélyre is rázúdult az inflációs áradat, s az uralkodói szándéktól függetlenül – sőt annak ellenére – nemcsak a pénzérték-, hanem az ár- és bérvizonyok terén is kaotikus állapotokhoz vezetett”.¹²²

Kaotikus állapotokat és válságot regisztrál a sorra következő írás is, Cserey Zoltán *Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a XIX. század derekán* című, részletes levéltári kutatásokon alapuló tanulmánya. Cserey számos találó eset idézésével demonstrálja, hová vezetett az, hogy „a székely határőrterületeken, köztük Háromszéken is kettős igazgatás dívott: a széki vezetés és a határőrkatonai parancsnokságé. Ez a szerkezet a falvak fölé két urat állított, olyanokat, akik egymásmellettiségben, mellérendeltségben kormányoztak, de mégsem társultan, hanem egymásnak feszülten.” (...) Az állandó feszültségből valamiféle „húzd-meg-ereszd-meg politika” keletkezett, amely „azt akarta érzékeltetni, hogy a valódi hatalom nem a széki igazgatás, nem az önkormányzatok kezében összpontosult, hanem azt a bécsi udvar diktálta, és hogy a központi vezetés semmiképpen sem a polgári értékek védelmében szállt síkra, hanem a Habsburg katonai célokat pártolta”.¹²³

Pártoló figyelemmel kísérte viszont a központi hatalom Kőrösi Csoma Sándor útját, amint az Csetri Elek Csoma és a szülőföld című, s a hatalmas Csoma-irodalomhoz képest is új adatokat és összefüggéseket feltáró tanulmányából kiderül.

Mocsáry Lajos vállalkozása sem volt könnyebb, s tán romantikusan reménytelenebb sem Kőrösi Csomáénál, ám ezt távolról sem kísérte akkora, s főleg nem annyira együtt érző közfigyelem (a „központi hatalom”-ról nem is beszélve). Csucsuja István Mocsáry Lajos ajánlásai című tanulmányában a nagy függetlenségi politikus (írjuk csak le a szót mai rossz sajtója ellenére) haladó eszméit elemezve nemcsak azok Eötvösét felülmúló liberalizmusára és felvilágosultságára mutat rá, hanem korlátaira is, melyek korábban jelentkeztek.

¹²² Uo. pp. 108–109.

¹²³ Uo. p. 121.

„Mocsáry mindvégig az integer Magyarország képletében gondolkodott és cselekedett, (...) nem ismerte fel, hogy míg ő a legalitás nevében nemzetiségi jogokra, törvényekre hivatkozik, a nemzetiségi mozgalmak új nemzedékei azokra már úgy tekintenek, mint olyanokra, melyek nem nyújtanak biztosítékot egy olyan autonóm fejlődésre, melyet a teljes elszakadásuk megvalósítása érdekében szükségesnek tartanak.”¹²⁴

Másféle, nem csupán politika-, hanem inkább társadalom-vezérelte autonóm fejlődés tekint reánk azokból a XVI. századi kiadatlan székely összeírásokból, amelyeket Demény Lajos közöl és elemez. A Székely Oklevéltár új sorozata első három kötetére hivatkozva mindenekelőtt azt emeli ki, hogy az általa ismertetett udvarhelyszéki összeírás „megerősíti, sőt még hangsúlyozottabban kiemeli az említett három kötetben adatolt fejedelmi jobbágyság döntő fölényét az egész udvarhelyszéki társadalom szerkezetében a XVI. század második felében”.¹²⁵ Nem általánosít az egész Székelyföldre; lehetségesnek tartja, hogy egyebütt, ahol a közszekely lakosság kisebb mértékben vagy egyáltalában nem vett részt az 1562. évi II. János király elleni felkelésben, „kisebb lehetett és volt is a fejedelmi jobbágysorba vetett közszekelyek száma.”¹²⁶ Ám az udvarhelyszéki összeírások szerint számuk mindenütt meghaladta a földesúri jobbágyságét, még akkor is, mikor 1566 júliusát követően „II. János király megkezdte a fejedelmi jobbágyság tömeges eladományozását”. Ugyanakkor a lófő családok száma folyamatosan és gyorsan emelkedni kezdett. Egy 1567-es újabb előkerült összeírás 300 lófő családot regisztrál Udvarhelyszéken, míg a Bethlen-féle összeírás már 1043-at.

„Az udvarhelyszéki társadalomfejlődés (és talán nem tévedünk, ha ezt az egész székely társadalmi szerkezetre nézve, az árnyalatokat is figyelembe véve, általánosítjuk) egyik fontos jellemzője a nevezett fél évszázadban a lófők abszolút számának és arányának jelentős növekedésében észlelhető. Ez volt a társadalmi fejlődés egyik lényeges szelepe, a fejedelmi székely politika egyenes következménye.”¹²⁷

Ugyanis „a központi hatalomnak is szüksége volt a főnépek és a lófők hadi szolgálatára. A két irányból érkező érdekek találkozása eredményezte a II. János király hadjárataiban „híven szolgáló” lófők összeírását.”¹²⁸

¹²⁴ Uo. pp. 147–148.

¹²⁵ Uo. p. 157.

¹²⁶ Uo. p. 151.

¹²⁷ Uo. p. 160.

¹²⁸ Uo. p. 161.

A székelység szervezett katonai szolgálatainak végső fázisát tárgyalja Egyed Ákos tanulmánya: *A székely határőrség az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban*. A székely határőrség megszervezésének és kezdeteinek a történetével ellentétben „utolsó időszaka még jószerint feltáratlan, tehát ismeretlen. Pontosabban csak utalásszerűen szól róla a história”.¹²⁹ Még a megszűnéséről is, pedig a szabadságharc historiográfiánk tán legalaposabban átkutatott területe. Egyed Ákos jóformán ismeretlen utakon jár, amikor feltárja, hogy érdekek és ellenérdekek ütközésében „milyen nehéz és hosszú küzdelem után sikerült 1848-ban a székely határőrrendszert megszüntetni”.¹³⁰

„Nyilvánvaló, hogy a törvényhozó erdélyi nemesség nem merte vállalni a fegyverben álló székely határőrezredek átszervezésének kockázatát, mert minden percben szükség lehetett a székely katonai erőre a már nagy méreteket öltött parasztmozgalmak megfékezésében. Egyébként Puchner altábornagy szívesen vezényelt székely alakulatokat a román parasztok ellen, amint azt a június első napjaiban kitört mihálcfalvi (Alsó-Fehér vármegye) események is mutatják.”¹³¹

Majd csak 1848 októberében, az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen került sor a székely határőrrendszer megszüntetésének az elhatározására. Még ez után is megpróbálta Dorschner ezredes – részben sikerrel – a csíki gyalogezredet újjászervezni „s a General Commando hatáskörét újra visszaállítani. (...) A történelem paradoxona, hogy Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben, ahol 1764-ben a Siculicidium történt, 1848-ban (csak 1848-ban!) a székelységnek a határőrrendszer elleni kiállása nem volt annyira határozott, mint Háromszékben”, ahol radikális forradalmárok, köztük nyugalmazott tisztek, vállalták „a General Commando elleni harc megszervezését”.¹³² Egyebütt a székely határőrezredeknek „csak elszánt és következetes akarattal sikerült elszakadniuk a General Commandótól, hogy aztán a magyar forradalom és szabadságharc szolgálatába állhassanak”, elsősorban Bem megérkezése és első győzelmei után.¹³³

A megélt történelem – ezt demonstrálja Egyed Ákos – mindig sokféle, különböző szintű és gyakran egymással ütköző érdek és eszme mentén szövődik, érdekek és eszmék mentén, amelyek szövetéből azután a történészek rendszerint ízlésük, tudásuk és a „társadalmi megrendelések” szerint válogatnak szálakat, s szövik újra belőlük a megírt történelmet. De

¹²⁹ Uo. p. 164.

¹³⁰ Uo. p. 72.

¹³¹ Uo. p. 166.

¹³² Uo. p. 169.

¹³³ Uo. pp. 172–173.

Imreh István nem így dolgozott.

„Imreh István – fogalmazta meg Glatz Ferenc 1995-ben, Trianon évfordulóján elmondott és itt most közölt előadásához csatolt bevezetőjében – minden kisebb-nagyobb írásából sütött: mai esendő, bölcs ember beszél akár sok száz évvel korábbi, ugyancsak esendő emberekről. Napi életkereteikről, amelyek megtartották emberségüket: termelési, család- és rendteremtő, kultúramegtartó szokásaikat... A történetkutatás, a történetírás alapelve: ember fogalmazza meg értékelését emberről.”¹³⁴

Ebben az Imreh-tükörben Trianon, a hozzá vezető hosszú úttal s a második világháború utáni megfélemlésével, elkésett eszmék nagyhatalmi erőltetésének és kisállamok Bankett Blitvában módjára berendezkedő, történelmi pátoossal és sérelmekkel fűtött pózolásának bizonyul; az egymás érdekeit és értékeit nemcsak méltányolni, de egyáltalában észrevenni is képtelen történelmi és politikai téveszmerendszernek.

„A történész nem receptek gyártására képezetett ki. De arra igen, hogy figyelmeztessen: a már egyszer eddig tévútnak bizonyult választásoktól tartsa vissza magát a politikai vezetés... És biztosan állíthatjuk: nemzeti szállásterület és államigazgatás határai ellentmondásának feloldását keresve félre kell tenni az eddigi módszereket. Mind a kényszerasszimiláció nemzetállami elve, mind a határkiigazítás, mind a kitelepítés eredménytelen. Marad akár kényszerből is a demokrácia: a kisebbségek különböző szintű jogainak biztosítása. Egyéni és kollektív szinten (politikai-kulturális, területi autonómiák).”¹³⁵

De marad-e csakugyan? Akár kényszerből is? Vagy annyira megfertőzte a térség országait a blitvai átok, hogy a leromlásból – a gazdaságát is beleértve – alig látszik kiút?

Mindenesetre „1910-ben a térség egyszerű iparosainak, parasztjainak, tisztviselőinek életszínvonala közelebb állott az akkori vezető kultúrákhoz, mint ahogyan áll ma, a nemzeti-állami elv kétes értékű diadalának korszakában...”¹³⁶

Még csak a G betűnél tart a recenzió és a 182. oldalnál, de máris feszegeti az illendő – vagy megengedett – terjedelem határait. Az eddigi eljárást követve kisebb kötet kerekedne ki belőle

¹³⁴ Uo. p. 74

¹³⁵ Uo. p. 181.

¹³⁶ Uo. p. 82.

(a recenzens amúgy is meddő fáradozásairól nem is beszélve). Abba kell hát hagyni az egyes tanulmányok mégoly rövid ismertetését is. Idézzünk inkább Benkő Samu Imreh Istvánt bemutató bevezető tanulmányából egy passzust, abból a bekezdésből, melyben tudományos pályája egészét jellemzi, Wellmann Imrének, a magyar gazdaságtörténeti kutatás mesterének 1989-ben, az *Ethnographia* hasábjain megjelent *Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig* című nagy tudománytörténeti összegezése alapján.

Wellmann „áttekintve mintegy száz esztendő magyar tudományos hozamát és sorra véve olyan nagyszerű tudósok, mint Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Győrffy István, Szabó István a témához kapcsolódó eredményeit, megállapítja, hogy a székely falutörvények rendszeres gyűjtése, közkinccsé tétele és feldolgozása terén a döntő lépést Imreh István tette meg. Mint írja, ő már 1947-ben túllépett elődei eredményein, újabb kötetei pedig a földközösségből kinövő faluközösséget olyan szerves társadalmi fejleményként mutatják be, melyben a székely falunak sikerült kigyöngyöznie magából sajátos belső autonómiáját.”¹³⁷

A kötet hátralévő tanulmányainak többségében épp ennek a szerves társadalmi fejlődésnek és (vagy) a közösség magából kigyöngyözött belső autonómiájának a kérdése került valamiképpen tárgyalásra vagy legalább érintődik. Így például mindjárt az ábécé sorrendben következő tanulmány Hermann Gusztáv Mihály *Az udvarszékhelyi Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka* című, gondosan dokumentált írása azt mutatja meg, hogyan termelte ki magából a zord környezet és a küzdelmes megélhetés, a központi hatalom minőségi faigényének ügyes, sőt furfangos kihasználásával „azt a leleményes, alkalmazkodó és egyben konok embertípust, akinek talpraesettsége és kitartása igencsak szükséges volt a kiváltságok megszerzéséhez, többszöri felújításához, legújabb korig tartó megőrzéséhez”.¹³⁸ Azaz egy sajátos belső autonómia megteremtéséhez és megőrzéséhez egy szerves helyi, ugyanakkor mégoly távoli gazdasági-politikai lehetőségeket is hasznosítani tudó társadalmi fejlődés eredményeképpen. De hát nem éppen ez kicsiben, ami a zord környezet és a küzdelmes megélhetés ellenére is kifejlődhet és (esetleg) megmaradhat mint a mûgonddal dolgozó tevékeny ember életformája, a Bibó értelmében vett demokrácia, „akár kényszerből is”?

De ne engedjünk a sorra-recenzeálás csábításának, elégedjünk meg inkább néhány

¹³⁷ Uo. pp. 15–16.

¹³⁸ Uo. pp. 197–198.

tanulmány bemutatásával, amely látszólag eltér az említett „Imreh-vonal” trendjétől, bár azért természetesen az „Imreh-inspiráció” bűvkörében marad. Itt van mindjárt a következő tanulmány (jól szerkesztett könyvben milyen nehéz elszakadni az eredeti sorrendtől!) Jakó Klára remekelése: *A Szalánczyak. (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből)*. A török elől Erdélybe menekült s ott mindent újrakezdeni kényszerülő délvidéki földbirtokos család sorából először Szalánczy János emelkedett a történelem fényébe, „akit az írott források 1525-ben Radu de la Afumati havasalföldi vajda secretariusaként említenek”.¹³⁹ Elsősorban az ő életét és tevékenységét követi nyomon Jakó Klára, attól kezdve, hogy a vajda titkos követként 1625 tavaszán Budára küldetett, azzal a javaslattal, „hogy vegyék két tűz közé a balkáni támaszpontjaiktól meglehetősen eltávolodott törököket”.¹⁴⁰

„1526 júniusából, budai tartózkodása idejéből rendelkezünk a Szalánczy János anyagi helyzetére vonatkozó első információval. Ez alkalommal ugyanis szolgálatai elismeréseképpen II. Lajos király nemesi kiváltságokkal látta el a dévai vártartományhoz tartozó, Jófő mezővárosában lévő, bizonyos idő óta már elődei jussán birtokolt kúriáját.”¹⁴¹

Szalánczy fényes politikai karrierjének tanulságos ismertetése mellett Jakó Klára igyekszik fényt deríteni gyors meggazdagodásának körülményeire is. Ezeket, diplomáciai tevékenységével ellentétben, mély homály fedi.

„Az időszak, amelyben élt, a nagy birtokszerzések kora volt. A középkori magyar királyság összeomlása nemcsak hatalmas méretű népmozgásokat eredményezett, de a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulását is lehetővé tette. (...) A hatalomért folytatott harc a legkíméletlenebb eszközökkel zajlott, melyek következtében egyik napról a másikra meg lehetett gazdagodni vagy el lehetett veszteni mindent: vagyont sőt életet is. (...) Szalánczy János az érvényesüléshez használt módszerei alapján nem minősíthető sem jobbnak, sem rosszabbnak e felbolydult kor többi szereplőjénél. Csak így sikerülhetett ugyanis helyreállítania családjá korábbi anyagi és társadalmi helyzetét.”¹⁴²

Politikai hatalom és családi vagyonszerzés szoros, sőt szerves kapcsolódása végig a történelmi nemesi Magyarország legfontosabb formáló tényezőinek egyike maradt. A késő

¹³⁹ Uo. p. 200.

¹⁴⁰ Uo. p. 200.

¹⁴¹ Uo. p. 201.

¹⁴² Uo. p. 205.

felvilágosodás és a kora reformkor néhány szereplőjétől eltekintve szinte mindenkiről elmondható, hogy e tekintetben nem volt se jobb, se rosszabb a többinél. (A minősítés csakugyan fel is bukkan újra a kötetben.) S ha egy ország, város vagy falu ilyen-amolyan fennmaradásához ez tán csakugyan elegendő lehet, a belső autonómiát megteremtő és éltető szerves társadalmi fejlődéshez semmiképpen sem. Ahhoz úgy látszik olyan emberek együttese kell, akik legalább egy kicsit jobbak a (valószínűleg mindig) felbolydult kor többi szereplőjénél. Akad erre is példa a kötetben, akár egyetlen családon belül (nem véletlen tán, hogy a késő felvilágosodásból-reformkorból), Kósa László tanulmánya: A Bodokiak. Azt pedig, hogy a felvilágosodás nagy eszméit egy tiszta és tehetséges politikus az átlagnál jobbak segítségével hogyan tudta hazája nyelvére és javára lefordítani, meggyőzően vázolja Camil Muresan Luministul Thomas Jefferson című esszéjében, rámutatva a sok tekintetben felülről vezényelt európai felvilágosodással szemben Jefferson művében (a gyakorlati politikaiban és a teoretikusban egyaránt) az „amerikai felvilágosodás” spontán társadalmi fejlődésre alapuló, inkább belülről, semmint „alulról” építkező jellegére. Egyszóval: autonómiájára.

De hogy végire járjak már ennek a befejezhetetlen recenzióknak, hadd említsek meg még legalább egy tanulmányt, ami eredetileg nem ide készült, mégis ugyanolyan jól beillik ebbe az Imreh István gondolatvilága által inspirált és meghatározott sorba. Miskolczi Ambrus *Eckhardt Sándor és Jules Michelet* című esszéjéről van szó, amelyben Eckhardt Sándor változó Michelet-értékelését és Michelet úgyszintén változó Magyarország-értékelését szembesíti, összevetve Michelet hatalmas Franciaország-történetének Renaissance, illetve Reformáció kötetével, valamint a két kötet (és Michelet) „Franciaország-vallásával” és Eckhardt Sándor „Franciaország-hitével”. Az „ugyanarról (ugyanazon szerző által is) másképpen” témát így vonzások és vonatkoztatások többszörös tükröztetésével világítja meg, egymásra vetíti Michelet és Eckhardt (illetve Lucien Febvre) kor-élményét és patriotizmusát, mindeközben azonban maga a „téma” változatlan marad: 1) 1927-ben, Voltaire és Michelet Mohács-képéről írva, Eckhardt elmarasztalta Michelet-t, s csak futólag jegyezte meg, hogy írt ő több belátással is „Magyarország történeti küldetésével kapcsolatban”; 2) az 1938-ban megjelent *A francia szellem-ben* Eckhardt a legnagyobb elismeréssel írt Michelet-ről, és hosszan, dicsérően idézi; 3) 1943-ban *De Sicambria a Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises* című munkájában mégis szinte változatlanul közli 1927-es, Michelet-t elmarasztaló ítéletét. Miért?

„Miért nem próbálta elhelyezni Michelet »magyarellenes«-nek tetsző ítéletét a konstrukció struktúrájában vagy inkább szövevényében? Talán azért, mert ő maga is

francia fejjel gondolkodott, amikor saját hazájáról volt szó. Úgy érezhette, »hálátlan« volt a világ Magyarország iránt. (...) A francia szellem országában Eckhardt Sándor saját hazáját kiegészítő és a náci Németország ellenképét teremtette meg. Michelet és társai messianizmusát nemcsak egyszerűen átvette, hanem átmagyarázta, újrafogalmazta.”¹⁴³

Hosszan idézi néhány lappal előbb Miskolczy Lucien Febvre-t, aki Michelet Renaissance-ából „a történelem egyik legkérelmezhetlenebb törvényét” vélte leszűrhetőnek, a későn átvett fejlődési fázisok veszedelmességének a törvényét.

Mert „egyazon adott időben Európa országai még nem jutottak el ugyanarra a civilizációs fokra, még akkor sem, ha a kölcsönzések fejlett játéka nyomán ugyanazt a technikai felszerelést szerzik be, ha mind ismerik a sürgönyt és a telefont, a rádiót, a mozit, a vasutat, az autót, az írógépet és a gépfegyvert, a szedőgépet és tankot, közben azonban még nem szerezték meg ugyanazt a politikai, filozófiai, vallási vagy erkölcsi tapasztalatot; múltjuk revánst vesz és érezteti hatását ...”¹⁴⁴

Ha például egy ország akkor hajlik a diktatúra igájába, amikor mások, civilizáltabbak és józanabbak már rég felismerték borzalmait és undorral fordultak el tőle, ha akkor nyitnak erőszakos terjeszkedési politikát s kezdenek véres háborúba – Lucien Febvre hosszan, a maga körülményesen lendületes stílusában jellemzi a tragikusan anakronisztikus Elmaradottak kegyetlen és ostoba háborúját a világ civilizációban jóval előrébb haladott része ellen. De idézetet túl hosszan újraidézni túlságos illetlenség lenne, bármennyire is csábít Lucien Febvre – Miskolczy találó jellemzése – „stílusárja”; ennyiből is kitűnik tán, hogy a franciák „Mohács”-ánál Lucien Febvre melyik két civilizáció ütközését állítja szembe Michelet-re hivatkozva. Pedig Michelet Franciaország tizenhatodik századi történetének Reformáció-kötete szerint „A kor öntudata Németországban élt. (...)” A kor öntudata Michelet szerint a reformáció, amely az emberi szabadság kiteljesítésének fontos szakasza. Szolimán azáltal, hogy V. Károlyt szorongatta és Magyarország elfoglalásával is, a reformációt mentette meg – Michelet szerint. És a Michelet-romboló Pierre Lasserre-nek, ha másban nem is, abban némileg igaza volt: „számára a reformáció volt a haza”.¹⁴⁵

Nem volt igaza. Michelet-nek az egyetlen Haza, sőt az egyetlen nagy szerelem

¹⁴³ Uo. p. 338.

¹⁴⁴ Uo. p. 334.

¹⁴⁵ Uo. pp. 336–337.

mindvégig és változatlanul Franciaország maradt. Helyesebben La France, a mágikus „hatszög”, pontosan abban az értelemben, ahogyan még Pompidou elnök is mondhatta 1970 novemberében Charles de Gaulle-t gyászoló beszédében: „La France est veuve”. Németország – a tizenhatodik századi Germánia –, illetve a Reformáció dicséretével Michelet éppen arra kívánta figyelmeztetni gazdagodásukba belefeledkezett polgártársait, hogy La France és a Szabadság elválaszthatatlanok. De Gaulle is ebben a szellemben élt, és ezért nincs semmi megmosolyogtató, még ma sem, Pompidou mondatában. És nincs semmi anakronisztikusan patetikus. Pedig 1970-ben Franciaország már rég nem volt elképzelhető ama szinte eleven emberként szerethető *Personne*-nak, amilyenként Michelet megélte, s ahogyan a többi nemzeteket is valóságos „személyekként” (ha persze nem is mindet szeretetre méltóként) elképzelte. Lucien Febvre már tisztán látta az eszmék időtől függését; bár azért La France valamiképpen neki is egyetlen „*Personne*” maradt. De Michelet „messianizmusát” (vagy ahogyan mai hülye szóval mondjuk „image-formálását”) nem vette át és nem fogalmazta újra; hazájára ugyanazzal a szigorú szkepszissel tekintett, mint nagy barátja, Marc Bloch az *Étrange défaite*-ben.

Vagy amint Benkő Samu írja Imreh Istvánról: „Soha meg nem barátkozott a szakirodalmi fennköltéssel”.¹⁴⁶

Így aztán „amikor Sztálin halálát követően nem is annyira a jó szerencsének, mint inkább hű barátok segítségének köszönhetően Imreh István műhelyébe is eljutott a modern nyugat-európai gazdaságtörténet-írás egyik-másik jeles műve, jóleső érzéssel vehette tudomásul, hogy az általa választott ösvény nem is esik oly messzire például attól az úttól, amelyen a francia *Annales* körének historikusai világra szóló tudományos dicsőséget szereztek maguknak.”¹⁴⁷

¹⁴⁶ Uo. p. 15.

¹⁴⁷ Uo. pp. 14–15.

„...BÁRMILY PARADOX, TÖBBET KELL MEGSEJTETNI”

Jánosy Istvánról¹⁴⁸

„1978-ban vetette föl szívbeli barátom – írta Jánosy István 1989-ben megjelent (Életünk 1–2. sz.) Sylvester-drámája elé – Nagy Elemér építészmérnök, hogy írjak drámát a bibliafordító Sylvester Jánosról. Mindjárt odakölcsönözte könyvtárából Balázs János Sylvester-monográfiáját. Közben saját kezűleg építtettük gyenesi házainkat, és esténként összeültünk és jó soproni kékfrankos mellett tanácskoztunk, mi legyen a következő napi asztalosmunkánk és mi legyen a dráma vázlata. Elemérnek az volt a terve: ő elkészíti a sárvári Vármúzeum számára a Sylvester-Újszövetség nyomdaprésének hiteles másolatát, és amikor az ünnepélyesen átadják, akkor a Várudvaron bemutatják az én drámámat. Elemér szeretett ilyenféle terveket koholni, így dédelgette a csodálatos faszerkezetű nemeskéri evangélikus templom helyreállításának gondolatát – ami meg is valósult – és a vönöcki Kisfaludy-kúria megmentését – amit közben barbár kezek összeromboltak.”

Részletezi azután Jánosy István a tőle megszokott (megszokott? – milyen üres kritikusi fordulat ez, amikor nyilván tudott, milyen kevesen vannak, akik „megszokták”) filológusi pontossággal a forrásait és a források felhasználásának a módszereit, és ritka tudósi tisztességgel előre elárulja nézőpontját, amelyből Sylvestere magyar erasmistaként fog szólni és cselekedni. De nem erről kívánok én itt szólni. Tanulmánykötetei kapcsán méltatta már a kritika Jánosy kivételes műveltségét és tudós tájékozottságát; sőt olykor rávilágított tudás és poézis ritkaságára „harmonisztikájára” is; legtalálébban tán Ferencz Győző, aki az *Élmények és emlékezések* (1987) ismertetésében még azt is észrevette, milyen szervesen szövődik Jánosy művészetében műveltség, poézis, élet:

„Sajátos költői esszé műfajt hozott létre Jánosy irodalomtörténeti és főleg kultúrtörténeti tények, valamint személyes élettények-emlékek elegyítésével. Úgy tetszik, lírája és prózája átgondolt koncepció szerint formálódik, ám ennek komolyabb méltatásával még adós a kritika.”

¹⁴⁸ Forrás: Vekerdi László: „...bármily paradox, többet kell megsejtetni”. = Várhely 5 (1999) No. 1. pp. 15-20.

Adós máig és valószínűleg sokáig az is marad, amint adós a színpad a Sylvester-dráma bemutatásával, amely egy nem elsősorban épületben gondolkozó Nemzeti Színháznak állandó repríz-darabja kellene, hogy legyen; Németh László, Illyés, Sütő András, Páskándi Géza hasonló jellegű sorskérdés-drámáival egyetemben. Mert végül is a Sylvester János, akár Jánosy István király drámája (fog-e eszibe jutni a 25 milliárdos ünnepek tervezőinek-rendezőinek, vagy továbbra is makacsul az *István, a királyban* gondolkoznak?) ugyanarról szól, mint a *Villámfénynél*, a *Husz János*, a *Széchenyi*, a *Malom a Sédén*, a *Csillag a máglyán* az *Egy lócsiszár virágvasárnapja*; és Jánosy Sylvester Jánosa mélységesen és közvetlenül rokona Páskándi Dávid Ferencének, és távolabbról felsejlenek Székely Jánosnak a történelem vagy a jelen poklaiból felidézett alakjai. Jánosy Sylvestere a maga magyar erasmusával... de hát erről sem kívánok én itt beszélni. A drámához írt Bevezetésből inkább csak azért idéztem, hogy érzékeltessem Jánosy István „poétai harmoniztikáját”, amit ugyan a műfordításra specializáltan, de úgy lehet, általánosíthatóan és legtömörebben tán a *Széphajú Khariszok Táncában* (1960) fogalmazott meg:

„E kötet: nyaktörő vállalkozás. Célja: mind e nehézségeket legyőzve hidat verni a mai ember és a görög ember legbensőségesebb élete között. Lélektől lélekig. E célt szolgálja a szokottnál igényesebb jegyzetanyag, amely túl a történelmi és műtőlógiai nevek pusztá magyarázatán, ha dióhéjban is, érinti a kardalal kapcsolatos kérdéseket, és igyekszik felvázolni azt a konkrét, emberi helyzetet, amelyben a költő valamit akart mondani. Lélektől lélekig – ez a cél kemény próbára teszi a fordítót is. Itt nem elég az értelem és a ritmus pontos visszaadása, a formaszépség, költőiség – mindezen túl valahogy éreztetni kell, hogy a kardal zene volt, tánc és mágikus varázslat. S egyetlen eszközünk erre: a nyelv... Vagyis: bármily paradox, többet kell megsejtenni, mint amit maga a görög eredeti szöveg nyújt. De hogyan?”

Hát úgy például, ahogyan itt a Sylvester-dráma bevezetésében néhány sorban felsejlik az építészbarát felejthetetlen alakja, a gyenesi nyarak szépsége, a sárvári vár puritán méltósága, a magyar sajtó hányatottsága, küzdelmek és kudarcok mifelénk mindig emberfeletti erőfeszítéseket rejtő mérlege, s az egész felett valami megfoghatatlan és megérthetetlen mosoly. Erasmuszi vagy Platóni vagy netán Gandhi-i mosoly? A jelzők bár cseppet sem lényegtelenek, egyáltalában nem explikatívák, nem magyaráznak meg semmit. A lényeg ugyanis az, hogy ez a rövid szöveg valahogyan tud többet megsejtenni, mint amit az eredeti szöveg mond. És persze közben teljes relevanciájában fennmarad a kérdés: „De hogyan?”

Gödel-Escher-Bachon csiszolódott (helyesebben computerizálódott) posztmodern elmék persze könnyen rávágják, hogy éppen így, mert éppen ezt jelenti a jelentés, minden jelentés inherens és kiküszöbölhetetlen paradoxona. A kérdés azonban sohasem olyan egyszerű, mint a válasz és az is meglehet, hogy nincsen válasz; sőt rendszerint épp a legfontosabb kérdések esetében el sem képzelhető válasz, mert a kérdés, mint jelen esetben is, úgy lehet nem is válaszra hív fel. A kérdés itt aláhúzza, még egyszer és nyomatékosan a *többet*-et.

Ebből a hangsúlyos *többet*-ből bomlik azután ki a többi; jelen esetben például Sylvester Erazmus-i nyomdász-mesterségéből és Nagy Elemér magyar Erazmus-i építészeteiből vissza és előre a *Prometheus*-tól (1948) a *Rákóczi ifjúságá-n át* (1958) el egészen az *Arcok, lelkek, álmok, versek*-ig (1993) és tovább fel-felbukkannak témák, képek, motívumok, összefüggések, álmok; mondjuk a harmadikul itt említett kötetben a maga kristálytisztaságában enigmatikus *Filhellenizmus Magyarországon* című tanulmány, amely úgyszintén egy megválaszolhatatlan, nem megválaszolásra szánt kérdéssel kezdődik: „Milyen is a görög szellem?” A kérdés itt afféle tánciskolai kályha, ahonnét kiindulva el lehet keringőzni Erasmusig és Mohácsig, és meg lehet érteni, hogy „nekünk magyaroknak a lehető legrosszabbkor jött mind a reneszánsz, mind a reformáció”. Akit érdekel, hogy miért, olvassa el az esszét; itt csak arra szeretnék figyelmeztetni, hogy milyen szögesen ellenkezik Jánosy magyar filhellénizmusa (tökéletes összhangban Fülep *Magyar művészetével*) mindazzal, amit történetírásunk (és nemzeti „identitástudatunk”) máig a büszke „idáig jutott el kereszténység, reneszánsz, reformáció” formulával vél elintézhetőnek. De még így is és a nemzeti közhangulat ellenére is „megmaradt valami az erasmusi-melanchtoni szellemből”, amire ráépülhetett a magyar filhellénizmus második nagy korszaka, a francia forradalomtól a szabadságharcig terjedő időkben, ahogyan azt Jánosy egy újabb „többet”-tel megsejteti Hölderlin és Berzsenyi kölcsönös tükröztetésével.

Mert a *többet*-ben, és úgy lehet csak abban, tud tündér tükrökben nyílani a világ. De az, hogy ki mit lát meg a tükörben, külön s nehéz kérdés.

„A XIX. század első fele történelmünknek talán a legszebb korszaka volt, amikor – a metternichi Szent Szövetség fagyos légkörével dacolva – nemzetünk legjobbjai, megkísérelve a lehetetlent, azon fáradoztak, hogy a feudális Magyarországot modern liberális polgári demokráciává fejlessék. Széchenyi többek között – angol mintára, hogy az elmaradott mezőgazdaságot fellendítse – lóversenyeket szervezett. Jellemző, hogy Berzsenyi azt tanácsolta Széchenyinek, hogy a lóversenyekkel egyidőben rendezzen költői versenyeket is. A józan, gyakorlatias gróf persze mosolygott ezen.”

Pedig hát ő Széchenyi volt, és a kor „történelmünknek talán a legszebb korszaka”; Berzsenyi pedig legszebb hölderlini görög – már Szerb Antal által ilyenként méltatott – verseinek egyikével ünnepelte Széchenyit és korát.

„De hogyan is állunk most, napjainkban a görög szellem érvényesülésével Magyarországon? A gyors meggazdagodás kupecelvű materializmusa, mint uralkodó áramlat nem kedvez a görög szellemnek. Mert az eredendően idealista. Mind etikai, mind metafizikai szellemben. Platón sem érezte jól magát az athéni ochlokrata »demokrácia« a »börgyáros Kreón« ordítása közepette. De az arisztokrata hetven zsarnok rémuralma idején sem.”

Számos költő- és író-társával ellentétben Jánosy sohasem állt be politikusnak, de tán még többjükkal ellentétben azt se hitte el soha, hogy a „szellemi embernek” távol kell tartania magát a politikától. A magyar irodalom nagy hagyományaival – és Machiavellivel – összhangban azt vallotta, hogy költőnek, írónak, tudósnek rajta kell tartania a szemét azon, amit a vezetők mindnyájunk nevében – és többnyire ellenünk – művelnek. És ebből a szempontból, vezetők és vezetettek viszonyának a szempontjából nem nagyon számít az idő. Jánosy fordításában (1958) az idősámításunk utáni második évszázadban élt Lukianosz hirtelen kortársunkká válik: „Omnia venalia” – minden megvásárolható. Csoda hát, ha a tömegekben egyre erősebben támad fel az élet csömöre, az undor, a kiábrándulás?! A halálfélelem mellett az válik a kor alapérzésévé. A nagy tömeg mélységesen kiábrándult nemcsak vezetőiből, de az életet állítólag irányító felsőbb hatalmasságokból, az istenekből is.

„Ha nincs többé igazi tekintély, elharapózik a tekintély mímelése, az álszentség, a képmutatás. Seneca, a sztóikus erkölcs, a lemondás, az egyszerűség, a szegénység nagy propagandistája, részt vett Nero minden véres tetteiben és halála után háromszáz millió sestertiust hagyott hátra: a kor legnagyobb vagyonát, amit csalással, embertelen uzsorával harácsolt össze.”

És a vesztett illúziók nyomán szükségképpen elterjednek a legkülönbözőbb szélhámosságok.

„Soha nem divatozott annyira a babona, a varázslat, a bájolás, a kuruzslás, mint ebben a korban. Az emberek a legesztelenebb nézeteknek is hitelt adnak, csakhogy szabaduljanak – ha csak egy percre is – a kínzó félelemtől.”

Zsarnokság, képmutatás, csalás, hiszékenység: a kor mindennapi valósága, amit Lukianosz ábrázol. „sasszemű volt és kérlelhetetlen”. Jánosy utószavában a korok szinte mérhetőek azzal, ahogyan Lukianoszhoz viszonyulnak. Jánosy Lukianosz fordítása és utószava politikai tett volt: segített előkészíteni a „hatvanas évek” felvilágosultabb, nyíltabb, szabadabb, kritikusabb s így vidámabb atmoszféráját. Vagy legalább illúzióját?

Nem épp egy efféle magyar Erasmus-i illúziót tükröz a *Rákóczi ifjúsága* (1958), a Lukianosz-fordítás mintegy „csongori” megfelelője? A hatalomról van itt is szó, de itt ez már nem kiismerhetetlen és mindenható, ahogyan az alázatosság és hiszékenység sem végzete többé a gondolkozáshoz – tehát a kritikához – visszatalált embernek. Ahogyan Jánosy mondatja Rákóczijának Marsiglivel:

„Ne higgye, hogy a királyok játsszák/ a főszerepet a históriában./ Csak cifraöntösű pojacák,/ ott himeskednek csak hiában/ egy cifra Rialto-hídon/ egy óriás folyam fölött,/ mely titokzatos-zsongítón/ a Végtelenbe hömpölyög–/ e folyó a jövő fejlődése:/ a héraldeitosis PANTA REI – / a Mindenség törvényei./ A változás, s az Állandóság/ – egymás ikertestvérei –/ így mentenek minket az időn át,/ s aki titkaikat kiismeri,/ az az igazi király, császár,/ nem Louis, a Nap, de Descartes, Pascal/ nem Lepolod, de Galilei!/ Ha egyszer az emberi alázat/ az áltekingényekre lázad,/ s leborul a Természet örök,/ rejtekezőn szép arca előtt;/ s az anyját cirógató gyerekszem/ megfejt a megfejtettetlent:/ törvényt bilincsel munkára,/ végtelenben száll a szárnya,/ s bezárul a Háború Gorgószája...”

Íme, néhány sorban összegezve Jánosy „világlátása”; hogy elkerüljük a fontoskodók által annyira lejáratott „filozófia” szót. Évek, évtizedek múltán ő maga megerősíti, Nagy Elemérről, a nagyszerű építészről és szívbéli jóbarátjáról írt nekrológiájában:

„Hadd idézzek néhány mondatot – írja – Elemér egykori naplójából: »Jánosy Pistának bedobtam a Sylvester ötletét. Ő meg tudná írni, és a helyreállított /sárvári/ várudvarban lehetne játszani is. Mi ez a bolondos vonzalom bennem a XVI. század küszködő nyomdászaihoz, a humanista Erasmus rajongva tisztelt szellemi világához, melyben kereszténység és felvilágosult gondolkodás és antik művészetrajongás együtt éltek még ki nem formálódott alakzatokban? Nem a mi korunk ez is? Nem én vagyok-e? Nem a magam egyetemvégzett fiatalságát érem tetten ezekben?«

Nagy Elemér szellemi irányítója – csakúgy, mint Sylvester Jánosé és Balázs Jánosé, és gondolom, az enyém is – az Erasmus-i humanizmus volt, melynek meghatározói – mint Elemér írta – kereszténység, felvilágosult gondolkozás és antik művészetrajongás”.

Kifejti aztán részletesebben, mit ért mindegyik alatt, de ez már nem ide tartozik. Ide az tartozik, hogy próbáljuk megérteni, hogyan szövődnek Jánosy István művészetében kavargó nagy – ám egyáltalában nem „egységes” és „kiegyensúlyozott” – egészszé, szünphoniával és kakophoniával, összhangzással és hangzavarral teljes egészszé az élet különböző síkjai és aspektusai, a saját maga gondolatait és műveit is beleértve. Mert az újabb s újabb versek és tanulmányok mind ebből a kavargó káoszról fakadnak; ebből merítik és erre vetítik vissza relevanciájukat. Valószínűleg ezért ismerhetünk rá nyomban, szinte egyetlen versorból vagy mondatból csillogóan Jánosyra; de hát ezt is elmondta már ő maga szebben egyetlen – könyvcímül is választott – metaforájával: a *Helyben járó Odüsszeusz*-ra:

„Most már egy kert nekem a Földközi tenger,/ hol rabként evezek türelemmel,/ égtájak között helybenjárok,/ mígnem befed a barna árok.// A vén diófán varjú károg./ Farésbe dugott mandulát tör a harkály,/ tolla villog piros-fehér-fekete tarkán./ Isten-látó álomra várok.// Penelopémat 33 éve/ megtaláltam, miután annyit várt rám/ mihaszna kérők-ostromolta vártán./ Még mindig hajnalszép a szeme, térde.// Tornácomon rég-halottak ülnek,/ s csevegnek halkan... Szél támad, elrepülnek.”

S ha most visszalapozunk kötetekkel és évtizedekkel, vissza egészen a *Rákóczi ifjúságá*-ig, töretlenül folytathatjuk vagy kezdehetjük a verset, a *Helyben járó Odüsszeusz*-t:

„a rőtarany, őszi lomb a tavaszban, ezüst pókháló-szálú szél/ ezt őrzi mind, erről beszél:/ vigye kincseinket akárki, de tanuljon belőle!/ Holtunkban is itt marad, őre/ minden múltnak, minden jövőnek:/ az időtlen őskép, az etruszk sírkamra:/ Philemon és Baukis egyszerre halva./ A kecskeszakállú agg átfogva hitvesét/ a köréje ülő gyerekeknek mesét/ mond egy időtlenül elmerült világról:/ Atlantisz előtti pannon Etrúriáról...”

Ez az Atlantisz előtti pannon Etrúria, ez Jánosy Erasmus-i magyar humanizmusának a tágas határa, szülőföldje, a mindenkori politikainál mérhetetlenül tágasabb hazája. *Helyben járó*

Odüsszeusz igazi pannon világpolgár: egyforma otthonossággal nézelődik a kemenesaljai Magosiban és Platón Államában, Sinka István poézisét ugyanúgy belülről tudja látni és láttatni, mint Miltonét vagy John Berrymanét. Akiról különben, csakúgy mint az új amerikai költőkről ő írta, még a hetvenes években, a máig legmegbízhatóbb elemzéseket. Talán azért is, mert fordításuk közben ráérez a *Protest és confessional* rokon hangjaira.

„A Protest szó tiltakozást jelent, óvás-emelést, de jelentheti az Igazság ünnepélyes kimondását is. A Protest-versekben költőik elsősorban azok igazságáért perelnek, akik akár szegénységük, akár bőrük színe miatt ki vannak szolgáltatva a Hatalom monopolistáinak. A Protest az érzékeny lelkiismeret szava. Nekünk, magyaroknak különösen ismerős ez Kölcsey, Petőfi, Ady, József Attila költeményeiből.”

És ismerős, tegyük hozzá, a Jánosy-Istvánéiból. A kiszolgáltatottság, az egyéni és kollektív kiszolgáltatottság pontos, döbbenetes ábrázolásaival tűnt fel már első háborús-háborúutáni verseiben (*Katakomba, Csak hallgatnánk..., Közös temetés*), és talán éppen ez is vonzza őt Pilinszky amúgy merőben más formavilágú költészetéhez, túl a „Dosztojevszkij-lélek” közösségén és az „Álom” mindkettőjükénél mélyen átélt jelentésességén; ahogyan azt évtizedekkel később elemezte *A szenvedély alkímiája* című tanulmányában. Nyomatékkal emeli ki Pilinszky életében a háború befejező szakaszának a jelentőségét.

„Amerikai fogságba került, s ekkor hallott a holocaustról. És ez annyira megdöbben-tette, hogy teljesen megfeledkezett addigi élete személyes válságairól, szenvedéseiről, halálos szenvedélyéről. Ha ez a világraszóló szörnyűség megtörténhetett, akkor mit szá-mítanak az ő csip-csup személyes problémái? Semmivé törpülnek. Teljesen új emberré vált. Halálos pontosan tudta, mit kell tennie. Tanúskodni. Felrázni az emberiség lelkiismeretét. És egymásután születtek meg a remekmű költemények: a *Harbach*, a *Francia fogoly, Egy KZ-láger falára, Ravensbrücki passió, Harmadnapon*.

Vázlatomat ezzel be is fejezném, hiszen Pilinszky további sorsa, tevékenysége közismert”.

Miért nem szól az úgyszintén mélységesen vallásos és teológiában járatos Jánosy Pilinszky kereszténységről? Mert ez is a „közismert”-hez tartozik? Vagy talán mert hitük, a közös krisztusi gyökerek ellenére legalább annyira különböző, mint poézisük formavilága? Vagy „ez is olyan különbség csupán,/ amire Isten azt mondja magában:/ mindkettő ugyanaz.”?

Mindenesetre Jánosy vallásossága földközeli, természetbe-ágyazottabb, vagy ha tetszik Szent Ferencibb; pantheisztikus, és – Erasmus-i fogantatásának megfelelően – nyitott...

Mi iránt is nyitott? Nagyon nehéz lenne, én egyáltalában nem is tudnék válaszolni rá. De szerencsére erről szól, erről is szól legutóbbi próza-kötete, a *Hallottad a szót?* (1998).

Befejezésül itt inkább egy Erasmus-i humanizmussal, sőt jóféle magyar sztoicizmussal átítatott versét idézném, *A sírdomb marad*-ot:

Hosszú életen át láttam vonulni
díszmenetben büszke ármadákat,
s utóbb hóviharban vázzá vékonyulni
családjukat már sosem látó apákat.

Láttam diktátorokat istenné dicsőülni,
s aztán a földre döntve szobrukat,
láttam a tudományt megistenülni,
s a csillagok közt a fekete lukat.

Ha gyötrődünk az egyik végletre érve
– ártatlan-bugyután kísérleti nyulak –,
átbukfencezünk az ellentételre,
mert a hülyeség mutat mindig utat –

Sebaj, leng a mérleg, majd a középre téved –
így perfekt a világ.
Sebaj, nőnek a fák
és lassan elfedik a háztetőket,
bármily magasra is építse őket
a pöffeszkedés, a hatalmi akarat:
Végső ítéletül csak a lomb marad,
a sírdomb marad.

A vers, amely a *Helyben járó Odüsszeusz*-ból való, akár összegezésnek is tekinthető, s ha nem a jelen írásának, hát a most elmúló századának mindenképpen.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: MAGYAR JOGI NÉPSZOKÁSOK¹⁴⁹

„Akik a nép kultúrájának az egészével vagy a társadalom szerkezete és működése összefüggéseivel foglalkoztak, már régen jelezték, hogy a nép körében szokások formájában léteztek belső, önálló jogi szabályok, amelyeket mindenki követni tartozott.”

Ezek a jelzések azonban vagy általánosságokra szorítkoztak, vagy megmaradtak részleteket – olykor igen gazdagon – feltáró szinten. Tárkány Szűcs Ernő idéz is gondosan minden valamirevaló vonatkozó véleményt és tanulmányt; a hivatkozások bámulatos bőségét azonban inkább csak illusztráció- s példaként használja a jogi népszokásokról négy évtizedes kutatómunkája során szerzett tapasztalataihoz. Ez a tapasztalati tudás, amihez a szerző páratlan néprajzi, levéltári, szociológiai és jogtudományi erudíciója csakúgy hozzátartozik, mint a leleményes terepmunka, ez vezeti őt a jelzések nyomán egy egész új és eddig ilyen formában ismeretlen világ fölfedezéséhez. Mert valóságos új világ, a XVIII. s XIX. századi Magyarország másféle képe bontakozik ki a könyv fejezeteiből, amint felvonultatja: szokásszerűen ismétlődő emberi magatartások sorozatát, amelyekre az egyént vagy csoportokat nem törvény vagy jogszabály kötelezte, hanem a helyi, a tájegységi, az etnikai vagy az országos hagyományok. A hagyományokon alapuló népi jogszokások ugyanis megelevenednek ebben a könyvben. Tárkány Szűcs Ernő nem egyszerűen összegyűjtésre és felsorolásra váró etnográfiai adatokat ismertet, hanem valódi emberek mindennapos életét vizsgálja. Ez tulajdonképpen a nagy újdonság módszerében, ezért sikerül új oldalról bemutatnia egy darab történelmet; hisz az életből levezetett és a mindennapok világába beágyazott szokások és hagyományok maguk is viszont-segítenek értelmezni és megérteni az életet, mely létrehozta és alkalmazta őket.

„Minden hagyomány alapjában véve passzív tudásanyag; azzal válik szokássá, hogy életre keltik, és tartósan alkalmazzák azonos problémák megoldására.”

Nos hát, éppen ezt az életre keltést és alkalmazást vizsgálja Tárkány Szűcs; konkrét döntéseket megkönnyítő és lehetővé tevő tartós szabályok képződését regisztrálja egyén,

¹⁴⁹ Forrás: Vekerdí László: Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. (Gondolat, 1981). = Valóság 24 (1981) No. 5. pp. 109–110.

közösség és hatóság sokféle és, sokféleképpen ütköző érdekeinek erőterében.

„E hármass viszonyban jelentkező feszültségek között formálódtak a jogi népszokások. A jogi hagyományok közül huzamosan és tartósan a többség körében azok a szabályok válhattak élővé”, amelyeket az emberek e hármass feszültségi viszonyban elhanyagolhatónak vélt más szabályok rovására választhatónak és választandónak ítéltek. „A választás így szelektálást is eredményezett, a konkrét élethelyzetek pedig szokásvariánsok kialakulására vezettek. Amikor pedig az állami szabályok hatékonyává válása, térnyerése a hagyományos megoldásokat háttérbe szorította, a társadalmi szinten sűrűsödő feszültségek az affinitás törvényei szerint újabb, most már dominálóná váló variánsok megszületését érték el. A szokás tehát nemcsak alkalmazkodást, hanem újítást is jelenthetett, régi és új pedig sokáig társadalmi feszültségeket rejtő módon állhatott szemben egymással.”

A könyvben alapul vett két és fél évszázad – 1700-tól 1945-ig – tehát jellegzetes súlyponteltolódásokat rejt a feszültségi háromszögben, ám ezek az immár fölismeret súlyponteltolódások nem rejthetik el többé a népszokásokban megnyilvánuló jogi tartalom valódi természetét és jelentőségét. S a megértett folyamat azután hirtelen elsőrendű történeti forrásokká avatja a néprajzi adatokat, melyek merőben új kilátást nyitnak a XVIII. és XIX. század honi tájaira: Kiderül, hogy a rendiség s a kialakuló, majd megszilárduló tőkés társadalom kulisszáiban – részben tőlük függetlenül, részben kölcsönhatásban velük – az ország túlnyomó többségének életét s cselekedeteit egy egészen másféle, autochton nagy szabályozórendszer igazgatta. Erről a világról s változásairól tanúskodnak a jogi népszokások, eme állam alatti világ tisztán és világosan megfogalmazott részeként.

„Fent tehát a törvények, lent pedig az állam által el nem ismert szabálycsoport, a jogi népszokások uralkodtak, bár ezek egymással szoros kölcsönhatásban voltak. Az életviszonyok tükrében egy szilárd szabálysáv tartotta magát, mert ezekhez a viszonyokhoz az állami jog nem jutott le: részben mert ezek az uralkodó osztályok érdeklődési köréből kimaradtak, vagy pedig azért, mert ezeket nem látták el jogszabályokkal, illetve nem is helyeztek súlyt a jogszabályok érvényesülésére, hatékonyságára. Itt tehát a kisközösségek viszonylagos autonómiát szerveztek maguknak, és így módjukban állt a hagyományokat folytatni. A viták nagy részét a közvélemény és a hagyományos ítélkező szervek rostáján ki is szűrték; az állami szerveknek nagyon kevés ügy jutott.”

Ami tehát „fent” megvolt, az megvolt „lent” is: „szabályok, amelyek nélkül egyetlen közösség sem létezhetett”.

S „ha a társadalom felső része elhanyagolta az alul létező kisebb közösségeket, ennek visszahatásaként ezek is elhatárolták magukat a felső jogszabályoktól. Kifejezetten rossznak tartották a törvényeket, a törvényre való hivatkozás, azok említése félelmet idézett fel a népben”.

Ezt a nagy autochton jogi világot Tárkány Szűcs „az emberiség történelmének két alapvető tényezője, a személy és a dolgok (tárgyak) köré” csoportosítva mutatja be. A személyt a rendiség világában írott törvények és szokások nyugózték, nemegyszer gyakorlatilag a rabszolgaságig. A megkötő szokások a jobbágyfölszabadítás után is megmaradtak, és – immár törvénytelen – előjogok rendszerével segítették a kiváltságosokat. Ezeken a törvényes és törvénytelen előjogokon azonban ésszel és összefogással mindig át lehetett lépni: különféle okkal-móddal lakóhelytől vagy foglalkozástól függő kiváltságokra tehetek szert az emberek, s az egyszer megszerzett kiváltságokat féltő gonddal őrizték. Másrészt meg a nemesek szegényebbjei gyakorlatilag a jobbágyokkal egy szinten éltek, s ha városba költöztek, ott le kellett mondjanak előjogaikról a nékik többet érő polgárjogok kedvéért. Így a tárgyalt korszak voltaképpen egyetlen hosszú átmenet:

„A polgári átalakulás elemei már a XVIII. század közepétől kezdtek kialakulni a mezőgazdaság és az ipar egyes területein, viszont meggyökeresedett szokásokban a feudalizmus csökevényei még a XX. század közepén is előfordultak.”

Ebben a hosszú átmeneti korban érthetően erősen változtak a jogi népszokások is; és ez a változás olykor országos jelentőségű volt, mint például az egyke esetében.

„Ahol rendszerré vált, ott társadalmi ananké módján, jogi népszokásként szinte mindenki számára kötelezően behatárolta a társadalom fejlődését, és jogi, illetve súlyos erkölcsi következményekkel járt.”

Az intézményesített születéskorlátozás háttérében reális és egyre fenyegetőbb okként Tárkány Szűcs az ínségtől való félelmet találja meg; s hasonlóképpen megkeresi a tényleges gazdasági és társadalmi magot a többi jogi népszokáshoz is, melyek az egyént a hagyományok világában

segítően és korlátozóan körülvették. A születést, a halált, a névadást, a felnövekvést, a párválasztást, a házasságkötést, a családi életet és a rokonsági kapcsolatokat beszövő szabályok forgatagában így válik fölismerhetővé az ésszerű rend, mely még irracionális és mágikus vonásaiban is szükségképpen, bár olykor – a tételes joghoz hasonlóan – tragikus következetességgel szolgálta a fennmaradást, egyén és közösség alkalmazkodását a többnyire mostoha körülményekhez. Így például *A házasságkötés* című fejezetből kiderül, hogy

„népünk nem az állami vagy egyházi eljárásra fektette a hangsúlyt, hanem a lakodalomra és szokáskörére (például avatás), a vagyoni kérdésekben a kiházásítás nagyobb fontosságra tett szert, mint a tételes jog hozománya, és az új család anyagi biztonságának megteremtését különböző jogcímeken jó néhány jogi népszokás szolgálta”.

A létbiztonság megteremtését vagy legalábbis igényét szolgálták valamilyen módon a család s a rokonsági kapcsolatok különféle formái is; ismertetésük így természetszerűen vezet át a dolgok, a tárgyak jogi vonatkozásainak tárgyalására. Az eddig túlnyomóan néprajzi kontextushoz képest most eltolódik a hangsúly a jogi szempont felé: a „tulajdon” három alapvető funkcióját kiemelve Tárkány Szűcs a „birtoklás” – „használat” – „rendelkezés” hármasából alkotott jogi modellel vizsgálja a vonatkozó népszokásokat. Az életet lehetővé tevő és megkönnyítő anyagi javak megszerzése, gyarapítása, cseréje, öröklése köré szövődő jogi népszokások így egyéni és kollektív létbizonytalanságok elleni védekezés-rendszerként találnak helyükre, s a munka megkönnyítését-megszervezését segítő szokásokban valóságos tételes „munkajog”-gal fölrő – csak sokkal hatékonyabb, mert belülről ellenőrzött – szabályok funkcionálását ismerhetjük fel. A javak és a munka körül kikristályosodó népi jog természetesen többnyire éles ellentétben állott a kor törvényhozásában meghatározott tételes joggal, hiszen a tényleges helyzetet s így a feszítő társadalmi ellentéteket is tükrözte. Éppen ezáltal válhatott viszont a társadalmi harc s a kollektív felemelkedés jókori és olykor igen hatásos eszközévé. Így érthető, hogy

„még a jobbágyi mezővárosok és községek is már a XVIII. század elején kiléptek abból a szűk körből, amelybe a törvényhozás nemesi rendje akarta szorítani őket”.

Elkülönült vagyona tettek szert, amit közcélra fordítottak, vagy kölcsönöztek belőle, s így a – közvetve mindig az uralkodótól függő – kiváltságok mellett az autochton honi polgárosodás

másik formája is jókor megjelent.

Reménytelen vállalkozás volna beszámolni próbálni a hihetetlenül gazdag, kilencszáz oldalas könyv akár legfőbb vonásairól is. Az azonban mégsem hagyható megemlítetlenül, hogy a földesúri jog elleni küzdelem dokumentumainak micsoda kincsesbányáját fedezte föl Tárkány Szűcs a végrendeletekben, az öröklés aktusaiból áradó szokásjogi elemek zuhatagában! De hát ki venné észre, ha nem a *Vásárhelyi testamentumok* (1961) szerzője, hogy „a földesúri jog kihatásai ellen társadalmi szinten jogi népszokások kialakításával és más formában is erősödött az ellenállás”? A földesúri jog elleni küzdelem predilekciós helyei, a városok utalásképpen különben is folyton jelen vannak Tárkány Szűcs falusi életről szóló szép könyvében, s ez a hathatós jelenlét önmagában figyelmeztet, hogy relevánsan aligha tárgyalhatók a „nyugati” fejlődés „elkéső” utánczóiként. Tárkány Szűcs Ernő szokatlanul jól dokumentált és megszokott szemléletünktől jócskán eltérő könyve a honi társadalomfejlődés új, realisabb vizsgálatához nyithatna utat. Minta ez a könyv, hogyan közelíthető meg történész-elfogultságok nélkül a történelem. Nemigen remélhető persze; hogy szilárdul institucionalizált historiográfiánk fölfigyelne rá; ám mindenképpen figyelni kell a könyv végső következtetésére, hogy

„ebben az időben népünk nem csak önálló népművészettel, folklórral és anyagi kultúrával rendelkezett, hanem önmaga részére olyan szabályokat is alkotott, amelyek az emberek egymás közti viszonyaiban személyi és vagyoni kihatással bírtak. Ne szerénykedjünk: érték ezek is annyit, mint a szép kalotaszegi varrottások, a sárközi hímzések, sőt, még velük azonos tőről is fakadtak.”

Kezdetben volt, tudjuk, a reneszánsz. Aztán elkezdett nőni és szaporodni. A középkor „sötéttségében” fölvilanó kisebb-nagyobb reneszánszokon visszafelé eljutott egészen a Karoling-időig, előre pedig, miközben térben egész Európára, sőt azon túl is messze kiterjeszkedett, betöltötte úgyszólván az egész XVI. és XVII. századot. A felvilágosodásig tartó európai művelődés-történet lassan néhány „retrográd” intermezzóval megzavart hosszú-hosszú reneszánszá magasztosult.

Ám ezzel egyidejűleg – s gyakran egyazon történészek kezében – zsugorodni is kezdett a reneszánsz. A középkor felől mind jobban elborította a huizingai alkony bíbora, a XX. századi művészettörténet-írás felől meg a mindenhová elburjánzó manierizmus mállasztotta, ki tudja milyen mélyre hatoló gyökereivel. És közben az exponenciálisan szaporodó szakirodalmat elárasztották a különféle „reneszánsz emberek”, akiből úgy csorog platonizmus, plotinizmus, arisztotelianizmus, hermetizmus, kabbalisztika, mágia, józan ész, polgáröntudat, városépítő buzgalom, udvariemberség, pásztorjáték, freudista erotika, természettudomány, racionalitás, alkímia, atomizmus, asztrológia, heliocentrizmus, számmisztika, modern matematika és a jó ég tudja mi minden még, mint középkori orvosi kódexek érvágáshelyeket demonstráló tanemberkéin a számtalan műsebből a vér. Ember legyen a talpán, aki el akar igazodni a „reneszánsz-ellentmondások” kultúrhistóriai kavalkádjában.

Szakkörökben régóta köztudott, hogy Klaniczay professzor a kevesekhez tartozik, akik még ma is tájékozódni tudnak a reneszánszkutatás értéket és szemetet egyaránt görgető áradatában. A kérdés csak az, hogy – tehetség, fölényes szakirodalmi áttekintés és alapos forrásismeret nélkülözhetetlen hármasan túl – mi teszi rá képessé? A válasz – ha ugyan egyáltalában megadható pontosan – nyilvánvalóan soktényezős; de tán nem túlságos egyszerűsítés azt állítani, hogy a tényezők közt a szilárd marxista szemléletnek, s a magyarországi kiindulásnak jut elsőrendű szerep.

Ez a marxista reneszánsz-szemlélet Klaniczay esetében nem csak a gazdasági és társadalmi kontextus érzékelését és értékelését jelenti, bár részét képezi ez is, természetesen. „Jórészt a marxista szemléletnek köszönhető – írta előző (*A múlt nagy korszakai* című) kötetében –, hogy a magyar történettudományban nagy szerep jutott az addig meglehetősen

¹⁵⁰ Forrás: Vekerdi László: Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése. = Jelenkor 20 (1977) No. 5. pp. 472–475.

elhanyagolt gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatoknak, melyek a reneszánsz korának vizsgálatában is meglepő eredményekre vezettek.” Ezeket az eredményeket kellően és körültekintően alkalmazza; ám ezen túl – akárcsak mestere, a Labriola és Gramsci marxizmusán iskolázott Delio Cantimori – mindig gondosan elemzi a téma belső összefüggéseit, az elrendeződés törvényszerűségeit is. Figyel a folyamatok kölcsönhatásainak rendkívül komplikált dinamikájára, éles szemmel veszi észre s választja ki a meghatározó paraméterek özönéből azokat, melyek elsősorban relevánsak a fejlődés szempontjából. Hatások és ellenhatások szövevényéből ki tudja válogatni azokat a „feed-back köröket”, melyekből fölépíthető a vizsgált kultúra rendszerét legjobban megközelítő modell. Így szemlélve azután a reneszánsz „nemcsak a legszebb elképzéseket magába foglaló mítoszokból és utópiákból áll, hanem ezek kritikájából is, a bennük való csalódásból is, s főleg a velük szemben álló valóságból is. Nem tekinthető ezért irányzatnak a reneszánsz, hanem egy rendkívül összetett, különböző tendenciákat magába foglaló jelenségkomplexusnak, ugyanúgy, miként a hasonlóan sokarcú középkori vagy barokk kultúra. A reneszánsz nem zárt blokk, nem merev dogmák rendszere, s nem ilyenként különbözik a megelőző és rákövetkező korszaktól. Sokkal inkább a törekvéseknek, eszméknek, ideológiai és művészi jelenségeknek olyan együttese, mely a maga rendszer-voltában, belső értékrendjében, a jelenségek hierarchiájában különül el egyrészt a középkortól, másrészt a barokktól.”

Egy ilyen szörnyen szövevényes kulturális rendszer megismerése persze – akárcsak a kvantummechanikai rendszereké – önmagában is különleges összefüggéseket teremt a leírására használt paraméterek között.

Így például a korszakbeosztás eleve föltételezi az értelmezést. „A periodizáció és az interpretáció tehát két szorosan összetartozó művelet: állandó köztük a kölcsönhatás, nincs köztük prioritás, egyik függvénye a másiknak. A periodizáció a reneszánsz esetében is kihat ez utóbbinak az interpretációjára, a reneszánsz értelmezésének alakulása pedig szükségessé teszi a periodizáció helyesbítését.” S mintha még valami „kultúrhistoriai határozatlansági reláció” is érvényesülne: a periodizációt túlságosan pontosítva értelmét veszíti az értelmezés, az értelmezés túlzott precizizozása viszont bizonytalanná teszi a periodizációt. A reneszánsz általános rendszerválságaként (nagy fogalmi pontossággal) értelmezett manierizmus például szükségképpen bizonytalan periodizációs kereteket involvál, a reneszánsz egyik korszakaként tekintett reformáció pedig – úgy látszik – óhatatlanul interpretációs lazaságokat követel, mint amilyen a lutheri irányzat művelődéstörténeti túlhangsúlyozása a mozgalom egészén belül. Ez azonban távolról sem kifogásként értendő, hiszen éppen interpretáció és periodizáció efféle

rugalmas összekapcsolásával sikerült Klaniczay professzornak rendet teremteni a reneszánszkutatás úgy lehet két legjobban összezavart kérdésében; ezzel az új módszerrel tisztázta a manierizmus labirintussá kuszált problematikáját s a reformáció helyét a reneszánszon belül. Ez a két eredmény Klaniczay akadémikus elsőrendű hozzájárulása a nemzetközi reneszánszkutatáshoz. És éppen az a két terület az, ahol igen jól használhatta a honi anyagon szerzett gazdag tapasztalatait.

A reformáció esetében kár szót vesztegetni az állítás igazolására, annyira nyilvánvaló. S hogy a (jórészt egy időben jelentkező) magyarországi későreneszánsz és korabarokk világ alapos ismerete sem lehetett közömbös Klaniczay manierizmus-képének kialakulására, az gyanítható abból, ahogyan manierizmus és ellenreformáció – legélesebben valószínűleg nálunk tapasztalható – szembeszegülésének hangsúlyozásával utat talál a különféle ezoterikus–platonikus–hermetikus irányok, keresztény- és ateista miszticizmusok, különféle sztoikus nézetek, protestáns és neokatolikus ortodoxiák, arisztoteliánus és neoplatonista esztétikák, szépség- és szellemfilozófiák zűrzavarában. „Ezt már csak azért is hangsúlyozni kell, mert a nemzetközi szakirodalomban nagyon elterjedtek azok a nézetek, mely szerint a manierizmus jelentős mértékben az ellenreformáció művészete. Pedig míg a manierizmus csupa kétely, vívódás, szabad útkeresés vagy rezignált visszavonulás, addig az ellenreformáció és vele a barokk dinamikus előretörés, harcos, támadó magatartás, mely a reneszánsz kultúra romjain egy új, ideológiai-művészi-kulturális szintézis megteremtését szolgálja. Más kérdés és a fejlődés általános törvényszerűségeihez tartozik, hogy az immár diadalmaskodó barokk majd bőségesen fog meríteni a hajdani ellenfélnek, a manierizmusnak formai, sőt olykor eszmei vívmányaiból, kamatoztatni fogja azokat saját hasznára, beépíti őket saját rendszerébe.” A tézis, mely ebben a megfogalmazásban *A múlt nagy korszakai*-ban olvasható, persze erősen finomítandó ahhoz, hogy egész Európára alkalmazható legyen; a magyar irodalomra azonban föltűnően jól illik (vagy illeszthető?) fenti nyers formájában is, amint Nemeskürty István *A magyar népnek, ki ezt olvassa* című lendületes irodalomtörténetéből, kivált a „Magyar manierizmus” fejezetből, szépen látható.

Félre ne értsük valahogy! Világért se állítja senki, jelen recenzens legkevésbé, hogy Klaniczay professzor valamiképpen a szegényes és jórészt mégiscsak periférikus honi – vagy általában középkelet-európai – anyagból kíván általánosítani! Egészen másról van itt szó. Az olyan reménytelenül kuszálódó kulturális rendszerek esetében ugyanis, mint amilyen a középkori, a reneszánsz vagy a barokk, gyakran épp a perifériákon figyelhetők meg jobban alapvető jelenségek és tendenciák. Ez is egyfajta „peremvidék-effektus”, ha nem is teljesen – vagy nem csak – abban az értelemben, ahogyan ezt a sok mindent megvilágosító fogalmat

Király István – kiváló érzékkel! – az irodalomtudományba bevezette. A peremvidékeken mintegy egyszerűsített „modellen” megismert folyamatok azután viszonylag könnyen bővíthetők és bonyolíthatók a hasonlíthatatlanul nehezebben áttekinthető európai kontextusban; az alapvető „manierizmus-modell” efféle európai „komplettálására” kitűnő példa Klaniczay mesteri tanulmánya *A manierizmus esztétikájáról*.

A tanulmány eredetileg a közkezdvelt „izmusok”-sorozat manierizmus-kötetének bevezetőjeként jelent meg, s a szemelvényekkel – köztük Rimay János két pompás írásával – és a képekkel együtt demonstrálja igazán, hogyan válhat egy afféle kultúrhistoriai csontvázból, mint a manierizmus válság-modellje, avatott történész ihletett és szakértő érintésére életes – Lucien Febre kedves szavával szólva – „hús-vér”-történelem. Ebben a darabnyi megelevenített múltban nemcsak az itáliai reneszánsz – Hans Baron óta *az egész* korszakban úton-útfélen kísértő – „krízise” nyer megnyugtató periodizációs és interpretatív (s persze a Klaniczay-féle „határozatlansági relációval” hitelesített) tisztázást, hanem az is demonstráltatik – s méghozzá egy első pillanatra lényegtelennek látszó szektor, az esztétikai elmélet példáján –, hogyan lehet a szükségképpen töredékes anyag alapján eljutni – Erdélyi Ágnes pontos (bár a könyvben sajnos nem idézett) megfogalmazásával szólva – „a társadalmi-történelmi realitásnak mint objektív formát öltött emberi tevékenységnek a megértéséhez.”

Ez a megértést hangsúlyozó marxista hermeneutika tulajdonképpen a nagy újság Klaniczay professzor újabb írásaiban; ez különbözteti meg munkáit az inkább leírásra és magyarázatra törekvő hagyományos művelődéstörténet-írásunktól. Tán éppen ezért is keltett nagy föltűnést ebben a szellemben megírt hozzászólása a nemzeti hagyományok kérdéséhez. Az emlékezetes *Kortárs*-cikk a jelen kötet bevezető tanulmányaként ha lehet még inkább „helyén való”. Mert a kötet hasonló témájú megértést szolgáló (s nem egyszer fontos kultúrpolitikai kérdéseket érintő) írásai – mint például a „Két reflexió a Molnár Erik-vitához”, a „Szocialista hazafiság és közművelődés”, a „Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül”, „A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz”, „Mi és miért veszett Mohácsnál?”, s nem utolsó sorban Szücs Jenő *Nemzet és történelem*-jéről a nagy könyvhöz méltó szinten megírt recenziója – hatásosan illusztrálják és megerősítik a „Gondolatok a nemzeti hagyományról” érvelését, megállapításait és végkövetkeztetését: „Szemléletünk, felfogásunk alapja csak a szigorú történelmi valóság és tényszerűség lehet. Semmi ok sincs arra, hogy szemérmesen elhallgassuk akár önmagunk, akár a világ előtt az egykori Magyarország létét, valamint azt, hogy a szomszéd országokban jelentős számú magyar él, méghozzá nem kivételesen, nem is mint újabb jövevény, hanem az esetek nagy részében, mint e területek ősi

lakosa. De ugyanígy szem előtt tartandó az is, hogy a régi Magyarország kultúrája is, illetve e kultúra számos megnyilvánulása több népnek az öröksége egyszerre ... Fokoznunk kell a saját nemzeti hagyományaink felemelése érdekében végzett munkát, de egyidejűleg arról is gondoskodnunk kell, hogy közvéleményünk tudomásul vegye és kellően értékelje a környezetünkben élő népek gazdag, nem egy tekintetben a mienknél gazdagabb kultúráját.”

Kell-e mondani, hogy ebből a hatalmas és égetően időszerű programból – néhány elődje és kortársa (mindenekelőtt I. Tóth Zoltán, Csapodi Csaba, Makkai László, Kemény G. Gábor) mellett éppen Klaniczay professzor valósított meg legtöbbet? Annál inkább sajnálhatjuk, hogy nem teremtett ezen a téren számottevő iskolát. Hiszen a nélkülözhetetlen de szükségképpen korlátozott körű föltáró és leíró munka mellett honi művelődéstörténet-írásunkból épp az ilyenféle megértő kitekintés hiányzik leginkább. S hogy ez a hiány mennyire életbevágó és mennyire nem pótolható „európai összefüggések” emlegetésével vagy akár gondos regisztrálásával, arra megint csak Klaniczay figyelmeztetett nyomatékosan, Hauser Arnold híres könyvének magyar fordításáról írt recenziójában; kiemelve, hogy *A művészet és az irodalom társadalomtörténetében* még az a szó se fordul elő, hogy „magyar”. „Még a Bizáncot pusztító barbárok sorából is hiányzik említése a »perzsák, avarok, szlávok és arabok«¹⁵¹ mellől ... Tudomásul kell vennünk, hogy a magyar művészet és irodalom értékei akkor sem váltak egy egyetemes fejlődésrajz – akárcsak igen szerény – elemeivé, amikor a szerző esetében információhiányról vagy nehézségről nem volt szó. Érdemes lenne egyszer komolyan szembenézni azzal a kérdéssel, hogy az ilyen hallgatás a magyar művészet és irodalom valóságos helyét, szintjét, rangját fejezi-e ki, vagy pedig valamilyen szemléleti hiba, a nagy nemzetekre koncentráló hagyományos szemlélet pusztja továbbélése.”

Megtalálható ez a kérdés valamiképpen a jelen kötet legtöbb írásában, a magyar középkorról szóló szép tanulmányoktól a Csontváryról írt esszéig. S a magyar művészet és irodalom valóságos helyét és szintjét firtató írásaival Klaniczay Tibor ahhoz a néhány nagy gondolkozóhoz csatlakozik, aki szembenézett már s olykor életre-halálra küzdött ezzel a kérdéssel. Alig vagy egyáltalában nem találkozunk a könyvben Babits Mihály, Fülep Lajos, Németh László, Veres Péter nevével, mégis ezzel a kötetével Klaniczay Tibor mintha az ő széles és sorskérdések gyötörte határukba sodródott volna a rangos szaktudomány „védett területeiről”. De Szűcs Jenő történelmi tudatot formáló esszéihez hasonlóan Klaniczay Tibor közérdekű írásai is visszahathatnak – s remélhetőleg fognak is hatni – a szaktudomány fejlődésére.

¹⁵¹ Lásd: Hauser, Arnold: *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Ford.: Nyilas Vera, Széll Jenő, utószó: Németh Lajos. I. köt. Bp., 1968. Gondolat. p. 109.

Összefoglalni az orvoslás történetét mindössze 98 jegyzetoldalon úgy, hogy abból lényeges ne nagyon maradjon ki és a szöveg mégse váljék emészthetetlen felsorolássá: lehetlenséggel határos vállalkozás. Birtalan Győző ezt a lehetlenséget még azzal is tetézi, hogy számtalan releváns tény és név sorjázásán túl mindig talál helyet az orvosi adatok beillesztésére a kor általános tudomány-, művelődés- és társadalomtörténeti koordinátáiba. S mint valami kiváló tornász, aki az előírt gyakorlatot még külön magának föladott mutatóvannal tetézi, úgy mutatja meg Birtalan az orvoslás változásaiban és forradalmaiban két nagy tendencia: a kipróbálással megszürt empiria és a fogalmi-teoretikus keretekben gondolkozó racionalizmus kölcsönhatását, ellentéteit, eltolódásait, egyensúlyát. Talán éppen ez az a többnyire láthatatlanul húzódnó fonál, ami végül is összetartja a kis könyv mesterien megszőtt szövetét? Mindenesetre ennél alkalmasabb szempontot keresve se lehetne találni az orvoslás fejlődésdinamikájának bemutatására, és éppen ennek a dinamikának a fölismerése teszi lehetővé Birtalan számára az irdatlan anyag ilyen tömör és releváns összefoglalását.

Ez a dinamika azután nyomban tisztázza és indokolja is, hogy a könyv igazi hőse a XIX. század, az a „hosszú” XIX. század, mely úgy a Nagy Francia Forradalomtól a második világháborúig tart, s melynek lényegi egységét egyéb területeken is egyre gyakrabban – és gyakran nem kis meglepődéssel – regisztrálja a modern történetírás. Morazé „győzedelmes polgárság”-modelljétől kezdve sokan és sokféleképpen jellemezték a XIX. századot; az orvoslás története szempontjából azonban kétségkívül az a legfontosabb, hogy ekkor jutott először tartósan egyensúlyba „a mindig életképes orvosi empirizmus és az orvosi racionalizmus”, amely utóbbi egyáltalában nem mindig és egyáltalában nem magától érthetően volt életképes. Ellenkezőleg, az orvosi racionalizmus a XIX. századig csak kivételképpen és ritka pillanatokban volt életképes, hiszen jól megalapozott természettudományok egész sorára kellett épülnie ahhoz, hogy csakugyan az lehessen. A XIX. századra s a XIX. század alatt épp ezek a tudományok – a kémia, a termodinamika, a fiziológia, a sejttan és általában a mikro-morfológia, az optika, az elektromosság tana és gyakorlata, a gyógyszerkutatás, a mikrobiológia, a biokémia – fejlődtek odáig, hogy a reájuk építő orvosi racionalizmus egyre magabiztosabban segíthette, sőt itt-ott irányíthatta is az

¹⁵² Forrás: Vekerdi László: Birtalan Győző: Általános orvostörténelem. (Kézirat). SOTE Ált. Orvostud. Kar. Bp. 1979. 99 p. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 89–91. (1980) pp. 305–308.

egyre élesebb kritikával megszürt megfigyeléseket és tapasztalatokat. Kopogtatási és hallgatósági diagnosztikától gégetükrözésen, szemtükrözésen, vérnyomásmérésen, hólyagtükrözésen, baktérium-kitenyésztésen át bronchoscopiáig, röntgenezésig, EKG-ig, EEG-ig és vérképig vizsgálómódszerek egész sora segítette a legszebb diadalait arató kórbonctant a betegségek és kórformák pontos körülírásában és elkülönítésében, s a századközép mélyebb megismerésből fakadó terápiás nihilizmusát is áttörte lassan az immunológia, a kezdődő kemoterápia, a táplálkozási faktorok és a hormonok felfedezése. A legszebb sikereket azonban mégis a narkózzissal és érzéstelenítéssel kombinált aszeptikus sebészet könyvelhette el: a kor a sebészet, a különféle sebészi szakmák nagy kora. Igazolta és serkentette a lokális beavatkozásokat a diadalmas kórbonctani szemlélet is, az antiszeptikus, illetve aszeptikus munkamódszer pedig szó szerint fölszabadította a sebészeket. Így például az 1866-ban felújított petefészekdaganat-műtét halálozása az 1880-ig eltelt évekre számítva 23 százalékos; tíz évvel később azonban már csak 4,4 százalékos volt a letalitás. A császármetszés halálozása a radikális műtéti eljárás bevezetése (1876) előtt száz százalékos volt, ezzel a műtéttel 50 százalékra csökkent, s „további technikai javításokkal elérték, hogy a nyolcvanas évek végére ez a szám 4–5 százalékra redukálódott”. A többi orvosi szakma egyelőre nem annyira terápiás eredményeivel, mint inkább aetiológiai és diagnosztikus alapjainak tisztázásával tűnt ki; a kórbonctani, illetve kórszövettani szemlélet lokalizációs törekvéseit azonban belgyógyászatban, ideggyógyászatban, gyermekgyógyászatban mind inkább kezdte kiegészíteni, illetve fölváltani – habár eleinte inkább csak ritkán megvalósítható igényként – az élettani klinikai irányzat, melynek „szellemében az addig elfogadott betegségeket kórfolyamatokra bontottan kell elemezni”. Az irányzat igazi eredményei a XX. századra maradtak; mint ahogyan általában „századunk első felében az előző évtizedekben felvetődött orvostudományi kérdések elemzése és megválaszolása folytatódott.” Így terjedtek ki a mikrobiológiai kutatások a hagyományos mikroszkóppal már nem látható mikrobák, a vírusok kutatására, és így folytatódott a kórfolyamatok elemzése a funkcionális szemléletben. A leghatásosabb és legtekintélyesebb terápiás eljárások azonban továbbra is a sebészeti műtétek maradtak, „melyek ebben az időben specializálódtak az egyes szervek, illetve szervrendszerek szerint.” Látja jól Birtalan azt is, hogy a városi és mezei munkásnyomorra spekuláló erőteljes industrializáció miként tette szükségessé – és ellentétekkel terheltté – a közegészségtan fejlődését, s nem feledkezik meg a szakszerű kórházi ápolás kifejlődésének és a háborús sebesültek kínjait enyhíteni hivatott Vöröskereszt kialakulásának megemlézéséről sem.

A XIX. és XX. század orvostudománya megváltoztatta az ember életét, egyénekét s közösségeket egyaránt. A tulajdonképpeni gyógyítás ezzel kezdődik, régiebb korok orvosi

többnyire csak a beteg panaszait enyhítették. A valódi gyógyítás korát azonban hosszú és nehéz munka készítette elő: a koraújkor és felvilágosodás, a XVI., XVII. és XVIII. század medicinája.

A termékeny eszmékben s nagy fölfedezésekben gazdag XVII. század vízváltó a medicinában is: Harvey a szívműködés és a vérkeringés földerítésével először teremtett racionális alapot egy nagyon gyakori betegség-csoport, a szívbetegségek kórtanához és diagnosztizálásához, Sydenham – akinek értő ismertetése a kis könyv egyik nagy érdeme – a tömegesen föllépő akut lázas kórképek pontos és részletes leírásával az akut fertőző betegségek kusza tömkelegében teremtett rendet, Leeuwenhoek s a többi mikroszkopizáló megteremtette a későbbi nagy fejlődés első előfeltételeit, s elsőrangú anatómusok egész sora folytatta s mélyítette Vesalius nagy munkáját s készítette elő Morgagniét: a XVIII. századi rendszeres kórbonctani kutatásokat. Ezeket a főbb vonalakat azonban mindenütt mellékágak kusza szövevénye borítja. Paracelsustól John Brownig és Mesmerig megszállottak, hóbortosok és csalók divatoznak, nagy filozófusok – Arisztotelész, Platón, Descartes, Bacon, Leibniz, Locke-eszméi és tévedései színezik és irányítják a gyógyítás elméletét és gyakorlatát, kémiai, botanikai és fizikai fölfedezések és spekulációk termékenyítik meg vagy vezetnek tévutakra az orvosok gondolkozását. Történész legyen a talpán, aki tájékozódik ebben a koraújkori kavalkádban, s Birtalan nemcsak tájékozódik, de úgyszólván minden fontosabb eszmét, gyógymódot, hóbortot, fölfedezést regisztrál néhány szóval. Éppen így, fölfedezések, próbálkozások, sikerek és tévutak forgatagát bemutatva derül ki aztán igazán a XIX. századi európai medicina – írjuk csak le nyugodtan – páratlan nagysága. Nyomósabb ez az egyetlen század a medicinában a megelőző évezredeknel.

De azért a megelőző évezredeknek is megvan a helyük a történelem serpenyőjében. Mert igaz ugyan, hogy például az európai középkornak inkább a betegségei – lepra, pestis – voltak nagyok, nem a gyógyítási tudása, de ők nem adták meg magukat tehetetlenül ezeknek a hatalmas kóroknak: megpróbálták elszigetelni. Az arab világ tudósai megőrizték a görög tudást, és különféle alkímista szereket honosítottak meg a gyógyításban a sok hókuszpókusz és ráolvasás mellett. A görög józanság, logikus gondolkodás, megfigyelőkészség, spekulatív hajlam pedig a matematika és a filozófia mellett épp a medicinában vezetett leginkább maradandó alkotásokra, úgyhogy a nagy görög orvosok művei s szelleme nélkül az európai orvoslás fejlődése aligha elképzelhető. Elnevezéseik s frappáns megfogalmazásaik szervesen beépültek még napjaink (vagy legalábbis tegnapjaink) orvosi köztudatába is. De figyelmeztet Birtalan másutt is eredményekre, mint például a kínai fizikoterápia vagy az indiai sebészet magas szintjére. S az ókori kelet és az indián kultúrák mágikus praktikákba és varázslatokba

burkolt szerény tapasztalataitól elindulva s végighaladva a kis könyv eleitől végig izgalmas lapjain, ugyancsak elgondolkozhatunk az orvosi mesterség Hippokratésztől tanult jellemzésén: „Az élet rövid, a mesterség hosszú, a tapasztalat bizonytalan, a jelenségek elfutóak, az ítélet nehéz”. S töprenghetünk a tudás törekenységén. Vagy szívósságán?

Agyondicsért könyvkiadásunk művelődéstörténet címen annyi irreleváns írást jelentet meg díszes formában; kár lenne, ha ez a remek kis könyv meg jegyzet alakjában lenne kénytelen lappangani. Elpósabácsisodó tudománytörténet-írásunknak valósággal gyógyszeréül szolgálna.

SORSFORMÁLÓ ÉRTELEM

Benkő Samu tanulmánykötetéről¹⁵³

Tudjuk nagyon jól, tanulmányok és könyvek százai tárgyalták, hogyan formálódott és növekedett Nyugat-Európa értelmisége, hogyan emelkedett és sodródott a gazdasági, a városi, a polgári, a politikai, a technikai és ipari fejlődés egymást követő és ismétlődő hullámain. Tudjuk azt is, hogyan alkalmazták a közép-európai és a közép-kelet-európai irodalomtörténészek, művészettörténészek és tudománytörténészek a nyugat-európai kultúra különféle fejlődésmoდეlleit a honi művelődés történetének értelmezésére és kerete gyanánt. Előbb a historizmus és a szellemtörténeti iskola, aztán a francia és az amerikai gazdaság- és társadalomtörténeti megalapozottságú civilizáció-történetírás szolgált – bevallott vagy rejtett – mintaként; s az átvett modelleket a helyi körülményekre alkalmazva érthetően különféle „lemaradási”, „felzárkózási”, „prioritási” és „kultúrfölényi” problémák kibogozhatatlan soraként jelentkezett – nemegyszer igen színvonalas és hatalmas erudícióról tanúskodó szintézisekben – a közép-európai és a közép-kelet-európai művelődéstörténet. Nem volt ez a közép-kelet-európai, illetve közép-európai művelődéstörténet-írás teljesen eredménytelen vagy értéktelen, s még az sem állítható, hogy – java természetében legalább – nem a tényleges történelemről szólt; csak éppen – tán a „provincializmustól” való állandó, kóros rettegése miatt is – folyton idegen mértéket használt és a honi élethez egyáltalában nem illő koordináta-rendszerekbe kényszerítette az irodalom, a művészet és a tudomány jelenségeit és művelőit.

Benkő Samu 1968-ban megjelent Bolyai-monográfiája¹⁵⁴ szakított először ezzel a sok-sok évtizedes történetírói gyakorlattal, s a nyugati koordináták tökéletes ismeretében, de önállóan és az autochton honi összefüggéseknek megfelelően vázolta föl a közép-kelet-európai tudomány legfényesebb teljesítményéhez s a nagy mű alkotójához illő „saját vonatkoztatási rendszert”. A saját rendszerében megértett jelenségből azután már egyszerű „koordináta-transzformációval” könnyen rekonstruálhatta azokat a tényleges relációkat, melyek meghatározták, a kor nagy európai eszmeáramlatainak a függvényében, a helyi történet dinamikáját.

¹⁵³ Forrás: Vekkerdi László: Benkő Samu: Sorsformáló értelem. = Valóság 15 (1972) No. 2. pp. 107–109.

¹⁵⁴ Benkő Samu: Bolyai János vallomásai. Bukarest, 1968. Irodalmi Könyvkiadó. 275 p.

Lényegében ezt a „relativisztikus” (a fizikai s nem a köznapi értelmében értve a szót) módszert alkalmazzák a jelen kötet¹⁵⁵ tanulmányai is, noha a tanulmányok s tudományos értekezések jellegének s lehetőségeinek megfelelően a tárgyalt jelenségek „helyi paramétereire” koncentrálva a figyelmet, s inkább utalásokkal és vonatkoztatásokkal éreztetve a „saját koordinátarendszer” állandó jelenlétét és jelentőségét. A tanulmányok – helyesebben tudományos értekezések – a részleteket hangsúlyozzák, eddig ismeretlen és föltáratlan forrásokat szólaltatnak meg, s a részletek – gyakran rejtett – összefüggéseiből rajzolódnak ki a meghatározások és szerepek, melyek az értelmiség formálódását és történelemformáló erejét világítják meg Erdély másfél évszázadnyi kultúrájában, a XVII. század végétől 1848-ig.

A tanulmányoknak több, mint a fele az oktatás és a pedagógusok szerepét kutatja az erdélyi értelmiség kialakulásában s életében, Benkő Samu tanulmányaiból azonban azt értjük meg, miként s miféle akadályok ellenére jutottak föl egyre többen a kicsi faluk többnyire inkább csak időszakos oktatásnak, semmint iskolának nevezhető intézményeiből a városok és mezővárosok sokszor gyenge, ám néhol szervesen növekvő felekezeti kollégiumaiba, s azon túl külföldi akadémiákra, hogy visszatérve papokként, vagy – a XVIII. század második felétől kezdve egyre inkább – tanárokként erősítsék ezt az értelmiségi vérkeringést, míg azután „a reformkornak nevezett forrongó időkben Erdély közéletében felsorakozik egy jogi műveltségű értelmiségi nemzedék, s a római jogból, valamint a napóleoni jogalkotás gyakorlatából kölcsönzött érvekkel válik a polgári átalakulás szükségszerűségének hangoztatójává”.

Ezt a fokozatosan s visszaesések ellenére is erősödő, s az erdélyi polgári értelmiség kifejlődéséhez vezető folyamatot ismerjük meg Benkő könyvéből; az indulástól, a falusi oktatástól kezdve néhány honi körülmények között lehető legmagasabbra jutott nagy szellem – Benkő József, Bod Péter, Tessedik Sámuel, Bolyai Farkas és Bölöni Farkas Sándor – sorsáig és tragédiájáig.

A falusi elemi oktatás lassú fejlődését s a tanítói foglalkozás önállósulását elemezve a szerző elsősorban a feudális társadalmakra mindig s mindenütt jellemző nagy változatosságot mutatja be, a kiemelkedő értelmiségiek sorsában pedig a közösségi keretek hiányában magános küszködésre kárhóztatott alkotót. Mert a tanítói sors nagyon sokféle lehetett a falutól függően, ahová a mestert szerencséje vagy összeköttetése vetette; megesett, s ez volt a gyakoribb, hogy a tanítást csak mellékfoglalkozásként művelte, megélni pedig földművelésből vagy fuvarozásból élt, de lehetett a tanítóság viszonylag jól jövedelmező állás is, ahol a kollégiumok kiválasztott diákjai gyűjtötték össze néhány évi tanítóskodás és

¹⁵⁵ Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1971. Kriterion. 342 p., 1 t.
Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1971. Kriterion. 342 p., 1 t.

kántorkodás árán a külföldi tanulmányútjuk anyagi fedezetét. A szellemi élet csúcsára jutott értelmiségiek sorsa ellenben kísértetiesen egyforma: a felekezeti s állami hatalom gyanakvása, a XVIII. század folyamán megerősödő Hivatal értelmetlen huzavonái s kellemetlenkedése, a kollegiális kicsinyesség s irigység keseríti s nyomorítja Benkő József életét s Bölöni Farkas Sándorét egyaránt. Ilyen körülmények között természetesen a legkiválóbb alkotó géniuszok hatása is erősen korlátozott. Nem a nivójuk alacsonyabb, s tán még relatív számuk sem sokkal kisebb nyugati kollégáikénál; a feudális széttagoltság és elszigeteltség, a kegyetlen kiszolgáltatottság redukálja hasonlíthatatlanul csekélyebbre a hatásukat.

És itt a szerző egy alapvető és ez idáig kellően nem hangsúlyozott fontos művelődéstörténeti ellentétre figyelmeztet. Míg ugyanis a felvilágosult abszolutisztikus állam az elemi oktatást nem akadályozta, sőt a XVIII. század második felétől kezdve, amint szervezeti keretei és fokozódó bürokratizmusa az alattvalók némi írni-olvasni tudását követelte meg, még segítette is; addig a magasabb fokú oktatást vagy éppen az önálló alkotó munkát a legjobb esetben is tökéletes közönnyel nézte, de sokkal inkább gyanakodott reá és üldözte. A kötet egyik forrás értékű tanulmánya például a székely diákok harcát ismerteti a Habsburg-hatalommal a felsőbbfokú tanulás jogáért, egy másik tanulmány pedig azt elemzi, hogyan sorvasztotta el a hatalom Tessedik mintaszerű (szarvasi és nagyszentmiklósi) mezőgazdasági iskoláit azonnal, mihelyst a kapitalizmus útjára lépő nagybirtok szakember-szükségletét el tudta látni a főúri szempontoknak sokkal jobban megfelelő keszthelyi Georgikon. A feudális hatalom művelődéspolitikája tehát még felvilágosodott intézkedéseivel is akadályozta a helyi autochton szellemi élet kifejlődését, s az erdélyi értelmiség – magyar és román párhuzamosan és végső soron egymás hatását erősítve – a hatalom ellenére s véle megküzdve teremtette meg az anyanyelvi kultúra lehetőségét. Ami tehát egyebütt a felvilágosult abszolutizmusból úgyszólván természetes követelményként következett, az a Habsburg-birodalomban egyenesen tiltott, s keservesen meg kellett küzdeni érte. S ebben a többsikű és sokféle színtéren megvívott küzdelemben jutott kulcsszerep, úgy a XVIII. század második felétől a reformkorig, a tanárnak. Sokkal nagyobb és sokkal fontosabb szerep, mint másutt.

A felvilágosodás úttörői és terjesztői itt ugyanis csaknem egyes-egyedül a tanárok és a diákok voltak – Benkő ismételtén figyelmeztet a még ma is kiadatlan és méreteiben is imponáló diáklevelezés jelentőségére. Ezek a diákok és tanárok azonban nem holmi fejedelmektől támogatott, akadémiába tömörült professzorok, mint a német egyetemi városkák professzorai és katedra várományosai. „Amikor Erdély művelődési életében funkciójánál fogva szemlátomást megnő a tanár jelentősége, semmilyen új intézményes keret

nem áll rendelkezésére, ahonnan nevelési és tudományos törekvéseiben támogatást remélhetne. Magányos értelmiségiként állja a sarat, végzi mindennapi munkáját, s miközben hiányolja az alkotó tevékenység közösségi kereteit, pályaműveket küld Európa különböző akadémiai címére.”

A szellemi élet első jelentős megszervezési kísérleteiben, a Nyelvmívelő Társaságban és az *Erdélyi Muzéumban* is jelentős szerep jutott a tanároknak és a diákoknak, s az *Erdélyi Muzéum* hasábjain rendszeresen helyt kaptak a nevelés és a tudományok neveléssel összefüggő kérdései is. A folyóirat előfizetői s olvasói egyébként is nagyrészt a kollégiumok tanárai s diákjai közül kerültek ki, s például „Karátsoni Sámuel a székelyudvarhelyi református kollégium természettudományi professzora levélben kérte Döbrenteit, hogy a folyóirat füzeteinek fennmaradt példányait küldje el hozzá, »mert ő a székelyek között mind el fogja adni«.”

Az *Erdélyi Muzéum* azonban már másféle erők jelentőségét és jelenlétét jelzi az erdélyi művelődésben; hatásokét és erőkét melyek erősen különböztek a megelőző kor pedagógiai felvilágosodásától. A kötetben két szép tanulmány elemzi ezeket az új erőket, az egyik az Erdélyi Múzeumról szól, a másik a folyóirat – illetve a szerkesztő – legnagyobb „fölfedezéséről”: Bölöni Farkas Sándorról. „Az Erdélyi Muzéum – éppen úgy, mint a szászok és a románok többé-kevésbé hasonló vállalkozása (Siebenbürgische Quartalschrift, Biblioteca Românească) – a születő polgári értelmiségnek volt a szócsöve, annak a társadalmi rétegnek, amely oly nagy szerepet játszott a polgári demokratikus forradalom előkészítésében.” Azt azután a folyóirat cikkeinek az elemzésével mutatja meg Benkő, hogyan, s ezzel párhuzamosan megérteti, miként hódított egyre nagyobb tért s miért hatott fölszabadítóan az erdélyi értelmiség eszmevilágában a romantika. Bölöni Farkas Sándorban épp a tökéletes romantikus alkotót vizsgálja s interpretálja; „a napló stílustörténetileg – summázza Bölöni Farkas második nagy művének az elemzését – a romantikában rejlő ábrázolási lehetőségek ritka mélységű kiaknázása, világnézetileg pedig a liberalizmus demokratikus tartalmának a hangsúlyozása, a Petőfiékben diadalmaskodó forradalmi demokrácia előkészítése”. A kötet utolsó tanulmánya éppen azt mutatja meg, miként indította haza ez a forradalmi demokrácia, Petőfi versében közvetítve, a Württemberg-huszárok egy idegenben állomásozó századát, s a hazaszökött huszárok ügye országos jelentőségűvé növekedve, hogyan indukálta újból egy Petőfi-vers születését.

A részletes ismertetés azonban eleve reménytelen vállalkozás lenne, hiszen Bethlen Miklós colbertiánus eszméitől s az ország gazdasági életének megjavítására 1703-ban benyújtott tervezetétől a negyvennyolcas ifjúság forradalmi eszmevilágáig másfél évszázad

rengeteg adatát, szereplőjét, jelenségét vizsgálják és elemzik Benkő e kötetben közölt tanulmányai; még hozzá nagyjából ez idáig ismeretlen vagy publikálatlan források alapján. A tanulmányokat értékes és útbaigazító jegyzetek s néhány érdekes forrás közlése kíséri, s a tizenkét tanulmány előtt „Előszó helyett glosszák” – tájékoztatják az olvasót. De nemcsak vagy tán elsősorban nem afelől, amit a könyvben fog olvasni. Hisz a könyv anyaga olyan gazdag s szerteágazó, hogy még egy ennél sokkal hosszabbra nyúlt előljáró beszédbe sem férne belé az ismertetése. De meg aztán, jó előljáró beszédhez illően, többről is szólnak a glosszák, mint a könyv ismertetéséről: a könyv gondolatvilágáról, szelleméről. Vagy pontosabban arról a „saját vonatkoztatási rendszerről”, melyben a tanulmányok a tárgyalt jelenségeket s személyeket elhelyezik. Azonban szólnak még valami másról is, amit nehezebb meghatározni, de tán nem téved túlságosan az ember, ha azt sejtí, hogy a „történetíró mesterségéről”. Úgy, amint azt napjainkban egy sok mindent látott s megélt nemzedékhez tartozó történetírónak művelni adatott. A sok-sok lényeges új adaton, az útbaigazító elemzéseken és jegyzeteken, az új tájékoztató szempontokon túl sokunkat, hasonló úton járókat és ugyanígy vélekedőket, azért győz meg (és hat meg) Benkő Samu tanulmánykötete, mert a „hosszúra nyúlt előljáró beszéd befejezéséül a szerző még csak azt tartja szükségesnek megvallani, hogy e könyv bizony a provincializmus jegyében született. Tudja, hogy ezzel nincs mit kérkedni, de azt is vallja, hogy szégyenkezni sem érdemes miatta. A provinciával együtt ezt is vállalja, ugyanakkor abban reménykedik, hogy gimnazista fiának nemzedéke majd világlátott fővel, matematikába gyökereztetett szigorú logikával feloldja egyetemesség és provincia századok óta hordozott ellentmondását, megbocsátva, hogy ez a feladat is reája testáltatott, holott igazi nemzedéki küldetéseként neki már az Universummal kell megteremtienie a harmóniát.”

BENKŐ SAMU KÉT ÚJ KÖNYVÉRŐL¹⁵⁶

Két új Benkő Samu-kötet látott napvilágot mostanában: egyik a Magvető Könyvkiadónál,¹⁵⁷ másik a Kriterionnál.¹⁵⁸ A Magvető „Elvek és utak” sorozatában kiadta az először épp tíz éve megjelent *Bolyai János vallomásait* – az azóta írt Bolyai Farkas-tanulmányokkal együtt – *Apa és fiú* címmel, a Kriterion pedig mintaszerű gonddal és gyorsasággal kötetbe gyűjtötte *A helyzettudat változásai* cím alatt a kolozsvári történész legutóbbi években megjelent rövidebb tudományos dolgozatait, esszéit, könyvbevezetőit, recenzióit. A szakma *Bolyai János vallomásait* azonnal a terebélyes Bolyai-irodalom néhány eligazító alapművének egyikeként ismerte fel és el; Tóth Imre – akinél a dolog megítélésében nincs illetékesebb – Paul Stäckel Bolyai-kutatást elindító, máig nélkülözhetetlen klasszikus monográfiájához hasonlította s mérte Benkő Samu könyvét. A könyv azonban szakmai körökön túl is valósággal revelációként hatott – Németh László említi, hogy ismeretében egészen másként írta volna meg Bolyai-drámáját –, s szerzője akarva-akaratlanul a gyorsan fejlődő művelődés- és tudománytörténet-írás élvonalába került, akitől most már a Bolyai-könyvhöz méltó műveket vártak. Benkő Samu pedig úgy felelt meg a várakozásnak, hogy szép csendesen forradalmasította az egész magyar művelődéstörténet-írást: megreformálta módszereit, újrafogalmazta célkitűzéseit és kereteit.

Először is egészen különleges és szoros kapcsolatot teremtett forrásvilágával. A magyar művelődéstörténet-írás nagyjai persze Takáts Sándortól Klaniczay Tiborig mindig is források közelében éltek, írtak és gondolkoztak; ámde Benkő Samu ezen túl bensőséges, valósággal személyes és baráti viszonyba kerül velük. A többi történész – szerencsés esetben – „megeleveníti” adatait; Benkő Samu ellenben – mesteréhez, Kelemen Lajoshoz hasonlóan – eleven forrásokra lel, élő vizekre vezet az olvasót. Úgy ül le faggatni a kéziratokat, ugyanazzal a természetes magatartással és észjárással, mint ahogyan a kilencvenesztendős Kós Károllyal – maga is élő történelem – elbeszélgetett maga faragta sakkfiguráiról. Nem ölt tudós doktori ornátust, nem igyekszik elképeszteni mérhetetlen filológiai tudásával és értelmezéseinek szellemességével. Olyan közvetlenül és köntörfalazás-mentesen bánik forrásaival, mint a nagyon jó riporter a beszélgetőpartnereivel; Beke György szokta ilyen

¹⁵⁶ Forrás: Vekkerdi László: Benkő Samu két új könyvéről. = *Tiszatáj* 32 (1978) No. 6. pp. 74–78.

¹⁵⁷ Benkő Samu: *Apa és fiú*. Bolyai-tanulmányok. Bp., 1977. Magvető. 393 p. (Elvek és utak)

¹⁵⁸ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1977. Kriterion. 446 p.

lényegre törő egyszerűséggel megszólítani és megszólaltatni riportjainak szereplőit. Ez az egyszerűség és közvetlenség engedi azután az olvasót is közvetlenül a megszólaltatott források közelébe; nyoma sincs Benkő historiográfiájában a forráskritikai akríbia rafinált és monumentális lábjegyzet-kriptáinak s apparátusmauzóleumainak. Bolyai János sok évnyi fáradtsággal rendezett kéziratömegéből például micsoda megközelíthetetlen, könyvtárnyi irodalommal körülbástyázott, és az összes volt s jövő tudományos vetélytársakat „lesöpörő” forráskritikai remekelést sikerítettek volna mások; Benkő Samu ellenben nem fitogtatja jártasságát a kéziratokban, a legszükségesebb másodlagos irodalomra szorítkozik, s hagyja beszélni a forrásokat. Nem mintha nem bána velük nagyon is kritikusan. Csak éppen nem engedi, hogy a kritika kavicsai eltérítsék és eltömjék őket. Még magától a forrástól is védi annak tisztaságát: biztos szemmel s kézzel válogat az áttekinthetetlen kéziratömegben, elválasztja a fontosat a lényegtelentől, az eleven embert keresi, nem csontváza ezernyi apró darabra hullt porcikáit. Nem fetisizálja az általa először föltart kéziratokat, nem akar fényükben mindent újraírni. Szívesen elismeri elődei érdemeit, s ahol Bolyai-képe megegyezik az övékével, elfogadja – tisztességgel idézett – megállapításait. Mégis merőben új és organikus összefüggő Bolyai János így kikerekedő portréja, s nem kell külön hangsúlyozni, mert evidens, hogy ez az igazi. Benkő Samu forrástechnikája evidenciaélményt teremt, a források az ő historiográfiájában „evidenciák” forrásai, Veres Péter-i értelemben. *Ezért* pontos és jogos a címben a „vallomásai” szó, nem az idézett kéziratok anyag kivételes bősége és újdonsága miatt. Az idézetek tömegéből konkrét emberi kapcsolatok emelkednek ki, ezek rendezik, észrevétlenül szinte, szervessé és életessé a hatalmas anyagot. Benkőnek soha sincs rá szüksége, hogy karakter- és jellemábrázolásokkal bővölje olvasóit (s önmagát), az ő emberi kapcsolatokba szerveződő forrásrendszerében minden magától a helyére kerül, s még a hiány is forrássá válik, mint például az öregedő Bolyai János *nem* találkozása ifjúkori barátjával, Szász Károllyal, aki Bolyai Farkas tanszéki utódaként évekig ugyanabban a kisvárosban él. S a konkrét emberi kapcsolatok rendszerében megnyugszik végre az évszázados pör apa és fiú között; végleg a történetírás lomtárába kerül a hálátlan, kötekedő, nagyvilági „osztrák-magyar katona-lángelme” rosszfiú, és a meg nem értő hiú, irigy, önmagát szétszóró, Gauss-szal bizalmaskodó, szentimentális kisvárosi atya rémképe. De nem mintha Benkő bármiféle vétküket vagy akár gyengéjüket is elhallgatná vagy pláne szépítené; apa és fiú teljes egészében bemutatott viszonyában azonban önmagától szétválik az érc a salaktól, s bolond (vagy szellemtörténész) legyen, aki ezután is összekeveri a kettőt. S ugyanígy tisztázódnak a Bolyaiak kapcsolatai a többiekkel: családjukkal, barátaikkal, ismerőseikkel; a nagy Gauss-szal, Lobacsevszkijjal, a világgal. S bár Benkő le nem ír egyetlen matematikai

képletet, és tudatosan tartózkodik a nagy fölfedezés bármily futólagos ismertetésétől, mégis jobban megértjük könyvéből a matézis jelentőségét apa és fiú életében s az övékét a matézisében, mint bármiből, amit eddig erről írtak. Pedig az nem kevés, és nem is mind értéktelen.

A megértés „titka” végeredményben Kolumbusz tojása: a források konkrét emberi kapcsolatokká rendeződését a „helyzet” mérnöki pontosságú bemérésével alapozza meg Benkő Samu. Így és csakis így érthető meg, a tényleges erdélyi helyzetből. Bolyai János észjárásának szédületes pályája és egyéni életének tragédiája; de tán még ennél is jobban tetten érhető Benkő helyzetanalízise a Bolyaiakénál kisebb jelentőségű esetekben, ahol a teljesítmény és a helyzet racionális arányát nem váltja még fel a lángelme mindig legfőbb csak megközelíthető irracionálitása. Így például a Sipos Pált, Beke Sámuel vagy Ormós Zsigmondot bemutató esszéikben.

Sipos Pál viszonylag jól ismert alakja a magyar művelődéstörténetnek: az első nemzetközileg nyilvántartott magyar matematikusként „jegyzik”. Ámde Benkő nem ebből az absztrakt aspektusból közelít hozzá; őt nem ez a – valljuk be, szívszorítóan sokadrendű – „világhír” érdekli, ő azokat a tényleges és közvetlen megélhetési, művelődési és emberi viszonyokat keresi, melyek egy ilyen kvalitású ember pályáját az akkori Erdélyben meghatározták, kibontakoztatták, behatárolták. Észreveszi a hagyományosan kialakult oktatási rendszer lehetőségét arra, hogy egyetlen hivatott fizika-matematikatanár, Kováts József munkája nyomán hirtelen föllendülhessen a matematikatanítás színvonala. De látja a feudális korlátokat is: Kováts kiművelődéséhez a Telekiek támogatása kellett, Sámuel gróf „mentoraként” járta meg a külföldi egyetemeket. Esetleges és esendő tehát ez a lehetőség, ámde szerencsés esetben még a tanítványokra is kiterjedhet: Sipos indulását mindenesetre Kováts Telekieknél kivívott presztízse egyengette. Előkelő pártfogók s jóakarók révén jutott később is szászvárosi, illetve sárospataki professzorsághoz. Mindkét helyt derekasan megalapozta, illetve megjavította a természettudományos és matematikai oktatást, ámde ahhoz, hogy gondolatai az iskola horizontján tülemlkedhessenek, külső inspiráció kellett: Kazinczy fáradhatatlan biztatása. Kazinczy nyelvművelő kapcsolatai persze nagyon jól ismert fejezetét képezik a magyar művelődéstörténet-írásnak, ámde Benkő az anyanyelvűség igényében a nemesi kultúrapártolás hagyományos feudális kereteit szükségképpen szétfeszítő új erőt fedez föl. Mert az anyanyelvű filozófiai esszé megteremtésével Sipos nem csupán azt igazolja, hogy a magyar ugyanolyan alkalmas magvas filozófiai gondolatok kifejezésére, mint a német vagy a latin. Kant, Fichte és Schelling rendszerének tanulmányozása nyomán Sipos úgy fogalmazza meg a szabadság problematikáját, hogy abban nemcsak a cenzúra, de még a

felvilágosodott eszmékkal kacérkodó Aranka György is „eretnekséget” szimatol. Nem is kapta meg egyikre sem „a cenzor Imprimatur-ját, s ez önmagában véve is sokat mondó minősítés”. Ámde esszéi – Benkő nem rest kikutatni – így is terjedtek, másolatokban. S „ez az önmagában véve is beszédes érdeklődés jele egyben annak is, hogy Sipos írásai kora értelmiségi világában objektív szükségletet elégítettek ki.” „Filozófiai írásaival Sipos tudatosan vett részt kora eszmei harcaiban”; segítette az értelmiségiek kicsiny körében a helyzet tudatosulását s ezzel a kitörést készítette elő a „feudalizmus zárt hierarchikus rendjéből”, hiszen „a helyzettudat változásainak lényegére jellemző sajátossága vizsgált korszakunkban a demokrácia hiányának egyre konkrétabb érzékelése, következőképpen kivívása szükségességének fokozatos felismerése és az érte vívott küzdelem vállalása.”

Az anyanyelvűség és a demokrácia igénye ezeken a tájakon tehát genetikusan és elválaszthatatlanul egyesült. A szintézisben olykor az egyik, máskor a másik hangsúlyozódott; Beke Sámuel zilahi református pap az ezernyolcszázharmincas években például – a korabeli román értelmiséghez hasonlóan, Lamennais abbé hatása alatt – a demokratikus társadalmi átalakulást sürgette és „a feudalizmusból való kilábalásnak a külföldi modelljeit” népszerűsítette prédikációiban; Ormós Zsigmond is a radikális polgári átalakulás lehetőségeit taglalta *Szabadelmű leveleiben*, hiszen az ő haladáseszményük önként értődőként tartalmazta a népi, illetve nemzetiségi szabadság eszméjét. Hasonlóképpen az 1848-as román röpiratok és felhívások „azt bizonyítják, hogy az erdélyi román értelmiség már kora tavasszal fölkészült, hogy megfogalmazza a társadalmi és nemzeti fölszabadulás programját. Ez az értelmiség a maga létalapját látta abban, hogy nemzeti jogait törvény biztosítsa, mert értelmiségi mivoltából következett, hogy a román nyelv használatát, anyanyelvű kultúrája szabad kibontakozását a demokrácia elidegeníthetetlen részeként értelmezze”. A magyar és a román demokratikus törekvések nem keresztezték eleinte egymást nemzeti tekintetben sem, „Iosif Ighian aranyosbányai ortodox esperes »az Európában közelebbről megtörténtek« legfőbb következményét abban látja, hogy »Erdély különböző ajkú és fajú, eddig egymástól elszakasztott fiait egységben, testvériségben és barátságban közelíteni s összeforrasztani« fogja.” Az „Eszmék és tettek 1848 tavaszán Erdélyben” című társadalompolitikai esszében Benkő Samu félreérthetetlenül demonstrálja, hogy akik a magyarság „javára” korlátozni kívánták a többi nemzet önállóságát, azok egyben a radikális polgári átalakulás ellenségei is voltak, s fejtegetéseit Simion Bărnutiu elvének szellemében summázza, „mely szerint »nemzet nélkül a köztársaság is átkozott zsarnokság«”.

De éppen ez az esszé mutatja meg nagyon tisztán az eszmék – s véle az értelmiség – akciókorlátait. „A világnézeti eligazodásban elsősorban a társadalmi fejlődés elért szintje

döntötte el, hogy ki maradt meg bezárva (ideiglenesen vagy éppen örökre) a gondolatok szférájában, s velük szemben mely eszmék találták meg a maguk természetes útját a tettek irányába, s dúsították maguk is az eseményeket alakító-formáló energiákat.” Azaz Benkő Samu soha, egyetlen pillanatra se csábul el adatai mai kívánságok és értékek szerinti „súlyozására”, de mint az eszmék jó történésze kötelességszerűen s hűen regisztrálja az uralkodó koráramlatokkal szembehelyezkedő meg nem valósult tendenciákat is. Benkő jól tudja, hogy a való világ nem a történészek oknyomozó láncai szerint igazodik; valójában választási lehetőségek teremtdnek, s az értelmiség egyik főadata éppen az alternatívák észrevétele s tiszta kidolgozása. Így például Kemény Zsigmond az ezernyolcszázhatvanas évek elején, mikor a Pesti Naplót szerkesztette, „a nemzetiségi politikának olyan elveit fogalmazza meg, melyek tizenhárom évvel korábban Balázsfalván, az azóta Szabadságmezőnek nevezett réten hangzottak el, követelvén, hogy az erdélyi román nemzet váljék alkotmányos és szervezett, a törvényhozás házában tanácskozó és határozati-szavazati joggal felruházott nemzetté”. Óva int, nehogy a németesítés bukott politikáját valamiféle magyarosítás váltsa fel: „Kemény egyenesen nevelésesnek tartja, ha valaki azzal hozakodnék elő, hogy a kultúra általános terjesztését össze kell kapcsolni a magyar nyelv terjesztésével... »A nemzetiségi igényeknek az emberjogokkal és korszellemmel ellenkező ignorálása« bűn, mert az emberi léthez nélkülözhetetlen életfeltételektől fosztja meg az egyik csoport a másikat.”

A kiegyezéshez vezető erők huzavonájában Kemény radikális polgári politikai elvei, tudjuk, nem váltak tetté, de lapjában felsorakoztatta a nemzetiségi probléma legképzettebb magyar szakértőit, köztük Mocsáry Lajost, aki azután egészen a századelő radikális értelmiségi mozgalmáig (Huszadik Század, Galilei kör) ható politikai programmá és testamentummá fejlesztette Kemény nemzetiségi kérdésben vallott nézeteit. Benkő régebbi kötetéről, a *Sorsformáló értelemről* írt recenziójában Gáll Ernő már figyelmeztet rá, hogy milyen kompetens érzékenységgel vizsgálja Benkő Samu nemzet tudat és társadalmi haladás tájainkon különösen erősen és nehezen kibogozhatóan szövdő szálait; *A helyzettudat változásaiban* ezek a vizsgálatok a közép-kelet-európai értelmiségtörténet világosan meghúzott koordinátáiba illeszkednek.

Arra is Gáll Ernő figyelmeztetett különben, hogy Benkő Samu szívós következetességgel folytatott értelmiségtörténeti tanulmányai a konkrét történettudományi eredményeken túl fontos elvi megállapításokkal szolgálhatnak „az értelmiség általános szociológiájához”. A jelen kötet ebből a szempontból is nagy előrelépés, s minden szempontból igazolja Gáll Ernő várakozását. „A történelem – összegezi

értelmiségszociológiai megfontolásait Benkő Samu – sorshelyzeteket hoz létre, s ezekben a tudatosság különböző szintjén magatartásformákat alakít ki az ember. A tehetség, a tudás és a meggyőződéssé kristályosodott erkölcsi normák egyénenként ugyan váltakozó erőterben szabják meg az életpályák irányát, s a véletlen is elég gyakran belejátszik azok alakulásába, de – ha tetszik, ha nem – a megörökölt történelmi helyzet határolja körül a cselekvés lehetőségeit. Nem úgy, hogy az egyén szükségszerűen megbékél, illetőleg megelégszik azzal, ami születésekor körülveszi, hanem úgy, hogy számol vele. Az értelmiségi tudatnak különösen az a rendelt hivatása, hogy az objektív szituáció megváltoztatására vállalkozik. Csak így szülehetnek új eszmék, csak ezen az úton léphet előre a tudomány és a művészet.”

Ebben az általános értelmiségszociológiai keretben azután önként főszámolódik művelődéstörténet-írásunk krónikus és gyakran tudós dicsekvésekkel kompenzált elmaradás-centrikussága. Hiszen Európának ebben a térségében „a változások mindenekelőtt világbirodalmak mérkőzéseinek az eredményétől függtek, s egy-egy nemzedék már szerencsésnek érezhette magát, ha otthonát nem kellett üszkös romokból újraépítenie”. Az erdélyi (s mutatis mutandis a magyarországi s a többi középkelet-európai országbeli) értelmiségnek, mely számban lassan gyarapodott s szakműveltségben gyéren differenciálódott, más föladatakhoz és másként kellett alkalmazkodnia, mint a nyugat-európainak. Más lesz tehát az adekvát válasz, kvalitatíve is, kvantitatíve is, de ez a különbség nem fődheti el a mérce azonosságát, s az értékelés és értelmezés szempontjából ez a lényeg. „Az erdélyi értelmiség századokkal ezelőtt megtanulta, hogy önmagát egyetemesen elfogadott mércével mérje: egyéni célt, közösségi feladatvállalást, az alkotásban elért eredményt aszerint értékelt, hogy mit mutatott az európai szellemi élet hőforrásainak fokmérője.” Így keletkeznek itt s külső világ nyomásának s az egyetemes művelődéstörténet sok-sok áttételen keresztül érvényesülő belső ritmusának interferenciájára példák (Gáll Ernő megfogalmazásában „Kelet-európai értelmiségtípusok”) és eszmények, melyek „tudományos és művészi eredményeken túl magában az élet elviselésében, az etikus magatartásban realizálódtak.” Az így megképződő „helytálló értelmiség” érdekli elsősorban Benkő Samut. Rájuk irányítva a figyelmet, újrafogalmazta művelődéstörténet-írásunk feladatait, hiszen az ő pályájuk, sorsuk, lehetőségeik, korlátaik, helyzetük ismételő és reális értékelése nélkül művelődésünk történetében legfeljebb tévelyeghetünk. De nélkülözhetetlenek ők „történelmi jelenlét”-ünkhöz is, mert ez az értelmiség „nem silány vigaszt testált az utókorra, hanem az ember nembeli lehetőségeinek tiszta fogalmakba kristályosodó tapasztalatait.”

„Olvasók és irodalomtudósok egyöntetű örömmel fogadták Kemény Zsigmond napfényre került naplóját” – kezdte Benkő Samu 1966-ban a *Napló* kiadását bevezető (monográfiának beillő) tanulmányát; s íme majd két évtized múltán az ő szépen sorakozó köteteiről és kiadásairól mondhatjuk el ugyanezt: olvasók és tudósok egyformán örömmel fogadják megjelenésüket. Mert Benkő Samu azokhoz a nagyon ritka történészekhez tartozik, akik egyszerre tudják közvetíteni az olvasás örömét s a tudás hasznát. Még hozzá írni tudás és tudós precizitás önmagában is ritka ötvözetét a biztos kéz erejével is tetézi: az irdatlan anyagból – mikor nem irdatlan a történész anyaga bármily apróság esetében is? – mindig csalhatatlan biztonsággal választja és emeli ki a fontosat, a mondandó lényegét, a döntőt. Írásai a tömörítés remekei; néhány oldalban korokon és kultúrákon hullámozó hatásokat és eszméket tud megvilágosítani, s képes néhány sorban embereket s magatartásformákat vázolni. S mindehhez persze – hisz másként miképpen is sikerülhetne a vállalkozása – mestere a szónak, a szép magyar beszédnek. Érthető, nagyon is érthető és jogos lenne, hogy valaki, aki így reá talált saját hangjára és módszerére, mindig ugyanazt a nótát fűjné.

De Benkő Samu – és ez tán műveiben a legmegkapóbb – mindig tárgyához illően tudja megválasztani eszközeit, variálni eljárását. Legyen a téma fenséges, mint Széchenyi közjót szolgáló buzgalma, vagy a *farce* határát súroló, mint Kótsi Patkó János megveretése; legyen a tárgy a gondolkozás csúcsein szikrázó, mint Bolyai János papírra vetett vallomásai, vagy földbe gyökeredző, mint murokországi barangolásaiban: Benkő Samu mindig csalhatatlan biztonsággal találja meg az éppen oda illő hangot és az egyedül alkalmas módszert. Így bomlik ki írásaiban egyetlen jellegzetes észjárás sokféle változata, így teremti meg a forrásai megszólaltatására és interpretálására legalkalmasabb kereteket, még ha történetesen élő szó is a forrás, mint Kós Károllyal folytatott beszélgetéseikben. És minden írásán ott ragyog az a jóféle közéleti hevület, amiről oly nehezen szokik le a 45 után indultak fényes – bár mihamar tévesnek bizonyuló – reményekkel indult nemzedéke.

Mi hát Benkő Samu? Publicista? Riporter? Tudós történész? Esszéíró? Mindez, s még valami. Valami, aminek lenni eddig is gyanítottuk, ám ez a könyv most¹⁶⁰ explicite, a vállalás határozottságával mutat reá, már magával a (szokott benkői leleménnyel talált) címével is, s

¹⁵⁹ Forrás: Vekérdi László: Benkő Samu: Őrszavak. = Tiszatáj 40 (1986) No. 2. pp. 86–92.

¹⁶⁰ Benkő Samu: Őrszavak. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest – Bp., 1984. Kriterion – Szépirodalmi. 399 p.

az „előszó helyett” Írt rövid szótörténeti meditációval: „Ódon kéziratok és régi könyvek kutatói – olvashatják ebből a meditációból a borítólapra is kiemelten – őrszónak, latinul custosnak nevezik azt a szöveggel telt lap aljára, külön sorba írt legutolsó szót vagy szótagot, amelyet a következő lap első szavaként (szótagjaként) a betűvető újra leírt, illetőleg a nyomdász ismét lenyomtatott. Az olvasás folyamatosságát könnyítették meg vele, de lapszámozás hiányában a lapok sorrendjének a vigyázását is reá bízták.”

Ez az olvasás folyamatosságát segítő őrszótulajdonság ötvözi egygyé a kötet tanulmányait, nem egyszerűen a kronológia. A Bethlen Gábor politikáját elemző tanulmánytól Mikó Imre emlékezéseit, *A csendes Petőfi utcá-t* bemutató könyvismertetésig ez a lapokat egymáshoz rendelő igyekezet teremt folyamatosságot, amiből borúkon és derűkön át szelíd, ám félreismerhetetlen fénnel sugárzik a *genius loci*, a lakott terület szelleme. Ezt a megtörhetetlen folyamatosságot teremtette meg Benkő Bethlen Gáborra emberséges politikájával, ezt hasznosította – nagy örökség hű sáfáraként – I. Rákóczi György, bajok s bánatok közepette ebbe kapaszkodhattak egyszerű emberek s olyan nagy szellemek, mint Köteles Sámuel és Bolyai Farkas. S a Bolyai János zaklatott sorait évtizedek óta betűző Benkő Samu hogyan is ne ismerne rá a világraszóló lángelme gondolataiban erre a folyamatosságra, melyet János tanárai: atyja és Köteles Sámuel őrszavak természetességével közvetítettek a fogékony gyermeknek. A *genius loci* éppen ebből a megszakíthatatlan folytonosságból nő ki, ez a folyamatosság őrzi a lakott hely szellemét válságokon és veszedelmeken keresztül, a közösséget s az egyént sújtó csapások ellenére. A Bolyai-kutatás nem fogja nélkülözhetni azokat az adatokat, amiket Benkő Bolyai János Köteles-inspirációiról föltárt, s az egész magyar historiográfia számára alapvetőek Benkő Samu fejtegetései az újsztoicizmus erdélyi állomásairól és terjedéséről. De túl ezeken a nyilvánvaló szakmai hasznokon és követelményeken – hiszen láttuk már, hogy Benkő Samu nem egyszerűen történész – kifejeződik ezekben a tanulmányokban még valami, amit nem lehet ilyen könnyen szavakban megfogalmazni. „Ne áltassuk magunkat – írja *A csendes Petőfi utca* ismertetését összegezve – azzal, hogy a háború nyomán nem keletkezett törés Mikó Imre életében és művében. Erkölcsi emelkedettségét éppen az bizonyítja, hogy túlélte a törést, állta a sarat mint ember, és megtalálta az alkotó munkának azt a területét, amely alkatának, tehetségének és elkötelezettségének leginkább megfelelt.” Nohát ez a „ne áltassuk magunkat” és az „állta a sarat” sugárzik ezekből az írásokból, az a szellem és magatartás, írjuk csak le: az az erkölcsi emelkedettség, ami Zrínyi óta, de tán már a Halotti Beszéd óta Illyésig és Sütő Andrásig a magyar irodalom legfontosabb inspirálóihoz és jellegzetességeihez tartozik. De haladjunk szép sorjában, a recenzió szabályai szerint.

Tehát az erdélyi új sztoicizmus. Benkő Samu kutatásaiig erről bizony édeskeveset tudtunk. Az újkorelő eszmetörténete iránt megélnkült érdeklődés Nyugat-Európában persze régebben felhívta már a figyelmet – egyebek közt – sztoikus témák újraéledésére; de ott – Popkin s már Pintard klasszikus könyve óta – inkább a szkeptikus tendenciákra esett a hangsúly, a „ne áltassuk magunkat” ismeretelméleti következményeire. A mi tájainkon ellenben kezdetektől legalább ekkora súllyal esett latba a „ne áltassuk magunkat” erkölcsi követelmény gyanánt; az önmegismerés igénye itt sokkal inkább a kollektív megmaradás elemi követelményeként jelentkezett, s nem ismeretelméleti elv gyanánt. A kételkedés itt nem annyira a gondolkozás kritériuma, mint inkább az életben maradásé. Bethlen Gábor – még saját híveivel szemben is megőrzött – kételkedésében és józan erdélyi machiavellizmusában Benkő jó szemmel látja meg az egykorú világhatalmi konstelláció kihívására korabeli észjárással megfogalmazott aktuális helyi választ kegyetlen és esztelen nagyhatalmi törekvések ütközőpontjában az ő Bethlen Gábora percig se áztatja magát s országát se törökkel, se némettel, se a saját erejével. Fölismeri a megalkuvás parancsát, és e szerint cselekszik. De a kényszerhelyzettel föltétlenül és okosan számolva se feledkezik meg soha, hogy a kompromisszum mindig csupán eszköz lehet a megmaradás szolgálatában: „alkalmazkodás, önfeladás nélkül”. „Uralkodása idején végig illúziómentesen tartott ki törökbarát politikája mellett. Ébersége viszont sohasem lankadt. Látta, hogy a török állandóan csak terjeszkedni akar; neki tehát úgy kellett politizálnia, hogy fékezze ezt a mohóságot. Sokszor érezte, nem egyszer papírra is vetette, hogy egyenesen kétségbeejtő »a fényes portának hozzánk kedvetlenül való magokviselése«. Bethlen azonban – nagy előnyére – ismeri »az töröknek akadályos és practicás szokásait«, és levelei bizonyosága szerint mindent megtesz, hogy diplomatai ebből az ismeret- és tapasztalatanyagból minél többet hasznosítsanak... Azt is látja, hogy a török egy cseppet sem szemérmes, és leplezetlenül tör célja felé. No de ő éppen a töröktől tanult politikai gyakorlatot – és ismereteit maga s hazája javára fordítja.”

Alkalmazkodás, önfeladás nélkül: ez az *állhatatosság* (*constantia*: az európai válsághelyzetet tükröző újsztoicizmus egyik alapszava ez) az életrevaló kompromisszum elengedhetetlen követelménye. E nélkül az állhatatosság nélkül a kompromisszum nem alkalmazkodás, hanem önmagát feladás, halál, öngyilkosság. A hatalmi realitások előtt föltétlenül fejet hajtó fejedelem gazdaság- és művelődéspolitikában, vallási és ideológiai téren tökéletes függetlenséget szerzett kicsi országának. Elsősorban ennek köszönhette páratlan nemzetközi tekintélyét. Sokszor emlegetett toleranciája pedig e nélkül egyszerűen elképzelhetetlen lett volna, másrészt viszont emberséges bánásmódra alapuló fejedelmi gyakorlata nélkülözhetetlen volt a függetlenség kivívásához, az önfeladás nélküli alkalmazkodáshoz. „Időről időre jól

szemügyre vette a maga cselekvési körének határait és a politikai-társadalmi viszonyok adta mozgási lehetőségeket, s minden esetben a maximumot csikarta ki az időtől. Kockázatot viszont csak úgy vállalt (mert vállalt!), hogy azzal ne veszélyeztesse végcélját – az önálló államiságot –, melynek eléréséhez önérdeket és közhasznót páratlan leleménnyel egyeztetett.”

De ha mérték is lett – s joggal – Bethlen, ezt a mértéket – figyelmeztet rá Benkő – sohasem szabad tétől s időtől függetlenül alkalmazni a történészeknek. Kivált nem a nagy fejedelem közvetlen utóda, I. Rákóczi György esetében, akire közelről borul hatalmas árnyéka. Benkő Rákóczi-tanulmányában megmutatja a gazdasági lehetőségek ügyes hasznosítója mellett a bethleni béke állhatatos őrét is, s a buzgó (olykor türelmetlen) kálvinistában a hívőt, akinek orthodoxiáját a könyvek és a műveltség őszinte becsülése enyhítette. Őrá se maradhatott hatás nélkül az újsztoicizmus, amellyel a könyvek és a műveltség, általában a közművelődés ügye Erdélyben elválaszthatatlanul összefonódott.

Benkő Samu nem áll meg ennél az önmagában is alapvető fölismerésnél; pontosan követi a szálakat, amelyekkel s amelyeken keresztül ez az összefonódás végbement. Az újsztoicizmus-tanulmány (eredetileg a Marcus Aurelius Elmélkedéseiből válogató TÉKA-kötet bevezetőjeként jelent meg 1983-ban) hézagpótló művelődéstörténeti jelentősége éppen ezeknek az összefonódásoknak a kibontása; azt mutatja meg mintaszerű filológusi és irodalomtörténeti műgonddal benne Benkő Samu, hogy miként járta át a sztoikus erkölcsbölcseleti örökség azt az egész „szellemi televényt”, ahonnan az erdélyi magyar művelődés olyan csúcsteljesítményei, mint Bolyai János és Kemény Zsigmond életműve kibontakozhattak. A XVI. század végétől kezdődően az ő korukig feszül a tanulmány érzékeny íve, híven követve a sztoikus eszmék terjedését, viszontagságait és megmagyarosodását. Már a Bethlen- és a Rákóczi-tanulmány felvillantotta a nagy hivatalos egyházak – katolicizmus és kálvinizmus – találkozását és konfrontációját a sztoicizmus eszméivel; az újsztoicizmus-tanulmány elmélyíti és folytatja ezeket az elemzéseket. Fölismeri és hangsúlyozza a sztoicizmus hatását Apáczai Csere János és nemzedékére: „Apácainál a sztoa több mint olvasmányélmény és több mint erkölcsös életre vezérlő kalauz; a helyzetben hasonítja és ama gyakorlati célzatú filozófia alkotóelemévé teszi, amely »egymás közti igazságosságra, mértékletességre és bátor helyállásra neveli az embereket« egy olyan társadalomban, mely igazságtalansággal, mértéktelenséggel és állhatatlansággal van tele. Apácainál a sztoikus etika tanítása közüggé válik, társadalmilag hasznos cselekvésre serkent.”

A sztoikus tanokat Apáczai és követői jórészt Descartes filozófiáján és a puritánus kézikönyvek tanításain átszűrve fogadták be, s ez egyúttal a befogadott eszmék kritikájára is ösztönözte őket. Az elfogadás és a bírálat határozza meg tehát a XVII. és a XVIII. századi

erdélyi újszoikus eszmehullámzást, éspedig két mederben, másként a katolikus és másként a kálvinista szerzők műveiben. A gazdag részletek itt nem ismertethetők, de még e rövid recenzióban se mehetünk el szó nélkül a „sztoát megtartva meghaladó” Köteles Sámuel tanainak elemzése mellett. Benkő ugyanis gondosan összevetve Köteles tanait Wolfféval nemcsak az erdélyi filozófus eredetiségét mutatja meg, hanem nevelői nagyságát is, gyakorlati pedagógiáját, amely Bolyai János és Kemény Zsigmond filozófiai műveltségét megalapozta. Bolyai János persze már apja mellett megismerkedhetett a sztoa etikájával, hiszen „Bolyai Farkas maga is igyekezett sztoikus filozófus módján élni”. A fiú azonban „messze túltett apján mind a sztoikus filozófia tanításainak elsajátításában, mind pedig az ennek megfelelő életmód kialakításában”, s ebben igen nagy szerep jutott Kötelesnek, akitől János egyszerre tanulta meg a sztoa elfogadását és kritikáját. „A kézirati hagyatékban – írja ezt az irdatlan betűtömeget mindenkinél jobban ismerő Benkő – a legtöbbször emlegetett filozófusnév a Kötelesé.” A Köteles közvetítette erdélyi kálvinista sztoicizmusból kiindulva emelkedett Bolyai János feltétel nélküli igazságszeretete – külön fontos esszé szól róla a kötetben – a gondolkodás tiszta magosaiba. „Bolyai János romantikus ihletettségu, tettekre sarkalló becsvágya és a mostoha viszonyokon felülemelkedő, belső zaklatottságát megfegyvelmező sztoikus életbölcssége úgy ötvöződött egybe, hogy az igazság keresése, belső lelki szabadsága kivívása olyan örömforrás lett, melyért érdemesnek találta elviselni az életet a legnehezebb körülmények között. Megőrizte hitét az emberi jövőben.” S élete egyetlen értelmének tudta dolgozni érte. A sztoikus indíttatástól, az erdélyi kálvinista kollégiumok filozófiájától – ezt mutatja meg a Bolyai János etikájáról szóló írás – eljutott a kor progresszív-radikális eszmélkedésének élvonalába; tökéletes magányban, de a szellem fejlődését tekintve logikusan és töretlenül, együtt lépve a korabeli európai gondolkozással.

Köteles másik nagy tanítványáról, Kemény Zsigmondról régebben is számon tartotta már a történetírás, hogy mély nyomot hagyott erkölcsi nézeteiben és életművében a stoa; részint éppen ebből következő „fatalizmusával” vélték magyarázhatónak '49 utáni magatartását. Benkő Samu azonban másképpen látja a történelem nyomása alatt meghajló, a történelemből tanulni igyekvő Keményt: „A történelmi viszonyok kéréletlenül ténszerűek, szembehelyezkedni velük nem lehet, de kiszámítható tendenciájuk fő iránya, és így mód kínálkozik a velük való kiegyezésre. Sztoikus erő kell hozzá, hogy a belátás legyőzze az ábrándos ködképeket. De Kemény arra is figyelmeztet, hogy a történelmi helyzet kikényszerítette kompromisszumban meg lehet és meg kell őrizni azokat az egyéni és közösségi értékeket, melyek értelmet adnak az életnek. Az »elbizakodottság maszlagával« szemben a történelem szorításában a megmenthetőre kell koncentrálni minden erőt.”

Tökéletesen egyetérthetne ezzel Széchenyi is, ahogyan a Benkő-válogatta (rövidségében is teljes) TÉKA-kötetből lép elénk. Ehhez a válogatáshoz írt bevezetése is bekerült a jelen kötetbe, „Széchenyi István közjóra való törekedései” cím alatt. Benkő-tanulmányoknál ritkaságképpen személyes vallomással kezdődik az írás, azt az élményét meséli el a szerző, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában Széchenyi iratai közt kutatva, hirtelen Bolyai János keze vonását vélte felfedezni. Az írás persze Széchenyié volt; de a döbbenetes hasonlóság ürügyén Benkő plasztikusan vetíti elénk a két nagy gondolkodó alapvető párhuzamosságait és különbségeit. „Nem voltak ők – írja a felsorolás után – a történelmi fejlődésnek vagy akár a magyar gondolkodástörténetnek szíamí ikrei, markáns személyiségüket összetéveszthetetlen egyéni sajátosságok jellemezték, de a kor teremtette helyzet mélységes átélése, a lángelmékre jellemző életintenzitás, a teremtő munkába való teljes belefeledkezés mind-mind azt sugallja, hogy egyazon kohó izzásából került a nemes anyag történelmi személyiségük öntőformájába.” A kérlelhetetlen önismeret Széchenyit is az életrevaló kompromisszumok hívévé neveli, az alkalmazkodásévá, mely alapvető kritériumként tartalmazza önmagunk föl nem adását. Ez azonban nem csupán a kölcsönösséget követeli meg, hanem ezen túl teljes és minden irányú méltányosságot is. „Akadémiai beszédében, a *Hunnia, A Kelet népe* című könyvében és számtalan cikkében száll szembe azokkal, akik a magyarosítás gondolatával foglalkoznak. A magyar nyelv erőszakos terjesztését, az anyanyelv jogainak megsabdálását erkölcsileg ítéli el, s természeti törvényként hirdeti, hogy »másnak soha olyat ne tégy, mit tőle nem fogadnál örömet«. De az erkölcsi ítélkezésem túl, balgaságnak, politikai vakságnak tartja arról képzelegni, hogy népek anyanyelvüket megtagadják, nemzeti mivoltukból kivetkőznek.” Néhány oldallal tovább lapozva, Bolyai János érvelésében bukkanhatunk azonos nézetekre. Ő ugyanilyen „megrovólag szól arról, aki »nemzeti gögből« vagy »ábrándos buzgóságból« csupán a fajtabélit nézi embernek, büne láttán szemet huny, a más nemzetbelit viszont annál szigorúbban ítéli meg. »Röviden: minden nemzeti meg-különböztetés egyébiránt semmit sem ér, s fölösleges: csupán az jó kérdés alá, a körülötte lévőkre nézve: ki mit tud, s tud-e beszélni vagy bár érteni valamely iratot vagy nem; s ha igen: mily jellemű, indulatú ember?«” S ahogyan Széchenyi már a húszas években „túllát a magyar nemesi szabadság szűk világán”, ugyanúgy vallja Bolyai János, hogy „csak ostoba fő, vakság vagy az orrig-látás és cudar, rüdeg, hitvány, gyáva, rosszul-értett politika kapaszkodhatik még tovább is a nemesi jogok hiábavaló oltalmazásán.«” S milyen egyformán, mennyire azonos szenvedéllyel ítélnék el mindenféle erőszakot, s nem csupán mint aljasságot, hanem ostoba esztelenség gyanánt is! „»Például – így Széchenyi – ha százezer titkos rendőrszolgát fizetnek, fejenként száz forinttal,

ez tízmillió forintra rúg – a magyar adó kétszeresére. – Azonban nincsenek összeesküvések, pártütések etc. Ezek az emberek mit jelentgessenek? Attól félnek, ha többé már semmiről sem számolhatnak be, szélnek eresztik őket. Így tehát a képzeletükhöz folyamodnak – a ferdítéshez: innen ezek a bitorlott és ezek a befeketített hírnevek.«” S ugyanígy ítéli el az erőszak legostobább leggyalázatosabb formáját Bolyai: „A háborút az teszi félelmetesen irracionálissá, hogy benne olyan emberek kerülnek szembe, akiknek különben semmi elszámolni valójuk nincs egymással. Ezért kell kiiktatni a háborút az emberiség életéből... Abban az esetben pedig, ha valamely hatalmasság – ország vagy nemzet – nem figyelmezne a józan értelemre, »a békét meg-bontja, s harcison meg-támadólag merészlik föl-lépni... annak azonnal az egész Emb[eriség] vagy annak eleg[endő] része legyen Birája.«” Naivitás? Ellenkezőleg! Gondolataik nagyságát éppen ma is változatlanul érvényes aktualitásuk mutatja.

De Benkő Samut nem csak a gondolkozás és a tett csúcsai érdeklik. A stílus – tanította Fülep – nem annyira a nagy alkotásokon, sokkal inkább a kicsi falusi templomokon s a közönséges épületeken s tárgyakon mérhető le. Hasonlóképpen a művelődéstörténetben sem lehet soha megelégedni a csúcsok vizsgálatával; tudja jól Benkő, hogy egy kor vagy egy eszme megértéséhez meg kell próbálni megismerni a mindennapok s az egyszerű emberek világát. A jelen kötetben is nagy szerep jut a mindennapok művelődéstörténetének, hiszen csak ezekkel a hétköznapiakba vezető mélyfúrásokkal hozható fölszínre végül is az élet egészét meghatározó történelem. „Az élet tényeit pontos időrendbe foglaló életírásából – írja Benkő Lengyel István kolozsvári tanárról – a századforduló (1800) átlag értelmiségije lép elénk, aki kora hétköznapijainak szürkeségében éppen a reá mért feladatok tisztes teljesítésével bizonyítja azt, hogy körükben már akkortájt az átlagos az intellektuálisan és erkölcsileg átlagosan színvonalasat jelentette.” S Lengyel István példáján ez az átlag akár kvantitatíven is jellemezhető: „A vidéki gyermekeknek abból az ezres nagyságrendű csoportjából indult életútjára, akik kicsi falusi iskolában ismerkedtek meg a betűvetéssel, innen léptek az erdélyi kollégiumokban százával nevelkedő diákok sorába, hogy aztán a külföldi híres egyetemeket tízesével látogató erdélyi peregrinusok körében tetőzzön intellektuális felkészülésük.” Ez a szívós és tisztességgel végzett értelmiségi munka volt a honi művelődés alapja. Benkőt nem kápráztatják el divatos „mag-periféria”-elméletek, nem csábítja elmaradás-centrikus historiográfiánk. Tudja jól, hogy az intellektuális teljesítmény csak a maga körében mérhető, s a mi tájainkon elsősorban önismeret s helytállás minősítik. Épp ebből a szempontból fontos azonban látni a visszahúzó erőket is, a közművelődést szorító társadalmi, gazdasági és ideológiai korlátokat. A jelen kötetben két alapos esettanulmány demonstrálja ezeket; az egyik Nagy György teológiaprofesszor meghurcoltatását beszéli el

báró Bánffy Borbálával kötött házassága miatt, a másik a kolozsvári színigazgató, Kótsi Patkó János megveretésének hites történetét. Mindkettő valóságos szépirodalmi remeklés, pompás novella. S a novellákat, akár a verseket, elolvasni és élvezni kell, nem elemezni. Benkő maga is így jár el különben: elmeséli a történeteket, s nem igyekszik valamiféle tanulságot levonni belőlük; hozzátartozik ez történetírói művészetéhez. A mese, tanította bölcsen Babits, jobb tanulság nélkül. Hisz ő maga a tanulság.

Benkő Samu egész történetírása is éppen így, önmagában és önmaga által válik tanulságossá, olykor egyenesen égetően aktuálissá, mint például a jelen kötetben a verés és verekedés történetét nyomozó tanulmány. Fejtegetéseit nyelvészeti és kulturális antropológiai megalapozással kezdi Benkő, s azután áttekinti a verés és megveretés szabályozására a társadalommá szerveződés során létrejött formákat. „A kialakuló jogrend már a kezdet kezdetén szembeszáll az önbíráskodással, és maga lép fel konfliktusmegoldó igénnyel. Az viszont már az állam és a néptömegek osztályalapokon nyugvó ellentétességéből származik, hogy az állami jogrend mellett kialakulnak és tartósan élnek a különböző szubkultúrák jogi rendjei, melyek maguk vállalkoznak a belső konfliktusok igazságos rendezésére. A verés, verekedés jogi szabályozása annak a meghatározásával kezdődik, hogy ki kit verhet meg.” Az emberiség története gazdagon kínál példákat a tételre, van miből idézzon Benkő Samu, Hammurabi törvényeitől Illyés *Puszták népéig*. Külön foglalkozik az asszonyok s a gyermekek verésével, mint akik kiváltképpen sűrűn kényszerültek elszenvedni hatalmaskodók haragjának ezt a gálád formáját. Nem áztatja magát azzal, hogy a hatalom agresszivitását sikerült végre korlátok közé szorítani: „századunk nem kevés szégyene közé sorolhatjuk azt is, hogy meghonosította a politikai indítékú verést”. Dokumentálja a fájdalomkózos és a megszégyenítés szerepét a verésbüntetésben, s Foucaulthoz méltó leleménnyel elemzi a verekedés ritualizálódásával keletkező, illetve járó viselkedésformákat, mint amilyen a párbaj vagy sport. „Úgy látszik, az a tény, hogy a sportban az ellenfelel való felülkerekedést az ő megverésének nevezzük, és hogy azt mondjuk: a legyőzött vereséget szenvedett – nem pusztá metafora. A sport, mint megjámborodott verekedés természetéből következően soha nem vetkőzheti le agonális jellegét, erkölcsi értéke viszont csak az lehet, hogy a játékosság, mint értelmessé vált élettani funkció a díj megszerzésében határt szab az agresszivitásnak.”

Benkő nem áztatja magát, nem idealizál. Látja jól az emberi természet gyöngéit, de látja korrigálásuk – szintén az emberi természetben adott – lehetőségét is. így például az ember természetéből kiirthatatlan a félelem, de hasznunkra is fordítható, hisz épp ezáltal nevelődünk a veszélyek felismerésére és elkerülésére. „A veszélyek közt félelem nélkül hamar elpusztulnánk, hiszen életünket sokszor éppen a veszélytől való félelem menti meg, a baj ott

kezdődik, amikor a féltő emberből megfélemlített lesz. A félelemmentes élet mint jogos humán igény éppen ezért csak azt jelenti, hogy az embert felkészítjük a természetadta veszélyek elkerülésére és az ember teremtette veszélyhelyzeteket morális ítélkezés alá helyezzük. Egyebet nem tehetünk, mert nembeli sajátosságunk a veszélyes helyzetek teremtése.” A hang ismerős: a *constantia*, az illúzióktól mentes állhatatosság hangja ez, ahogyan Bolyai János is írt az ésszel megszelídíthető második emberi természetről. Benkő Samu historiográfiája, eligazító őrszóként, maga is beépül az erdélyi új sztoicizmus nagy tradíciójába, melynek föltárásáért senki nála többet nem tett.

Külön meg kell dicsérni (nem lehet eléggé) a Kriterion Könyvkiadót, hogy a szűk esztendőik ellenére ilyen példás minőségben s gyorsasággal hozta napvilágra a könyvet.

KÖZJÓRA VALÓ TÖREKEDÉSEK

Benkő Samu hetvenöt éves¹⁶¹

„Sok töprengés és más, tárgyiasabb hangot kereső nekirugaszkodás után mégis személyes vallomással kezdem ezeket a sorokat” – indítja Széchenyi írásaiból *Közjóra való törekedések* címmel 1981-ben válogatott *Téka*-kötetének bevezető tanulmányát Benkő Samu. A tanulmány később az *Őrszavak*-ban is megjelent, a „vallomás” elől a „személyes” jelző elhagyásával. Sok töprengés után vallomással kezdem én is, de idemásolom előbb Benkő bevezetéséből az idézett mondatot követő sorokat: „Amikor életemben először kutathattam Széchenyi Akadémiája könyvtárának kéziratárában, azzal kezdtem, hogy éppen az ő 1848-as irományait vettem a kezembe. Kellemetlen, borús, havas-esős délután volt, a kora tavaszi szürkület gyorsan váltott át esti sötétbe. A kutatóteremben már csak egymagam ültem, s egy szál asztali lámpa fényénél olvastam Széchenyi levélfogalmazványait és a forradalmi esztendő mozgalmas tavaszán és nyarán hozzá intézett leveleket. Ahogy tettem-vettem őket, babrálgattam az iratokkal, egyszer csak szinte felkiáltottam: hogy került közéjük Bolyai János írása?”

A kézírás szakszerű jellemzése után (mert persze eredeti Széchenyi kézirat került a kezébe) Benkő Samu rátér a két írás meglepő hasonlóságának az értelmezésére, íróik gondolkozásának és érzésvilágának korra és adott helyzetre való hasonló reagálásán túl bevilágítva a kiváló társadalmi és politikai folyamatok homályába, ma divatosan (és homályosabban) szólva: kontextualizálja belső diskurzusuk írásukban megnyilvánuló hasonló dinamikáját. De idézzük inkább 1981-ből Benkőt:

„Szenvedélyeik fegyelmezésére mindketten személyükre szabott magatartásfilozófiát dolgoznak ki. Az önelemzés önfenntartó elemmé válik mindkettőjüknél. Intellektuális életük meghatározó jegye, hogy rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak a tiszta, félreérthetetlen fogalmaknak. Gondolkozásuk mechanizmusát akár axiomatikusnak is nevezhetnők. Indulatoktól hevített nagy harcaikban életükre, életművükre törő ellenségnek, már-már fantomnak tekintették azt, akinek emberi nagyságáról, erkölcsi tisztaságáról utóbb maguk is megbizonyosodtak, mert a Kossuthtal viaskodó Széchenyi,

¹⁶¹ Forrás: Vekerdi László: Közjóra való törekvések. Benkő Samu hetvenöt éves = Forrás 35 (2003) No. 2. pp. 30–38.

az apjával hadakozó Bolyai végül is a társadalmi és a tudományos igazságért vívott harcnak ugyanabban a táborában találja magát, mint amelyikben a sokszor vádolt félelmes opponens is hadakozott. A belátásnak, az élet gyarlóságain való felülemelkedésnek eme megrendítő tényét nehezen regisztrálhatnók, ha nem igyekeztek volna mindketten papírra vetni lelkük minden rezdülését: a naplói Széchenyi és az *Üdvtan* utópiáját számtalan önéletrajzi feljegyzésével valószínűsítő Bolyai ugyanis mindig papír fölé hajolva, kezében tintába mártott tollal (némelyek szerint grafomániás buzgalommal) teremtett rendet s keresett megnyugvást nagy szenvedélyektől zaklatott lelkivilágában.”

„Romantikus zaklatottság és sztoikus megnyugvás ellentétének egységéből rajzolódik ki Bolyai János szellemi arca”, kezdődik a *Bolyai János vallomásai* utolsó fejezete. A sima vászonba kötött, egyszerű zöld borítóval fedett könyvet Kőrösi József nyomta kezembe 1969 elején azzal, hogy gyorsan recenzeálnom kell. Kőrösi ritka jó szerkesztő volt abban is, hogy igyekezett összeválogatni recenzeálandó könyvet és recenzenst. Addig én még csak hallani se hallottam soha a szerzőről, holott Bolyai-ügyben párszor már megégettem a számat. Kőrösi meg csak annyit mondott, hogy Benkő valami olyasmi ott, mint te itt, csak még olyanabb. A *Valóság* áprilisi számában aztán már meg is jelent a hosszú, szakszerű, lelkes recenzióm; nem egyszerűen „fordulatként”, hanem egy magosabb szintű Bolyai-kutatás hírnökeként mutatva be a könyvet. Vagy ahogyan ma mondanám, Benkő Samu későbbi kifejezésével szólva, „újrakezdéseként”.

A könyv hirtelen rendet teremtett; *eligazított* a Bolyai-kutatás igen különböző minőségű és igencsak zavaros vizeiben. Alapvető tájékozódási pontommá vált, Lucien Febvre és Marc Bolch – akkoriban valóságos bálványaim – könyveihez fogható. Hasonló a tekintetben is, hogy nagy bánatomra Benkő könyve sem maradhatott enyém: akkoriban a bajosan beszerezhető könyveket recenzálás után vissza kellett adni. De pontosan egy évre rá, 1970 legelején, az Akadémiai Könyvtár Kézirattárából áttelefonált a szerzeményezésre (ahol máig dolgozom) Csanak Dóra: menjek át, vár valaki. Benkő Samu volt, hozta a *Bolyai János vallomásai* dedikált példányát. Azóta is valahányszor kézbe veszem a könyvet, mindig új és új aspektusát fedezem fel, mindig újabb s újabb részletben igazít el. A jelen cikkhez készülvén például a könyv kritikai attitűdje tűnt fel és tetszett meg módfelett; ahogyan felrója az *Üdvtan* sorait zaklatottság és megnyugvás hullámvázában rozó Bolyainak közgazdasági iskolázottságának vagy legalább érdeklődésének teljes hiányát:

„Az élet furcsa paradoxona, hogy a szépművés Kemény Zsigmond társadalmi-politikai eszmerendszerét a gazdaságtan eredményeire alapozza, ellenben a géométer Bolyai János, aki egyébként »matematikai szigorral« igyekszik felépíteni a tudományok rendszerét, nem figyel fel arra a korábban már felismert tényre, hogy a társadalom mechanizmusa igazában csak a politikai gazdaságtan oldaláról közelíthető meg. Bolyait hiába foglalkoztatta sok vonatkozásban (nyelv, zene, stb.) a matematizálhatóság kérdése, nem jött rá arra, hogy a társadalmat is meg lehet közelíteni ezen az úton. Ahol a szükséges »információs« anyag hiányzik, ott a »génius« sem építhető meg.”¹⁶²

Ma persze (túl)buzgó piacgazdaságos gőgünkben könnyű „magától értetődőnek” tekinteni ezeket a mondatokat; de a Bolyai és Széchenyi kéziratok fölé hajló és a fiatal Kemény Zsigmond naplóját 1966-ban közzétevő Benkő Samu *nem* mai és akkori, „menedzseriánus” és „szocialista tervgazdaságos” magától érthetőségekről beszél, hanem *paradoxonról*, amely mögött a történelem egy „hosszú szakaszának”, a XVIII. század elejétől az 1848-as forradalomig terjedő másfél évszázadnak erdélyi eseményeit, jellegzetességeit, folyamatait kutatja, ábrázolja, értelmezi a maguk összefonódó művelődési, oktatási, gazdasági, társadalmi, politikai aspektusaiban.

Dolgozatainak *Sorsformáló értelem* címmel 1971-ben megjelent kötete egy 1961-ben írt, de addig kéziratban maradt tanulmánnyal kezdődik: *A gazdasági eszmék néhány forrása Erdélyben a XVIII. században*. Benkő történelemszemlélete és történetírói módszere szempontjából valósággal „nyomjelző” tanulmány. Áttekintti, hogy a hosszú ideig kizárólag a mindennapi politikai zűrókkel egybefonódva felmerülő gazdasági megfontolások miként vezetnek Erdélyben néhány arisztokrata, pap, kollégiumi tanár elszigetelt igyekezetére és a felvilágosult abszolutizmus felülről terjesztett kameralista-merkantilista propagandáját gazdasági ismeretterjesztésre használni tudó vállalkozása után a XVIII. század végére a közgazdasági tudományok differenciálódásához, sőt intézményes szintű eszmélkedéshez. Egyebek közt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság „vezetői arra ösztönözték a külföldre utazó fiatalokat, hogy tanulmányozzák az ipari termelés kérdéseit, a gépek működését és a különböző technológiai folyamatokat. Aranka György például 1794-ben megbízta Gyarmathi Sámuel, hogy Göttingában az ottani gyárakban használatos gépekről modelleket csináltasson, és azokat hozza haza Erdélybe.”¹⁶³ A példa egyszerre demonstrálja az elmaradást és a felzárkózás elszántságát. A kötet bevezető „Előszó helyett glosszák” című tanulmányhoz

¹⁶² Benkő Samu: Bolyai János vallomásai. Bukarest, 1968. Irodalmi Könyvkiadó. p. 239.

¹⁶³ Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1971. Kriterion. p. 52.

csatolt bőséges jegyzetekben Benkő közli „egy levelét Barabás Miklósnak. Ebből kiviláglik egyfelől, hogy a kapitalista iparosodással a fejlődésben megugró Bécs is milyen messzire kerül Erdélytől, másrészt pedig fény derül arra is, hogy az Európa-szerte meghonosodó gőzgépről egy székelyföldi ezermester úgy szerezhet magának hiteles tudósítást, ha festőművész unokaöccse a megfigyelt masinát titkon lerajzolja és működési elvét részletesen elmagyarázza.”¹⁶⁴ Hasonló ipari kémkedést művelt egy fél évszázaddal azelőtt egy svéd diplomata Angliában.

Ilyen és hasonló példák, gyakran mini-esettanulmányok után összegez (de soha nem általánosít!) Benkő Samu:

„Nálunk Erdélyben a gazdasági eszmélkedést nem a fejlődés szükséglete, hanem a lemaradás önkínzó tudata, az árutermelés elé tornyosuló akadályok elhárításának szándéka sarkallja. A gazdasági élet vizsgálóinak nem egy fejlődésbe lendült virágzó ipart és kereskedelmet kell szolgálniok, mint Nyugat-Európa fejlett tőkés országaiban, hanem a feudalizmusban megrekedt, idegen uralom terhét viselő kicsi ország számára kell kivezető utat keresniök a válságos helyzetből. Eszmélkedésük tudományos színvonala a feudalizmus általános válságának elmélyülésével párhuzamosan emelkedik, és az 1848-as forradalmat megelőző években jut el a tudományos önállóság szintjére. A forradalom értelmiségi nemzedéke már úgy tekint a közgazdaságtanra, mint a polgári átalakulás egyik legkevésbé nélkülözhető eszközére.”¹⁶⁵

Ha nem látnánk a dátumot – 1961 –, azt hihetnők, hogy a nyolcvanas évek *Valóság*-beli reformközgazdász tanulmányainak az inspirációja látszik ezeken a mondatokon.

De Benkőt a gazdaság másért és főleg másként érdekli, mint a nyolcvanas évek reformközgazdászait (akik azonban bizonyos tekintetben követőinek nevezhetők). Benkő folyamatokat tár fel és ábrázol, a polgárosodás lépéseit, ahogyan az elmaradottság tudatosulása felébreszti, elébb elszigetelt individuumokban, majd kollektív szinteken a helyzet megváltoztatásának igényét, s a feladat megoldásához szükséges tudnivalókat be tudja építeni – részben a kameralista-merkantilista központi hatalom intencióinak helyi nyelvekre és igényekre való lefordításával – egy megtorpanásokkal és visszaesésekkel tarkított, de állandóan bővülő és javuló iskolarendszerbe: Honterustól és Apáczaitól Bethlen Miklóson, Huszti Andráson, Benkő Józsefen át Aranka Györgyig, Gheorghe Şincai-ig, Tessedikig és Bolyai Farkasig sorsokon és eszméken mutatja be, hogyan hódítanak maguknak tért a XIX. század elejére viszonylag

¹⁶⁴ Uo. p. 16.

¹⁶⁵ Uo. p. 53.

korszerűvé differenciálódó oktatásban a polgárosodás követelményei, köztük nem utolsó sorban a természettudományos és a gazdasági ismeretek. Az egyéni sorsokon és intézményi differenciálódásokon keresztül dokumentált erdélyi civilizációs fejlődést aztán az európaiba illeszti be:

„Attól az időtől kezdve, hogy a feudális rendszer keretében létrejönnek a tőkés termelés csírái, ahogyan gyorsul a kereskedelem s a manufaktúraipar fejlődése, és gyarapodik a városi lakosság, szükségszerűen a nevelés előtt is új társadalmi feladat jelenik meg: a termelésben fellépő új tudásszükséglet kielégítése.”¹⁶⁶

Nekilendül a „civilizáció processzusa”, amint azt, Benkőhöz hasonlóan hangsúlyozva, hogy értelmetlen „civilizáció” és „kultúra” akkortájt divatos elválasztása, Norbert Elias megfogalmazta; csak hogy neki akkortájt errefelé még a nevét se hallotta senki.

Erdélyben „a társadalmi igény azonban nagyobb volt, mint amennyinek a kielégítésére a bécsi udvar hajlandó volt vállalkozni... Azoknak, akiknek érdekük – gazdasági érdekük! – fűződött a modern termelés meghonosításához, gondolkozni kellett a szakemberképzés egyéni útján-módján, s rá kellett szánniuk magukat, hogy érdekében akár anyagi áldozatot hozzanak.”¹⁶⁷

Azaz az érdek – gazdasági érdek! – kellő értelemmel párosulva (lásd újra Norbert Elias) szellemi pedagógiai értékévé válhat; ez a *Prozess der Zivilisation*¹⁶⁸ alapja.

Elias műve Nyugaton is valamikor a hatvanas-hetvenes évek fordulóján vált divattá, magyarul pedig sok évtizedes késéssel jelent meg. A fenti Benkő-idézet *A nagyszentmiklósi mezőgazdasági iskola* és *Tessedik Sámuel* című tanulmány¹⁶⁹ bevezetőjéből származik, s a következőkben Benkő körülmények és életsorsok releváns részletezésével mutatja be a macedoromán Nákó család és Tessedik iskolaalapításának időszerűségét, reményeit, bukását.

„Megláthatjuk, hogy az egyéni kezdeményezések belső ihletettséggű energiája mekkora lendületet adhatott egy-egy vállalkozásnak, de azt is felmérhetjük, hogy a bürokratikus formalizmusba gabalyodott, Bécsből irányított művelődéspolitikai végső fokon képtelen

¹⁶⁶ Uo. p. 143.

¹⁶⁷ Uo. p. 135.

¹⁶⁸ Elias, Norbert: *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Bd. 1–2. Basel, 1939. Haus zum Falken. XX, 327 p.; VIII, 490 p.

¹⁶⁹ Lásd a *Korunk* 1966-os évfolyamában: Benkő Samu: *Mezőgazdasági szakoktatásunk történetéből*. = *Korunk* 25 (1966) No. 4. pp. 540–546.

volt hathatósan támogatni az előremutató helyi kezdeményezéseket.”¹⁷⁰

Bevezetés és befejezés szükségképpen elvont szövegrészeinek idézése azonban még csak sejtetni sem képes az életből vett, kézzelfogható részleteknek azt a bőségét, ami Benkő Samu történetírását releváns és letehetetlenül érdekes olvasmánnyá teszi. Ahogyan például *Bolyai Farkas, a tanár* megmutatkozik „a műszaki értelmiség nevelője”-ként. Vagy ahogyan a *Székely diákok harca a Habsburg-hatalommal a tanulás jogáért* című tanulmány rádöbben a olvasót, hogyan sikerült a székely diáknak, akinek „sorsa valójában a bécsi nagypolitika parányi függvénye lett”,¹⁷¹ a történelem egy „hosszú szakaszá”-ban kialakult helyi intézményeknek, tanulmányi rendnek és szokásoknak (pl. egyházi kollégiumok és peregrináció) segítségével okosan kijátszani a bornirt katonai szigort. Vagy ahogyan Bölöni Farkas Sándor *Utazásának* 1966-os ötödik kiadásához írt és ide is bevett Bevezetője¹⁷² korabeli erdélyi és nyugat-európai útleírásokkal összevetve mutatja be az ifjú székely utazó művét és sorsát. Elhagyva az életes részleteket, itt újra csak egy idézésre alkalmas összegezést emelek ki:

„Hogy Bölöni Farkasnak mindenekelőtt a polgári demokrácia pozitívumaira figyelő magatartása mennyire az általános kelet-európai, közelebbről a sajátos erdélyi történelmi helyzetből adódik, beszédesen bizonyítja román kortársának, Simion Barnutiunak egy jogi előadásait tartalmazó kézírata a negyvenes évek elejéről...”¹⁷³

Az érzékenyen változó történelmi „helyzettudat” rátalál az itthoni társadalmi és gazdasági elmaradottság politikai felszámolásának az esélyére. Bölöni Farkas *Utazása* pedig hirtelen a *Puszták népe* közvetlen közelébe kerül.

„Így az *Utazás Észak-Amerikában* magába szívta az 1834-es erdélyi országgyűlésre való készülődés minden reménységét és a lelkes bizakodás országszerte előmlő hangulatát.”¹⁷⁴

„Semmiképpen sem a véletlen játéka, hogy többen éppen korunk legaggasztóbb éveiben, a fasizmus tombolása idején fordultak Bölöni Farkas hagyatékához, hogy élete példájának, műveinek és eszméinek felmutatásával figyelmeztessenek a huszadik század veszedelmes mételyére.”¹⁷⁵

¹⁷⁰ Sorsformáló értelem, p. 156.

¹⁷¹ Uo. p. 188.

¹⁷² Uo. pp. 232–278.

¹⁷³ Uo. p. 266.

¹⁷⁴ Uo. p. 67.

¹⁷⁵ Uo. p. 278.

Mára a *Sorsformáló értelem* cím ugyanúgy önállósodott mint a *Minőség forradalma*, a *Haza a magasban*, *Az értelmiség hivatása*. Jelképpé vált és metaforává.

„Mi úgy gondoljuk – mondotta Veress Zoltán egy 2000-ben készült interjújában Benkőnek –, hogy ha Ön, aki mögött gazdag művelődéstörténeti életmű áll, semmi más nem írt volna, csak ezt a két szót: sorsformáló értelem, akkor is olyasmit adott volna nekünk, amire ma, a ránk és az egész emberiségre annyi megpróbáltatást hozó huszadik század legvégén, a kétségek és bizonytalanságok közepette kezdődő új évezred hajnalán a legnagyobb szükségünk van: a reményt.”¹⁷⁶

Az *Erdély kövei* sorozat stockholmi szerkesztője, aki még kolozsvári korában két ügyes *Tudománytörténeti kaleidoszkópot* állított össze az értelem védelmére és megkedveltetése végett, jó okkal köti össze a cím-metaforát és a reményt; Benkő (kellemes meglepődöttségét sem titkoló) hosszú válaszából megint csak az összegezést emelem ki:

„Erdélyi magyar értelmiségi sorsokat vizsgálva megbizonyosodtam afelől, hogy azokat megfelelő művelődési feltételek közepette, kivétel nélkül minden esetben az értelem formálta.”¹⁷⁷

A definíciószerűen tömör megfogalmazást az „értelmiség” vonatkozásában feloldja, mondhatni „Némethlászólósítja”:

„A sorshordozó hivatásnak az a lényege, hogy az *alkotás vállalásával lesz az emberből értelmiségi*. Ezt a megállapítást ma is egyetemes érvényűnek tekintem, s vallom: az értelmiségi lét nem annyira az iskolázottságnak folyománya, mint inkább a magatartásnak.”¹⁷⁸

„Hogy egy példát mondjak: az erdélyi magyar kultúra szerves részének tartom azt, ahogyan az én falus feleim, a murokországiak a zöldségféléket termesztik, vagy amiképpen a Küküllő mentiek a szőlőt művelik. A kultúrát a civilizációtól szétválasztó szemléletet, amely egy időben a szellemtörténeti iskolának volt a sajátossága, nem tudom elfogadni. Én a kultúrát a civilizációtól elválaszthatatlannak tartom.”¹⁷⁹

¹⁷⁶ Vö.: Benkő Samu: *Alkalmak és szavak*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések, vallomások, búcsúztatások. Kolozsvár, 2002. Polis Könyvkiadó. p. 307.

¹⁷⁷ Uo. p. 311.

¹⁷⁸ Uo. p. 311.

¹⁷⁹ Benkő Samu: *Újrakezdések*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések, búcsúztatások, 1990–1995. Csíkszereda, 1996. Pallas-Akadémia. pp. 335–336.

A *Murokország*,¹⁸⁰ a nyárádmonti zöldségtermesztőkről szóló szociográfiai esszé (vagy inkább elégia?) szerzője ugyanúgy gondolkozik, mint a *Kapások* utópiáját emberöltővel azelőtt és ugyanolyan zord időkben felvázoló író: mindkettőjüknél szükségszerű és megfordíthatatlan a vonatkozás „értelem” és „értelmiség” között. S még az is mennyire „Némethlászói”, ahogyan a történész finomít: „Persze az idők folyamán az iskolázásnak egyre nagyobb szerepe lett az értelmiség formálásában, de sohasem kizárólagos.”¹⁸¹ Lásd: *Iskola Kakaskúton*.

Író és történész szellemi harmóniája azonban jellegzetes műfaji különbségekben nyilvánul meg és bontakozik ki. Páratlan, s nem csak honi viszonylatban, az a szakmai érzékenység, felkészültség, forrásfeltáró és értelmező leleményesség, történeti szintetizálókészség, ahogyan Benkő vizsgálja és ábrázolja az erdélyi iskolázás hosszú civilizációs folyamatának lépcsőit és fázisait; a tanítói pálya különféle társadalmi és nemzeti előítéletekkel, gazdasági nehézségekkel, egyházi szűklátókörűségekkel és szűkkeblőségekkel gátolt önállósodásától az erdélyi Kollégiumok szervezeti, egyházi és diszciplináris differenciálódásán át a Kolozsvári Egyetem megalapításáig, kiteljesedéséig és hatalomváltásos tragédiáig.

Benkő forráskezelő technikájának és szintetizáló készségének megfelelően itt is többnyire egyéni sorsokat szembesíthetünk hosszabb vagy rövidebb, helyi és általános társadalmi, gazdasági, politikai trendekkel; mindig az erdélyi történelem „hosszú szakaszú” menetébe ágyazottan. Ebben a tágas, az Annales-kör történészeinek a munkáira emlékeztető és később rájuk explicite hivatkozó perspektívában az erdélyi *longue durée* persze gyakran „Menet a ködben”; és épp ennek „Keményzsigmondian” objektív és együttérző bemutatása vet Benkő historiográfiájára összetéveszthetetlen és felejthetetlen fényeket. Nehogy ezt valaki holmi „Festschrift”-es ömlengésnek értse félre: nem egyedi sajátosság ez.

Ahogyan a „Kriterion-korszak” (megint egy benkői névadó lelemény) az egész akkori magyar irodalom csúcsa volt, úgy az egész mai magyar történész-szakma legszebb művei erdélyi értelmiségiek munkái. S hogy ez máig így lehet, az egyebek közt Benkő Samu sorsformáló értelmességének köszönhető. A kelet-európai (hadd mellőzzük a többnyire ide is csak díszítő jelzőként odabiggyeszthető „közepet”) és balkáni rendszerkatasztrófák inkább, mintsem rendszerváltások szédületében és forgatagában az erdélyi értelmiségiek egy kis csapata egy minimális, bár még így sem könnyen végrehajtható tervet vázolt fel és valósított meg: újraélesztették, *újrakezdtek* az Erdélyi Múzeum-Egyesületet. Az újrakezdést emeli ki

¹⁸⁰ Benkő Samu: *Murokország*. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen. Bukarest, 1972. Kriterion. 146 p.

¹⁸¹ Benkő Samu: *Alkalmak és szavak*, p. 311.

munkájukban Benkő, mivelhogy személyes feladatvállalásukon és erőfeszítéseiken túl, illetve előtt elsősorban ez a sikerük titka. Az, hogy volt mit újrakezdeni, és az, hogy ezt ők felismerték és elismerték. Mikó Imre (szintén szimbólummá vált) könyvcímével szólva az *Akik előttünk jártak* távlatában gondolkozhattak és gondolkoztak.

1990-ben *A Hét* szerkesztősége interjút közölt Benkő Samuval *Mire vállalkozik a feléledő Erdélyi Múzeum-Egyesület* címmel. Legjobb ebből idézni:

„– Az újraindulás kifejezést használta – így a riporter –, megkérdem tehát, hogy hol tart a szervezés: az egyesületi élet felélesztése?

– Belekapaszkodom a kérdés két szavába. Ez a két szó: *újraindulás* és *felélesztés*. Magát a szervezeti életet kétségtelenül újra kell indítani, hiszen annak negyven évvel ezelőtt drasztikusan véget vetettek, de az egyesületnek a szellemiségét csupán fel kell éleszteni, mert nem múlt ki, mert mélyen megbújva szűkös dolgozószobák falai között, elrejtőzve egy-egy íróasztal cédulahalmazában, az egyszemélyes műhelyek magányában napjainkig tovább élt, átvészelt kimondatlanul nehéz éveket és nem mindennapi, olykor egyenesen csodálatra méltó teljesítményekre sarkallt sokakat. (...) Művek, mi több: életművek bizonyosságai annak, hogy azok a kutatók, akik az akadémiai kezelésbe vett múzeumi levéltárban, egészen 1960-ig, még naponta találkozhattak Kelemen Lajossal, a példaemberrel, a tudományosságnak abba a pásmájába állottak be, amelynek első munkásai a XIX. század derekán múzeumalapítók voltak.

Ez tehát a szellemi folytonosság, amelyről nem szabad megfeledkeznünk. (...) No de hadd feleljek a kérdésnek arra a részére is, hogy hol tart az egyesületi élet újraindítására irányuló szervező munka...¹⁸²

Erről, valamint az EME első évtizedéről részletesen tudósít Benkő Samu; úgy is, mint az újjáéledt Egyesület Jakó Zsigmondot követő második elnöke. A szükségképpen tárgyyszerű beszámolóokban lüktet a folyton újratermelő gondok és bajok leküzdésének a keserve és az öröme, a szellemi otthonra találás bizakodása és öntudata. Az értelem teremtette remény. A munka értelmét pedig dokumentálják a lassan nálunk is egyre ismertebbé váló tudományos szakmai kiadványok, monográfiák és emlékkönyvek, s ezekben mindig ott található a közéleti szervező munkát vállaló Benkő Samu része is. Az újrakezdés sikereinek és viszontagságainak a kifejtése azonban külön monográfiát igényelne; itt beérhetjük annyival, hogy Benkőnek ezt a tudományszervező-egyesületszervező munkásságát is mindig a historiográfus inspirálja és

¹⁸² Benkő Samu: *Újrakezdések*, pp. 328–329.

informálja, a régi szép XVIII–XIX. századi értelemben használva a szót, amikor még nem szakadt el egymástól a történetírás és a történettudomány.

Az erdélyi művelődéstörténet 1700-tól 1949-ig, 1950-ig terjedő „hosszú szakasza” átíveli a politikatörténet és társadalomtörténet csapdáit és katasztrófáit, s ha ezek traumáitól és kártételeitől nem is menekülhetett, megővta folytonosságát, integritását, öntudatát, s ezzel az újrakezdések lehetőségét. Benkő történetírói munkásságának ez a „hosszú szakasz” a terepe. Kutatásaiban és tanulmányaiban a lényeg – ismételjük meg – az egyedi esetek figyelése és a valóságos folyamatokat feltáró részletes elemzések sorjázása, s ezek egybeszővése egy laza, de koherens erdélyi narratívába. Ahogyan például bemutatja, a jelennek is szóló tanulság igényével, az Erdélyi Gazdasági Egyesület aranykorát a két világháború közötti időkből, amikor Szász Pál szervező talentuma ki tudta használni azt a szűk, de reális mozgásteret, amit a kisebbségi kényszerpályára szorult magyarság a magántulajdon alapján és felvilágosult egyházi segítséggel kiküzdött magának. A maga szerényebb keretei között valósággal egy dán típusú mezőgazdasági civilizációs folyamat indulhatott így el, egy nagybirtokos vezetésű lomha korszak után és a nacionálkommunista diktatúra végzetes hatalomra kerülése előtt. Az Egyesület és az általa éltetett mezőgazdasági modernizációs folyamat felszámolásának tényező bemutatása pedig mintha azt illusztrálná, hogy sajnos az értelmetlenség is lehet sorsformáló. Mintha a civilizáció folyamataiban értelem viaskodna esztelenséggel, s a történelem hosszú szakaszaiban váltakozva hol ez, hol amaz kerülne fölül? A Benkővel sok tekintetben rokon szellemű Le Roy Ladurie a francia parasztság történetét elbeszélő legújabb művében mintha effélét sejtetne, szükségképpen korlátozottan tekintve a mezőgazdaság civilizációs potenciálját a hatalmi politika sokszor ésszerűségnek álcázott felelőtlenségeivel szemben.

Gyakorlatiasság és közéleti felelősség egymásra találásának a fontosságát hangsúlyozza Benkő Samu is Módos Péterrel való beszélgetésében, ismét Kemény Zsigmondot említve példaként. Egy következő interjúban pedig a mai Kolozsvárt ellenpéldaként:

„A várost olyan telepítési politika silányította el, melynek nyomán az újonnan érkezettek a korábbi román polgári társadalomnak még a gondolati, érzelmi nyomait is gorombán felszámolták. Az új kolozsváriak nem csak a magyarokat nem szeretik, hanem a várost sem, a néhány még élő régi román polgárt sem. Otthontalanságukban gyűlölik azokat, akiknek otthonunk a város, függetlenül attól, hogy milyen nyelven beszélnek. Anyagi, lelki, kulturális bizonytalanságuk felszámolásához hosszú időre, nemzedékváltásra lesz szükség. Ki lehet ezt böjtölni?”¹⁸³

¹⁸³ Benkő Samu: *Alkalmak és szavak*, p. 323.

Ha ki, akkor ahhoz olyan intézmények kellene, mint az EME, mint aranykorában az EGE volt, s kell mindenekelőtt az anyanyelvi oktatás teljes intézményrendszerének az újraélesztése, elemitől állami egyetemig. Ehhez azonban újra gyakorlatiasság és közéleti felelősség, azaz érdek és értelem egymásra találása szükségeltetik.

„Többször elmondtam és leírtam – mondja Benkő Ablonczy Lászlónak adott interjújában –, csak akkor lesz Erdélyben állami magyar egyetem, ha a román nemzeti érdek kívánja meg annak felállítását és működése költségvetési garanciáját. Adódik-e ilyen helyzet? Példa van rá, hogy igen. 1945-ben Petru Groza volt az a jó román hazafi és kitűnő szimatú politikus, aki felismerte, jót tesz Romániának, ha a párizsi békekonferencia tárgyalóasztalára leteszi a Bolyai Tudományegyetemnek a királytól szentesített alapító okiratát.”¹⁸⁴

Térségünkben ma az Európai Unió bővítésével újra adódhat, s tán tartósabban, hasonló helyzet: „Nyilvánvaló, hogy az egyesülés területi integrálódásokból fog összetevődni.” Ezt azon hiba lenne egyszerűen csak „tényként” tudomásul venni. Tudatosítani kell és realizálni határokon innen és túl, gyakorlatiasság és politikai felelősség egymásra találásában:

„A magyarságnak akarva-akaratlanul, megegyezve-kiegyezve, egymás érdekeit szem előtt tartva kell élnie az északi és déli szlávokkal, a románokkal, az osztrákokkal, a svábokkal. Az érdekegyeztetés pedig mindig azt jelenti, hogy a saját jól felfogott érdekemben én is lemondok valamiről. Meg kell alkudni, akár a vásárban a kupecnek a borjúra vagy a malacra. Addig-addig ígéretnek, amíg egyszer csak létrejön az alku, akkor aztán egymás tenyerébe csapnak: áll az alku, megvan a vásár. Nos, ezt az alkut meg kell kötni. Szerencsére ezt a vásárt tudatunktól független tényezők is sürgetik: a modern technológia és termelés éppúgy, mint a modern piac és bankrendszer.”¹⁸⁵

Ismerős? Borbándi Gyula kezdi hasonlóképpen, „*Alkudni, nem megalkudni*” címszóval 1972-ben *Illyés-breviáriumát*:

„Alkudni lehet becsületesen is: ha két ember addig latolgatja a kicserélendő portéka értékét, míg az egyezségben az igazság oly egyenesen nem áll, mint a mérleg-serpenyők közt a mérleg nyelve...”

¹⁸⁴ Benkő Samu: *Alkalmak és szavak*, pp. 323–324.

¹⁸⁵ Benkő Samu: *Újrakezdések*, p. 341.

Idő- és célszerű lenne hasonló „születésnap breviáriumot” szerkeszteni Benkő-idézetekből, ha lenne napjainkban hasonló igény, mint 1972-ben az Illyés-breviáriumot közlő *Új Látóhatár* szám iránt volt, itthon is.

Különben valami hasonlóra fut ki, akaratlanul, a jelen köszöntő is, hiszen szerzője Benkő Samu „gondolataiból és felismeréseiből elsősorban azokat gyűjtötte egybe, amelyek véleménye szerint” az itthon „magyarként való élés problémájával függenek össze.” Az idézet Borbándi bevezetőjéből származik, csupán az „idegenben”-t cseréltem fel „itthon”-ra. Ki tudja, kellett-e ezt is? Hiszen az élet itthon, ebben a hideg polgárháborúra szakított országban is egyre idegenebb. A Benkő-idézetek mindenestre folytathatók Borbándi bevezetőjének szellemében:

2. „A demokráciában különös jelentősége van a közéleti illemszabályoknak. Ezeket sajnos nem lehet egyik napról a másikra megtanulni, de elsajátításukhoz hozzá kell kezdeni. Tisztelettel és halkán kérdem (...) ebben a kolozsvári pici szobában: az lenne-e az oly régen áhított szabad vitatkozás atmoszférája, melyet nap nap után tapasztalunk a magyar közéletben? (...) Ne abból induljunk ki, hogy ki kit győz le – önmagunkban teremtsünk először rendet.”¹⁸⁶

3. „Okosan és bölcsen kell mérlegelni azt, hogy ebben a térségben a politikai erők hogyan működnek. És ezeknek az elképzeléseknek és ismereteknek az alapján kell a magunk dolgait mérlegelni és irányítani. A történelem mindig alternatívákat kínál, nincs egy eleve elrendelt történelmi fejlődés.”¹⁸⁷

4. „Tekintettel arra, hogy az új Európa feltehetően kizárja a XIX. századi típusú, XX. század elejére jellemző gondolkozást – tapasztalhattuk ugyanis, hogy ez Európa-szerte milyen konfliktusok forrása volt –, azt kell mondanunk, mindenképpen egy integrációs folyamat előtt állunk. Ez a folyamat nyilvánvalóan az adott történelmi realitásokat kell hogy figyelembe vegye.”¹⁸⁸

5. „Nem hiszem, hogy egy ideológiailag megkonstruált transzszilvanizmusnak államépítő funkciója lehetne. De hogy ennek a maga történetiségében kialakult eszmerendszernek vannak felhasználható elemei és az erdélyi népéletben jelenlévő kategóriái, melyek egy humanista módon működő közösségi életben tovább építhetők,

¹⁸⁶ Uo. p. 364.

¹⁸⁷ Uo. p. 353.

¹⁸⁸ Uo. p. 339.

csiszolhatók, ez lehetséges.”¹⁸⁹

6. „A toleranciára gondolok, vagy a kompromisszumra való készségre, amely *minden* társadalmi együttélés alapfeltétele.”¹⁹⁰

7. „Mert nekünk a demokráciát elsősorban helyi vonatkozásaiban kell megteremtünk. Ehhez pedig fel kell támasztanunk mindazokat az intézményes kereteket, ahol a demokráciát élték. A magyar demokrácia hagyományait fel kell fedeznünk!

Élték eleink a demokráciát faluközösségekben is. Tessék megnézni a székely falutörvényeket Imreh István kiadásában. Tessék megnézni a régi egyházközösségeknek, a közösségeknek, a katolikus, református, unitárius egyházközösségeknek, a presbitériumoknak az életét. Tessék megnézni azoknak az iskoláknak a törvényeit, ahol pontosan szabályozva voltak nemcsak a kötelességek, hanem a jogok is. A kisgyermeknek, a bekerülő gyermeknek a jogai a nagy diákokkal vagy éppen a tanárokkal szemben. Ezeknek a kis közösségeknek, ezeknek a kis autonómiáknak megvolt a maguk fontossága, szerepe.”¹⁹¹

8. „Hirtelen egy gyerekkori emlékem jut eszembe. Küküllőszéplakon nőttem föl. Vegyes lakosságú falu volt, református többséggel, de ugyanakkor erős görög katolikus közösséggel. Köztudomású, hogy az ortodox és a görög katolikus román egyházak a régi naptárt használják, így aztán a román és a magyar húsvét nagyon sokszor nem esik egybe. A másik ünnepén azonban senki nem végzett olyan munkát, amellyel megbántotta volna az ünneplőt. Nem mentek például rakott szekérral végig a falun, a portájuk előtt ugyanúgy megseperték az utcát, mint saját húsvétjukon. Vagyis évszázadok alatt a népi együttélésnek olyan, mondhatnám: parasztian elegáns formája valósult meg, amely erkölcsileg kötelezett mindenkit arra, hogy adja meg a tiszteletet a más ajkú, illetve vallású falubélinek.”¹⁹²

9. „A két világháború között a kisebbségi gondolkodásnak két változata volt. Az egyik nemzetállamban gondolkozott, és azt mondta, itt egy hatalmi helyzetből következő határmegállapítás történt, amit egy esetleges határrevízióval meg lehet változtatni, és egy más nemzetállam konstellációjában ugyanott folytatni, ahol abbamaradt.

Volt azonban egy másik elképzelés is. Ebben az utópiában nem a nemzeti konfliktusok voltak a meghatározói a fejlődésnek, hanem az osztálykonfliktusok.

¹⁸⁹ Uo. p. 244.

¹⁹⁰ Uo. p. 359.

¹⁹¹ Uo. p. 352.

¹⁹² Uo. p. 358.

Eszerint, ha győz a proletáriátus, a nemzeti, a nemzetiségi kérdés alárendeltté válik (...)

Mind a két elmélet vagy gondolkodási variáns a múlté. Szükség van valami másra, amely mintegy biztosítja, hogy az emberek továbbra is itt, ezen a földön éljenek. Mert tudomásul kell venni, hogy nincs vége az exodusnak...¹⁹³

10. „És itt az értelmiség feladata. Na nem azzal, hogy prédikál. A retorika nem segít. Ki kell dolgozni az említetteken kívül egy harmadik lehetőséget, amely túlmutat a hagyományos nemzeti állam keretein. Mert nyilvánvalóan soha nem lesz olyan Magyarország, amelynek a határain belül él majd minden magyar. És ugyanolyan naivítás olyan Romániáról ábrándozni, ahol csak románok élnek. Viszont el lehet képzelni egy olyan politikai szerződést, ahol a román és a magyar is egyformán jól érzi magát, nem veszélyeztetik egymás egzisztenciáját, sem gyermekeik jövőjét.”¹⁹⁴

Ez lenne az a Veress Zoltán óhajtott remény, amiből tán fakadhat kollektív sorsformáló értelem? Remény „arra vonatkozóan, hogy az értelem formálhatja a sorsot, hogy nem cselekszünk hiábavalóan, ha – sem erőnk, sem hatalmunk nem lévén elég a sorsunk alakításához, megszabásához – értelmünkkel mégis igyekszünk ráatalálni azokra az utakra-módokra, amelyekkel befolyásolhatjuk, formálhatjuk sorsunkat.”¹⁹⁵

Veress Zoltán interjú-kérdése a nemzeti és nemzetnevelői sorskérdéseken és gondokon töprengő Benkőnek szól; köszöntőféleiben illendő visszatérni a történetíróhoz:

11. „A kisebbségi lét segített felfedezni a székelyföldi katolicizmus sajátos értékeit. Márton Áron püspök egyházkormányzati gyakorlatában, Tamási Áron szépprózájában új életre kelt az erdélyi népi katolicizmusnak az a különleges öröksége, amelyhez hasonlót csak Nagy Szent Teréz sallangmentes önéletrajzi művében, vagy a Garcia Lorca megörökítette spanyol világban találhatunk meg.”¹⁹⁶

Az erdélyi kisebbségi lét saját értékeiről és Erdély történetének ezek kialakulását-megmaradását megelőző-megalapozó hosszú szakaszáról szólnak Benkő Samu immár több mint fél évszázada íródo tanulmányai és kötetei. Túl a szakma keretein, közösségi – s következésképpen egyéni – önismeretünknek és tájékozódásunknak nélkülözhetetlen eszközei. Ha nem félnék, hogy nagyképűnek látszhatok, azt a szót alkalmaznám rá legszívesebben, amivel Illyés jellemezte Fülep Lajost: „Az Eligazító.”

¹⁹³ Uo. p. 348.

¹⁹⁴ Uo. p. 349.

¹⁹⁵ Benkő Samu: Alkalmak és szavak, p. 307.

¹⁹⁶ Uo. p. 33.

KÓKAY GYÖRGY: KÖNYV, SAJTÓ ÉS IRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN¹⁹⁷

A magyar sajtó felvilágosodás kori történetét – Dezsényi Béla és Dümmerth Dezső úttörő tanulmányai mellett – szinte teljes egészében Kókay György kutatásai és összefoglalásai alapján ismerjük. Azt, hogy ez mennyire így van, szépen mutatja Kosáry Domokos híres művelődéstörténeti szintézise: „A sajtó kibontakozását tárgyaló fejezet (néhány eltérő megítélés fenntartásával, mint pl. Szatsvay esetében) lényegében Kókay kutatásaira és két nagy sajtótörténeti monográfiájára épült. Ez a két monografikus feldolgozás – *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei* (1970), valamint *A magyar sajtó története* első kötetének (1979) 15–264. lapján található fejezetei – jórészt a jelen kötetben közölt dolgozatok eredményeit hasznosítja; az összefoglalás kontextusában szükségképpen megváltozott arányokkal és hangsúlyokkal. A részben (kivált amíg az OSZK áldatlan állapota tart) igen bajosan hozzáférhető, részben eddig meg sem jelent tanulmányok kötetbe gyűjtése, tehát hasznos összehasonlítás lehetőségét teremti meg: bepillantunk a kutató műhelyébe, s mintegy in statu nascendi ismerhetjük meg a sajtónk kezdeteiről napjainkra kialakult és érvényesnek tekintett képet. De nem ez az önmagában is jelentős filológiai és tudománytörténeti lehetőség a kötet egyetlen, s úgylehet nem is a legfőbb haszna. A tanulmányok gondosan dokumentált és finoman kidolgozott részleteiből, illetve a részletek összecsengéséből ugyanis kirajzolódik a sajtó története köré és mögé az az egész tágasabb horizontú háttér, ami létrehozta ezt a jellegzetes közlési formát, és közben maga is állandóan változott általa. Az összefoglalásokban érthetően a tulajdonképpeni sajtótörténeten van a hangsúly, s meglehetősen homályba vész a horizont. A tanulmányokban viszont kinyílik a szemhatár, s kivilágosodik az irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és mentalitástörténeti háttér.

A három Bessenyei-tanulmány például a nemzeti értékek iránt közömbös jozefinizmus és az önelégült rendi patriotizmus ellentétes égtájai közt, s mindkettővel éles ellentétben vázolja a nagy irodalomtervező világnézetének alakulását; a bécsi Hofbibliothek francia filozófusokat forgató könyvtárosától a *Der Mann ohne Vorurtheil* Helvetius és Herder nyomán önállóan tájékozódó íróján keresztül a Róma sorsán töprengő bihari remetéig, aki

¹⁹⁷ Forrás: Vekerdi László: Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. (Akadémiai Kiadó, 1983. 234 p.) = Magyar Tudomány 91 (1984) No. 4. pp. 332–334.

honi keserű tapasztalatai alapján égetően sürgősnek ítélt oktatási-nevelési programra fogalmazza át ifjúkora nagyralátó akadémia-terveit. Sorban fölillantja Kókay azokat az erőket és körülményeket, amelyek ebben az 1770-es évek végétől a 19. század elejéig terjedő sorsdöntő negyedszázadban Bessenyei gondolkozását formálták, míg hatásukra és ellenükre megformálta a maga önkényekkel szembeszegülő és szabad anyanyelvi művelődésre építő filozófiáját, illetve utópiáját.

De Bessenyei világképe – egyfajta magyar köznemesi radikalizmus – csupán egyik arca volt a honi felvilágosodásnak; legalább ennyire fontosként mutat be Kókay egy másikat, amit Rát Mátyás képviselt legvilágosabban. Rát Mátyás szerepének és jelentőségének tisztázása lényegében Kókaynak köszönhető; ő figyelmeztetett rá, hogy ez a Göttingában európai látókörűvé nevelkedett győri polgár *Magyar Hirmondó*-jával nemcsak új olvasóközönséget nevelt, hanem az irodalom megújítóira – kivált Révaira, Kazinczyra, Batsányira – is erősen hatott. És nem is csak a *Magyar Hirmondó* frissen tált híreivel és az irodalmi törekvések hírlap körüli szerveződésével. Rát Göttingából magával hozott és magyarrá adaptált aufklärista humanizmusa szervesen beépült a magyar irodalomba, nélküle irodalmunk nem lenne az, ami. De nehogy holmi egységes irányzat egyszerű átplántálására gondoljon valaki. Látja Kókay jói, hogy már magában Göttingában számos szálból szövődött a folyamat, itthon pedig az afféle autochton magyar polgári fejlődés volt meghonosodásának legfőbb záloga, mint épp Győr városáé is Rát ifjúkorában. Társadalom- és mentalitástörténeti interferenciák finom hálóját szövi Kókay Rát szerkesztői-újságírói tevékenysége köré, míg ebből a hajlékony, ám jól meghatározott struktúrából kezd kibontakozni a magyar felvilágosodás egy eleddig kevésbé figyelembe vett polgári arca, nem minden hasonlóság nélkül a „debreceni felvilágosodás” viszonylag ismerősebb vonásaihoz. „Bessenyei köznemesi származásával ellentétben Rát – summázza Kókay – elmagyarosodott német kereskedő-iparos családból származott, akit így sem a származása, sem pedig a pozsonyi evangélikus iskola szellemi légköre nem kötött a rendi világhoz. Bessenyei bécsi, túlnyomórészt francia felvilágosultságával szemben Rát göttingai, német felvilágosultságára hivatkozhatunk. Röviden ezek a tényezők eredményezték, hogy Rát patriotizmusa nem a nemesi nacionalizmusból, hanem olyan polgári eszmékből táplálkozott, amelyek feudalizmus-ellenességet és humanista demokratizmust tartalmaztak.” Cizellált tanulmányokban fejti ki Kókay, mit jelent és hogyan érhető tetten ez a polgári indíttatású, felelősségteljes felvilágosult patriotizmus Rát újságírásában és a *Magyar Hirmondó* utáni munkásságában, kivált úttörő politikai aritmetikai fejtegetéseiben, és tervezett nagy háromnyelvű szótárához írt *Tudósításá*-ban. Utóbbi német nyelvű változatát összevetve Sohlözer megjegyzéseivel megmutatja,

hogyan jutott túl Rát egykori tanára aufklärizmusán a minden nép nyelvét és kultúráját becsülő humanista nyitottságig, s hogyan ismerte fel éppen ebben a jellegzetesen magyar feladatot.

A magyar felvilágosodás harmadik arcát Hajnóczy József, Széchényi Ferenc és Conrad Dominik Bartsch barátságának, illetve kapcsolatának elemzésével villantja fel. Az elemzés alapjául Bartsch Hajnóczynak írt levelei szolgálnak; ezt a levelezést teljes terjedelmében Kókay vizsgálta át először. Bartsch és Hajnóczy hosszú és töretlen barátságának közös származásuk, közös törekvéseik és – eleinte legalábbis – közös világnézetük volt az alapja. Mindketten a francia polgári felvilágosodás radikálisabb eszméihez húzó antifeudális jozefinisták voltak, de Bartsch teljességgel érzéketlen volt az önálló magyar nyelvi és kulturális szándékok iránt. „A magyar patriotizmusról úgy vélekedett, hogy csekély értékű: olyan, mint a németalföldi, és nagyon eltér a franciától és az angoltól, amelyek állambölcseletre és filozófiai alapra épülnek.” Ez a véleménye azonban nem zavarta barátságukat; sőt, Bartsch még magyar vonatkozású könyvek beszerzésében is készséggel segített. A *Wiener Zeitung* szerkesztőjeként pedig rendszeresen szállította Széchényinek és Hajnóczynak az újságban meg nem jelenhető érdekesebb híreket. Hármójuk szembesítésével Kókay kiméri ennek a radikálisabb jozefinizmusnak a lehetőségeit és korlátait; megmutatja, hogyan kényszerült már József életében kompromisszumokra és visszavonulásra, s hogyan került halála után egyfelől Lipót, másfelől a megélénkülő rendi patriotizmus kutyaszorítójába.

Az 1780-as évek második felének s a kilencvenes évek elejének bonyolult viszonyai természetesen több tanulmányban is előfordulnak; *Batsányi János és az újságírás* című írásában pedig alapjaiban világítja meg Kókay a folyamatot a megélénkülő hírlap- és folyóiratirodalom tükrében. Kiemeli például Szatsvay Sándor *Magyar Kurírjának* magyar szempontok iránt közömbös hivatalos jozefinizmusával szemben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* cikkeinek rokon vonásait Batsányi nézeteivel, s a szerkesztők, Görög Demeter és Kerekes Sámuel Batsányiéval közös igyekezetét elmaradottságunk felszámolására nyelvi és irodalmi művelődés által. Különböző irányok jelenlétét és fejlődését követi Kókay mindenütt; látja jól, hogy a honi felvilágosodás sokarcú volt, ugyanúgy nem lehet egyetlen név vagy néhány antagonisztikus irány alatt összefoglalni, mint a francia Fényeket. De ez a sokféleség is, akár a francia Fények, végső soron mind a világosodást szolgálta.

Számtalan kisebb-nagyobb részlet regisztrálásával demonstrálja Kókay ezt a globális sokféleséget. Látjuk, amint nézetek, irányok, emberek kavarnak és tömörülnek a születő, felvirágzó és lehanyatló hírlapok és folyóiratok körül. Követhetjük, hogyan nő nemzeti ügyé az addig inkább csak főúri kastélyok díszéül szolgáló könyvtár, s hogyan terjed viszonylag

szélesebb körökben az olvasás. Markáns portrék villannak fel a kor többé vagy kevésbé ismert szereplőiről. Még az 1795. évi véres cezúrát követő dermedt csönd is a megelőző pezsgésre utal, „amely a felvilágosodás eszméinek és a nemzeti céloknak az összeegyeztetése által kialakulóban volt”. Könyvtárak, kicsi vidéki társaságok, elszigetelten dolgozó írók vállalkoznak a századforduló sötét éveiben átmentésére. A 19. század elején aztán ezeken a beszűkült és partikularizálódott alapokon indul meg újra az elevenebb irodalmi élet, s köti immár töretlenül a felvilágosodás korának szellemi értékeit – erről szólnak a kötet befejező tanulmányai – napjaink törekvéseihez.

De a mához köti ezeket az írásokat egészükben más valami is: Kókay történelemszemlélete. Az a források tömegére építő, de forrásokon túl is nézni tudó módszer, ahogyan a felvilágosodás eszméinek hatására mozduló irodalmi élet szerveződésében megvilágítja sajtó és könyvtárak szerepét. Ahogyan összbirodalmi és nemzeti érdekek, polgári és rendi értékek kényes ötvöződéseiből és ütközéseiből rekonstruálja a korszak bonyolult szellemi dinamikáját. Az a valóságtisztelő és történész-misztifikációktól mentes szemlélet, ahogyan mindig, még a viszonylag kedvező „jozefinista” esztendőkből is, számon tartja a korlátokat, regisztrálja cenzúra és öncenzúra állandó jelenlétét, a kényszereket, amelyek tájainkon gyakran legfeljebb az igazság elhallgatását engedik meg alternatívaként meghamisításával szemben.

ESZTERGOM EGÉSZSÉGÜGYÉNEK TÖRTÉNETE

Szállási Árpád kórháztörténeti munkájáról¹⁹⁸

Mi tagadás, nem szívesen fog bele az ember honi helytörténeti művek recenzálásába. Hiszen ehhez elejétől végig el kell olvasni a könyvet, tán nem is egyszer, s ez városaink, várossá válni vágyó nagyközségeink, üzemeink és intézményeink történetéről – többnyire valamilyen jubileum alkalmából – készült mai monográfiák esetében bizony nem épp könnyű feladat. Ezekben az általában kiváló szakemberek által írt és szerkesztett monográfiákban ugyanis úgy sorakoznak a gondosan összegyűjtött adatok, események és értelmezések mint valami nagy raktárban a különféle anyagok és alkatrészek, vagy mint múzeumi tárlókban a tárgyak, az első környéken lelt kőszközöktől és cseréptöredékektől a törökvilágból itt maradt ágyúgolyóbisokon keresztül az első helyi párttagsági könyvekig. Félre ne értsük valahogyan: nem azt jelenti ez, mintha a honi helytörténeti és intézménytörténeti művek egy része, meglehet nagyobbik része, nem tartalmazna fontos, sőt nélkülözhetetlen adatokat és értelmezéseket a magyar historiográfiához; de valahogyan hiányzik ezekből a komoly és veretes monográfiákból (amint egyébként egész újabb történetírásunkból) az életnek az a közvetlensége és melege, ami miatt oly élvezetes olvasmány mondjuk egy francia helytörténeti tanulmány.

Hátulról belelapozva a jelen kötetbe, ebben is szabályos magyar helytörténeti monográfiát sejtethünk, ahogyan a kórház tudományos életéről, osztályairól és jelenlegi főorvosairól szóló tüzetes beszámolók sorakoznak. A város – 1973-ban ünnepelt – ezredik évfordulójára emlékeztető első szavak is megerősítik a gyanút, hogy szabályos magyar helytörténeti munkáról van szó, s nem oszlatják ezt az első oldalakon sorakoztatott régészeti és régi magyar történeti adatok sem, legfeljebb arról győznek meg, hogy a két helytörténeti típus, a „raktár” és a „múzeum” közül itt az utóbbira számíthatunk. De aztán amint nagy léptékben eljutunk a reneszánszig, hirtelen változni kezd a szokott helytörténeti tájék. Vitéz János fényes esztergomi udvarának távlatos felvillantásával Szállási doktor áttöri a kötelező – kötelezőnek vélt – helytörténeti „szerénységet”, s nyugodtan „máig tartó csoda”-ként jelenti

¹⁹⁸ Forrás: Vekerdi László: Szállási Árpád: Szegényháztól a kórházig. Esztergom egészségügyének története. = Új Forrás 20 (1988) No. 6. pp. 92–95. – Szállási könyvének online változatát lásd újabban: http://library.hungaricana.hu/hu/view/EsztergomKonyvek_083/?pg=0&layout=s (– a szerk. megj.)

ki, „hogy Vitéz János Esztergomot, ha rövid időre is, de Buda és Bologna között európai rangra emelte, a humanizmus országok fölötti fókuszává, ahol a német Regiomontanus, a lengyel Olkuszi Bylica Márton (Ilkus Márton), az itáliai Galeotto Marzio és a latinul verselő magyar Janus Pannonius öregbítette a város hírnevét A legtöbb, de a legkevesebb is, amit Vitéz Jánosról elmondhatunk.” És Bakócz Tamásban sem historiográfiánk pazarló és karrierista főpapját látja, hanem a szellemeket megbecsülő mecénást és a (régén is rettentően ritka) tisztán látó politikust, aki „teljességében felismerte a török veszélyt.”

A török veszedelem és a hosszú megszállás jelentőségének hangsúlyozásával Szállási doktor végképpen áttöri a honi tudománytörténet-írás szokott kereteit. Nemcsak azzal, s elsősorban tán nem is azzal, hogy pontosan részletezi (s milyen bölcsen interpretálja!) Esztergom török fennhatóság alá kerülését, hanem ahogyan ezt az 1543-as eseményt tudománytörténeti szempontból értékeli: „Jelképes esztendő; ekkor jelent meg Kopernikusz korszakalkotó műve a heliocentrikus világról, a földi lény kénytelen tudomásul venni, hogy tartózkodási helye többé nem az univerzum közepe. Szinte egyazon időben hagyta el a bázeli nyomdát Vesalius anatómiája, amely az orvostudományt helyezte új és pontosabb alapokra. Megjelent már nemzeti nyelven Lonicerus füveskönyve. Ezalatt Pécssett megszűnt a magyar egyetemi élet, lehetetlenné vált természettudományunk (köztük a medicina) hazai fejlődése. Végzetesen hátrányos helyzetbe kerültünk, a pusztaság létezés, a nemzeti megmaradás peremére.” Jól értsük meg: nem Európa peremére, mint mai wallersteini divatokon kapó historiográfiánk hinni és hirdetni szereti, hanem a nemzeti megmaradás peremére. Itt, a nemzeti megmaradás peremén próbált – próbál – a honi gyógyítás, a hazai tudomány a magyar szellem, általában a magyar élet egyáltalában nem „perem-európai” szinteken megkapaszkodni; és Szállási doktor nagyon jól tudja, hogy ez a makacs „és mégis” hangulat egy kisváros egészségügyének történetében csak úgy tükröződhet, mint a magyar poézis csúcsain.

Módszeréhez híven, a korabeli természettudomány hatalmas eredményeinek fölsvillantásával mutatja meg Szállási doktor, hogy a hosszú megszállás és a felszabadító háborúk viszontagságai nyomán egy kis balkáni végvár szintjére romlott Esztergomban milyen irtózatosan hiányzott minden a kor európai színvonalát akárcsak meg is közelítő élethez. A 18. század során azután fokról fokra megteremtődtek az emberhez méltó élet, az urbanizáció, a szellemi munka, a gyógyítás lehetőségei, a mai kórház őseit is beleértve. Lehet a 18. század orvostörténész-szemmel „Esztergom leghalványabb korszaka”, a feudális megkötöttségek gátló hatása sem vitatható, a kereskedelmével dinamikus fejlődő Komárom és Pest is nyilvánvalóan jócskán megelőzte az egykor fényes primási várost, a maga módján

azonban ez a lassú felépülés volt akkora csoda, mint Vitéz János rövid életű humanista udvara.

Az azonban kétségtelen, hogy orvostörténeti szempontból az első világháborúig tartó „hosszú 19. század” volt Esztergom – és Magyarország – fejlődésének tán legjelentősebb s mindenesetre leglátványosabb szakasza. De nem is csak Magyarországé, hiszen ez a kor az orvostudomány és a modern gyógyítás kibontakozásának a korszaka, és Szállási doktor az egyetemes orvostörténelem szakavatott ismerőjeként ennek a hatalmas világváltozásnak a háttérben mutatja be városa egészségügyének fejlődését. Kezére játszik a szerencse is, hisz a magyar orvostörténelem olyan meghatározó személyiségeiről szólhat, mint Lenhossék Mihály Ignác, aki rövid ideig a város főorvosa volt, s mint Gönczy Béla, aki a sebészet robbanásszerű kitágulásának nagy korában kivételes képességeit és nagy szaktudását nem röstellette egy kisváros szegényes koródájának az élén hasznosítani.

Szállási doktor páratlan jártassága a magyar orvostörténelem útvesztőiben itt kamatozódik igazán. Utánajár a legapróbb részleteknek, korrigál hagyományosan rögzült téves adatokat, türelmes kutatásokkal tár fel hiányzó ismereteket. Mindez önmagában is elég lenne ahhoz, hogy monográfiáját nélkülözhetetlen forrásmunkává tegye. Ámde Szállási doktor nemcsak adatok feltárásához és elrendezéséhez ért, hanem – ritkaság ez ma már történettudósaink körében – megszólaltatásukhoz, sőt életre keltésükhöz is. Látjuk például, amint a „megkészt (bár tán az lenne a helyesebb szó, hogy »meghosszabbodott«, »tartósult«) magyar felvilágosodás” képviselőjeként Lenhossék Mihály még mindig elsőrendűen nagy szerepet tulajdonít a gyógyításban a botanikának; látjuk, amint a század derekán Feichtinger főorvos együtt jár botanizálni a derék dorogi plébánossal, Grundl Ignáccal „a flórában változatos, gyönyörű Esztergom környéki tájra”. Gönczy főorvos nagyszerű sebészi munkájának és szívós kórházfejlesztési törekvéseinek ismertetéséből pedig megérezzük hirtelen – jobban, mint vaskos művelődéstörténeti kötetekből – a századforduló magyar vidéki értelmiségének szakmai és emberi becsületességét, azt a – nincs rá jobb szó – nemes magatartást, amely enyhítette és sok helyütt – mint épp az esztergomi koróda esetében – egyenesen ellensúlyozta a feudális dzsentrivilág tehertételét, s lehetővé tette a magyar vidék gyors polgárosodását. Szállási doktor könyvéből ennek a nagy – és persze nem csupa fényekkel tündöklő, de mindenképpen Európa egészével közös – polgárosodási folyamatnak a részeként ismerjük meg az egészségügy fejlődését; szerves és nélkülözhetetlen részeként.

Ez a nagy polgárosodási (hagyjuk meg a „civilizáció”-nak ezt a régi, szép magyar nevét) folyamat a háttére a mintaszerű helyállásnak, ahogyan Esztergom orvosai a háború idején viselkedtek. A kórház mellett egy 50 ágyas „fiókkórházat” nyitottak, egy új osztályos

orvossal, „de a nehezebb esetek (márpedig egyre szaporította számukat) igazgató műtőasztalára kerültek, nappal operált, szinte emberfeletti munkát végzett.” A Kenyérmezőn felállított fabarakkos fogolytábor orvosparancsnokául Fonyó János nőgyógyászt vezényelték ki a fővárosból, aki szakszerű gondossággal nemcsak a fenyegető járványveszélytől védte meg a foglyokat s a várost, hanem 1917-ben országos szaklapot indított Esztergom-Kenyérmezőről. „A szerény kivitelezésű lap tartalmának színvonala szinte hihetetlen. Pl. a későbbi Nobel-díjas Hevesy György cikke a radioaktív anyagokról; mekkora energia tartja össze az atomok csillagrendszerét, milyen áthatóképeségű a gammasugár stb. Utána Semmelweis mellett a legnagyobb nőgyógyászunk, Tauffer Vilmos professzor értekezett a méhrák rádiummal való gyógyításának kísérleteiről. Szerzői között szerepelnek még: Jendrassik Ernő professzor, továbbá Kubinyi Pál, Scipiades Elemér és Frigyesi József, mindhárman a nőgyógyászat tanárai lettek. Fonyó doktor oroszul is tudott (vagy itt tanult meg), mert többször idéz a „Nowoje Wremja Medizine” című folyóiratból. Saját lapja a Buzárovits-nyomdában készült. Ez volt talán a legszínvonalasabb alkalmi szaklapunk, így nemcsak helytörténeti érdekességű. Az ország legcsöndesebb helyének pereméről, ahol a vonat is csak a városon kívül állott meg. És egy járványveszélyes fogolytáborból jelezvén, hogy szüléssel az élet megy tovább, s beléptünk az atomkorba.”

A háború, a forradalom, a békediktátum, a tanácsköztársaság, az ellenforradalom cezúrája megtörte a magyar polgárosodás lendületét. Ám jó néhány területen a két világháború közötti nehéz években is hatott tovább. Ide tartozott, és pedig az elsők között, az egészségügy. A gyógyító munka szakmai színvonala és etikai magatartása azokban a sokféle gondokkal terhelt és sok tekintetben sötét években jótányival se maradt el a nálunk sokkal de sokkal szerencsésebb s gazdagabb országokénál. És ez pontosan lemérhető egy olyan határszélre került kisváros kórházán, mint az esztergomi.

Gönczy igazgató még idejében maga mellé vette a II. sz. Sebészeti Klinikáról a ragyogó képességű Eggenhofer Bélát, aki azután 1933-ban – ugyancsak 34 évesen, mint egykor Gönczy – átvette tőle a szikét s a kórházvezetés gondjait. De idézzük Szállási doktort szó szerint mert a korra s szerzőre egyaránt szép fényt vet néhány sora:

„Az *Esztergom és Vidéke* című lap 1933. október 1-jén hírül adta, hogy a Bakay-klinika látogatásával megtisztelte Esztergomot és Eggenhofer Bélát. A neves professzor kíséretében voltak: Kubányi Endre, a hazai vértranszfúzió úttörője,¹⁹⁹ Klimkó Dezső

¹⁹⁹ Rex-Kiss Béla – Szabó Sándor: A magyar vércsoport-szerológia 50 esztendeje. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 62–63. (1971) pp. 160–173.

(később kolozsvári professzor), Prochnow Ferenc és Molnár Béla, valamennyien kiváló sebészek lettek. Bakay professzor végignézte Eggenhofer osztályát, majd este a pohárköszöntőjében azt mondta: »tekintsünk bizalommal a munkája elé, mert amit őt csinál, azért én is felelős vagyok.«²⁰⁰ Majd Kubányi Endre így folytatta: »haladjon a korral, és ha nagyokat tud teremteni, nem lesznek irigyek rá, hanem büszkék.«²⁰¹ Kubányi nem jó prófétának bizonyult.”

Az idézetekben a számok természetesen a forrásokra való hivatkozásokat jelzik, s mivel a sorok a monográfia 58. oldalán olvashatók, jól megítélhető belőlük Szállási doktor alapossága. Az odavetett rövid mondat – „nem jó prófétának bizonyult” – magyarázatát azonban csak oldalakkal később találja meg az olvasó; Szállási doktornak el kell előbb beszélnie Eggenhofer sikeres (rendkívüli „gazdasági nehézségek” ellenére sikeres) kórházfejlesztő munkáját, helytállását a (még az elsőnél is sokkal szörnyűbb) második világháború éveiben, emberfeletti erőfeszítéseit („a szilánkok eltávolításával annyit dolgozott röntgen alatt, hogy mindkét kezén égési sebek keletkeztek”) a hosszú hónapokra frontvonallá vált Esztergom kórházainak enyhítéséért, centrális szerepét a lerombolt kórház újjáépítésében, a megfelelő orvosi kart is beleértve. Csak ezután következhet a rövid mondat megfejtése, újból egy – 328-as számú – hivatkozással: „az illetékes minisztérium 1948. április 1–3. között rendkívüli vizsgálatot rendelt el, azon alig titkolható céllal, hogy a háború alatt derekasan helytálló Eggenhofer Bélát meneszteni kell. Mind a kórház, mind a sebészeti osztály életéről. Az akkor 49 éves direktornál korra vagy betegségre aligha lehetett hivatkozni. Esztergomban ő lett a koncepciók perke első áldozata, mert méltatlan mellőzését csak röviddel élte túl.”

Beszámol természetesen Szállási doktor a kórházfejlesztés és az egészségügyi ellátás sok szükséges és hasznos részletéről is; a kórház kitűnő főorvosi garnitúrájának a kialakulásától a rendelőintézeti hálózat funkcionálásáig. Ezek a részletek azonban többnyire másutt is megtekinthetők; Szállási doktor könyvének eredetisége és nélkülözhetetlensége az emberi életek fölmutatása és beillesztésük a magyar történelem nagy folyamába. Az például, ahogyan Gönczy, Eggenhofer vagy a deportálásban elpusztult derék Berényi Zsigmond sorsát fölillantja; vagy ahogyan az 1956-os nemzeti tragédia helyi következményeit elemzi:

„...számottevő kilengések nem történtek. A kórház mindvégig teljesítette gyógyító feladatát. Nagyobb mérvű országhagyásról nincs tudomásunk. Fegyelmi úton

²⁰⁰ Bakay orvosprofesszor és klinikájának orvosai Esztergomban. = Esztergom és Vidéke 54 (1933) No. 77. (okt. 1.) p. 2.

²⁰¹ Uo.

állásából egyetlen orvost, név szerint Darabos László dermatovenerológus magántanárt távolították el. Az indoklás elég furcsán hangzik: »mint munkástanácstag a budapesti központi vezetőségtől kapott utasítások végrehajtásánál az ellenforradalom célkitűzéseit szolgálta.« A fellebbezésekre adott válaszokból sohasem derült ki; mik voltak azok, amikkel »az ellenforradalom célkitűzéseit szolgálta«. Az egyik válasz pedig egyenesen »vezetésre alkalmatlannak« minősítette. Ez utóbbi még kevésbé megfogható vagy felfogható, annál is inkább, mert rövidesen Tatabányára került gondozóvezetői beosztásba. Még meglepőbb, ha megnézzük, ki hozta az állást felmondó határozatot és kórházigazgatóként ki hajtotta végre. A felmondó főorvos Nagypataki Gyula volt, 1944 előtt egy »nem éppen baloldali lap szerkesztője«, orvosőrnagy minőségben. A végrehajtó igazgató Gärtner István, akinek magántanár létére 1945–47 között Hajduszováton kellett magánorvosként meghúzódnia. Egy kis darab magyar történelem, három orvos sorsába sűrítve. A kortársak kegyetlen összetartozása egy sajátságos logika szerint. A tegnapot a mába kompenzálni célként vagy eszközként, illetve az aranynak vélt középút bűvöletében vállalni kockázatot. Darabos tanárt azóta rehabilitálták, szakmailag aligha kellett, hiszen nyugdíjasként ma is egy megyei mykológiai laboratórium jó nevű vezetője.”

Darabos tanárt azóta rehabilitálták: de a magyar történelem „rehabilitálásához” még sok, nagyon sok ilyen írásra lesz szükség, mint a Szállási doktoré. Ilyen szakmailag és erkölcsileg egyaránt tiszta írásra. A könyvet az Esztergomi Kórház adta ki és a Komárom Megyei Nyomda Vállalat nyomtatta, pontosan és csinosan, de hány példányban? Nem kell tán mondani, hogy sokkal szélesebb körű megismerést érdemelne. De persze úgymint hiába mondjuk.

TEREMTŐ SOKFÉLESÉG

Juhász Nagy Pál emlékére²⁰²

„Miről lehetne szó?” a fenti témában, kezdhetném *Az eltűnő sokféleségből* az 1. fejezet címével, hogy aztán rávágassam az evidens választ: sokféléről sokféleképpen.

Mindenekelőtt tán arról, hogy milyen szépen odailik JNP abba a sorba, amely Galileivel, Descartes-tal, Pascallal kezdődően el egészen Ernst Mayrig, Rényi Alfrédig, Simonyi Károlyig – hogy csak három, JNP szívének kedves mai szerzőt említsek – amely sorban nem válik el élesen szaktudomány és szépirodalom, s a szerzők egyik-másik művét boldogabb országokban a nemzeti próza kincseiként tartják számon. A *Beszélgetések az ökológiáról* vagy a *Természet és ember* kivételes műgonddal megfogalmazott esszéi, *A tökéletlenség és korlátoltság dicséretének* (dialógusokkal és nyelvi bravúrokkal mázsás szakmai súlyokat szinte játékosan emelgető és dobáló) SIO fejezete a *Dialogo* és az *Il saggiatore* értelmében vett nemzeti irodalom.

De ugyanígy lehetne szó arról is, hogy milyen szervesen szövi át az irodalom, legfőképpen a magyar irodalom JNP műveit, nem egyszerűen idézetek és utalások formájában, hanem a mű szövegébe épülten, az irodalmi megfogalmazás releváns transzformálásával a tudomány specifikus szférájába. Ahogyan például felhasználja Berzsenyi sokféleség-metaforáját vagy egészséges rendszer-iszonyatának élményét, vagy ahogyan az „észterszerűbb volt verse, mint a próza” bolondistóki racionalitásának felvillantásával vaskos tudományfilozófiai köteteknél pontosabban utal a – nem mondható ki, hogy mire, mert ez az „észterszerűbb volt” a lehető legpontosabb megfogalmazása, másként meg nem fogalmazhatósága valaminek, épp attól irodalom, azaz művészet.

Sok mindenről lehetne tehát szó JNP íráságának a keretében, de én itt minderről nem akarok, nem is tudok beszélni. Sőt, ellentétben *Az eltűnő sokféleség* 2. fejezetének címével, még azt se igen tudom megmondani – és semmiképpen se JNP-hez méltó precizitással –, hogy „Miről lesz szó?”. Csupán azt szeretném – nem megokolni, még kevésbé „sugallni” vagy pláne „üzenni” – hanem csak eldadogni, hogy JNP sokféleség-képei emlékeztetnek – legalábbis nyelvi- vagy pontosabban „epharmonia”-szinten – az irodalmi teremtés vagy

²⁰² Forrás: Vekerdi László: Teremtő sokféleség. Juhász-Nagy Pál emlékére. = Liget 12 (1999) No. 7. pp. 79–80. (Elhangzott Juhász Nagy Pál munkásságáról *Feltűnő sokféleség* címmel rendezett előadóülésen.)

általában minden „új” megjelenésének-megjelenítésének szükséges előfeltételül szolgáló szellemi diverzitásra, az idegen szót többértelműsége, s nem a sokszori ismétlés elkerülése végett használva itt.

De hiszen szebben elmondja ezt maga JNP: „»Tündér változatok műhelye a világ«; tömörít egy alapélményt (egy kifejezetten »darwinizmus élményt« is) Berzsenyi valószínűleg utolsó versének egyetlen sora (ami akkortájt íródhatott le, amikor Darwin a világkörüli útjáról már hazafelé készült; talán partra is szállt).”²⁰³ És a vers címe: „A poesis hajdan és most”; s maga a vers, melynek idézett második sora mintha a „poétai harmonistica” alapjául jelölné ki a változatosságot. Mindenesetre megjelenik a sor kevéssel előbb a *Gróf Mailáth János*hoz című Berzsenyi-vers mindkét változatában is: „Tündér tükrökben nyílt nekem a világ.” Könnyelmű és felületes volna a „Tündér változatok” és a „Tündér tükörökben” összekapcsolásával a sokféle sokféleség *sokféle* szemléletének a szükségességére utalni. Az efféle redukció épp annyira ellentétes JNP „észterszerűségével”, mint Darwinéval és Duns Scotus-éval.

De a sokféle változatosság sokféle szemléletéből adódó eszme, vagy JNP-sen szólva „sűrítőanyag” a diverzitás védő és teremtő erejéről, védő, mert teremtő erejéről mégiscsak ott vibrál a két nagy Berzsenyi-versben, és JNP-nek a SIO-n érlelt és a SIO-ban feloldódó, de az ökonómia tükrében is szemlélt képe az elemeikben roppant változatos, elegendően autonóm részrendszerek lazán kapcsolt rendszereinek robusztus stabilitásáról – azaz életességéről – végül is nem ugyanarról szól másképpen, mint Bibó István annyiszor idézett és annyira elfelejtett „sűrítőanyag” a szabadság kis köreiről, melyeknek lazán – azaz kellően rugalmas – kapcsolt rendszerei képesek egyedül eredményesen szembeszállni külső és belső ellenfelekkel; megbirkózni krízisekkel?

De itt is, akár az evolúciós ökológiában, „amint a »populáció → közösség« irányába mozgunk, egyre nehezebb lesz érdemben vizsgálhatóvá tenni a »sokféle sokféleség létezik« állítás dinamikus tartalmát; egyre bonyolódhatnak a különböző részfolyamatok együttes értelmezésének feltételei”,²⁰⁴ ami a Homo sapiensre, figyelmeztet rá ismételt JNP, értelmetlenségekre csábítja, el egészen a sokféle sokféleség értelmének, sőt létjogosultságának a tagadásáig. És nem éppen a különbözőség, a sokféle különbözőség értelméről; az értelem, a szabadság védelméről is szolt a Gilgames-eposztól napjainkig (vagy tegnapig?) minden nagy irodalom?

²⁰³ Vö.: Juhász-Nagy Pál: Az eltűnő sokféleség. A bioszféra-kutatás egy központi kérdése. Bp., 1993. Scientia. p. 69.

²⁰⁴ Uo. p. 125.

Ebbe a sorba illik töretlenül JNP húszegynéhány éve írt „egy mondat”-a helyi diktátorocskák világdiktátorokéhoz fogható veszedelmességéről, és pedig nem egyszerűen lokális, hanem globális összefüggésekben. Nem utolsósorban úgy, hogy az eltűnő sokféleség világában még ellenfeleik: is akaratlanul hozzájuk hasonulnak. „*Was bleibet, aber stiften die Dichter*”,²⁰⁵ írta 1943-ban megjelent *Száz versében* az előszó végére Szerb Antal.

²⁰⁵ Tandori Dezső fordításában Hölderlin *Visszaemlékezés* című versének utolsó sora: „De ami marad, csak a költők műve”.

Önkény és értelem

KÉT KÖNYV A FIZIKA MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÉRŐL

Zemplén Jolán köteteiről²⁰⁶

Zemplén Jolán két könyve, *A magyarországi fizika története 1711-ig*²⁰⁷ és *A magyarországi fizika története a XVIII. században*²⁰⁸ eddig majdnem teljesen ismeretlen területre viszi az olvasót. Egy-egy fontosabb név vagy nagyobb főiskola természetesen eddig is ismert volt a magyar művelődés és oktatás történetében, de a két könyv által feltárt fizikai-természetfilozófiai irodalom gazdagsága és érdekessége, valamint a kor természettudományos műveltségével való kapcsolatának és az országon belüli önálló fejlődésének az elemzése egészében új, az irodalom történetéhez fogható fontosságú fejezettel gazdagította a magyar múlt ismeretét.

Hozzánk is a humanizmus és a reneszánsz kora hozta a természet jelenségei iránti intenzívebb érdeklődést, s ha a Mátyás alatti „fényes művelődéstörténeti intermezzónak” véget is vetett a török hódítás, a kor jellemző tudós-típusai megtalálhatók nálunk is. *Dudith András* (1533–1589), a nagy műveltségű kitűnő humanista az üstökösök természetéről és jelentőségéről értekezik (1579) ugyanakkor, mikor az 1572-es *nova* és az 1577-es nagy üstökös nyomán hirtelen Európa-szerte az érdeklődés előterébe került az erre vonatkozó irodalom. *Honterus János* (1498–1549), Brassó lutheránus reformátorának *Kozmográfiája* ennek az ekkor divatosá váló műfajnak egyik Európa-szerte legkedveltebb terméke volt, *Scalichius Pál* (1534–1575) egyike a kor annyira jellemző tudóskalandorainak, akik az antik tudás megismerésével párhuzamosan a későókor zavaros babonavilágát is Európára zúdítják, *Verancsics Faustus* (1551–1617) csanádi püspök a XVI. századi feltalálók és géputópisták között jelentős, a debreceni *Aritmetica* (1577) pedig mutatja, hogy a számolás elemeinek az elsajátítását latinul nem tudók számára, akár csak Nyugaton, nálunk is szükségessé tette a fejlődő kereskedelem.

²⁰⁶ Forrás: Vekerdí László: Amiről eddig keveset tudtunk... Két könyv a fizika magyarországi történetéről. = Világosság 7 (1965) No. 2. pp. 125–127.

²⁰⁷ M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp., 1961. Akadémiai Kiadó. 317 p.

²⁰⁸ M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. A fizika szaktudományá válik. Bp., 1964. Akadémiai Kiadó. 495 p. – Azóta megjelent a feldolgozás harmadik kötete is 1998-ban nyomtatásban, majd ennek módosított változata 2016-ban digitalizálva: M. Zemplén Jolán: A felvidéki fizika története 1850-ig. A szerző 1973-ban készült kéziratát új jegyzetekkel, illusztrációkkal és online hivatkozásokkal 2016-ban kiegészítette: Gazda István. Bp., 2016. MATI. 414 p. Internetes összeállítás. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 8.) – Online: <http://real.mtak.hu/34201/> (– a szerk. megj.)

A XVII. században már inkább láthatóvá válik az ország Nyugat-Európától való lemaradása. Meddő dogmaharccá vált ekkorra az előző század hitújítási lendülete, s a török, német és saját urai által sanyargatott országban mindennaposak az elűzött és vándorlásra kényszerített iskolák. Ilyen körülmények között érthető, hogy a Nyugaton most bekövetkező nagy természettudományos fejlődésben legfeljebb ha tanítványként vehettek részt magyarok.

Éppen ezért nagyon találó, hogy Zemplén a XVII. század fizikai irodalmának ismertetését a különböző külföldi egyetemeken magyar diákok által tartott disputákkal kezdi. A dolgozatok jellege aszerint változik, hogy készítőik melyik egyetemen tanultak. Legtöbb magyarországi diák – az erdélyi és szepességi német városokból – a luteránus német egyetemekre járt, főleg Wittenbergbe. Innen a jellegzetes luteránus peripatetizmust hozták magukkal, melyben oly jól megfér egymás mellett babona, gyakorlati igényeket szem előtt tartó praktícizmus, maradiság s az új kísérleti tudomány iránti fogékonyság. Ezzel a luteránus skolasztikával sok tekintetben rokon szellem uralkodott a jezsuita felsőfokú oktatási intézetekben is, hiszen a nagy rend tudományos irányítói a XVII. században elsősorban a luteránizmusból kimaradt németek közül kerültek ki.

A század új természettudományos eszméit a Hollandiát járt kálvinista magyar diákok hozták magukkal. Leyden, Utrecht, Fraeneken egyetemeiről rendszerint vagy a karteziánizmus valamilyen válfaját, vagy az atomizmusra építő eklektikus philosophia naturalist hozták haza a magyar diákok.

Az egyetemek által determinált hasonlóságok és különbségek itthon is megmaradnak. *Schnitzler Jakab* (1636–1684), „az antikopernikánus szepeni teológus” Wittenberg legfeljebb látszatra Arisztotelész-kritizáló szellemét hozta magával, *Szentiványi Márton* (1633–1705), nagyszombati jezsuita polihisztor, a rend szigorúan kötelező arisztotelészi-skolasztikus filozófiája szerint válogat és ítél a megnőtt tudományos anyagban. Ez a válogatás természetesen kritikátlan, de nem szabad elfelejteni, hogy még az olyan kifejezetten antiarisztotelianus és Baconot követő tudós, mint *Bayer János* (1630–1687?) fizikája is komolyan veszi pl. az ördög létezését és bibliai idézetekkel van tele.

„Nemcsak arról van itt szó, hogy ezeknek a fizikusoknak... megélhetését jelentette a teológia, hanem arról is hogy olyan korban élnek, amikor a társadalmi-politikai harcokat a vallás nevében vívták... Magyarországon, ahol a polgárság fejlődése messze elmaradt a nyugati országok mögött, a haladó tudomány sokkal később találhatta csak meg teljesen világi kifejezését, mint Hollandiában vagy Angliában.”

Vallási-dogmatikus harcokkal kapcsolatban jelenik meg s terjed a kálvinista diákok által holland egyetemekről hazahozott karteziánizmus is, azonban

„a XVII. században Hollandia a szabadság hazája, ahol karteziánusok és antikarteziánusok nyíltan cserélhetik ki véleményeiket, ahol Galilei, Descartes és Huyghens könyvei megjelenhetnek: a magyar diákok, ha egyebet nem is, a szabad, független véleménynyilvánítást hozták haza. Ha talán éppen az erős karteziánus hatás miatt a fizikát nem is tudták az ott tanultak alapján tovább fejleszteni, feltétlenül őket kell tekintenünk a XVIII. századi magyar felvilágosítók szellemi elődjeinek... Dési Márton, Köpeczi János, Köleséri Sámuel stb. és főleg Apáczai Hollandiából hozták haza – bár még többé-kevésbé vallásos mezbe burkolva – a »demokratikus«, »liberális« gondolatokat, elsősorban Erdélybe. Így lett Erdély a XVII. században a körülvevő osztrák-német feudális tenger közepén, a török által elnyomott tulajdonképpeni Magyarország szomszédságában a műveltség, szabadság rövid életű szigete. És ebben nem kis része volt az ugyancsak rövid életű Apáczainak.”

Apáczai Csere János (1625–1659) tiszta karteziánizmusának folytatását azonban nem Erdélyben lehet megtalálni, hanem Debrecenben, ahol a Kollégium professzora, az ugyancsak Hollandiát járt *Szilágyi Tönkő Márton* (1642–1700) az első teljes karteziánus fizikakönyvet írta Magyarországon (1678). Ettől kezdve Debrecen a XVIII. század végéig a magyarországi természettudományos oktatás egyik legfontosabb centruma lett, de a XVIII. század során a karteziánizmust lassan, észrevétlenül egyre inkább átszőtték a felvilágosodásra jellemző empirista-experimentális tanokkal, így a XVIII. századi Debrecenben nagyon eredeti Musschenbroek, s’Gravesande, Chr. Wolff és Newton tanaira hivatkozó oktatási rendszer alakult ki, melynek legkiválóbb képviselői *Maróthi György* (1715–1744) és *Hatvani István* (1718–1786) voltak. Erről a debreceni természettudományos oktatási rendszerről Jakucs István és Zemplén Jolán kutatásaiig inkább csak legendákat tudtunk, a Habsburg elnyomás következtében ugyanis a Kollégium professzoraitól nagyon kevés jelent meg nyomtatásban. Jakucs és Zemplén a diákok kéziratban fennmaradt jegyzetei s egykori debreceni diákok később készített jegyzeteinek átvizsgálása alapján definiálni tudták azt a környezetet, amelyből a különböző szerzők által annyira ellentétesen megítélt XVIII. századi debreceni természettudományos oktatás kinőtt.

Az erdélyi iskolákban és Sárospatakon, ahol a karteziánizmust hamarabb legyőzték, ill. ahol soha nem volt olyan erős, hamarabb tért hódítottak a XVIII. századi fizika

experimentális-empirista irányjai, mint a karteziánizmushoz ragaszkodó Debrecenben.

Már a sárospataki kollégiummal Gyulafehérvárra menekülni kényszerült (1671) *Pósházi János* (1628 [1632]–1686) éles kritikával illette Descartes fizikáját, s atomizmusra építő eklektikus természetfilozófiája nyitott volt az új experimentális irányzatok felé. Pósházi gyulafehérvári utódja, *Kaposi Juhász Sámuel* (1660–1713) – amint azt kéziratban fennmaradt szép jegyzetei tanúsítják – lényegében ezt a tradíciót követte. A karteziánus fizikát és az új kísérleti fizikát egyesíti *Tőke István* nagyenyedi professzor „*Dogmatikus kísérleti fizikája*” (1736), az első magyarországi kísérleti fizika tankönyv. Tőke kísérletezett előadásain is, de ekkor ez a kísérleti oktatás már nem új Magyarországon, mert Patakon már *Simándi István* (1675–1710) kísérleti fizikát tanított a XVIII. század elején.

Mégis „a XVIII. század oktatása bizonyos szempontból *vijszaesés* a XVII. századéhoz képest. Úgy kell ezt értenünk, hogy míg a XVII. században a protestáns iskolákban, Gyulafehérváron, Eperjesen, Sárospatakon stb. a leghaladóbb természetfilozófiát tanították, amely végső soron a század végén, illetve a század elején a relatíve leghaladóbb karteziánus természetfilozófiában kulminált, a XVIII. század túlnyomórészt ragaszkodott *ehhez* az örökséghez, esetleg ennek wolffiánus változatát tette magáévá. Csak a század végén, vagy legalábbis annak második felében jelenik meg a newtoni fizika, tehát a fizika szabadságharca, leválása a filozófiáról és önálló szaktudományként való létrejötte – legalábbis a protestáns főiskolákat tekintve – majd egy évszázadig tart.”

A század közepétől kezdve fokozatosan a jezsuita főiskolák kerülnek a természettudományos oktatás élére. Mária Terézia 1753-as rendelete után a nagyszombati egyetemen kitűnő karteziánus és félkarteziánus fizikatankönyvek egész sora jelenik meg, melyek már mind legalább említik a newtoni fizikát.

„Alig telik el néhány esztendő, és megjelenik Magyarországon a newtoni fizika is, egyelőre annak egyik szélsőséges, a *Boscovich*-féle változatában.”

Boscovich követői: *Makó Pál* (1724–1793) és *Radics Antal* (1726–1773) nagyszombati, majd a jezsuita rend feloszlata és az egyetem Budára való költöztetése után az új egyetem professzorai, már a kor színvonalán álló, kitűnő tankönyveket írnak. Kiváltképpen Makó Pál tankönyvírói munkássága fontos, nemcsak a nagyszombati, ill. budai, hanem a bécsi egyetem fejlődése szempontjából is. Az ő könyveivel jelenik meg nálunk az újkor hatalmas vívmánya, a matematikai fizika. De az is nagyrészt Makónak köszönhető, hogy a XVIII. századi fizika jellegzetes kísérleti diszciplínája, az elektromosság tan viszonylag korán és széles körben

keltett érdeklődést Magyarországon. Írt is Makó egy, a maga korában igen kedvelt kis könyvet „*A mennykőnek mivoltáról és eltávoztatásáról*”, amelyet Révai Miklós fordított magyarra. A fordító ajánlásából a magyarul írás iránti ugyanaz a lelkesedés csendül ki, mint a XVIII. század minden magyar nyelvű fizika-könyvéből...

Révai lelkesedéséből azonban nemcsak erre a fordításra telt. Ő is foglalkozott egy tudós társaság felállításának gondolatával, és 1784-ben egy »plánomot« terjesztett fel erre vonatkozólag II. Józsefhez... A magyarországi természettudomány ügye most a magyar irodalom, nyelv és társadalmi haladás ügyével forr össze. Olyan egyszerű népszerűsítő könyvektől, mint *Szőnyi Benjámint* (1717–1794) hódmezővásárhelyi lelkész „*Gyermekek fizikája*” (1774) az olyan részletes és a kor színvonalának megfelelő munkáig, mint *Varga Márton* (megh. 1818) „*A gyönyörű természet tudománya*” (1808) nagy utat kellett megtenni.

„Az, amit Apáczai 1655-ben elkezdett, amit utána olyan kevesen folytattak, végre beteljesül Varga Márton háromkötetes munkájában. Létrejön magyar nyelven, korszerű feldolgozásban a teljes magyar nyelvű természettudomány.” Létrejött az az alap, „amelyre felépülhetett egy olyan fizika, amely már nem a latin iskolát végzett kevesek sajátja, amelyben az anyanyelven lehet gondolkozni, következtetni, és így eredeti alkotásokat létrehozni”.

A két kötet hatalmas, részben kéziratos és itt először publikált anyagot sűrít. A kép, melyet a magyarországi fizika és fizikaoktatás megszületéséről rajzol, nemcsak teljesen új, felfedezésszámba menő, hanem igen jól dokumentált is. A magyar szellemi élet olyan fontos s eddig jórészt ismeretlen területét tárja fel, hogy kívánatos lenne rövidített, népszerű formában való kiadása is.

ZEMPLÉN JOLÁN: A FIZIKA TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON²⁰⁹

Zemplén Jolán két könyve: *A magyarországi fizika története 1711-ig*²¹⁰ és *A magyarországi fizika története a XVIII. században*²¹¹ régi hiányt pótol a magyar történetírásban. Annyit s oly sokféleképpen írtak már irodalmunkról, az utóbbi évtizedek munkája nyomán elég részletes képünk van a magyarországi képzőművészetek és zene történetéről is, a magyarországi orvostudomány történetéről pedig Weszprémi István, Linzbauer Xavér Ferenc, Győry Tibor, legfőképpen pedig Magyary-Kossa Gyula klasszikus műveiből könnyen tájékozódhat az érdeklődő. Ezekhez fogható megbízható és könnyen áttekinthető összefoglalás a magyarországi természetfilozófiai-fizikai fejlődésről Zemplén műveig nem volt. A két könyv Jakucs István és Zemplén Jolán sok éves munkája nyomán részletes, pontos képet rajzol az ország szellemi életének fontos fejezetéről.

Mint minden művelődéssel összefüggő jelenség, a fizika is azzal kezdődik Magyarországon, hogy „az a rövid kulturális fellendülés, amelyet Mátyás király uralkodása alatt láttunk, halálával véget is ért. A mohácsi vész és Buda elfoglalása...” Már ebből elkészülhetünk rá, hogy Magyarországon a fizika története is, akár az irodalomé, más lesz, mint egyebütt. A három részre szakadt országban a fizika és természetfilozófia (a kettő akkor még nem választható el egymástól) a nevelésen keresztül harci eszközzé válik az egymással szemben álló felek kezében. A természettudományos irodalom először az erdélyi és felvidéki szász és sváb városokban jelenik meg. Honterus János (1498–1549), akit Luther „Magyarország apostolának” nevezett, hosszú németországi tanulmányút után 1533-ban tért haza Brassóba, ahol lelkészként működött. Ő alapította a brassói könyvtárat, gimnáziumot, s az első nyomdát Erdélyben. Tevékeny, tájékozott, benne él egy nagy közösségben: a német városok lutheranizmus által most már ideológiailag is összekovácsolt világában. Brassó, Nagyszében, Lőcse, Eperjes, Késmárk, Pozsony mind szinte szomszéd városai Wittenbergának és Jénának. Fröhlich Dávid (1600–1648), Czabán Izsák (1632–1707), Bayer János (1630–1674), Graff András, Schnitzler Jakab (1636–1684) mind ugyanannak a

²⁰⁹ Forrás: Vekkerdi László: A fizika története Magyarországon. = Valóság 8 (1965) No. 8. pp. 96–100.

²¹⁰ M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp., 1961. Akadémiai Kiadó. 317 p.

²¹¹ M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. A fizika szaktudományá válik. Bp., 1964. Akadémiai Kiadó. 495 p.

lutheránus skolasztikának képviselői, melyben oly jól megfér egymás mellett babona és tudás, praktícizmus és teoretizálás, empirizmus és legdogmatikusabb arisztotelianizmus. A „Wittenbergben feltétlenül kötelező vallásos kiindulás szerint a fizika célja elsősorban Isten mindenhatóságának megmutatása”. A leghíresebb, a német világban mindenfelé nagyhatású wittenbergi professzorok, Sennert és Sperling „még nem akartak Arisztotelésszel végleg szakítani, csupán a fizika és kémia fejlődését akarták egészségesebb, eredményesebb útra terelni: Antiperipatetikus híruk nagyobb volt, mint valódi Arisztotelész-ellenességük.”

Egészen más világ a kálvinista fizikai könyvek és értekezések világa. Elsősorban rájuk érvényes az, amit a szerző általában a protestánsokra ír:

„Az új színek és árnyalatok csak a protestánsoknál jelennek meg, ők a kartézianizmus első képviselői is. Bár a vallásos mez még az egész század folyamán megmarad, náluk mégis valamivel könnyebben törnek utat az új gondolatok. Ők végzik el az ideológiai előkészítésnek azt a munkáját, amelynek gyümölcseit a következő században éppen a jezsuita magyar fizikusok aratják le elsősorban, amikor szinte száznyolcvan fokos fordulattal a természettudományos haladás élére állnak.”

A kálvinisták helyzete sokkal nehezebb volt, mint a lutheránusoké. Igaz, hogy ők is egy nagy nemzetközi szervezet tagjai voltak, de az internacionális kálvinizmus, éppen, mivel a lutheránizmussal szemben valóban és őszintén nemzetközi volt, sokkal kevésbé védett, mint a németek vallása. A kálvinista prédikátort legfeljebb holland kollégái ha védték, de Hollandia majdnem olyan messze volt tőlünk, mint az Isten. A „két pogány”, török meg német közé szorultan üldözött prédikátor, meg az urak által rútul meggyötört és cserbenhagyott magyar nép a XVI. században egymásra talál. S a csoda, amit nem tudott létrehozni Mátyás humanizmusa, megszületik a sír szélére kergetett nemzetben:

„Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon – írja Sylvester János a század negyvenes éveiben –, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta verssort tud írni görög és római mértékre.”

És aritmetikát, amely nem véletlenül jelent meg *Debrecenben* 1577-ben.

„Tudományos, népszerűsítő, művelődéstörténeti jelentősége mellett igen fontos ez a könyv a tudományos nyelv megteremtése szempontjából. A szerző nehézségekkel

találta itt szemben magát, melyek még a XIX. század első felében is mutatkoznak, és amelyekkel a fizikus szerzőknek éppúgy meg kellett küzdeniük, mint a matematikusoknak... Az ismeretlen szerző mindenesetre kiválóan megfelelt feladatának, és sok ma is használt kifejezést alkotott a latinok helyett.”

A XVI–XVII. századi magyar kálvinizmus ereje lelkipásztor és nép, tanító és tanítványok egymásrautaltságában és egymást vállalásában van. A magyar hitújítás egyet jelentett a magyar nyelv fölfedezésével. Többek között ezért sem véletlen, hogy éppen Descartes-hoz kapcsolódik, aki hazája, Franciaország nyelvén teremti meg az új tudományt. A magyar kálvinizmusnak csak érzelmi hátterét adta Kálvin, tartalmát, lényegét, értelmét a kartéziánizmusból kapta, attól a perctől kezdve, amióta a Hollandiába járó magyar diákok találkoznak a Hollandiában élő nagy francia tanításaival. Ettől a perctől kezdve azonban tragikus hasadás gyengíti meg a magyar reformátusságot: kitör a harc a kálvini dogmatikához ragaszkodó papi ortodoxia és az értelemre és érthetőségre apelláló kartéziánus irány között. A XVII. század s az egész magyar történelem egyik legnagyobb magyar gondolkozója, Apáczai Csere János (1625–1659) ennek a küzdelemnek az áldozata. S majdnem belepusztult az az egész, néppel és értelemmel egybeforrott kálvinizmus is, melynek Apáczai legöntudatosabb és legtragikusabb sorsú képviselője volt. Ha nincs Debrecen, ahol a kereskedelemből és kézművességből meggazdagodott polgárság körében gazdasági alapot talál a magyar művelődés ügye, Apáczaival együtt nagy vállalkozása is elveszett volna.

Debrecen fogadja be 1660-ban a törökök által elfoglalt Nagyváradról menekülni kénytelen Martonfalvi Györgyöt (1635–1681), Apáczai lelkes hívét, aki Hollandiát járt kartéziánus professzor társaival, Szilágyi Tönkö Mártonnal (1642–1700), Komáromi Csipkés Györggyel (1628–1678) és Lisznyai Kovács Pállal (1630–1693) virágzó főiskolává alakítja a Kollégiumot. Az iskolát olyan polgárok segítették, mint Debrecen város tudós főorvosa, a sok földet bejárt Huszti Szabó István (1671–1704?). Debrecenben jelent meg „az első teljes kartéziánus fizika Magyarországon”, Szilágyi Tönkö Mártoné, 1678-ban. A könyv „a kor viszonyai között igen jó tankönyv volt, sokáig tanítottak is belőle Debrecenben”. Utal már a fizika legújabb eredményeire is (elektromosság), és említi Galilei mechanikáját, noha mint szigorú kartéziánus, nem követi.

„A századvégi Debrecenre és Szilágyi Tönkö könyvére jellemző, kik írták a szokásos üdvözlő verseket... Köleséri Sámuel, Pápai Páriz Ferenc és Martonfalvi György, azaz a XVII. század legkiemelkedőbb tudósai adnak itt egymásnak találkozót.”

A többi református iskola, nem állván mögötte a debrecenihez hasonló gazdag és értelmes polgárság, felőrlődött a némettel, törökkel, tatárral, kálvinista ortodoxiával vívott egyenlőtlen küzdelemben. Csak a Rákócziak által támogatott sárospataki főiskolán virágzik rövid ideig, II. Rákóczi Ferenc alatt kiváltképpen, a fizikaoktatás. A fejedelem a főiskola kitűnő fizikatanárának, Simándi Istvánnak (1675–1710) nagy patrónusa volt, s még előadását is meglátogatta. Simándi kezdette el nálunk, Hollandiával egy időben, a kísérleti fizika kísérletek alapján történő oktatását Hollandiából saját maga által hozott eszközökkel. Perjés Géza alapvető kutatásaiból tudjuk, hogy a „kuruc államban” milyen gazdasági, államszervezési, hadászati lehetőségek feszültek s hiúsultak meg. Most Zemplén kutatásai nyomán fény derült a kuruc állam oktatási és tudományos ígéreteire.

A Rákóczi-felkelés leverése utáni fél évszázad fizikaoktatás tekintetében is egyik legszomorúbb korszaka hazánknak. Eddig aránylag nem nagy késéssel, s legalább egy-két helyen az országban mindig követte a fizikaoktatás a Nyugat nagy eredményeit, most menthetetlenül elmarad. Marosvásárhelyen pl. az utolsó jelentős professzor, Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) halála után ötven évig még az ő kéziratos jegyzeteiből tanítottak fizikát, a XVIII. század egyik legkitűnőbb magyar fizikusa, Tőke István enyedi professzor „haladó” és „maradi” nézetek olyan különös keverékéből álló „Dogmatikus-kísérleti fizikát” ad ki 1736-ban, hogy az egyébként nagyon határozottan és biztosan (néha túl biztosan) ítélő Zemplént is ellentmondásokra kényszeríti. (Pl. „A XVIII. században azután a lassan kapitalizálódó világban a természettudományok alkalmazására való törekvés egyre általánosabb, és Magyarországon Tőke István az első, aki – aránylag korai időpontban – ennek a törekvésnek hangot ad.” Pár lappal odább pedig: „Tőkénél talán mégis elsősorban a gyakorlati alkalmazások iránti érdeklődés hiányosságáról lehet szó, mert a legtöbb XVIII. századi magyarországi tudós ennél már messzebbre jut.”) Az ilyen ellentmondások azonban nem Zemplén önellentmondásai, hanem Tőke könyvének, s ezen túl annak az egész különös refeudalizációnak a jellegzetességei, amelyet oly jól ismerünk a XVIII. századi erdélyi irodalom történetéből is. A XVIII. században Erdély felett még inkább megáll az idő, mint Magyarország felett, az uralkodóházzal szövetkezett arisztokrácia a Birodalom e távoli gyarmatában teljes gazdasági pangásra vezető feudális elnyomást tartott fenn.

Nincs meg már Debrecenben sem a tudomány életéhez elengedhetetlenül szükséges szabadság. Igaz ugyan, hogy a nagy cívisvárosba legelőször hatol be hazánkban a felvilágosodás fénye, magával hozva jellegzetes reáliák, matematika és természettudományok iránti érdeklődését, s a század közepén Domokos Márton (kb. 1700–1764) főbíró segítségével még egyszer felvirágzik a Kollégiumban a természettudományok oktatása, de II. József

uralomra jutásáig a kegyetlen elnyomás (szívfájdító látvány pl. milyen cinikus közönnyel nézi a kormány az 1738-as nagy pestis alatt a város szenvedését és küzdelmét, ugyanakkor, mikor a sokkal kevésbé sújtott Temesvárnak óriási segítséget küld), azután pedig a várost megosztó harc felvilágosodás és kálvinista ortodoxia között, s az utóbbi győzelme örökre véget vet Debrecen kulturális jelentőségének. Maróthi György (1715–1744) és Hatvani István (1718–1786) utolsó képviselői annak a gyakorlatot és tiszta elméleti megalapozást egyesítő protestáns kartézianus szellemnek, amely alapja volt a kollégium filozófiai-természettudományos oktatásának.

Filozófiai és természettudományos tekintetben ekkorra már elavult a kartézianizmus maga is. Nagyon jellemző az ország fizikai-természettudományos műveltségének fokára, hogy Zemplén a XVIII. századon keresztül végig a Descartes–Newton ellentét mérlegén tudja lemérni fizikai műveltségünk fejlődését, holott Nyugaton már a XVIII. század első évtizedeiben végleg eldőlt a küzdelem a newtoni fizika javára.

Lassan, nagyon lassan, részben a holland kísérleti fizika, részben a Wolff filozófiája által előkészített talajon terjed Magyarországon a newtoni világkép. Zemplén könyvének szakmai szempontból legszebb teljesítményei közé tartozik, ahogyan végigkíséri ezt a kanyargós folyamatot XVIII. századi fizikakönyveinkben, s hogy felismeri, milyen fontos volt nálunk ebből a szempontból a nagy szerb-italiai jezsuita, Roger Boszkovics (1711–1787) munkáinak a hatása. Boszkovics egyike a tudománytörténet-írás által újabban felfedezett nagy tudósoknak. Tudományos jelentőségénél is fontosabb azonban talán az az önzetlen, óriási munkája, melyet az egyház, a különösen a jezsuita rend természettudományos és oktatási kérdésekben vallott elavult nézeteinek reformálása érdekében folytatott. Többek között ő revideáltatta az egyház Galilei-perben elfoglalt szégyenletes álláspontját, s élesen szembeszállt azokkal, akik a XVIII. század közepén a newtoni fizikát az arisztotelészi tradícióval próbálták összeegyeztetni.

A nagy rend a XVIII. század közepéig egyszerre szolgálta az egyházi, főúri és tudományos reakciót. Az 1635-ben létesített Nagyszombati Egyetem feladata is az egyházi és a Habsburg érdekek képviselete, s az itt tanító jezsuitáknak sem az országhoz, sem a természettudományokhoz nem sok köze volt. Igen jellemző a nagyszombati tudomány szellemére, ha az előadott anyagra nem is, Szentiványi Márton (1633–1705) *Miscellaneája* (1689), melyben kritikátlanul gyűjti össze a kor valóban nagy tudományos felfedezéseit és a reneszánsz-tudomány babonáit. A XVIII. század első felében reá támaszkodó nagyszombati jezsuiták tudományos igénye még kisebb, s ugyanez a helyzet a jezsuita akadémiákon, pl. Kassán is, itt 1737-ben jelent meg Akai Kristóf elrettentő butaságokkal teli *Kozmográfia*-ja.

„A dologban nem is annyira az a meglepő, hogy a protestáns főiskolai tanárok kartézianizmusa mennyivel magasabb színvonalat képvisel ugyanabban az időben, hanem inkább az, hogy Akai könyvével körülbelül egy időben, vagy csak kevéssel később jelennek meg olyan könyvek is, mint Kéri Borgia Ferenc mechanikai, fénytani és asztronómiai munkái, amelyek magas tudományos színvonala visszatükrözi a kor legfontosabb elméleti problémáit, és Lipsicz Mihály majdnem teljesen korszerű *Staticája*.”

Ez a két könyv kitűnő jezsuita tankönyvek egész sorát nyitja meg, melynek csúcán Boszkovics egyik legnagyobb követőjének, Makó Pálnak (1724–1793) tankönyvei és kézikönyvei vannak. Makó Pál már európai hírű és méretű tudós, többek között a bécsi egyetem matematikaoktatásának reformja fűződik nevéhez.

„Nyilvánvaló, hogy az eddig ismertetett fizikusok közül Makó a legképzettebb matematikus, és talán nem tévedünk, ha ebben látjuk az okát annak, hogy Makónak az előzőknél csak néhány évvel később írt fizika tankönyve a fogalmak tisztázottságában igen nagy fejlődést jelent az előzőkhöz képest. Ez az első olyan tankönyv, amely már véglegesen szakít a kartézianizmussal, newtoni fizikát ad, sőt annak szélsőséges, Boscovich-féle változatát.”

Makó segített a Ratio Educationis elkészítésében, a jezsuita rend feloszlata, majd az egyetem Budára költöztetése után a magyar felsőfokú oktatás létrehozásán dolgozott.

A XVIII. században már elég sok nemzetközi pályát befutó és hírnévre szert tett magyar természettudóst találunk. Legjelentősebbek közöttük Hell Miksa (1720–1792), Segner János András (1704–1777), Born Ignác lovag (1742–1791), Kempelen Farkas (1734–1804), Pasquich János (1753–1829) és Martinovics Ignác (1755–1795). Ez a névsor, melynél változatosabbat képzelni is alig lehetne, egymagában mutatja milyen szűk ketrec volt a XVIII. századi Magyarország tehetségei számára. A két nagy jezsuita, Makó és Hell egyetemet, ill. csillagdákat szervező munkája nem tudott segíteni az alapvető hibán, az önálló nemzeti élet hiányán. A XIX. század végén megint, akárcsak az irodalomban, előről kellett kezdeni a fizikában is mindent ott ahol a XVII. század végén abbamaradt. S hogy az analógia az irodalommal még teljesebb legyen, sokszor még a szereplők is azonosak. Révai Miklós 1781-ben lefordította magyarra Makó Pál légköri elektromosságról szóló kitűnő kis könyvét. „A fordító ajánlásából a magyarul írás iránti ugyanaz a lelkesedés csendül ki, mint a XVIII.

század minden magyar nyelvű fizikakönyvéből.” Sajnos, lelkesedésen kívül sokszor nincs is semmi más érdeme ezeknek az első magyar nyelvű fizikakönyveknek. Pl. Molnár János bélaforrási apát hat könyve *A természetiekről, Newton tanítványainak nyomdoka szerént... (1777)* teljesen őszintén megvallja, hogy „újság még ez a nyelvünkön; s ezért ama közö mondáshoz tartozandó: Tsekély mindennek a’ Kezdése: mert ki gyalulhatná a’ Magyar szókat egy végben, egy toll-vonással az illy Böltseknek illy felséges rendű elme képeihez?” Érdemes megjegyezni, hogy a prágai egyetem tanára, J. Tessianek 1780-ban már Newton *Principiájának* gazdagon kommentált cseh fordítását adta ki, s a cseh tudománytörténet-írás ezt is „elavultnak” ítéli, hiszen Euler, D’Alembert, a Bernoulliak és Lagrange munkái mellett a XVIII. század végén már csak történelmi jelentősége volt.

Azért idézzük ezt, mert ezen az egy helyen Zemplén Jolán talán túlértékeli a magyar nyelvű fizikai irodalom kezdeteit. És így nem veszi észre azt az óriási különbséget, amely a latin vagy német nyelven írt művek és a magyar nyelven írt „tsekély kezdések” között van, nem *nyelvi*, hanem tartalmi szempontból. Ebben a különbségben egy uralkodói és urai által halálra gyötört nemzet panaszkodik, s még ezt a szerény kezdetet is majdnem megfojtotta a Martinovics per irodalomirtása. Nem a korra jellemzők azok a vidéki vagy falusi parókiákon írott és gondosan kiszínezett ábrákkal ellátott fizikajegyzetek, kicsi városok nyomdáiban néhány példányban nyomott magyar nyelvű, megható fizikakönyvek, nem a korra, amely máshol a Fény százada volt és bármelyik buta német vagy francia polgár városkája akadémiáján keresztül kürtölhette világgá világmegváltó szándékait, nem a korra, hanem erre az irtózatossan visszafojtott magyar életre. Nem lehet meghatódás nélkül olvasni a könyv utolsó fejezetét, amely Varga Mártonról szól, akiről azt sem tudjuk, mikor született, végzett-e teológiát vagy sem, sőt még azt sem, hogy milyen vallású volt, de könyve, *A gyönyörű természet tudománya (1808)* megmaradt, s lemérhetjük belőle; mennyit fejlődött a magyar nyelvű fizika mindennek ellenére Molnár János könyve óta. Zemplén hosszan idéz a könyv előszavából.

„Használni igyekeztem, az bizonyos. Nemzetem díszé ditsósége, java, a vallásra való buzdítás voltak fő ösztönim, az erköltsök jobbítgatása, hogy nem deákul, melly kevesebbe került volna, hanem magyarul írtam. Megmutattam, hogy anya nyelvünk ereje megbírja a Filozofiát, hogy lehet Fisikát olly tökéletesen rajta írni, mind a deák oskolás könyveink vannak... Vajha szerentsés lennél már Nemzetem egy olly tudós társasággal, mellynek ítélete a sok tzivakodásnak nyakát törné, s a hasznosan oktató tudósídat véled megesmértetné! Várjunk, talán megvigasztallya ezzel is nem sokára a Magyarok Istene Literaturánkat.”

Az elfogulatlan olvasó nagy és jóleső meglepődéssel csukhatja be a két hatalmas anyagot, munkát magába sűrítő könyvet: gazdagabbak lettünk valamivel, amiről azt hittük, hogy beszélni sem érdemes, a magyar fizika történetével. Hozzá az ízlésesen és nagy gonddal válogatott sok faksimile és könyvcímlap szinte látható közelbe segít hozni a tárgyalt korokat. Magyarország történetének immár szerves része a magyar fizika története, ezt a két könyvet legalább annyi embernek el kell olvasni mint ahányan irodalomtörténeteinket olvassák. Jó lenne, ha a kiadó, rövidítve, *olcsóbb* kiadásban is forgalomba hozná ezt a két pompás könyvet.

ÖNKÉNY ÉS ÉRTELEM

A hazai ismeretterjesztést előkészítő tudományos törekvések és gazdasági tényezők a XVIII. században²¹²

Ő hercegségek, excellenciájok, nagyságok, tekintetességek fővel-lábbal bukdosnak hibáikba. Az embert a csalja meg, hogy okoskodásának széles kiterjedését látván, abban veszi magát nagynek, és erkölcsérül, természetinek sok ízben nevetséges gyengeségérül efelejtkezik... Az értelemnek kell valóságos erejére jutni, hogy valaki tettének alávalóságát egész sundaságában láthassa és másszor elkerülhesse.

Bessenyei György: A bihari remete

Elképzelhetetlen pusztulást okozott hazánkban a törököket kiűző hosszú hadjárat, s nyomában az önállóságért vívott véres küzdelem. Megyényi területek néptelenedtek el, országrészek váltak mocsárrá és kietlen pusztasággá, ahol csak elvétve, erdők-lápok védelmében bitangolt néhány ügyel-bajjal megmentett barom.²¹³ A messze földön híres marhakereskedelemnek – ami még a török uralom alatt s ellenére is virágzott – nyoma sem maradt, az Alföldre néző hegyek szelíd lejtőin csak hervadoztak a nemrégiben még távoli piacokra jó borokat szállító szőlők.²¹⁴ S mintegy a pusztítás betetőzéséül, 1708-tól 1711-ig szörnyűséges pestis grasszált szerte az országban, megszedvén a vámot emberéletekben ott is, ahová a hadak nem jutottak el. Elvérzett, kiéhezett, elszegényedett és barbárságba süllyedt ország hevert a XVIII. század, a „fények” századának küszöbén. De alig fél évszázad múlva, a hetvenes-nyolcvanas években egy népes, viszonylag nagy s élénk városokkal megtűzdelt, hellyel-közzel már szinte gazdag, s műveltsége csúcsain Európával egyszerre lépő Hungária lepte meg a mind gyakrabban értevéző nyugati utazókat.

²¹² Forrás: Vekkerdi László: Önkény és értelem. = Valóság 19 (1976) No. 4. pp. 62–73.

²¹³ Hankó Béla: A magyar szarvasmarha egykori gazdasági jelentősége. = Debreceni Szemle 9 (1935) pp. 233–245.; uő.: A magyar háziállatok története ősidőktől máig. Bp., 1954.; Zoltai Lajos: Debrecen 200 év előtt. Gazdaságtörténelmi adatok. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9 (1902) pp. 1–29.

²¹⁴ Gecsényi Lajos: Városi és polgári szőlőbirtokosok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. = Agrártörténelmi Szemle 14 (1972) pp. 340–352.; Herczegh Mihály: A bortermelés és hazai fejlődése. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1 (1894) pp. 125–135.; T. K.: Borkivitelünk Lengyelországba 1711–35-ig. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7 (1900) pp. 282–284.

A kettő annyira különbözik, hogy modern történetírásunk nem is igen akarta elhinni a XVIII. század eleji szemtanúk és összeíró-biztosok gyászos hangú jelentéseit. Annál kevésbé, mert a honi történetírás hagyományaiban a (szerintük látszólagos) demográfiai, gazdasági és kulturális megerősödés fél évszázada kegyetlen gyarmati kizsákmányolás időszaka volt: az osztrák „kamaralizmus” – a századvég és a századforduló liberális történészei szemében vörös posztónak számító „merkantilizmus” elkésett és végletekig bürokratizált válfaja²¹⁵ – gonosz, elavult és rafinált pénzügyi, kereskedelmi és iparpolitikai módszerekkel sanyargatta Magyarországot és Erdélyt, valósággal kifosztotta az osztrák–cseh örökös tartományok fölvirágoztatása érdekében. S nyilván csak azért nem sikerült teljesen tönkretennie, mert az ország emberi és gazdasági ereje a XVIII. század első évtizedeiben sem állott olyan mélypontra, mint a korabeli jelentések alapján néhány régebben élt történészünk – elsősorban Acsády Ignác – hitte. Az osztrák „kamaralizmus” kiszípolozó módszereinek föltárásával párhuzamosan szükségképpen megindult a XVIII. század eleji pusztulás kvantitatív historiográfiai revíziója.²¹⁶ Talán tudat alatt, de igen erősen támogatta ezt a törekvést a honi történetírás krónikus „német-minta” keresése is: Németországnak a harmincéves háború után másfél évszázadra volt szüksége akkora emberi, gazdasági és szellemi regenerációhoz, amekkorát alig fél évszázad alatt a magyar elért, ha a kezdetekor feltételezett mélypont igaz.

Márpedig ez a mélypont, ha abszolút számok tekintetében talán nem is, de lényegében igaz. Acsády Ignác aligha túlzott, amikor az 1720-as összeírást ismertetve megállapította, hogy „a XV. században, Hunyadi Mátyás fényes uralkodása végén a magyar gazdasági élet sokkal fejlettebb volt, mint a passzarovici béke idején, mert a közbeeső harmadfél században a magyar föld három világrész népözönének szolgált örökös csatateréül”.²¹⁷ Viszont az is igaz, hogy a bécsi udvar, ha olyan tökéletesen nem is szípolozta ki az országot, mint történetírásunk liberális hagyománya hitte, gazdasági fejlődését, legalábbis a mai értelemben, semmiképp sem segítette. És az is bizonyos, hogy ha a bécsi udvar gazdaságpolitikája nem is

²¹⁵ Napjainkban kezdik csak a technikátörténészek újra felfedezni a „kamaralizmust” és J. J. Bechert. Pedig már a századvégi történetírás is tisztában volt jelentőségével. Vö.: Lengyel János: Beer könyve Mária Terézia és II. József kereskedelmi politikájáról. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6 (1899) pp. 155–172.; Takáts Sándor: Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6 (1899) pp. 343–367.; Tömören, kitűnően összefoglalta a kérdést Benkő Samu: A gazdasági eszmék néhány forrása Erdélyben a XVIII. században. In: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. Kriterion. pp. 29–53.; A kamarai ügyintézés kérdéséről lásd: Paulinyi Oszkár: A bizottsági ügyvitel rendszeresítése a magyar udvari kamaránál (1749–1772). = Levéltári Közlemények 33 (1962) pp. 15–26.; uő.: A magyar kamara városi bizottsága 1733–1772. = Levéltári Közlemények 34 (1963) pp. 33–46.; Az idézett munkákból egyértelműen kiderül, hogy a kamerális tudomány önmagában egyáltalában nem tekinthető afféle minden technikai és gazdasági elmaradottságot magyarázó bürokratikus bűnbaknak, aminek – részben kétségkívül Eckhart Ferenc fundamentális tanulmányainak félreértése nyomán – hiszik.

²¹⁶ Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957. Közgazdasági és Jogi Kiadó. pp. 145–199.

²¹⁷ Acsády Ignác: A magyar gazdasági élet 1720-ban. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1 (1894) pp. 47–59.

volt az a minden haladástól mereven elzárkózó „kommerciális kameralizmus”, aminek gazdaság- és technikatörténészeink hiszik, ésszerűség és hatékonyság tekintetében mindenképpen elmaradt nemcsak a Nyugat, de még a többi környező „felvilágosult abszolutisztikus” államok gazdasági elevevése mögött is. Mitől népesedtek hát be alig ötven év alatt a kihalt földek, hogyan regenerálódott s fejlődött fontos gazdasági tényezővé a marha-, juh- s disznóállomány, hogyan szerezte vissza régi hírnevét – ha nem is régi piacait – a magyar bor, mitől erősödött meg a honi méhészkedés, hogyan tett szert világgazdasági fontosságra a honi réz és higanybányászat,²¹⁸ hogyan alakulhatott ki hazánkban az új, racionális agrotechnika olyan forradalmi gócpontja, mint Tessedik Sámuel szarvasi kísérleti telepe,²¹⁹ milyen erő hajtotta diákok százait külföldi egyetemekre s mi szögezte a tudósokat – tucatjával – választott tudományuk mellé, hogy ott (olykor emberfölötti erővel és elszántsággal) kitartsanak, s szerencsésebb helyzetben dolgozó társaikéval fölérő eredményekre jussanak? S honnan termettek azok az orvosok, mérnökök, jogászok, írók, akik a hetvenes-nyolcvanas években már a maguk tán kicsiny, de jól látható mécsesével világítanak az európai „fények” nagy harmóniájában? Ha van gazdasági és művelődési „csoda” a XVIII. században, hát ez a gyorsan fölfelé ívelő magyar fejlődés az. De ez az ív annyira általános európai pilléreken nyugszik, hogy nélkülük jóformán még csak le sem írható. A magyar XVIII. század aligha közelíthető meg honi vagy monarchiai nézőpontból.

A demográfiai ugrás, az ország népességének fél évszázad alatti (legalább) megkettőződése akkor értékelhető igazán, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanezen idő alatt a német–római birodalom népessége még kétszeresére sem növekedett, Franciaország és az Egyesült Királyság lakossága csak 20–25 százalékkal szaporodott, az itáliai államoké, Spanyolországé és Portugáliáé még ennyivel sem, Hollandiáé és Lengyelországé pedig jóformán alig emelkedett,²²⁰ s mégis: Magyarországon a XVIII. században semmivel sem voltak gyakoribbak és szörnyűbbek az éhínségek, mint egyebütt Európában, a legfejlettebb államokat, Angliát és Franciaországot is számítva.²²¹ Ellenkezőleg, időnként még valami szerény mezőgazdasági jólét jelei is észlelhetők. Az Udvari Kamara jelentései – amint már Eckhart Ferenc²²² figyelmeztetett rá – gyakran említik leplezetlen irigységgel a sorozatosan

²¹⁸ Takáts Sándor: Két világkereskedelmi cikkünk a 18. században. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 10 (1903) pp. 97–152.

²¹⁹ Vö.: Wellmann Imre: Tessedik Sámuel. Bp., 1954. Művelt Nép. 135 p.

²²⁰ Chaunu, Pierre: La civilisation de l'Europe des lumières. Paris, 1971. 12. ábra

²²¹ Braudel, Fernand : Civilisation matérielle et capitalisme. XVe–XVIIIe siècle. Paris, 1967. p. 56.; vö.: Tanashill, Reay: Food in history. London, 1973.

²²² Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. Budavári Tudományos Társaság. p. 138.: „Annak az éber figyelemnek és féltékenységnek, mellyel Bécsben hazánk gazdasági fejlődését kísérték, köszönhetjük, hogy Magyarország külkereskedelméről évtizedekkel előbb készültek statisztikai kimutatások, mint az örökös tartományokéről.” Uő.: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon

„aktív” (azaz az előző évhez képest nagyobb exporttal záró) magyar kereskedelmi mérleget, s ez az emelkedő kivitel természetesen kizárólagosan a mezőgazdasági termelés emelkedésének volt köszönhető, főleg a hizott ökör, a sertés, a birka, a bor kivitelének.²²³ A gabona²²⁴ csak a század második felében kezd jelentősebb tételként szerepelni, s csak a századvégi és XIX. század eleji háborús konjunktúra idején válik nagyon fontossá. A század végén növekszik a dohánytermelés is, kivált amikor az amerikai függetlenségi háború miatt az olcsó virginiai dohány Európába hozatala szünetel.²²⁵ Állandó tételként szerepel viszont az exportban a XVIII. században végig – ha kisebb s erősen ingadozó értékkel is – a méz és a méhviasz, a gyapjú, a hal és vad, a hamuzsír (szóda). A behozatal fő tételei különféle eszközök, faárúk, szövetek, selymek, ruhaneműk és fűszerek.

A gondosan vezetett export-import jegyzékek persze csak egy részét tükrözik az ország termelésének és áruigényének; az itthon, helyben elkélt termékek mennyisége soha nem került följegyzésre. Pedig ez képviselte a lényegesen nagyobb s fontosabb részt. Az akkori Európában különben ez volt a szabály; még az olyan nagy világváros is, mint Párizs, elsősorban helyi piacként funkcionált. Hatalmas gyomor volt, ahová naponként áradt a környékről a friss hús, hal, zöldség, s alig valamivel távolabbi környékről szereztek be a mindennapi kenyérhez a rozsot és búzát. A távolsági kereskedelem néhány városban néhány ember foglalkozása volt; Magyarországon a XVI–XVII. században Debrecen leggazdagabb polgárai közvetítették az árut a Balkán és a Baltikum, Moldva és Augsburg között. A XVIII.

1780–1815. Bp., 1958. Akadémiai. Eckhart Ferenc ebben a két alapvető könyvében részletesen föltárja a circulus vitiosus: a bécsi udvar nem hajlandó megszüntetni vagy akárcsak enyhíteni a kereskedelmi tilalmakat addig, míg a magyar nemesség nem hajlandó adózni; azonban úgyszólván ez az egyetlen dolog, amire a magyar nemesség semmi áron sem kapható. S bár egyértelműen a bécsi udvar merkantilizmusát és magyargyűlöletét teszi felelőssé a gyarmatosításért, azt is megmutatja, kivált a második könyvében, hogy a magyar nemesség is ragaszkodott – adómentessége érdekében – hozzá.

²²³ A legfontosabb adatokat Eckhart Ferenc közli idézett két könyvében. S ma is fontos kiegészítésül szolgálnak a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében közölt ki- és beviteli forgalmi adatok. Ezekből a táblázatokból néhány kiviteli sor a század közepén, forintban:

	gabona	marha	birka	disznó	bor	gyapjú
1733	699690	1560162	113717	97779	596233	143086
1735	437846	1275841	128455	106348		164370
1736	110047	1540993	154704	202996	901554	120309
1737	725312	1569967	142944	210408	665400	163875
1738	542713	1447399	118760	60830	808422	105993
1741	650266	1552104		75223	143503	158515

Darabszám szerint a marhakivitel évi 50–60 ezer körül mozgott, a behozatal – főleg Erdélyből, amit aztán hizottan hajtottak tovább – 10 ezer körül.

²²⁴ Vö.: Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában 1550–1850. 1. rész. Zimányi Vera: A források. = Agrártörténelmi Szemle 10 (1968) pp. 39–42. + 2. rész. Makkai László: Az allódiomok gabonatermelése. = uo. pp. 45–69. + 3. rész. Kirilly Zsigmondné: A jobbágyság gabonatermelésének vizsgálata maghozam szempontjából. = uo. pp. 70–77.; Orosz, István: Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1849. = Agrártörténelmi Szemle 13 (1971) Suppl. pp. 1–24.

²²⁵ Takáts Sándor: A dohány elterjedése és az első dohánymonopólium hazánkban. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 5 (1898) pp. 51–78, 121–145.

században azonban ez is véget ért, „a Mária Terézia által életbe léptetett: vámpolitika, amely – írja *A civisek világában* (Bp., 1973) Balogh István – Magyarországot és az örökös tartományokat vámhatárral zárta el a külföldtől, egy emberöltő alatt megtette a hatását. A kereskedelmet ugyan nem szüntette meg, de a régi, a Balkánig és a Keleti-tengerig érő kapcsolatokat megszakította. A legtávolabbi szálak sem nyúltak messzebb Bécsnél és Sziléziánál. A debreceni kalmárok üzletfelei Ausztriában, Morvaországban és a felvidéki városokban éltek. Bécsből jött a gyarmatáru és a luxuscikk, Morvaországból a posztó, a Felvidékről a vászon.” De semmit sem csökkent, inkább végig növekedett a XVIII. században a híres debreceni vásárok forgalma s eleve sége, bár a század második felében s kivált a század vége felé egyre jobban túlszárnyalják a pesti vásárok. Debrecenhez, Pesthez s Budához fogható kereskedelmi centrum a XVIII. században nincs is több az országban, de a Duna mentén – és segítségével – Pozsony, Győr, Komárom és Újvidék is országos kereskedelmet bonyolít; Sopron, Nagyszombat, Eger, Kassa, Besztercebánya, Eperjes, Szatmárnémeti, Nagykároly, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben, Brassó, Temesvár, Szeged, Szabadka, Pécs, Székesfehérvár pedig – hogy csak néhány fontosabb helyet említsünk – élénk helyi adás-vevés központjai. S a nagyobb központok körül s között kisebb városkák helyezkednek el, s az így keletkező városhálózat ugyanolyan jellegű ember- és árumozgás előidézője, mint amilyent Braudel írt le s elemzett az ipari forradalmat megelőző Európa fő jellemzőjeként. Ez a városhálózat az, ami igazában számít; néhány nyugat-európai nagyváros ugyan erősen kiugrik belőle – világvárossá növekszik, s ez országnyi piacokat kényszerít maga köré és alá – de Nyugat- és Közép-Európát államokra szabdaltságában egyetlen gazdasági és kulturális földrésszé városok hálózata szövi. „A fények Európájának – erősíti meg Braudel elemzését Chaunu is – a városok az előjogokkal kitüntetett laboratóriumai. A városok növekedése tehát fundamentális fontosságú tényező.”²²⁶ A városok növekedésének s életének legfőbb alapja azonban az autonómia, az önkormányzat, a polgárok kollektív szabadsága. Ez persze – a város helyzetétől s erejétől függően – igen különböző fokú s jellegű lehetett, Nyugaton is, nálunk is egyaránt. Eger például a XVIII. század második felében elsősorban egy erős egyházi fejedelem székvárosa, s így az uralkodóház engedelmes eszköze,²²⁷ Debrecen ellenben, maga megett a hajdúvárosokkal s a nemzetközi kálvinizmus szellemi s részben anyagi

²²⁶ Chaunu id. műve p. 371.; vö.: Heckscher, Eli F.: *Mercantilism*. London, 1955. (C 1931). A honi városhálózatra lásd: Makkai László: *A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata*. Bp., 1963.; Thirring Gusztáv: *Városaink lakosságának kereseti viszonyai a XVIII. század második felében*. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8 (1901) pp. 129–182.; Takáts Sándor: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 7 (1900) pp. 97–122, 145–176, 192–222, 241–273, 289–319.; Karlovsky Endre: *Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben*. Gróf Haugwitz és Procop egykorú jelentése nyomán. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4 (1897) pp. 201–240.

²²⁷ Vö.: Breznay Imre: *Eger a XVIII. században*. 1–2. köt. Eger, 1933–1934. Egri ny. 288, 336 p.

támogatásával, bátran – és olykor sikeresen – próbált szembeszállni még a bécsi udvarral is.²²⁸

Állam és városok érzékeny és számos tényezőtől függő egyensúlya határozta meg azt a gazdasági és kulturális keretet, amely a XVIII. század európai fejlődésének mindenütt háttéréül szolgált. Igazán naggyá a város mindig s mindenütt lassan növekedett, s csak az állam aktív közreműködésével. Hiszen az ipari forradalomig minden rendű és rangú város elsősorban piac volt, amelyik elfogyasztotta egy kisebb-nagyobb környék mezőgazdasági fölöslegét, de erősen növekedni s gazdagodni mindig csak a távoli városokkal s tájakkal szőtt kapcsolataiból tudott. S ehhez előbb-utóbb óhatatlanul az állam segítsége kellett. Mindig is így volt ez Európában, amióta az itáliai városállamok rendszerében létrejött a későbbi fejlődés kicsinyített modellje, a XVII. és XVIII. században azonban megpróbálták ésszerűsíteni és elméleti keretek közé foglalni állam és városok, hatalom és kereskedelem ezerarcú ezerfelé ágazó problematikáját. A sokféle változat közül két nagy elméletcsoport emelkedett ki: az egyik különféle rendszabályok és védővámok rendszerével vélte fokozatosan és folyamatosan meggazdagíthatónak az államot; a másik az állam teljes tekintélyével – ha kell, haderejével – támogatott szabadkereskedelemben (ami persze egyáltalában nem azonos a szabadversennyel) gyanította a minden bajra jó orvosságot. A két, látszólag homlokegyenest ellentétes szemlélet sokkal inkább rokon, mintsem képviselői – s később a történészek – hitték, s nemcsak hatásuk tekintetében – hiszen szabadkereskedelmet védő angol hadihajók nyilván fölértek Mária Terézia legszigorúbb védővámjaival hanem céljukban s alapirányukban is. A szélsőségesen protekcionista, „merkantilista” álláspontot képviselő gróf Hatzfeld és a szabadkereskedelemért következetesen – s olykor nem is eredménytelenül – síkraszálló gróf Zinzendorf egyformán Bécs – és kisebb mértékben Prága – gazdasági hegemoniájáért küzdött; a Monarchia akkori két igazán nagy városát akarta erősíteni azzal, hogy a lehető legnagyobb városhálózatból táplál belé energiát – az állam hatalmával. Főváros-állam-város-hálózat bonyolult egyensúlya és többszörös dialógusa rejlik a „kamaralista” és a „fiziokrata” elméletek mögött egyaránt; ez az egyensúly formálta a XVIII. századi Nyugat-Európát, a „fények” Európáját gazdasági és szellemi tekintetben egyetlen kontinensé. Ahol ezt az egyensúlyt, illetve dialógust külső vagy belső erők tartósan megzavarták, ott a fejlődés európai útja előbb-utóbb elakadt. A honi fejlődésben a legfőbb akadályt a mezőgazdasággal s a városokkal párhuzamosan erősödő nemesi vármegye emelte a haladás útjába. De csak a XVIII. század végére vált olyan erőssé, hogy lényegesen eltéríthette, majdnem kiszakíthatta Magyarországot Európa gazdasági és szellemi klímájából.

²²⁸ Vö.: Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből. Bp., 1966. Akadémiai. 129 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből 38.)

A XVIII. század végéig a magyar város még többé-kevésbé „korszerű”, bár sokkal szegényebb, kisebb, egyszerűbb nyugati testvéreinél, de azonos jogú és jellegű tagja egy nagy internacionális gazdasági és kulturális közösségnek. A holland, német, svájci vagy angol városokba tanulni járó diákok nemcsak otthonosan mozognak külföldön, hanem hazatérve sem kell áthidalhatatlanul nagyoknak érezniük a lakóhelyüket Nyugat-Európától elválasztó távolságot. Az ifjan, alig 16 évesen Svájcba kerülő Maróthi György nemcsak fényes eszével, hanem alapos műveltségével is kivívta a híres bázeli egyetem tekintélyes tudósainak megbecsülését. Kora legnagyobb kálvinista teológusainak egyikével, Jacob Christoph Beckkel folytatott – Tóth Béla és Lengyel Imre által mintaszerűen kiadott – levelezése²²⁹ minden tekintetben – s teljesen természetesen – európai tudósnak mutatja a debreceni főbíró fiát, aki hosszú külföldi tanulmányai után hazatérve, a Kollégiumnak, a város legfontosabb vállalkozásának professzora-s reformátoraként kéz a kézben dolgozott a főbíróval, a nagy műveltségű Domokos Mártonnal. A XVIII. század ezerarcú városhálózatában Debrecen – Bazelhez, Göttingához s számos nyugati egyetemi városkához hasonlóan – elsősorban a főiskolájával tűnt ki; a Kollégium a maga jól kiépített iskolahálózatával – „partikuláival” – egy egész országrész kisvárosait és falvait szervezte maga köré,²³⁰ akárcsak Bécs a dunai kereskedelemmel a nagy folyam közelebbi s távolabbi vonzásterületét. S ha Bécs kereskedelmi vonzása egyre erősebb szellemi orientációt is teremtett – ami csakhamar a Duna mellé rendelte Magyarország egyetemét –, Debrecen pedagógiai vállalkozása viszont gazdasági ügyekkel, sőt pénzügyletekkel keveredett.²³¹ Ez is elsörendű és általános európai sajátosság: az ipari forradalom előtti Európában a „vállalkozás” még meglehetősen differenciálatlan fogalom, s egyszerre több területen határozza meg a mozgás irányvonalait. Maróthi utóda s törekvéseinek folytatója, Hatvani István – az akkori főbíró, Domokos Lajos oldalán – ezt a vállalkozást, a város nagy vállalkozását védi Bécs egysé-

²²⁹ Könyv és Könyvtár 8 (1970) No. 1.

²³⁰ Nagy Sándor: A debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig. Debrecen, 1940. Tiszántúli Ref. Egyházkerület. 334 p.

²³¹ Révész Imre: Sinai Miklós és kora. Bp., 1959. Akadémiai. kivált az V., VI. és VII. fejezet. A XVIII. század végén „a Kollégium hitelintézeti tevékenysége nemcsak Debrecen lakosságának legkülönbözőbb rétegeit szolgálta ki, hanem az egész Tiszántúltra, sőt annak határain túl is kiterjedt és többféle társadalmi osztályba, foglalkozási ágba és vallásfelekezetbe tartozó fizikai és jogi személyek egyaránt igénybe vették... Adósok a Bethlen grófok, akik negyven évig nem fizetnek vissza 120, azaz százszáz forintnyi tőketartozást. Adósok a Csanádyak, a Dobozyak, a Darvasok, a Fráterek, a Fényesek, a Komáromyak, a Kazinczyak (Ferenc testvére, Dénes 1788 óta adós 1200 firt-tal – még 1800-ban is törlesztetlen), a Lónyayak (1800 firt-tal ugyanúgy), az Okolicsányiak, a Reviczkyek, a Péchyek, a báró Perényiek, báró Ráday Gedeon, a Sárközyek, a Szilávyak, egy Sztáray gróf (a fentebb említett Mihállyal azonos; 1784 óta semmit sem törlesztett 1800 firt tőketartozásából!), a Vayak, Kazay Sámuel, a műgyűjtő debreceni patikárius, a Tiszák stb. Mindezek jelentős hányada súlyos kamathátralékokkal is tartozik: az összesen (1792-ben) 14032 mft 56 dénárnyi kamathátraléknak kicsi híján a fele, 6984 mft 94 dnr a fő- köznemesi adósokat, vagy a velük többé-kevésbé azonos vagyoni helyzetű városi urakat terheli.” (pp. 117–119.) Ez az erőteljes „negatív maecenászkodás” különben nem szorítkozott a Kollégiumra; megfelelő hitelintézmények híján a nagyüzemi gazdálkodásban „fantáziát” látni kezdő honszerető főnemesség rendszeresen rabolta a művelődési intézményeket.

gesítő törekvései ellenében, s megint nem csupán közjogi és adminisztratív területen.²³² S nem is csupán pedagógiai szempontból: Horváth Róbert Hatvani statisztikai munkásságát elemző könyvében²³³ kiváló érzékkel találta meg azokat a szálakat, amik a később „ördögös” hírbe keveredett debreceni matematika-fizika professzort erősen és eltéphetetlenül kötik a korabeli nyugat-európai (angol-svájci-holland-francia) polgári gazdaságtudományi irányzatokhoz, s a német-osztrák világban divatos „kamaralista” honismereti szemlélet szellemes ellenfelének mutatják.

A kamaralista honismeret fejlődésében különben a honi felvilágosodás is előkelő helyet foglal el, hiszen a diszciplína első képviselőinek s kidolgozóinak egyike Bél Mátyás volt, a híres pozsonyi evangélikus líceum művelt tanára. Pozsony Bécs közvetlen kisugárzásában sok szempontból „bécsibb” volt magánál a császárvárosnál; egy pillanatra sem zavarták meg azok a francia, majd angol hatások, amik a késő XVIII. századi Bécszet Európa egyik legizgalmasabb szellemi centrumává varázsolták. Pozsony – s a vonzáskörébe tartozó nyugat-szlovákiai városhálózat – a XVIII. században végig komolyan és elszántan birodalmi, Habsburg és feudális maradt; ezért érezték olyan otthonosan magukat ott az országgyűlésekre Pozsonyba sereglő nemesek.

De Pozsony nemcsak az országgyűléseknek adott otthont; innen indultak ki az első próbálkozások az ország tudományos életének megszervezésére, Bél Mátyás közvetlen környezetéből.²³⁴ A nagy tudós az ország állapotát leíró – s az egyre szorgosabban és pontosabban vezetett kamarai és kereskedelmi kimutatásoknak mintegy elméleti háttérül szolgáló – művének összeállítása közben ismerte föl egy efféle társaság szükségességét, kivált az egy ember erejét meghaladó tudományos vállalkozásokban. Pártfogója, Lotharingiai Ferenc segítségével be is terjesztett egy társaságtervet az Udvarnak. A terv ugyan megghiúsult, de tételei valamilyen formában újra és újra felbukkantak a XVIII. század meg-megisméltendő akadémia-terveiben és akadémia-alapítási próbálkozásaiban,²³⁵ míg azután a XIX. század elején megvalósult a Bél Mátyás-féle terv korszerű és nagy jövőjű változata: a Nemzeti Múzeum.²³⁶

²³² Révész Imre idézett alapvető könyvein kívül lásd: Iratok a türelmi rendelet történetéhez. Kiadta és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Mályusz Elemér. Bp., 1940. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. 485 p.

²³³ Horváth Róbert: Hatvani István professzor (1718–1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bp., 1963. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 323 p., 2 t.

²³⁴ Wellmann Imre: Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. = Magyar Tudomány 10 (1965) pp. 738–741.; Tibensky, J.: Die deutsche Aufklärung im 17. und in 18. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die Entwicklung des wissenschaftlichen Denkens in der Slowakei. In: N. A. Figurovskij – G. Harig – B. B. Kaufengauz – A. Klima – E. Winter (ed.): E. W. von Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa. Berlin, 1960. pp. 193–204.; Bulla Béla: Néhány szó a magyar földrajztudomány haladó hagyományairól. = Földrajzi Közlemények 78 (1954) pp. 1–10.

²³⁵ V. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. = Századok 102 (1968) pp. 90–144.

²³⁶ Kollányi Ferenc: A Széchenyi-Országos-Könyvtár megalapítása. = Magyar Könyvszemle 10 (1902) pp. 209–248.; A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. Alapításának századik évfordulója alkalmából írták a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselői. Bp., 1902.; Mátray Gábor: A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai. Pest, 1868.

Közép-Európában egyebütt is elsősorban a Bél Mátyás-féle honismeret vagy leíró államismeret volt a tudós társaságok fő-fő munkaterülete a XVIII. században; de ahol nem is alakultak társaságok, a leíró államismeret ott is fontos, ha ugyan nem centrális tudománnyá fejlődött. A statisztikai államismeret csakhamar önálló szakmává növekedett, s a Bél Mátyásnál – és késői utódként az erdélyi Benkő Józsefnél²³⁷ – még egységes törzsről két külön ág vált le, amely két külön tudományt hozott létre: az egyik a nemzeti múlt emlékeinek föltárására és összegyűjtésére specializálódott, a másik a hon természeti adottságainak s jellegzetességeinek kutatására. A hatalmas vállalkozás legfontosabb része az első területen a forráskiadás és a biobibliográfiai munka²³⁸ megindulása volt, a másodikon a honi flóra,²³⁹ fauna²⁴⁰ és ásványvilág²⁴¹ kutatása, valamint az ország föltérképezése. A térképezésben s a vízgazdálkodás mérnöki teendőiben kivált Bél Mátyás tanítványa és munkatársa, Mikoviny Sámuel²⁴² szerzett nagy érdemeket és teremtett európai viszonylatban is kiemelkedő iskolát. Így amikor II. József uralkodása idején a szállítási gondok könnyítésére égetően szükségessé válik a hajózható folyók térképezése, a nagy föladatot az e célból alakított magyar mérnöki szervezet meglepően gyorsan s kiválóan oldja meg.²⁴³ De más területen is, a bányaméréstől a folyók szabályozásáig és lápok lecsapolásáig érezhető a kiváló magyar földmérők hatása; és még a barlangkutatás legkorábbi művelői²⁴⁴ között is megtalálhatók a magyar mérnökök a „fények” századában.

²³⁷ Allodiatoris Irma: Benkő József (1740–1814). = *Élő-világ* 9 (1964) No. 2. pp. 49–50.; Benkő Samu: Középkortól Európáig. A történetíró és Linné-követő Benkő József. In: *Sorsformáló értelem*. Bukarest, 1971. *Kriterion*. pp. 69–82.

²³⁸ Wessprémi István magyar orvoséletrajzai (*Svccincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Lipcse–Bécs, 1774–1787), a korabeli bio-bibliográfiák – a XVIII. század egyik jellemző, nagy műfaja – legkiválóbbjaihoz tartoznak.

²³⁹ Hanák János: *Az állattan története és irodalma Magyarországon*. Pest, 1849.; *A magyar állattani irodalom repertoriuma I. A legrégebb időktől 1870-ig*. Összeáll.: Szilády Zoltán. Bp., 1922.; *Az állattan történelme*. Paszlavszky Józef Thomé után kidolgozott *Állattanából*. = *Természet* 7 (1875) pp. 88–95.

²⁴⁰ Gornboz Endre: *A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói*. Bp., 1936.; Hralovec, Ivan: *A növénytan tanítása a nagyszombati egyetem orvosi fakultásán*. = *Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 57–59. (1971) pp. 239–247.

²⁴¹ Koch Sándor: *A magyar ásványtan története*. Bp., 1957.; Zay Sámuel: *Magyar mineralógia avagy az Ásványokról való tudomány, melly A' Természet első Világának eddig esinéretes minden-féle Szilleményeit Magyar Nyelven terjeszti előnkbe*. Komárom, 1791.; Benkő Ferentz: *Magyar mineralógia az az a „kövek” 's „értzek” Tudománya*. Kolozsvár, 1786.; *Voyage minéralogique fait a Hongrie et en Transilvanie par M. De Born*. Traduit de l'Allemand, avec quelques notes, par M. Monnet, Inspecteur-Général des Mines de France. Paris, 1780.

²⁴² Faller Jenő: Mikovinyi Sámuel szerepe a selmeci bányászat történetében. = *Bányászati és Kohászati Lapok* 72 (1939) pp. 270–276, 289–293.

²⁴³ Fodor Ferenc: Magyarország vízrajzi térképezése II. József korában. = *Vízügyi Közlemények* 37 (1955) pp. 379–396., uo. 38 (1956) p. 386.; Tóth Andrásné Polónyi Nóra: *A magyar állami műszaki szervezet kezdetei*. = *Levéltári Közlemények* 35 (1984) pp. 207–232.

²⁴⁴ Bendefy László: Sartory József, az aggteleki Baradla-barlang legelső térképezője. = *Földrajzi Értesítő* 12 (1963) pp. 91–98.; uő.: Sartory József bányamérnök és Farkas János bányavállalkozó 1794. évbéli térképe és leírása az aggteleki Baradla-barlangról. = *Bányászati és Kohászati Lapok*. Bányászat 103 (1970) pp. 339–349, 406–412.

A XVIII. század jellegzetes, mondhatnánk „cégérként” szereplő vállalkozása azonban kétségkívül a nevelés volt. Maróthi reformjának jelentőségét is az határozta meg, hogy az énektanítástól a fizika kísérleti oktatásáig²⁴⁵ korszerű tantárgyakkal – és szemlélettel – frissítette, szó szerint „tizennyolcadikszázadosította” az ősi intézményt. Többnyire kevésbé határozottan s majdnem mindig más példák szerint ugyanezt tették a többi protestáns – kálvinista, evangélikus és unitárius – kollégiumok is; Patakon például a fizika kísérleti oktatását még Maróthinál is korábban megvalósította – egész Európában a legelső között – egy zseniális fiatal professzor, Simándi István; Nagyenyeden pedig Tőke István professzor úgyszólván a holland Pieter Musschenbroekkal egy időben, 1736-ban adta ki kiváló kísérleti fizika-tankönyvét.²⁴⁶ A század második felében azonban a protestáns kollégiumok frissessége érezhetően csökken; a kegyes királynő türelmetlenségétől egyáltalában nem mentes „toleranciája” lassú, de biztos sorvadásra ítélte őket. Szerepüket egyre nagyobb mértékben a piarista iskolák vették át.

A XVIII. században elsősorban azok a szerzetesrendek fejlődtek, amelyek a kor két nagy vállalkozásával, az oktatás és a gyógyítás ésszerűsítésével tudták összekapcsolni tevékenységüket. Így került a szerzetesrendek folyton változó, nyugtalan univerzumában az a kettő az élre, amelyik az oktatást, illetve a gyógyítást választotta hivatásának: a piarista, illetve az irgalmas rend.

A kegyesrendi atyák egész Európa neveléstörténetében fontos szerepet játszanak a XVIII. században, Magyarországon azonban egyenesen fölbecsülhetetlen a jelentőségük.²⁴⁷ A kegyes királynő teljes bizalmát s támogatását élvezve nyugodtan dolgozhattak, rendházaik nemzetközi láncolatát – nálunk elsősorban az olasz kapcsolatokat – felhasználva a kor legfrissebb eszmei s tudományos áramlatait közvetíthették tanítványaiknak akkor is, amikor protestáns kollégáik a megtűrtség keserű ízével szájukban pusztá létükért kellett küzdenek vagy megalkuvások árán kellett – többnyire csak remélt – támogatást kieszközölniök. A piaristáknak nem kellett megalkudni ahhoz, hogy korszerűek s magyarok maradhassanak. Korszerűségüket nem annyira a természettudományok iránti erős – a leíró természetrajzi és a

²⁴⁵ Tóth Béla: Maróthi György és fizika-oktatásunk. = Fizikai Szemle 22 (1972) pp. 338–343.; Ötvös János: Maróthi György könyvtára. In: Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1955. Debrecen, 1958. pp. 331–370.; Jausz Béla: Maróthi György. Klny. a Kossuth Lajos Tudományegyetem 1956. évi Actájából. pp. 31–62.; Jakucs István – M. Zemplén Jolán: Debrecen és a magyarországi fizika kezdetei. = Fizikai Szemle 12 (1962) pp. 361–368.; Jakucs István – Urbán Barna: A debreceni és a sárospataki református kollégiumok legrégebb fizikai eszközei. = Fizikai Szemle 11 (1961) pp. 55–60.; vö.: Lengyel Imre – Tóth Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja. Adatok pályakezdéséhez, könyvtára keletkezéséhez Jakoh Christoph Beckel folytatott levelezéséből. = Könyv és Könyvtár [Debrecen] 8 (1970) No. 1.

²⁴⁶ Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp., 1964. Akadémiai. A fizikai ismeretek elterjedésére a XVIII. század elei Erdélyben; Trócsányi Zoltán: Csillagászat és repülés egy kétszáz évvel ezelőtti magyar prédikációban. = Búvár 2 (1936) pp. 546–548.

²⁴⁷ Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. = Regnum 5 (1942–43) pp. 326–370.

matematikai-fizikai tárgyak gondos kiegyensúlyozására törekvő – vonzalmuk mutatja, mint inkább az az igyekezetük, hogy – a francia enciklopédisták mintájára – funkcionális összefüggést teremtsenek az elmélet s a mindennapok gyakorlata között. A piaristák kitűnően kiválasztott helyeken, jól és szépen megépített iskolái máig látható tanú bizonyosságai annak a „kalobioticá”-nak, ami a szelíd hit, a józan ész és a hasznos gyakorlat okos összeegyeztetésével igyekezett otthont teremteni magának e Földön. És ez az otthon a honi környezetben szükségképpen magyar volt; a piaristák magyarsága annyira természetes és létükből következő, hogy akkor kellene csodálkoznunk, ha nem találnánk őket ott a magyar nyelvű tudományos irodalom megalapozói s az első nagy nyelvvelők között. Rát Mátyás, a magyar nyelvű hírlapirodalom s a tudományos igényű magyar nyelvű ismeretterjesztés megteremtője nem ok nélkül figyelmeztetett Révai Miklós *Magyar Alagya*kját recenzálva, hogy a nyelv körüli fáradozásairól ismert piarista egyben Makó Pál mennykövekről szóló tudós könyvének is a fordítója: „A ki emezt olvassa, alig fogja azt képzelhetni, hogy annak fordítója, a ki olly mélylégyes tudományokra adta magát, egyszer-s-mind a gyönyörködtető elme-futtatásokra-is letudjon ereszkedni. De maga mondja a többi között a 7dik Alagya Végénn: *A' vers én gondom s a drága Mathézis.* – S én ezt ollybá tartom, mint a tudományoknak ditsőül felderülő napját jelentő hajnalt, midőn látom, hogy a mi poétáink nem tsak rendbe szedett szóknak számlálói avagy koholói, hanem Haller' és Kaestnerként mindennemű hasznos tudományokban gyakorlott elmének ki-fejezői.”²⁴⁸

A „mindennemű hasznos tudományok” mintaképe, eszménye a fények századában a matematika és a racionalis mechanika volt. Felvilágosodott ember a „drága Mathézis” művelése vagy legalábbis valamelyes ismerete nélkül el sem képzelhető. A honi felvilágosodás egyik pedagógiai s nyelvi remeke Maróthi *Arithmeticája* volt, amit csak egy évszázad múlva követ hasonló értékű: Bolyai Farkasé. Fontos matematikai (valószínűségszámítási és matematikai logikai) kérdéseket tárgyalt Hatvani *Introductiója*, s kinevelt a magyar felvilágosodás két Európa-szerte ismert szak-matematikust is: Makó Pált és Hell Miksát. Mindkettő szerteágazó érdeklődésű, több területen is alkotó, nagy műveltségű

²⁴⁸ Magyar Hírmondó 2 (1781) No. 46. (aug. 13.) pp. 361–362.; Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795. Bp., 1970. Akadémiai. kivált a 119. oldalt, ahol Kókay arra figyelmeztet, hogy milyen jókor szorgalmazta Rát Mátyás – akinek elsőrendű felvilágosító-szerepét ez a monográfia tárta fel igazán először – a magyar nyelvű népszerű tudományos munkák kiadását. „Amikor sorra ismertette az akkor még hivatalos támogatást is élvező magyar nyelvű természettudományi és orvostudományi szakirodalom első jelentős képviselőinek, Molnár Jánosnak, Rác Sámuelnek és Benkő Józsefnek a munkáit, nem győzte hangsúlyozni, hogy a tudományok magyar nyelvűsége »a közönséges világosodásnak egyáltalában szükséges eszköze«. Rát hitt a haladásban, és különösen a természettudomány eredményei töltötték el büszkeséggel, mert ezek felmentik az embereket a régi babonás képzeletektől, szorongásoktól.” Vö.: Trócsányi Zoltán: Régi újságharcok a babona ellen. = Búvár 5 (1939) pp. 55–60.; Kókay, György: Ungarische, deutsche und tschechische (slowakische) Zeitungspläne in Ungarn am Ende des XVIII. Jahrhunderts. = Magyar Könyvszemle 88 (1972) pp. 220–232.

ember volt, igazi XVIII. századi *philosophe*. Makó felsőoktatási reformerként s költőként szerzett hírnevet a maga korában,²⁴⁹ Hell orvosként.²⁵⁰

Am mindenekelőtt nagy matematikusok voltak; Makó dolgozta ki azt a matematikai apparátust, amelyik igen alkalmasnak kínálkozott a newtoniánizmus korszerű, Bošković-megteremtette formájának kezelésére,²⁵¹ Hell pedig a számtani műveletek elvi rendszerezésével és elemzésével az algebrai alap kutatásokat,²⁵² a számítások ésszerűsítésével és egyszerűsítésével – amire mint csillagásznak nagy szüksége volt – a numerikus matematikát fejlesztette, illetve készítette elő. Makó matematikakönyvei Bécsben jelentek meg, Hellé Kolozsvárott. Mindketten a jezsuita rend tagjai voltak, s a rend hagyományaihoz híven sorban tanítottak több felsőoktatási intézményben.

A XVIII. század közepén a nagy múltú rend oktatási gyakorlata és szelleme – részben a piaristák mintájára és inspirációja szerint – rohamosan modernizálódott, de már túl későn ahhoz, hogy kivédhette volna a *philosophe*-ok és a közvélemény támadásait – XIV. Kelemen pápa 1773-ban a rend fölосzlatására kényszerült. A Monarchia szellemi életében az ex-jezsuiták azonban még sokáig fontos helyet foglaltak el, a magyar egyetemi bölcsészkarok oktatás a XVIII. században lényegében ugyanúgy az ő irányításuk vagy legalábbis szellemi hatásuk alatt maradt, mint a cseh.²⁵³ Éppen az ő, piaristákéval rokon szemléletük teremtette meg a nagyszombati, s az átköltözés után a budai, illetve a pesti egyetem bölcsészkarán a „hasznos tudományok” oktatásának azt a rendszerét, ami a Van Swieten alapította praktikus szellemű orvoskarral²⁵⁴ és a bölcsészkar mellett mérnökképzésre fölállított Institutum Geometricummal együtt jó, olykor egyenesen kiváló szakemberekkel – mérnökökkel,

²⁴⁹ Sárközy Pál: Kerekgedei Makó Pál élete és matematikai működése. = Matematikai és Fizikai Lapok 36 (1929) pp. 23–34.; Kreil, Anton: Einige Züge aus dem Leben und dem Charakter des nummehr verewigter Paulus Mako influirten Abbtens zu St. Margaretha von Bela, Domherrn der Kathedrankirche zu Waizen, Direktor der philosophischen Facultät an der hohen Schule zu Pest etc. Pest. 1793.

²⁵⁰ Pinzger Ferenc: Hell Miksa emlékezete. 1–2. rész. Bp., 1920–1927.; Vida Mária: Hell Miksa. = Orvosi Hetilap 113 (1972) pp. 2661–2663.; uó.: Miksa Hell (1720–1792), a polyhistor astronomer. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 69–70. (1973) pp. 209–213.; Ifj. Bartha Lajos: A magyar csillagászat történetéből II. A felvilágosodás korának csillagászata. In: Csillagászati Évkönyv az 1959. évre. Bp., 1958. pp. 129–142.

²⁵¹ Vekerdi László: Binige Lehrbücher ungarischer Mathematiker der Aufklärung. Kézirat.

²⁵² Vekerdi László: Kálvinista és jezsuita matematikusok. A matematika a honi felvilágosodás fegyvertárában. = Természet Világa 140 (2009) No. 4. pp. 162–167. (– a szerk. kieg.)

²⁵³ Nový, Luboš: Verbreitung der newtonsehen Ideen in Böhmen. Actes du IXe Congres International d'Histoire des Sciences. Paris, 1960. pp. 553–557.; Winter, E.: Der Josephinismus. Die Geschichte des österrereichischen Reformkatholizismus 1740–1848. Berlin, 1962.

²⁵⁴ Duka Zólyomi Norbert: Orvosképzés a Nagyszombati Egyetem orvostudományi karán. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 51–53. (1969) pp. 35–50.; Antall József – R. Harkó Viola – Vida Tivadar: Az orvosi kar fejlődése Budán és Pesten. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 57–59. (1971) pp. 119–139.; Lesky, Erna: Wiener Krankenbettunterricht, van Swieten und die Begründung der medizinische Fakultät Tyrnau. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 57–59. (1971) pp. 29–39.; Bokesová-Uherová, Mária: Origin and organization of the medical faculty of the Tyrnavia University. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 57–59. (1971) pp. 219–227.; Duka Zólyomi, Norbert: L'activité pratique des anciens élèves de la faculté de Nagyszombat et leur contribution scientifique. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 57–59. (1971) pp. 71–90.

tanárokkal, orvosokkal, mezőgazdászokkal – kezdte ellátni a század vége felé az országot. A XIX. század elején lényegesen esett – kivált a természettudományok tekintetében – az oktatás színvonala, de a reformkor ébredésében félreismerhetetlenül hat – ha átalakult is – a felvilágosodás kori magyar egyetem szellemi energiája.

Annál is inkább, mert a pesti egyetem tevékenysége az első években nem korlátozódott az oktatásra. A tudományos munka másféle szervezett kereteinek hiányában az egyetemre hárult minden efféle tevékenység, s a pesti egyetem igyekezett is derekasan helyt állani. A professzorok – a kémikus²⁵⁵-botanikus²⁵⁶ Winterl vezetésével – még tudományos társaságot is alapítottak,²⁵⁷ ami ugyan hamar megszűnt, de az emléke, s tán a hatása is beépült a később megvalósuló Akadémia, illetve Természettudományi Társulat terveibe. Szerencsésebben jártak az egyetemi folyóirattal, ami – a tudós Kovachich Márton György szerkesztésében – több évfolyamot megért. Ez a német nyelvű folyóirat elsősorban az egyetem szervezeti és oktatáspolitikai kérdéseiről tájékoztat, de kiterjedt recenziós tevékenységével – aminek fő célja a szépen gyarapodó egyetemi könyvkiadás támogatása volt – máig jól eligazít a kor honi tudományos könyvtermésében. És természetesen oroszánrészt vállaltak a professzorok az ország jelen állapotjának s múltjának tudományos föltárásában is.

De mindezen túl jutott nekik az egyetemmel semmiképp össze nem függő feladat is elég: különféle technikai és mezőgazdasági tanácsadás, közegészségügyi kérdések véleményezése, a hetvenes-nyolcvanas években gyors növekedésnek indult Pest városának problémái. S a század második felének egyik jellegzetes, nagy vállalkozásához, az Ecsedi-láp „eresztéséhez” is meghívta a lecsapolást végeztető Károlyi Antal gróf az egyetem képviselőjét. Az egyetem ki is küldte Piller Mátyást, a természetrajz tanárát. A karigazgatónak, Makó Pálnak küldött jelentéseiből rekonstruálta Takáts Sándor²⁵⁸ a múlt század végén a hatalmas munka természetét, apró részleteit.

Az Ecsedi-láp a Kraszna és a Szamos alsó szakaszán, a vizek s az ember összműködése folytán nőtt naggyá s folyvást növekedett. A XVIII. század második felében már falvakat fenyegetett elnyeléssel. A század közepén Károlyi Ferenc gróf – Nyíregyháza újraalapítója – már megpróbálkozott a leeresztésével; feltérképezte a lápot, vágatott is egy hosszú csatornát benne, de halála (1758) után senki se törődött vele, s „Károlyi Ferenc vágását” – ahogyan a nép nevezte – néhány év alatt benőtte a nád. 1778-ban találtak rá újra, amikor Ferenc gróf fia, Antal újratekerte a nagy munkát.

²⁵⁵ Szőkefálvi-Nagy Zoltán: Adatok a hazai kémiai tanszék történetéhez. I. Winterl Jakab. Eger, 1960. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek. No. 168.); uő : Winterl Jakab (1732–1801) a pesti orvoskar első kémiatanára. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 19. (1960) pp. 87–100.

²⁵⁶ Priszter Szaniszló: A pesti egyetemi botanikus kert történetéhez. 7. Néhány újabb dokumentum Winterl életéhez és működéséhez. = Botanikai Közlemények 60 (1973) pp. 53–64.

²⁵⁷ Vekerdi László: A természettudomány a Tudós Társaság terveiben. = Századok 108 (1974) No. 4. pp. 807–835.

Antal gróf még az apjánál is körültekintőbben, fölkészültebben fogott hozzá a lép leeresztéséhez. Bejárta – apjához hasonlóan többször is – a lépöt, elkészítette a Szamos szabályozási tervét. A bécsi katonai mérnökiskolában a saját költségén kitanított egy tehetséges ifjút, Mezey Cirillt, akinek a tervei szerint s irányításával azután éveken keresztül, sikerrel folyt a nagy munka. Szatmár és Szabolcs megye adta – amikor adta – a munkásokat, minden egyebet Károlyi fizetett. A Helytartótanáctól csak jóváhagyást és kormánybiztosi címet kapott. A földadat azonban fölülmúlta egy ember erejét, még ha olyan gazdag volt is, mint Károlyi. A kezdeti nagy sikerek után méltán várt támogatás elmaradt, a gróf belefáradt a küzdelembe, s hiába sürgette Mezey az eredmények tartósításához szükséges befejező szabályozási munkákat, arra már nem vállalkozott. Az elkeseredett mérnököt 1785-ben elbocsátotta szolgálatából. „A lépön – fejezi be a szomorú históriát Takáts Sándor²⁵⁸ – az ő távozása után lassanként megint a régi világ kapott lábra. Ki-ki azt csinálhatott ott, amit akart. A csatornák eliszaposodtak, partjaik bedőltek, s a nád, sás és kolákány átvette megint birodalmát.” Ez a fausti kép szinte az egész magyar felvilágosodás sorsát szimbolizálhatná. A magukra hagyott tanult emberek óriási erőfeszítések és meglepő kezdeti sikerek után elfáradtan s kiábrándultan félreállanak, olykor erőszakkal eltávolítják s félreállítják őket, s megint átveszi a birodalmát a nád, a sás, a kolákány. „Úgy jártam – foglalja össze tapasztalatait a bihari magányába elzárkózó Bessenyei –, mint egy sebesen nyargaló tulok, mely kerítésnek ütközvén, ledül, míg szédülése fejből eloszlik s ismét útjának indulhat.” Pedig nagy szavakban, lelkesedésben, megajánlásokban nem volt hiány; az ország vezetői a nyolcvanas években – jórészt a magányába vonult Bessenyei útmutatása nyomán – szinte lobogni látszottak a magyar nyelvű művelődés ügye s megszervezése miatt. És II. József halála után az 1790-es országgyűlés látszólag valóságos nemzeti újjászületésnek indult.

De a rendek a magyar művelődés ügyét inkább csak az udvar elleni harc egyik eszközeként használták, s lelkesedésük gyakran csupán afféle üres „extra Hungariam non est vita”-szerű²⁵⁹ magyarkodás volt. Miként bántak például a magyarságukra és ősi alkotmányukra büszke rendek a magyar alkotmánytörténet legkiválóbb tudósával Hajnóczy Józseffel!

A jogtudóst II. József nevezte ki szerémi alispánnak; Hajnóczy aztán hivatalát nemcsak páratlanul lelkiismeretesen, hanem régi közéleti funkcionáriusokat megszégyenítő ügyességgel látta el. De nem született nemesnek, s miután II. József visszavonta rendeleteit, a rendek követelték a jozefinista alispán távozását. Egykori gazdája s barátja, Széchényi Ferenc káplánjával, Kiblin atyával üzent neki: „nemesítéséről – így beszéli el Bónis György a történetet –

²⁵⁸ Takáts Sándor: Az Eesedi Lép eresztése a múlt században. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 8 (1899) pp. 1–34.; uő.: A Szamos szabályozása a múlt században. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 5 (1898) pp. 545–576.

²⁵⁹ Vö.: Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vita. Egy szállóige történetéhez. Bp., 1969. Akadémiai. 107 p. (Modern Filológiai Füzetek 6.)

most már nem lehet szó, letétele elkerülhetetlen, mert nem nemes és protestáns, Szlavóniának pedig joga van hivatalaiból kizárni az eretnekeket. Széchényi tanácsát a humorérzéssel megáldott öreg piarista így továbbította: mondjon le ő maga törvénytiszteletből, felismerve helyzetének jogellenességét, hazafias színezettel. „Égettesd el német ruháidat az akasztófa alatt, csináltass magadnak széles szablyát és köldökig érő prémet, hajigáld jobbra-balra, hogy »ebatta« és »b...m a német lelkit !« Üdv neked akkor! és büntessen meg az Isten, ha nem leszel az első három nap alatt három lófarkas nemes.” Ha ezt nem teszi, reménytelen a helyzete. „Ha megyéje meg is erősíti, az országgyűlés elcsapja.”²⁶⁰

Szaporíthatnánk a példákat, de mind azt mutatná, hogy az 1790-es országgyűlési „reform” hangulat csak látszólag kedvezett a honi művelődés ügyének. A magyar rendi ellenzék egyébként is csakhamar olyan komisz csapdába került, hogy kisebb gondja is nagyobb lett – az igazában tán soha lelkére nem vett – honi művelődésnél és nyelvművelésnél.

Az országgyűlés hangadó urai – ócsai Balogh Péter például – mérhetetlenül túlbecsülték az erejüket, s vétkesen elhibázták Lipót megítélését. Amennyivel gyengébb jellemű ember volt ugyanis II. Lipót bátyjánál, annyival kiválóbb emberismerőnek s politikusnak bizonyult nála.²⁶¹ A porosz királlyal paktáló magyar urakat először is egy gyorsan, s nem kis áldozatok árán nyélbe ütött porosz–osztrák szövetséggel sarokba szorította. Közben II. József rendőrsége helyett titkos politikai kém- és propagandahálózatot szervezett. Ez egyrészt tájékoztatta mindenről, ami Magyarországon történik, másrészt – s ez volt fontosabb feladata – röpiratokat írt és terjesztett; a pesti polgárokból titkos „forradalmi” gárdákat szervezett a nemesség ellen, legfőképpen pedig a magyarok ellen lázította a honi németek, szlovákok, románok, szerbek és horvátok egyházi s világi vezetőit. A sakk-matt helyzetbe jutott nemesség hangadói úgy viselkedtek, ahogyan Lipót előre tudta s várta: kegyeit kérték és kiegyeztek. Még Balogh Péterből is császár embere lett; s nem lehetetlen, hogy a kiváló emberismerő Lipót éppen a titkos szolgálatában alkalmazta.²⁶²

A kiegyezés után persze Lipót is azonnal leállította álforradalmi szervezkedéseit, de az általa életre keltett titkos apparátus a császár váratlan halála után gazdátlanul maradván „önállósította” magát, s kihasználva a formálódó magyar értelmiség valódi forradalmi hangulatát s képzettségét, katasztrófába sodorta az országot.

²⁶⁰ Bónis György: Hajnóczy József. Bp., 1954. Akadémiai. pp. 51–52.

²⁶¹ Vö.: Sándor Lipót Főherceg Nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokot írta: Mályusz Elemér. Bp., 1926. Magyar Történelmi Társulat. XII, 939 p., 1 t. (Magyarország újabkori történetének forrásai = Fontes historiae Hungariae aevi recentioris. Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok) Lásd például a rövid, frappáns jellemzéseket, amit Lipót az országgyűlési urakról ad!

²⁶² Wandruszka, A.: Leopold II. Erzherzog von Österreich, Gross-herzog von Toscana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. 1–2. Bd. Wien – München, 1965. Lásd kivált a 2. köt. pp. 273–290.: Das Ringen mit der Ungarn.

Ma már a harc legapróbb részleteit is ismerjük, hála Mályusz Elemér és Benda Kálmán mindenre kiterjedő, alapos forráskiadványainak és tanulmányainak. A küzdelem eszme- és tudománytörténeti feltárása azonban még ma sem tekinthető lezártnak; az utóbbi évek igényes filozófiai²⁶³ és tudománytörténeti²⁶⁴ analízisei ellenére sem. A magyar nyelvű művelődés szempontjából mindenesetre egyaránt sorsdöntő a Martinovics elfogását megelőző néhány évtized teremtő lendülete és a Vérmezőt követő döbrent csend. A felvilágosodás honi, autochton vonala Magyarországon megszakadt, s a fejlődés a következő század elején másféle szellemi klímában indult meg újra.

Erdély védettebb hegyei között azonban a magyarországi tragédia után is folytatódott a jozefinista, sőt a teréziánus felvilágosodás racionalista, értelmiség-képző világa.²⁶⁵ Az enyedi kollégium volt diákjai között a XVIII. században a magyar művelődés olyan nagy neveit találjuk, mint Bod Péter, Gyarmathy Sámuel, Báróczi Sándor, Barcsay Ábrahám, Hermányi Dienes József, Aranka György és Bolyai Farkas. Igaz, hogy a nagy matematikus csupa kellemetlen emléket jegyzett meg az iskoláról, a század végén ott sem lehetett a nevelés valami kiváló, hiszen „még késő vénkorában is kelletlenül beszélt azokról a kínzásokról, melyeket Nagyenyeden el kellett tűnie”.²⁶⁶ A református kollégiumok (Nagyenyeden kívül még Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Zilah és Szászváros) és a kolozsvári jezsuita akadémia legjobb diákjai azonban rendszerint kijutottak – az előbbieket többnyire mágnásifjak kísérőiként – külföldi egyetemekre, ahol pótolhatták a honi nevelés hiányosságait, sok jófejú diák pedig főúri házakban nevelősködve, az akkortájt virágkorát élő nagyúri könyvgyűjtő-szenvedély²⁶⁷ hasznát élvezhette.

Hasonló – s még hozzá egyáltalában nem csekély – műveltségű emberek csoportja kezdett így képződni Erdélyben főurakból s értelmiségi foglalkozásúakból; a távolság – a térbeli s a társadalmi – nem volt akkora közöttük, mint Magyarországon. Nem nevezhetők persze az erdélyi arisztokraták sem a tudomány s a nyelvművelés önzetlen (vagy akár önző) patrónusainak; elég olvasni Benkő József panaszait s embertelen anyagi küzdelmeiről szóló beszámolóit ahhoz, hogy erről meggyőződünk. S a műveltségük sem volt annyira látványos, mint például „fényes” Eszterházy Miklósé vagy Festetics Györgyé, se annyira a kor

²⁶³ Mátrai László: Bevezetés. In: Martinovics Ignác: Filozófiai írások. Bp., 1956. Magvető. pp. 5–22.

²⁶⁴ Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Martinovics helye a kémiában. Eger, 1964. (Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei. No. 336.); Szénássy Barna: Martinovics Ignác matematikai munkássága. = Matematikai Lapok 7 (1956) pp. 277–290.

²⁶⁵ Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1971. Kriterion. 342 p.

²⁶⁶ Stäckel Pál: Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. Első rész. A két Bolyai élete és művei. Ford.: Rados Ignác. Bp., 1914. MTA. p. 3.

²⁶⁷ Vö.: Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei. Bp., 1939. OSZK. 131 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 7.)

legmagasabb nívóján álló (s legmagasabb szellemi divatjai szerint forgó), mint Széchényi Ferencé. De ezek a könyvtárgyűjtő és kastélyépítő nemesek a század első felében és derekán igencsak olvastak, botanizáltak vagy írtak maguk is ; írtak életrajzokat, naplókat, anekdotákat vagy csak egyszerű leveleket; tán jelentéktelen apróságokról, de olykor azokból az apróságokból – például Bethlen Kata fejr hiacintgyökér ügyében írt leveléből – máig sugárzik a nyelv tiszta ereje, az élet és az értelem. Az autochton, honi világosodás. De megerősödni, megfelelő nemzeti keret s fejlődés híján, ez a felvilágosodás nem tudott.

Jancsó Elemér az erdélyi felvilágosodás magyarországitól való függését s különbségét elemezve szépen megmagyarázza, hogyan állt meg a kapitalista fejlődés útján lassabban haladó Erdélyben a radikalizálódás, s hogyan kanyarodott a forradalmi jakobinus eszmék helyett „az intézményekért vívott harc, a nyelvújítás kérdése a színház és a tudós társaság létesítésének gondolata”²⁶⁸ felé. Elmondja Jancsó, hogy a legtöbb alapvető kérdésben a magyarországi nagy felvilágosítók, Kazinczy, Batsányi, Kármán és a jakobinusok eszméi voltak az élesebbek, haladóbbak. Az erdélyiek ellenben többet értek el szervezeti kérdések tekintetében. Kolozsvárott 1792-ben megkezdte előadásait a színház, Marosvásárhelyt 1793-ban megtartotta első ülését az erdélyi tudós társaság.

Bécs ugyan nem engedélyezte a Társaság törvényes létezését, de elnézték, hogy a kormányzó ellenőrzése alatt „Próba Társaságként” működjék. A Társaság tevékenysége a XIX. század elejéig enciklopédikus jellegű volt: nyelvészkedtek, kéziratokat gyűjtögettek s dolgoztak föl, igyekeztek föltárni Erdély flóráját és ásványi kincseit. A színházat mint a nyelvművelés alapvető eszközét, gyakorlatban s elméletben egyaránt segítették. Szerepelt a terveik között egy erdélyi enciklopédia is, mely „össze akarta foglalni az Erdélyre vonatkozó korabeli tudományos ismereteket, és egyúttal azok alapján elő akarta segíteni Erdély polgárisodását, népeinek egymáshoz való közeledését”.²⁶⁹ Az enciklopédikus jelleg a legkiválóbb tagok működését is jellemzi. Gyarmathi Sámuel, aki *Affinitásával* az összehasonlító nyelvészetet megalapította, botanikus is volt, s Magyarországon ő emelkedett először léghajóval levegőbe, mégpedig alig fél évvel a Montgolfier-fivérek után. Különböféle hasznos terveket szőtt az ország iparosítása s a mezőgazdaság fejlesztése érdekében. „Terveit – írja Jancsó – Aranka magáévá tette ugyan, de az erdélyi tudós társaságnak nem volt pénze a tervek megvalósításához, a kormányzó pedig közönnyel tért napirendre Gyarmathi javaslatai felett.”²⁷⁰

Megfelelő anyagi alap híján a XVIII. században eredményes tudományos munka már elképzelhetetlen. A Nyelvművelő Társaság javaslataiból sem valósulhatott meg sok; Erdély

²⁶⁸ Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. Akadémiai. p. 21.

²⁶⁹ Uo. p. 31.

²⁷⁰ Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Tanulmányok. Bukarest, 1966. Irodalmi. pp. 44–45.

történelmének, földjének, népeinek s természetrajzának leírására szőtt nagy terveik álmok maradtak. De ami belőlük megvalósult, kivált a történetírás terén, így is jelentős. S tán még fontosabb „világosító” hatásuk, az, hogy viszonylag sokakkal elhitették a tudományok szükségességét. Anyagi alapokat nem teremthettek a kutatáshoz – ez másutt is uralkodók és államok gondja volt –, de megteremtették a tudományos munka lehetőségének szellemi alapjait. Kettős értelemben is. Részint a tudósokban ébresztgették munkájuk értelme iránt a bizalmat, részint pedig elfogadtatták az urakkal s a kisvárosi polgárokkal a tudományos munkát. „A tudósok olyan emberek – mondotta Aranka a Társaság titoknokságától való megválásakor 1798-ban –, akik maguk sorsok és rendek felett való becsületet és kitetsző megkülönböztetést s utánok való járást várnak. És meg is érdemlik.”²⁷¹ A Nyelvmívelő Társaság hangulatot teremtett a tudomány mellett. S ennek tán része lehetett abban, hogy olyan géniusz, mint Bolyai Farkas megülhetett Vásárhelyt, s „erdélyi viszonylatban – foglalja össze Benkő Samu a nagy matematikus pedagógiai eredményeit – páratlan szakmai tudásával, minduntalan megnyilvánuló tanári ambíciójával a múlthoz képest valóban magas szintre emelte a kollégiumban a természettudományi oktatást”.²⁷² Folytatva mintegy – egymaga – a Társaság munkáját.

Mert a XIX. század elején, mikor Bolyai Farkas is a tagjai közé tartozott, már erősen csökkent a Társaság jelentősége s munkakedve. Arankát, akit 1798-ban lemondattak, visszahívták ugyan még egyszer 1801-ben, s ő megpróbálta újraéleszteni a Társaságot. De terveknél tovább most már nemigen jutottak. Mindenekelőtt Erdély természetrajzi feltárását tekintették feladatuknak, a mezőgazdaság s a honi ipar fejlődése érdekében. Az 1806. március 5-i gyűlésen Zejk Dániel, gróf Teleki József, Cserei Miklós valamint Köteles Sámuel, Marosi Mihály és Bolyai Farkas professzorok előadták a vélekedésüket, hogyan működhetne a tudós társaság legsikeresebben Erdély ismeretének kidolgozásában.

Bolyai Farkas rövid tervezetében először is felsorolja, milyen szempontokból kellene megismerni „hazánknak volt, jelenvaló s leendő voltát földleírasi tekintetben, Természeti tekintetben, Policiais tekintetben (mekkora népe; milyen lelki s testi mineműségű tehetségű; a kiművelésnek mely grádicsán áll s miért nem feljebb vagy alább?), Utazás leírasi tekintetben.”

Aztán néhány rövid megjegyzés következik a kutatók minimális számáról s a műszerekről. Figyelmeztet végül, hogy „időre szabott munkák ne legyenek (csak a csizmadia ura a kaptájának, a genius, mint a szemérmes szűz, darabos az erőszakhoz). Ha lesznek munkák, beadatván azok esmeretlen formában, ha a Társaság méltónak ítéli nem a lipsiai csemert okozó kertbe, ahol a sok

²⁷¹ Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. p. 275.

²⁷² Benkő Samu: Bolyai Farkas, a műszaki értelmiség nevelője. = Korunk 1 (1957) pp. 43–51.

burján az egynéhány virágot előli, hanem a halhatatlanságra, a hipotézisbeli kasszából nyomtattassanak ki. Értem pedig nemcsak az ezután lehető, hanem a netalán a régiség mohára kárhoztatott, ki tudja hol heverhető nemzeti munkákat... Nagyokat nem lehet álmodnunk (immortalia ne speras monet annus et almum quae rapit hora diem). Kicsi a kútfő, nincs a Ganges árkaira szükség, nőttön nőhet, maga csinál árkat magának, s még valaha a fényes népek tengereibe szakadhat.²⁷³

²⁷³ Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. pp. 334–335.

A TERMÉSZETTUDOMÁNY A TUDÓS TÁRSASÁG TERVEIBEN²⁷⁴

A tudós társaságok és akadémiák megalapítását mindig s mindenütt példák, minták, tervek, próbálkozások hosszú sora előzte meg. A példaképek és a minták rendszerint erősen átalakultak, a tervekből később kevés valósult meg, a próbálkozások pedig igencsak elenyésztek, nyomtalanul. A későbbi társaságok indulását, sőt, egész jellegét mégis annyira meghatározzák a példák, a plánok és a próbálkozások, hogy létrejöttüket s működésüket elképzelni is alig lehet az előzmények ismerete nélkül.

S a tulajdonképpeni intézménytörténeti előzmények önmagukban tán nem is elegendők. A XVII. század első éveitől kezdve ugyanis az akadémiaalapítási tervekben elsőrendű a természettudomány s a matematika szerepe; a legfontosabb, minden későbbi tervhez példaként szolgáló tudóstársaságok egyenesen a természettudományok művelésére és a természettudományos gondolkodás terjesztésére alakultak.²⁷⁵

²⁷⁴ Forrás: Vekkerdi László: A természettudomány a Tudós Társaság terveiben. = Századok 108 (1974) No. 4. pp. 807–835.

²⁷⁵ Max Weber, Franz Borkenau és Robert K. Merton úttörő vizsgálatai nyomán az utóbbi évtizedekben elég sokat föltártak a természettudományos gondolkodás és a feudálist fölváltó polgári világrend szövevényes kapcsolataiból. Max Weber tézisé, mely a „protestáns etika” fontosságát hangsúlyozta a kapitalizmus szellemi meghatározásában (A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Ford.: Vida Sándor, Bp., é. n. Franklin), számosan alkalmazták a természettudomány fejlődésére, pl. Mason, S. F.: The scientific revolution and the protestant reformation. = Annals of Science 9 (1953) pp. 64–87, 154–175.; Rabb, Th. K.: Religion and the rise of modern science. = Past and Present 31 (1965) pp. 111–126.; Pelseneer, J.: La Réforme du XVIe siècle à l'origine de la science moderne. In: La Science au seizième siècle. Colloque International de Royaumont 1–4 juillet 1957. Paris, 1960. Hermann. pp. 151–168. Mások cáfolták az összefüggést és egyéb szellemi háttérrel kerestek a kísérleti és matematikai mentalitás európai kibontakozásához; pl. Butterfield, H.: The origins of modern science. 1300–1800. Revised ed. New York 1962 Collier Books; Needham, J.: The grand titration. – Science and society in East and West. London, 1969. Allen and Unwin; Westfall, R. S.: Science and religion in 17th Century England. New Haven, 1958. Yale University Press.

Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy „a fiatal természettudomány” szervezett műveléséhez „rendező elv”-ként jól szolgált a „kiélezett kálvini-puritán monoteizmus”, de „a természettudomány csak az animisztikus-mágikus nézetek elenyészéséig volt erre a szövetségesre rászorulva, ezután önállóan folytathatta útját” Lásd: Makkai László: Puritanizmus és természettudomány. = Századok 98 (1964) pp. 1073–1103.

A magia naturális tényleg nem volt alkalmas a természeti erők elemzésére, az erre való rendező elvet azonban Franz Borkenau szerint nem a protestáns etika, hanem a manufakturális termelés mintája és elvi értelmezése szolgáltatta. Lásd: Borkenau, F.: Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild. Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufakturperiode. Paris. 1934. F. Alcan. – Borkenau fontos könyvét később nem nagyon idézték, de finom megfigyelései átszivárogtak a „történelmi köztudatba”; így például a '60-as években Serge Moscovici vaskos és alapos művet írt az újkori mérnöki munka, a gépszerkesztés és a gépi termelés hatásáról az új mechanisztikus természetszemlélet kialakulására: Moscovici, S.: Essai sur l'histoire humaine de la nature. Paris, 1968. Flammarion.

Moscovici könyve kétségkívül jobban dokumentált Borkenauénál és sokkal több konkrét tudománytörténeti analízist tár az olvasó elé, ám Borkenau szempontjaiból tágasabb a kilátás; jól látható például az az út is, melyen Merton hiszi haladni a XVII. századi angol tudomány megalapozóit. Merton az óceáni hajózás és a távolsági

Am egészen más körülmények között s hatásra, mint nálunk, s így itthon inkább csak a hírnevük hatott s – valódi vagy képzelt – jellegük. Ez egyébként így történt máshol is: a londoni Royal Society például a későbbi akadémia-alapítók és társaságtervezők elképzelésében nagyúri tudománykedvelők és szakemberek természeti igazságokat föltáró és gyakorlati célokat közösen megvalósító „Salamon háza”-ként élt, a párizsi Académie des Sciences gazdagon dotált állami tudósok tekintélyes önképzőköreként, az Accademia dei Lincei és az Accademia del Cimento a modern matematikai-kísérleti módszer szimbólumaként. A honi akadémia-alapító tervekre azonban a nagy példaknál közvetlenebbül hatottak a másodlagos és harmadlagos centrumok: a berlini és a szentpétervári akadémiák; s főleg a kis német fejedelmi városkákban, egy-egy egyetem s egy-egy tudományos folyóirat körül összeverődő társaságocskák, melyek többnyire maguk is a berlini és a szentpétervári akadémiák provinciális változataiként keletkeztek.

kereskedelem hirtelen megnőtt volumenében és igényeiben vélte fölismerni azt az erőt, amely létrehozta az újkori természettudomány és a newtoni mechanikus filozófia kereteit; lásd: Merton, R. K.: *Science, technology and society in seventeenth century England.* = *Orisis* 4 (1938) pp. 360–632. Ha az óceáni hajózás és a távolsági kereskedelem későbbi, s alaposabb tanulmányok szerint nem is alkalmas az angliai tudományos forradalom megmagyarázására – lásd: Hall, A. R.: *Merton revisited, or science and society in the Seventeenth Century.* = *History of Science* 2 (1963) pp. 1–37. –, annyi kétségtelen, hogy a Royal Society keletkezésében nem lebecsülendő a szerepük. Hiszen a minden későbbi tudományos társaságnak mintául szolgáló londoni Royal Society bölcsője csakugyan a távolsági kereskedelem és az óceáni hajózás fejlesztése érdekében létrehozott Gresham College volt. Méghozzá jó fél évszázaddal korábban, mint Merton hitte. És nem tagadhatók a gyakorlati célok a többi társaság esetében sem; a francia Tudományos Akadémiát már a maga korában eleget szidták praktícizmusa miatt, s még az Accademia del Cimento-ban is jutott szerep gyakorlati célú vizsgálatoknak és kísérleteknek, pedig ez sokkal inkább tekinthető a mai, „alapkutatásokkal” foglalkozó intézetek elődjének, semmint a későbbi tudományos akadémiáéknak. Lásd: Koyré, A.: *L'Accademia del Cimento.* In *Acte du VIIIe Congrès International d'Histoire des Sciences.* Florence–Milan 3–9 Septembre 1956. Paris, 1958. Hermann. pp. LIV–LIX. A mindössze egy évtizedig működő firenzei Accademia del Cimento (1657–1667) Ferdinánd és Lipót nagyhercegek fizikai és kémiai – helyesebben anyagismereti – érdeklődésének és tudományos presztízs-keresésének köszönhetette létrejöttét. Az Accademia tudósai Galilei matematikai-fizikai irányát egyesítették az „arisztoteliánus empirizmus” elveivel, s ezáltal a kísérleti kutatómunka első nagy hatású fogalmi keretét, s ezen túl műhelyét teremtették meg.

Felsorolhatnánk még néhány tényezőt, amit a nyugati országokban a természettudományos fejlődés és az akadémia-alapítás elősegítőihez szoktak számítani, azonban nem érdemes: a honi viszonyokra úgysem érvényesek. Nem igen hatottak a magyarországi akadémia-alapítási tervekre s a honi természettudomány fejlődésére az eddig említett faktorok sem. A „puritanizmus” nálunk – gyakran a protestáns egyházakon belül is – többnyire önvédelemre szorult, s élet-halál harcra kényszerítetten nem sok ereje maradt a természettudományos világszemlélet támogatására vagy éppen formálására. Holott Angliában még a XVIII. század végén és a XIX. század elején is erősen hatott a „dissenting” puritanizmus a természettudomány – kivált a kémia – és az ipar fejlődésére, s ez a hatás tudományos társaságok és „dissenting” akadémiák szervezésében találta meg az adekvát társadalmi formát; lásd pl. Fleure, H. J.: *The Manchester Literary and Philosophical Society.* = *Endeavour* 6 (1947) pp. 147–151.; King-Hele, D. G.: *The Lunar Society of Birmingham.* = *Nature* [London] 212 (1966) No. 5059. pp. 229–233.; Schofield, R. E.: *The Lunar Society of Birmingham.* Oxford, 1963. Clarendon Press.

Nem serkentette nálunk a manufakturális termelés fejlődése és a gépszerkesztés sem a természettudományos gondolkozást, hiszen az utóbbi elébb meghonosodott. Vö.: Katus László: *A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez.* = *Történeti Szemle* 10 (1967) No. 1. pp. 1–45. Ami pedig az erősen tőke- és vállalkozás-igényes távolsági kereskedelmet illeti, az sem érte el, sem a marha-, sem a bor-, sem a gabona- vagy a gyapjúkereskedelem területén azokat a méreteket, hogy – Katus László találó kifejezését és fogalmát alkalmazva – „indukáló tényezőként” serkentesse a természettudomány honi fejlődését. Vö.: Mérei Gyula: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848.* Bp., 1948. Teleki Pál Tudományos Intézet. A külföldi példák inkább csak arra jók, hogy kiemeljék a honi viszonyok különbözőségét.

A berlini és a szentpétervári akadémia Leibniz tervei szerint s közreműködésével született. A tervben a nagy filozófus szintetizáló elméje egyesítette három korábbi minta jó tulajdonságait. A Royal Society-ből elsősorban a nagyurak aktív tudománykedvelését s a munka közös jellegét vette át, a francia Académie-től a jól fizetett szaktudósok informatív jellegű és feladatcentrikus gyűlésrendjét, az Accademia del Cimentotól pedig a matematico-experimentális kutatási módszert és az eredmények kollektív publikálását.

A porosz uralkodók persze sohasem értették meg a leibnizi terv nagyságát. Nagy Péter és utódai ellenben Leibniz terve alapján a XVIII. századi Európa egyik fontos és nagy hatású tudományos centrumát teremtették meg. Számos kiváló tudóst és igen sok jó külföldi szakembert – köztük néhány magyart – alkalmaztak hosszabb-rövidebb ideig a szentpétervári akadémián, s a hazatérők vitték magukkal a szentpétervári emlékeket s példát.

A német egyetemi városkákban a berlini és a szentpétervári minta természetesen erősen átalakult. A német fejedelmecskék szerettek Nagy Pétert és Nagy Frigyeszt játszani, de persze hasonlíthatatlanul kisebbek voltak egyéni s kollektív lehetőségeik. A tudományt értő vagy támogató közönség pedig a német városokban éppen úgy hiányzott, mint Berlinben vagy Szentpéterváron. A német akadémiák tudósai így a helyi egyetemi tanárokból, az udvartartás és a kormányzervek hivatalnokaiból és a városi orvosokból verbuválódtak, akik – úgy ahogy – megéltek foglalkozásukból, s különösebb fejedelmi támogatást – címeiken kívül – nemigen igényeltek, s nem is remélhettek.²⁷⁶ A társaság tekintélyét növelendő, természetesen igyekeztek tiszteletbeli s levelező tagokként megnyerni más városkák ismertebb professzorait s orvosait, s szívesen fogadtak soraikba pozsonyi, nagyszombati, soproni, selmecbányai, budai, pesti, debreceni, szebeni, kolozsvári, sárospataki, nagyenyedi vagy marosvásárhelyi tanárokat; magyarországi vagy erdélyi orvosokat is, kivált, ha németül beszéltek, vagy történetesen a városka egyetemén tanultak ifjúkorukban.

A magyar tervek egynémelyikére kétségtelenül erősen hatott a német minta, s kivált a személyes kapcsolat német professzorokkal; de a végül megvalósult Akadémia legfontosabb előkészítő tervei egészen más példák, áramlatok és elvek hatásáról tanúskodnak, melyek – még ha gyakran külföldi eredetűek is – csak a honi élet s fejlődés különlegességéből érthetők meg. Számbavételük s elemzésük a magyar művelődéstörténet-írás feladata; néhányat azonban itt is meg kell említeni. Szólni kell röviden itt is a természettudományos oktatás

²⁷⁶ Nincs polgárság, mint Angliában, és nincs művelt arisztokrácia, mint Franciaországban. A francia-majmóló Brandenburg félbarbár Erős Ágost Drezdája rövid pillanat. A nemesek katonákként, a polgárok tisztviselőkként a fejedelmeket szolgálták. Lásd: Dilthey, W.: Leibniz und sein Zeitalter. Gesammelte Schriften Bd. 3. Stuttgart, 1959. B. G. Teubner. pp. 40–44.

helyzetéről s a tankönyvekről, a szabadkőművességről, s legfőképpen az Egyetem – a pesti egyetem – hatásáról.

Az újkori természettudomány megteremtői s művelői igen gyakran professzorok voltak, az új tudomány útja mégis elég korán elvált az egyetemektől és főiskoláktól. „A XVII. század közepétől úgy a XIX. századközépi általános egyetemi reformig – írja Robert E. Schofield – a tudósok sokkal inkább a tudományos társaságokban találtak *Alma mater*-t, semmint a főiskolákon. Közismert igazság ez, mely csaknem minden országban tükröződik azon férfiak vitairataiban, akik a társaságok által támogatva, az egyetemi kapcsolatoktól függetlenül vagy épp ellenükre folytatták alkotó munkásságukat.”²⁷⁷

Mint a legtöbb „közismert igazság”, természetesen ez sem igaz. Már Schofield figyelmeztetett rá a modern társaságkutatást elindító közleményében, milyen kevésbé ismerjük a tudományos akadémiák és a természettudományos oktatás történetét ahhoz, hogy ilyen kategorikusan leszögezhezzük a tudós társaságok primátusát. S csakugyan, a részletkutatás hamarosan módosította is Schofield megállapítását, kivált, ami a XVIII. századot és a kisebb akadémiákat illeti.

A XVIII. században (főként a század második felében) a tradicionális nagy Akadémiák – a londoni, a párizsi, a szentpétervári és a berlini – már elsősorban politikai intézmények; a nemzeti presztízs, s részben a nemzeti növekedés eszközei, melyekről gondoskodni – oktatástól és praktikus haszontól (s tán a tényleges tudományos eredményektől is) függetlenül – az állam, illetve az uralkodó kötelessége. A kisebb társaságok helyzete ellenben egészen más volt. Ezek a kisebb akadémiák inkább a tagjaik hírnevét növelték (azt is csak a tudósok republikájában), nem az állam vagy a fejedelem dicsőségét, s ha hivatalos engedélyt vagy éppen segítséget óhajtottak elérni, közvetlen hasznot kellett hajtsanak vagy legalább ígérjenek. Ebből a célból alakultak át s egyesültek pl. a Habsburg-uralom idején Firenze nagymúltú akadémiái, s így nyerték meg Lipót nagyherceg támogatását.²⁷⁸

Legtöbbször azonban nem a fejedelemtől, hanem a helyi egyetemtől vagy főiskolától függött a tudós társaság tekintélye és sorsa. Még Born Ignác lovag is – aki pedig egyáltalában nem volt professzortípusú tudós vagy pláne egyetemi ember – arra hivatkozik a prágai Tudós Társaság megalapításakor, hogy lám „Németországban már majdnem mindegyik kis egyetem saját tudós társaságot állított fel”.²⁷⁹ S valóban, a prágai Tudós Társaság *Értekezéseiben* a

²⁷⁷ Schofield, R. E.: Histories of scientific societies: needs and opportunities for research. = History of Science 2 (1963) pp. 70–83.

²⁷⁸ Cochrane, E. W.: Tradition and enlightenment in the Tuscan Academies 1690–1800. Chicago, 1961. The University of Chicago Press.

²⁷⁹ Vorrede des Herausgebers an den Leser. = Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen, zur Aufnahme der Mathematik, der vaterländischen Geschichte und der Naturgeschichte 1 (1775)

közvetlen gyakorlati hasznú cikkeken kívül elsősorban az ottani cseh professzorok és kegyesrendi tanárok tanulmányai jelentek meg.²⁸⁰

És ez érthető is, hiszen a XVIII. század során lényegesen megváltozott mindenféle a főiskolák helyzete s szerepe; vagy inkább talán a természettudomány és a matematika helye változott meg az oktatási rendszeren belül.²⁸¹ A főiskolák fő célja s feladata ugyanis – mint mindig a középkor nagy egyetemei óta – továbbra is az egyházi és az állami, mindinkább az utóbbi, funkcionáriusok s alkalmazottak képzése maradt, de az újkori állameszme, az ésszerű államigazgatás, a „Staatsrson” egyre több matematikai és természettudományos ismeretet kívánt az alkalmazottaktól. Éspedig nemcsak a kereskedelem, a bányászat, a hajózás, a nagyméretű út- és csatornaépítés s egyéb hasonló praktikus foglalkozásokban; az államigazgatás racionális és empirikus szelleme maga is egyre több statisztikát, térképezést, egészségügyi rendszabályt követelt; s nem utolsósorban a honi természeti kincsek megismerését és ésszerű hasznosítását.

S ez az új, racionális és empirikus szellem tükröződött az oktatásban is. „Az egyetem – olvashatjuk a honinál, igaz, összehasonlíthatatlanul önállóbb francia fejlődésről – egy társadalomban, mely kiválóan értesült a természettudomány haladásáról, nem élhetett úgy, hogy reá is ne hatott volna valamennyire.”²⁸² A honi társadalom természettudományos

²⁸⁰ Így például Joseph Stepling és Johann Tessanek, prágai professzorok dolgozatai a newtoniánus matematika és fizika köréből, Gelasius Dobner és Adactus Voigt kegyesrendi tanárok történeti munkái (Voigt a prágai egyetem történetét írta meg, majd, már mint bécsi professor, a cseh könyvpártolás történetét a XVII. századig, Dobner a szláv őstörténetet kutatta – Dugonicshoz hasonló lelkesedéssel, de sokkal több szakismeret birtokában, s mégsem kevésbé kritikátlanul –, Anton Strnad földrajzprofesszor, császári és királyi csillagász megfigyelései, Raphael Ungar egyetemi könyvtáros dolgozata a csehországi régi latin irodalomról stb. – A folyóirat természettudományos jó hírnevét mutatja, hogy Tobern Bergman, a nagy kémikus is közölt benne egy cikket, a fémek analízisében döntő haladást képviselő forrasztócső-próbáról. Lásd: *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen* 4 (1779) pp. 245–304.

²⁸¹ Ben-David, J.: *The scientific role: the conditions of its establishment in Europe.* = *Minerva* [London] 4 (1955) No. 1. pp. 15–54. – A tanulmány szerint a középkori egyetemeken a humaniorák és a természettudomány egyaránt marginális helyzetbe szorultak, s így képviselőik mintegy „ellen-fakultásokat” hoztak létre az akadémiákban. A humaniorákból a klasszika-filológiát azonban már a reneszánsz századai alatt befogadta az egyetem, s így az akadémiákra a nemzeti nyelvek és irodalom, valamint a természettudomány maradt, amit az egyetemek lényegében nem integráltak egész a XIX. századig. – Joseph Ben-David tanulmánya erősen hatott a tárgykörrel foglalkozó majdnem minden későbbi munkára, a jelen tanulmányra is; azonban elemzése a három klasszikus példára (Itália, London, Párizs) korlátozódik, s így megállapításai más területeken korrekciókra szorulnak.

²⁸² Mille M. Lacoarret – Mme Ter-Menassian: *Les universités. In: Enseignement et diffusion des sciences en France au XVIIIe siècle.* Sous la direction de René Taton. Paris, 1964. Hermann. pp. 125–168. (az idézett rész: p. 141.) – A kiváló kötet számos új adatot tár föl a francia természettudományos oktatásról. A korai francia műszaki képzésre vonatkozó – részben eddig is ismert – tények az új megvilágításban új és fokozott jelentőséget nyernek. – A selmeci főiskola (1763, ill. 1770) és az Institutum Geometricum (1782) nálunk gyakran hangoztatott „elsősége” miatt nem árt megemlíteni a kötet gazdag adataiból, hogy pl. az École des Ponts et Chaussées – hosszú előzmények után – már a XVIII. század közepén (1743-tól) rendeletileg szabályozott intézmény (1756-tól a mai néven), szabályos három évfolyamos műszaki főiskola, melynek már az elődje, a híres „rajzoló iroda” is képzett bányászokat, akik a század közepén már kísérleti kémiai kurzust is végeztek, Laurent-Charles de Laplanche „à l'alambic” nevű patikájában. A francia katonai mérnöki oktatás megszervezése, illetve újraszervezése is a XVIII. század közepén történt, s ez is erősen hatott a matematikai-természettudományos képzettségre; nemcsak azért, mert a francia katonai mérnökök nagy része később – mint

jólértesültsége persze nem hasonlítható a franciáéhoz, de az oktatásért felelős tényezők – a három nagy egyház és az állam vezetői – jól ismerték a külföldi fejlődést és szükségképpen igazodtak hozzá. A XVIII. században a honi iskolákban is szóhoz jutott a természettudomány; előbb a protestáns főiskolákon és a piarista gimnáziumokban, csakhamar pedig a jezsuita akadémiákon is; elsősorban és legfőképpen azonban az újjászervezett majd Budára, illetve Pestre költöztetett egyetemen.

A terézianus reformok következtében az egyetem rövidesen sokkal fontosabbá vált a természettudományok oktatása és terjesztése szempontjából, mint az e téren addig vezető protestáns kollégiumok. A modern, felvilágosult európai államokkal hatalmi konfliktusokba bonyolódó Ausztria ugyanis nem kerülhette el a gyors kiegyenlítődést,²⁸³ s ez a természettudományok oktatása terén is jelentkezett. Így például alig néhány évvel a hasonló jellegű francia intézmények után Magyarországon is felsőfokú bányászokképzés indult, az egyetemen 1782-ben mérnökképző intézet nyílt, s a Monarchia főiskoláin általában elég nagy szerepet kapott a matematika és a természettudomány, mindenfelé.

Az előkészítés érdeme azonban elsősorban a protestáns kollégiumoké és a piarista iskoláké. A piarista természettudományos oktatás honi vonatkozásait Gerencsér István elemezte,²⁸⁴ s megmutatta, hogyan alakult ki a természettudományok befogadására alkalmas haladó léggör a rend saját szellemiségéből. A protestáns kollégiumok szerepét a

állami tisztviselő – polgári mérnöki feladatokat oldott meg, hanem azért is, mert a Mézi őrös-i katonai–mérnöki egyetem felvételi vizsgájára valóságos kis magán műszaki főiskolák készítették elő a pályázókat.

²⁸³ „Gerade die Machtkmpfe der europischen Staaten – írta éppen a terézianus Ausztriával kapcsolatban Friedrich Meinecke – haben es von jeher zustande gebracht, ihre Strukturen gegeneinander auszugleichen, ihre Interessen nach derselben Richtung zu lenken, veraltete und rückstndige Formen und Ziele abzustossen und so sich immer zu regenerieren.” Lásd: Meinecke, Fr.: Die Idee der Staatsrson in der neueren Geschichte. München–Berlin, ²1925. Oldenbourg. p. 414.

²⁸⁴ Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. = Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 5 (1942–43) pp. 326–370. – A dolgozat számos nyomtatásban megjelent s kéziratban maradt tankönyvet ismert, melyekben többnyire jelentős szerep jut a fizikának. Így pl. Cörver János közel 1000 oldalas filozófiai előadásaiában (Róma, 1741) matematika, logika, metafizika és fizika (általános és csillagászat) szerepel. „A Physicaban –írja róla Gerencsér – Corsini szellemében dolgozik. Fő törekvése különösen a részletes fizikában az egyes törvényeket kísérletekkel illusztrálni. A sok rajz ezt a célt szolgálja: valóban bemutatott kísérletek rajzai lehetnek ezek. Az emelő, fogaskerek, lejtő, ék, csavar stb., az újabb kísérletek leírása és a következtetések levonása jellemzik írását. Csillagászati nézeteiben követi a korabeli modern felfogást, teljesen szakít, akárcsak Corsini, sőt talán méginkább, mint ő, a skolasztikus világképpel.” Honi szempontból ugyanilyen jelentős Poor Kajetán (1744–1813; a pesti intézetben adott elő fizikát és oeconomia rusticá-t) Pesten 1781-ben megjelent könyve. „Tipikus példája ez a mű annak – írja róla Gerencsér –, hogy a természettudományi irányú mozgalom a piaristák körében alig egy emberöltő lefolyása alatt mennyire elmélyül, egyúttal önállósul. A fizika kezd kiválni a filozófiából. És a sajátos törvényű természettudományos gondolkodás megalkotja önálló, részleteket felkutató monográfiáit.” Alber Nep. János 1782-ben Bécsben megjelent disszertációja (Cogitationes philosophicae de immediato corporum contactu Theoriam Clarissimi Josephi Rogerii Bocchovicii respicientes) Koppí Károly 1775-ös disszertációjához (De vi corporum infinita) hasonlóan, a racionális mechanika megalapozásában fontos szerepet játszó eleven erő vita utórezgéseivel sorolható. „Ez a probléma – írja Gerencsér – rendkívül erősen foglalkoztatta kezdettől fogva az új irány követőit: mindig igen részletesen foglalkoztak a testek elveivel, közben erősen támadva az aristotelesi felfogást. Főleg a Leibniz-féle monasz megoldás mellett foglaltak állást, azt magyarázva, sokszor összekapcsolva newtoni elvekkel (testek-gravitáció-vonzó probléma).”

természettudományos, illetve a matematikai oktatásban részletesen ismerteti Zemplén Jolán, illetve Szénássy Barna monográfiája,²⁸⁵ jelentőségük, s az általuk képviselt kálvinista szellem hatása a természettudományos gondolkodásra pedig megismerhető Eduard Fueter Svájc tudománytörténetét tárgyaló könyvéből.²⁸⁶ Fueter teológiai és természettudományos szempontból egyaránt szakszerű analízise – márcsak a magyar kálvinisták és kivált a debreceni professzorok erős svájci kapcsolatai miatt is²⁸⁷ – lényegében a honi viszonyokra is érvényes; a kálvinista hitvilág és a református racionalizmus itt is csak néha s néhol került egyensúlyba, és sohasem konfliktusoktól mentesen. Így azután az oktatás módszere váltakozva hol haladó volt, hol maradi, hol egyszerre mind a kettő. Ám a kálvinista kollégiumok – kivált a debreceni, a sárospataki és a nagyenyedi – igazi jelentősége nem is az ilyen vagy olyan oktatási rendszerben rejlett, hanem az iskolák eredendően demokratikus és a külső kötöttségek ellenére is szabad szellemében. Független és önálló gondolkozásra alkalmas elmék nevelődtek – s neveltek – itt, gyakran a tanítási módszer kegyetlen és maradi latin bifláji ellenére.²⁸⁸ Ez a szabad, kritikai gondolkozás a lényeges a tudomány meghonosodása szempontjából, nem az, amit a református kollégiumokban tételesen – és gyakran dogmatikusan – tanítottak belőlük.

A természettudományos gondolkozás XVIII. századi honi térhódítása azonban a tankönyvirodalom nyomán is jól követhető. Gerencsér István említett tanulmányán kívül elsősorban Csapodi Csaba mutatta meg két, tárgyi és metodikai szempontból egyaránt úttörő dolgozatában,²⁸⁹ miként tárható föl a honi fizikatankönyvek tartalmi és eszmei elemzésével a magyarországi felvilágosodás természettudományos aspektusa. Mindenekelőtt megállapította, hogy „a racionalizmus és empirizmus nagyon sok eredménye nemcsak a hazai *piaristáknál*

²⁸⁵ M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. A fizika szaktudománnyá válik. Bp., 1964. Akadémiai; Szénássy Barna: A magyarországi matematika története a 20. század elejéig. Bp., 1970. Akadémiai.

²⁸⁶ Fueter, E.: Geschichte der exacten Wissenschaften in der schweizerischen Aufklärung (1680–1780). Aarau–Leipzig, 1941. H. R. Sauerländer.

²⁸⁷ Vö. pl. Die Korrespondenz des Basler Professors Jacob Christoph Beck 1711–1785. Bearbeitet von Ernst Staehelin. Basel, 1968. Studien zur Geschichte der Wissenschaften in Basel. Bd. XVIII. Különösen érdekes Maróthy György levelezése Beck-vel.

²⁸⁸ Erre leginkább Julow Viktor figyelmeztetett – tudománytörténeti szempontból is úttörő és nélkülözhetetlen – Fazekas-monográfiájában. „Valóságos diákköztársaság ez – írja a debreceni kollégiumról. A fegyelmi tanácsban együtt ül a professzor és tanítvány; a fegyelmi felügyeletet a kisebb diákok felett a nagyobbak gyakorolják, s ők látják el az alsó osztályokban az oktatói munka egy részét is. A diákság tréfás és komoly hagyományok által megszabott szoros közösségben él. A diáktűzoltóság, a kántus, a rendszeres vasárnap délelőtti kirándulások a Nagyerdőre, a különféle fegyelmi és adminisztratív megbízatások öntudatos felelősségvállalásra és értelmes együttműködésre nevelnek.” Lásd: Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp., 1955. Művelt Nép. pp. 17–18. – Julow lényeglátó elemzéséből érthető meg legszebben, hogy a kálvinista ortodoxia ellenére „Debrecen és Kollégiuma is kész a felvilágosodás befogadására” (uo. pp. 19–20).

²⁸⁹ Csapodi Csaba: Két világ határán. Fejezetek a magyar felvilágosodás történetéből. = Századok 79–80 (1945–46) pp. 85–137.; Csapodi Csaba: Newtonianizmus a nagyszombati jezsuita egyetemen. = Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 6 (1944–46) pp. 50–68.

talált kedvező fogadtatásra, nemcsak közöttük vezetett eklektikus filozófia kialakítására, hanem körülbelül ugyanabban az időben a magyar jezsuiták közt is”.²⁹⁰ A katolikus főiskolákon ugyan a XVIII. század közepéig ragaszkodtak a régi, skolasztikus hagyományhoz, de „a jezsuita tudományos kutatás a természettudományokban is messze elől járt akkor, amikor a pusztán anyagközlő egyetemi oktatás szinte még mindig a XVI. század világában folytatódott tovább,”²⁹¹ s a magyar jezsuiták a rend nevelési módszere következtében szintén megismerkedtek ezekkel az eredményekkel.

„Hogy a már régóta élő új szellemiség az egyetemi oktatásba is bevonulhasson, ahhoz külső beavatkozás adta meg az alkalmat; az első egyetemi reform... Nem olyan tekintetben, mintha itt valami külső, erőszakos beavatkozásnak való kényszerű engedelmeskedésről lenne szó, hanem arról, hogy végre szabadon megnyilvánulhatott a lelkes együttérzés, az új filozófiának tudatos igénye, a skolasztika világának határozott elvetése, sőt gúnyos lenézése, a recentior philosophiához való önkéntes és buzgó csatlakozás.”²⁹²

A nagyszombati, illetve a pesti egyetemen tehát hasonló szerepet töltöttek be a jezsuita, illetve exjezsuita professzorok a természettudományos műveltség meghonosításában, mint például a prágai egyetemen;²⁹³ s a jezsuita professzorok tankönyvei mutatják legszembetűnően, hogy akár Prágában, a nagyszombati, illetve pesti egyetemen milyen gyors volt az átmenet a skolasztikától a newtonianizmusig; egy hirtelen átvett, s Rudjer Josip Bošković nyomán gyorsan el is hagyott cartesianizmuson keresztül.²⁹⁴

²⁹⁰ Csapodi: Két világ határán, p. 92.

²⁹¹ Uo. p. 99.

²⁹² Uo.

²⁹³ Vö.: Nový, L.: Verbreitung der newtonschen Ideen in Böhmen. In Actes du IXe Congrès International d'Histoire des Sciences. Paris, 1960. Hermann. pp. 553–557. – Lubo Nový hangsúlyozza, hogy a XVIII. század közepéig a prágai egyetemen nem lehet a modern törekvések átvételéről beszélni; Joseph Stepling, Newton és Euler kiváló ismerője csak az egyetemi reform után kezdett új fizikát előadni, s 1763-ban hozta az egyetemre Tesáneket, aki azután a 80-as években kezdte gazdagon kommentálva kiadni a Principá-t, ami akkor már – jegyzi meg igen találóan Nový – természetesen anakronizmus, „denn die Weltentwicklung hatte in den Werken Eulers, D’Alemberts, der Brüder Bernoulli und Lagranges bereits neue Ergebnisse erzielt”. Ugyanez érvényes a magyar newtonianusokra.

²⁹⁴ Csapodi – jóval a közelmúlt s napjaink valóságos Bošković-reneszánsza előtt – hangsúlyozza a nagy jezsuita fizikus magyarországi hatását s találóan jellemzi: „A nagy, dalmáciai származású jezsuita matematikus és csillagász – írja – a vonzóerő elfogadása mellett olyan önálló rendszert alakított ki, amely bizonyos mértékig összhangot teremt Leibniz és Newton iránya közt. Bošković rendszere főként a testek elemi alkotórészeinek és azok dinamizmusának tekintetében tér el Newtonétól. Rendszere dinamikus atomizmus, azt tanítja, hogy az erő magában az anyagban van.” Bošković filozófiája – s tekintélye – Monarchia-szerte segítette a newtonianizmus terjedését. „Az 1753-i reform utáni korszak filozófiai oktatásának első korszakát tehát az jellemzi – foglalja össze gondos elemzését Csapodi –, hogy leszámol a skolasztikával, a második szakaszt az, hogy leszámol a cartesianizmussal. 1753 előtt Descartes még túlságosan új és forradalmi, azért nem kap helyet az oktatásban, egy jó évtized múlva már rendszerét mint elavult, meghaladott álláspontot küszöbölik ki. Annak bizonyossága ez, hogy a sokáig változatlan, régi szellemiséget milyen rohamos gyorsasággal váltják fel az újabb és újabb irányok.” Lásd: Csapodi Csaba: Newtonianizmus a nagyszombati jezsuita egyetemen. = Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 6 (1944–46) pp. 59–68.

A változó természetfilozófiai kereteket a tankönyvírás konkrét fizikai és matematikai tartalommal töltötte ki. Már Csapodi figyelmeztetett az 1753 után Nagyszombatban írt egyetemi tankönyvek korszerűségére és szakmai színvonalára; Zemplén Jolán pedig részletes tartalmi elemzésük után megállapította, hogy „az első egyetemi tankönyvek Magyarországon tehát mennyiségben igen nagy, színvonalban körülbelül a korszaknak megfelelő fizika anyagát nyújtották”.²⁹⁵

De talán az a legfontosabb ezekben a (Mária Terézia 1753-as rendeletére keletkezett) nagyszombati fizikatankönyvekben, hogy jó átlagot képviselnek: se nem a legelső, se nem a legjobb. Nem az első, mert – korábbi s kevésbé jelentős tankönyvektől eltekintve – Tőke István enyedi professzor már 1736-ban kiadta kiváló „dogmatikus” (azaz deduktív-spekulatív) kísérleti fizikáját,²⁹⁶ s a nagyszombati professorok könyveivel egy időben jelentek meg Makó Pál elsőrendű tankönyvei, melyek állják a versenyt a kor legismertebb hasonló jellegű francia műveivel.

Makó Pál az idő tájt került Bécsbe (1763) mint Bessenyei György (1765). A fiatal jezsuita tudós – aki ügyes latin elégiáival hívta föl magára az udvar figyelmét – persze nem a testőrséghez került, hanem a Teréziánumba, a nemes úrfiak nevelésére Mária Terézia által alapított főiskolára, a fizika, matematika és mechanika tanárának. A jezsuita tanárt azonban ugyanaz a Bécs formálta, mint az ifjú testőrt; ugyanaz a Bécs, mely akkortájt Párizs után a világ legfranciább metropolisza volt. Ekkor még nem érvényesült Sonnenfels és II. József más-más irányú, de végül is azonos hatású németesítő törekvése, és a francia minta közvetlen fényét még nem zavarta a porosz közvetítés erős és hazánkban oly végzetes hatása. A magyar jezsuiták – már Csapodi figyelmeztetett rá – egyébként is nyugati s itáliai források szerint igazodtak; a nagyszombati tankönyvírók például még rendtársaik idézését is kerülték, ha *németek* voltak. Ugyanezt a közvetlen nyugati hatást erősítette Bošković bécsi tartózkodása a század közepén; a nagy dalmata valósággal a francia newtoniánizmus (azaz a newtoni mechanikát a leibnizi infinitézimális-számítás formalizmusával a fizika anyanyelvévé avató analízis) nagyköveteként terjesztette Európa-szerte a legmodernebb „fiziko-matematikai” felvilágosodást. Ezt a szellemet sugározzák fiatalabb rendtársa s kollégája, Makó Pál bécsi kézikönyvei.²⁹⁷ A nyugati felvilágosodás részben tehát Bécsen keresztül közvetítődött; de

²⁹⁵ M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp., 1964. Akadémiai. p. 240.

²⁹⁶ Tartalmi ismertetését lásd: Zemplén Jolán id. műve pp. 199–214., és főleg pp. 283–286. – Az értékelést illetően azonban még ma sem tekinthető elavultnak Szilády Zoltán rövid megjegyzése az *Institutiones philosophiae naturalis...* „empirikus irányáról”. Lásd: Szilády Zoltán: Bethlen kollégiuma és a természettudományok. Nagyenyed, 1904. Nagyenyedi Könyvnyomda és Papírárugyár Rt. p. 10. Zemplén – Csapodi Nagyszombatra érvényes koordináta-rendszerét követve – itt is elsősorban cartesiánus-newtoniánus ellentét-párban gondolkodik.

²⁹⁷ Fizikakönyvét Zemplén Jolán (id. mű pp. 240–253.), matematikakönyveit Szénássy Barna úttörő

hozták magukkal a Svájcban, Hollandiában, Németországban tanuló protestáns diákok, s a nyugaton utazgató főurak is. Baranyai Zoltán,²⁹⁸ Eckhardt Sándor²⁹⁹ és Molnár Ágnes³⁰⁰ monográfiái óta mindez köztudott, bár az általuk ismertetett „deista”, „materialista”, „szenzualista”, „pietista” hatások mellé azóta még jó egypárat felsorolt az irodalomtörténet-írás. A XVIII. századi professzorok ízlésük, műveltségük és személyes ismeretségük szerint lelkesedtek egyikért vagy másikért.

A válogatás eredménye mindenesetre a tehetségüktől is függött. Hatvani István *Introductio*-ja például – amit a matematikatörténészek matematikai, a fizikatörténészek fizikai, a statisztikatörténészek politikai aritmetikai tankönyvként szoktak értékelni – kiváló gyűjtemény a kor legfrissebb természetfilozófiai, geográfiai, népességelméleti, etikai és természetes teológiai problémáiból, jól megtűzdelve klasszikus idézetekkel; zseniális montázs, valóságos Baedekerként olvashatnánk a korabeli Nyugat-Európa szellemi áramlataihoz, ha a szerző jó előre nem figyelmeztetne, hogy a reá bízott fiatal lelkeket akarja beoltani a fejét porból fölemelő *naturalismus és atheismus* ellen. De az író el-elfelejtkezik kegyes céljáról, érdekes és élvezetes esszébe kezd, szellemesen érvel, vitatkozik, akár a megcáfolandó tanok oldalára is áll. Semmit át nem vesz szolgálai. Mérlegel. Műveltséget szembesít műveltséggel. A műveltség pedig mindig sokkal több az egyén által megtanult tények összegénél.

A magyar felvilágosodásból – a kor tankönyvei ezt kétségtelenül demonstrálják – nem hiányzott a „fények századára” másutt is annyira jellemző természettudományos gondolkozás. És ez a természettudományos gondolkozás – ezt igazolják Tőke, Hatvani és Makó művei – nemcsak külföldi importból táplálkozott, autochton honi pedagógiai fejlődés eredménye is volt. Ez a fejlődés azonban nem talált a maga kisebb-nagyobb iskolai körén túlterjedő és ható

monográfiája (A magyarországi matematika története a 20. század elejéig. Bp., 1970. Akadémiai. pp. 98–100.) ismertette. Legfontosabb műve, a *Calculi Differentialis et Integralis Institutio* (Wien, 1768. J. T. Trattner) azonban egyáltalában nem „felületes”, és nem is az jellemző reá, hogy „nem iparkodik rendet teremteni az infinitézimális számítás – Bohlmann által – »naiv«-nak nevezett korát jellemző különféle differenciálhányados értelmezések között”. – Makó valójában a francia matematikusok által elfogadott s kifejlesztett leibnizi formalizmussal dolgozik; pontosan és mindig nagyon világosan. Az analízis megalapozásával – épp úgy, mint a francia matematikusok, még évtizedekkel később is – nem sokat törődik, illetve elfogadja az akkor szokásos „non-standard” megalapozást. Az analízis aritmetizálása szempontjából természetesen ez a megalapozás abszurd és helytelen, s a matematikatörténészek egészen a legutóbbi időkig mindig a modern szempontból ítélték meg az infinitézimális számítás kezdeteit. De miután A. Robinson fölfedezte a „non-standard analysis” lehetőségét, várható, hogy a matematikatörténészek is újraértékelik a XVIII. századi matematikai „alapkutatást”. Vö.: Vekerdí László: Végtelen sorok és fluxiók. = A MTA Matematikai és Fizikai Osztályának Közleményei 14 (1964) pp. 423–441. – Makó tulajdonképpen a Bošković-féle fizikához teremtette meg a matematikai apparátust; az ő infinitézimális-felfogására a Bošković-görbe „limes”-ei hatottak, nem a Cauchy- és Weierstrass-félék. Fizikakönyve valóban teljes mértékben alkalmazza is ezt a matematikai apparátust; mint azt Zemplén Jolán alapos ismertetése kiemeli.

²⁹⁸ Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század. Bp., 1920. Pfeifer Ferdinánd.

²⁹⁹ Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp., 1924. Franklin-Társulat.

³⁰⁰ Molnár Ágnes: Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Bp., 1939. Szerző kiad.

társadalmi kereteket. Még annyira sem, mint a honi irodalom. Így a nemzetté válás nagy folyamatában azután a természettudomány művelése – noha így vagy úgy mindig szerepel az akadémia-tervekben – háttérbe szorult más, sürgetőbb feladatokhoz képest.

A titkos társaságok

A XVII. s a XVIII. század tudós társaságait vizsgálva, lépten-nyomon valódi vagy kitalált titkos egyesülések nyomára bukkan a történetírás. A Royal Society egyik elődjeként emlegetett „invisible college”, a németországi „rózsakeresztesek” különféle válfajai, Sociniánus és más nonkonformista protestáns szekták, Comenius társasága, rövid életű alkímista szövetségek, szabadkőműves és illuminátus páholyok egyesítették Európa-szerte a létező vagy leendő tudós társaságok sok tagját illetve jelöltjét hosszabb-rövidebb időre. A titkos társulások többségében fontos szerep jutott a valódi vagy a vélt természettudománynak; ha nem másként, legalább a kor kollektív képzeletvilágához tartozó szimbólumként.³⁰¹

Magyarország – s általában a Monarchia – életében a XVIII. század utolsó harmadában különösen fontos tényező a szabadkőművesség. A szellemi élet egyéb csatornáin híján az olvasgató és irogató emberek szükségképpen a páholyokba szoktak; „a szabadkőművesség hatását – írja Benda Kálmán – elsősorban abban láthatjuk, hogy lehetőséget adott arra, hogy az értelmiség tagjai rendszeresen találkozzanak, véleményüket a legfontosabb világnézeti kérdésekről kicseréljék és a problémákat megvitassák.”³⁰²

A szabadkőművesség erős nemzetközi összeköttetései segítették az időszerű értesülések és az új tudományos ismeretek terjedését, s így helyettesítették és előkészítették a tudós társaságok információgyűjtő és -közlő működését. A közös „munka” pedig – ha nem is a nagy tudományos akadémiákhoz hasonlítható mértékben – csökkentette a társadalmi különbségek elszigetelő hatását, s utat nyitott az alacsonyabb vagy éppen nem-nemes származású tehetségek előtt. „A magyar társadalom vezető osztályai – írta 1936-ban Jancsó Elemér – jórészt a szabadkőművesség nagy befolyásának hatására enyhítik rendi elzárkózottságuk eddigi merev formáit és lassanként elvetik azt a „barokk-katolikus” életszemléletet, amely a század első felében oly annyira divatos volt”.³⁰³ S ami talán még fontosabb, a páholyokban

³⁰¹ Vö.: D. Dubarle, O. P.: The proper public of science. Reflections on a cartesian theme concerning humanity and the state as audiences of the scientific community. = *Minerva* [London] 1 (1962–1963) pp. 405–427.; Jacquot, J.: Humanisme et science dans l'Angleterre élisabéthaine. L'oeuvre de Thomas Blundeville. = *Revue d'Histoire des Sciences* 6 (1953) pp. 189–202.

³⁰² Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Bp. 1957. Akadémiai. p. 15.

³⁰³ Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században. Cluj, 1936. Ady Endre Társaság. p. 31. – A páholyok társadalmi kiegyenlítő-szerepe egyébként valószínűleg kisebb volt, mint Jancsó Elemér eme máig jobbal föl nem váltott könyvében véli, hiszen a főurak alkalmazottai

egyre nőtt a nem-mágias származású intellektüelek aránya. „1785 előtt – írta a felvidéki páholyokról, de többé-kevésbé az egész országra általánosíthatóan Jancsó – főként főurak és gazdag birtokosok vagy magas rangú megyei tisztviselők lépik át a titkos szentélyek kapuit; 1785 után a felvilágosodás apostolai és zászlóvivői: írók, egyházaikkal meghasonlott papok és osztályaiktól megvetett, anyagilag tönkremenő nemesek keresik a »fényt és maguk sem veszik észre igazi jelentőségüket: a fényt ők maguk adják, viszik a páholyok jövőt váró, hitet és lelkesítést terjesztő »testvérei« közé.»³⁰⁴ Az idézett mondatról a korstílus díszét lehántva pontos definíciót kapunk a páholyok jelentőségére. A számban s műveltségben lassan gyarapodó polgári értelmiség első akciósejtjei a páholyok, egy új életforma s életeszmény tanmühelyei. A titokzatos külsőségek és a látványos felvételi s egyéb ceremóniák ezt sokáig sikeresen leplezték,³⁰⁵ mikor azonban mind nyilvánvalóbbá vált, a mágiasok nagy része beszüntette a működését; a kőművesek nyelvén szólva: „fedezett”. S mikor azután nálunk is megnyíltak a szakmai és társadalmi érintkezés s fölemelkedés más, hatékonyabb útjai, a páholyok végleg jelentőségüket s értelmüket veszítették. A megmerevedett feudális s a lassan kibontakozó polgári világ közötti átmenet korában azonban Közép-Kelet-Európa-szerte szinte hézagpótló szerepet töltöttek be a kőművesek, első nevelőiként egy polgári értelmiségnek, mely másutt, tőlünk nyugatra s északra más erők hatására, erősen különböző s a művelődés fejlődésére lényegesen kedvezőbb keretek között formálódhatott.

A páholyoknak ugyanis egyáltalában nemcsak jó hatásai regisztrálhatók. A tehetségek mellett felszabadították – tán még nagyobb mértékben – a törtetőket s a szélhámosokat is. A XVIII. századi Európa szellemi klímája egyébként is kedvezett a tudományos szerencselovagoknak,³⁰⁶ s a páholyok jótékony homályában a kalandorok még sokkal könnyebben érvényesültek. Hála Kazinczy közlékenységének, elég jól ismerjük például egy nevezetes felvidéki kalandor és alkimista, Hánzéli Márton rózsakeresztes üzelmeit. Ez a Hánzéli Márton nevelőként került Pottornyay András – nejével szerzett – girálti kastélyába. Pottornyay úr „buzgó és bibliás ember volt, de – jellemzi Kazinczy – amellet rettenetesen megbotránkoztató”. Nem került sok fáradságába Hánzélinek az urat s az egész eperjesi „Zum

számára még külön páholyokat is szerveztek, s a szabadkőművességgel nem rokonszenvező jozefinista rendszer sokkal jótékonyabban hatott a származási hátrány csökkentésére.

³⁰⁴ Jancsó Elemér id. műve pp. 145–146.

³⁰⁵ „Paradoxe – írja híres könyvében a kőművesekről Paul Hazard – des gens qui ne veulent plus d'Église, fréquentent une chapelle obscure. Des gens qui ne veulent plus de rites ni de symboles, recourent aux symboles et aux rites: l'imitation; les colonnes, la toile reinte qui représente le temple de Solomon, l'étoile flamboyante; l'équerre, le compas, le niveau. (...) Des rationaux vont chercher au fond des âges les éléments d'un mysticisme qui, plus tard, et chez quelques-uns d'entre eux, se substituera à la raison.” Lásd: Hazard, P.: La pensée Européenne au XVIIIème siècle de Montesquieu à Lessing. Tome I. Paris, 1946. Boivin et Cie. p. 364, 377.

³⁰⁶ Vö.: Biermann, K. R.: Auf den Spuren des mathematischen Glücksritters Ferdinand von Sommer. = Forschungen und Fortschritte 41 (1967) pp. 235–238.

tugendhaften Reisenden” nevű páholyt az aranycsinálásra rábeszélni. „Alkémista laboratóriumot rendeztek be – írta Szathmáry László – a kastély félreeső részén. Pottornyay szívesen áldozott rá, Hánzéli pedig pompásan értette a berendezést. A rózsakeresztesek itt gyűltek össze munkára. Akik Girálton laktak, egész nap aranycsinálással és orvosságfőzéssel foglalkoztak, de ha az éj elérkezett, inkább a jótermetű parasztmenyecskék érdekelték őket. Pottornyayné egy darabig tűrte az aranycsinálásnak ezt a szokatlan módját, de aztán megsokallta, és az egész társaságot kikergette. A társaság azonban nem jött zavarba, átvonult a szomszéd faluba, Kerekretra, az asszony másik birtokára. Itt folytatták azt, amit Girálton félbehagytak.”³⁰⁷ Hánzéli azonban – nem minden botrány nélkül – nemsokára odébb állott és „távozása véget vet minden komolyabb munkának. Ő lévén – írta Jancsó – a felvidéki szabadkőművesség igazi megszervezője és lelelkesebb vezére, eltávozásával válságba juttatta a városa és a szomszéd helyek szabadkőművességét. A rózsakeresztes munka még folyt egy darabig Eperjesen, de az »Erényes utazóhoz« csakhamar megszűnt.”³⁰⁸

Meg kell figyelni, milyen különböző hangsúllyal ismerteti a kémiatörténész s az irodalomtörténész Hánzéli működését. Hasonló kettősség jellemzi ugyanis magát az egész szabadkőművességet. A páholyok titkolódzása, az exotikus és fellengzős szertartások, a nagyzó és hivalkodó címek, a mozgalom múltját s kereteit misztifikáló elbeszélések kétségtelenül erősen gátolták a józan természettudományos gondolkozás megerősödését s terjedését. Viszont a kőművesség fennkölt, emberbarát célkitűzései s a művelődést szolgáló propagandája Közép-Kelet-Európa-szerte elősegítette a nemzeti irodalmak kifejlődését s egységesedését; egységesedését színvonal és jelleg tekintetében egyaránt. A páholyok körül csak ritkán, s egyéb szerencsés körülmények közrejátszása miatt sarjadt ki jelentős tudomány; az irodalmi élet azonban nemegyszer láthatóan a páholyok – közvetlen vagy közvetett – hatására virágzott ki.³⁰⁹

Kivált Pesten, ahol a 80-as években s a '90-es évek elején a szabadkőművesség az irodalompartoló arisztokrácia s az írók találkozását katalizálta.

A pesti „Zur Grossherzigkeit” páholy a '70-es évek elején keletkezett, de föllendülését a „Draskovich-rendszer” elfogadásától (1775) s Draskovich János pesti tartózkodásától (1776–1778) szokták keltezni. Gróf Draskovich János (1740–1787) előkelő katona-családból származott, s maga is ezt a pályát választotta. Gyorsan haladt a ranglétrán s kora számos előkelő osztrák, horvát és magyar tisztjéhez hasonlóan ifjan megismerkedett a szabadkőműves

³⁰⁷ Szathmáry László: Magyar alkémisták. Bp., 1928. K. M. Természettudományi Társulat. p. 375.

³⁰⁸ Jancsó Elemér id. műve p. 141.

³⁰⁹ Erre a kettősségre implicite már Eckhardt Sándor figyelmeztetett; elsősorban Kazinczy nyomán, aki lelkes szabadkőműves volt, de „mélyen lenézte apósa alchimiai és egyéb titkos működését”. Eckhardt Sándor: Magyar rózsakeresztesek. = Minerva 1 (1922) pp. 208–223.

eszmékkel s lelkes hívéül szegődött. A szabályokat azonban nem minden tekintetben találta megfelelőnek, s főleg az bántotta, hogy a magyarországi páholyok mind német nyelvűek. Kidolgozott tehát horvátországi szolgálata idején barátjával, Niczky István gróffal versengve egy latin nyelvű rendszert (*Latomia Libertatis sub corona Hungariae*), melynek programja – Jancsó szerint – „nem csupán egy humanista lélek becsületes vallomástétele az elnyomott »emberek« mellett, hanem a társadalmi valóságokat felismerő társadalomvizsgáló csodálatos mélyenlátásának bizonyítéka és szembeszállás, bátor kiállás az elnyomók és elnyomottak harcában a lentlívők igazsága mellé”.³¹⁰ Domanovszky Sándor óvatosabb véleménye szerint „nem is lehetett volna jobban formulázni a felvilágosodáshoz hajló megyei nemesség gondolkozását”, mint ahogy Draskovich teszi a *Latomia*-ban.³¹¹ Jancsó szerint Draskovich a jakobinusok elődje, Domanovszky szerint pedig a *Latomia* az 1790–1791-i diéta nemesi szónokai szájába adott érveket.

Akárhogyan is volt, a Draskovich-rendszert – kezdetben – a legtöbb honi páholy elfogadta. Csak Eperjesről tiltakozott Hánzéli Márton, aki a Draskovich-rendszert követő páholyokat följelenteni is kész volt „az államra nagyon veszélyes patriotizmusuk” miatt.³¹² A köznemesség ellenben tán épp emiatt – vagy inkább a latin nyelv miatt? – kedvelte; mindenesetre Domanovszky elsősorban „a Draskovich-obszervanciához fűződő hagyományok”nak tulajdonítja, hogy a köznemesség – elsősorban épp a budai és pesti páholyokban betöltött vezető szerepe következtében – „a korábbi szűklátókörű verbőczyánus rendi szellem egyoldalúan alkotmányvédő irányából, amely törhetetlenül ragaszkodott meglevő régi állapotokhoz és semmi változtatáshoz nem akart hozzájárulni, a sokkal hajlékonyabb új nemzeti irányba terelődött át”.³¹³ Azonban Buda és Pest német nyelvű (gyakran közvetlenül Ausztriából vagy Németországból ide származott) polgári értelmisége – köztük több egyetemi professzor – nem föltétlenül rokonszenvezett a köznemesség törekvésével; a budai páholyok története a '80-as években intrikák, sértődések, egyesülések, szétválások, „fedezések”, újraalakulások áttekinthetetlen zűrzavara, amit még a monarchiabeli „Frey-maurerei” lelkes szabadkőműves hagiográfusa, Abafi Lajos sem tudott (szokása

³¹⁰ Jancsó Elemér id. műve p. 136.

³¹¹ Domanovszky Sándor: József nádor élete. Első rész. Bp., 1944. Magyar Történelmi Társulat. p. 137.

³¹² Domanovszky Sándor id. műve p. 142.

³¹³ Uo. p. 141. – Domanovszky kétségkívül nem vádolható a szabadkőművesek iránti elfogultsággal, de – tán a nemesség „hajlékonyságát” demonstrálandó – valószínűleg túlozza a páholyok jelentőségét a nemzeti reformtörekvésekben. „A reform-mozgalmak egyike-másika – írja Gálos Rezső – tőlük indult ki. De még a nyelvért való küzdelem sem folyt a hazafias törekvésekkel egy síkon, mert előadási nyelvük Kármán idejében a német és a latin volt; pedig Kazinczy mindjárt 1790-ben sürgette a magyar nyelv bevezetését.” Lásd: Gálos Rezső: Kármán József. Bp., 1954. Művelt Nép. p. 50. Lényegében Domanovszkyéval egyezik Balázs Éva véleménye: „Az olvasmányok passzív hatása itt aktivizálódik, itt hangzik el először a szabadság és egyenlőség jelszava, az országgyűlési articulushoz kapcsolódó rendi szemlélet itt lazul fel.” Lásd: H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Bp., 1967. Akadémiai. p. 10.

szerint) összefüggő és világos történeté kiegészíteni.³¹⁴ A történet részletei tán nem is fontosak itt, elég annyit megjegyezni, hogy sok viszontagság után az „Ad Magnanimitatem”-ből a 80-as évek közepén újból „Zur Grossherzigkeit” lett s a kalapácsvető főmesteri széket a gazdag köznemesség köztiszteletben álló irodalomkedvelő vezéralakja, Orczy József báró³¹⁵ helyett a pesti egyetem Bajorországból idekerült illuminátus filozófia-professzora, Anton Kreil foglalta el.

Volt-e a páholyoknak közvetlen szerepük a 80-as évek pesti tudományos-társaságalapító próbálkozásaiban?

Waldapfel József a pesti és budai irodalmi élet kezdeteiről szóló monográfiájában már mindenesetre megállapította, hogy a „Kovachich magánvállalkozásaként megjelent Merkur von Ungarn” kiadójaként föltüntetett „Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur” mögött „valószínűleg a Pozsonyból átköltözött Első ártatlanság szabadkőműves páholy rejlik”,³¹⁶ ennél többet azonban ma sem tudunk mondani. A *Merkur von Ungarn, oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer* szerkesztője, Kovachich Márton György jól ismert szabadkőműves volt, s szabadkőműves volt a szerzők többsége is, ebben azonban semmi különös sincsen, hiszen a 80-as években a páholyokban igen sok pesti professzor működött, s a *Merkur* kifejezetten egyetemi folyóirat volt. Főleg az egyetem szervezetét, órarendjét, alkalmazottait, történetét valamint a magyarországi közép- és főiskolákat s az oktatási reformot ismertette, nem is annyira a Magyar Királyság, mint inkább a külföld – elsősorban a német világ – tudósaival és irodalmáraival. Közölt a *Merkur von Ungarn* magyar nyelvű könyvekről is recenziókat, részletesen ismertette a sárospataki kollégium történetét s állapotát, beszámolt – nagy elismeréssel – a piaristák iskoláiról és – kevésbé lelkesen – a debreceni Kollégiumról; mindez azonban inkább külföldi literátusokat érdeklő hazai különlegesség, semmint a honi fejlődés belső igényeit szolgáló írás.

Kovachich ismert s elismert tudós volt német kollégái körében, s láthatóan arra törekedett, hogy érdekes anyagot szállítson számukra, s lehetőleg meggyőzze őket, hogy a fiatal pesti egyetem sem marad el túlságosan a németek boldogabb és régibb intézményei mögött. Németül írt és íratott hát, hiszen németeknek írt; a magyar szerinte egyébként sem irodalmi nyelv, s nem alkalmas a felvilágosodás terjesztésére.³¹⁷ Márpedig a felvilágosodás kötelező volt a német egyetemi professzorok ama világában, melyre ő – s véle kollégái többsége – mérceként tekintett. Ebben a világban meg- s elismertetni magukat és

³¹⁴ Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp. [é. n.] Ludwig Agtner. p. 156, 286.

³¹⁵ Orczy József báró a híres irodalompártoló és költő, Orczy Lőrinc báró fia volt, az Orczy-kert létesítője, az 1790-es köznemesi mozgalom egyik vezére.

³¹⁶ Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830. Bp., 1935. MTA. p. 50.

³¹⁷ Uo. p. 48.

egyetemüket: ez volt az ő legfőbb igyekezetük. S végül is talán így értendő a folyóiratot kiadó társaság nevében szereplő „patriotisch” jelző, mely azonban egyáltalában nem zárta ki Dugonics András II. József ellen lázongó „nemesi és nacionalista”³¹⁸ magyarságát. A *Merkur von Ungarn* ugyanis megadta a császárnak, ami a császáré, s a német egyetemi aufklériszmuának – ami az istené. S e hit jegyében láthatóan jól megfértek egymással a német és a magyar nyelv hívei, illuminátusok és exjezsuiták. A Dugonics Andrást (és a magyar nyelv tudományra-termettségét)³¹⁹ dicsérő Koppi Károly meg a német nyelv tudományos elsőbbségét valló Kovachich, az illuminátus Kreil meg az exjezsuita Makó azonos közösséghez: a pesti egyetemhez tartoztak. Nemcsak – olyan amilyen – megélhetésüket: társadalmi megbecsülésüket is ennek köszönhették a növekvő s polgárosodó városban, s a német kollégák körében elért sikereik jelezték – s adták meg – a rangjukat. Vallási, világnézeti, nyelvi s születési különbségeken túl s ellenére egységbe foglalta őket az intézmény, s Martinovics élénk fantáziával megírt följelentéseiben bizonyosan teljesen alaptalanul, de – épp egyetemi tapasztalatai alapján – tán nem teljesen értelmetlenül „beszél a jezsuiták és az illuminátusok szövetkezéséről”.³²⁰

Az egyetem a '80-as évek végén, a '90-es évek elején határozott, önálló szellemi tényező a honi életben. Az egyetem Budára, illetve Pestre költözése idején még a professzorok nyertek „fényt” a páholyoktól, a '80-as és '90-es évek fordulójára azután majdnem megfordult a helyzet. S az egyetem növekvő tekintélye a háttére az első honi tudományos társulásoknak.

Az egyetem

A felvilágosodás korában keletkezett vagy akkor is működő tudományos társulatok – kivált a német művelődés világában – rendszerint egyetemek mellett alakultak, illetve egyetemi professzorok vezetése alatt állottak. Többnyire az egyetem – az egyetemi professzorok – „propagandaszervezetének” és „tájékoztató-hivatalának” a szerepét látták el ismertették a helyi kutatás eredményeit a fejedelemmel, a város értelmiségével, s elsősorban a többi városban élő s dolgozó tudósokkal, akiknek munkásságáról viszont értesítették a helyieket. Éppen ezért a társaság legfontosabb feladataihoz tartozott egy folyóirat kiadása s más

³¹⁸ Szauder József: Az este és az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus. Bp., 1970. Szépirodalmi. p. 146.

³¹⁹ „Der Verfasser hat durch diese zwei Werke – írja Dugonics Tudákosság-áról – bewiesen, dass die ungarische Sprache, wenn man ihrer mchtig genug ist, so reich sey, dass man in derselben alle Wissenschaften behandeln könne, ...” Lásd: *Merkur von Ungarn* I (1786) pp. 1041–1042.

³²⁰ Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Bp., 1926. Magyar Történelmi Társulat. p. 153. Lásd még: Benda Kálmán id. műve p. 60. és I. köt. Iratok 31. sz., 46. sz.

társaságok folyóiratainak figyelése. Nemcsak – sőt elsősorban nem – az elsőrangú centrumoké. A XVIII. század tudományos világa erősen hierarchikus; s a hasznosítható értesülések cseréje az azonos tudományos szinteken a legélénkebb. *Az akadémiák tevékenysége ezt a szintekre osztott „kommunikációt” katalizálta, s ezáltal meghatározta az egyetemek s a tudósok helyét a „tudományok nagy láncában”.*

Érthető hát a pesti egyetem botanika- és kémiaprofesszorának, Jakob Joseph Winterlnek az öröme, mellyel professzortársait köszöntötte 1784. március 13-án a tudós társaság megalakulása alkalmából. „Leírhatatlan boldogság látnom – mondotta (természetesen ékes német körmondatokban) régi vágyaim csírázását, hisz Önök, tisztelt Barátaim és Kollégáim! lám összegyülekeztek, hogy végre alapjaiban is műveljék azokat a hasznos tudományokat, melyeket már hosszú évek óta számos tanszéken előadnak a tudást szomjazóknak, s hogy, mit még országunk félénkebb műzsái eddig tenni alig merészeltek, eredeti közleményekkel gazdagítsák azokat, hogy ezáltal is méltóbbakká tegyék az előadásokra és az ezzel kapcsolatos királyi kiadásokra. Eme figyelemre méltó napon, mely talán új korszakot nyit Magyarország történelmében, egyesülnek Önök a legfölvilágosultabb nemzetekkel, melyek közül legtöbben már sok-sok éve elkezdették volt a tudományok társaságok általi művelését, találmányaik bőkezű hozzájárulásával s mindenekelőtt országuk természetrajzának s művészeteinek közkinccsé tételével. Jóllehet Magyarország ez idáig eme példák egyikét sem követte, mégsem lehet azt mondani, hogy ne lett volna már a legkorábbi időkben jó szívvvel a tudományok iránt: – már az előző századokban engedélyezte, hogy a királyai által alapított egyházi javadalmakat a tudományok meghonosítására fordíthassák; még magánszemélyek is bámulatra méltó bőkezűséggel tekintélyes alapítványokat létesítettek, hogy tanítók és tanulók ne csak az országban, hanem Itáliában, Németországban és Hollandiában is tanulhassanak; és annyira beleszerettek az egyetemi alkotmányba, hogy az ország nagyjai a mai napig egyetemi titulusokkal – Magnificus, Spectabilis, tekintetes – nevezetik magukat, s az ország legtöbb kollégiuma Universitásnak hívatja magát. De a hasznos tudományok szerencsétlenségére, az ország akkori szelleme (bármennyire csaknem ellentétes ízlésbe csapott is át máma) csak jogi ismeretekre és teológiára vezetett.”³²¹

Winterl azután ismerteti a korábbi társaságalapító terveket, kivált Fischer Dánielét beszéli el pontosan, szervezeti és szakmai részletekkel gazdagon, s elemzi a terv megghiúsulásának okait s körülményeit. „A mi boldogabb korunkban – folytatja – az említett akadályok eltávolítottak az útból: a magyar egyetem (die hungarische Universitt) megérte

³²¹ Anrede des Herrn Jakob Joseph Winterl an die versammelten Mitglieder der Hungarischen gelehrten Gesellschaft am Tage ihrer ersten Versammlung den 13. Mrz 1784. Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn, Brachmonat 1784. Pest und Ofen, bey Weingand und Köpf. pp. 1–32.

tizennegyedik évét s ez alatt számos tanult embert képzett; ami azonban a mi szempontunkból még kedvezőbb hatású, az az ez idő alatt Magyarországon keletkezett buzgóság, mely még termékenyebb lehetne, mint maga az egyetem, mely nem függ tagjai akaratától. Ma már országsherte a legtartalmasabb könyvtárakat, a leghasználhatóbb fizikai eszközöket, a leggazdagabb természetrajzi gyűjteményeket találjuk; s férfiakat, akik szorgosan olvasnak anélkül, hogy engednék az írói hírnév csábításának, férfiakat, akik boldogan áldozzák jövedelmük egy részét új kísérletekre, vagy újból kipróbálják a régieket és a többszöri kudarc sem riasztja el őket; ismerünk Magyarországon birtokokat, melyeknek jövedelmét jelentősen megnövelte az az egyszerű, korábban megvetett tény, hogy megtanulták a növények s füvek megkülönböztetését, megismerték a rovarokat s átváltozásait. Ha ez a mozgalom behatol a közemberek soraiba is, jobb, egészségesebb s olcsóbb lesz az ételünk és a kézművesek olcsóbban fogják szállítani termékeiket.”³²²

Ehhez azonban az kell, hogy egy társaság gyűjtse össze az egyébként elkallódó találmányokat, s ezáltal egyszerre szolgálja a tudományok gyarapodását s Magyarország dicsőségét. Magában senki sem mehet sokra, a képességek megosztottak, s csak megfelelően működő Társaságban egészítik ki egymást; így kijavítják a tévedéseket, megszüntetik a hiányokat, s „az egyesült barátok a természet igaz tarifája szerint fizetik meg egymásnak szolgálataikat.”³²³

Persze sok társaság nem ilyen, és sok helyütt csak hírnevük öregbítésére szövetkeznek a tudósok. Épp azért jó előre ki kell dolgozni a publikálás föltételeit s szabályait, hogy a hasznos tudományok művelése egyének hiúságától s civódásaitól kárt ne szenvedjen. Winterl javasol is mindjárt néhány elvet, mindenekelőtt azonban követendő példaként állítja a Társaság elé a majna-frankfurti *Gesellschaft der nützlichen Wissenschaften-t*.

Baconiánus program tehát, a német tanszéki aufklérizmus szabályai szerint. A publikálás tervezett elvei az egyetemieknek kedveztek, a többieket Winterl inkább a pártfogásra s az olvasásra biztatta. A hasznosság hangoztatásával azonban tán nem is annyira őket, mint inkább a tudományokat közismerten hasznosságukért s hasznuk szerint értékelő uralkodót akarta megnyerni az ügynek. Mindez úgyszólván kötelező nemzetközi aufklérista sablon; a következőkben azonban Winterl – kellő mentegetőzések után – elmondotta, hogyan képzei a különböző szaktudományok művelését a leendő Tudományos Társaságban. Mai nyelven: helyi viszonyokra alkalmazott tudományelméletet vázolt.

³²² Uo. pp. 10–11.

³²³ Uo. p. 11.

Először is a természethistória helyét s főadatát jelöli ki az emberi tevékenységek „nagy láncában”, mely az emberiséget a boldogságra hivatott vezetni. Ebben a nagy láncban a Természethistória az első láncszem, s noha látszólag unalmas és sivár, minden másnak az alapja; hisz „mi lehet soványabb s egyszerűbb az ábécé betűinél, s mégis nem ezek-e az igazi alapeszközök, amik segítségével közöljük egymással gondolatainkat, fogalmakat gyűjtünk és új tapasztalatokra alkalmazunk, utódainkra hagyjuk érzéseinket és elsajátítjuk elődeink minden tudását.”³²⁴

A természethistóriában halmozódó tudást a mesterségek tökéletesítésére kell fordítani. Mert bármily tökéletlenek ma a – történelem előtti időkben kétség kívül tökéletes – mesterségek, tudomány által hatalmasan javíthatók. Például a gyógyszerészet – érvel Winterlben a kémikus – mily szánalmas állapotban volt még száz éve is, a fizika alkalmazása előtt! Öt tudományt sorol fel, mely mesterségekre vezet: matematika, kísérleti fizika, a tapasztalás művészete (ma „heurisztikának” mondanánk), esztétika és földrajz. Az öt tudománynak – a kantianusok szokása szerint – öt „képességet” feleltet meg, mely mindenkiben megvan, csak különböző mértékben. Akiben kiemelkedően erős a „képesség”, az a „genie”; ez azonban többnyire csak a tudományok egyikére terjed ki, s egyébként is igen ritka. Ezért azután igen lényeges a kiegyenlítődé a genie és a „genietelen fejek” (genielose Köpfe) között; éppen ez a tudóstársaságok fő feladata.

Ezen túl is persze rengeteg a lehetőség, az elvégzendő munka bővében van mindenütt. A botanika például igazán rohamosan fejlődött Cesalpinótól Linnéig, s mily távol áll mégis a tökéletességtől! S Linné is csak a növényeket s – úgy ahogy – az állatokat rakta rendbe, az ásványok között még ma is a legteljesebb zűrzavar uralkodik. S egyébként is: „Linné úr rendszere valójában gyenge kitalálás, maga ia elvetette volna, ha a hibáit el nem ismerő nyakasság nem lett volna nélkülözhetetlen tulajdonság világhíréhez; a géniuszok gyakran nagyon természetellenesek: semmitmondó ok miatt összecsapva, kicsiség miatt szétválasztva; a fajok megkülönböztetésében munkája oly megemészthetetlen, hogy az ember két út egyikére kényszerül: vagy elhagyja a megkülönböztető jegyeket és csak az ábrákra szorítkozik, mint Jacquin teszi, vagy nem tekintve az ábrákat, a növényeket a megadott megkülönböztető jegyek szerint keresi ki, s azt, amelyik egyikkel sem hasonlítható össze, újnak tartja s illő megkülönböztető jeggyel látja el.”³²⁵ Tulajdonképpen – véli Winterl – mindkét út járható, de Jacquin-t követve elvész a botanika s a zoológia „nagy szépsége,

³²⁴ Uo. p. 16.

³²⁵ Uo. p. 23.

tökéletessége, haszna”; az tudniillik, hogy két kis könyvvel a zsebében az ember bárhová kerül, nevén tud nevezni minden növényt s állatot.

A nevek különben is Linné legtökéletesebb alkotásai, itt valóban „férfias bátorsággal törte meg a jeget”. Sajnos „a németek közt ehhez még senkinek sem támadt mersze; mi még mindig Blumenbltter-ről beszélünk, ahol ő petals-t (s nem folia floris-t) mond, Staubbeutel-ről beszélünk, mikor ő Antheraeről (s nem Vesicula pollinis-ről) és így tovább; ha az anatómusok bátrabbak nem lettek volna, tán még ma is törzstámasz-ról beszélnék lábak helyett s törzstámasznyúlványokról lábujjak helyett”.³²⁶

Ez a kis nyelvi kitérő két szempontból is figyelmet érdemel. Az egyik az, hogy a nyelvről szólva Winterl milyen természetesen mondja, hogy „mi németek”, holott Magyarországról s a magyar múlttól meglehetősen elfogult magyar „hazafiként” szól. A közös haza tehát nem jelentett semmiféle nyelvi együvé tartozást (aminthogy a közös nyelv is takarhatott nagyon különböző „hazafiságokat”). Az akadémiai próbálkozások szempontjából azonban érdekesebb Winterl nyelvújító szenvedélye: lám, már az első honi akadémiai gyűlés sem eshetett meg nyelvművelés nélkül. S hogy nem a magyar, hanem a német nyelv volt a művelés tárgya, az csak fontosabbá teszi az esetet, hisz a példa így érzékelteti igazán, miféle általános és elterjedt aufklérista elvvel találkozunk a nyelvújításban.

Látott s persze előírt Winterl a honi tudománynak más föladatokat is a (német) nyelvművelésen túl. Mindenekelőtt a botanika területén Linné rendszerének javítását, s lassú átalakítását a természetnek jobban megfelelő rendszerré. Kutatási módszerként kétféle „összehasonlítást” jelöl meg: az egész élőlény (természetes) hasonlítását a többihez, és a (mesterségesen) kiválasztott jegyek szerinti osztályozást. Az experimentális fizikáról megjegyzi, hogy erre vonatkozóan nem adhat tervet, nem utolsósorban azért, mert ezt a tudományt nagyon sokféle néven – pl. kémia, általános és különleges fizika, kísérleti fizika, mineralógia, metallurgia, fiziológia stb. – nagyon sokféle szempont szerint művelték, úgyhogy teljesen darabokra szakadt. Terv helyett összefoglalja röviden az „igazi experimentális fizika” elméletét. Winterl elmélete négy részből áll, s lényegében az erők és a testek kölcsönhatása alapján elképzelt kutatási lehetőségeket osztályozza, s vázolja az így nyert ismeretekből következő gyakorlati hasznot. Ehhez hasonló pseudonewtoniánus-baconiánus módon ismerteti – igazi tudományszervezői lelkesedéssel – a feltalálás művészetét (mai nevén heurisztikát). Itt azonban már megfejeleli az aufklérista racionalizmust egy kis hamisítatlan német preromantikával: a genie-t, a „jó fejet” ugyanis nem lehet felfedezésre tanítani, hisz ő ezer dolgot vesz magától észre ott, ahol más nem is lát semmit. Annál inkább

³²⁶ Uo. pp. 22–23.

kell azonban tisztítani az utat a „buta fejek”, azaz a közönséges emberek előtt, s kezük ügyébe kell adni a fölfedezéshez szükséges eszközöket: „die Wissenschaften sind durch Ordnung verkürzte, und zur Fassung für den blöden Kopf eingerichtete Erfindungsarten, die das Genie aus dem rohen unaufgerumten Zustand der Gegenstände sich selbst entwickelt.”³²⁷

A német egyetemek hatásáról tanúskodik az a nagy szerep is, amit Winterl az esztétikai kutatásoknak szánt; a német mintákat követi földrajzi programja is, a divatos statisztikai-államgazdaságtani leírásokat állítva példaként kollégái elé.

Nem tudjuk, volt-e a társaságnak több gyűlése ezen az egyen kívül, a *Monatliche Früchte*ből mindenesetre több nem jelent meg. Winterl gondos monográfusa, Szőkefalvi-Nagy Zoltán sem bukkant folytatás nyomára, de megjegyzi, hogy a következő, 1802-es próbálkozás támogatói között is „ott látjuk Winterlt”.³²⁸

Az 1802-es akadémia-alapítási kísérlet is egyetemi vállalkozás volt. A tervét Winterl nagy utóda, Kitaibel Pál készítette, ám ez a próbálkozás még hamarabb megghiúsult mint az első: csupán az előkészítő bizottság gyűlt össze 1802. március 6-án, elfogadták Kitaibel kitűnő tervét, a társaság azonban még az első ülésig sem jutott el. De a terv nem tűnt el nyomtalanul, megjelent nyomtatásban. „A tudományok közül – írja róla a magyar botanika történetírója, Gombocz Endre, aki több művében elemezte Kitaibel »Plan«-ját – felölelte volna hazánk földrajzát, az általános természettudományt, zoológiát, botanikát, mineralógiát, kémiát, fizikát, gazdaságtant, technológiát, orvostudományt és a mechanikára és hidraulikára alkalmazott matematikát. Hogy mennyire szükség van egy ilyen társulatra, azt – sorolja Gombocz Kitaibel érveit – azok a ferde nézetek mutatják legjobban, melyek hazánk felől itthon és külföldön uralkodnak. Mily kevésbé ismerjük éghajlatunkat, melynek külföldön olyan veszett híre van, hogy Magyarországot a nemzetek temetőjének hívják mily keveset tudunk Alföldünk talajáról, hegyeinkről, folyóinkról stb. Utal arra a szoros kapcsolatra, amely az egyes természettudományok között fennáll, amely lehetetlenné teszi, hogy egymástól elszakítva munkálkodhassanak saját területeiken. Míg egyes tudományok tapasztalatokat, adatokat gyűjtenek, mások ezekből a tapasztalatokból általános érvényű törvényeket vonnak le, melyek az előbbieket biztosabb és gyorsabb haladáshoz segítik. Így kerül kapcsolatba a kémia az élők világával, a kémia és a fiziológia a mezőgazdasággal, a mezőgazdaság a mechanikával és hidraulikával. Az egész indokoláson végighúzódik Kitaibel egészséges természetszemlélete, mely mindent a nagy természet részeinek lát. Kidolgozza az egyesület

³²⁷ Uo. p. 29. – Ám a botanikus Winterl értékelését lásd: Priszter Szaniszló: Néhány újabb dokumentum Winterl életéhez és működéséhez. = Botanikai Közlemények 60 (1973) pp. 53–64.

³²⁸ Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Adatok a hazai kémiai tanszék történetéhez. I. Winterl Jakab. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei 186. sz. Eger, 1960. pp. 413–433. (Klny. a Főiskola Évkönyveinek VI. kötetéből)

egész szabályzatát a legaprólékosabb részletekig olyan ügyesen, hogy a későbbi Természettudományi Társulat szervezetének is mintául szolgál.”³²⁹

Kitaibel 1802-es „Plan”-ja és az 1784-es Winterl-féle vállalkozás között is tudunk azonban az egyetemről kiinduló, illetve egyetemi professzorok által létrehozott társulási kísérletekről. Nem tudjuk, kiket rejtett a Kovachich-féle *Merkur*-t kiadó „hazafiúi társaság”, jól ismert azonban a magyar nyelv első egyetemi tanára, Vályi András körül összegyűlt s működő Pesti Magyar Társaság története.³³⁰ Ez a társaság inkább csak egyetemi hallgatók irodalmi önképzőköre volt, ám hatását tekintve nem épp jelentéktelen; Aranka György is hivatkozott rá nyelvmívelő társasága programjában.

Kevésbé ismertek, de sokkal jelentősebbek az 1790-es évek elején Schedius Lajosnak, az esztétika ifjú professzorának összejövetelei. „Schediusnál – írja ezekről Waldapfel – gyakran gyülekeztek a főváros legkiválóbb tudósai, főleg Haliczky, a német nyelv egyetemi tanára, Mitterpacher, a természetrajzé és mezőgazdaságé, Winterl, a kiváló vegyésztanár, az 1784. évi természettudományi társaság alapítója, Schönwiesner és Schwartner historiográfusok, Kreil, a filozófia tanára, továbbá Dugonich és Prónay Sándor br.”³³¹ Schedius baráti köréhez tartozott Kármán József is, és Toldy Ferenc szerint 1793-ban épp egy ilyen estélyen, Kármán javaslatára született meg a gondolat, hogy Pestet irodalmi központtá tegyék.³³² „Toldy Ferencnek kissé romantikusan beállított előadása szerint Schedius Lajosnál egy »írói estvényen«, 1793-ban (bizonyosan az év vége felé) született meg a gondolat, hogy Pestet irodalmi központtá kell tenni: »itt a nagy mező, honnan (...) ki tisztázott nézetek áradhatnak ki az egész országra s egy irodalmi köztársasággá olvaszthatják a sok elszigetelt erőket.« Ez a nagyszerű gondolat Kármán Józseftől eredt, az ő lángeszére, széles látókörére vall.”

Ez a gondolat – melyet követve Kármán az *Urániát*, híres folyóiratát alapította meg – már kivezet az egyetemi körökből, ám Schedius jelenléte az *Urániában* (még ha szerepe tán kisebb is volt, mint Toldy Ferenc hitte) épp eléggé mutatja a fiatal esztétikaprofesszor tekintélyét. Növekvő tekintélyét Schedius – Kovachich *Merkur*-ját és Winterl vállalkozását követve – elsősorban arra használta, hogy a honi tudományos életet bekapcsolja a nemzetközi – német – tudósvilágba. S ügyesen szerkesztett folyóirataival sikerült részben pótolnia egy egyetemi tudóstársaság ilyen természetű feladatát.

³²⁹ Gombocz Endre: A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Bp., 1936. MTA. pp. 310–311.

³³⁰ Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830. Bp., 1935. MTA. pp. 94–98.

³³¹ Uo. p. 100.

³³² Uo. p. 101. – Vö.: Gálos Rezső: Kármán József, p. 57.

Waldapfel valószínűnek tartja, hogy a *Pester Zeitung* időszakos irodalmi melléklete 1798-ban Schedius javaslatára indult. Mindenesetre Schedius volt a főmunkatárs. „Több felhívás alatt szerepel is az ő neve. Az első számban hosszú jelentésben fejt ki véleményét az ily értesítők jelentőségéről. Elmondja, hogy a magyarországi könyvekről a külföldi lapok csak alkalmilag közölnek egy-egy rövid ismertetést. 1796-tól kezdve akarnak lehetőleg minden irodalmi alkotásról számot adni. Magyarországot illető félreértések eloszlatására rövid tájékoztató cikkeket is közölnek.”³³³ 1799. január 3-tól a melléklet már hetenként jelent meg, *Literrischer Anzeiger für Ungern* címen, valóságos külön folyóiratként. Az első számban Schedius szakszerű nyelvészeti érveléssel indokolja meg az „Ungern” név használatát. Ugyanebben a számban a „Vermischte Nachrichten” rovat hosszan ismerteti s méltatja Kitaibel adjunktus és Waldstein gróf nagy vállalkozását, a *Plantae rariores*-t, melynek első kötete azon évben volt megjelenendő.

Az előzetes ismertetés külön is hangsúlyozza a szerzők gondosságát; fölhasználtak a növények meghatározására minden segédeszközt, mely Pesten s Bécsben található, s ezenkívül „a múlt ősön Lipcsébe, Berlinbe, s Drezdába utaztak irodalmi kutatás végett, s hogy ott közvetlen kapcsolatba lépjenek Németország nagy botanikusaival, egy Hedwig-gel, egy Wildenow-val s másokkal. Reméljük – végződik az ismertetés –, hogy ez a mű az egyik legszebb gyarapodása lesz a magyarországi irodalomnak.”³³⁴

A *Plantae rariores* előfizetési felhívása 1799. március 17-én jelent meg Bécsben, az első füzet 1799 novemberében, „valószínűleg 200 példányban; a többi füzet azonban csak rendetlen időközökben követte az elsőt.”³³⁵ „A nagy mű egyébként már az első füzet megjelenésekor felkeltette a szakkörök érdeklődését. A regensburgi botanikai társaság, s a göttingai királyi társaság tagjai közé választotta a tudós szerzőket. Az *Annalen der Österreichischen Literatur* már 1802 januári számában részletesen és nagy elismeréssel ismerteti az első 7 füzetet, majd az egész megjelent kötetet.”³³⁶ A *Literrischer Anzeiger* is közölte, még 1799 áprilisában a *Plantae rariores* részletes hirdetését; s Kitaibel szerzőként is szerepelt a folyóiratban. Így például a február 14-i számban jelent meg a Mátráról írt „kismonográfiaszerű dolgozata”, melyben – Gombocz tömör értékelése szerint – megsejtette, „hogy a későbbi, növényföldrajzi alapon folytatott flórakutatásban milyen nagy szerepe lesz a Magyar Középhegységnek”. Nemcsak a flórát írta le, részletesen beszámolt a geológiai és ásványtani viszonyokról s az ásványvizekről is.

³³³ Uo. p. 146.

³³⁴ *Literrischer Anzeiger für Ungern* 1 (1799) jan. 3.

³³⁵ Gombocz Endre id műve p. 326.

³³⁶ Uo. p. 329.

„A természet egységbe látásának tanúbizonysága” – írta Kitaibel tanulmányáról Gombocz. S ez a természetszemlélet jellemzi Kitaibel minden munkáját. „Útjain, ha a növény áll is első helyen, mint az igazi felfedező, minden érdekli. Ásványvizek, állatok, ásványok, kőzetek, népszokások, népies nevek – valamennyit bevonja gyűjtő munkájába. Egységes kép a természetről, ez a fő igyekezete. (...) Abban az időben, mikor a botanikusok legnagyobb dicsőségüket abban látták, hogy az újonnan felfedezett fajok neveihez odabiggyeszthették a hiúságukat teljesen kielégítő »mihi« szócskát, Kitaibel, akinek pedig erre bőségesen nyílt alkalma, sokkal messzebb tekint. Az új faj leírásával nem látja munkáját befejezettnek. Izgatja és képzeletét további munkára serkenti a fajok sajátságos földrajzi elterjedése, a variálódó fajok, a talaj, az éghajlat hatása a növények eloszlására.”³³⁷

Ezzel a – mai néven ökológiai – szemléletével s modern módszereivel persze magára maradt, kivált hazánkban, ahol a Helytartótanács az ország florisztikai fölmérését – szokása szerint – rendeletekkel kívánta megoldani. Felszólította a megyei és a városi orvosokat, hogy gyűjtsék be a vidék növényeit; az sem baj, ha meghatározni nem tudják, küldjék csak el a lelőhely feltüntetésével a Helytartótanácsnak, ahol aztán Winterl professzor majd tudományosan földolgozza az anyagot. A megyei fizikusoknak persze kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, mint hogy teljesítsék a rendeletet; közönséges útszéli gazon kívül nem is jutott így semmi egyéb Winterl kezébe. Egyetlen ember akadt az egész országban, Genersich Sámuel, Lőcse város orvosa, aki egyébként is szenvedélyes növénygyűjtő lévén, néhány új kárpáti fajjal gazdagította az egyetem botanikus kertjét. Genersich növénygyűjtő munkássága eredményét össze is foglalta egy kis könyvben, melyben felsorolta a Szepességben talált ismert s új növényfajokat. A könyvet, mely 1798-ban jelent meg Lőcsén, Kitaibel recenzeálta a *Literrischer Anzeiger* 1799. június 22-iki számában. Elismerte a munka érdemeit, elsősorban azt, hogy a szerző a felsorolt növényeket általában helyesen határozta meg. Akad azonban sok helytelen meghatározás is, és sok növény hibás név alatt szerepel. Még súlyosabban esik latba, hogy az újnak tartott fajokat nem írta le részletesen, s ami a legfontosabb: a lista távolról sem teljes, s így nem ismerhető meg belőle a vidék flórája.

A rövid recenzióra az orvosi kar nevében azonnal válaszolt Winterl professzor a *Literrischer Anzeiger* július 6-iki és július 20-iki számában, hosszan, méltóságteljesen. Dicsérte a Helytartótanács „bölcs” rendelkezését, melynek mára is olyan szép eredmények köszönhetők, mint Genersich *Elenchus Florae Scepusiensis*-e. De vajon várható-e a folytatás, ha az ilyen szép igyekezetért ócsárlás a hála? Ezért – még ha akad is hiba az efféle munkákban – vétek azt volna eldobni, el kell inkább titkolni, s csupán „barátságosan fülébe

³³⁷ Uo. pp. 308–309.

súgni a szerzőnek”. Ha valamit, ő inkább azt kifogásolja Genersich könyvében – s még inkább Kitaibel kritikájában –, hogy nem ragaszkodik szigorúan a Linné által megadott nevekhez. Másfél évtizede, a társaság alapító ülésén is azt tartotta már Winterl a botanika legnagyobb hasznának, hogy egy kis könyvvel a kezében az ember – akárhova kerül – néven nevezheti a növényeket. Egy flóra teljességre törekvő leírása? Ugyan, a botanika célja a jelenleg vagy majd a jövőben hasznosítható növények fölismerése. „Teljesen nevetséges vállalkozás” lenne másért kutatni új növények lelőhelyeit, mint azért, hogy egykor majd gyógyszerekként, táplálékként vagy technikai célokra fölhasználtassanak.

„Két ellentétes tudományos felfogás ütközik össze” a kritikában és ellenkritikában, összegezi Gombocz a vita ismertetését. „Kétségtelen, hogy ami a szinonima-tömeg veszélyét illeti, volt valami igazság Winterl szavaiban, ezt a jövő mutatta meg, de egyébként felfogásának roppant ósdiságán csak mosolyoghatott Kitaibel. Bizony nem volt nevetséges Kitaibel vállalkozása, mikor a *Plantae rariores*-ben az »ezerarcú Alföld növényritkaságait elénkbe tárta, mikor nem gyógy- vagy haszonnövények keresése céljából mászta meg a Kárpátok hegyeit.”³³⁸

Ez a vita több szempontból figyelemreméltó. Először is mutatja, hogy a „fülbesúgó” kritikai módszer népszerűsége nem korlátozódott az irodalmi életre. Különben a *Literrischer Anzeiger* recenziói között akad egy pár – főleg természettudományi vagy matematikai könyvekről szóló –, bírálat amiből gyanítható, hogy a szerkesztő igyekezett az efféle „baráti” kritikák ellen küzdeni. Azonban – s ez a vita másik, fontosabb tanulsága – szembe találta magát a Kar s az Egyetem érdekeivel. A testület az érdekeit – a tagok érdekeit – védte, nem az igazságot vagy az új felfedezéseket.

Nem lehet azt állítani, hogy Kitaibelt ne ismerték volna el külföldön s itthon egyaránt. Külhoni tudós társaságok tagjául választották, itthon az utazásaihoz nem is egészen jelentéktelen összegű segélyeket kapott; továbbá kitüntetések s kiemelt fizetést.³³⁹ Némi huzavona után – hallgatólagosan – mentesítették az oktatás terhétől. A honi körülményekhez képest „szép” tudományos karriert futott be, kétségkívül. De a *Plantae rariores* (Bolyai János *Scientia spatii*-ja után a legjelentősebb XIX. századi magyar tudományos mű) sohasem jelenhetett volna meg Waldstein Ferenc gróf áldozatkész támogatása s baráti segítsége nélkül; a nagy művet hatalmas anyagi és szellemi áldozatok, sok gyötrődéssel járó utazások árán sem tudták befejezni, s végül itthon alig negyven példányt sikerült eladni belőle. Kitaibel egyik – máig el nem avult – úti beszámolóját csak halála után két évtizeddel adta ki az akkor ifjú

³³⁸ Uo. p. 337.

³³⁹ „Ő Felsője, tekintettel Kitaibel igen nagy érdemeire, rendes tanári címet és 1200 fl. fizetést ad neki 1802 szeptember 1.-étől kezdve.” Lásd: Gombocz Endre id. műve p. 216.

Kanitz Ágost, s mintaszerű ásványvíz-elemzéseiből is nagyon kevés jelent meg életében. Növénytani munkásságának bámulatos mérete s óriási jelentősége csak napjainkban derült ki, miután Jávorka Sándor hosszú, türelmes, szakszerű munkával föltárta Kitaibel Nemzeti Múzeumban őrzött növénygyűjteményét.³⁴⁰ Nagy vitájában – melybe a tellur fölfedezése miatt keveredett Klaproth-tal – nincs intézmény vagy tudós, aki szilárdan Kitaibel mellé állott volna, s a hajszába beleunván, lemondott vitathatatlan elsőbbségéről. A nagy tudós körül hiányzott a tudományos munkához s a nagy eredmények hasznosításához mindenkor szükséges szakmai és társadalmi környezet. Többek között talán épp egy jól működő, korszerű tudományos társaság.

Az 1802-es mintaszerű akadémiaterv – amelyet Kitaibel készített, talán József nádor és gróf Festetics János biztatására – elindult a maga útjára jóváhagyás végett. Közben azonban Schedius egy újabb akadémia nélküli akadémiai értesítőt indított útnak, *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterlndischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* címmel. Akár Kitaibel „Plan”-ját, ezt is Patzkó Ferenc József pesti nyomdájában nyomtatták.³⁴¹ S akár egykor a *Literrischer Anzeiger*-ben, a *Zeitschrift* első évfolyamában is szerepel Kitaibel; részben szerzőként, mintaszerű ásványvíz-analízissel,³⁴² részben pedig – mint a tellur fölfedezője – Franz Müller Reichenstein és Klaproth mellett, illetve előtt.³⁴³ Később azonban már nem találkozunk a folyóiratban a nevével, bár akad természettudományi, illetve orvosi tárgyú cikk a későbbi füzetekben is, s rendszeresen ismertetnek Magyarországon vagy magyar szerzőktől németül vagy magyarul megjelent természettudományi tárgyú könyveket. Így például a negyedik kötet (1803) ötödik füzetében enyhén szólva túlzó dicséret jelent meg Winterlről,³⁴⁴ s a hatodik kötet (1804) 1. füzetében részletes méltató ismertetés olvasható új,

³⁴⁰ Jávorka Sándor: Kitaibel Pál. Bp., 1957. Akadémiai. – Kitaibel fölfedező útjaira s Jávorka Kitaibel-monográfiájára lásd: Tasnádi-Kubacska András: Nagy magyar természettudósok. Bp., 1958. Gondolat. pp. 79–87.

³⁴¹ Patzkó Ferenc József apja, Ferenc Ágost kiadásában jelent meg a pozsonyi Magyar Hírmondó, melynek szintén volt már oktatásügyi vonatkozása; „a Nova Posoniensia iskolai hagyományait örökölte”: iskolai olvasmányként szerepelt. Lásd: Dezsényi Béla: A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században. In: Magyar századok. Bp., 1948. Egyetemi Ny. pp. 143–163. – „Schedius Lajos, az utolsó jelentős németnyelvű lapszerkesztő – írja Dezsényi – (...) szintén a pozsonyi evangélikus tradíció örököse.” Az, hogy a „Plan”-t a Patzkó-nyomda adta ki, talán Schedius közvetlen közreműködésére utal.

³⁴² Kitaibel, Paul: Kurze Analyse des Szalatnyaer Mineralwassers. = *Zeitschrift von und für Ungern* 2 (1802) No. 1. pp. 54–61. – A dolgozat pontosan közli a metodikát is, ami Kitaibelt a modern kvalitatív analízis kiváló szakértőjének mutatja. A Na₂SO₄-ot pl. a következőképpen mutatja ki: „Die Silber-Auflösung in Ammoniak, oder flüchtigen Laugensalz giebt mit dem Wasser einen in Salpetersure unauflöslchen Niederschlag.”

³⁴³ Abbé, Eder: Beytrag zur Entdeckungsgeschichte des Telluriums. = *Zeitschrift von und für Ungern* 2 (1802) No. 1. pp. 90–93.

³⁴⁴ Über des Herrn Professor Winterls neues System der Chemie. = *Zeitschrift von und für Ungern* 4 (1803) No. 5. pp. 275–283. – Winterl rendszerét az ismertető összehasonlítja Lavoisier kémiaiával, s többször is kifejezi, mennyivel jobb az utóbbinál. Így pl.: „Winterl hat nicht so, wie Lavoisier, seine Kräfte aufgeboten, um ein einzelnes Problem zu lösen, er gehört zu den seltenen Mnnern, die mit hellem Auge jede merkwürdige Aeusserung der Natur, die ihnen vorkommt, betrachten, und sie verfolgen, bis sie selbige verstehen. Unter ihren Hnden entspinnt sich nicht, aus einer Erfahrung, ein System von Thatsachen, sondern aus allen Thatsachen, die sie tiefschauend in der Natur fanden, wird ihrem Genius ein wirkliches System.”

ill. latinból újonnan németre fordított könyvéről.³⁴⁵ A recenzió dicséretekkel halmozza el kiváló német nyelvérzéke miatt még a könyv fordítóját is, aki történetesen Winterl asszisztense, Schuster János volt; később a kémiai műszó-magyarosítás egyik (rettenetes rossz nevek gyártására) elszánt bajnoka.³⁴⁶

Összefügg-e Winterl megdicsőítésével Kitaibel elmaradása a *Zeitschrift*-ből, nem tudjuk; annyi azonban kétségtelen, hogy a recenziók színvonala – legalábbis ami a természettudományos könyveket illeti – lényegesen alacsonyabb a *Literrischer Anzeiger*-énál. Formális, üres dicséret; a társasági és egyetemi ranglétra gondos figyelembevételével. Gróf Batthyány Vince végnélküli folytatásos útleírásai mellett elsősorban Lübeck Károly ömlesztett könyvismertetései, Fabchich folytatásos cipszer nyelvművelése, Miller Ferdinánd pesti censor recenziói terpeszkednek végeláthatatlanul, s ebben az egész dicséret- és szóinflációban Csokonai *Dorottya*jára alig jut tíz hideg és értetlen sor. *De a Zeitschrift*-et becsülte a külföld, és Schedius elsősorban folyóiratának köszönhette hírét a német egyetemek s tudós akadémiák világában.

Nem lehet azt persze megmondani a *Zeitschrift* alapján, hogy miféle lett volna a hozzá tartozó akadémia. Kitaibel tervét hosszas huzavona után 1808. május 8-án végképpen elutasították; a századeleji pesti egyetemet s a korabeli honi művelődést tekintve valószínű, hogy egyébként sem sokat váltott volna be a nagy botanikus szép elgondolásaiból.

Ezt fejezi ki különben Waldstein gróf Kitaibelhez intézett, gyakran idézett levele is. „Egy olyan országban – írta a jóbarát Bécsből –, hol a nemesség más üdvözítő igét, mint birka, búza és robot nem ismer, a lehetetlenségek közé tartozik egy ilyen tervnek a megvalósítása. Én itt Bécsben több magyar gavallérral beszéltem a dologról, akik a vállalkozást nagyon szépnek találták; mikor azonban a hozzájárulás költségeit elibük tártam,

³⁴⁵ Winterl, Jakob Joseph: Darstellung der vier Bestandtheile der anorganischen Natur. Eine Umarbeitung des ersten Theiles seiner Prolusionen u. Accessionen von dem Verfasser. Aus dem Lat. übers. von Dr. Johann Schuster; Assistenten des Verfassers. Jena bey Fr. Fommann, 1804. XXXXVI und 528 S. gr. 8. = Zeitschrift von und für Ungern 6 (1804) No. 1. pp. 51–54. – A könyv tekintélyét kétségkívül növelte, hogy Johann Wilhelm Ritter (1776–1810) írt hozzá előszót, aki a „sekundér” Volta-oszlop (nedves lemezekkel elválasztott rézlemezekből álló oszlop, elektromos áram hatására a rézlemezek feltöltődnek és az oszlop maga is áramforrássá válik) fölfedezésével épp akkortájt szerzett világhírt. Ritter éleselméjű fizikus és csapongó fantáziájú romantikus filozófus volt, Winterl könyvében a következetes dualizmust dicsérte; Winterl szerint ugyanis a szervetlen természet második alkatrésze a savprincipiumból és bázisprincipiumból álló „Geist”. – A kortársak s a modern kémiatörténészek (vö. Szőkefalvi-Nagy Zoltán: i. m. 415) nagy megbecsülése azonban nem áll arányban a könyv tényleges értékével; „megsejtéseit” valószínűleg ködös fogalmazásának köszönheti, divatját pedig a kor „elv” és „szellem” kedvelésének. – Természetesen mindez nem érinti Winterl érdemeit az egyetemi botanikus kert létrehozása körül. Vö.: Priszter, Szaniszló: The first floristic work from Central Hungary. Postscript to the facsimile ed. of Winterl's Index compiled in 1788. Bp., 1972. Akadémiai.

³⁴⁶ Például kalcium – „mészany”, magnézium – „keserany”, tellur – „földany”, mangán – „tseleny”, nikkell – „lederany”, kobalt – „banyany”; a mangán ugyanis „tseles”, könnyen megtéveszti a vegyész, a kobaltot pedig a bányamanókról, a koboldokról nevezték el – a németek, akiket Schuster, annyi sok magyarítóhoz hasonlóan, szolgámód követett.

kinevettek. Ugyan mi hasznuk volna belőle, felelték; az ugyan minket semmire meg nem tanítana; egy ostoba parasztnak praktikus ökonómiája sokkal többet ér, mint az a sok sületlenség, amit a tudósok összeírnak. Maradjatok magatoknak ('blast mir den Hobel aus') gondoltam magamban: mint barmok jöttek a világra, azok is maradtok. Remélem azonban, hogy gróf Erdődy, a vicekancellár nem olyan, mint a többi; ő sok jót várna ettől az intézettől, és azt mondta, hogy jobb volna, ha az országgyűlésen szólítanánk fel a nemességet a terv támogatására."³⁴⁷

„Volt azonban ezekben az időkben – kommentálja Waldstein levelét Gombocz Endre – még egy súlyos akadály a bárminemű magyar tudós vagy természettudományos társaság alapításának. A nyelv."³⁴⁸ S méghozzá nemcsak abban az értelemben, ahogyan Gombocz – s véle megegyezésben egész történetírásunk – képzelet, ti. *hiánya* által. Akadályozta a nyelv ügye a természettudományos és matematikai műveltség meghonosodását más, közvetettebb és szubtilisabb módon is. Közismert, hogy a XIX. század elejére a nyelvművelés került minden tudományszervezési és akadémia-alapítási terv és kísérlet centrumába, úgyannyira, hogy egyébre alig jutott figyelem – s pénz. Az első akadémikusokat és istápolóikat a természettudományokból s matematikából majdnem kizárólagosan csak nyelvművelési kérdések érdekelték. S ez annál különösebb, mert a XVIII. század végén föllendülő magyar nyelvű hírlap- és folyóirat-irodalomban – tehát jóval a szenvedélyes nyelvújítás előtt – megjelent már, mégpedig nem is akármilyen szinten, a természettudományos és matematikai ismeretterjesztés is. Hogyan, s miért lúgozódott ki úgyszólván minden komolyabb természettudományos igény az Akadémia alapításának korára a honi közéletből? A kérdés nyilván összefügg a rendi ellenzék diadalával, a magyar jakobinizmus vérbefojtásával, a német kispolgári klasszicizmus és romantika hatásával, a megelégnélő főúri és nemesi reakcióval, a gazdasági és ipari elmaradottságunkkal és még egy sor egyéb tényezővel.

*

³⁴⁷ Gombocz Endre id. műve p. 311. – Lásd továbbá Gombocz Endre: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története, 1841–1941. Bp., 1941. Természettudományi Társulat. pp. 8–9.; Jávorka Sándor: Kitaibel Pál. Bp., 1957. Akadémiai. – Jávorka a harmadik személyben idézett levélhez a következő megjegyzést fűzi: „Kitaibel tehát hazájában egyedül marad az ország rendszeres természetrajzi felkutatását célzó tervével. Nincs, aki a naturalista természettudomány célkitűzéseiben követőjéül szegődne. Korát megelőző, nagyvonalú elgondolásait ebben az elmaradott korban csak kevesen értik meg, s ha meg is értették, a kapitalizmus eme kezdeti szakaszában a szerencsétlen viszonyok azok megvalósulását nem engedik. Magános jelenség marad nálunk, míg a zavartalanabb, haladó kultúréletüket élő nyugati államokban, de Baumgarten útján Erdélyben is, több-kevesebb résztvevővel tovább folyik ez a csendes és lassú átalakulás a dogmatikus természetszemléletből a naturalista megújulás felé.” – Idézi Waldstein levelét Tasnádi-Kubacska is, id. műve pp. 62–63.

³⁴⁸ Gombocz Endre: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története, p. 9.

A magyar nyelvű hírlapirodalom megszületése és hirtelen megerősödése a '80-as években, s a '90-es évek legelején egyike a legérdekesebb és legjelentősebb honi kultúrtörténeti jelenségeknek. Szinnyei József, Ferenczy József, Máté Károly, Esze Tamás, Waldapfel József³⁴⁹ és elsősorban Dezsényi Béla nyomán a honi kutatás már messzemenően földolgozta a kérdést, és Kókay György monográfiája³⁵⁰ nemcsak új eredményekkel gazdagította és szintetizálta az addigi eredményeket, hanem föltárta a hírlapirodalom kapcsolatait az egyetemmel és az akadémiai törekvésekkel is. És ami a legfontosabb: végleges érvénnyel igazolta átlagában egyenletesen magas és korszerű színvonalát.³⁵¹ Azonban mint minden honi sajtótörténeti munka, még Kókay kiváló monográfiája is – természetesen – irodalomcentrikus, s így egyrészt nem tud szabadulni az indokolatlan Göttinga-csodálattól.³⁵² Másrészt nem igen veszi figyelembe a természettudományos érdeklődés és igények jelenlétét. Tán nem fölösleges azért külön figyelmeztetni rá, hogy a nyelv pallérozása kezdettől fogva kiterjedt a természettudományokra is. A hírlapokból úgyszólván sohasem hiányzanak a „tudományi dolgok”; nagy figyelemmel (s néha meglepően szakavatott magyarázatokkal) kísérik pl. a léghajózás fejlődését, ismertetik a jelesebb honi természetrajzi gyűjteményeket, s állandóan buzdítanak a hon botanikai, ásványtani, földrajzi megismerésére. Kivált Rát Mátyás újsága, a pozsonyi Magyar Hírmondó jeleskedett ezen a téren is a '80-as évek elején.

„Bizonyosságul – jegyezte meg egy tudósításhoz még az első számok egyikében Rát Mátyás – , hogy Magyar országban igen-is sok kikeresni és vizsgálni való esméretlen dolgok vagynak, a Tudósoknak kedvekért tsak egyegy új példát hozok elő. Kőszeg tájékán egyegy madár fogattatott, melyet azon vidékbeli emberek sem esmérnek, és Sopronban Konrád és Töpler Uraimék meg-vizsgálván sem Linné, sem Brisson rendes jegyzékében fel-nem találtak; de azon rendbeli (Ordo) madarak közül valónak esmérték, mellyeket LinnéÖlyvöknek (Accipitres) nevez. Imígy írják le: *Lanius capite cristato, gula et taenia oculari nigra, cauda subaequali apice flauo, remigibus secundariis quator apice purpureo*”.³⁵³

Erdély florisztikai feltárásáról Benkő József küldött tudósítást; az 1780. november 25-iki számban részletesen beszámolt hazai botanikai utazásairól. „Lésznek talám – írta befejezésül – jövendőbenn, a kik azt pótolgatják, a tőlem fel-nem keresett Füvek neveinek meg-írásokkal: adja Isten! mert ahol én jártam-is, nem lehettem olly száz szemű Árgus, aki

³⁴⁹ Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830. Bp., 1935. MTA.

³⁵⁰ Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. 1780–1795. Bp., 1970. Akadémiai.

³⁵¹ Vö. Turczel Lajos kiváló recenziójával: A magyar nyelvű sajtó hőskorának története. = Irodalmi Szemle 14 (1971) No. 2. pp. 171–173.

³⁵² Vö.: Kókay György: Göttinga és a magyar újságírás kezdetei. = Magyar Könyvszemle 81 (1965) No. 2. pp. 141–150.

³⁵³ Lásd: Magyar Hírmondó 1 (1780) No. 17. p. 132.

előtt csak egy Fű-is láttatlanul ne maradhatott volna.”³⁵⁴

De nemcsak a hazai flóráról tudósít Benkő József; beszámol tanítványa, Balog József dél-amerikai utazásáról is. Az érdekes, izgalmas tudósítás valóságos kedvkeltés a tudományos gyűjtőutakra, amit az ügyes szerkesztő – például Cook kapitány utazásairól szóló rendszeres beszámolóival – egyébként is éleszteni igyekezett. A beszámolókhöz s tudósításokhoz fűzött jegyzeteivel pedig folyton-folyvást buzdított, bírált, tanácsolt a magyar nyelvű s a magyar hazát föltárá tudomány érdekében.

„Noha ugyan kevés számmal vagynak még – jegyezte meg a szerkesztő Balog József (Benkő által közvetített) leveléhez – a könyvekben gyönyörködő Magyarok; még-is nemzetünknek nagyobb betsületére nézve óhajtani bátorkodom, hogy a miket azon földnek mivólta és maga leleményei felől levelekbenn vagy egyébként írni fog ő Kegyelme, avagy csak edj részént Magyarul írni inkább, hogy-sem más nyelven. Benkő munkásságát pedig így kommentálta: „Mit szöllünk már mi Magyar országaiak mind ezekhez? Meg-előztek már bennünket az Erdélyiek a föld termései felől való tudománybann. Meg-vagyon már az Erdélyi Flórának kezdete. Majdan nagyobb része-is el-készül. Nekünk edj kis (nem tudom, mitsodás) Tyrnaviensis Flóránál (Nagy-Szombat körül termő füveknek meg-írásánál) egyéb semmink sintsen. Fogadja ugyan Posonban lakozó Lumnitzer Orvos Uram, hogy sok fáradozásai után már készülő Posoni Flórája nem sokára világot fog látni. De hol van több? Orvos Uraimék közül, akiket a dolog leg-közelebről illet, némellyeket az aurea praxis, aranyt szerző gyakorlás, sokat az értetlenség, másokat más akadály a tanulástól, keresgéléstől, vizsgálástól el-fog. Azonbann az-is igaz, hogy ritka már most a tehetős Urak között a Battyányi Böldizsár, a ki ama híres fűvészt, Klusius Károlyt esztendőnként kétszer háromszor szokta vala maga kotsiján és költségén Bétsből Magyar országra, nevezetesen Német-Ujvár várába hozatni és, hogy ez ország terméseit ki-kereshette s meg-vizsgálhatta, abban mindenképpen meg-segéteni.”³⁵⁵

Így buzdított a derék Rát Mátyás a vizsgálódásra és a honi föld tudományos megismerésére. Kitaibel nagy utazásai nem légtérből indultak el tehát s nem is idegen mintára, vagy éppen Winterl professzor könyvszagú botanizálásából. A naturalista természethistória forradalmát, a „ki a szabadba” elvet jókor közvetítette hozzánk Kollár Adám és Tersztyánszky Dániel hírlapírást és közoktatást összekapcsoló, s a felvilágosodás szellemében fölhasználó rendszere.

A felvilágosodás racionalizmusa mindig szívesen támaszkodott a természettudományos

³⁵⁴ Lásd: Magyar Hírmondó 1 (1780) No. 25. p. 770.

³⁵⁵ Lásd: Magyar Hírmondó 1 (1780) No. 79. pp. 591–592.

gondolkozásra. Rát Mátyás például Révai Magyar Alagya-k-ját recenzálva nem mulasztja el megemlíteni, hogy a szerző Makó menykövekről szóló könyvének a fordítója. „A ki emezt olvassa, alig fogja azt képzelhetni, hogy annak fordítója, a ki olly mélységes tudományokra adta magát, egyszer-s-mind a gyönyörködtető elme-futtatásokra-is le-tudjon ereszkedni. De maga mondja a többi között a 7dik Alagya végénn: A' vers én gondom s a drága Mathézis. – S én ezt ollybá tartom, mint a tudományoknak ditsőül felderülő napját jelentő hajnalt, midőn látom, hogy a mi poétáink nem tsak rendbe szedett szóknak számlálói avagy koholói, hanem Haller és Kaestner-ként mindennémü hasznos tudományokbann gyakorlott elmének ki-fejezői.”³⁵⁶

S még fél évszázaddal később is dicsőségére vált volna egy matematikai szakfolyóiratnak – ha lett volna nálunk – az a tisztánlátás, ahogyan a körnégyszögesítőket figyelmezteti foglalatosságuk hiábavalóságára, mely „ha szinte fel-találtatnék-is; egyéb nem sülne-ki belőle, hanem hogy közelítés (approximatio) által, ugyan azon számokat kellene abból ki-hozni, mellyek a'nélkül-is tudva vagynak. – Minek-okáért azoknak, a kik a karikának négy-szegesítését fel-találni igyekeznek, tanátsul, s ez alkalmatossággal edjszer-s-mind válaszul-is egyebet nem mondhatni, hanem hogy a' mellé amit Volfnak kiseded Elementájából tudnak, több a'-féle s bővebb és újabb könyveket-is olvassanak-meg, minek-előtte a tárgyul feltett dolog körül tovább fáradoznának.”³⁵⁷

A korszerűség s a szakszerűség mellett meg kell figyelni az idézetekben a nyelv szépségét s üdeségét. Milyen természetesen kínálkozik a nyelvújítás előtti magyar nyelv a modern tudományos tartalom kifejezésére. Így írja le például a hidrogénkészítést amateur vegyészek számára: „Az arra való palatzkba 3 Lót lágyan melegült vizet, 1 Lót vitriololajat, és fél Lót fűrészelt, de nem rosdás vas hulladékot tészen, s menten a levegő égtől üres hólyagnak meg-nyilt tsapját a palatzk szájába alkalmaztatja. Leg-ottan ebben nagyon kezd forrani, s egy-néhány szem-pillantás múlva gyúlható levegővel meg-telik és fel-fúvódik a hólyag, kivált ha az üveget alól egygy kevéssé rázogatják.”³⁵⁸

Ha más természetű is, nem kisebb értékű Rát „tudomány-népszerűsítő” újságírásánál Péczely Józsefé sem a Mindenés Gyűjteményben. De a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel is rendszeresen értesítették olvasóikat a fontosabb tudományos eseményekről, kivált ha honi vonatkozásuk is akadt, vagy ha példaként szolgálhattak a tudomány honi művelésére. Az 1791. október 9-i számban részletesen beszámoltak például II. Lipót császár látogatásáról a Prágai Tudós Társaság ülésén, ahol

³⁵⁶ Lásd: Magyar Hírmondó 2 (1781) No. 46. pp. 361–362.

³⁵⁷ Lásd: Magyar Hírmondó 1 (1780) No. 91. pp. 736–737.

³⁵⁸ Lásd: Magyar Hírmondó 2 (1781) No. 90. p. 716.

„külömbkülömbféle remekek olvastattak, 's mutogattattak a' Statistikából, Chymiából, Mechanikából, Astronomiából”. Őfelségének igen megtetszett a Prágai Tudós Társaság dicséretes törekedése, mellyel a közhasznú tudományok elterjedését eszközli, „minekokáért méltóztatott ő Felsége, a' Kintstárta, és Kereskedésre ügyelő Tanács jelentésére, kegyelmesen rendelni, hogy az említett tudós Társaságnak ez uttal hat ezer forint ajándék adódjon a' Kir. Kintstárból, a' hasznos utazásoknak, próba-tételeknek, 's helyek' leírásainak folytatására.”³⁵⁹

A Hadi és Más Nevezetes Történetek idején, a 80-as és 90-es évek fordulóján azonban már visszaszorította a természettudományokat az élénk érdeklődés a politika nagy eseményei, kivált a „Frantzia Országi változás” iránt. Még a forradalommal szimpatizáló Priestley Birmingham-i házának felgyújtását is láthatóan azért ismertetik olyan részletesen a „Tudományi dolgok” rovatban, mert a király elrendelte a gyűjtogató csapat szigorú megbüntetését, s egyáltalában nem méltányolta, hogy „az Angliai Konstitúció eránt való buzgólkodásából pusztított.”³⁶⁰

A francia forradalom nagy eseményei mellett éppen elég izgalmas témát szolgáltatott a '90-es évek elején a honi változás is, s így érthető, hogy a természettudomány egyre inkább háttérbe szorult a hírlapokban. A nemesi ellenzék már a jozefinista birodalom-építő tervek bukását a saját diadalaként könyvelte el, az uralkodó halála után pedig azt hitte, hogy bel- s külpolitikai bajokba bonyolódott utódjának majd ő diktálhatja a rendi kiváltságokat szavatoló feltételeket. A magyar nyelv ügyét az országgyűlésen összegyűlt gazdag nemesek már azért is felkarolták, mert a gyűlölt „kalapos király” küzdött volt ellene. Ezért fordult Révai Miklós az országgyűléshez, Egy magyar társaság iránt való Jámbor szándék című akadémia-tervével. A Jámbor szándék rendszeresen kifejtve s érvekkel gondosan megokolva ismétli meg a Magyarság fundamentális tételét:

„A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Ennek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjesztetni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”

³⁵⁹ Lásd: Hadi és Más Nevezetes Történetek 5 (1791) pp. 460–451.

³⁶⁰ Lásd: Hadi és Más Nevezetes Történetek 5 (1791) p. 224.

AKADÉMIAI TERVEK ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK A NYELV ÉS A HATALOM ERŐTERÉBEN³⁶¹

„A tudományos társaságok megteremtésére irányuló eléggé nagyszámú kísérleteknek – írja V. Windisch Éva – két típusát különböztetjük meg: az akadémiai tervezeteket s a szűkebb körben létesülő, vagy létesülni kívánó, részletcélokat – honismeret, nyelvművelés, folyóirat kiadása, vagy általában a tudományok, művészetek önképzőkörszerű ápolása – kitűző társaságokat.”³⁶²

A legtöbb terv azonban valamiféle átmenet e két szélső vagy inkább tán ideál-típus között, s a XVIII. század vége felé közeledve, mindegyikben egyre nagyobb hangsúlyt nyer a nyelvművelés, az anyanyelven művelt tudomány. Az akadémia-tervezés egybeforr a nemzeti nyelv ügyével. „Mit kell hát egy nemzetnek elkövetni – kérdezi Bessenyei György a *Magyarság*-ban –, ha tudománnyal fel akarja magát emelni; mely dolog kötelessége? – vagy valamely idegen nyelvet kell anyanyelvének fogadni s a magáétól búcsút venni, vagy a maga született nyelvébe a mély tudományokat általenni. De egy egész nemzet meddig tanul meg valamely idegen nyelvet tökéletesen és mikor felejt el a magáét?”

Az alternatíva első lehetőségét csak az utolsó mondat zárja ki. Mert néhány száz vagy néhány ezer tudós és tanult ember könnyen búcsút vehet az anyanyelvétől, s idegen nyelvet fogadhat magáénak. „De egy egész nemzet...?” Megtanulják-e az idegen nyelvet „a parasztemberek, kikkel beszélnünk kell”? S itt Bessenyei, mintha enyhíteni akarná a „De egy egész nemzet” súlyát, eltereli róla a figyelmet, s az amúgy is érthetőt kezdi magyarázni fölös érvekkel: „Mert a parasztemberek, kikkel beszélnünk kell, nem tanulnak sem görögül, zsidóul, sem deákul, nekik is feleségeikkel beszélni kell, pedig a parasztasszonyok, tudjuk, miképpen szokták az idegen nyelveket tanulni. Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek, és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni. Ha már így

³⁶¹ Forrás: Vekerdi László: A Tudománynak háza vagyon. Reáliák a régi Akadémia terveiben és működésében. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 1996. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület. pp. 33–48. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 1.)

³⁶² Vö. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. = Századok 102 (1968) pp. 90–144.

képtelenek vagyunk nyelvünket megtartani, tisztítsuk ki legalább és dolgozzunk előmenetelünkön”.

A nyelvművelés gondolata Bessenyei idejében már nem új ötlet. Az egész német felvilágosodás ismételte, az unalomig. S Bécsben már Gottsched kifejezetten nyelvművelő akadémiát akart fölállíttatni. S épp az idő tájt vívta győzedelmes harcát a német nyelvű színművészet megteremtéséért, illetve megtisztításáért a nagy Sonnenfels, amikor Bessenyei Bécsben tartózkodott. Láttuk, Winterl professzor is a (német) természettudományos nyelvművelést tekintette a pesti tudóstársaság egyik feladatának.

Hasonlóképpen, az anyanyelvű irodalom, és tudomány minden polgárosodó nemzet célkitűzéséhez hozzátartozott; messzibb Nyugatra évszázadok óta, s a német világban is már jó pár évtizede.

A parasztok, illetve a jobbágyok bevétele a nemzetbe szintén nem volt újság, még Ausztriában sem. Mária Terézia hosszú uralkodása alatt lassan, ingadozva, de folyton javult a parasztság helyzete; a gazdasági élet fejlődése valamint a verseny a külfölddel megkövetelte és meghatározta ezt a – Robert A. Kann szellemes elnevezésével – „pragmatikus progressziót”.³⁶³

Nem kellett hát külön kitalálni a nyelv és a nemzet sorsának az összekapcsolását, pláne a praktikus és pragmatikus szellemmel telített Teréziánus Bécsben, ahol eleve elvárták az irodalomtól s a tudománytól, hogy az államot és az uralkodóházat szolgálja.

Bessenyei nagy fölfedezése a hangsúly volt. A szenvedély, mellyel a nyelv sorsát a nemzeti fölemelkedés alapföltételeként jelölte meg: „Hogy neveznéd az olyan nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Sehogy. Micsoda szomorú, elvettett és gyalázatos sors lenne az egész nemzetnek anyanyelv nélkül a többi anyanyelves népek, hazák közt bujdokolni, és szemtelenkedni, hol szüntelen azt kérdeznék tőle: hát te mi vagy, honnan jöttél, ki vagy? Azonban amely nemzettől elkódulná nyelvét, az iránt mindig úgy tetszene, mintha inasa vagy szolgálja volna.”

A nemzet boldogulása, fölemelkedése, léte tehát az anyanyelvtől függ. S a magyar „a maga anyanyelvét felejteti láttatik; olyan világba pedig, melybe minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik.”

„Olyan világba pedig”, ha élni akar egy nemzet, vagy éppen utol akarja érni a haladottabb hazákat, nincs más választása, mint önnön erejéből, minden áron kiművelnie anyanyelvét. Magyar nyelvű könyveket írni, s magyar nyelven olvasókat nevelni. Magyar nyelvű színházat teremteni és hozzá értő közönséget. Magyar nyelvű egyetemet és éppen ezt

³⁶³ Kann, R. A.: A study in Austrian intellectual history. London, 1960. Thomas and Hudson. p. 122.

igénylő diákokat. Nálunk csakúgy mint másutt, a nyelv a nemzetté-válás elsőrendű eszköze volt. Ám a felvilágosodás-kori Európa nem testvéries szövetsége „önnön nyelvét emelő” hazáknak, hanem küzdőtere. Tudatos vagy öntudatlan küzdőtere, az eredmény szempontjából egyre megy.

A nagy nyugati nyelvek nemzetképződést megelőző évszázados organikus fejlődését az idő tájt érte utol a harminc éves háború rémségei miatt addig alaposan elmaradt német. S ez a gyors nyelvi fejlődés és nyelvi egységesedés, a polgárosodás és az iparosodás gyorsuló üteméhez társulva s célkitűzéseit segítve, elébb-utóbb a német gazdasági s kulturális terjeszkedés eszközévé vált.³⁶⁴

És mit sem változtat ezen a tényen, hogy amíg az Aufklärung át nem csapott nyílt nacionalizmusba, akadtak felvilágosult bécsiek, akik – mint ezt Dezsényi Béla a bécsi *Magyar Újság*-nál megállapította – azt akarták, hogy ne csak Magyar- és Erdélyországban tudjon mindenki magyarul, „hanem a határos német tartományokban is terjedjen a magyar nyelve, hogy ezáltal megélénküljön a kereskedés”. A német nacionalizmus tudatosulását épp az jelzi, hogy a „a XVIII. század német szerzőinek ezt az álláspontját, amely a magyar nyelvet a némettel még teljesen egyenrangúnak és – a kereskedelem, az anyagi és szellemi termékek kölcsönös forgalma érdekében – német nyelvterületen is terjeszteni érdemesnek tartja, a *Magyar Újság* korától kezdve egyre ritkábban találjuk meg”.³⁶⁵

A papneveldekben már Mária Terézia uralkodása alatt elrendelték a német nyelv tanítását; „a nagyszombati főiskola már 1770-ben ez utasítást adja a humaniorák tanítására nézve: mivel e királyságban három nyelv van használatban: a magyar, német s szláv, melyek között a német igen hasznos, sőt szükséges, az e nyelvet nem ismerő ifjakat zsenge koruktól fogva kell arra minden osztályban tanítani, de az anyanyelv kára nélkül, melyet otthon nem nélkülözhetnek”.³⁶⁶

A németek hirtelen igen megbővültek a németségükben, ugyanakkor pedig mi „nagyon megszőkültünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha voltunk.” A német Aufklärung, akár tudatosan, akár se, reá nehezedett keleti és északi szomszédaira; a honi világosodás jórészt ez elleni védekezés volt. „Über alles”-be át-átcsapó „Sturm und Drang” az egyik oldalon, fennmaradásért vívott harc a másikon, melyben a nemzethalál víziója megelőzte a

³⁶⁴ Vö.: R. A. Kann id. műve p. 141.: „One should not fail to see Josephine Germanism in conjunction with the beginnings of the Slavonic cultural Renaissance and of the early Magyar–Hungarian reform period as a stage of cultural nationalism. In this sense the bureaucratic justification of this Germanization drive was to a large extent a mere rationalization of a national ideology. That this nationalism, unlike the parallel Slavonic and Magyar developments, was sponsored but not invented from above does not alter this fact.”

³⁶⁵ Dezsényi Béla: Pethe Ferenc „Gazdaságot Tzélözö Újság”-jának néhány problémája. = *Magyar Könyvszemle* 67 (1943) pp. 288–291.

³⁶⁶ Marczali Henrik: *Mária Terézia*. Bp., 1891. Franklin-Társulat. p. 304.

politikai nemzetné válást. Ezzel az eleve védekező hangsúllyal lesz a magyar felvilágosodásban a nyugat-európaiktól eltérően – Jancsó Elemért idézve – „a nyelvújítás és az anyanyelvű irodalom megteremtése ... központi feladat. Ennek a fő törekvésnek van alávetve minden irodalmi és művelődési mozgalom.”³⁶⁷

Így bár általános európai eszméket követett, „a felvilágosodás kori nyelvművelésünk egészében mégis a magyar talajról fakadt: a mi társadalmi, politikai, művelődési viszonyainknak, a mi irodalmi fellendülésünkkel kapcsolatos mintegy belső kényszerűségnek ... köszönheti létét.”³⁶⁸

A nyelvművelés központi szerveként elképzelt s végül létrejött akadémia is, természetesen.

Ami egyébként magát az ötletet s tervet illeti, nem kellett azért Bessenyeinek a szomszédba mennie, épp bécsi élete idején eléggé foglalkoztatta a császárváros értelmiségi köreit s az udvart az akadémia-alapítás.

Még Gottsched nyelvművelő-akadémia terve után, a század közepén megbízta a császárnő Friedrich Wilhelm von Haugwitzot, hogy készíttessen gondos, mindenre kiterjedő tudóstársaság tervet. Haugwitz el is készítette a javaslatot Joseph von Petrasch báróval, aki néhány éve alapította az olmützi Societas incognitorum-ot (1746). Petrasch tervét elvetették, „Mária Terézia uralkodásának első reformperiódusa (1749–1760) csak az orvosi studiomokban s a velük összefüggő természettudományokban hozott valódi haladást.”³⁶⁹

Újra előkerült azonban a tudóstársaság terve a „második reformperiódus” alatt. 1774-ben például két részletes akadémia-tervet is tárgyalni kezdett a Studienhofkommission, az udvari tanulmányi bizottság. Az egyiket Ignaz Matthias von Hess, a bécsi egyetem általános- és irodalomtörténet professzora készítette, a másikat az udvari csillagász, Hell Miksa. Hess a berlini akadémia mintájára a teológia és a jog kivételével az összes tudományokat magába foglaló reprezentatív és irányító intézményt tervezett, Hell ellenben a londoni és a párizsi tudományos társaságokra hivatkozva aktív kutatásokkal foglalkozó természettudományos akadémiát kívánt létesíteni. Hell akadémiaja Csillagászati, Geometriai, Mechanikai, Fizikai, Botanikai, Anatómiai és Kémiai osztályokra korlátozódott, „mert csak ezektől várható új felfedezés és megfigyelés a tudományokban, noha a »diplomácia, a régészet és a numizmatika is felfedezhet néhány régi dolgot, azonban ezek a felfedezéseket

³⁶⁷ Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966. Irod. Könyvk. p. 12.

³⁶⁸ Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. Akadémiai. p. 232.

³⁶⁹ Meister, R.: Geschichte der Akademie der Wissenschaften in Wien 1847–1947. Wien, 1947. A Holzhauser NFG. p. 15.

nem sorolhatók a tulajdonképpeni tudományokhoz.«³⁷⁰ Hell tervét a Studienhofkommission elfogadásra ajánlotta, a Császárnő azonban elutasította a fölterjesztést.³⁷¹

Elutasítás volt a sorsa néhány évvel régebben 1767-ben egy másik részletes akadémia-tervnek is. Ez a terv, melynek szerzője máig ismeretlen, eredeti és új elképzeléseken alapul, s több szempontból is különbözik a külföldi mintáktól illetve a korábbi javaslatoktól. Először is négy osztályt vélt felállítandónak, „melyek közül az első a művészeteket, a második a tudományokat, a harmadik a közéletmezést (Nahrungsstand), a negyedik az erényeket (Tugenden) kellett volna szolgálnia.»³⁷²

Azután meg a tagok fölvételi rendjét illetően is eltért az előző tervektől. A névtelen tervező elsősorban nem a befutott, kész tudósok jelölésére helyezte a hangsúlyt, hanem a fiatal tehetségek kiválasztására s fölnevelésére.

A tervet a császárnő alapos megvizsgálás végett kiadta a kancellárnak, Rudolf Chotek grófnak. Az udvari kancellária és a k. k. Commericen-Rat megtárgyalta a tervet, s azután úgy döntött, hogy „»der Vorschlag zur Errichtung der genannten patriotischen Gesellschaft zur Aufnahme aller menschlichen Känntnissen, und Ausbreitung der patriotischen, sittlichen und gesellschaftlichen Tugenden ganz unnuz, unthunlich und unnotwendig, mithin hiervon gar kein Gebrauch zu machen wäre«, worauf die Kaiserin »allernädigst zu resolviren in formalibus geruhen: Placet, und ist dieser Vorschlag als unstatthaft zu reponiren.«³⁷³

Az elutasított terv – ez még így, Hans Leo Mikoletzky rövid ismertetéséből is azonnal szembetűnik – föltűnően hasonlít az 1770-es Academia Augusta tervéhez, amit Horváth Mihály talált meg az udvari kancellária levéltárában, s Toldy Ferenc részletesen bemutatott 1871. január 23-án a Magyar Tudományos Akadémián.

Az Academia Augusta is négy osztályból állott volna. Az első osztály a filozófiai; ide tartoznak a matematikai s fizikai tudományok, „s tagjai nem csak e tudományok előbbre

³⁷⁰ Uo. p. 16. – Hell tervét részletesen ismerteti Csóka J. Lajos: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalma, 1942. Klny. a Pannonhalmi Főapátsági Főiskola 1941/42-i Évkönyvéből. Részletesen ismertette a Merkur von Ungarn 1787. évi 11. füzeté is (pp. 989–1004.), kivált az akadémia anyagi bázisául tervezett kalendárium-privilégiumot kritizálva, a kalendárium-privilégiumot kritizálva, a kalendárium-kelendőségre vonatkozó számadatok alapján.

³⁷¹ Igen érdekes Mária Terézia elutasítást indokló feljegyzése, már csak azért is, mert jól mutatja, hogy túlságosan szimplifikáló fölfogás a bécsi udvar magyarellenességét kárhóztatni a honi akadémiai tervek megghiúsulásért: „ohnmöglich kunte mich resolvirn eine accademie des sciences anzufangen mit 3 exjesuiten und ein zwar wackern professor der chemie wir wurden lächerlich in der welt... Die accademie hat also eher noch wegen fundo ohne die burger zu drucken, ein fond ausmachen, nachgehends erst mir ein ordentlicher plan vorlegen wie dise accademie mit Frucht und ehre und was subjecten und was objecten traction solle. abbée hell finde nicht stark genug was schlechters als andere schon existirende accademien lohnte weder deren kosten noch mühe.” (R. Meister id. műve p. 16.)

³⁷² Mikoletzky, H. L.: Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Von Leopold I. bis Leopold II. Wien, 1967. Austria Edition. p. 260.

³⁷³ Uo. p. 261.

vitelére, hanem azok alapján oly vizsgálatok tételére is volnának hivatva, melyek ásványok felfedezésére, a hajózásra, vízvezetékek, csatornák, utak építésére, az ország topo- és geographiai leírására, az építészetre s egyébféle hasznos intézkedésekre vonatkoznak, úgy az ország fogyatkozásai orvoslására, amennyiben azok a szükséges ismeretek hiányából támadnak, s annak általában jobb állapotra emelésére”. A második osztály feladata a történelem s az államrajz művelése, „a harmadik osztály mindannak szentelné magát, mi a mezei s a szőlőgazdaság, az állattenyésztés, a kereskedésügy javítását s a hazai termékek lehető hasznosítását kellőleg tárgyalja”. Végre a negyedik osztály „kiterjedne az első neveléstől a legfelső tudományokig, magába foglalva minden iskolai s egyetemi intézeteket, a nélkül mégis, hogy a Magyarországon mai nap létező iskolák és egyetemek (a Javaslat itt, a kolozsvári akkori universitásra tekintve, többes számmal él) az Akadémia igazgatása alá állíttatnának (ti. ezek, s amazok nagy része a még fennállott jezsuita szerzet kezén voltak). Az Akadémia csupán a legfelsőbb és társas felügyeletet vinné (Ober- und Mitaufsicht), mindenről bíráló jelentéseket adna, s ami javításra szorul, azt észlelné, a nélkül mégis, hogy maga intézkednék.”³⁷⁴

A negyedik osztály „kiterjedne a szívnemesítő irodalomra (morál és költészet)”; feladataihoz tartozna a közönség olvasásra-szoktatása, azért ez az osztály felügyelne a fordításokra és az ő munkakörébe esne a nyelvművelés. A harmadik és negyedik osztály tehát – részletesen kifejtve a feladatokat – az előbbi terv „közélelmezési” és „Tugenden” osztályának felel meg.

Még szembeötlőbb a hasonlóság, ha az Academia Augusta tagfelvételi-javaslatát tekintjük. A javaslat szerint a tagok Honoraires, Pensionnaires, Associés és Elèves osztályokra oszlanának. „Az elsők a tudomány iránti hajlamból s mint valódi tudósok de jutalom nélkül vevén részt az Akadémia működéseiben, az első helyet foglalják el. A második rendbeliek bizonyos rendszeres fizetést vonnak. A harmadik rendbeliek segédtagok; be vannak kebelezve, s a nekik kitűzött tárgyakat feldolgozni hivatottak. A negyedik rend növendékeiből, vagyis oly akadémistákból áll, kik a Pensionnairek mellé beosztva, ezeknek vezérlete alatt azon tudományok és művészetekben gyakorolják magukat, melyekre hajlamot éreznek, s akik aztán a segédtagok, sőt a fizetett tagok helyére is előmozdítani várandósággal bírnak.”³⁷⁵

Ugyanaz a tudós-nevelő és tehetség-kutató jelleg érvényesül tehát itt is, mint az 1767-es javaslatban. A két terv föltehetőleg azonos (vagy legalább azonos elveket valló) körben

³⁷⁴ Toldy Ferenc: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. Irodalmi arcok és maszkok. In: Toldy Ferenc összegyűjtött munkái. Bp., 1873. Ráth Mór. pp. 354–394, 377–379.

³⁷⁵ Uo. pp. 374–375.

keletkezett. Az Academia Augusta tervezője máig ismeretlen; Toldy szerint Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel vagy gr. Teleki József jöhet szóba, azonban ő mindhármát igen valószínűtlennek tartotta. Fináczy az Academia Augusta tervét is – akár Ürményivel és Makóval megosztva a Ratio Educationist – Tersztyánszkynek tulajdonította; azonban Csóka J. Lajos a XVIII. századi honi akadémia-tervekről írt dolgozatában³⁷⁶ megmutatta, hogy ez a terv éppen úgy nem származhat Tersztyánszkytól, mint a Ratio Educationis. Az utóbbival ellentétben azonban – melynek szerzőjéül Csóka határozottan egyedül Kollárt jelölte meg³⁷⁷ – az Academia Augusta tervéről kénytelen megállapítani, „hogy a szerzőt sejteni sem bírjuk.”³⁷⁸

Gálos Rezső ellenben, részben éppen Csóka Lajos vizsgálataira hivatkozva, kétségtelennek véli, hogy az Academia Augusta „tudományosan is kidolgozott” tervének „hátterében Kollár Ádám Ferenc működött”.³⁷⁹

Talán az Academia Augusta és az 1767-es javaslat hasonlósága is Kollár szerzőségére utal; alig képzelhető el az udvarban rajta – s közvetlen munkatársán, Tersztyánszky – kívül más hasonló képességű művelődéspolitikus, aki az öszbirodalmi és a magyarországi művelődést egyformán szívügyének tekintette volna. A két terv külföldi mintáktól eltérő kifejezett „nevelés-centrikussága” is Kollár mellett szól; a jezsuiták s a magyar urak előtti nagy népszerűtlensége miatt a két terv szigorú – és feltűnő – névtelensége hasonlóképpen órá utalhat.

Kollár Ádám mindenesetre még a '60-as évek elején egy magántársaság tervét küldötte el több magyar tudósnak. „A tervező – írja a javaslatról Csóka – úgy gondolta célja megvalósítását, hogy az egyes tagok ki fogják választani a tehetségüknek és lehetőségeiknek megfelelő munkaterületet, s egyesült erővel fogják felkutatni és megismertetni az ország természeti, gazdasági, társadalmi, történeti stb. viszonyait. Anyaggyűjtésük, kutatásaik és felfedezéseik eredményéről havonként írásban számolnak be, s ezen beszámolóikat a posta közvetítésével hozzák egymás tudomására. Amely dolgozatokat az elnök arra érdemeseknek talál, azokat nyomtatásban is megjelentetik.”³⁸⁰

A tervből semmi sem lett; a honi tudományos életben akkor még erősen számító jezsuiták eleve gyanakvással figyelték a rendből még felszentelése előtt kiugrott Kollár minden lépését, a honi nemesi közvélemény pedig engesztelhetetlenül gyűlölte 1764-ben

³⁷⁶ Csóka J. Lajos: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalma, 1942. Klny. a Pannonhalmi Főapátsági Főiskola 1941/42-i évkönyvéből.

³⁷⁷ Csóka J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. p. 74.: „A magyar tanterv lényegében nem származott sem Ürményitől, sem Makótól, hanem egy negyedik személytől, Kollár Ádámtól”.

³⁷⁸ Csóka J. Lajos: A magyar tudományosság ... p. 22. 3. jegyz.

³⁷⁹ Gálos Rezső: Bessenyei György életrajza. Bp., 1951. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. p. 239.

³⁸⁰ Uo. p. 13.; vö.: Gálos Rezső id. műve p. 239.

megjelent könyve miatt, melyben az egyház és a nemesség elavult alkotmányos jogait kritizálta élesen a felvilágosult államelmélet modern – s jobbágyokat védő – szempontjai szerint.³⁸¹

Kollár ezentúl – ha csak tehetett – igyekezett háttérben maradni. Így például ő hozta létre s irányította az utolsó számig (1776. június) az 1771-ben megindított *Allergnädigst* privilegierte *Anzeigen*-t, de sehol sincs föltüntetve a lapon a neve; szerkesztőként „leghűségesebb munkatársa, a 60-as években írónoka, Tersztyánszky” szerepelt; aminthogy a szerkesztés technikai munkáját valóban ő látta el, de „az írógárda irányítója – jegyzi meg Csóka – Kollár volt”.³⁸²

Az *Anzeigen* egyébként Csóka véleménye szerint a Kollár által tervezett *Societas Literaria* részleges megvalósulásaként tekinthető; a „társaság” tagjai közül kettő – Kollár és Tersztyánszky – Bécsben élt, a többiek elsősorban a felvidéki városokban (néhányikben a tudományos társaságok tervezésének egyébként is régi hagyománya volt), s Kollár elsősorban helyi ismereteiket hasznosította régi – tán még Bél Mátyástól örökölt³⁸³ – honismereti tervének a megvalósítására. A lap tehát egy levelezés útján összetartott „honismereti” társaság közlönyének tekinthető, s ezáltal fontos láncszem a hosszú akadémiai eszme történetében és a természettudományos gondolkozás terjedésében. Kollár és Tersztyánszky lapjának ugyanis igen nagy volt a hatása, azért mert – valószínűleg Tersztyánszky sugallatára³⁸⁴ – a rendszeres újságolvasás a *Ratio Educationis*-ba is bekerült, s 1778-ban a Helytartótanács „az *Allergnädigst priv. Anzeigen* 120 megmaradt példányát vásárolta meg az iskolák számára”.³⁸⁵

De erősen hatott a lap azért is, mert a későbbi német, magyar és latin nyelvű honi hírlapok és folyóiratok a XVIII. században többé-kevésbé mind követték a mintáját és szerkesztési módszereit.

Kollár jelentősége a magyar akadémia-tervek történetében azonban meglehetősen nem merült ki ennyivel; hiszen az ő baráti társaságához tartozott és tágabb értelemben szinte tanítványának tekinthető Bessenyei György. „Kollár Ádám Ferenc volt minden valószínűség

³⁸¹ Az országgyűlés – írja Csóka J. Lajos – „Viharos jelenetek közepette követelte a szerző megbüntetését. Könyvét a pozsonyi piacon a hóhér égette meg és az Egyház indexre tette. Ezek után Kollár erkölcsi halott lett a nemzeti közvélemény szemében. Így természetesen nem gondolhatott már arra, hogy egy szabályosan megszervezett társaságot alakíthasson a legkiválóbb magyar tudósokból és kutatókból. Hazafias érzése és tudós becsvágya mégsem hagyta sokáig tétlenül. A debreceni kollégium tanári kara 1767-ben biztosította arról, hogy benne látják a magyar tudományosság vezérét, akinek olyan előnyös helyzete van, amilyen *Sambucus* óta magyar embernek nem adatott.” – Uo. p. 17.

³⁸² Uo. p. 19.

³⁸³ Wellmann Imre: Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. = *Magyar Tudomány* 10 (1965) pp. 738–741.

³⁸⁴ Dezsényi Béla: *A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században*. In: *Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. Bp., 1948. Egy. Ny. pp. 142–163.

³⁸⁵ Uo. p. 157.

szerint – írja körülményesen pontos stílusában Gálos – a faluról Bécsbe került, tanulni vágyó ifjúnak első útmutatója. Grassnéval is megismerkedik az ifjú és – bármelyik értelemben – kegyeibe jut. Ettől fogva ketten versengenek a nemes törekvésű Bessenyei boldogulásáért s örülnek, ha érdekében tehetnek valamit.”³⁸⁶

Gálos Bessenyei monográfiája nyomon követi,³⁸⁷ hogyan alakult át Bessenyei gondolatvilágában az akadémia Kollártól származó általános eszméje a magyar nyelv művelését, s a magyar nyelvű tudományosság megteremtését szolgáló társaság tervévé. Azt is elbeszéli, miként s mennyire módosították az alakuló tervet Bessenyei pesti látogatásai s találkozásai az itteni írókkal, egyetemi tanárokkal és irodalompártoló urakkal. 1779 tavaszán Ányos Pállal, Kreskay Imrével, Rác Sámuellel, Dr. Glosius-szal és Horányi Elekkel össze is állították egy Hazafiúi Magyar Társaság tervét; a társaság elnöke báró Orczy Lőrincz, főtitkára Bessenyei lett volna,³⁸⁸ a javaslatot Bessenyeinek kellett volna eljuttatni a császárnőhöz, ez azonban nem történt meg. Azért-e, mert – mint Gálos hiszi – Bécsben Kollár s baráti köre „már más terveken törték a fejüket, ezekkel a pesti Társaság már nem fért össze”,³⁸⁹ vagy pedig Bessenyeiben forrott egy nagyobbra néző s átfogóbb terv, amit az 1780-ban megírt s később Révai Miklós által „Jámbor szándék” címen kiadott javaslatban körvonalazott, nem tudjuk. Mária Terézia halálával reá is, akárcsak barátaira, Kollár Ádámra és Grass Frigyesnére, Mária Terézia első udvarhölgyére, kegyvesztettség várt.

A Teréziánus felvilágosodás szép napjai s reményei József uralomra jutásával véget értek. „Úgy jártam – emlékezett évtizedekkel később, bihari magányában Bessenyei –, mint egy sebesen nyargaló tulok, mely a kerítésnek ütköztén, ledül, míg szédülése fejből eloszlik s ismét útjának indulhat.”³⁹⁰

II. József még annyira sem szerette a praktikus eredményekkel nem kecsegtető tudományokat, mint Mária Terézia. Anyjával, s mintaképével, Nagy Frigyessel ellentétben azonban ő a tudósokat sem igen kedvelte, hacsak nem járt közvetlen haszonnal a működésük. A nyelv művelés eszméjét pedig úgy értelmezte, hogy egész birodalmára igyekezett kötelező és egyedüli nyelvként ráerőszakolni a németet. De német nyelvi doktrinerségét ellensúlyozta toleranciája; bárki írhatott s művelődhetett – ha akart, s tudott – magyarul. Az ő uralma alatt született Winterl-féle akadémia-terv persze nyomát sem árulta el magyar nyelvű törekvéseknek, szabályos német „tanszéki” akadémiát akartak Winterl és szabadkőműves tanártársai alapítani, de a piarista iskolák művelődés szellemét József alatt is.

³⁸⁶ Gálos Rezső id. műve p. 57.

³⁸⁷ Uo. pp. 238–256.

³⁸⁸ Csaplár Benedek: A Horányi Elek tervezte „Hazafiúi Magyar Társaság”. Bp., 1899. Athenaeum.

³⁸⁹ Uo. p. 244.

³⁹⁰ Uo. p. 151.

A református kollégiumok közül a XVIII. század közepén a debreceni, pataki s a nagyenyedi emelkedett ki; de a debreceni s a pataki mostanra – részben védekezéséppen meglehetősen bezárkózott szigorú kálvinistaságába. A század utolsó évtizedeire a nagyenyedi Bethlen kollégium régi nagysága is lehanyatlott, de tanárai közt még mindig nem egy kiváló tudós akadt. A fizikát ott (az első) Kovács József tanította (a kísérleti oktatást a holland fizikusokkal egy időben megvalósító Tőke István nem méltatlan utóda), a keleti nyelveket és a régiségeket a hetvenes évekig Ajtai Abód Mihály, akit Benkő Ferenc a kollégium második megalapítójának nevezett.³⁹¹ A természetrajz s földrajz tanára pedig 1790-től Benkő Ferenc volt, az első magyar mineralógus és a *Parnasszusi Időtöltés* hírneves szerzője, nagyszerű polihisztor, s „az első professzor, aki székfoglaló beszédét nem latinul tartotta. ... Mi már alig tudjuk elképzelni – mondotta nagy elődjéről székfoglaló beszédében Szilády Zoltán – azt csodálkozó örömet, mely az akkori diákok szívét megdobogtatta, a midőn a szokásos talárban fellépő új tanár anyanyelvükön szólott hozzájuk ekképpen: »E mai nap hát az, a melyen parantsoltatik, hogy mi is egybe kötött erővel Nemzeti született nyelvünket a setétes hajnalból a napfényre kihatolni segítsük, hadd tündökölhessék az is végre, mint szintén más nemzeteknek nyelvek, a Boldogságnak egén késő időkig«³⁹²

Ezt a napfényre kihatolást az iskolákkal együtt s tőlük nem függetlenül segítette a magyar nyelvű hírlapirodalom megszületése és hirtelen megerősödése a '80-as években és a '90-es évek legelején. A magyarországi hírlapirodalom kezdetei – amint Dezsényi Béla megmutatta³⁹³ – szorosan összefüggenek az oktatásüggyel és a Ratio Educationis-szal; az első magyar nyelvű hírlapot, a pozsonyi *Magyar Hírmondót* olvastatták az iskolákban. „A századvég utolsó hírlapjainak egyike, a bécsi Magyar Hírmondó, szintén »Oskoláknak, Professzoroknak« küldi példányai egy részét, igaz, hogy már ingyen.”³⁹⁴

S nemcsak a hírlapokat olvasták az iskolákban, azok is rendszeresen beszámoltak iskolai ügyekről. A bécsi *Magyar Kurír* például valóságos külön rovatban szapult a debreceni kollégium „ótska systemáját”, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* állandóan értesít az egyetem ügyeiről, s láttuk már, hogy a *Merkur von Ungarn* elsősorban oktatásügyi kérdésekkel foglalkozott. Iskola s hírlapirodalom összehangolt rendszere segítette tehát, hogy a modern feladatok megoldására alkalmas értelmiség nőhessen föl az országban, s ebben a rendszerben egyre nagyobb helyet kapott a nyelvművelés problémája.

³⁹¹ Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966. Irod. Könyvk. p. 128.

³⁹² Szilády Zoltán: Bethlen kollégiuma és a természettudományok. Nagyenyed, 1904. Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhá Rt. p. 15.

³⁹³ Dezsényi Béla: A Nova Posoniensia ... pp. 142–163.

³⁹⁴ Uo. p. 159.

Magyar nyelvű könyvek rendszeres, dicsérő recenzióján s a magyarul írásra-olvasásra buzdításon kívül megnyilvánult ez például abban is, hogy a bécsi *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. március elején 20 aranyat tűzött ki jutalmul – amit Péczeli József, a Mindenes Gyűjtemény szerkesztője, ill. írója még 10-zel megtoldott – egy pályázatra, amin három kérdésre kellett felelni az „Anyai Nyelv” hasznáról és szükségességéről.³⁹⁵

Péczeli József, a révkomáromi református lelkész Mindenes Gyűjteményével különben is teljes egészében az anyanyelvi művelődés ügyét szolgálta. A derék szerkesztő egyenesen arról ábrándozott, hogy ha a folyóiratra csak úgy 900–1000 előfizető akadna (ennyi előfizetője volt kb. a *Magyar Kurír*-nak), a haszonból ezer Forint évente „a’ Nyelv’ pallérozására fel-állítandó kis Társaságnak tőkepenzül szolgálna, a’ melyet is reménylünk hogy idővel sok nagy lelkű Hazafijak gyarapítanak.”³⁹⁶

Akadémiai mozgalom és nyelvpallérozás kezdettől szorosan összefonódtak. „Görögék bemutatkozása – írja a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*-ről Kókay – tehát minden jel szerint szoros kapcsolatban volt azokkal az akadémiai törekvésekkel, amelyeknek Bessenyei nyomán akkor Révai Miklós volt a leglelkesebb harcosa. Az akadémiák Európa-szerte, Olaszországtól Franciaországon keresztül Németországig a modern fejlődés produktumai voltak, amelyek az egyetemek középkori, elmerevedett tradícióival szemben a haladó tudományosság intézményeinek és szigeteinek számítottak. Tevékenységük kezdetben legtöbb helyen a polgári nemzetállam felé mutató legfontosabb, gyakran létkérdésként felmerülő problémákra: a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom fejlesztésére, szabályozására korlátozódott.”³⁹⁷

A nyelv pallérozása azonban, legalábbis kezdetben, egyáltalában nem zárkózott el a természettudományoktól, s így ezek nem maradtak ki a megszülető s az akadémiai gondolatot kezdettől istápoló folyóiratokból sem. Rát Mátyás újsága, a pozsonyi Magyar Hírmondó például kiterjedt levelezői hálózatán keresztül rendszeresen tudósított a hon különböző részeinek természeti viszonyairól és érdekességeiről, s értesített a természettudományok és a technika külhoni eredményeiről.³⁹⁸

Rát Mátyás szerepét s jelentőségét nemzeti sajtónk megalapozásában tulajdonképpen csak napjainkban tisztázta Kókay György; ő rajzolta meg először teljes terjedelmében a nagy felvilágosító arcképét s vállalkozását. Arra is figyelmeztet Kókay gondos, minden kicsi részletre kiterjedő monográfiájában, hogy Rát, a nép szélesebb rétegeire gondolva, a magyar nyelvű tudományos munkák kiadását jókor szorgalmazta. „Amikor sorra ismertette az akkor

³⁹⁵ Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830. Bp., 1935. MTA. p. 91.

³⁹⁶ Mindenes Gyűjtemény, 1789. júl. 1. Első negyed. No. 1. pp. 4–5.

³⁹⁷ Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. 1780–1795. Bp., 1970. Akadémiai. pp. 353–355.

³⁹⁸ Lásd Jegyzetek: 75

még hivatalos támogatást is élvező magyar nyelvű természettudományi és orvostudományi szakirodalom első jelentős képviselőinek, Molnár Jánosnak, Rácz Sámuelnek és Benkő Józsefnek a munkáit, nem győzte hangsúlyozni, hogy a tudományok magyar nyelvűsége »a közönséges világosodásnak egyáltalában szükséges eszköze«. Rát hitt a haladásban, és különösen a természettudomány eredményei töltötték el büszkeséggel, mert ezek felmentik az embereket a régi babonás képzeletektől, szorongásoktól.³⁹⁹

Kókay figyelt fel arra is, hogy a Göttingában tanuló Rátra – az obligát és unos-untalan emlegetett Schlözer mellett milyen erősen hatott Abraham Gotthelf Kästner, a matematika professzora, aki Schlözer ellenfeleihez számított. „Rát őt is hallgatta, hiszen a matézis volt tulajdonképpen, sokoldalú érdeklődése mellett is, az egyik főtárgya. Kästner, akinek később Gauss és Bolyai Farkas is a tanítványai közé tartozott, Rátra szintén jelentős hatással volt; különösen azért találta követésre méltónak, mert tudománnyal és költészettel egyaránt foglalkozott. Rát matematikai képzettségéről csak annyit tudunk, hogy 1786-ban e tárgyból megpályázta a budai egyetem megüresedett katedráját, de nem volt sikere. Könnyen lehetséges, hogy Kästnertől hallhatott Rát a valószínűségi számításról, amelynek ismeretét politikai aritmetikai tevékenysége során árulta el.⁴⁰⁰ Lehetséges, bár a politikai aritmetikához szükséges kevéske matematikai tudást Schlözertől is megszerezhetette. De például a körnégyszögesítésre vonatkozó megjegyzése, és Wolff-ból tájékozódó hazai matematikusaink kritikája – ahogyan az a *Magyar Hírmondó*-ban megjelenik – már csakugyan matematikai „Urteilkraft”-ra utal.

Rát Mátyás ezen a téren is kiemelkedik utódai közül; de nem hiányoznak a „tudományi dolgok” és technikai tudósítások a későbbi lapokból sem, ámbar a nyolcvanas évek végétől, a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján egyre inkább kiszorítódnak a Franciaországi Változások és a honi politikai hírei által.

A nyelv és véle az akadémia ügye azonban továbbra is az általános érdeklődés középpontjában maradt. Az 1790-es országgyűlésre sereglő rendek már csak azért is felkarolták a magyar nyelv, s a művelésére létrehozni tervezett akadémia ügyét, mert a gyűlölt „kalapos király” emléke – és hatása – ellen kívántak tán ezzel küzdeni. Révai Miklós mindenesetre alkalmas pillanatban s reménységgel fordulhatott az országgyűléshez, Egy magyar társaság iránt való „Jámbor szándék” címmel kiadva Bessenyei egy évtizeddel azelőtti akadémia-tervét.

³⁹⁹ Kókay id. műve p. 119.

⁴⁰⁰ Uo. pp. 79–80.

A „Jámbor szándék” kiadási költségeit a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel vállalták; a röpirat végül olyan hatásosnak bizonyult, hogy még a tudományt s az áldozatkészséget egyaránt nem túlságosan kedvelő nemesek között is akadt egy, aki nem kevesebb mint 1000 forintot ajánlott fel a fölállítandó akadémia céljaira. Igaz, hogy ő Bessenyei egykori testtörtársa, Nalácz József volt. A „Jámbor szándék” megjelenése után a Helytartótanács felszólította Révait, hogy adjon be részletes tervet. Ő el is készítette a Társaság részletes *Planum*-át; az osztályok, a tagok és tisztségviselők, valamint a költségek figyelembevételével. Révai tervezett társasága egy nyelvművelő és egy tudományos akadémiát egyesített volna, de a kettő inkább csak szervezetenként kapcsolódott egymáshoz; nyelvművelés és tudományok elváltak, mint már a „Jámbor szándék”-ban is. De mintha Révai *Planum*-a tudományosságában zárkózottabb lenne: nem az volt már a fő célja, hogy az egész nemzethez eljuttassa a tudományok főbb eredményeit.⁴⁰¹ A *Planum* láthatóan az országgyűlésnek készült, de a Rendeknek még így is túlságosan „radikálisnak” látszhatott. Különbösen is a Rendeknek a nyelv ügye inkább csak az udvar elleni harc és az önállóság-demonstrálás eszköze volt, s az 1790-es országgyűlési „reform” hangulat csupán látszólag és átmenetileg kedvezett a nyelvművelés és az akadémiaalapítás ügyének. A magyar rendi ellenzék egyébként csakhamar olyan komisz csapdába szorult, hogy kisebb gondja is nagyobb lett – az igazában tán soha lelkére nem vett – akadémia-alapításnál és nyelvművelésnél.

Az országgyűlés hangadó urai mérhetetlenül túlbecsülték az erejüket, s vétkezen alábecsülték az új császárt. Amennyivel kevésbe morális ember volt II. Lipót bátyjánál, annyival kiválóbb emberismerő s politikus volt nála. A porosz királlyal paktáló magyar urakat először is egy gyorsan, s nem csekély áldozatok árán nyélbe ütött porosz–osztrák szövetséggel

⁴⁰¹ Az *Ephemerides Budenses* részletesen, több számon keresztül (1791. febr. 11., febr. 15., febr. 19.) ismertette és méltatta a *Planumot*. A bevezetésben – a legfontosabb külföldi s honi művelődés- és tudományszervezési törekvések ügyes összefoglalása után – nem mulasztja el megjegyezni, hogy az akadémiák, márcsak a természettudományok művelésével és a babonák oszlatásával is „plusque humanitati usus adferunt, quam nugiuenduli sic dicti Illuminati, Fortes Spiritus, et Libertini, quo quis quippe solidae qui tenet scientiae, eo minus iactantiae argui potest.” Alig egy évtized alatt visszajára fordult Rát érvelése: a természettudomány most az esprits forts „babonái”, a libertinusok „dicsekvései” ellen tanítana védekezni; s egyébként is Sándor Lipót főherceg lenne az akadémia védnöke, a Rendek által múlt év decemberében egyhangúan és nagy lelkesedéssel megválasztott nádor. Az osztályok (Filológiai, Filozófiai, Matematikai, Fizikai) sorrendje nem lényegtelen; a legelső – Filológiai – osztályban ugyanis „primum locum occupant, praemissa alioquin Grammatica, Artes Mansuetiones: Poetica imprimis cum Aestheticae Studio, et Oratoria.” Poétika, esztétika és szónoklás tan szerepelnek tehát legfontosabb civilizatórikus „Artes”-ként; de nem feledjük (a nemes urak is jól tudták), hogy a mansuesco ige első jelentése „kéz alá szoktat, betör”. A többi három osztály részletezése lényegében az egyetemi tanszékek szerint történt; így a Matematikai osztály a tiszta és az alkalmazott matézis szaktárgyait öleli fel, a Fizikai osztály a tulajdonképpeni (kísérleti) fizikát, a természethistóriát, az orvostudományt, a közgazdaságtant és a kereskedelemügyet. S befejezésül, miután a tagfelvételt és a költségvetést (évi 27 ezer forint, ebből személyi kiadás 17 ezer forint) részletezte megjegyzi miszerint: „Non ferenda haec est talium inflata arrogantia, minus vero eorum, qui saluberrimum hoc institutum nescio quod periculosum pro germinandis haeresibus, et religioni adversum, si plebs in materna lingua plus sapere discat, aut quod absurdissimum Regimini suspectum reddere contra omne probi Patriae Civis Officium non reformidant.” – Lásd: Vekerdi László: *Önkény és értelem.* = *Valóság* 19 (1976) No. 4. pp. 62–73.

sarokba szorította. Közben II. József rendőrsége helyett titkos politikai kém- és propaganda-hálózatot szervezett. Ez egyrészt tájékoztatta mindenről, ami Magyarországon történik, másrészt – s ez volt a fontosabb feladata – röpiratokat írt és terjesztett; a pesti polgárokból titkos „forradalmi” gárdákat szervezett; legfőképpen pedig a magyarság ellen buzdította az országban élő németek, szlovákok, románok, szerbek és horvátok egyházi és világi vezetőit. A sakk-matt helyzetbe szorított Rendek legfőbb hangadói pontosan úgy viselkedtek, ahogyan Lipót – gazdag toszkánai tapasztalatai alapján – előre tudta s várta: kegyeiért esedeztek s kiegyeztek. Még a magyarságával és császárelenességével szerte tüntető ócsai Balogh Péterből is a császár „híve” lett; s nem lehetetlen, hogy a kiváló emberismerő Lipót éppen a titkos szolgálatban alkalmazta.⁴⁰²

A kiegyezés után persze Lipót nyomban leállította ál-forradalmi szervezkedéseit, de az általa életre keltett titkos szervezet a császár váratlan halála után gazdátlanul maradván „önállósította” magát, s kihasználva a formálódó magyar értelmiség helyyel-közzel már valódi forradalmi hangulatát és főleg képzettségét, katasztrófába sodorta az országot. Ma már a legapróbb részleteit is ismerjük e lélegzetelállító politikai küzdelemnek, hála Mályusz Elemér és Benda Kálmán mindenre kiterjedő forráskiadványainak és fundamentális tanulmányainak. A tragédia eszme- és tudománytörténeti feltárása azonban még ma sem tekinthető lezártnak, az utóbbi évek igényes filozófia- és tudománytörténeti elemzései ellenére sem. A magyar nyelvű művelődés szempontjából mindenesetre egyaránt sorsdöntő a Martinovics elfogását megelőző néhány év irodalomteremtő lendülete és a vérmezői drámát követő döbönt csönd. A felvilágosodás honi, autochton vonala Magyarországon megszakadt, s a fejlődés és a tervezés a következő század elején merőben másféle szellemi klímában indult újra.

De néhány szigeten – a debreceni Kollégium körül például – és főleg Erdély védettebb hegyei között, a vérmezői tragédia után is folytatódott a jozefinista, sőt a teréziánus felvilágosodás józanabb értelmiségképző világa. Jól látható ez az akadémiai tervek és mozgalom töretlen folytatódásában is. A honi múlt és nyelv gazdag örökségére hagyatkozva és nem utolsó sorban tudományos igényű feltárásának érdekében Aranka György 1791-ben két röpiratot is megjelentetett egy honi Nyelvmívelő Társaság felállításának az érdekében; tervezetére mindenekelőtt a „Jámbor szándék” hatott; ennek központi gondolatával rímél Aranka tervének lényege: csak a nép nyelvén írt s művelt tudományok válhatnak az egész nemzet hasznára. E nélkül – írja Aranka az első rajzolatában – „a hazára nézve mintegy idegen plánta volt és ma is az, mind a tudomány, mind a világosodás: nem hazai. ... Olyan

⁴⁰² Lásd: Wandruszka, A.: Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toscana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. Wien-München, 1965. Főleg 2. köt.: pp. 273–290.: Das Ringen mit den Ungarn.

volt, mint mikor a setét kamrába egy Lyukacsán eresztetik be a világ: ahová süt a bébocsátott sugár: ott világ van, másutt setétség. Valameddig az igazgató, törvénytevő, s tudományi, tanítói, olvasó és író nyelv nem nemzeti, mindaddig egy választó kárpit vagyon a nemzetnek közepette felhúzva. Légyen [ám] bátor egyik részében, amint vagyon is, a világosodásnak bizonyos mértéke: csak magok között van abban az egyik részben, s másokra által nem hathat. Nem az a cél most FF.RR. [Felséges Rendek], hogy minden emberből Neuton [!] és Leibnitz [!] légyen. Az nem is hasznos, nem is lehetséges. Hanem az egyedül, hogy az a közkárpit, az a közfal tulajdon mi magunk között elrontassék. Hogy a világosodás, a tudomány hazai plánta légyen, mintegy polgárrá tétessék, indigenáltassák.⁴⁰³

Jancsó Elemér az erdélyi felvilágosodás magyarországitól való függését és különbségét elemezve megmagyarázza, hogyan állt meg a tőkés fejlődés útján lassabban haladó Erdélyben a radikalizálódás, s hogyan kanyarodott a forradalmi jakobinus eszmék helyett „az intézményekért vívott harc, a nyelvújítás kérdése, a színház és a tudós társaság létesítésének gondolata” felé.⁴⁰⁴

Elmondja Jancsó, hogy a legtöbb alapvető kérdésben a magyarországi felvilágosítók, Kazinczy, Batsányi, Kármán és a jakobinusok eszméi voltak az élesebbek, haladóbbak. Az erdélyiek ellenben többet értek el szervezeti kérdések tekintetében. Kolozsváron 1792-ben megkezdte előadásait a színház, Marosvásárhelyt 1793-ban megtartotta első ülését az erdélyi tudós társaság. Bécs ugyan nem engedélyezte a Társaság törvényes létezését, de elnézték, hogy a kormányzó ellenőrzése alatt Próbát Társaságként működjen. A Társaság tevékenysége enciklopédikus jellegű volt: nyelvészkedtek, kéziratokat gyűjtöttek s dolgoztak föl, igyekeztek föltárni Erdély flóráját, faunáját, ásványi kincseit.

Szerepelt a terveik között egy erdélyi enciklopédia, amely „össze akarta foglalni az Erdélyre vonatkozó korabeli tudományos ismereteket, és egyúttal azok alapján elő akarta segíteni Erdély polgárisodását, népeinek egymáshoz való közeledését.”⁴⁰⁵

Az enciklopédikus jelleg még a legkiválóbb tagok működését is jellemzi. Gyarmathi Sámuel például, aki Affinitásával az összehasonlító nyelvészet egyik megalapítója, botanikus is volt, s Magyarországon ő emelkedett először léghajójával a magasba, alig fél esztendővel a Montgolfier fivérek után. Különböfélé hasznos terveket szőtt az ország iparosítása és a mezőgazdaság fejlesztése érdekében; „terveit – írja Jancsó – Aranka magáévá tette ugyan, de

⁴⁰³ Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. Akadémiai. p. 95.

⁴⁰⁴ Uo. p. 21.

⁴⁰⁵ Uo. p. 31.

az erdélyi tudós társaságnak nem volt pénze a tervek megvalósításához, a kormányzó pedig könnyel tért napirendre Gyarmathi javaslatai felett⁴⁰⁶.

Megfelelő anyagi alap híján a XVIII. század végén eredményes tudományos munka már elképzelhetetlen. A Nyelvmívelő Társaság terveiből sem valósulhatott meg sok; Erdély történelmének, földjének, népeinek természetrajzának leírására szőtt terveik többnyire álmok maradtak. De ami megvalósult, kivált a történetírás és a botanika terén, így is jelentős. S tán még fontosabb világosító hatásuk, az, hogy viszonylag sokakkal elhitették a tudományok szükségességét. Anyagi alapokat nem teremthettek a kutatáshoz – ez másutt is uralkodók és államok gondja volt –, de megteremtették a tudományos munka lehetőségének a szellemi alapjait. Kettős értelemben is. Részt a tudósokban ébresztgették munkájuk értelme iránt a bizalmat, részt elfogadtatták urakkal és városi polgárokkal a tudományos munkát. A Nyelvmívelő Társaság – s ez lesz legfőbb örökül hagyott hatása a magyarországi Tudós Társaságra – hangulatot teremtett a tudomány, nem utolsó sorban épp a természettudományok mellett. S tán ez is segíthette, hogy olyan géniusz, mint Bolyai Farkas, megülhetett Vásárhelyt, s „erdélyi viszonylatban páratlan szakmai tudásával, minduntalan megnyilvánuló tanári ambíciójával a múlthoz képest valóban magas szintre emelte a kollégiumban a természettudományi oktatást⁴⁰⁷.

A XIX. század elején, mikor Bolyai Farkas a tagja volt, már erősen csökkent ugyan a Társaság jelentősége és munkakedve. Arankát, akit 1798-ban lemondattak, visszahívták 1801-ben, s ő megpróbálta újraéleszteni a Társaságot, terveknél tovább azonban most már nem igen jutottak. Mindenekelőtt Erdély természetrajzi feltárását tekintették feladatuknak, a mezőgazdaság s a honi ipar fejlődése érdekében. Az 1806. március 5-i gyűlésen Zejk Dániel, gr. Teleki József, Cserei Miklós, valamint Köteles Sámuel, Marosi Mihály és Bolyai Farkas professzorok előadták vélekedésüket, hogyan működhetne a Tudós Társaság legsikeresebben Erdély tüzetes megismerése végett. Bolyai Farkas rövid tervezetében mindenekelőtt tisztázza a kutatómunka szempontjait, azután józanul felsorolja a munka minimális feltételeit, a kész közlemények kiadási lehetőségeit, s így végzi: „Nagyokat álmodnunk (immortalia ne speras monet annus et alium quae rapit hora diem). Kicsi a kútfő, nincs Ganges árkaira szükség, nőttön nőhet, maga csinál árkát magának, s még valaha a fényes népek tengereibe szakadhat.”⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966. Irodalmi Könyvkiadó. pp. 44–45.

⁴⁰⁷ Benkő Samu: Bolyai Farkas, a műszaki értelmiség nevelője. = Korunk 1 (1957) pp. 43–51.

⁴⁰⁸ Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. Akadémiai. p. 335.

TÖREKVÉSEK A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK MEGHONOSÍTÁSÁBAN MAGYARORSZÁGON AZ AKADÉMIA MEGALAPÍTÁSA ELŐTTI IDŐSZAKBAN⁴⁰⁹

A XVIII. századi honi szellemi életben a kornak megfelelő mélységű s terjedelmű szerep jutott a természettudományos gondolkodásnak; ez egyformán tükröződött az Akadémia megalapítását előkészítő XVIII. századi tervekben s elképzelésekben, a század színvonalas latin nyelvű tankönyvirodalmában,⁴¹⁰ az elemi oktatás és a felvilágosítás céljait szolgáló magyar nyelvű könyvekben,⁴¹¹ sőt – amint Benkő Samu megmutatta –, még a kor prédikációiban is.⁴¹² S ugyanezt látjuk, ha a XVIII. század '70-es, '80-as éveiben szépen kibontakozó folyóirat-irodalomban lapozgatunk természettudományos tárgyú témák után. És épp itt, a folyóiratokban regisztrálható tán legszebben az a nagy törés, amit a magyar jakobinus mozgalom vérbefojtása ezen a területen is okozott.

A magyar újság- és folyóirat-irodalom első tizenöt évét tárgyaló monográfiájában Kókay György⁴¹³ külön is hangsúlyozza a kezdet biztató lendületét fölvtáltó hanyatlást. „Publicisztikánk első, hősi korszakának jelentős eredményei – írja – a magyar jakobinus mozgalom véres elfojtása és a hosszú ideig elnyúló ferenci abszolutizmus reakciója, valamint a nemesi kompromisszum következtében látszólag mind megsemmisültek. Folyóirataink hosszú időre teljesen elnémultak, de hírlapjaink is jóformán csak névlegesen éltek: szerepük a minimálisra zsugorodott. De az a hatás, amelyet másfél évtizeden keresztül kifejtettek a magyar társadalom legértékesebb rétegeire, nem enyészett el nyomtalanul.”

Nem enyészett el nyomtalanul, de épp a folyóiratok s hírlapok követéséből láthatjuk legszebben, mennyire lecsökkent. Ha a honi természettudományos-matematikai műveltség első megszervezési kísérleteit meg akarjuk érteni, akkor a hírlapírásban tükröződő általános művelődési szint '80-as, kora '90-es évekhez képesti mélyre zuhanásából kell kiindulnunk,

⁴⁰⁹ Forrás: Vekerdi László: A Tudománynak háza vagyon. Reáliák a régi Akadémia terveiben és működésében. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 1996. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület. pp. 49–57. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 1.)

⁴¹⁰ Csapodi Csaba: Két világ határán. Fejezetek a magyar felvilágosodás történetéből. = Századok 79–80 (1945–46) pp. 85–137.; uő.: Newtonianizmus a nagyszombati jezsuita egyetemen. = Regnum 6 (1944–46) pp. 50–68; M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp., 1964. Akadémiai.

⁴¹¹ Szénássy Barna: A magyarországi matematika története. Bp., 1970. Akadémiai.; Vekerdi László: A matematika a felvilágosodás honi tankönyvirodalmában. Kézirat.; Koch Sándor: A magyar ásványtan története. Bp., 1952. Akadémiai. pp. 30–37.

⁴¹² Benkő Samu: A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. In: Korunk Évkönyv, 1973. pp. 101–114.

⁴¹³ Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795). Bp., 1970. Akadémiai. p. 498.

hisz „a tudományos gondolatok meghonosodását csak abban az esetben méltányolhatjuk valós értékük szerint, ha sikerül felmérnünk, hogy a tudománytalanság milyen kiterjedt tényészetével kellett megbirkóznia a rációnak”.⁴¹⁴

Jól észlelhető a színvonalcsökkenés a természettudományos, orvosi és gazdasági ismeretek terjesztése és népszerűsítése terén is. A XIX. század elején újrainduló honi magyar nyelvű hírlapírásban hiába keressük a pozsonyi *Magyar Hirmondó* olykor-olykor tudományos számba is elmenő, szakszerű jelentéseit „tudománybéli dolgok”-ról, vagy a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* friss beszámolóit különféle tudományos érdekességekről s eseményekről. A *Hazai Tudósítások*, „melyeket – 1806-tól kezdve – nemzeti ujságképpen a’ Magyar Nemzetnek köz hasznára készített Kultsár István, az ékesszólásnak egykori tanítója” a XVIII. századi hírlapokkal ellentétben már csak nagy késéssel, igen ritkán, s akkor is többnyire hozzánemértésről árulkodva ad hírt „tudományos dolgok”-ról vagy inkább furcsaságokról.⁴¹⁵ A lap olvasóit nem érdekelte a „bővebb vizsgálás” s ezzel Kultsár tökéletesen tisztában volt.⁴¹⁶ Tessedik Sámuel szarvasi intézetének megszűnését bejelentő cikkében panaszodik is a nemtörődömség s közöny miatt: „... fájdalom! – írja a királyi támogatás ismertetése után – még a’ kenyér keresésre is olly hideg vérrel, olly lankadsággal készülünk, hogy az illy ingyen adatott oktatásoknak legszebb alkalmatosságát gondatlanul elmulasztjuk. Mit nem tennének külföldön az Ifjak, ha a hasznos Oktatásokhoz könnyen juthatnának!”⁴¹⁷ Jól látta ő a nagy honi elmaradottságot s bajokat, de hát olvasói igényéhez kellett igazodjék, s egyre több külföldi tudósítást közölt. Napóleonnól, Rhénusi követségekről, Canning beszédéről s ilyesmikről esik egyre több szó a fényes magyar főúri mennyegzőkről, „pesti s budai Tsokoládé-művészekről” szóló beszámolók mellett. Úgyhogy 1808 második félévétől kezdve meg is változtatta hírlapja nevét *Hazai és Külföldi Tudósítások*-ra, hisz teljesen eltolódott a súlypont a külföldi hírek felé. Eleinte kivált az angol parlament üléseiről s

⁴¹⁴ Benkő Samu id. műve p. 101.

⁴¹⁵ Így pl. jelenti, hogy Horváth Ádám „A keréknek megszegletesítéséről” érkeezett (Hazai Tudósítások, 1806. aug. No. 9. p. 12.), ami akkortájt már annyira elavult téma, hogy még a matematikában teljesen járatlan Kultsár is hozzáteszi: „Ezen kétséges feltételeken már két Magyar Tudósok dolgoztak a’ mult század vége felé: T. Rajnis József és Tiszt. Révai Miklós. Amaz a’ Végtelen száamazás formáival, emez a’ Czirkalommal igyekezett célját elérni. Mennyire viszi Horváth Ádám Ur, kinek még a’ czirkalomra sinsz szüksége, a’ munkának bővebb vizsgálása mutatja meg.” Érdemes emlékeztetni rá, hogy Rát Mátyás már három évtizeddel korábban figyelmeztette hírlapjában a körmégszögesítőket foglalatosságuk hiábavalóságára, mely „ha szinte felalátlatnék is; egyéb nem sülné-ki belőle, hanem hogy közelítés (approximatio) által, ugyan azon számokat kellene abból ki-hozni, mellyek a’ nélkül-is tudva vagynak.” Lásd: Magyar Hirmondó, 1780. nov. No. 11. p. 91.

⁴¹⁶ Az aug. 27-i számban közöl egy erről panaszkozó, Kolozsvárról keltezett levelet: „Tsupa tséltsapság némelly Hazafiaknak a’ természete. Midőn az ujság levelet kezekbe veszik, abban mindjárt tsak a’ külföldi tudósításokat vadásszák: vallyon miként ütköztek meg az ellenséges hajók, hány ezet vágott le a’ Francia, miként masiroznak a Burkus Katonák, kik lettek ismét Királyok ‘s a’ t., ... Inkább kapnak egy öt mázsás Anglus Kortsmáros testének, mint valami marháinkat pusztító mérges fünek megösmertetéséig folytatott leírásán.” Lásd: Hazai Tudósítások, 1806. aug. No. 27. p. 17.

⁴¹⁷ Uo. 1806. nov. No. 22. p. 42.

a napóleoni hadszínterekről szóló tudósítások domináltak. Csak itt-ott szakítja meg a végeláthatatlan brit parlamenti beszédek vagy a bihari lovasezred utazásbéli történeteit Kazinczy valami kisebb finomkodása, Horányi Elek élete folytatásokban, vagy a Keszthelyi Georgikon jelentkezési felhívása. A béke helyreállítása és a helyzet megszilárdulása után érezhetően csökken az – akkor ellenállásszámba menő – angolimádat, s csupán a „Neuwidi Ujság” engedélyezett kincstári humora őriz meg a „Toldalék”-ban egy kevés – igen óvatos és roppant gyenge – társadalmi s politikai kritikát. Szinte minden lap arról árulkodik, hogy egy lelke mélyén renitens, de gyakorlatilag tökéletesen lojális gazdag – vagy legalább is nem szegény – köznemességnek szerkesztett lapot Kultsár: megyei uraknak, honoratoroknak, s egy vékony, de gyorsan „vastagodó” városi fizetett tisztviselő rétegnek. Műveltségük néhány latin s német auktorra korlátozódott, s az ősi alkotmány védelmére. Többnyire az utóbbival hozták összefüggésbe – nyíltan vagy be nem vallottan – a magyar nyelv ügyét. S eme „alkotmányos” nyelvművelés eszközeként jelentkezett szélesebb körben a nemzeti játékszín és az akadémia gondolata.

Ezt a két célt, a nemzeti színjátszás megteremtését, s a tudós társaság létrehozását igyekezett szolgálni Kultsár István lapja. Már az első számban, 1806. július 2-án közzétett egy ’jutalomkérdést’: „Mitsoda Intézet szerint lehetne Magyarországban olly Tudós Társaságot legkönnyebben felállítani, és leghelyesebben elrendelni, a’ melly nem tsak a’ Magyar nyelvet, és literaturát gyarapítaná: hanem a külföldi tudós dolgoknak megkivántatható ismertetét is az országban a’ Nemzet javára elterjesztené?”⁴¹⁸ A jutalomkérdést – melynek eszméje s alakja gróf Teleki Lászlótól származott – Fejér György híres pályaműve nyerte meg, ennél azonban sokkal fontosabb, hogy a pályázat Teleki érdeklődését tartósan az akadémiatervre irányította. A gróf évekig tanulmányozta az ügyet, s végül 1810-ben megjelentetett egy 107 oldalas német nyelvű tervvázlatot,⁴¹⁹ mely azután igen erősen hatott az Akadémia első két évtizedére.

A későbbi Akadémia ugyanis nagyjából azt az osztálybeosztást s szervezetet követte, amit Teleki ajánlott, s ami még lényegesebb, éppen az őáltala kigondolt irodalomserkentő és tudományszabályozó struktúrát valósította meg. Ebben a struktúrában az osztályok (Teleki még hatot tervezett) szakosított jutalomkérdés-kijelölő s pályázat-elbíráló bizottságok szerepét töltötték be, amelyek a pályázati mechanizmuson kívül keletkező művekre is kiterjesztették figyelmüket. A pályázat- s figyelő-mechanizmust Teleki tervében a Társaság fennhatósága alá tartozó folyóiratok egészítették ki; a Tudós Társaság azután első két évtizedében ezt a funkciót is teljes mértékben vállalta, sőt bizonyos mértékig már a Társaság

⁴¹⁸ Uo. 1806. júl. No. 2. p. 1.

⁴¹⁹ Über die Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn. Unmassgebliche Meinung des Gr. Ladislaus Teleki. Pesth, 1810.

megindulása előtt is realizálódott és hatott ez a funkció a *Tudományos Gyűjtemény* formájában. „A Tudományos Gyűjtemény több szempontból is jelentős vállalat volt: tudományos életünket még a magyar tudományos akadémia megalapítása előtt Pestre összpontosította s módot nyújtott a tudományos differenciálódására s az újabb tudomány szakok hozzánk való átplántálására”.⁴²⁰

Csahihen Károly idézett megállapítása a *Tudományos Gyűjtemény*ről kialakult irodalomtörténet-közvéleményt summázza, lényegében így vélekednek róla máig. Ami azonban a folyóirat természettudományos részét illeti, ez a jó vélemény egyáltalában nem indokolt. E tekintetben a Tudományos Gyűjtemény inkább csak a *Hazai Tudósítások* és a *Hasznos Mulatságok* – a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1817-ben megindított melléklapja – nagyobb méretű és tekintélyesebb folytatásának tekinthető. Ugyanaz a jó szándékú tájékozatlanság és évtizedes elmaradottság, ugyanaz a nyelvújító lelkesedés, mely sem stílusra, sem tartalomra nemigen ügyelve igyekszik mindent megmagyarítani, persze a germán szóképzés primitív példái nyomán. Kultsár István joggal köszöntötte a *Hasznos Mulatságok* testvér vállalkozásaként a szintén 1817-ben indult *Tudományos Gyűjteményt*: a két folyóirat cikkei nagyon hasonló – ha ugyan nem azonos – szellemet árasztanak, holott a Gyűjteményt neves tudósok szerkesztették, és nem egy későbbi akadémikus írt bele. Egyformán fontos szerepet játszott például mindkét folyóiratban az állati magnetizmus kérdése, az emberi elektromosság, a naiv csillagászati elképzelések. A *Tudományos Gyűjtemény* egyik cikke pl. azt bizonygatja,⁴²¹ hogy a Hold „széjjel vetett bomba” alakú, s a *Hasznos Mulatságok* ugyanilyen szellemben arról tudósít, hogy egy olasz csillagász 1829. május 18-án éjjel 11 órakor „a holdban hegyeket, rendesen épített városokat, folyóvizeket és erdőket látott. Úgy látszott néki, mintha a „vizeken élő teremtetések mozognának vagy uszkálnának”.⁴²² A *Gyűjtemény* asztronómiai naivitása kétségkívül „tudományosabb”, de ha lehet, még elképesztőbb. Az üstökösöket pl. a Gyűjtemény egyik tanulmánya több nap bolygóinak véli, melyik által a mi, s tán egyéb világrendszerek is, gondosan „összekötözgetve” volnának.⁴²³ De persze e mellett a „newtoni” interpretáció mellett nem tűnt el az üstökösök régi, félelmetes szerepe sem, sőt „tudományos” fenyegetéssé lépett elő, hisz az

⁴²⁰ Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. 1. köt. Bp., 1931., 2. köt. Bp., 1934. (id. hely: 2. köt. p. 78.) Sokkal megalapozottabb természetesen Waldapfel József véleménye (Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830. Bp., 1935.), ő azonban kerüli az általánosítást, és az irodalom vizsgálatára szorítkozik.

⁴²¹ „Miért mutatja a hold mindég ugyan azon egy ábrázatját a földnek? Bizonyosan mivel nehézsége pontja tengelyén kívül, a felénk fordult fél golyóiban van, és pedig jó távol kell nékie a tengelytől lennie, mert egyébként a holdnak ingásai erősebbek volnának.” Lásd: Raisz Károly: A Hold nem gömbölyü. = Tudományos Gyűjtemény 9 (1825) No. 4. pp. 84–85.

⁴²² Doktor Nantini észrevételei a holdról. = Hasznos Mulatságok, 1829. Második félesztendő. No. 12.

⁴²³ Holéczy Mihály: Egy gondolat az üstökösökről. = Tudományos Gyűjtemény 15 (1831) No. 7. pp. 81–90.

üstökös darabokra törheti Földünket, ahogyan a „Mars és Jupiter planéták közt állott földet széljel törte; és ha tűzzel jár felgyújthatja azt, hogy a' Prófétzia szerént tűz által emésztődjön meg”⁴²⁴.

S ezek a rossz tudományos-fantasztikus elbeszélésbe vagy egyenesen Dniken szélhámosságaiba illő értelmetlenségek – ez a lényeges – akkor éktelenkednek itt, amikor az égi mechanika s a megfigyelő csillagászat Dublintól Kazánig, Európa-szerete szebbnél szebb diadalait aratta. Nagy néha persze értelmes – és a kor tudásához méltó – csillagászati cikk is megjelent a Tudományos Gyűjteményben; így például Sárvány Pál írása a meteorokról, melyben a derék debreceni professzor Chladni nyomán igen alaposan s szépen értekezik „a leeső csillagformákról”⁴²⁵, ismeretterjesztőként is ama tájékozott s derék tanárként mutatkozván, „Kinek nem fért a híre Debrecenben”. De hát Sárvány professzor távol élt Pesttől, ahová a *Tudományos Gyűjtemény* állandó szerzői gárdája „összpontosította a tudományt”.

A csillagászati tárgyú cikkek színvonaltalansága azért is tanulságos, mert kivételesen a csillagászat művelésére akkoriban pénz is jutott, mégpedig bőven. Az új gellérthegyi csillagda ugyanis Európa igen jól felszerelt csillagvizsgálóihoz tartozott. Bright doktor, a jó szemű angol orvos és utazó az 1810-es években magyarországi útján meglátogatta a gellérthegyi csillagdat is, s majdhogy nem elragadtatással beszélt róla.

„Az egyik délután – írja – bejelentkeztem Pasquich professzornál, aki csillagász és matematikusként kiemelkedő rangot foglalt el az Osztrák Tartományok tudósai között, s fölkísértem őt a Gellért-hegyi Csillagvizsgálóba. (...) Se fáradtságot, se pénzt nem kiméltek, hogy az épületet helyzetéhez méltó módon húzzák fel. Az egész alapzat sziklán nyugszik, a fő műszerek mind közvetlenül a sziklához rögzített márvány oszlopokon, melyek függetlenek az épülettől. Egy négyszögletes teremben vannak fölállítva, mely el van látva megfelelő nyílásokkal, hogy a műszereket a kellő megfigyelési-tartományban alkalmazhassák. A terem közepén egy elkerített átjáró húzódik nézők és látogatók számára, hogy elkerüljék a műszerek érintéséből származó kellemetlenségeket. A főterem keleti s nyugati oldalán két alacsony torony áll, közepükön négy négyzetlábnyi nagy kőoszlop, téglával köralakúvá kiegészítve. Mindegyiket spirális lépcsőház veszi körül, melyet két inch-nyi tér választ el a központi kő-tégla oszloptól, s a lépcsők a külső falhoz vannak erősítve. Az oszlopok tetején állnak a meridionális és az equatoriális műszerek. A torony felett, teljesen a külső falakra támaszkodva, két teljesen körben mozgatható réz kupola helyezkedik el. Így minden

⁴²⁴ Az üstökös csillagról. = Tudományos Gyűjtemény 15 (1831) No. 2. pp. 24–42.

⁴²⁵ Professzor Sárvány Pál: A' leeső csillagformákról. = Tudományos Gyűjtemény 9 (1825) No. 2. pp. 24–28.

lehetséges elővigyázat megtörtént, hogy elkerüljék a megfigyelések bárminemű pontatlanságát. A műszereket mind egy híres müncheni mestertől vették, aki csaknem megközelíti a londoni műszerkészítők kiválóságát. A professzor május 27-ikére tervezi első megfigyeléseit az új obszervatóriumban, amikor Herschel bolygója oppozícióban lesz; az épület csodálatos elhelyezése és szerkezete, valamint az a lelkesedés, amivel a Nádor támogatni látszik az ügyet, arra a reményre jogosít, hogy ezentúl sok érdekes fölfedezést várjunk Budától.⁴²⁶

Azt ugyan várhatták; a szemre nagyszerűen megépített, rezgésmentesen montírozott, kitűnő műszerekkel ellátott intézet nemzetközi szaktekintélynek számító igazgatója alatt egyetlen számottevő megfigyeléssel sem gazdagította a tudományt. Pedig Pasquich nem volt tehetségtelen ember; értett a magasabb matematikához, fiatal korában egy elég jó analízis-kézikönyvet is írt német nyelven, ami ugyan meg sem közelítette Makó Pál latin tankönyvét, de a német világban nagy közkedveltségnek örvendett. Jól ismerte a modern csillagvizsgálók építési elveit, s az akkoriban rohamosan fejlődő műszereket is; a müncheni Reichenbach-cég akkor indult el a felemelkedés útján, s a budai csillagda volt az első nagy megrendelője. Megvoltak Pasquichnak a kutatáshoz szükséges nemzetközi kapcsolatai is; régóta levelezett, sőt baráti kapcsolatban állott a nagy Gauss-szal; úgyhogy „a matematikusok fejedelme” legjobb tanítványait, J. F. Enckét és A. D. Gerlinget ajánlotta neki asszisztensül. Szerencsájukre nem fogadták el, s így Pasquich a kazáni csillagvizsgáló igazgatóját, Carl Littrowot nyerte meg – 1815-ben – maga mellé Budára társigazgató gyanánt. Máig sem tudjuk, min különbözött össze a két gellérthegyi igazgató, de Littrow – aki 1816 tavaszán kezdett el dolgozni Budán – csakhamar minden követ megmozgatott, hogy elkerülhessen innen. Sikerült is 1820-ban elnyernie a bécsi egyetemi csillagvizsgáló igazgatói tisztjét, de ezután sem szűnt meg ócsárolni Pasquichot és a gellérthegyi állapotokat. Persze Pasquich sem maradt adós, s kétfelől mentek a nagy Gausshoz a leleplező s panaszkodó levelek.

A csodálatos intézetről pedig csakhamar kiderült, hogy az építkezési költségekből elspórolt néhány ezer forint megbosszulta magát: a drága műszerek az elégtelen szigetelés miatt rozsdásodni kezdtek. S akármilyen ember is volt Pasquich, annyi bizonyos, hogy bizalom s önzetlenség nem nagyon szorult belé. A műszerek beállítását például többnyire önmagának tartotta fenn, noha – már csak élemedett kora miatt is – bizonyosan nem volt erre a munkára a legalkalmasabb. Szervezési teendői s viszálykodásai egyébként is lefoglalták, úgyhogy megfigyelésekre nemigen maradt ideje. De a szakma s a honi közvélemény egyre türelmetlenebbül várta a nagy hírű intézet eredményeit, s Pasquich asszisztense, Kmeth

⁴²⁶ Bright, Richard: Travels from Vienna through Lower Hungary. Edinburgh, 1918. Constable. pp. 278–279.

Dániel – akit ő igen kevésre becsült – 1821-ben be is számolt saját megfigyeléseiről. Erre az igazgató is porondra lépett, s a koppenhágai *Astronomische Nachrichten*-ben közölte az 1821. évi üstökösökre való megfigyeléseit. Kmeth – akivel Pasquich évek óta egyre romló viszonyban állott – megtámadta főnöke észleléseit, s kétségbe vonta hitelességüket. A vádat örömmel fogadta Littrow, s csakhamar nemzetközi botrány keletkezett az ügyből. A nagy Gauss azonban teljes tekintélyével Pasquich mellé állott, s vele együtt természetesen kiterjedt tanítványi köre is. Gauss Pasquich érdekében folytatott levelezése kisebb kötetnyire rúg; nyomtatásban csak kis része jelent meg, s néhány részletet kijegyzett a Göttingában őrzött kézirat anyagból Jelítai József.⁴²⁷

Önmagába véve is figyelemre méltó, hogy a matematikusok fejedelme, aki Bolyai János világraszóló fölfedezését néhány hűvös sorban nyugtázta – melyben még a közvetett „plágium” nagyon finoman megfogalmazott vádját sem restellette elrejtetni –, milyen jobb ügyhöz méltó igyekezettel és fáradságot nem sajnálva kel ki egy – legjobb esetben is közepes – csillagász védelmében, akinek képességeiről maga sem lehetett valami jó véleménnyel. Hiszen mihelyst megnyerték a Pasquich megbízhatósága érdekében folytatott csatát, azonnal leállítja a tanítványhálózat engedelmes mechanizmusát,⁴²⁸ jól tudván, hogy Pasquichnak legjobb esetben is szerencséje lehetett a megfigyeléseivel; más körülmények között az ő módszereivel semmi esetre sem talált volna ilyen jó egyezést. Ami tehát a megfigyelő-módszereket illeti, Kmeth vádjai nem intézhetők el rágalmazásként, s a gellérthegyi csillagvizsgálóban uralkodó módszertani nivóra mindenképpen jellemzőek. Az egyenlítő eszköz – írja Kmeth – „annyira igazítlan vólt, hogy nem sokára az üstökös-tsillag megjelenése előtt, Pasquich haszontalanul fáradozott, légyen Venusnak, vagy más tsillagnak azzal való nappali feltalálásában, mellyet az ide érkezett idegen Vendégeknek megakart vala mutatni a’ mi történt nevezet szerént akkor, midőn Ő Királyi Magasságát Cambridge Hertzeget tisztelni szeretnénk vala; héjában igyekezett magát az üstökös-tsillagot is mellyet én az üstökös-tsillagok’ vadászatában régen láttam vala, az Egyenlítő-Eszköz tsőjébe bevezetni mind-addig, mig jól bé nem alkonyodott, és az Üstökös-tsillagot már szabad szemmel is látni lehetett. Más

⁴²⁷ Jelítai József: Levéltári adatok a csillagászat hazai történetéhez. Bp., 1939. Klny. a Csillagászati Lapok 1. köt. 3. és 4. számából, valamint a 2. köt. 1. és 2. számából.

⁴²⁸ „denn in der That – írja a nagy Gauss 1824. márc. 26-án Enckenek – uns kam es nur darauf an, ob die Anklage auf Betrug wahr sei oder nicht, und darüber lsst sich klares Urteil flen: die Anklage auf Ungeschick aber dchte ich müssten wir von den Astronomischen Nachrichten ganz entfernt halten;” hiszen tudta azt a nagy Gauss nagyon jól, hogy „die Art wie Pasquich die Cometenbeobachtungen berechnet hat gereicht ihm nicht zur Ehre;” (id. mű p. 26.) Pasquich eleve nem szívesen gondolt újra Magyarországra jövetelére. „Wahrscheinlich komme ich – írja Lipsceből 1799. április 18-án Schediusnak – nach Jena, aber schwerlich je nach Ungern, einem Fall ausgenommen wenn ich mich das elbst bey einer bevorstehenden Reise als ein ächt lutherischer Christ zeigen dürfte. Schtzbarster Freund! die Pfaffenregierung in Ungarn ist nicht für mich, und ich bin überzeugt, dass, wenn ich mich noch ein paar Jahre daselbst aufgehalten htte, ich gewiss mein Spiel ganz verlohren haben würde.” Lásd: MTA Könyvtárának Kézirattára, M. Irod. Lev. 4-r. 154.

valakinek pedig az eszköz igazításához fogni nem vala szabad; mert jól emlékezem, hogy azt mondotta: Ez az én szülöttem, és vagy én, vagy senki. Már mivel az igazítlan eszközzel olly keveset lehet észrevenni, mint a' fel nem huzott hegedűvel muzsikálni, el hitettem magammal teljesen, hogy azon észrevételek, mellyeket akkor vagy ő tett, vagy jó akaratjából én tettem, hanem csak az unalom ellen multság végett, a' mint szokott vala lenni nálunk, mint valami muzsika-zavar soha nem fognak napvilágot látni".⁴²⁹ Csodálkozott tehát, amikor látta, hogy Pasquich megjelenteti ezeket a megfigyeléseket, s még jobban akkor, amikor kiderült, milyen pontosan egyeznek Bessel adataival. Figyelembe véve főnöke iránti nem éppen legbarátságosabb érzelmeit, természetes, hogy azonnal csalásra gondolt. Pedig valószínűbb, hogy Pasquich-nak inkább csak szerencséje volt; ha másban nem, abban mindenesetre, hogy a nagy Gauss állt mellé teljes tekintélyével és erejével. Arra azonban se Pasquich, se Kmeth nem ért rá ügyelni, hogy micsoda ostobaságok jelennek meg az üstökösökről az ország egyetlen tudományos folyóiratában, hiszen teljesen lekötötte őket az intézet „világszínvonalú” berendezése és „nemzetközi” tekintélyének őrzése.

Kmeth az affér után átkerült az egyetemre, az öreg Pasquich is csak nyugdíjba ment, s 1824-ben Tittel Pál került föl helyébe az egri csillagvizsgálóból. Egy kitűnő képességű ifjú, jóformán gyerekember, Monte Dégoi Albert Ferenc nevű vétetett föl melléje, aki idővel elsőrendű elméleti tájékozottságra tett szert.⁴³⁰ Az intézet műszerei azonban ekkorra már használhatatlanná silányodtak. „Az ország pénzügyi helyzete is hozzájárult a csillagvizsgáló bajainak növeléséhez. Bár Tittelnek nagy tervei voltak új műszerek beszerzésére és a csillagvizsgáló könyvtárának kiegészítése terén, a devalvációt követő pénzügyi helyzet nagyobb beruházásokat nem engedett meg, különösen amikor az intézet fenntartása, javítása amúgy is hatalmas összeget emésztett meg”.⁴³¹ 1831-ben aztán Tittel elvitte a kolera, s helyébe a bécsi csillagvizsgáló adjunktusát nevezték ki, aki alatt néhány jelentéktelen meteorológiai megfigyelésen kívül semmi sem történt az egykor oly nagy reményekkel fölépített s bőkezűen felszerelt intézetben. A műszerek maradékát azután Budavár ostromakor hordta szét a honvédsereg s a lakosság, hiába igyekezett a derék Albert Ferenc élete veszélyeztetése árán is megmenteni.⁴³²

Az első honi „kutatóintézet” szomorú története sokat elárul abból a szellemi klímából, ami az experimentális tudományok és a matematika meghonosításának hátterül szolgált. A

⁴²⁹ Az Üstökös-tsillagok' vizsgálatának új módjáról. Kmeth Dániel a' Budai Királyi Tsillag-visgálónak Segédje Budán Szent István Hava 13-dik napján 1823. = Tudományos Gyűjtemény 7 (1823) No. 6. pp. 98–111.

⁴³⁰ Mutatja ezt az a világos, kitűnő beszámoló is, amit az Akadémián a Neptunus fölfedezéséről tartott. Lásd: Régi Akadémiai Levéltár 3:1847.

⁴³¹ Kelényi B. Ottó: A magyar csillagászat története. Bp. 1930. Stephaneum. p. 27.

⁴³² Id. mű p. 29.

nagyon is esedékes szakosodás és differenciálódás majdnem mindig személyi villongások és féltékenykedés közepette ment végbe; nemegyszer a civódás „helyettesítette” a tudományos szakosodást. Inkább személyek, semmint irányzatok vitája harsogott egyfelől, ódivatú amatőrök és polihisztorok áltudóskodása másfelől, s alig-alig hallatszott a kettő közt az igazi tudomány szerény, de tiszta hangja. Mennyire jellemző erre a szellemi klímára a *Tudományos Gyűjtemény* egyik cikkírójának sóhaja: „Látja, Barátom! Ketten valánk, kik a’ Hazai parlagos Erdészeti dolgában édes nyelven megszólalánk, és mi izetlen dolog, hogy már is egymást sértegetjük”.⁴³³ A *Tudományos Gyűjtemény* fő funkciója azonban – kivált kezdetben, Fejér György szerkesztése idején – tán éppen az volt, hogy felvonulási terepként szolgáljon ezekhez a vitákhoz és sértegetésekhez.

⁴³³ Gáty István: Erdei értekezés, az Urbáriális legelők kiadása ügyében. = *Tudományos Gyűjtemény* 17 (1833) No. 3. pp. 23–68.

„MERJ TUDNI!”

Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete⁴³⁴

Írt Radnai tanár úr *Harmónia és szépség a természettudományokban* címmel egy precíz Simonyi-köszöntőt. Vagy mondhatnánk inkább, hogy *A fizika kultúrtörténete*-köszöntőt. Hiszen Simonyi professzor és nagy műve a mi olvasói tudatunkban mára már elválaszthatatlanul egybeforrt. Mindenesetre idézett Radnai Staar Gyulának: *De mi az igazság... Beszélgetések Simonyi Károllyal* című 1996-ban megjelent interjúkötetéből két bekezdést. Pont azt a kettőt, melyben a meginterjúvolt utolérhetetlenül tömören összegezi *A fizika kultúrtörténete*nek életrajzi előzményeit és – ami tán még fontosabb – keletkezési körülményeinek a hangulatát, amiből azután végső soron a könyv egyedülien eredeti és szerkesztésileg is tetszetős módszere – Descartes értelmében értve a szót – kinőtt. Legjobb azért ezt a két bekezdést itt is újraidézni.

„*Iszonyú rendet vágtam*”

„Azt is mondhatnám, hogy egy életem át dédelgettem magamban ennek a könyvnek a tervét, de ez nem lenne egészen igaz. Való, hogy az első idézetet, melyet Kepler egyik könyvéből vettem, már 18 éves koromban feljegyeztem. Érettségire készültünk, s nekem Madách volt a szerelmem. Az ember tragédiájából számomra a legkedvesebb jelenet Kepleré volt. Később, amikor már az egyetemen tanítottam, a történelmi kapcsolatokat díszítőelemként alkalmaztam szakmai előadásaimban. A lankadó figyelem élénkítésére, pihentetésre én történelmi anekdotákat, verseket mondtam. Ezek mindig kapcsolatban álltak a konkrét szakmai mondanivalómmal. Pontosan emlékezem arra az időre, amikor elhatároztam, hogy ebből a 'lazításból' könyv lesz, megírom a fizika kultúrtörténetét. Húsvét előtti csütörtök, 1973 nagycsütörtöke volt.”⁴³⁵

A fenti bekezdés voltaképp egyetlen mondatot fejt ki: „Azt is mondhatnám, hogy egy életem át dédelgettem magamban ennek a könyvnek a tervét, de ez nem lenne egészen igaz.” A *De mi*

⁴³⁴ Forrás: Vekkerdi László: „Merj tudni!”. [Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete]. = Természet Világa 132 (2001) No. 12. pp. 536–539.

⁴³⁵ Staar Gyula: *De mi az igazság... Beszélgetések Simonyi Károllyal*. Bp., 1996. Közlöny- és Lapkiadó. p. 115.

az igazság... beszélgetései egyébként az élet és a pálya rengeteg egyéb részlete között épp ezt a mondatot járják körül, különös tekintettel a második felére.

Az idézet második bekezdése azonban annyira fontos a könyv módszerének és – megint Descartes értelmében – „algebrájának” (azaz logikájának) a szempontjából, hogy legjobb „direktben” idézni az egészet:

„»Abban az időben [1973] politikailag mélyponton, szakmailag üresjáratban voltam. A műegyetemi hallgatók meghívtak, tartsak előadást a várbeli kollégiumban. Rám bízta a témaválasztást, beszéljek arról, amiről szeretnék. Nagycsütörtökön tehát a 17. századról, Galilei koráról, a zsenik századáról beszéltem, a modern tudomány születéséről. Kis körítést is csináltam az előadáshoz. Tanulmányi kirándulást a 17. század elején, Padovában. Meghallgattuk a nagy Galileo Galileit, ott tolongtunk az előadásán, alig fértünk be a terembe, utána az akkori idők szokása szerint elmentünk egy misére, mert az kötelező volt. A templomban Palestrina-miséét hallgattunk, majd a diákoknak engedélyeztem egy estét a közeli tavernában. Természetesen a 17. századi Pádúa egyik tavernájában. Mivel jobbat nem találtunk, Orff Carmina Buranáját hallgattuk... Megvallom, magam is megdöbbsentem az előadás hatásán. Napok, hetek múlva is jöttek hozzám a diákok, mikor lesz folytatása, megírom-e, megjelentetem-e ezt valahol.«

Szerencsére megírta, s a Gondolat Kiadó megjelentette *A fizika kultúrtörténetét*.”

És szerencsére Simonyi professzor meg tudta őrizni a könyvben, merte átmenteni a könyvbe az előadás, a szó, a bemutatás elevenségét és teremtő sokféleségét. Ritka képesség ez; a mi téridőbeli környékünkön talán csak Kerényi Károlynak, Szabó Árpádnak és Juhász-Nagy Pálnak sikerült valami hasonló. Meg Németh Lászlónak, vásárhelyi „óraadó királysága” idején; de hát ez rövid idő volt Simonyi professzor előadásainak-könyvírásának éveihez-évtizedeihez képest. És persze sikerült Galileinek, aki tán mindkettőjüknek példaképe volt, de ő meg tőlünk óriási téridőbeli távolságban, a génuszok századának Itáliájában élt. Meg kell hát becsülni ezt a rendkívüli képességet, még akár „piacgazdasági” szempontból is: az első kiadástól, 1978-tól hazánkban 60 ezer példány kelt el *A fizika kultúrtörténetének* három kiadásából; az 1998 karácsonyára megjelent negyedik kiadásból is inkább csak mutatóba található ma már egy-egy példány. De én most mégsem erről a ritka képességről és szép sikerről szeretnék beszélni, hanem a XVII. század kiemeléséről és központi helyre állításáról. Ez ugyanis a kulcs Simonyi professzor történelemfelfogásának és történelemértelmezésének a megértéséhez, és ez a történelemértelmezés emeli *A fizika kultúrtörténetét* a XX. század

kivételes történetírói teljesítményeinek a sorába, valahová Braudel *Mediterráneuma* és háromkötetes *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle*-je mellé. A Braudel–Simonyi szomszédság különben már csak azért is szembetűnő, mert ahogyan Braudel az anyagi kultúra és a gazdaság történetének tengelyére, úgy fűzi fel, vagy mondjuk inkább göngyölíti fel Simonyi a fizikáéra Európa hosszú távú (logue durée) históriáját. Maradjunk azonban egyelőre a XVII. századnál, mert ide sűrűsödnek és innét futnak szét azok a szálak, amelyek mintegy nyomjelzőként regisztrálhatók az európai kultúra görögöktől napjainkig tartó – mondjuk csak ki nyugodtan, noha ma nagyon nem divatos – haladásában.

A könyv ezt már a gondosan felépített *Bevezetésben* leszögezi:

„A XVII. században Európában lezajlott szellemi forradalomnak világviszonylatban is egyedülálló a jelentősége. Lehet összehasonlító értékeléseket tenni az egyidejű görög, hindu és kínai kultúra, vagy éppen a reneszánsz európai eredményei és a többi nagy kultúrák művészeti eredményei között; bár ezek a párhuzamos értékelések objektív alap hiányában tág teret adnak a nemzeti vagy faji elfogultságnak. A milói Vénuszt, vagy Michelangelo Dávidját, Arisztotelészt vagy Szent Tamást lehet magasztalni vagy elvetni, de a XVII. század természettudományos kultúrája – jóllehet az európai kultúra szerves folytatása – leválik erről az alapról, és az egész emberiség egyetemesen értékelt birtoka lett. Úgy is mondhatnánk, hogy ennek elfogadása már nem kulturális örökség meghatározta ízlés kérdése, hanem bármely nép számára a *túlélés egyetlen lehetősége*.⁴³⁶”

Akárcsak Braudel felfogásában a XV. és XVIII. század közötti Európában kialakult és innen máig táguló anyagi és gazdasági civilizáció. De maradjunk a XVII. századi fizikánál.

Először is megjegyzendő, hogy Simonyi Károly – braudeli vonás ez is – rugalmasan (vagy inkább logikusan) értelmezi a századokat. XVII. százada – a *Természet Világában* megjelent rádióelőadás-sorozatából látszik – két „kopernikuszi fordulat”, a Kopernikuszé és a Kanté „között” (Schiller Róbert remek sorozatának értelmében is értve a szót) helyezkedik el. Meglehet, épp ez a „között”-ség segített megteremtteni a szorosabban számított XVII. század géniuszai körül azt a filozófiai-eszmetörténeti légkört, amelyben teljes szépségében bontakozhatott ki lángeszük, legyőzve a késő XV. és a XVI. század középkorinál sokkal keményebb reneszánsz és humanista kötöttségeit. *A fizika kultúrtörténetének* nagy felismeréseihez tartozik, hogy ellentétben az általánosan elfogadott dogmával, a reneszánsz

⁴³⁶ Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*. Bp., 1978. Gondolat. p. 27.

individualizmus és a humanista mindentudásvágy gátolta inkább, mintsem segítette a fizikai és általában a természettudományos fogalmak, feltevések és módszerek kialakulását és letisztulását; érthető, hogy a „hosszú” XVII. század teljes „Harmadik rész”-ével⁴³⁷ szemben mindössze egy rövid fejezetecske jut⁴³⁸ „A reneszánsz és a fizika” bemutatására, és ebben már a korai könyvnyomtatás szerepének pontos ismertetése is benne foglaltatik.

„A XVI. század végén, a mindent átalakító XVII. század előestéjén, furcsa jelenségnek vagyunk tanúi. Amíg a késői középkorban és a korai reneszánsz idején – gondoljunk csak a párizsi és oxfordi egyetemre, vagy Cusanus kardinális gondolataira – az egyház és az egyetemek pezsgő szellemi élete merész gondolatokat produkált, addig a XVI. század végére mind az egyház, mind az egyetemek megmerevedtek, és a kifejezetten reakciós ortodoxia fellegvárává váltak. ...Az élet maga ugyanakkor dinamikusabbá vált. És így a feszítőerő az ideológiai ortodoxia és a mindennapi élet valósága között egyre nagyobb lett, és egyre világosabbá vált a természettudományos áttörés szükségessége.”⁴³⁹

Ehhez az áttöréshez nem volt elég az antik örökség humanista újraélesztése; legalább annyira kellett az, amit „Az örökség sáfárai”⁴⁴⁰ a maguk eszével és kezével (logikával-filozófiával és technikával) hozzátettek az antik tudáshoz. Nem utolsósorban azzal, hogy – olykor akár karrierjük, sőt életük veszélyeztetése árán – mertek tudni. A tudásnak ez a merészsége szökken égne a katedrálisokban, és ezért válhatott Simonyi professzor kedves tréfájává a XIV. századi párizsi magiszter, Oresme világmindenségről szóló fejtegetéseinek felolvasása a szerző neve nélkül, amikor is kérdésére a szöveget mindenki Kopernikusénak vélte. Természettudományos, kiváltképp fizikai vagy pláne matematikai szövegek és gondolatok esetében egyáltalában nem olyan magától érthető kérdés tehát a „korbaágyazottság” kérdése, mint amilyenek a szépirodalmi szövegeknél (hiszi a modern textológia). *A fizika kultúrtörténetében* Platón úgyszólván örökös vendég; a Névmutatóban a P betűnél reá történik legtöbb utalás, annyi nagyjából, mint Pascalra, Paulira, Penziasra, Planckra, Poincaréra, Priestlyre együttvéve. Csak Ptolemaiosz közelíti meg számszerűség tekintetében, de az ő oldalszámmutatói két csúcs, egy antik és egy kora újkori körül tömörülnek, míg Platónéi szóródnak Szent Ágostontól Heisenbergig és Max Bornig, ugyanis utóbbi szerint „ha »a mai

⁴³⁷ Uo. pp. 145–229.

⁴³⁸ pp. 135–142.

⁴³⁹ pp. 141–142.

⁴⁴⁰ Második rész. pp. 99–142.

részecskefizika felismeréseit össze akarjuk egyeztetni valami korábbi filozófiával, akkor az csak Platón filozófiája lehet; a mai fizika részecskéi ugyanis a kvantumelmélet tanítása szerint szimmetriacsoportok ábrázolásai, és ennyiben a platóni tanítás szimmetrikus testeivel hasonlíthatnak.«⁴⁴¹ Azaz a „kontextus” kérdése egyáltalában nem olyan egyszerű, mint amilyennek azt a mai „szociálkonstrukciós” tudománytörténet-írás hiszi. A XVII. század jelentősége egyebek közt éppen azért olyan óriási a fizika történetében, mert felfedezéseinek és megfogalmazásainak „kontextusa” hihetetlenül messzire nyúlik az időben: előrefelé máig, visszafelé Platónig, Arisztotelészig, a püthagoreusokig.

Dolgozik persze Simonyi professzor szűkebb időbeli kontextussal is; ha szükségét látja, akár a *Social construction of Science* társadalmi paramétereivel. A könyv azonban nem egy-egy kor kultúrtörténetének a fizikájáról szól, hanem a fizika kultúrtörténetéről, így elsősorban a felfedezések és elgondolások *szakmai* kontextusait kell bemutatnia és értelmeznie. Kidolgozott erre egy elvben egyszerű, de nem könnyen megvalósítható és nem is mindig könnyen követhető módszert: megvizsgálja, lehetséges-e egy adott eredmény szó szerinti lefordítása mai fizikai-matematikai formanyelvre. A hangsúly itt a szó szerintin van, mert amúgy pongyolán persze, hogy „lefordítható” mondjuk Galilei szabadeséstörvénye az $s = \frac{1}{2}gt^2$ formulára, ez azonban legfeljebb (gyöngé) „műfordítás”, és nem is hajaz ahhoz, amit Galilei fölismert (máig se tudjuk különben, hogy hogyan). Galilei ugyanis nem ismerte kortársa, Descartes nagy alkotását, az analitikus geometriát, így az euklideszi arányelmélettel dolgozott: „ha veszünk két tetszőleges távolságot, amelyeknek kezdőpontja közös, valamint a befutásukhoz szükséges időintervallumokat, ez utóbbiak úgy aránylanak egymáshoz, mint a két távolság egyike mértani középarányosukhoz.” Épp így és ezért lehetett közvetlenül csatlakozni hozzá, „és az utána következő két nemzedék kibontotta mindazokat a lehetőségeket, amelyek Galilei elképzeléseiben vagy azok mögött rejlettek.” *Elképzeléseiben* tehát, s nem megfogalmazásaiban avagy pláne levezetéseiben. De ezeket az elképzeléseit – a „metódusát” – mindig követni lehet és – nem lényegtelen! – követni érdemes. (Ami mutatis mutandis, Newton elképzeléseiről nem mindig mondható el; lásd „Hypotheses non fingo” vagy „Experimentum crucis” vita.)

Ellenben ahogyan Newton levezeti az ellipszispályán mozgó testre ható centrális vonzás $1/r^2$ -es törvényét, az egyből és szó szerint lefordítható a mai vektoranalízis nyelvére. Ám a „visszafordítás” a newtoni matematikára majdhogynem nehezebb, mint megtanulni az eredeti newtoni nyelvet és azon elvégezni a newtoni levezetést. Simonyi professzor – kicsit egyszerűsített formában – mind a hármát elvégzi; az olvasó így az eredeti newtoni

⁴⁴¹ p. 442.

formalizmus megértésén túl már itt, a XVII. században megsejti, miért válhatott Newton *Principiája* szakadatlanul jelen lévő, de nem föltétlenül inspiráló mintává, sőt dogmává, két hosszú évszázadra, és hogyan maradhatott mérték még akkor is, mikor általános és filozófiai érvényességet már rég elveszítette:

„a newtoni világbép az arisztotelészt a maga teljes egészében helyettesítette úgy, hogy annak semmilyen eredményét nem vette át. Ugyanakkor a newtoni mechanika a relativitáselmélet, illetőleg a kvantumelmélet szerint, mint a kis sebességekre, illetőleg nagy tömegekre aszimptotikus megközelítése: továbbra is a természettudomány szolid alkotóeleme marad.”⁴⁴²

Abban a formában, ahogyan Newton megfogalmazta. Persze az $s = \frac{1}{2}gt^2$ is „szolid alkotóelem” marad, de nem úgy, ahogyan Galilei (egy élet szó szerinti kínlódása árán) levezette. És ez a különbség semmilyen más módon olyan világosan át nem látható, mint a Simonyi-módszerrel.

A Simonyi-módszer azóta – szerzőjétől szinte függetlenül – általánossá vált; Subrahmanyan Chandrasekhar például az egész *Principiát* átvilágította így, szaktudománytörténések pedig a rejtett hibákra és mások nevével fémjelzett eredmények megfajtasere-megelőlevezésére bukkantak benne. Ma egy egész irányzat alapul a módszerre, az egyik legrangosabb szakmai folyóirat, az *Archive for History of Exact Sciences* utóbbi évfolyamait többnyire ezt használó tanulmányok töltik meg.

Fontosabb azonban a jelen szempontból, ahogyan a könyv a XVII. század és a jelen matematikai-fizikai „nyelve” között ide-oda mozogva elhelyezi a lángelméket századunkban, egymással is (másik fontos szempont) folyton összehasonlítva őket. Huygens értékelésénél közöl is egy tömör összegezést arról, hogy kit miért illet meg

„a legmagasabb értékítélet:

Kepler, a legcsapongóbb fantáziájú, de legpontosabb és legfegyelmertettebb megfigyelő;

Galilei, a józan, a szűk célkitűzésű, de azon belül a legmodernebb metóduú kutató;

Descartes a saját elméletének foglya, de a legátfogóbb, a legnagyobb hatású;

Pascal, akiben az elméleti, a kísérleti adottság és az írói készség a legharmonikusabb;

És végül még hátravan a század óriása, az összehasonlíthatatlan, a legnagyobb: Newton.

Hol van köztük Huygens helye? Először is le kell szögeznünk, hogy Huygens nem filozófus, nem irodalmár; szaktudós: fizikus és matematikus, akárcsak Arkhimédész,

⁴⁴² p. 227, p. 229.

akihez módszerét és szerepét hasonlítani szokták.

Huygensszel lett a fizika mai értelemben vett egyetemi szintű: megállapításai – fényelméletének kvalitatív vonatkozásaitól eltekintve – túlmennek a középiskolai anyagon, és az egyetemen oktatott mechanika szerves részeivé váltak; és vele vált a fizika olyan szaktudománnyá, amelynek művelése és előre vitele egy ember teljes energiáját leköti. A filozófiatörténetben – talán az egy kortárs, Leibniz kivételével – a fizikusok csak mellékalakok, és fordítva, a filozófiatörténet hőseinek kevés eredményét tudják a fizikusok felhasználni.”⁴⁴³

Ezt figyelembe véve többé-kevésbé elkerülhetők a heroizálások és a („túlszabályozás”-ként rendszerint bekövetkező) deheroizálások, hiszen ezeknek – mint legpregnansabban Galilei esetében látható – többnyire valamilyen filozófiai-ideológiai-pedagógiai törekvés szolgál indítékul. Még fontosabb azonban, hogy az egyetemi tantárggyá szakosodó mechanika Euler, Lagrange, majd a XIX. században Hamilton és Jacobi kezében kialakította a maga matematikai formalizmusát, amely minden mechanikai problémában segítette aztán az eligazodás, el egészen a kvantummechanika labirintusáig.⁴⁴⁴ Erre Simonyi professzor minden adódó alkalommal felhívja a figyelmet, de sok szót már nem veszteget rá, hiszen standard egyetemi tananyagról van szó. Meglehet, éppen így jelenik meg a fizika kultúrtörténetében a legtermészetesebben a tudomány „társadalmi konstruálódása.”

A fizika kultúrtörténete egyes fejezeteinek egyetemi tantárggyá válásával valamiféle lépték- vagy perspektívaváltáshoz érkezik. Egyre sűrűbben találkozunk napjainkhoz közeledve tankönyveinkből ismert ábrákkal, képekkel, egyenletekkel, amelyeket azonban a Szerző tudása és művészete egy másik és másféle dimenzióba emel át. Ahogyan például a XVIII. századot jellemzi a maga mintatudománnyá váló mechanikájával és haladásba vetett hitével, a géniuszok századának és Newtonnak nyomasztó árnyékában:

„Ne feledjük azonban, hogy egy katedrális szemlélésekor is elsősorban a monumentalitása döbrent meg; de ha közelebb lépünk, a részletek szépsége is leköthet bennünket, és újból eltávolodva, most már az alapgondolatot mint a csodálatos apró finomságok egységbe foglaló keretét bámuljuk.”⁴⁴⁵

Vagy ahogyan a Természet Világában közölt rádióelőadás-sorozatban idézi Kantot:

⁴⁴³ p. 200.

⁴⁴⁴ p. 253.

⁴⁴⁵ p. 251.

„»A felvilágosodás az ember kilépése önmagából fakadt kiskorúságából. A kiskorúság pedig nem más, mint annak a képességnek a hiánya, hogy az ember saját értelmét idegen értelem vezetése nélkül használni tudja. Ez a kiskorúság saját hibánkból ered, ha oka nem az értelem, hanem az elhatározás és a bátorság hiánya... Sapere aude... Ez tehát a felvilágosodás jelszava.«

Merj tudni! A század gondolkodói mertek tudni.”

Ehhez a merészséghez az is hozzátartozik, ahogyan az Enciklopédiában az ész alkotásai mellett egyenrangú szerepet szántak a kéz műveinek, figyelmeztet rá Simonyi professzor. *A fizika kultúrtörténetében* előrehaladva mind gyakrabban találkozunk kísérleti berendezések és műszerek ismertetésével és képeivel. „Egy mai nagyfeszültségű laboratóriumban sem hatna idegenül ez a berendezés”, olvashatjuk egy Priestley könyvéből való ábra mellett.⁴⁴⁶

Ez az észre és kézre egyaránt vonatkoztatott „Merj tudni!” viszi át a fizika kultúrtörténetét a felvilágosodás századából a XIX. és a XX. századba, ez lendíti át az időről időre fellépő kisebb-nagyobb megtorpanásokon és kríziseken. Ahogyan például a szokványos tankönyvi és tudománytörténeti bemutatásoktól merőben eltérően végigvezet a fekete sugárzás törvényszerűségének a megfejtéséhez vezető szerteágazó, bonyolult úton, abból szinte kihallatszik Planck maga-biztatásként és Einstein magabiztosként hangzó „Merj tudni!”-ja:

„Einstein feltételezte, hogy a fény $h\nu$ energiakvantumokból, fotonokból áll, és a kilépés mechanizmusát úgy tekintette, hogy a fémbe az elektron és a foton közötti kölcsönhatás eredményeképpen az elektron átveszi a foton energiáját. Így érthető, hogy a kilépő elektron energiája annál nagyobb, minél nagyobb frekvenciájú fotonnal kerül kölcsönhatásba. Ma már ezt a magyarázatot természetesnek találjuk, sőt, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy ez a természetes következménye a Planck-féle kvantumhipotézisnek. Hogy ez mennyire nincs így, szeretnénk hangsúlyozni, hogy Planck eredeti cikkében még nem beszélt a sugárzás, a fény kvantumosságáról: csak arról volt szó, hogy a feketesugárzást határoló üreg falait alkotó oszcillátorok energiája vesz fel diszkrét értékeket.”⁴⁴⁷

Ez a kettősség, valamilyen formában, végigkísér napjainkig, a negyedik kiadásba a második

⁴⁴⁶ p. 279.

⁴⁴⁷ p. 365.

német kiadásból átdolgozott „minden jelenséget egybefogó elméletig” (4:542) és a szuperstringelmélet Glashow-tól idézett kritikájáig: »Vajon azok a friss PhD-sek, akiknek tudománya a szuperstringelméletre korlátozódik, alkalmazhatók-e a fizika más területein, ha és amikor az egész szuperstring szétpukkan? A stringgondolatok talán a matematikai intézetekbe valók, de még inkább a teológiai akadémiákra! Hány angyal fér el és táncolhat egy gombostű fejen? Hány dimenzió fér bele egy olyan összenyomott struktúrába, amely harminc nagyságrenddel kisebb, mint egy gombostűfej? Megéljük még a középkori teológia feltámadását?« (4:545) Ehhez Simonyi professzor hozzáteszi Feynman megjegyzését:

„ő tudja jól, hogy a bölcs öregek az új dolgokat gyakran ostobaságnak tartják és ezzel mind a jelen fiataljai, mind az utókor előtt nevetségessé válnak; ennek ellenére a szuperhúrelméletet ostobaságnak tartja.

Idézzük azonban az elmélet kezdeményezőinek és legaktívabb harcosainak, Schwarznak és Greennek optimista kicsengésű jóslatát...” (4:545)

Ettől azonban itt már eltekinthetünk, ennyi tán elég a demonstrálására, hogyan írta Simonyi professzor egész életében, micsoda szenvedéllyel és műgonddal a fizika kultúrtörténetét, a „Merj tudni!” kérlelhetetlenségével és kételyével. Úgyhogy tán azt is megkockáztathatjuk, hogy a könyv utolsó fejezetei egy kicsit „önéletrajziak” is.

Arról viszont még szólni kéne, hogyan bővülnek és változnak az egyes kiadások lapszéli idézetei és képei, szemléltető ábrái. Kiváltképpen a német kiadás, illetve átdolgozás idézeteit lenne roppant tanulságos összevetni a magyarokéival, amint arra az interjúkötet egy megjegyzéséből (Pázmány helyettesítése Lutherrel) is következtetni lehet. A két idézet összevetésével aztán bámulhatja az ember: milyen „luteránus” volt a jezsuita főpap, és milyen jezsuita Luther! Mindez azonban már a Simonyi-filológia feladata marad. De mintegy ízelítőül nem árt tán emlékeztetni a könyv elején arra az ábrára, amely azt hivatott demonstrálni, hogy „meglátni a szépséget az általános relativitáselméletben, egy szoborban vagy egy versben – mindegyikhez készség a befogadásra és értelmi erőfeszítés szükséges.” A magyar kiadásokban a vers: Weöres Sándor *A jövőendő költészete* című szonettje a *Merülő Saturnusból*. A német változatban itt Rainer Maria Rilke: *Archaischer Torso Apollója* áll. Bámulatos, hogy mennyire azonos a két versnek nemcsak a hangulata, hanem a gondolatvilága is. Talán valamiképpen a kollektív közép-európai mélytudatban mind a kettőt az $R_{ik}-1-2R_{g_{ik}}=-\kappa T_{ik}$ a tér geometriáját a tömeggel kapcsoló tenzoregyenlet inspirálta, amelyből „csodálatos ismeretek bonthatók ki univerzumunk egészére vonatkozóan.” (26. 4:35.)

A *De mi az igazság...*-ből sejthető, micsoda munka lehetett megtalálni a magyar idézetekhez rímelő németet. A könyv élete szervesen összefonódott a szerzőével; a következő magyar kiadáshoz jó lenne csatolni a *De mi az igazság...*-ot.

Az utóbbi utolsó oldalán egy fénykép látható: Simonyi Károly és Staar Gyula, nyilván a készülő *Beszélgetések*-kötet kéziratával. Alatta kérdés: „Befejeztük?”

Ostobaság, önteltség, önkény, erőszak verte világunkban, ahonnét egyre szorítóbban hiányzik a „Merj tudni!” értelem, kételkedés, belátás vezérelte nyíltsága, de jó lenne azt felelhetni rá: Nem, professzor úr, nem fejeztük be. Folytatjuk...

„A tudomány, a fizika gyakran az irodalmon keresztül jut el az emberekhez” – válaszolja Simonyi professzor Staar Gyula kérdésére.

„Nem véletlen – teszi hozzá –, hogy *A fizika kultúrtörténete* könyvem címlapjának kísérőábrája minden kiadásban ugyanaz: a középkori világnézet szerint a kozmosz felépítése, Dante Isteni színjátékából véve, ahogyan Botticelli ábrázolta.”

Egy kor általános világképe, fizikai világfelfogása, irodalma és képi ábrázolókézsége Simonyi professzor előadásában kölcsönös vonatkoztatásuk és egymásra utaltságaik olykor igencsak bonyolult és áttekinthetetlen hálózatából engedelmesen rendeződik szépen áttekinthető, ám sohasem zárt sorokba, a felismerés hasonlíthatatlan élményét keltve az olvasóban: így volt, bár persze történhetett volna másképp.

Ahogyan például Bolyai János *Appendixét* beágyazza a nem-euklideszi geometriák későbbi fejlődéstörténetébe, abból nemcsak azt látjuk be – szó szerint, szemléletes ábrák és képletek segítségével –, hogy alkalmas modellek kidolgozásáig micsoda gondot okozott Bolyai matematikai vagy pláne fizikai gondolatainak a megértése, hanem azt is, hogy egy megkésett polihisztorizmus miatt milyen emberfeletti küzdelemre kényszerült Bolyai János. *A magyarországi fizika kultúrtörténetéből*⁴⁴⁹ még világosabban látszik, mint *A fizika kultúrtörténetéből*, hogy szakmai és társadalmi fejlődés, jóllehet nem határozza meg egymást – mint a ma divatos „konstruktív” tudománytörténet-írás hiszi –, elválaszthatatlan egymástól. Simonyi professzor elbeszélésében a historiográfia makacs „oknyomozását” a kontingenciák mérhetetlenül finomabb játéka váltja fel, ahol kivételes lángelmék kivételesen nagy energiával valami szakmai „alagúteffektussal” átjuthatnak a társadalmi „potenciálvölgy” falán, de a folyamatos szakmai fejlődéshez másféle társadalmi „energiaeloszlás” szükséges. Levélrészletekkel, az *Üdvtanból* vett részletekkel, Németh László Bolyai-dramájából, Székely János Bolyai-sonettjeiből származó idézetekkel – ma divatos szóval – „kontextualizálja” ezt Simonyi professzor, és külön, expressis verbis megfogalmazza; általános tudománytörténeti érvennyel:

⁴⁴⁸ Forrás: Vekerdí László: A magyarországi fizika kultúrtörténete. = Természet Világa 133 (2002) No. 6. pp. 281–282. (A könyv sajtóbemutatóján, 2002. március 19-én elhangzott előadás nyomán.)

⁴⁴⁹ Simonyi Károly: A magyarországi fizika kultúrtörténete. XIX. század. Bp., 2001. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 100 p. (A Természet Világa különszáma)

„Ha egy ország bizonyos időre kiesik a fejlődés előkészítéséből, tehát nem működik közre annak létrejöttében különböző saját bajai miatt, ezt egy másik ország megteszi. Találkoztunk ilyen esetekkel. Németország például a harmincéves háború miatt kiesett a fővonalból, de ott volt Franciaország, Anglia, Itália. Azonban, ha egyetlen ország, különösen ha olyan, a kultúrkör szélén álló peremország fizikájának fejlődéséről van szó, mint Magyarország – ezt a peremállapotot kissé eufemisztikusan külön is hangsúlyozzuk: mi vagyunk a Nyugat védőbástyája –, ott egészen természetesen a paradigmaváltásokat nem a fizikai törvényszerűségek határozzák meg, hanem az államalakulat eseményei. A fizika hosszú ideig nem élhet önálló életet, talán csak csíráiban, vagy abban sem, a többi, a műveltségi fokot definiáló jelenséggel teljesen együtt élve fejlődik.”

Kazinczy Ferenc és Széchenyi István egyazon irányba ható pályájának a felvillantásával (önmagában a magyar historiográfia ritka szép felfedezéseinek egyike) mutatja meg Simonyi professzor, hogyan vezethet a gazdasági és a műveltségi fokot definiáló „peremfeltételek” megjavítása, sőt már az érte vívott erőfeszítés gyarapodásra. A rengeteg kép, térkép, ábra, faksimile, idézet, illetve a hozzájuk fűzött kommentárok közül emeljük ki a könyv szemléletének érzékeltetésére kettőt. Az egyiket Kazinczy nyelvújító törekvéséről. „Még az anyag szó tisztázatlan születési körülményeit is hajlandók vagyunk megbocsátani: ha a materia szóban benne van a mater, a magyarban legyen benne az anya.” Széchenyiről: „Kíméletlen őszintesége megdöbbenő: »Íme, nyíltan azon vallomást teszem, hogy hazánk előmenetele magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi vagyunk, mi, tehetősebb birtokosok.«” És persze birtokos nemesség, akik „közül sokan azon az állásponton voltak, hogy nekik csak *Verböczy* (Werböczi) maradjon meg, hogy tudják, mennyi robotot követelhetnek, mennyi dézsmát szedhetnek, és mikor húzhatják deresre az ősi juss alapján jobbágyukat”.

A rendi önzés a Bolyaiak tragédiájának a háttere (mert, amint a Németh László-idézet mutatja, tragikus volt a maga módján az apa sorsa is), a Kazinczy–Széchenyi szelleme által életre keltett művelődés és gyarapodás pedig Jedlik Ányos kísérleti fizikusi és pedagógiai géniuszának kibontakozásáé. A könyv tán legszebb fejezeteinek egyike a Jedlikről szóló, az emberi és történelmi megértés, valamint a szakmai részletek megértetésének remeke. Egy mondata pedig Eötvös Lorándig sőt máig előre utal:

„Jedliket igazán jó pedagógussá az tette, hogy azt az örömét (Jedlik számára a kutatás, a kísérletezés az öröm, a boldogság forrása volt) másokkal is meg akarta osztani; ezen

igyekezete, hogy tudniillik bemutathassa a hallgatóságnak a jelenséget, újabb eredményekhez, találmányokhoz vezetett.”

De Jedlik még „magányos sorsú, magányos alkotó”. „Iskolák, egyetemek, művelődési intézmények” sorát kellett létrehozni ahhoz, hogy az ország bekapcsolódhasson Európa tudományos életébe. Erről szól a 4.4 fejezet: „A XIX. század uralkodó eszméi.” A cím a találó Simonyi-címek jellegzetes példája; Eötvös József híres, de ma alig olvasott könyvének címével utal a feladat nagyságára, a műből vett szokatlanul hosszú idézettel pedig az ország és a kor határain messzi túlmutató, sok tekintetben ma is, vagy inkább ma újra aktuális gondjaira és kétségeire. A fejezet Eötvös József életműve köré tömörítve összegezi a negyvennyolcas „áprilisi törvényekkel a rendi struktúrát parlamentáris államrendszerre” átalakító fejlődés viszontagságos és hosszú folyamatát, amely tágabb és hatékonyabb keretekben újraélesztette mintegy a Kazinczy–Széchenyi-szerep „összjátékát”. Ez az újraélt reformkor, beleértve Eötvös József és Trefort Ágoston mélyreható művelődési-nevelésügyi reformjait, a nagy nemzeti intézmények kialakulását, illetve megszilárdulását, Simonyi professzor bemutatásában válik igazán jelenünk részévé, el egészen az akkori nagyokat idéző utcanevekig.

„Igen, a Döbrentei térről megcsodálhatjuk az Erzsébet-híd budai lejárójának forgalmát, a Gellért-szobrot, a Dunát, kellemes kis zöld parkjában kipihenhetjük magunkat. A Rómer Flóris úton felsétálhatunk Budapest egyik legszebb villanegyedébe, a Rózsadombra. A Szemere utcán megközelíthetjük az Oktatási Minisztériumot.”

Most már jöhet az adatgazdag és szükségképpen szakszerű felsorolás.

Ezt a jelennel számoló és jelenbe ható szemlélet alkalmazza a legszigorúbb szakmai-fizikai fokon Az Eötvös-inga és az atommag szerkezete című fejezet. Mert itt tán megint nem elsősorban az az érdekes, hogy sehonnét jobban és könnyebben meg nem lehet érteni az Eötvös-féle torziós inga általános elrendezését és a véle végzett kísérleteket, hanem a mai mérések a tehetetlen és a súlyos tömeg egyenlőségéről; és persze megint az „irodalom”, „Gellért Oszkár Naplójából”, Gellért Eötvös-versével: „...S ezért van-e, hogy évmilliók alatt / A szív mellünkben nyugatabbra billent? / S ha kettészelik is: balfelől belőle / Valamivel mindig – / Valamivel mindig több marad.”

A következő fejezet, Bláthy és a többiek akár „önéletrajzként” is felfogható:

„A jelen könyv szerzője elég öreg ahhoz, hogy emlékezessen arra, mint egyetemi hallgató, aki nyári szakmai gyakorlatát a Ganz gyár próbatermében végezhette a harmincas évek közepén, még az egészen nagyokkal (Bláthy, Kandó) egy levegőt szívhatott, távolról csodálva őket, és emlékezzen a vég nélküli vitákra a fiatalabb generációval a H, B, M fizikai jelentéséről, méréssel ellenőrizhető voltáról és térbeli eloszlásáról egy-egy bonyolultabb szerkezetben. Ezen viták eredményei a szerző későbbi tankönyveiben csapódtak le.”

Bláthyval az erősáramú elektrotechnika hazánkban a világfejlődéssel egy időben jutott el az elektromágneses jelenségeket kormányzó törvényekből kiinduló, komoly számításokra alapuló tervezés időszakába. Fontos az is, ahogyan ezt a világgal együtt lépő fejlődést a könyv bevezeti:

„A történet nagyon prózai. A kéregöntéssel készült vasúti kerekeivel híressé vált és meggazdagodott Ganz Ábrahám gyárának agilis igazgatója, Mechwart András 1878-ban Párizsban járt a világkiállításon. Talán akkor győződött meg véglegesen sejtése igazáról, hogy az erősáramú elektrotechnika a közeljövő kulcsipara lesz.”

Az utolsó fejezet az 1896-os millennium kapcsán a késő kiegyezései korszak kettős arcát mutatja be. Egyrészt hatalmas infrastrukturális, gazdasági, műszaki és tudományos fejlődést, másrészt a mélyülő nyomort.

„6. ábra. A millenniumi kiállítás épületei madártávlatból. A kulisszák mögött a kápráztató fény ellenére is fel lehetett fedezni az ország gazdasági és tudományos erejét.”

„7. ábra. Kivándorlók a fiumei kikötőben. A kulisszák és a káprázat egyúttal elfedték a szociális bajokat, a nyomort, amely az ország elhagyására kényszerített milliókat.”

„A millenniumból csupán nagyszabású építkezések – az anyagi javak termelőinek alkotásai – élték túl az idő múlását, a sovíniszta illúziókból szőtt kulisszák hamar szétfoslottak.”

Irodalomtörténészek tanulhatnának abból, ahogyan összegezi a millenárius kor szépirodalmi hanyatlását s aztán a kiemelkedést a *Nyugattal*, s filozófusok tanulhatnának, ahogyan a kor honi filozófia törekvéseit összegezi. Különösen tanulságos, ahogyan – elismerten és

kifejezetten saját véleményeként – Pauler Ákosról szól, akinek nyomán meg kívánta ismerni a modern filozófiát.

„Pauler módszere azonban, a *redukcionizmus*, amellyel a minden relativizmustól és pszichologizmustól mentes abszolút igazság eszméjéhez akar eljutni, a maga steril elvontságával visszaretentette.”

Ez a személyes véleményt vállaló, de másra soha rá nem erőltető szemlélet fontos eleme Simonyi professzor historiográfiájának. Ahogyan például „A XIX. század uralkodó eszméi” című fejezetben a kor hivatásos filozófusainak az ismertetése után megjegyzi:

„Azt hiszem, ezek után érthető, ha szívesebben olvassuk Eötvös József nem filozófiarendszerbe foglalt, józan, moralizáló, tanulságos gondolatait, vagy Madách Imre költői megfogalmazású bölcsességeit.”

És hosszan idézi a prágai színből Kepler–Ádám monológját a Tanítvánnyal. El kellett volna olvasniuk a Tragédia mai színre hozóinak *A magyarországi fizika kultúrtörténetét*, akkor tán meggondolták volna, hogy egy megcsalt férj csillagnéző tornya alatti előkelő udvaronci pajzánkodássá zanzásítsák Madách költői megfogalmazású bölcsességeit. Mert ahogyan Ilia Mihály tanítja – nem lehet elégszer ismételni –: „A magyarság ízlés kérdése is.”

A második kiadásban, ha egyáltalában lehetséges, ez az „ízlés”, már csak a kulcsin tekintetében is, a tökéletességig fokozódik. Tán épp ebben a szellemben kerül a negyedik rész mottójául választott rövid Eötvös József-idézet helyébe „A XIX. század uralkodói eszméi”-ből az egész passzus, folytatólag:

„Nem akarom, hogy a tudomány Magyarországon mint egy karácsonyfa állíttassék föl, fölékesítve mindenféle csecsebecsékkel...”

És az idézet szellemének megfelelően bővül a szöveg visszafelé, a Ratio Educationis irányába is, részletes utasításokat tartalmazó táblázatok fakszimiléivel, s az útmutatóval, hogyan kell a közép- és főiskolai oktatásban hasznosítani a célszerűen felszerelendő múzeumok lehetőségeit. Szemmel láthatóvá válik itt, hogyan gyökereztek a reformkor törekvései és eredményei a felvilágosodás összeurópai szellemiségében, a Széchenyi által saját kezűleg készített vázlat a Lánchídhöz az építésnél alkalmazott munkagépek képével pedig tájékoztat a korabeli mérnöki kultúráról. Ennek megfelelően a megelőző Előzetes áttekintés *Helyünk*

Európábanná bővül, beszédes képekkel illesztve be a magyar reformkort a Szent Szövetség korába. Bővül a Bolyai-fejezet is, elsősorban a marosvásárhelyi Református Kollégium történetére vonatkozó adatokkal, képekkel, faksimilékkel, s azzal az elismeréssel, ahogyan ezeket Simonyi professzor Weszely Tibornak megköszöni. Szép meglepetés a marosvásárhelyi Bolyai-múzeum kistermének a fényképe, a fából esztergált pszeudoszféramodellel. Még az úgy ahogy van tökéletes Jedlik-fejezet is bővül korabeli fizikatankönyvek összehasonlítására készített faksimilével, így például Gyulai Pál, Trefort, Veres Pálné, Teleki Blanka, Leövey Klárával, Erkel, Liszt Ferenc ünneplése, Brassai Sámuel (akiről a korrektúrák tanúsága szerint nagyon bajos volt megfelelő képet keríteni), Böhm Károly képével, faksimilével a *Vasárnapi Újságból*, *A falu jegyzője*, *A Karthausi* címlapjáról, és így tovább, ezzel a sok képpel és kompetens, tömör képaláírásaikkal ez a fejezet a fizika fejlődésének tükrében ablakot nyit az egész magyar XIX. századra.

A 4.5 és a 4.6 fejezet pedig tömör és hiteles tudósítás a magyar századfordulóról, a fizika, a technika, az irodalom tükrében. Teljes és tökéletes összegzés, és mint ilyen, definíciószerűen nyitott. A 10. ábra Kövesligethy Radóról, a Radnai Gyulára hivatkozó, fizikatörténeti felfedezésnek számító képaláírással, valamint a 9. ábra Zemplén Győzőről, a képaláírást kiegészítő búcsúztató cikk faksimiléjével, és Szabó Dezső *Elsodort falujából* a Zemplénről mintázott Parády Viktor-részlet idézésével szelíden és hathatósan figyelmeztet rá, hogy mi minden kutatható akad még gyakran agyonműveltnek vélt művelődéstörténetünkben. De azzal az ízléssel és mesteri alázattal kell hozzányúlni, amire Simonyi professzor mutatja a példát, egyebek közt ennek a könyvnek a még tökéletesebbre csiszolásával. A műgonddal munkálkodó ember elszántságával, amit Bibó István a demokrácia kritériumaként írt le, szemben a látványra, csillogásra és magamutogatásra kész arisztokrata mentalitással.

Pestisbolha és nyomor

AZ 1708–1713-AS MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI PESTISJÁRVÁNYRÓL⁴⁵⁰

A pestis fenntartói: a rossz közállapotok (Európai kitekintés)

A pestis lényege és terjedési módja sokáig rejtély maradt, s csak azután oldódhatott meg, hogy 1894-ben Shibasaburo Kitasato, Robert Koch japán tanítványa, felfedezte a pestis kórokozóját. A századvég és a századforduló nagy indiai járványaiban ismerték fel azután a patkánybolha szerepét a pestisbacillus terjesztésében. Az európai pestisjárványok legnagyobb szakértője és alapos monográfusa, Georg Sticker kidolgozta a rágszáló–rágszálóbolha–ember „fertőzési lánc” elméletét az európai járványok történetére.⁴⁵¹ Sticker több nagy európai „rágszálópestis-góc” feltételezésével vélte magyarázhatónak a járványok földrajzi és időbeli jellegzetességeit, s elméletét általában elfogadták, míg 1953-ban Ernst Rodenwaldt meg nem mutatta, hogy a nagy XV–XVII. századi európai járványok lefolyását nem lehet ezzel az elmélettel értelmezni.⁴⁵² Ezek a járványok szerinte sokkal jobban magyarázhatók az emberbolha, a *Pulex irritans* biológiájával.

A *Pulex irritans* igen kényes a hőmérsékletre és a levegőnedvességre; 10 °C alatt inaktívvá válik, de nem pusztul el, s ha a hőmérséklet 10 °C fölé emelkedik, újra csíp. Ezzel magyarázható a pestisjárványok évszak-görbéje: a maximum nyáron és ősszel észlelhető, hideg télen a járvány csökken, s a következő tavaszon lángol újra fel. A bolha szaporodásához a levegő meghatározott nedvessége szükséges: 90–92%-os relatív páratartalom az optimális. Hőmérséklet- s levegőnedvesség tekintetében kitűnő „mikroklíma” a bolhának a ruha és a testfelület közötti levegőréteg; már a lenge öltözet s a ruha gyakori váltása is gátolja az elbolhásodást. Nagymértékben elősegíti viszont az emberbolha szaporodását a piszok, az

⁴⁵⁰ Forrás: Vekardi László: Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel. Sajtó alá rend.: Gazda István. Lektorálta: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Orvostörténelmi Társaság – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 9–31. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 81.)

⁴⁵¹ Sticker, Georg: Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre. Vol. 1. pt. 1. Die Pest: Die Geschichte der Pest. + Vol. 1. pt. 2. Die Pest: Die Pest als Seuche und als Plage. Giessen, 1908–1910. Alfred Toepelmann. VIII, 479 p., 542 p., 1 t.

⁴⁵² Vö.: Rodenwaldt, Ernst: Die Pest in Venedig 1575–1577. Ein Beitrag zur Infektkette bei den pestepidemien West-Europas. Heidelberg, 1953.

elhanyagoltság; a fa- és a vályogépületek repedései pedig egyenesen ideális bolhatenyésztő helyek a mérsékelt égöv alatt. Rodenwaldt szerint éppen a kő és a téglá elterjedése s a barokk építészet térigényessége segítette elsősorban Európa bolhátlanodását, s következésképpen a pestisjárványok megszűnését.

Az Európát századokig sújtó pestisjárványok fő előidézője azonban nem az ilyen vagy olyan építészet, hanem a mérhetetlen nyomor s a vele járó elhanyagoltság volt, s ahol a városok s államok gondoskodása s felelősségtudata következtében csökkent a nyomor, ott előbb-utóbb csökkent a pestisjárványok gyakorisága is. Ahol az arisztokrácia uralma s a feudalizmus töretlen maradt, ott általában rögzült a nyomor s vele a pestis, míg a nemzeti államok kialakulását kísérő polgárosodás a jólét lassú – többnyire nagyon lassú – növekedését eredményezte.

Ami Magyarországot illeti: Georg Sticker 1931-ben megjelent *'Seuchengänge in Ungarn'* című dolgozatát⁴⁵³ Szekfü Gyula „alapvető műnek” nevezte, mely az orvostudományi vizsgálatba a földrajzi adottságokat is bevonja és Magyarországnak a keleti betegségek leküzdésében kifejtett európai érdemeit méltányolja.⁴⁵⁴ Ez a megállapítás a nagy történész (gyakori) „ahistorizmusaihoz” sorolható, ugyanis éppen megfordítva történt a dolog: a pestis lassan-lassan szorult vissza a civilizáció elől, s Magyarországon még majd' egy évszázaddal tovább „fenntartották” a rossz közállapotok, mint tőlünk nyugatra. Könnyen szemlélhetjük ezt a tényt Georg Sticker valóban alapvető (a „*Seuchengänge...*” felületes udvariassági gesztus) pestismonográfiájából összeállítva a fekete halál óta Európában pusztító pestisjárványok területenkénti és fél évszázadonkénti megoszlását. (I. táblázat)

Angliában már a XVII. század közepén megszűnt a pestis; utolsó fellobbanása a híres 1664–66-os londoni nagy pestis volt. Ekkor sokan elfutottak London több százezernyi lakosságából; az ottmaradottakból kb. 70.000 ember halt meg. Az orvosok nagy része is elmenekült, a nagy Sydenham is. A nagy pestis előtt Londonban szinte állandó volt a pestis, bár nagyobb járványokat csak kb. 40–50 évenként okozott. A nagy pestis után nem volt többé Londonban járvány, s ezt már David Hume a nagy londoni tűzvésznek tulajdonította, ami után az addigi szűk utcás és faházas London helyébe sokkal tisztább és kőházas várost építettek. De a XVII. század közepén lett vége a nagy járványoknak a Németalföldön is, ahol az előző évszázadban szörnyűségesen pusztított, és a XVII. században tűnt el a pestis Svájcban,⁴⁵⁵ ahol addig valóságosan állandó volt, pedig egyik helyen sem változott meg olyan radikálisan az építkezés, mint a tűzvész utáni Londonban. Franciaországban és Itáliában is a XVII. század közepén találjuk az utolsó nagy pestisjárványokat, ezután már csak egyes nagyvárosokban tört

⁴⁵³ Sticker, Georg: *Seuchengänge in Ungarn*. Bp., 1931. Pester Lloyd. 64 p.

⁴⁵⁴ Vö.: Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*. 4. köt. 7. kiad. Bp., 1943. Kir M. Egyet Ny. 666 p., 10 t.

⁴⁵⁵ Lásd: Henricius, Johannes Georgius: *De morbis endemiis*. Basileae, 1703.

ki egy-egy lokalizált, nagy riadalmat okozó pestis, mint pl. az 1720-as Marseille-i vagy az 1743-as messinai járvány.

I. TÁBLÁZAT
Pestisjárványok megoszlása Európában, fél évszázadonként
G. Sticker monográfiája alapján, Magyarországra vonatkozóan kiegészítve

	Anglia	Spanyolország	Németalföld	Svájc	Franciaország	Itália	Németország	Ausztria	Baltikum	Lengyelország	Oroszország	Balkán	Magyarország
1351–1400	2	1	3	3	5	4	8	3		2	2	2	1
1401–1450	3	2	5	5	7	5	8	3		2	2	2	1
1451–1500	2	4	1	3	8	8	9	5	4	2		3	4
1501–1550	5	3	4	6	8	12	19	5	7	2		1	4
1551–1600	4	5	4	6	12	5	18	6	9	1	2	2	8
1601–1650	4	3	8	7	15	7	12	10	9	2		4	8
1651–1700	1		7	1	2	4	4	7	4	3	1	5	6
1701–1750		1			1		2	1	3	3	4	7	3

A német és a Habsburg-birodalomban a XVII. század második felében és a XVIII. század elején is otthonos volt még a pestis.⁴⁵⁶ Az 1678–79-es járvány Bécsben és elővárosaiban kb. 100 ezer embert pusztított el, Bécs városának a halottlistáiban 76.971 pestishalált jegyeztek fel. Grazban 1680-ban 2428-an haltak meg pestisben, Magdeburgban 1681-ben 6–8 ezren, Prágában 1680-ban 83 ezren, Halle 10 ezer lakosából 1862-ben 4397 halt meg, Erfurtban 9437 évi halálesetből 8792-nek volt az oka a pestis. Ulmban, Lipszében s a német birodalom egyéb helyein is erősen pusztított a nyolcvanas években a pestis.

A XVIII. század elején a Baltikum német–szláv városaiban, Lengyelországban, Skandináviában, Oroszországban, Magyarországon és a Balkánon pusztított még változatlan kegyetlenül a pestis. Ugyanezt tapasztalhatjuk, ha a korhoz közelebbi forrásból, Adami Pál 1784-es kiadványából⁴⁵⁷ állítjuk össze a járványok megoszlását. (II. táblázat)

⁴⁵⁶ Lásd pl.: Brauner, Joseph Jacob: Pest büchlein oder... (Frankfurt am Main, 1714); Behrens, Conradus: Bericht von der Pest (Braunschweig, 1714); a XVIII. századi járványokra nézve lásd: Bratsch, Eduard: Geschichtliche Entwicklung des Beginns und Fortgangs der Pest in Deutschland und den angränzenden Ländern im achtzehnten Jahrhundert, nebst den ihr vorhergehenden und sie begleitenden meteorologischen, physischen und politischen Ereignissen. Dillingen, 1839.

⁴⁵⁷ Adami, Pauli: Bibliotheca Loimica. Vindobonae, 1784. Apud Rud. Graeffer. 2 lev., 215, 17 p.

II. TÁBLÁZAT

A járványok megoszlása Adami Pál 1784-es 'Bibliotheca Loimicá'-ja alapján

	Anglia	Spanyolország	Németalföld	Svájc	Franciaország	Itália	Németország	Ausztria	Baltikum	Lengyelország	Magyarország
1601–1650	2	1	1	1	1	2	6	3	2	1	
1651–1700	1		1			5	5	7	5	4	2
1701–1750							3	1	6	4	4

Talán még világosabb a kép, ha nem a járványok számát, hanem a pestises éveket tüntetjük fel. (III. táblázat)

III. TÁBLÁZAT

Pestises évek megoszlása Európában, G. Sticker monográfiája alapján⁴⁵⁸

	Anglia	Spanyolország	Németalföld	Svájc	Franciaország	Itália	Németország	Ausztria	Baltikum	Lengyelország	Oroszország	Balkán	Magyarország
1501–1550	3	3	3	10	10	13	15	6	6	2		2	1
1551–1600	9	7	11	12	26	11	28	10	9	3	4	4	1
1601–1650	9	4	12	11	19	9	26	13	11	5	4	3	
1651–1700	3	3	12	2	2	6	12	8	8	6	6	4	2
1701–1750		3			2	1	5	5	14	18	15	10	10

Látjuk, hogy a XVI. században és a XVII. század első felében úgyszólván nem volt év, amikor Nyugat- és Közép-Európában valahol pestis ne lett volna. A keletebbre fekvő területekről még bizonytalanok a források, a pestist gyakran nem lehet elkülöníteni a sok egyéb ragálytól, Magyarországon elsősorban a kiütéses tífusztól.⁴⁵⁹ Az üresebb rubrikák itt az

⁴⁵⁸ Ebben a táblázatban Magyarországra vonatkozóan is kizárólag Sticker monográfiája alapján számoltunk.

⁴⁵⁹ Az elkülönítés nehézségeire nézve lásd: Györy Tibor: *Morbus Hungaricus*. Bp., 1900. Pesti Lloyd Társ. 196 p.

ismeret s nem a pestis hiányát jelzik. A XVII. század második felében a nyugati világban már csak a német birodalom területén és Ausztriában található bőven pestises év, a XVIII. század eleje viszont a nagy baltikumí, oroszországi, lengyelországi, magyarországi, balkáni pestisek periódusa. Wrocław-ban 1704-től 1714-ig egyfolytában dühöngött a vész. Krakkóban 1707-ben 18 ezer ember halt meg pestisben, Danzigban 1710 januárjáig 24.533-an haltak meg, az elővárosokkal együtt pedig 32.599 volt itt az áldozatok száma.⁴⁶⁰ Königsberg 1710-ben 8436 lakost veszített, Poroszországban és Litvániában 1709–10-ben 283.733 volt a pestishalottak száma. Stockholmban 1710-ben 21 ezer ember, Koppenhágában 20.822, Lettországbán 200.000 halt meg. Valóságos észak- és keletközép-európai pandémia volt ez a XVIII. század eleji járvány, de mélyen behatolt Közép-Európába is. Brandenburgban 215.000 ember halt meg 1711-ben, a lakosság egyharmada, Regensburgban 4–6000 volt a halottak száma.

Bécsben ez a járvány már könnyű volt a megelőzőhöz képest, mindössze 9565 ember betegedett meg, ebből 8644 halt meg: 9337 beteget kezeltek a lazarétumokban, a kezelőszemélyzetből 10 orvos és 40 sebész halt meg.

A XVIII. század eleji nagy járvány volt az első, amelyet többé-kevésbé megbízható számszerű feljegyzések és racionális védekezés kísért Keletközép-Európa-szerte. Határ, fontos állomás volt ebben a tekintetben egész Keletközép-Európában. A pestis a XVIII. század alatt erről a területről is kiszorult, s a török birodalomban, Egyiptomban, Ázsia országaiban pusztított tovább.

⁴⁶⁰ Lásd még: Johann Christoph Kundmann 'Rariora Naturæ & Artis item in Re Medica' (Breslau und Leipzig, 1737) c. művében a lengyel vonatkozásokat.

A pestis elleni védekezés lehetőségei

A pestis elleni védekezés lehetőségei s módszerei évszázadok alatt fejlődtek ki Itáliában s Nyugat-Európa államaiban. Mint egykor a lepra ellen, a pestis ellen is a városok vezetősége indította el a küzdelmet, s a betegek izolálásával, vesztegzárral, rendeletekkel és felvilágosítással igyekezett csökkenteni a veszélyt. Velence tanácsa már 1374-ben szigorú szabályokat rendelt el pestis idejére, Ragusa 1377-ben elrendelte, hogy pestisgyanús helyről érkezők 30 napig vesztegeljenek, mielőtt a városba engedik őket. Később ez az idő kevésnek bizonyult, s 40 napra hosszabbították meg. Az első quarantaine-állomást Marseille mellett létesítették, 1384-ben. Csakhamar felismerték, hogy a vesztegzár magában nem elég, meg kell semmisíteni a fertőző árut is. A párizsi egyetem orvosi fakultása már 1348-ban kiadott egy *Compendium*-ot, amely a járvány elleni védekezés tudnivalóit foglalta össze; ezt a XV. és XVI. században pestiskönyvecskék és városi pestisrendelkezések hosszú sora követte. A városokon kívüli, s már régen megürült leprozóriumokban pestiskórházakat rendeztek be, s ha kellett, erőszakkal kényszerítették ide a betegeket s az orvosokat.

A pestis ellen azonban nem sokat értek a városok intézkedései, amelyek aránylag jól beváltak a lepra ellen. A pestisjárványok esetében többre volt szükség. A Velencei Köztársaság Nicolaus Massa páduai orvosprofesszor tanácsára 1540-ben állami egészségügyi hivatalt létesített, amelynek kötelessége volt figyelteni a Köztársasággal szomszédos, s vele kereskedelmi kapcsolatban álló országokban a pestist. A gyanús helyekről érkező embereket s árukat vagy egyáltalában nem volt szabad beengedni, vagy csak kötelező veszteglés és az áruk kifüstölése után. Továbbá az egész Köztársaság területén elrendelték a pestisbetegek kötelező bejelentését, s járvány idejére két kórház, működtetését, egyet a pestisbetegek, a másikat a pestisgyanúsak, azaz a betegekkel érintkezésbe került emberek elhelyezésére.

A pestisrendészet

A nemzeti államokban csakhamar állami ügyé vált a pestis elleni védekezés, s a XVII. század közepére Nyugat-Európa és Itália államaiban következetes pestisrendészet fejlődött ki. Már ez a rendszer alkalmas volt egyes járványok elszigetelésére, azonban a XVI. és XVII. század nagy járványai mutatják, hogy az állami pestisrendészet megszervezését sehol sem követte gyors és közvetlen eredmény. Annál fontosabb volt azonban a közvetett hatása: az

államok felismerték az egészségügyi rendszabályok jelentőségét, észrevették az elemi tisztasági követelmények, az ivóvíz- és élelmiszerellátás fontosságát a városok életében, megpróbálták enyhíteni a szabályszerűen visszatérő éhínségeket. A XVII. századi nagy tudományos társaságok, a londoni Királyi Társaság és a párizsi Természettudományos Akadémia terveiben is mindig szerepelt a mezőgazdasági módszerek és a közegészségügyi állapotok javítása.

Ezek azonban egyelőre tervek maradtak, s eleinte fontosabb volt a nagy nemzeti államokkal együtt növekvő reguláris hadseregek hatása. A hadseregek hatékonysága érdekében ugyanis valóságos hadsereg-egészségügyet kellett teremteni, amely azután részben a katonáorvosok gazdag járványtani tapasztalataival segítette a pestis elleni küzdelmet, részben pedig kiküszöbölte a beteg katonák járványterjesztő szerepét. Gyakran vették át járvány esetén a helyőrségek orvosai a küzdelem irányítását, s ha megfelelő emberek voltak, szép sikereket érhetnek el.

A polgárosodás hatása a járványok megritkulásában

A XVIII. század alatt azután Magyarországon is meghonosodott a polgárosodás s civilizáció ama sok, gyakran önmagában véve jelentéktelennek látszó eredménye, amely összességében a pestistől való megszabaduláshoz vezetett. Nem a tudománynak volt ez köszönhető, hiszen például a századvégi szerémségi pestist mintaszerűen elfojtó Schraud Ferenc semmivel többet nem tudott a ragály kóroktanáról, mint évszázaddal korábban dolgozó kollégái. A polgárosodás, a közösségi felelősségtudat, az emberségesség, a műveltség növekedése s a nyomor lassú csökkenése teremtette meg a járványok megritkulásához, majd megszűnéséhez szükséges körülményeket. Sarastro győzelme volt ez, nem a tudományé.

Az egykorú forrásokról

Ez az első magyarországi nagy pestisjárvány, amelyre vonatkozóan többé-kevésbé megbízható számadatok vannak. A nyomtatott források három csoportra oszthatók:

1. korabeli orvosi leírások, jelentések és krónikák;
2. a XIX. század végén és a XX. század elején helyi levéltári adatok alapján összeállított helytörténeti munkák;
3. modern történeti és orvostörténeti tanulmányok.

A korabeli feljegyzések és rendeletek, valamint a krónikákból vett adatok kényelmesen kezelhető, de távolról sem teljes összeállítását tartalmazza a Linzbauer-kódex első kötete.⁴⁶¹ Ez a XIX. század közepén készült és még mai kritériumok szerint is alapvetőnek tekinthető munka kronologikus sorrendben, sorszámmal ellátva tartalmazza az emberi járványokra vonatkozó adatokon kívül a marhavészre vonatkozó és az időjárási adatokat, valamint a természeti csapásokra való utalásokat is, és így közvetve igen értékes gazdaságtörténeti forrás, amit történetírásunk még egyáltalán nem használt fel.

A korabeli orvosi leírások közül leggyakrabban a J. B. Werloschnig és A. Loigk által összeállított *'Loimographiá'*-t használták később forrásként.⁴⁶² Történészeink – Thaly Kálmántól Gortvayig – átvették a könyv teljesen megbízhatatlan és felületes számadatait, és figyelmen kívül kihagyták a szerzőknek a járvány terjedésére vonatkozó, valószínűleg sokkal megbízhatóbb megfigyeléseit. A *'Loimographia'* nyomán Thaly 500 ezerre,⁴⁶³ Gortvay 410 ezerre⁴⁶⁴ teszi az 1708–11-es pestis áldozatainak a számát Magyarországon és Erdélyben. Ugyanakkor Gortvay az 1712–15-ös adóösszeírás alapján Magyarország lakosságát 1.776.377-e Erdélyét 806.221-re becsüli. Ez összesen 2.582.598 a két ország lélekszámára

⁴⁶¹ Vö.: Linzbauer, Franciscus Xaver: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. I. Cum effigie ac autographo seren. qum. c. r. haeredit. principis, archiducis Austriae Josephi regni Hungariae palatini. Budae, 1852–56. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. 19 lev., 898 p.

⁴⁶² Werloschnig, Joanne Baptista –Loigk, Antonio: Loimographia seu historia pestis, quae ab anno 1708. ad 1713. inclusive, Transylvaniam, Hungariam, Austriam, Pragam, et Ratisbonam, aliasque conterminas Provincias, et Urbes progrediendo, depopulabatur... Styriae, 1716. Typis Jos. Grünenwald. [42], 497, [4] p.

⁴⁶³ Archivum Rakocianum. = Századok 8 (1874) No. 4. p. 292.; bővebben lásd: II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. Harmadik kötet (1710–1712). Thaly Kálmán. Bp., 1874. Akadémia. X, 747 p. (Archivum Rákócianum. Első osztály. Had- és belügy III.)

⁴⁶⁴ Vö.: Gortvay György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. 1. köt. Bp., 1953. Akadémiai. XI, 322 p. (*Unicus*)

(ugyanazt a számot fogadja el az ország XVIII. század eleji lakosságára Szekfű),⁴⁶⁵ tehát a járvány az ország lakosságának közel 1/5-ét elvitte volna. Az első megbízható szám, a II. József-kori népszámlálás által adott 8 millióhoz viszonyítva, a járványok áldozatainak számára vonatkozó fenti becsléseket többen megkérdőjelezték.

Ha a 410 ezres számot – amit Gortvay idéz, a *Loimographiával* kapcsolva össze – megvizsgáljuk, azonnal kitűnik, hogy a pestisen kívül a történetírásbeli „nagy számok törvénye” is közrejátszott létrejöttében. A krónikás, anyaga érdekesebbé tétele kedvéért, felfelé kerekít, kiváltképpen, ha ezzel a valláserkölcsi nevelés céljait szolgálja. Nem sokkal megbízhatóbbak a „palatinus hiteles embereinek” a jelentései sem.

Ugyanekkor a pestis áldozatainak a száma valószínűleg túl magas a '*Loimographiá'*'-ban. Ugyanis, mint ebből a műből világosan kitűnik, ez a járvány elsősorban Erdélyben és Felső-Magyarországon pusztított, illetve az ezekkel szomszédos területeken. (A '*Loimographia*' szerint 1708 januárjában hurcolták be kóbor cigányok Oláhországból és Moldvából Brassó környékére. Itt mind elhunytak, de holmijukat szegény polgárok hazavitték, s így a kór elterjedt Felső-Magyarországra, a kurucok és szövetségeseik pedig továbbhurcolták.

⁴⁶⁵ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. 4. köt. 7. kiad. Bp., 1943. Kir M. Egyet Ny. p. 417.

Pestis Rákóczi szabadságharca idején

A kuruc seregben erősen pusztított a pestis, több kuruc tábornok is meghalt benne, köztük a népszerű Vak Bottyán János.⁴⁶⁶ Növelte a bajt, hogy a kuruc táborban alig volt orvos. Rákóczi képzett és derék orvosa, Lang Jakab Ambrus szinte az egyetlen, aki akkor korszerűnek nevezhető intézkedésekkel próbálkozott a csapatok között dúló járvány megfékezésére.⁴⁶⁷ Bercsényi leveleiből tudjuk,⁴⁶⁸ hogy a tábornok többször kölcsönkérte a fejedelemtől Lang doktort, azonban eredményes intézkedések itt éppen úgy nem lehettek, mint Heister táborában, ahol szintén hatalmas pusztítást végzett a járvány.

Bercsényi babonásan rettegett a járványtól, csapatai mozdulatait aszerint intézte, hogy hol nincs még ragály. Rákóczi eleget panaszkodik emiatt: „Míg e fáradságos téli hadjáratot viselém – írja *Emlékirataiban* – Bercsényi tábornok nevével a pestistől minden képzeletet felülmúlólag félvén, Zemplén vármegyében tartózkodott. Nagy kísérlettel járnai igen tartván, egyik várból és egyik földesúri lakból a másikba költözött; rendkívüli elővigyázattal élt a ragály ellen. S mégis úgy látszott, mintha a járvány őt mindenüvé nyomon követné, mert a környezetbeliek többnyire beleestek; míg ellenben táboromban nem akadt pestises beteg.”⁴⁶⁹

Bercsényi, hogy a ragálytól megóvjja magát, kegyetlen rendelkezéseket hozott. Oktalan rendeletei ellen hiába tiltakoztak a városok. Így például Kassa tanácsa, 1710. június 25-én: „Melly iránt való az Istennek nagy haragját és sullyos ostorát vorrespondenter – írják a tábornoknak – fellyebb titulált Generalatussal kivanván lenni tellyes tehetséggel tartozunk és akarjuk antevertalni sőt ebben való jo Intentiont mindenkor secundálni; de hogy annak, valaki az inficialtatott Házból ki jön vagy oda megyen, öszve lövedeztessék s jóságá fel

⁴⁶⁶ Lásd még: Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok. (1685–1716.) Közli: Thaly Kálmán. Bp., 1883. Akadémia. XXXII, 819 p. (Archivum Rákócziánium. Első osztály. Had- és belügy IX.)

⁴⁶⁷ Langról lásd újabban: Takáts László: A Rákóczi-szabadságharc egészségügye. Bev.: R. Várkonyi Ágnes. Az eredeti munka kiegészítve: Takáts Endre tanulmányával. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2003. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 133–148. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 44.); Rákóczi időszakának néhány orvosi kérdéséről is szól Szállási Árpád legújabb kötetében: II. Rákóczi Ferenc és Ecsed. Piliscsaba – Nagyecsed, 2008. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Nagyecsed Város Önkormányzata. 169 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 74.)

⁴⁶⁸ Lásd: Székési gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczy fejedelemhez. 1704–1712. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölféjtésével közli Thaly Kálmán. 1–4. köt. Bp., 1876–1879. Akadémia. XII. 764 p., IV, 672 p., IV, 726 p., IV, 226 p. (Archivum Rákócziánium. Első osztály. Had- és belügy IV–VII.; valamint Bercsényi levelei gróf Károlyi Sándorhoz 1703–1711. In: Thaly Kálmán: Rákóczy-tár. Történeti érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, országgyűl. diáriumok és törvények gyűjteménye II. Rákóczy Ferenc korából. 2. köt. Pest, 1868. Lauffer. 376 p.

⁴⁶⁹ Rákóczi Ferenc fejedelem emlékirata a magyarországi hadjáratról 1703–11. Böv. kiad. Közlik Ráth Károly és Thaly Kálmán. Pest, 1866. Kugler A. p. 274.

praedaltassék (Törvény alá vettetett Emberek lévén) annualhassuk azt Excellentiád bölcs ítéletére alázatosan hadgyuk; A Testfogok dolgát pedig a mi illeti, minthogy massokat nem kaphatunk, hanem kezensőges Gazdák atták magokat az Testeknek kihordássara magok jó szántokkal és hogy azokis megh lödöztessenek ha ki járnak és betegek közzé mennek, mind az neheznek lattatik lenni.”⁴⁷⁰

„Mi volt a főgenerális válasza – írja a kassaiak kérvényét közlő Wick Béla –, erről okmányaink nem szólnak. Hogy lényeges változtatást nem tett a Kassai parancsnokság edictumán, abból következtethető, hogy a tanács a következő napon Berthóti vicegenerálistól némi módosítást kér a fertőzött házakba bemenni mégis kénytelen testfogókra nézve.”⁴⁷¹

Rákóczi és a történészek a pestis terjedéséről

Rákóczi egészen másként írja le a pestis terjedését, mint a *'Loimographia'*. „Hogy teljes legyen balszerencsénk – írja a már idézett *Emlékirataiban* – a pestis a török végeken a tavasszal mutatkozni kezdván: a nép hite szerint egy csongrádi leány által, aki egy csomag kendert hozott onnan, Csongrád városába hurcoltatott, és így elterjedett. Terjedése rohamos vala, és a járvány Szerencshez már hatalmasan közeledett, midőn e helyet elhagytam.”⁴⁷²

Thaly a következő jegyzetet fűzi hozzá: „A pestisnek a török végeken már 1707-ben van nyoma; 1708-ban Aradon már javában dühöng; 1709 tavaszán terjed el a kuruczok földjére, s az alföldi városokat – különösen Kecskemétet – fölötte igen kipusztítja. majd a felvidékre is elhatol, irtózatosan dúl még 1710 folytán is; úgy hogy a háború egyik fő megbuktatójának e járványt kell tartani. Kassáról, Eperjesről stb. a várórség úgyszólván egészen kihalt, a táborokból – ahol a vész kiütött – szétfutott a katonaság; nem lehetett többé miatta nagyobb hadat együtt tartani. Valóságos Isten csapása volt. Csak a tábornokok közül hárman: Berthóth Ferencz, Buday István és Orosz Pál, továbbá két dandártábornok: Bagossy Pál és Radics Endre hullottak el benne.”⁴⁷³

Thaly elméletét átvette a kuruc háborút apotheizáló történetírásunk és a Szekfű nyomán haladó, legalább részben realiztikusabb historiographiánk is. Már a XIX. század végén, elsősorban a *'Loimographia'* félmilliószámadataira és Bercsényi levelezésére támaszkodva,

⁴⁷⁰ Uo.

⁴⁷¹ Vö.: Wick Béla: Az 1709-10-iki pestisvész Kassán. Košice, 1934. Szent Erzsébet ny. 32 p. – Lásd még: Plath, Joan. Nep.: Kaschauer Chronik. Ausführliche Gescichte der königl. Freistadt Kaschau seit ihrem Ursprunge des 7. Jahrhunderts Kaiser Heraclius Zeitpoche (610–641) bis zum Programme der feierlichen Begrüssung des ersten Locomotivs im Kaschauer Bahnhofe. Mit 2 lithogr. Kaschau, 1860. Gedr. in C. Werfer's Buchdr. 320 p.

⁴⁷² Rákóczi Ferenc fejedelem emlékirata a magyarországi hadjáratról, p. 260.

⁴⁷³ Uo. p. 260. 1 l. ábj.

alapos munkában kísérelte bizonyítani Wertner Móricz Thaly feltevését. Wertner azonban 4–5 millióra becsüli Magyarország és Erdély XVIII. század eleji lakosságát, s így a pestis áldozatainak a számát is megszorozza hárommal: másfél millióra becsüli. Számszerűen felsorolni (igazolni meg sem kísérli) ezzel szemben csak pár adatot tud: Lőcse 7000 lakosából több mint 2000 halt meg, Miskolcon⁴⁷⁴ 1709 novemberből decemberig 2500. Eperjesen 1710 júliusában naponta 35–40 ember halt meg, Kassán három nap alatt száznál több hajdú pusztult el. Terebesen 500-nál több, Ungváron 1000 ember halt meg.⁴⁷⁵

Wertner, a Thaly-elméletnek megfelelően, délről eredezteti a pestist. Szerinte a még török uralom alatt álló Temesvárról terjedt át Erdélybe és Magyarországra, 1709 januárban jelent meg Makón, Vásárhelyen, Szentesen, Kecskeméten,⁴⁷⁶ 1709 szeptemberében tovább hatol a Duna-Tisza közén Északra Gyöngyös,⁴⁷⁷ Miskolc, Eger vonaláig, 1709 végén, ill. 1710-ben eljut a Nagyalföld és a Kárpátok legtávolibb zugába is.

Csaknem szó szerint Wertner adatait veszi át Georg Sticker, a pestisjárványok történetének monográfusa is *'Seuchengänge in Ungarn'* című munkájában: „Um sein Land wider Pesteinbrüche an der polnischen Grenze zu schützen, errichtete der Fürst von Siebenbürgen, Franz Rákóczi II im Jahre 1708 Wachen mit zwei- und dreiwöchigen Quarantänen. Aber die Ansteckung kam im nächsten Jahre aus der Walachei nach dem türkischen Temesvár und von hier in Siebenbürgen hinein.”⁴⁷⁸

A járvány 1709-ben Erdélyből az Alföldre, innen a Felvidékre terjedt. 1709 november–decemberben Miskolcon 2500 ember halt meg, Lőcse 7000 lakosából 2000.

„Im ganzen verlieren Ungarn und Siebenbürgen bis zum Anfang des Jahres 1711 von vier bis fünf Millionen ihrer Bevölkerung etwa ein drittel, mindestens anderthalb Millionen...

Das Jahr 1711 war gesund, trocken, pestfrei für Ungarn; im folgenden Jahre gab es in den Niederungen viel Regen und Überschwemmungen, im heißen Sommer kamen viele Mäuse, Schlangen und andere Kriechtiere in die Ebenen herab. Im Herbst neuer Pestausbruch; der Reichstag in Pressburg musste aufgelöst werden. Die Stadt Pest wird Anfangs 1713

⁴⁷⁴ Vö.: Szendrei János: Miskolc város története és egyetemes helyirata. 1–5. köt. Miskolc, 1886. Löwy József fia bizom. 435 p., 3 t.; 733 p., V. t.; VII, 602 p.; 938 p., 7 t.; 699 p.

⁴⁷⁵ Lásd: Wertner, Moriz: Die Pest in Ungarn 1708–1711. = Deutsches Archiv für Geschichte der Medizin und Medizinische Geographie 3 (1880) No. 1. pp. 51–64.; Wertnerről lásd részletesebben: Wertner Mór emlékkönyv. Összeáll. és szerk.: Himmler György. Párkány, 1999. Párkány és Vidéke Kulturális Társulás. 120 p.; A múlt magyar orvostörténései. Összeáll.: Szállási Árpád, sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2002. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 60–61, 291–293. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 19.)

⁴⁷⁶ Vö.: Hornyik János: Kecskemét város története oklevéltárral. 1–4. köt. Kecskemét, 1860–1866. Gallia Fülöp. 279, XIV p.; VI, 512 p.; 510 p.; 432 p.

⁴⁷⁷ Vö.: Sebők László: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880. Adler. 304 p.

⁴⁷⁸ Vö.: Sticker, Georg: Seuchengänge in Ungarn. Bp., 1931. Pester Lloyd. p. 38.

verseucht”.⁴⁷⁹

A pestis és a pestistől való rettegés kétségtelenül gyorsította a kuruc állam s hadsereg felbomlását, s ha nem is ez okozta – mint ahogyan Thaly Kálmán nyomán történetírásunk gyakran állította – a felkelés elvesztését, bizonyos, hogy Magyarország s Erdély demográfiai viszonyaira és sorsára erősen hatott a XVIII. század eleji nagy pestis.

Bécsbe is áterjed a járvány

Bécsbe 1712 végén tör be a járvány, 1713 februárjától 1714 januárjáig a város 113 ezer lakosából 8644 halt meg. Ritter György János soproni polgár krónikája (1701–1719) szerint⁴⁸⁰ viszont már 1713 júliusáig 18.772 ember halt meg a bécsi járványban, köztük 10 doktor és 50 borbély, aki a járvány alkalmából szolgálatot teljesített.

Ritter krónikája megbízhatónak látszik, az általa közölt számadat mutatja, hogy az 1708–13-as pestis adatai milyen bizonytalanok. Ugyanerre a bécsi járványra Schnurrer járványtörténete a következőket jegyzi fel: Bécsben ez a járvány nem volt túlságosan nagy, „dagegen herrschte über ihre Ansteckungsfähigkeit kein Zweifel und es starben 11 Aerzte, überhaupt von 5795 Kranken 5371 (Chenot) de Haen dagegen versichert, dass nur in den Lazarethen 9.337 gestorben seyen”.⁴⁸¹

A soproni és szombathelyi pestis

Ritter krónikája részletesen leírja, milyen szigorú óvintézkedéseket foganatosított a soproni tanács a ragály meggátlására. Sopron valóban mentes maradt a fertőzéstől, de azt nem állíthatjuk, hogy ez a rendszabályoknak volt köszönhető. Mindenesetre Sopron érdemes orvosa, a külföldön is jól ismert Loew András, a pestis Magyarországon való elterjedését az orvosi rendszabályok elhanyagolására vezeti vissza.⁴⁸²

Kétségtelen, hogy Szombathelyen, ahol a város sokkal kevésbé szakszerűen kezelte a kérdést, súlyos áldozatokat követelt a pestis „alighogy a Rákóczi-féle felkelés viszontagságai

⁴⁷⁹ Uo. p. 39.

⁴⁸⁰ Ritter György János soproni polgár krónikája 1701–1719. Közli: Thaly Kálmán. In: Történelmi naplók 1663–1719. Bp., 1875. Akadémia. p. 581. (Magyar történelmi emlékek – Monumenta Hungariae historica. Második osztály: Irók. 27. köt.) – Lásd még: Nagy Imre, Szopori: Sopron vármegye története. 1–2. köt. Sopron, 1889–1891. Litfass. 2, 468 p.; 4, 650 p.

⁴⁸¹ Schnurrer, Friedrich: Chronik der Seuchen in Verbindung mit den gleichzeitigen Vorgängen in der physischen Welt und in der Geschichte der Menschen. Bd. II. Tübingen, 1825. Osiande. p. 248.

⁴⁸² Loew, Andreas: Historia epidemica Hungariae. In: Acta physico-medica Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae naturae curiosorum in Germania. Vol. 1. Norimbergae, 1727. Appendix pp. 17–48.

elmúltak – írja Kunc Adolf *'Szombathely'* monográfiájában –, új csapás érte Szombathelyt 1710-ben, ez volt azon ragályos pestis, vagy fekete halál, mely 1710. június 1-től 1711. február 23-ig dúlt a városban, s ezen rövid idő alatt a város lakói közül 2000-nél többet elragadott. ... A pestis legnagyobb mérvű dúlásai közt a város plébánosa Vargyassy András plébániáját elhagyta. Ezen ügyben tanácskoztak a városiak 1710. aug. 12-én, mint megjegyeztetik, kik még egészségben maradtak: »Proponálta bíró úr, hogy mivel úgy hálnak embereink, hogy egy napon cir. 30 és 35 halottak vannak, az kik az pestises dögletességben meghaltak, tisztellendő Pater Vargyassy András szombathelyi plébános is itt hagyta plébániáját, és az juhait, mint juhásztor lelkökre nem vigyázzván, és már a városnak három izbéli leveleit vette elő kegyelme, de csak migy amúgy beszél, s nem emlékezik, hogy ide való plébános volna.«.⁴⁸³

A pestis Szegeden

Másutt is találkozunk az 1708–11-es pestis történetében ezzel a ténnyel, hogy két egymáshoz közeli város közül az egyikben hatalmasan pusztít a járvány, míg a másik teljesen vagy majdnem ment marad tőle. A legismertebb példa erre Szeged esete, ahol egyetlen kitűnő orvos, Ausfeldt János Kristóf erélye és szakértelme meggátolta a túlságos pusztítást.⁴⁸⁴

A kór 1708. augusztus havában tűnt fel Aradon s novemberben már a szegedi helyőrségből is többen meghaltak, úgyhogy az udvari haditanács Ausfeldt doktort küldte Szegedre a vész terjedésének meggátolására. Ausfeldt járványkórházakat állított fel, és a betegeket kivétel nélkül ide szállíttatta. A gyógyulás után sem engedte haza őket, hanem külön lazaretumokban helyezte el. „...az állandó szorgos vizsgálatokkal és elkülönítéssel – írja Ausfeldt Dr. az Udvari Haditanácsnak 1709. dec. 28-án írt jelentésében –, valamint gondos kezeléssel sikerült (hála a magasságos Menybéli Úristennek) hamar megszabadulnunk a ragálytól, úgyhogy a helyőrségből és a lakosságból mindössze 182 ember esett áldozatul, míg a szomszédos aradiak (ahol a kirurgus nem ismerte fel a betegség természetét, s nem követelte meg az azonnali, gondos elkülönítést, valamint megfelelő orvosságokkal sem rendelkezett) kb. 3000 embert veszítettek.»⁴⁸⁵

⁴⁸³ Kunc Adolf: Szombathely – Savaria – rend. tanácsu város Monographiája. 1. köt. Szombathely, 1880. Bertalanffy József ny. pp. 117–118.

⁴⁸⁴ Ausfeldt, Johannes Christoph: Relatio medica de peste urbis Szegedinae in Hungariam. Viennae, 1708.

⁴⁸⁵ Ausfeldt doktor által az Udvari Haditanácsnak 1709. dec. 28-án írt jelentésből.

Pestis a Felvidéken

Ugyanez észlelhető a Felvidéken is. Körmöcbányán 1710 nyaratól 1711 februárig több száz ember esett áldozatul a járványnak, sokan haltak meg Selmecen s, Rozsnyón is, ami akkor igen kicsi város volt, 2025 volt a halottak száma, Lőcse 4500 lakosából – levéltári adatok szerint – 1710. július 7-től 1711. febr. 2-ig 2060 ember halt meg,⁴⁸⁶ Besztercebánya pedig mentes maradt a járványtól.

A 19. század végén, részben a millennium hatására fellendült helytörténeti kutatások sok értékes adatot feltártak a járványokra vonatkozóan is. Jól tudjuk, hogy ezt a helytörténeti monográfia tömeget nem lehet egységes szempontok szerint megítélni. Vannak köztük kitűnő, gondos levéltári kutatásokat tükröző szakmunkák és országgyűlési képviselők által összehordott, elsősorban kortes-célokot szolgáló dilettáns értekezések. A dualizmus korának a kultúrtörténelme szempontjából ez az anyag nagyon értékes lenne, s komoly átszűrése Magyarország népeinek történetére is egészen új fényt vetne.

Az 1708–13-as erdélyi pestisjárványról⁴⁸⁷

„De mivel nem szűnék a sok istentelen gonoszság a magyar nemzetben, s annyi sok büntetés után, melyet a fegyver szerze, csakugyan nem akarának Istenhez megtérni, más rettenetes hallatlan ítéletet is bocsáta Isten mind Erdélyre mind Magyarországra: a pusztító döghalált, melyhez hasonló soha Erdélyben nem volt, miolta ember kezdette lakni. Az elmúlt esztendőben – írta 1710-ben Cserei Mihály az 1661–1711 közötti időszakot bemutató *Históriájában* – Havasalföldében Bukarestben kezdődék a pestis, oda Törökországból jött, s egynehány ezer ember meghala, onnan Molduvában mene által; valami gyergyai cigányok, kik a kuruczok előtt futottak vala Molduvában, betegen kijövének Gyergyó-Szent-Miklóstra, ott meg is halának; egyiknek pokróczát más cigány gyermek elveszi, benne hál, az is megbetegedik, meghal, onnan a többi falusi emberekre is kihat a contagio. A német ennek hírével esvén, mindenfelől az utakat bevágatja s strázsákat állít, senki se be ne menjen Gyergyóban, se onnan kijöjön: de már azelőtt egy segesvári szöcs vadbőrök vételére ment vala Gyergyóban, s mihelt hazamene Segesvárra, maga elsőben, azután minden házanépe s a szomszecsági is meghalának. A Rabutin regimentje vala ott quártélyban, kijöve onnan a

⁴⁸⁶ Lásd: Demkó Kálmán: Lőcse története. 1. köt. Kassa, 1898. Maurer Adolf bizom. 516 p.

⁴⁸⁷ Az alábbi szövegrész néhány részlete (jegyzetek nélkül) megjelent a szerző korábbi kötetében: Vekerdi László: Kalandozások a tudományok történetében. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., 1969. Magvető. pp. 452–479.

táborra Küküllőváratt, mindjárt elkezdődék a pestis, azután Marusvásárhelyen és az egész Marusszéken, Thordavármegyében szörnyen kezdének halni, Segesváratt penig mai napig is mind halnak, már épen pusztán maradott a város. Mert azelőtt is sokszor volt Erdélyben pestis, sokan meg is haltanak, de ugyan maradtanak is meg emberek a pestises helyeken, de most valahová beeshetik, épen mind kitakarítja a halál a lakosokat...⁴⁸⁸

De még a következő, 1710-es esztendőben is „...mindenek felett a pestis grassála az egész országban. Elsőben a lovak, marhák, disznók, kutyák kezdének döglenni. Segesváratt, minekutána harmad fél ezeren és Marusvásárhelyen is annyian megholtanak volna pestisben, Udvarhelyszéken tizennyolc ezeren, Marusszéken szintén annyin, végre azokon a helyeken megszűnék, hanem Kolosváratt kezdődék el júniusban. A mint mondják, egy pestises helyről jött ember ment Kolosvárra a patikába orvosság vásárlani, mindjárt a paticarius cselédestől megholt, azután kihatván a városra, egy nap ötven hatvan testet is kivittének, míg utoljára ötfélfé ezer ember meghalván, úgy szűnt meg. ... Szebenben négyszáz embernél több nem holt meg, Kolosvármegyében, Thordavármegyében, Küküllő vármegyében, Aranyosszéken, Thoroczkón, Thordán, Enyeden, Széken, Koloson, Fejérvármegyében penig sok ezereken holtanak meg. ... Az egy Csíkban, Háromszéken, a Barczán, itt Brassóban hogy még eddig a pestis be nem jött, ha ezután Isten a bűnért el nem küldi.”⁴⁸⁹

A pestis még 1711-ben is „grassál sok helyeken, kivált Szebenszékben, Szolnok-Doboka, Kolos és Thordavármegyékben, sok falukban. Magyarországon a palatinus városokként, faluként hiteles emberek által felcirkáltatván, mennyi emberek estenek el ebben a revolútióban, úgy találtatott, hogy pestisben holtanak meg háromszáz és tíz ezeren, fegyver miatt pedig nyolcvanöt ezeren. Erdélyben még ugyan senki számban nem vette, mivel az pestis mai napig is meg nem szűnt, de gondolom, nincs héja a százezernek kik eddig a pestisben megholtanak...”⁴⁹⁰

Ezt a két számot, a 310 ezret és 85 ezret idézi híres orvos- és tudósbiográfiájában, Csereire hivatkozva, Weszprémi István;⁴⁹¹ ugyanezt a 300 ezres adatot említi az 1708–1713-as járvány hivatalos leírója, Anton Loigk⁴⁹² császári tábororvos; reá hivatkozva közli Cserei Mihály 400 ezres számadatát az újabbkori magyar orvosi művelődésről és egészségügyről

⁴⁸⁸ Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály historiája. 1661–1711. A szerző eredeti kéziratából szerkeszté Kazinczy Gábor. 2. kiad. Pest, 1852. Emich. 430. has. skk. (Uj nemzeti Könyvtár 1.)

⁴⁸⁹ Uo. 431. has.

⁴⁹⁰ Uo. 443. has.

⁴⁹¹ Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Második száz. Második rész. – Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera. Pars II. Ford.: Kővári Aladár. [3. köt.] Bp., 1968. Medicina. pp. 83–85. (Orvostörténeti könyvek – Libri historiae medicae) – (Eredetije: Steph. Weszprémi: Succincta medicorum Hvgariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis avctoris. Centvria altera. Part 2. Viennae, 1781. Typis Io. Thomae nob. de Trattner.)

⁴⁹² Vö.: Werloschnig–Loigk: Loimographia

szóló munkájában Gortvay György.⁴⁹³ Ugyanezt a számadatot fogadta el a magyarországi pestisjárványok kiváló ismerője, Magyary-Kossa Gyula,⁴⁹⁴ mégpedig az 1708–13-as és az 1738–43-as járványra egyaránt. De ugyanezt a 310 ezres számot említette már 1839-ben Cornides Péter, a pestis történetéről írt orvosdoktori disszertációjában,⁴⁹⁵ Cserei Mihály *Históriájára* hivatkozva. Ezt a 300 ezres számot szokás az 1708–13-as pestishalálozás alsó becslésének tekinteni; illetve az erdélyi kb. 100 ezerrel együtt 400 ezerre lehet legalább becsülni az 1708–13-as járvány pusztítását Magyarországon és Erdélyben.

Ez a szám azonban csak alsó becslés, az irodalom egy része sokkal nagyobb számokkal dolgozik Georg Sticker, aki például 1.500.000-re becsüli az 1708–13-as magyarországi és erdélyi járványban elpusztultak számát. Ezt a másfél milliót szokás felső becslésnek tekinteni.

A két szám több mint 300 százalékkal különbözik. A különbség jelentőségét még fokozza, hogy az 1708–13-as pestis a 150 éves török megszállást s a felszabadító háborúkat követő időszakban érte az országot, amikor – legalábbis feltehetően – a népesség a hosszú stagnálás után éppen növekedni kezdett, amikor tehát az ország demográfiai helyzete meglehetősen kritikus és külső változásokra érzékenyen reagáló volt.

⁴⁹³ Vö.: Gortvay id. mű

⁴⁹⁴ Vö.: Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1–4. köt. Bp., 1929–1940. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. [10], 368 p.; II, 337 p.; XVIII, 522 p. 2 t.; XII, 340 p. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 121–122., 128., 168.) – Reprint kiadásban is megjelent; az 5. köt. kiad.: Bp., 1995.

⁴⁹⁵ Cornides Péter: *Conspectus historicus pestis orientalis. Dissertatio inauguralis medica.* – A keleti dögvész történet tani vázolatáról. Pestini, 1839. Typis Josephi Beimel. 19, [1] p.

A járványok gyakorisága

A XVIII. század eleji nagy pestis tehát két tendencia, két népesedési „trend-vonal” találkozásakor sújtotta az országot; akkor, amikor az addig stagnáló, csökkenő vagy alig emelkedő tendenciát éppen felváltotta az igen gyors népszaporodás periódusa.

Más szempontból is határ az 1708–13-as nagy pestis: a járványok gyakorisága szempontjából. Utána nagy, országos járvány már csak az 1739–43-as; ezenkívül 1718–19-ben és 1755-ben Brassóban és a Barcaságon pusztított pestis, 1795–96-ban pedig Szerémségben. Ezzel ellentétben, a megelőző korokban csaknem otthonos volt nálunk a pestis: hol itt, hol ott lobbant fel, néha nagyobb országrészeket elpusztított, néha kisebb területre lokalizálódott, az egész országban pestismentes évek ritkaságnak számítottak. „Történeti forrásaink – írja Szabó István – az 1347–1349. évi nagy halált követően az 1360, 1374, 1380, 1381, 1382, 1400, 1412, 1430, 1438, 1441, 1452, 1453, 1454, 1455, 1456, 1457, 1461, 1468, 1475, 1479, 1480, 1482, 1494, 1495, 1496, 1497, 1509, 1520. években említenek Magyarországon pestist. Legtöbbször nem többet, csak azt tudjuk megállapítani, hogy egy-egy évben az ország valamely pontján pestisjárvány volt.”⁴⁹⁶ „A’ Mohácsi veszedelem után – írja Cornides Péter említett disszertációjában – az 1527 országgyűlés a’ Budán kiütött dögvész hírére mihamar eloszlott. 1530 Erdély Brassói kerületében dühöngött, s később hat évvel egész Erdélyben. 1545-ben Szepes vármegyét rohanván meg, ott mihamar elterjedt Késmárkon 1400, Lőcsén 800, Iglón 600-an esvén el. 1533-ban Erdély Brassó kerületét és Fő városát 4000 lakostól fosztotta meg; a’ következő évben egész Erdélyben elterjedvén, Lőcsére ismét visszatért, 1555-be Késmárkra; 1556 viszont Brassóba, ezt és vidékét zsarolva 1562-én Nádasdy Tamás Ország Nádorát ölte el, 1563 Kassán rombolt; 1570-en Jolsván ’s később több helyein hazánknak 1572-én az annyiszor említett Barcaságban; 1575 Jolsván; 1577 Felső Magyar országban; 1584 Erdélyre is bős csapást olly kiterjedésbe ereszte, hogy mint Majláth írja, egyetlen helység sem találtatnék, melly tőle épségben maradhatna. 1595-én Gömör Vármegye több helyett dühöngött; 1599 pedig az Ibrahim Török Basa dúlásait éhséggel kapcsolt dögvésze követte; ’s ez honnunk’ több vidékin nagy mértékbe pusztított, ’s általa Szeben 300; Sáros Vármegye⁴⁹⁷ csak nem minden Papjait Késmárk 1500 lakost vesztitének. A’ XVII. Század kezdete enyhülettel még nem hozott a’ borzasztó betegséget küszködő emberiségnek ... Magyar Ország éránt sem volt engedékenyebb a’ dögvész ezen

⁴⁹⁶ Vö.: Szabó István: A magyarság életrajza. Bp., 1990. Akadémiai Kiadó. III, 276 p. (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata) – Az eredeti kiad.: Bp., 1942. Magyar Történelmi Társulat.

⁴⁹⁷ Lásd még: Tóth Sándor: Sáros vármegye monográfiája. 1–3. köt. Bp., 1909–1912. Franklin. IV, 768 p.

Században. 1602-ben fájalta az Erdélyi Beszterczét, különben is a' martalócz Basta zsoldos főnöktől fel dúlatott, a' következő évben Brassót, ahol napontként 60–100 ember veszté életét, 1610-én Gömör Vármegyét, 1613 több helyeket, 1609-én Bartfát, 1622-én beütött Breznóbánya, Kassa, Eperjes, Bartfa, Szeben, Lőcsére, melly utolsó 1668 halottal adózott; Innét Késmárkra ment, hol a' következő évben is kegyetlenkedett. 1622-én megszállotta a' Császári sereget, melly a' jeles Wallenstein vezérlete alatt Érsek Újvárnál táborozott. 1643-an Dobschina, 1645-en Bartfa érezték ostorát, hol 2325 lakos esett el. Tavasz utolján Lőcsén 2214 életnek vetett véget; Ősz elején Késmárkra költözött, hol bár lakossai nagyobb részint a' városból Forberg és Rókusz falukba hurczolkodtak, még is 572 ember lön áldozatjává. 1646, 47, 49, 50, 53, 58 Gömör Vármegye több vidékein szerte dühöngött így Ochtinán, Geczelfalván, Csetneken. 1662-én Nyár közepén Liptóban ütött ki, 's a' szomszéd Szepest is megtámadta, 1663-án Kaposztafalván borzasztóan dúlt; sőt Késmárk 's Lőcsén is, hol 1000 ember mit sem használva a' legczélszerűbb rendeletek 's az igazán részvétel nyújtott segítség lön martalékává. Következő évben ismét Lőcsét és Késmárkot; ezt követő években pedig Gömör több helységét látogatta meg. 1679-ben Posont és csak nem az egész Országot, következő év utolján 1683-an Kassát pusztította.”⁴⁹⁸

A felsorolás természetesen nem teljes, hiszen pl. hiányzik belőle a török hódoltság területe s több járvány, amelyet más források említenek. Kérdéses a közölt adatok megbízhatósága is, azonban jól látható az idézetből a pestis csaknem folyamatos grasszálása, kiérezhető a soha nem szűnő rettegés, a pestis borzalma. És éppen ez az a háttér, amelyhez a XVIII. századot viszonyítani kell. Az 1708–13-as járvány a fordulópont. A pestisjárványok hirtelen megritkulása egyidejű a népszaporodás hirtelen meggyorsulásával. Érdeemes tehát megkísérelni, megbízható számadatok hiányában is, a XVIII. század eleji nagy pestis pontosabb jellemzését.

⁴⁹⁸ Cornides id. mű

A Magyarországon pusztító pestisjárványok demográfiai vonatkozásairól

Elsősorban természetesen azt kellene tudnunk, mekkora volt az ország lakossága a XVIII. század elején, mert pl. két és fél milliós lélekszám esetén a másfél milliós veszteség egymillióra csökkentette volna a lakosságot, viszont négy millió körüli XVIII. század eleji népesség esetén még ez után az óriási veszteség után is két és fél millió ember maradna, s a 400 ezer ebben az esetben „csak” megtizedelés, amelynek sem tartósabb demográfiai hatása, sem túlságosan nagy híre nem lett volna.

Magyarország XVIII. századbeli népességét a XIX. század végéig 4 és 5 millió közöttinek becsülték, de ezeknek a becsléseknek semmilyen tudományos alapja nem volt. Acsády Ignác kísérelte meg először a XVIII. század eleji népességszám meghatározását az 1715-ös, 1720-ban helyesbített adózó-összeírás alapján. Acsády az ország (Magyarország és Erdély) lakosságát 1720–21-ben 2,6 millióra (2.582.598) becsülte.⁴⁹⁹ Acsády adatát s módszereit később történészek hosszú sora cáfolta s kritizálta, s bár érvelésük és módszerük nagyon különböző, implicite vagy explicite mindig az a meggyőződésük motiválja, hogy az Acsády Ignác-féle 2,6 millióról nem növekedhetett volna a népességszám a II. József népszámlálása (1784–87) által adott nyolc és fél millióra. Ma az ország (Erdély és Magyarország) XVIII. század eleji (ill. 1720-as) népességszámát legalább 4.100.000-re becsülik, de egyes becslések szerint a 4,5 milliót is meghaladhatta. A vitát ebben az értelemben lezártnak tekintik; megjegyzendő azonban, hogy a 4 milliónál több 1720-as népességszám-becslések mind közvetettek, s több tényezőt, pl. az 1708–13-as nagy pestist, számításba sem vesznek.

A népességszám egymagában egyébként sem elegendő a járvány pusztításának megítéléséhez. Ismerni kellene a népességszám változását is; a veszteség hatása ugyanis nyilvánvalóan igen különböző, pl. gyorsan szaporodó vagy stagnáló népesség esetében. Magyarország történeti demográfiájának főbb vonalait néhány klasszikus történeti statisztikai mű s az utóbbi években imponálóan kibontakozó kutatás tisztázta annyira, hogy a XVIII. század eleji nagy pestist el lehessen helyezni az ország népesedéstörténetében.

A legbiztonságosabb adat természetesen a II. József-féle népszámlálás nyolc és fél milliója (Magyarország: 6.467.829, Erdély: 1.440.986, Horvátország: 647.017), illetve a katonai határőrvidékekkel becslésszerűen kiegészítve 9,3 milliója. Ehhez az 1787-es adathoz

⁴⁹⁹ Vö.: Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21. Bp., 1896. Országos Statisztikai Hivatal. 68, 496 p. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam 12.)

képest az 1850-es népösszeírás 13,2 milliója (13.191.553), Horvát-Szlavonországgal együtt kb. 4 milliós növekedés; azaz 63 év alatt az ország népessége az 1787-es lélekszám kb. 140%-ával növekedett. Ez a növekedés azonban nem egyenletes, a gyarapodás lényegesen gyorsabb volt a periódus első felében, az 1830-as években – az 1831–32-es kolerajárvány veszteségét s a járványt követő pótlódást is beszámítva – lelassult, s voltaképpen csak 1857-től kezdve érte el s haladta meg a gyarapodás XVIII. század végi, XIX. század eleji ütemét. Egészében tekintve a XVIII. század és a XIX. század vége a gyors gyarapodás időszaka; s ugyanez mondható az 1720-tól 1787-ig eltelt 67 esztendőről is, mégpedig akár 2,5–3,5 millió, akár 4–4,5 millió volt 1720-ban a népességszám.

Ezzel a gyors gyarapodással ellentétben a megelőző korszakok legfeltűnőbb jellemzője a lassú emelkedés, a stagnálás, vagy – a XVI. század alatt – a népességszám csökkenése. Két biztos adatra támaszkodhatunk itt: „A XV–XVI. század fordulója körül – Szabó István gondos kutatása szerint – kerekén 3,5–4 millió között mozgó lakosságról lehet beszélni”,⁵⁰⁰ a XVI. századi Magyarország népességét pedig – Bakács István úttörő vizsgálatai szerint – „megközelítőleg 2,5 millióra tehetjük”.⁵⁰¹

A XVII. század alatt – elsősorban horvát, szerb és román bevándorlás következtében – lassan emelkedett a lélekszám; Bakács István szerint kb. 3 millióra; ezt a 3 milliót gyarapították azután a XVII. század végi telepítések. A gyarapodás a XV. és XIV. században sem volt gyors, mert a népességszám az 1330-as években – Györffy György szerint⁵⁰² – kb. 2 millió körülire becsülhető; a XV. század végéig észlelhető 1,5–2 milliós gyarapodás azonban még eléri, s talán meg is haladja, az akkori európai átlagot.

Magyary-Kossa Gyula igen gondosan gyűjtötte az adatokat a magyarországi és erdélyi pestisjárványokról. Csak egy kis részüket használta fel kitűnő pestistanulmányjaiban, a legtöbb pestisadat rendezett jegyzetek kincsesbányájaként maradt a *'Magyar orvosi emlékek'* harmadik és negyedik kötetében a hálátlan utókorra.⁵⁰³

⁵⁰⁰ Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp., 1963. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. p. 94.

⁵⁰¹ Bakács István: A török hódoltság korának népessége. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp., 1963. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. p. 135.

⁵⁰² Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp., 1963. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. pp. 47–48.

⁵⁰³ Vö.: Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 3. köt. Bp., 1931. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. XVIII, 522 p. 2 t. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 128.); Ua. 4. köt. Bp., 1940. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. XII, 254 p. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 168.)

Magyary-Kossa még a klasszikus történész iskolához tartozott, s nem sok érzéke volt a történelem számszerű vonatkozásai iránt. Így pl. ő is átveszi Thaly és utódai kritikátlan megállapításait,⁵⁰⁴ és forrásaiból gyakran éppen a számokat hagyja el. Jobban érdekelték a történelem emberi vonatkozásai és érdekességei. Könyve így is nélkülözhetetlen segédeszköz minden későbbi magyar járványtörténeti kutatás számára. A negyedik kötetnek majdnem a fele XVIII. századi pestisjárványokra vonatkozó jegyzet. Ezek alapján a következő képet kapjuk az 1708–13. évi pestishalálózásról:

Eperjes	1709	sok
Igló	1709	3364, 2700
Libet	1709	1176
Szepesváralja	1709	1600
Podolin	1709	947
Lócse	1710–11	2060, 4000
Körmöcbánya	1710–11	több száz
Késmárk	1710	1285, 3000
Szepesbéla	1710	631
Selmecebánya	1709–13	2000
Besztercebánya		megmenekült
Rimaszombat	1709–10	1149
Rozsnyó	1710	2025, 5000
Kassa	1710–11	a lakosság egyharmada
Miskolc	1708	2500, 6000
Eger	1709–10	sok, néhány száz
Vác	1710	450
Szatmár	1710	sok
Pest	1711	sok
Debrecen	1709–10	3000
Szeged	1708–09	182
Arad	1709	3000
Hódmezővásárhely	1709	sok?
Szentes	1709	900
Kecskemét	1709	sok
Buda	1710	sok
Esztergom	1709–11	2000
Komárom	1710	9000, 2000
Győr	1711	sok
Szombathely	1710–11	2000-nél több
Kőszeg	1710–11	sok
Pécs	1709–10	nagy pusztítás
Székesfehérvár	1709	300-nál több
Sopron	1709–12	nem volt
Sopron	1713	volt

⁵⁰⁴ Pl. Magyary-Kossa: Magyar orvosi emlékek. 4. köt. p. 30.

Pozsony	1713	nagy járvány?	
Nagyszombat	1712	volt	
Zilah	1710	600	
Kolozsvár	1710	5500	Cserei M.
Segesvár	1710	3500	Cserei M.
Marosvásárhely	1710	3500	Cserei M.
Nagyszében	1710	400	Cserei M.

Magyary-Kossa adatait néhol más forrásból is kiegészítettük,⁵⁰⁵ s Cserei Mihály adatait is ide írtuk, mert általában nem megbízhatóbbak a legtöbb fenti adatnál, amelyek pontatlanságát egyébként Magyary-Kossa Gyula is hangsúlyozta. Erősen hiányos is a lista, mégis talán annyit következtethetünk belőle, hogy a nagyobb városok összesített vesztesége elég kis része – még ha az alsó becslést tekintjük is – az áldozatok összes számának; a járvány igen erősen pusztított a falvakban. Valóban, a *Magyarország Vármegyéi* sorozat sok kötetében találunk említést teljesen kipusztult falukról; ezeket Magyary-Kossa gondosan kijegyezte. Különösen Gömör, Borsod (Abod, Dövény, Köves, Görömböly községek teljesen kihaltak), Zemplén⁵⁰⁶ (Sztrepkó majdnem teljesen kipusztult) és Vas megye községei pusztultak erősen, de szörnyen dúlt a pestis Máramaros,⁵⁰⁷ Bereg, Szatmár, Szabolcs megyékben is. Az Esztergom körüli faluk elnéptelenedtek,⁵⁰⁸ 1713-ban a Csallóközben dühöngött a vész. Vegyük hozzá, hogy Cserei Mihály szerint egyedül Udvarhelyszékben 18.000 ember halt meg pestisben, s Erdélyben másfelé is erősen pusztított a kór. A járvány valódi méreteit persze ezekből az adatokból lehetetlen megbecsülni, s csak úgy lehetne megközelíteni, ha – mint Bakács István egy korábbi esetben megmutatta – községenként meg tudnánk határozni a pestisben meghaltak számát.

Aligha becsülhető meg a városok részesedése a veszedelemben. Mégis, ha a fenti veszteséglistát összegezzük (történeti statisztikai szempontból természetesen semmi értelme sincsen a műveletnek, a lista annyira hiányos s az adatok olyan pontatlanok), az így kapott 50–55 ezer, bár kis része az ország egész veszteségének, talán nagyobb, mint amekkora a

⁵⁰⁵ Lásd pl. Komárom esetében Takáts Sándor: *Lapok egy kis város multjából*. Komárom, 1886. Zeigler. 176 p.; Buda esetében lásd: Stoecker, Lorenz: *Ofnerisches Pestschild oder gründlich verfasste deduction von beschaffenheit der anno 1709 et 1710 fest durch das ganze Königreich Ungarn...* Wien, 1711; Debrecen esetében lásd: Herczech, Johannes: *Pestis per Regnum Hungariae an. 1709. et 1710. grassantis cura...* Debrecini, 1711.

⁵⁰⁶ Vö.: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Szerk.: Dongó Gyárfás Géza. 1–20. köt. Sátoraljaújhely, 1894–1914.

⁵⁰⁷ Vö.: Pap József: *Adalékok Máramaros történetéhez*. Máramarosziget, 1909. M. Függetlenség. 368, 1 p., 5 t.

⁵⁰⁸ Vö.: Villányi Szaniszló: *Három évtized Esztergom-megye és város multjából (1684-1714)*. Esztergom, 1892. Laiszky János. 315, [2] p., 2 t.; Dvihalj Géza: *Esztergom sz. kir. város. Történeti és jelenkori ismertetés*. Esztergom, 1912. Buzárovits Gusztáv. 147 p. 4 t., [23] lev.

városi népesség számarányának megfelelően. Ez a következtetés azonban nagyon bizonytalan, s inkább csak azt állapíthatjuk meg a listából, hogy ott tudunk legtöbbet a pestis pusztításáról, ahol a legtöbb volt a város, azaz északon. Erősebb volt itt a járvány, mint egyebütt, vagy csak a híre s a riadalom volt nagyobb?

A felső-magyarországi városokban már korábbi pestisekről is maradtak feljegyzések, s itt jelentek meg Magyarország területén először a XVII. század első felében, a Nyugaton és Németországban akkor már évszázada divatos pestiskönyvecskék; Spielenberg Sámuelé Lőcsén 1622-ben,⁵⁰⁹ Laskai Jánosé ugyanitt 1638-ban⁵¹⁰ és Weber János eperjesi patikárius német (1644), ill. magyar nyelvű (1645) *'Amuletum'*-a Bártfán.⁵¹¹ Az észak-magyarországi városok a XVIII. század elején már régóta úgy viselkedtek pestis idején, mint az európai városok: feljegyezték a halottaikat, magisztrátusuk pestisrendeleteket adott ki, polgáraik pestiskönyvecskéket írtak. Az innen származó, viszonylag megbízható információ nem hasonlítható a többi, megbízhatatlan adathoz. Az azonban meglátszik belőle, hogy a pestis ellen nálunk is a városok kezdték el a szervezett küzdelmet.

⁵⁰⁹ [Spilenberger, Samuel]: *Tempore infectionis haec ante omnia observanda, quae seqvuntur. Levtschoviae, 1622. Schultz. 4 lev. – ezzel egyidőben ugyanott német nyelvű kiadása is megjelent.*

⁵¹⁰ Laskai János: *Citò, Longè, Tardè: Az az: Egy kettős értelmű kérdésnek meg-világosítása: Ha a Pestis előtt vétek nélkül el-mehetünk-é vagy nem? Lőcsén, 1638. Brewer.*

⁵¹¹ *Amuletum Das ist: Ein kurtzer vnd Nothwendiger Bericht zur Zeit der Pestilentz, Durch Johannem Weber Apoteckern in Epperjes gestellet. Syracides 38. V. 8. Der Apotecker menget die Artzney durcheinander, vnd seiner Wercken ist kein ende, vnd von jhm kommet Wolfahrt her auff Erden. Bartphæ, Typis Jac. Kloeszl. An. 1644. [12] p., [1] t., [4], 138, [2] p. – A főrés egy évvel később jelent meg magyarul: AMULETUM, az az: Roevid és szuekséges oktatás a' Doeg-halálról, szereztetet Weber Janostol Eperjesi Patikáriustól... Bartfan. Kloesz Jakab által. 1645. Eszt. [16] p., [1] t., 144, [3] p.*

A MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI PESTISJÁRVÁNYOK 1718–1742⁵¹²

Az 1718–19-es pestis Brassóban és vidékén

Láttuk, hogy az 1708–11-es pestis Brassót és a Barcaságot megkímélte. Annál súlyosabban sújtotta a járvány a várost és vidékét 1718–19-ben. Erről a járványról már megbízható számadatokkal rendelkezünk. A város orvosa, Dr. Johann Albrich pontos feljegyzéseket vezetett a hozzá befutó jelentések alapján a megbetegedések és halálozások számáról. Ezt a listát Eduard Gusbeth teljes egészében kiadta *'Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt.'* című művében.⁵¹³ Magában a városban 1718 októbertől 1719 decemberig 4034 halálos áldozata volt a járványnak, ebből 1250 belvárosi, 2784 külvárosi lakos. Hozzászámítva ehhez a zárlat előtti 60 halálesetet, az áldozatok száma Brassóban 4094. Legnagyobb volt a halálozás 1719 júliusában, ekkor 1121 ember halt meg. Egyetlen napon, július 27-én 54-en haltak meg pestisben.⁵¹⁴

Albrich doktor listája felsorolja a környék falvainak a pestis halálozását.⁵¹⁵ Összesen 13.517-en haltak meg pestisben 26 faluban és 477-en „erdei és mezei” lakosok közül. Az egész Brassó vidéki járvány halálos áldozatainak a száma tehát – a várost is beleszámítva és hozzáadva 59 „városból kiutasított” halottat – 18088. Nagyon hasonló számot (17.458) ad meg M. Fronius diáriuma,⁵¹⁶ de úgy véljük, hogy Albrich doktor adatait kell helyesnek tartani.⁵¹⁷

A brassói pestis az első nagy magyarországi ill. erdélyi járvány, amelynek számadatairól és időbeli lefolyásáról pontos képünk van. Fontos ezen kívül azért is, mert iskolapéldája a kis

⁵¹² Forrás: Vekerdí László: Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel. Sajtó alá rend.: Gazda István. Lektorálta: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Orvostörténelmi Társaság – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 32–46. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 81.)

⁵¹³ Gusbeth, Eduard: Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt. Brassó, 1884. Lásd még: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Kronstadt, 1886–1918. (Korszakunkat a sorozat 3–5. kötete tárgyalja)

⁵¹⁴ Uo. pp. 27–30.

⁵¹⁵ Albrich, Johann: Beschreibung der grossen Cronstädter Pest vom Jahr 1718 und 19. = Siebenbürgische Quartalschrift 3 (1793) No. 2. pp. 121–142.

⁵¹⁶ Fronius Mihály kézirat munkája: Diarium vom Jahr 1715–1727. Ebből töredékek jelentek meg a brassói Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde c. hírlapban (1840. No. 45.) és a Transilvaniában (1847. p. 115.)

⁵¹⁷ Gusbeth id. műve p. 30.

területre lokalizált, súlyos járványnak. Egy fogarasi határszéli faluban, Récsén észlelték először a járványt 1717 nyarán. Már ugyanezen a nyáron másfelé is észlelik, de – amint az általában szokás volt – eltitkolták. Csakhamar áterjedt a járvány Székelyföldre. Itt, ahol az 1708–11-es járvány is igen súlyos pusztítást okozott nagyon sok áldozatot szedett.

Székelyföldön 1718-ban páratlan szárazság uralkodott: 1717 pünkösdjétől 1718 szeptemberéig alig volt eső. „Ezt követé az 1719-iki aratásig oly nagy szigorú éhség – idézi Jakab Elek és Szádeczky Lajos a *Székely Oklevéltár*ból –, hogy fát, szalmát, rügyet, makkot dögöt rág vala az szegénység és a község, melyből származék oly nagy iszonyú döghalál«, hogy majdnem fele a lakosságnak elpusztult.”⁵¹⁸

A járvány elmúltával, 1720. március 10-én a Gubernium elrendelte a megholtak összeírását faluk szerint. „Szomorú statisztika került ki belőle – írja Jakab Elek – mely szerint a három év alatt (1717–1719) megholtak száma megközelítette az életben maradtakét. Csikban pl. 25 faluban 11348 halottat temettek el s 14438 élő maradt.”⁵¹⁹

Udvarhelyben két város és 125 falu volt. Egy háztartásra 4–5 lelket számítva, Jakab Elek 25–30 ezerre becsüli a megye lakosságát. 1721-ben, a nagy pestis után a belső telkek közel 1/4-e lakatlan volt. Ez 6000–7000 halott.⁵²⁰ Elterjedt a járvány a Mezőségen is. Czegei Vass László naplója⁵²¹ sok helyén beszámol a pestis terjedéséről. Nagyszebenből 1719 szeptemberében a garnizon, októberében a városi tanács távozik a pestis miatt. Kolozsvárott 1720 augusztus végéig tartott a járvány, de nem követelt túl sok áldozatot. A székelyföldi és mezőségi pestis összes áldozatainak a száma egyesek szerint megközelítette a százezret.⁵²² A Brassó vidéki és Csiki adatokon kívül azonban nincsenek pontos adataink.

⁵¹⁸ Jakab Elek – Szádeczky Lajos: Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig. Bp. 1901. Kilián. p. 451.

⁵¹⁹ Uo. p. 460. – Jakab itt a Székely Oklevéltár 233. lapra hivatkozik.

⁵²⁰ Uo. pp. 461–462.

⁵²¹ Vö.: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. 3. köt. Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739. Közli: Nagy Gyula. Bp., 1875. Akadémia. XIV, 632 p. (Magyar történelmi emlékek – Monumenta Hungariae historica. Második osztály: Irók. 35. köt.)

⁵²² Linzbauer: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. I. No. 513.

Az 1738–42. évi magyarországi és erdélyi pestis

Ezzel a járvánnyal már pontos, statisztikailag értékelhető adatok területére jutunk. Három városunkra, három kitűnő monográfia dolgozza fel a járvány minden számszerű összefüggését. Ez a három város Temesvár, Kolozsvár és Debrecen, rajtuk keresztül végre megbízhatóan áttekinthetjük ennek a borzalmas ragálynak Magyarországi pusztításait.

Temesi Bánság

A temesi pestis maradandó értékű monográfiája Anton von Hammer *'Geschichte der Pest, die von 1738 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte'* című műve.⁵²³ Az erődben – írja Hammer – már 1738 febr. elején észlelték a kórt. „Ein Bataillon des Infanterie-Regiments Grünne ... das, aus der Walachei und Siebenbürgen kommend, hierher einrückte, hat es mit sich gebracht. Nicht wollte man sich gleich anfänglich eingestehen, dass die ersten Opfer, welche dieses Bataillon zählte, wirklich der Pest erlagen. Die vom Stabs-Physikus Tobias Dolfen theils allein, theils gemeinschaftlich mit den Stabschirurgen Marianus Caunes und Delabarre an die Landes-Administration erstatteten Tagesberichte sprachen nur von der »im Grünischen Bataillon grassirenden epidemischen Kranckheit mit denen Beüllen«.”⁵²⁴

Nemsokára mégis be kellett vallani, hogy a járvány pestis. Az ekkor foganatosított szigorú rendeletek azonban már nem sokat értek. „Márciusban egészségügyi bizottmány alakult Temesvárott – írja Böhm Lénárt – mely minden óvó rendelkezést megtett s azok foganatosítására felügyelt. A pestises betegek elhelyezése és a lakosság egészséges részétől leendő elkülönítése végett félreeső, magánosan álló épületeket kórodáku alkalmazzak s oly magánházakat, melyekben a pestis mutatkozott, azonnal elzártak. A Bánságot magát zárvonallal körülkerítették, Szegeden és Új-Aradon veszteglőházakat állítottak. Minden fölfelé utazó e házakban veszteglésnek tartozott magát alávetni, Nehogy a lakosság a tartomány elzárólása miatt az éhhalál bekövetkeztetésétől rettegjen, egész Bánságban kihirdették, hogy a két veszteglőházhoz biztosok küldettek, kik a szükséges óvatosság mellett élelmiszereket szereznek. Rémitő volt most Bánság állapota. ...”⁵²⁵

⁵²³ Hammer, Anton von: *Geschichte der Pest, die von 1738 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte*. Ein aus glaubwürdigen Quellen geschöpfter Beitrag zur Geschichte dieses Landes. Mit 1 Planskizze und topographisch-historischer Beigabe. Temeswar, 1839. Beichel. XII, 115, [1] p., 1 t.; Lásd még: Schwicker, I. H.: *Geschichte der Temescher Banats*. 2. kiad. Pest, 1872.

⁵²⁴ Hammer id műve p. 3.

⁵²⁵ Böhm Lénárt: *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön története*. 1–2. köt. Pest, 1867. Emich. –

Hammer a temesvári áldozatok számát legalább ezerre becsüli, a vidék pestis halálszámát legalább 2000-re. Legalább 4000 polgár élt már akkor a városban, a garnizon legénysége pedig 2000 volt. Így az összesen 6000 emberből 1000 áldozatul esvén a pestisnek, a népesség 1/6-a pusztult el a járványban.⁵²⁶ Ma is mintaszerűnek számít, ahogy Temesvár lakosságának XVIII. század végi, XIX. század eleji ismert demográfiai adataiból visszafelé következtetve megbecsüli a város járvány idejébeni lakosságát. „Auf ähnliche Art zu berechnen, wie der Bevölkerungsstand des Banat's (ausser Temeswar) und das Verhältniss desselben zur Zahl des Pesttoden beschaffen gewesen seyn mochte, dies ist eine absolute Unmöglichkeit, da die Anhaltspunkte dazu fehlen.”⁵²⁷

A Linzbauer-kódex második kötete⁵²⁸ időrendben tartalmazza azokat a rendeleteket, amiket a felsőbb hatóságok ezzel a járvánnyal kapcsolatban hoztak. rendelet rendeletet ér, mégis a pestis egyre terjed és nyár elején már Szabadkát elérte.⁵²⁹ „Ezért – írja Linzbauer nyomán Magyary-Kossa – június 23-án újabb királyi rendelet jelent meg. A Duna mentén lévő erődítések parancsnokainak legszigorúbban meghagyja, hogy a folyón átkelni kívánó utasokat gondosan ellenőrizzék, a fertőzött helyekről jövőket 60 napi, a gyanús helyekről érkezőket 42 napi veszteglés alá vessék, a vesztegzár elkerülésével átsurranókat, ha fertőzött helyről valók, akasszák fel, ha pedig csak gyanús helyről jöttek, kemény testi büntetéssel illessék. A temesvári lakosságot, melyet októberben már éhínség fenyegetett, Szegedről lássák el liszttel és gabonával, gyümölcssel.”⁵³⁰

„Nur wiederholte Geldsendungen von Wien – írja a járvány egyik krónikása – konnten diese neuen Auslagen decken, ... Die Krankheit stand auf erschreckender Höhe: am 19. August befanden sich in allen Spitälern Temesvárs 497 Kranke und 63 Kovalesztenen ... Um die Lazarette stets mit Lebensmitteln versehen zu können, wurden von der Landes-administration alle Distrike beauftragt, womöglich ein gewisses Quantum Eier, Schmalz, Butter, Geflügel, Kälber, Lämmer etc. in die Festung zu liefern.”⁵³¹

Alig végződött be Temesen a járvány, már ott volt Bécsből egy nagy élelmiszerszállítmány, amit igen olcsó áron osztottak szét a lakosság között.

Idézett hely: 2. köt. p. 58.

⁵²⁶ Hammer id. műve pp. IX–X.

⁵²⁷ Uo. p. XI.

⁵²⁸ Linzbauer, Franciscus Xaver: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. II. Budae, 1852. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. 7 lev., 822 p.

⁵²⁹ Lásd: Iványi István: Szabadka szabad királyi város története. 2. köt. Szabadka, 1892. Bittermann J. ny. 648 p., 3 t.

⁵³⁰ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. 4. köt. pp. 108–109.

⁵³¹ Idézi: Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. 4. köt. pp. 112–113.

Arad

Ugyanilyen jól szervezett védekezést tapasztalhatunk az 1738-as pestis alkalmával Aradon. „A ragályt valószínűleg már tavasszal hurcolták be török földről menekülő rácok, s csakhamar nagy pusztítást tett a helyőrségben. a következő évben a városi hatóság elrendelte, hogy a lakosok személyválogatás nélkül kötelesek lakosztályaikat elhagyni és a padlásra költözni; a ház udvarából kilépni tilos volt. Az uccákon örök állottak, kik az úgynevezett fogoly lakosoknak (kik élelmezésben részesültek) csengettyűvel jelezték az étkezés idejét.”⁵³²

A halottakat egy városon kívüli gödörbe dobták, leöntötték mésszel. Két kórházat állítottak fel, ezek egész ápolószemélyzete meghalt. „A gondos intézkedéseknek tulajdonítható, hogy míg másutt, például a szomszéd Új-Aradon, Eleken, stb. tömegesen hullottak az emberek, addig Aradon csak 29 róm.kath. lakos haláláról van tudomásunk. (Ellenben Új-Aradon 1738. június 18-án 36 hulla lett kiterítve, júliusban 159, augusztusban 136, szeptemberben 74, októberben 37 halotról emlékezik a kath. halotti anyakönyv.”⁵³³

Csongrád vármegye

Temesvárról gyorsan terjedt a ragály. Már 1738 március végén megjelent Csongrád megyében, a gr. Károlyi uradalom nem régen betelepített oláh jobbágysai között. A helytartótanács 1738. április 1-én kelt rendeletével az utasokat Aradon és Szegeden veszteglésre kötelezi, gr. Piosaschi Lajos várparancsnok májusban katonai zárvonatot állít Szeged körül. A tisztikarból vészbizottságot alakított, és közölte a bizottság határozatait a tanáccsal. Elrendelte a kórház és lazaretum felállítását. „Júniusban a betegek száma már elég nagy volt – írja Szeged történetírója, Reizner János –, de a vész csak a felsővárosiak között mutatkozott. ... Július végén már az alsóvárosiak is betegedtek, a felsővárosi lazaretum pedig úgy megtelt, hogy ott sátorokat is rögtönöztek, alsóváros részére pedig külön lazaretum és kórház emeltetett.”⁵³⁴ A járvány december végén szűnt meg, összesen 960-an betegedtek meg, 555 meghalt közülük.

1740 májusában újból feltűnt Szegeden a kór. Június–augusztus hónapokban volt a legerősebb, októberben-novemberben már csak szórványosan fordult elő, és decemberben végleg megszűnt. „Az 1741. évi márcz. 10-én tartott tanácsülésen számba vették a ragály

⁵³² Uo. p. 110.

⁵³³ Uo. p. 111. Lásd még: Jancsó Benedek: Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Arad, 1892–1898. Monographia-bizottság.

⁵³⁴ Reizner János: Szeged története. 3. köt. Egyházak és hitfelekezetek. Hatóság és társadalom. Egészségügy. Iskolák. Közműveltség. Közgazdaság. Szeged. Szeged, 1900. Engel. pp. 173–178.

áldozatait. Meghalt összesen 925 beteg, nevezetesen a palánkból 308, felsővárosról 238, alsóvárosról 368; ezeken kívül még 2 seborvos, 1 ör és 9 halotthordó.”⁵³⁵

A megye más városaiban és községeiben még nagyobb volt a halálozás. Hódmezővásárhelyen 2383-an,⁵³⁶ Szentesen 1099-en, Csongrádon 43-an, Mindszinten 33-an, haltak meg.⁵³⁷

Az 1759-iki adóösszeírás a megyében – Szegedet (és a nemeseket) kivéve – 2279 gazdát, 608 családtagot, 762 zsellért tüntet fel. Ez összesen 3649 lélek. „Ebből esett Vásárhelyre 1389, Szentesre 861, Csongrádra 695, Mindszentre 329, Szegvára 124, Algyőre 83, Tápéra 168. Azonkívül lakott Csányon 30, Ányáson 7, Hédéken 9 és Szentgyörgyön 11 ember!”⁵³⁸ Az 1783-as népszámlálás már lehetővé teszi az összlakosság megállapítását, a nemeseket is beszámítva. E szerint lakott a megyében (Szegedet kivéve) 36178 ember, amiből Vásárhely 13393, Szentes 8223, Csongrád 5460, Mindszent 3623, Szegvár 2083, Horgas 1377, Algyő 748, Tápé 1271.⁵³⁹

A temesvárinak megfelelő szaporodási arányszámot véve látható, hogy a járvány lényegesen inkább pusztított Csongrádban, mint a Bánságban. mégis a magyar Csongrád semmi, a német Bánságnak nyújtott támogatáshoz fogható segítséget nem kapott. Alig múlt el pl. Szeged felől a vész, már súlyos hadi adót követelt a kormány a várostól.⁵⁴⁰ A segítséget kérő Vásárhelynek pedig cinikusan tanácsolták, hogy tiltsa meg papjainak a predestináció hirdetését, mert ez teszi olyan fatalistává a népet, hogy nem tud a járvány ellen védekezni.⁵⁴¹

Vásárhely szomorú állapotára igen jellemző az a levél, amit Zsilinszky Mihály közöl: „Az infectio – írja a levélíró, Andrassy Zsigmond Csongrád vármegye alispánjának – még sem szűnik, ... az utcák peniglen üresek; a lakósokból alig látunk egy-két embereket. Az Úr Isten eő szent felség beő irgalmassága szerint fordítsa el tőlünk ezen rettenetes csalást, mert teljességgel elfogyunk, tizenkét napok alatt holtanak meg többen mint egy hétszázaknál.»⁵⁴²

⁵³⁵ Uo. p. 178.

⁵³⁶ Lásd még: Hód-mező-vásárhely története. A hon ezer éves fennállása emlékezetére a városi törvényhatóság megbízásából írta Szeremlei Samu. 1–5. köt. Bp.–Hódmezővásárhely, 1900–1913. Hornyánszky–Roth.

⁵³⁷ Zsilinszky Mihály: Csongrádvármegye története. 2. köt. Bp., 1897. Csongrádvármegye közönsége. p. 84., 1. láb.

⁵³⁸ Uo. p. 85.

⁵³⁹ Uo.

⁵⁴⁰ Vö.: Reizner János: Szeged története c. kötetével!

⁵⁴¹ Zsilinszky id. műve

⁵⁴² Uo. p. 84.

Csanád vármegye

Csanád vármegye hasonlóan szomorú helyzete kitűnik az országgyűlésre induló követnek adott utasításból. „Adja elő a követ az országgyűlésen mindazon szenvedéseket – ismerteti az utasítást Szentkláray Jenő – mindazon szenvedéseket az egy mezővárosból és három faluból álló kis megyének az utóbbi török háború alkalmával el kellett viselnie, midőn arra kényszerítették, hogy a német katonaságnak egész Belgrád alá élelmet és takarmányt szolgáltatasson. Növelte a bajt a pestis, mely másfél évig dühöngött Csanádban, s nemcsak a lakosság felét ragadta el, de az elhunytak terheit is az élőkre hagyta. Következett az 1739. évi szigorú tél, mely az élelmet megdrágította, a jószágot elhullajtá s mondhatatlan nagy inséget hozott a megyére. (Az 1738–39-diki pestis idején meghalt egyedül csak Makón 179 férfi s 133 nő.⁵⁴³ Ezek közt volt házas férfi 40, férjezett nő 51. Fiúárva maradt 149, leányárva 99. A halálozások száma Csanád megye egész területén 1175. Ugyanakkor olyan borzasztó volt a tél, hogy Csanád megyében elhullott 211 ökör, 652 ló, 700 tehén, 575 borjú, 2757 birka, 86 bárány. A csanádi magyarság nem csak az adót nem fizethette, de megegyő kenyérben is nagyon szűkölködött. Mindamelllett III. Károly király követelte a megyétől, hogy napszámosokat állítson Belgrád vára lerombolásához, A napszámosoknak fizetett a kincstár 9 krajcárt, s adott a katonai élelmezési házból egy-egy adag kenyeret).”⁵⁴⁴

Békés vármegye

Semmivel nem volt jobb a helyzet Békés megyében sem.⁵⁴⁵ Gyulán 1738 júniustól decemberig a járvány 1308 embert vitt el, Békésen 1739 szeptembertől 1940 januárig 1185-öt, ami a lakosság fele volt, de Csabán, ahol 1738 júniustól szeptemberig tartott, csak 169-et. Az egész megyében 6601-en haltak meg pestisben. „A megtizedelt lakosság szaporítására Harruckern Ferenc főispán újabb telepítési műveletbe kezdett; ez volt a második gyulai német telepítés, főleg Ausztriából, Bajorországból és a Rajna mellől.”⁵⁴⁶

Mezőtúron a pestis hírére a „főrendek” a mezőre szálltak ki, fegyverekkel őriztették

⁵⁴³ Lásd: Reizner János: Makó város története. Szeged, 1892. Szeged, 1892, Bába S. ny. IV, 145, [2] p.

⁵⁴⁴ Szentkláray Jenő: Közállapotok Csanád vármegyében a török uralom után. = Századok 26 (1892) No. 107–130.

⁵⁴⁵ Lásd: Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. 1–2. köt. Pest, 1870. Lauffer. 327 p.; IV, 309 p. és Karácsonyi János: Békés vármegye története. 1–3. köt. Gyula, 1896. Dobay János ny. 522, 2 p., 38 t.; 352 p., 50 t.; 264 p., 1 t.; Scherer Ferenc: Gyula város története. 1–2. köt. Gyula, 1938. Stephaneum ny. 478 p., 8 t.; 469 p., 1 t.; A Békésvármegyei régészeti és művelődéstörténeti társulat évkönyve. 1–10. köt. Szerk.: Zsilinszky Mihály. B.-Gyula, 1875–1885.

⁵⁴⁶ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. 4. köt. p. 114.

magukat, és ha „pestisgyanús” ember közeledett táborukhoz, irgalmatlanul agyonlövették.⁵⁴⁷

Erősen pusztított a Nagykunságban, elsősorban Karcagon és Kunmadarason a pestis. Karcagra a török háborúból visszatérő hidászok hurcolták be, „mint az Terbócs Istvánnak, a nagykunkerület akkori kapitányának a debreceni egészségügyi bizottmányhoz intézett leveléből világosan kitűnik”.⁵⁴⁸

Heves vármegye

Heves megyében újra sok áldozatot követelt a járvány 1739-ben „a pestis áldozata lett összesen 6384 egyén; ebből munkaképes férfi 1021, ifjú 622, gyermek 12 éves korig 1845, asszony 679, leány 2214. Legnagyobb volt tehát a halandóság a leányok között.”⁵⁴⁹ Ebben az évben a megye költségvetésében több mint 600 Ft. gyógytári és majd másfélezer orvosi kiadás szerepel. „A kiadások között találunk egy tételt, mely így szól: «a szandai vonalon emelt akasztófák készítésére 3 Ft. 67 kr.»”⁵⁵⁰ Viszonylag kicsi volt a pestishalálozás Egerben, ahol már korán igen gondos óvintézkedéseket léptettek életbe. A járvány 1739 májusában lépett fel, kisebb-nagyobb hullámzásokkal eltartott 1743-ig, de mindössze kb. 400 áldozatot követelt. tekintve, hogy az akkori Eger népessége kb. 8000-re tehető, ez nem több 5%-nál.⁵⁵¹

Borsod vármegye

Még kisebb kárt tett a járvány Borsodban,⁵⁵² viszont elég erősen dühöngött Hegyalján, aholis Bényén 524-en, Zsadányban 157-en, Liszkán 520-an, Sárában 54-en, Olasziban 201-en, az egész Hegyalján 6325-en haltak meg.⁵⁵³ Belgrád vidékéről, a háborúból visszatért s itt telelő katonák voltak a széthintői itt is.

⁵⁴⁷ Uo. p. 105.

⁵⁴⁸ Kátai Gábor: A fekete halál (pestis) Karcagon 1739-ben. = Gyógyászat 13 (1873) No. 39. pp. 619–622.

⁵⁴⁹ Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. 4. köt. Egervára visszavételétől, 1687-től 1867-ig. Eger, 1893. Érseki Lyceumi Ny. p. 215.

⁵⁵⁰ Uo.

⁵⁵¹ Breznay Imre: Eger a XVIII. században. 2. köt. Eger, 1934. Egri nyomda. p. 51.

⁵⁵² Borovszky Samu: Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig. Első kötet. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig. Bp., 1909. Hornyánszky. p. 361.

⁵⁵³ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. 4. köt. p. 115.

Bereg vármegye

1739-ben jelentkezett a ragály Beregben. 1741-ben megszűnni látszott, de 1742-ben már újból még nagyobb dühvel támadott, „oly iszonyúan pusztítván, hogy Munkácson július 27-től nov. 9.-ig csupán 694 lélek maradt életben. Az itteni grófi majorban és udvarban egy vén hajdú kivételével az egész cselédség kihalt s e miatt állítólag bujában a hajdú is megőrült.” Beregszászon 300-nál többen estek a járvány áldozatául.⁵⁵⁴

Felvidék

Léva környékén 1739 vége felé jelentkezett a pestis, 1740 közepén elterjedt Körmöcbánya vidékén is „s a vármegye lakosságát a szó szoros értelmében megtizedelte.”⁵⁵⁵

Buda, Pest, Vác, Székesfehérvár

Budán 1738–39-ben pusztít a járvány, s állítólag 6000 áldozata lett volna. Pesten 1741–44-ig volt pestis, 253-an haltak meg.⁵⁵⁶ Vác 4200 lakosa közül 385 halt meg ekkor pestisben.⁵⁵⁷ Székesfehérvár pestis halottainak a száma alig lehetett több 100-nál.⁵⁵⁸

Hajdúság

Legszörnyűbben talán a Hajdúságban, elsősorban Debrecenben pusztított ez a járvány.⁵⁵⁹ A debreceni járvány történetét és statisztikus feldolgozását mintaszerűen elvégezte Kiss Ernő debreceni levéltáros.⁵⁶⁰

„Az Alföldön legádázabbul éppen a Hajdúságban dühöngött. Az egykoru forrásokból tudjuk, hogy a messze környéken nem volt olyan község, amelyet érintetlenül hagyott volna. A leghevesebb itten is Debreczenben volt, hol a halottak száma a nyolcz és fél ezren is túl volt.

⁵⁵⁴ Lehoczky Tivadar: Beregvármegye monográphiája. 2. köt. Ungvár, 1881. Polacsek. p. 65.

⁵⁵⁵ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. 4. köt. p. 119.

⁵⁵⁶ Peisner Ignác: Budapest a XVIII. században. Bp., 1900. Singer és Wolfner. pp. 87–88.

⁵⁵⁷ Breznay id. műve 2. köt. p. 52.

⁵⁵⁸ Lauschmann Gyula: Adatok a Magyarországi járványok történetéhez, tekintettel Székesfehérvár városára. Székesfehérvár, 1898. Csitári K. és Társa könyvny. p. 42.

⁵⁵⁹ Lásd – sok más mellett – Szűcs István: Szabad Királyi Debreczen város történelme. A legrégebbi kortól a mai időkig. 1–3. köt. Debrecen, 1871–1872. Városi ny.

⁵⁶⁰ Kiss Ernő: Pestis járványok pusztításai Debreczenben (1585–1754). = Népegészségügy 12 (1931) No. 1. pp. 26–33., No. 2. pp. 103–110., No. 3. pp. 143–146., No. 4. pp. 190–192., No. 5. pp. 224–226., No. 6. pp. 269–271., No. 7. pp. 313–314., No. 8. pp. 364–367., No. 9. pp. 400–404., No. 10. pp. 450–455.

1738 tavaszán kötelezték Debrecent, hogy 50 élelmet szállító szekeret menessen a déli táborba. A szekerek szeptember 20-án érkeztek vissza Elepre. Itt megállítják őket, szigorú veszteglésre fogják. „Ezalatt a helytartótanács intézkedései egymást érik. Időnként közli a ragály terjedését is. Az országot egészségügyi kerületekre osztja s a Tisztántúli kerület egészségügyi főbiztosává gróf Károlyi Sándor nevezi ki. A hírek terjedésével fokozódik a tanács óvatossága is. Október 9-én már úgy intézkedik, hogy csak két kapu, a Várad és Péterfia utcái legyen nyitva. Ugyancsak e hó végén már Sarkad, Kötegyán, Szalonta, Nagybajom is meg vannak fertőzve s ez még nagyobb vigyázatra int. November 3-án érkezik meg erről a helytartótanács értesítése s még aznap a tanács a nagyobb vigyázat kedvéért a maga kebeléből is kiküld egy-egy embert a kapuk vizsgálatára.”⁵⁶¹

A város vezetősége, élén Domokos Márton főbíróval, mindent megtesz a veszély csökkentésére. Elrendelik kórház felállítását. (Anyagiak hiányában nem valósult meg). December 17-én egészségügyi bizottságot alakítanak, Buzinkai György városi physikus vezetésével. Január 21-én újabb rendeletet kap a város, hogy 60 szekér induljon azonnal zabbal a táborba. A tanács lealkudott 25-öt, de már pár nap múlva újabb 84 szekérré van szükség. A szekerek el is indultak mind Aradra.

Közben a környező városok már mind fertőzöttek. Elsősorban Szoboszló, de utóbbi makacsul tagadja. „Már pozitív bizonyíték van a város kezében Szoboszló infekciójáról s azok még mindig tagadják a bajt. Az ilyen dolgok miatt nem lehetett gátat vetni a pestisnek.”⁵⁶² Csak március 19-én vallja be Berlinger tábornok, aki ott szállásozott csapatával, hogy kitört a pestis. Azonnal lezárják Szoboszlót. ápr. 27-én újra ülésezik az E.ü. bizottság. Kinevezik pestilentiális orvossá Benczig Mátyást. „Érdekes ténykedése a bizottságnak, hogy a környező falvakat milyen óvatosan figyeli. Derecskéről (inficiált hely) egy leányt férjhez vittek Földesre (itt még nem volt pestis). Figyelmezteti a bizottság Földes község bíróját, hogy tartasson velök contumatiát, mert különben a földesieket kizárja Debreczen.”⁵⁶³ Hasonlítsuk össze ezt a felvilágosult viselkedést Pápai Páriz Ferenc, a kor egyik kiváló orvostudorának fentebb előadott dolgaival, s akkor a XVIII. századi Debrecen eljárását méltányolni fogjuk. Még tovább nő a város szemünkben sokoldalú és önzetlen segítőkészsége miatt, amivel a környező bajjal sújtott községek dolgaiban eljár. A város vezetőségének kitűnőségét tanúsítja a járvány alatti viselkedése is.

Május 16-án 6 gyanus halott. „A város gyanuba esvén, a tanács intézkedik, hogy az emberek útlevelébe be kell írni, hogy a város suspicióban vagyon ugyan, de még biztos jele

⁵⁶¹ Uo. p. 105.

⁵⁶² Uo. p. 108.

⁵⁶³ Uo. p. 191.

nincs a ragálynak, s ha régi passust vizsgálnak, ki kell belőle húzni a loco sano et salubri kifejezést. Május 19-én felesketik a pestilentiális borbélyokat. Május 20-án újra be kell zárni egy házat és pedig egy esküdt emberét, Kőrösi Jánosét. Most már bizonyossá lett a gyanú. A várost pestisesnek jelentik ki. Pestilentiális orvossá felesketik Bentzig Mátyást s kiadják a nótáriusoknak a rendeletet, hogy e naptól kezdve ne adjanak ki senkinek útlevelet. Kirendelik a gazdacommissariusokat, utcánként kettőt.”⁵⁶⁴ Aztán jelentik a dolgot mindenfelé, elsősorban gróf Károlyi Sándornak.”⁵⁶⁵ Megkezdődött Debrecen hosszú hónapokig tartó szenvedése.

A város vezetőségének harcolni kell az értelmetlen és rosszindulatú felsőbb hatóságok és saját tudatlan polgárai ellen egyaránt. „Szinte csodálatos a városi magisztrátusnak az a türelme, amellyel azokat a különféle rendelkezéseket fogadja, amelyek míg egyrészt a nevetségességig naivak, másrészt a legégetőbb, legszükségesebb kérdésekben még csak véleményt sem nyilvánítanak”.⁵⁶⁶

A tudatlan és nyakas polgárok pedig egyre jobban elégedetlenkednek a magistrátus szükséges korlátozásai miatt. Különösen a szabad temetés eltiltását nehézményezték. Augusztus vége felé a napi halálozások száma negyven körül van. „Már napokkal előbb érezhető a forrongás szele és az elégedetlenek száma folyton nő. Augusztus 30-án aztán egy dorongokkal, fejszékkal felfegyverzett tömeg gyűlt össze a péterfiai kapunál s mikor a gazdacommissariusok a temetőbe szekéren öt halottat ki akartak vinni, hogy eltemessék, a tömeg rájuk rohant, Kerek Mihály gazdacommissariusot a földre teperték s erőszakkal kitódultak a kapun. A halottakat a szekérről leszedték, a temető emberektől elvették s maguk temették el. Azután visszatértek a városba, több pestises halottat karon vittek ki a temetőbe. Ezután lármázva végigjárták az utcákat, a pestises és gyanús házak kapuiról a czédulákat letépték s aztán a Dobozi-házhoz mentek, ahol a pestilentiális functionariusok, doctor, borbélyok, stb. voltak és azokat fenyegették.”⁵⁶⁷

A tanács nem ijedt meg, Domokos Márton főbíró fegyveres erőt szervez, s leveri a lázadást. A lázadás napjai alatt azonban a lakosok szabadon jártak a pestises házakban, a halálozás szeptember-október hónapban hirtelen felszökik. A város mondhatatlanul nehéz helyzetbe került. „Tegyünk egy kis számítást – írja Kiss Ernő. Az utolsó hat hét halottainak száma kb. 1800–2000. Ha a gyógyuló betegek számát csak 800–1000-re tesszük s így számítunk, hogy átlag minden házban három beteg volt, akkor is olyan eredményt kapunk, hogy állandóan kb. 900–1000 ház volt bezárva. Ha pedig a lakosság számát az összes

⁵⁶⁴ Uo. p. 226.

⁵⁶⁵ Uo. p. 269.

⁵⁶⁶ Uo. p. 364.

⁵⁶⁷ Uo. p. 402.

segédeszközök segítségével hozzávetőlegesen 20–22 ezerre tesszük, akik kb. 3000–3500 házban élnek, azt látjuk, hogy a házak kb. harmada le van zárva. Önként adódik a következő feltevés. A hátramaradó 2/3 részből kell kitelni a dolgozó tömegnek, a vezetőségnek és a strázsáknak. Dolgozni muszáj volt, a vezetőség strázsálni nem mehetett így egész bizonyos, hogy a strázsálás hanyagoltatott el, ami újra súlyos következményekkel járt. A hó végére már a napi halottak átlag száma 120. A rendelkezés már csak rendelet marad, s nincs, aki végrehajtsa.”⁵⁶⁸

A felsőség a maga részéről egyszerűen elintézte a kérdést. Károlyi katonasággal zárátja körül a várost és figyelmezteti, hogy lakosait ne engedje ki a határon túl, mert Bihar megyében „hat vasas német patrulliroz”, akiknek olyan rendelkezésük van, hogy ha debreceni embert találnak egészséges helyen, lelőhetik. Azon azonban nem gondolkozott a felsőség, hogy Debrecen súlyos nyomorán enyhítsen. Ide nem irányítottak, mint Temesvárra, Bécsből élelmiszer-szállítmányt. Sőt, az első kedvezőbb hírekre „a bécsi kormány nekiront a városnak s a Heister ezred részére 1500 forintot kér.”⁵⁶⁹

A járvány összesen 8645 életet követelt Debrecenben. Ezeknek havonkénti és naponkénti megoszlását a Tanács példátlan gonddal jegyezte, s Kiss Ernő tanulmányában közli a naponkénti megoszlást május 16-ától – amikor az első hat gyanús eset volt – a következő év január végéig, amikor már csak szórványosan fordulnak elő egyes esetek. Ez a táblázat és grafikon járványstatistikánk legértékesebb dokumentumai közé tartozik.⁵⁷⁰

Kolozsvár

Ehhez fogható alapos tanulmányt csak a kolozsvári pestisről írtak. Alexandru Lenghel *'Istoricul ciumei în Cluj la 1738/39'* című⁵⁷¹ műve hetenkinti elhalálozási táblázatot és grafikont közöl – szintén levéltári adatok ill. kiadatlan források alapján – a kolozsvári járványról, és részletes leírását adja a járvány lefolyásának. Erdélybe a török háborúból visszavonuló német csapatok hurcolták be a ragályt, 1738 tavaszán. Először Nagyszeben fertőződött,⁵⁷² innen több mint ezer lakos menekült el, s ilyen módon szerte hurcolták a pestist. Kolozsvárban 1738 őszén jelentkezett a kór, és 1739 márciusáig 860-an haltak meg

⁵⁶⁸ Uo. p. 404.

⁵⁶⁹ Uo. p. 450.

⁵⁷⁰ Uo. pp. 452–453.

⁵⁷¹ Lenghel, Alexandru: *Istoricul ciumei în Cluj la 1738/39*. Cluj-Kolozsvár, 1930. Corvin. 160, [1] p. Lásd még: Jakab Elek: *Kolozsvár története*. 1–3. köt. Bp.–Kolozsvár, 1870–1888. Kolozsvár város közönsége.

⁵⁷² Lásd: Sigerus, Emil: *Chronik der Stadt Hermannstadt*. 2. kiad. Hermannstadt, 1930. Honterus ny. 117 p., 3 lev., 9 t.

benne. Ez, minthogy Lenghel – Jakab Elek nyomán – Kolozsvár akkori lakosságát kb. 7500-ra becsüli (1700 ház-családonként 5 személy) valóságos megtizedelést jelent. A debreceni veszteségekhez képest nem túl nagy, ott, mint láttuk, a város 45%-a pusztult el körülbelül ugyanennyi idő alatt. Kolozsvárnak azonban, éppen úgy mint Temesvárnak, nem kellett küzdenie a felsőbb hatóságok értetlenségével és rosszindulatával. A kolozsvári járvány különleges érdekessége, hogy meg lehet adni a halottak koronkénti megoszlását. 630 halott értékelhető ezek szerint a kategóriák szerint, 106 férfi, 224 fiú, 70 nő és 230 leány van közöttük. Tehát kiskorú halott van több: 72%.⁵⁷³

Lenghel áttekintő adatokat nyújt a járvány statisztikájáról egész Erdélyben. Összesen 501 erdélyi községben volt járvány 1738–39-ben és 48254 áldozatot követelt.⁵⁷⁴

A járvány még 1742-ben is visszatért és többfelé pusztított. Báró Apor Péter írja a terjedéséről 1742. okt. 31-én: „Már az pestisben hatezer embernél több halt meg, csak Zilahon és Désen ezeröttszáznál több holt meg.”⁵⁷⁵ Kolozsvár éppen most pestisesedett meg”.⁵⁷⁶ Különösen nagy volt a pusztítása a szegény községekben. Szegénység, éhség, háború, katonai beszállások, zsúfoltság, tisztaság és óvintézkedések elhanyagolása segítette elő mindig a pestis terjedését. Tanulságos Dés város 1742. szept. 24.-én kelt jegyzőkönyve ebből a szempontból: „»Minthogy úgy tapasztaljuk – idézi a jegyzőkönyvet Lukinich Imre Désről írott monográfiájában –, hogy feles keresztény atyánkfiai tanálatnak, a kik az Istennek mostan fennforgó ítélete által elnyomattatván, némelyek közzülök a kert alatt, némelyek pedig valami becsületes atyánkfíának udvarára bevánszorogván, ott meghalnak és semmiük nincsen azért, hogy az olyanok teljességgel a föld színén ne hagyattassanak, hanem annak rendi szerint eltemettessenek«, felhatalmazzák a hadnagyot, hogy az ilyeneket közkölségen eltemettetheti.”⁵⁷⁷

⁵⁷³ Lenghel id. műve pp. 52–55.

⁵⁷⁴ Uo. p. 16.

⁵⁷⁵ Az 1742–43. évi pestis a következő Szilágy megyei falvakban pusztított: Szécs, Göröcsön, Érkávás, Érhatvan, Érkörös, Szarvad, Újnómet, Érszodoró, Pér, Ákos, Szopor, Szakácsi, Tasnád, Csög, Érmindszent, Girolt, Érszentkirály, Érkisfalu, Hadad, Nádasd, Bogdánd, Korond, Erked, Kusaj, Varsolc, Bagos, Borzas, Somáj, Mocsolya, Vicsa és Derzsida, tehát egy-kettő kivételével mind magyar falvakban, és pedig olyanokban, ahol az előző háborús korszak amúgy is meggyöngítette és számbeli kisebbségbe taszította a magyarságot. – A pestis leírását lásd: Jancsó Béla: Date nouă despre epidemia de ciumă din 1742-43 în Ardeal. Teză pentru doctorat în medicină și chirurgie. Cluj, 1933. Tip. Grafic Record. 64 p. – Az 1711. évi pestis áldozatairól néhány adatot közöl: Szabó T. Attila: A románok újabb kori erdélyi betelepülése. = Hítel 7 (1942) No. 3. p. 137. – Id. helye: Makkai László: Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. In: Záhony Éva (szerk.): Hítel. Kolozsvár 1935–1944. 2. kötet. Tanulmányok, repertórium. Bp., 1991. Bethlen. p. 249. 53. láb.

⁵⁷⁶ Báró Apor Péter verses művei és levelei. 1676–1752. Szerk.: Szádeczky Lajos. 1–2. köt. Bp., 1903. Akadémia. (Magyar történelmi emlékek – Monumenta Hungariae historica. Második osztály: Írók. 36–37. köt.) – az id. hely: 2. köt. p. 39.

⁵⁷⁷ Lukinich Imre: Dés város közléte a XVIII. század elején. Dés, 1908. Demeter és Kiss kvny. p. 71.

Brassó és környéke

Még egyszer fellép, 1755-ben, Erdélyben, Brassóban és környékén a pestis. 1755. okt. elejétől 1757 jan. végéig tartott. Összesen 6677-en betegedtek meg, 4303-an haltak meg a járványban. Oláhországi kereskedők hurcolták be.

Erről a járványról már tökéletes számszerű adataink vannak. A kór leküzdésére odaküldött Adam Chenot 1766-os művében statisztikus összeállítást közöl a falunkinti ill. Brassóban a kerületeikénti halálozásról.⁵⁷⁸ Érdekes, hogy Brassóban a németek által lakott kerületekben mindössze 62 megbetegedés történt, míg a suburbis Valachorum-ban 2532. Hasonlóképpen a vidék falui közül magyarok által lakott Hétfalu vidéke betegedett meg legerősebben.

Eduard Gusbeth – Chenot doktor kitűnő leírását mellőzve, egy obskurus szász krónikás adatai alapján – nemzetiségek szerint tünteti fel a járvány megoszlását (szász 285, román és cigány 2441, magyar 1095).⁵⁷⁹ Chenot, aki a németalföldi osztrák örökös tartományokból került Erdélybe, eleget panaszkodik Tractatus-ában a brassói szász hatóságok nemtörődömiségére és intrikáira, Gusbeth azonban ezeket a panaszokat is honfitársai előnyére fordítja, és a statisztikus adatok ügyes felhasználásával a szászok városképző és szervező képessége mellett érvekké változtatja át.

Az 1755-ös Brassó-vidéki pestis többek között azért fontos, mert először kapunk itt pontos adatokat a betegségből meggyógyultak arányára.⁵⁸⁰ Chenot doktor statisztikáival elérkeztünk a modern orvosi statisztika világához, ahol a sejtések és találgatások helyét megbízható számok foglalják el. Ezeknek a számoknak az interpretálása azonban – mint éppen ez a brassói járvány tanúsítja – épp olyan súlyos buktatókat rejt, mint az elégtelen adatok alapján történő találgatások.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Chenot, Adam: Tractatus de peste, sive de origine, progressu, fatis, fine pestis in Daciæ Transylvaniae quibusquam locis ab initio oct. 1755. ad finem Januarii 1757. Vindobonæ, 1766. Trattner. p. 26..

⁵⁷⁹ Gusbeth id. mű p. 32.

⁵⁸⁰ Chenot id. műve p. 26.

⁵⁸¹ Lásd még: Dávid Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 69–70. (1973) pp. 88–90.

A XVIII. SZÁZADI PESTISJÁRVÁNYOK FELTÉTELEZETT OKAIRÓL, A VÉDEKEZÉSRŐL ÉS A PESTISIRODALOMRÓL⁵⁸²

A járvány okairól

A korábban már közölt hosszú Cserei-idézet szépen mutatja, mint vélekedtek akkoriban Magyar- és Erdélyországban a művelt laikusok a pestisről. A betegség szerintük két szinten magyarázandó. Az egyik szint teológiai volt: a baj Isten büntetése bűneinkért, s így imádsággal, böjttel, bűnbánattal kellett küzdeni ellene. A másik szint az ember által megérthető, e világi dolgok rendje volt, ami szerint a pestis ragályos nyavalya. A XVIII. század elején már nemcsak a laikusok, az orvosok sem nagyon kétlették, hogy a pestis fertőző betegség. Erősen vitatták azonban, vajon közvetlen érintkezés vagy a levegő útján terjed-e a kór. Cserei Mihály véleménye ebben a tekintetben is határozott: „A már egészben, sok keserves experimentiából megbizonyosodott – írja –, hogy ez a három esztendőől fogva grassaló s pusztító pestis nem az aernek corruptiója miatt esett, hanem per communicationem.”⁵⁸³

Ez a három téma: az Isten büntetése, az „aernek corruptiója” és a közvetlen érintkezés, a contagio variálódik s tér vissza sokszor szó szerint egyező kifejezésekkel a ragály kórokatanában, akár orvos a szerző, akár pap. Erdély főorvosa, Köleséri Sámuel azzal kezdi pestisről szóló *Tanátsadás*-át, hogy „A’ Pestis, Isten megharagutt kezének ostora; mellynek okait nem annyiban a’ természetben, mint innen-magunkban, kell keresni”;⁵⁸⁴ az erdélyi református egyház püspöke, Soós Ferenc viszont hosszan és tudálékosan sorolja a pestis természetes okait, s református teológus szaktekintélyek: Béza Tódor, Voetius Gisbertus és Kálvin János citálásával cáfolja – jellegzetes kálvinista skolasztikával – a contagiotan

⁵⁸² Forrás: Vekardi László: Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel. Sajtó alá rend.: Gazda István. Lektorálta: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Orvostörténelmi Társaság – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 49–57. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 81.)

⁵⁸³ Vö.: Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály historiája. 1661–1711. A szerző eredeti kéziratából szerkeszté Kazinczy Gábor. 2. kiad. Pest, 1852. Emich. 480 has. (Uj nemzeti Könyvtár 1.)

⁵⁸⁴ Köleséri, Samuel: Monita anti-loimica, occassione pestis an: 1719. Claudiopoli recrudescantis, & passim per principatum Transilvaniae grassantis, ex amore boni publici, communicata. Claudiopoli, 1719. Excurdit Samuel Pap Telegdi. 6 lev.

ellenfeleit.⁵⁸⁵

Az sem lényeges különbség, hogy katolikus-e a szerző vagy protestáns, bár az utóbbiak szívesen magyarázták bibliai hasonlatokkal a kór természetét. „Mondatik ez – olvashatjuk egy 1662-ből származó prédikációban⁵⁸⁶ – *Madarász toerinek*. Lassad Solt. k. 91, v. 3. Oka; Mert, valamint a' Madár véletlen meg-akad 's hirtelen meg-fojtatik a' toertuel; úgy az ember a' pestis által. Ma a' kiket jo egészségben látz, a' pestis toere által holnap koporsóban Zárva, temetoere kíséred.”⁵⁸⁷ Ez a hasonlat majdnem szóról szóra megtalálható egyebütt is, pl. 1720-ban Soós Ferencnél,⁵⁸⁸ de ugyanígy megtalálható 1613-ban Wilhelm Zeilfelder '*Schrecklicher Tyrannischer Land Reuter...*'-ében.

A katolikusoknál a bibliai hasonlatok helyett a szentek legendái szerepelnek ugyanilyen *topus*-szerű állandósággal. Így pl. a nagyszombati jezsuiták által 1710-ben kiadott '*Doeg-Halál ellen való Hasznos és foganatos Orvosság*'-ből⁵⁸⁹ megtudjuk, „hogymidőn Lusitániában, Conimbria Várasában el-hatalmazott volna a' dög-halál, a' Szent Klára Szerzetében való Apáczáknak megjelentetett; hogy ezen Antifónát minden nap- el-mondgyák, és a' dög-haláltól megszabadulnak. A' mint hogy elmondván, meg-is szabadultak. Paedagog: Christian: Tomo 2. parte 2da. Cap. 3. Sect I – §. 3

Antiphona

I.

Az Egeknek szép csillaga

Ki az Urat szoptatta,

A' halálnak meg-fójtotta

Mérgét, kit Adám hozza.

2. Azon csillag dög halálnak

⁵⁸⁵ Soós Ferenc: A dög-halál Isten harcza az emberekkel: Mellyben meg-mutatódik, mint győzedelmeskedik Isten a testen. Miképen forgassa pedig ember magát ebben a hartzban, és minémü hadi lelki készülete légyen, arról oktattatik e rövid együgyü munka által a halandó ember. Mellyet erőtelenségi között készitvén; az erdélyi ... reform. statusoknak ajánl. Kolosváratt, 1720. Nyomt. Telegdi P. Sámuel. 4 lev., 71 p.

⁵⁸⁶ Szepsi András: Doeghalal Ellen Orvosság. Az az: A' Pestises idoeokban, s' helyekben való s' lakó embereknek ki-adatott Szent Elmelkedes; Melyben mind a' Pestisnek nehézsége ki-fejeztetik, s' mind a' minémue karban helyheztetett emberek találatnak, azok orvosoltatnak meg. Prædikáltatott Sz. A. S. P. E. E. P. A. Saros-Patakon, Nyomtattatott Rosnyai Janos által. Anno 1662. 68 p. (Újabban a Magyar Elektronikus Könyvtárban is olvasható – *a szerk. megj.*)

⁵⁸⁷ Uo. p. 5.

⁵⁸⁸ Vö.: Soós Ferenc id. munkájával!

⁵⁸⁹ Doeg-Halál ellen való Hasznos és foganatos Orvosság. Az az: A' Tellyes Sz. Háromság egy Oeroek Istenhez, Az Istennek dicsoességes Sz. Annyához, A' Boldogsagos Szuez Mariahoz, Xaverius Sz. Ferenczhez, Szent Rochushoz, Szent Sebestyenhez, es Szent Rozaliahoz való Aitatosság. A' Szent Háromságról. Es A' Kristus Jesusnak oet mélységes sebeiroel való Koronával, vagy Olvasóval egyuett. Melly A' Nemes Szabad Királyi Nagy-Szo-bat Várassa, Nemes Tanács Urainak koeltségével A Jesus Társasága Académiájának Typográphiájától M.DCC.X-ben. Ki bocsáttatott; Nagy-Szombatban. 73 p.

Enyhíttse-meg a' mérgit,
Kik most minket ostromolnak,
Fordítsa el erejét.
3. Tengereknek szép csillaga
Könyörülj te népeden;
Mi szívünknek vigassága,
Légy kegyes seregeden
4. Esedezzel mi érettünk...
.....”

Ez is topos, közhely, amely megtalálható a tudományos könyvekben is, például az 1708–13-as pestis méltán dicsért nagy monográfiájában, Anton Loigk *'Loimographia'*-jában: „Stella coeli extirpavit, quae lactavit Dominum, mortis pestem, quam plantavit primus parens hominum. Ipsa stella nunc dignetur sidera cornpescere, quorum bella plebem caedunt dirae mortis ulcere, O pijssima stella maris, a peste succurre nobis. Audi nos Domina...”⁵⁹⁰ Lefordítani felesleges, hiszen a fenti vers a latin szöveg hűséges fordítása, s a császár tudós orvosa ugyanazt a használati utasítást csatolta hozzá, mint a nagyszombati jezsuiták. A kor pestisirodalmában elválaszthatatlanul összefonódik a vallás és a tudomány; a teológia a medicina nélkülözhetetlen „segédtudománya” volt.

⁵⁹⁰ Vö.: Werloschnig–Loigk: *Loimographia* c. munkával!

Tudományos és babonás magyarázatok

Megfigyelhető továbbá az új tudományos áramlatok s az újraéledt régi babonák hatása is: experimentalizmus, iatrokémia, asztrológia és alkímia mind megtalálták a maguk képviselőjét a pestisirodalomban. A különféle hatásokat itt még annyira sem lehet elválasztani, mint a kor egyéb tudományos és féltudományos irodalmában.⁵⁹¹ Csanaki Máté például, Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsanna udvari orvosa, egyaránt híve volt az új, „Természet Könyvére” hivatkozó experimentalizmusnak és az asztrológiának: „Egi igen tudos remete felől írják – olvashatjuk *'Az Dög-Halarol valo Roevíd Elmékedés'*-ben⁵⁹² –, hogy midőn sohol csak egi könyv sem talaltatnék házaban, és álmétkodvan tudakoznák tüle, hol tanulta volna, és miczoda könyvekből aszt az méliseges tudomanit: aszt felelte, hogy ő neki egi könyve volna, meliben csak három levél vagion, tudni illik az Eg, Fold és Tenger.” Ugyanakkor azonban azt tanítja, hogy „A pestis Istennek közönseges ostora, melliel az bűnért egész várost, tartománit avagi nemzetseget, Angiali avagi czillagi által, büntet, hofi meg esmerjék vétkeket az emberek es poenitentiat tartczanak.”⁵⁹³

Experimentalizmus és asztrológia összekapcsolása nem elmaradottság vagy éppen tudatlanság jele; még évszázad múlva is megtalálható például a gráci egyetem egyik professzoránál, aki Athanasius Kircher, a tudós jezsuita polihisztor pestiskönyvét⁵⁹⁴ diszkutálva megállapította, hogy a csillagok hatására keletkeznek azok a parányi „férgeskek” a rothadó anyagból, amelyeket Kircher a „smicroscopiumával” látott, s a pestis okozójaként írt le. Kircher természetesen nem a pestisbacilust fedezte fel, az ő „animalcula”-i mindenütt keletkezettek, ahol a rothadás alapfeltétele, a meleg és a nedvesség megtalálható.

Ezt az elméletet – a smicroscopiumos kísérletek kivételével – nem Kircher találta ki, a pestis „rothadáselmélete” régi volt, s például a XVI. századi nürnbergi pestisrendeletek is erélyesen figyelmeztetik a polgárokat a rothadó anyagok és a szemét eltakarítására. Raymundus Minderer, augsburgi városi orvos 1619-ben megjelent pestiskönyvében⁵⁹⁵ humanista tudóshoz illő erudícióval elemzi a rothadásos-fertőzéses elméletet, finoman

⁵⁹¹ Lásd még: Bálint Sándor: Adalékok a hajdani pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához. In: Népi gyógyítás Magyarországon. Bp., 1975. SOMKL. pp. 231–232, 241–242. (Communicationes de Historia Artis Medicinae. – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 7–8.)

⁵⁹² Az dög-halalrol valo rövid elmékedés, melyben az dög halálnak mivolta... az Szent Írásból, természetnek foliásából és historiákból világosan meg magiaráztatnak Czanaki Mathe által. Nyomtatta Abruzyi Gyoergy 1634. [Kolozsvár] 136 p.

⁵⁹³ Uo.

⁵⁹⁴ Athanasius Kircher: *Scrutinium physico-medicum Contagiosae Luis, quae Pestis dicitur*. Romae, 1658.

⁵⁹⁵ Minderer, Raimund: *Threnodia medica seu planctus medicinae lugentis*. Augsburg, 1619. Andreas Aperger. 597 p.

megkülönböztette a corruptiót és a rothadást, s ezzel kapcsolatban szellemes érvekkel védte a contagio-tant. Végül leírta a különféle „jeleket”: a „légköri” jelenségeket (meteora), amelyekből különösen az üstökösök veszedelmesek („megrontják a levegőt”), s az egyéb „jeleket”, mint amilyenek a sáskák, békák, áradások, abortusok, a himlő és a kanyaró. Az ismertetést az „egészséges év leírása” fejezte be, s kapcsolta a pestis „humanista-kórtanát” a kor hatalmas kalendárium-irodalmához.

Az utóbbi kapcsolatot emelte tudományos szintre s erősítette a XVII. és XVIII. század fordulóján Thomas Sydenham hatalmas tekintélye. A Sydenham-majmolók évek szerinti betegségnaplóiban azután lassan elveszett a fertőzés gondolata, s a bakteriológia hajnala előtt, a XIX. század első felében újból sok orvos tagadta, hogy a pestis „fertőző betegség”. Akárcsak évszázadokkal azelőtt Csanaki Máté, aki szerint „sem aszt nem tudgiák meg mutatni, mi modon ragadgion el: sem aszt, miczoda által: sem pedig aszt, ha belső részére ragad é először, vagi az külsőre, vagi czak a ruháira: sem végezetre aszt, miczoda tagiára ragad elébb”.⁵⁹⁶ Az Aegyptusiakat dicséri, akik nem futnak el pestis idején, s bátran beszélnek „az dögös emberekkel. Oh áldott pogány hitel! melliet ez keresztién Doctor héaban valonak mer mondani...”.⁵⁹⁷

⁵⁹⁶ Vö.: Csanaki Máté id. műve

⁵⁹⁷ Uo.

A pestistől való futás

Nem ok nélkül vádolták – eleinte legalábbis – a katolikusok a protestánsokat, hogy ők „fatalizmusuk” miatt elmulasztják az egyedüli hatásos védekezést, a „futást”. Így azután a protestánsok is mindig beleszórták fejtegetéseikbe a predesztináció-tan helyes értelmezését, s a pestistől való futás témája hosszadalmas teológiai fejtegetésekre vezetett. Az északi városok lutheránusai – mint a német szerzők egyebükt is – a futást ajánlják, ha a hivatalbéli kötelesség megengedi. „Laut des alten Verss:

Drey stuck sint für d’Infection:

Bald weg, zieh weit, vnd langsam komm”

olvashatjuk az 1622-es lőcsei pestiskönyvecskében.⁵⁹⁸ Weber János *’Amuletum’*-a szerint⁵⁹⁹ „elhetünk mi-is ama’ Demosthenes mondásával, mellyel ő maga elfutását mentegeté: Vir fugiens pestem denuo Patriae serviet. Az ember, melly a’ Pestis előtt el-ment volt, visszajöhet, s-ismét szolgálhat hazájának. ... Miképpen ezoká-ért kellyen futni?”

Annak módját három Adverbiummal és három Verbummal szépen megmagyarázza:

„Haec tria tabificam pellunt adverbia Pestem,

Mox, longe, tarde, cede, recede, redi.

Ez három szó: hamar, messze, későn,

Pestis ellen orvosságod lésszön,

Hamar el-meny, s-meszsze távozd dögtől,

Es későn térj vissza, ha félsz attól.”

Csanaki Máté asztrológiai fatalizmusához hasonló felfogás lutheránus szerzőknél nem található, kálvinistáknál is ritka; hanem azért a kálvinista szerzők a XVII. században még nem nagyon becsülték a „futás” értékét, „Mert ha az aernek meg-veszése által – írta Felvinczi Sándor debreceni lelkipásztor az 1678-as pestis alatti prédikációjában⁶⁰⁰ – el-ragad a pestis,

⁵⁹⁸ [Spilenberger, Samuel]: Tempore infectionis haec ante omnia observanda, quae seqvuntur. Levtschoviae, 1622. Schultz. 4 lev.

⁵⁹⁹ Vö.: AMULETUM, az az: Roevid és szuekséges oktatás a’ Doeg-halálról, szereztetet Weber Janostol Eperjesi Patikáriustól... Bartfan. Kloesz Jakob által. 1645. Eszt. [16] p., [1] t., 144, [3] p.

⁶⁰⁰ Vö.: A Jehova neveben a’ pestisroel valo Rövid Beszelgetes, Mellyben Le-rajzoltatik Nyölcz Prédikációknak alkalmatosságával a’ Pestisnec, avagy doeg-halált szerző nyavalyának egész természete, minden ehez tartozandó

mit tudsz benne meddig terjed-ki az a' dögletesseg? bé-szítad-é már vagy nem? mikor érkezik oda a' szél által, az hová előtte futottál? Látod, futsz, mikor senki sem kerget-is, Levit. 26. v. 17. Mert felebarátainkhoz való szoros kötelességünket fellyebb kell becsülnünk, mint magunk kétes megmaradását".

S ha még el is lehetne futni, hová? „Ha ki megyünc hová mennyünc? – kérdezte 1662-ben egy sárospataki prédikátor. – A' Török jármában vessünk é nyakunkat, ki ma succedált a' régi Babylioniai Királynac, s' ha nem tselekeszszük, ez okon öldököl az Isten ma a' pestissel, Török fegyverével, tüzével, rabságával? Hon Jeremiás Profeta a' ki ezt tuttunkra adgya? Ha Magyarország határán belől sétalunc a pestis elöt, mely egészszen Isten ostora alatt vagyon: az tsak annyit téssen mint mikor a' hal a hálóban kerítetik, s' hol a' közepin, hol egygyic hol más végin kereng, míg a' szárazra ki-vonatic: hol a' hal akar mely részében légyen az hálonac tsak ugyan ki-vonatot utollyára, etc. Így látom a' dolgot.”⁶⁰¹

Tőlünk nyugatra a pestist nagyobb csapásnak tudták háborúnál és éhínségnél; nálunk azt tanította a prédikátor, hogy „Nehezebb a' fegyver a pestisnél, sokféleképpen. I. Gondolkodgyál a' hadaknak s' kiváltképpen az ellenkező hadaknak mely keserves gyümölcsei vadnak. Váratat, Városokat, Falukat hamuvá téssen, mezőket, hegyeket pusztaságban hoz, embereknek minden javait meg-emészti, fegyverrel a' Népet le-vágja, égi Madaraknak, s' egyéb féle vadaknak, oktalan állatoknak szaggatására veti, az holt testeket; az halálnál keservesb rabságba bajtya az embereket, nincs a' ki ezeket ne lássa ... II. Az éhség-is nehezebb. 1. Mert minden javaibul ki-pusztíttya embert. *Gen. 47. v. 18.* 2. Rut ételekre szoríttya, Galamb ganéjra, söt, saját gyermekének-is meg-ételére. 2. *Reg. 6. 25.* 3. Halálnál keservesebb hoszszab ideig tartó nyomoruságot szerez, végre penig ugyan halált hoz.”⁶⁰²

koernyülálló dolgokkal egyetemben, a' mennyire az Istennek szent Koenyve és a' Természet vizsgálók azt minekünk előnkben adgyák. Mellyet a' melléje foglalt boejtre tartozó Koenyoergéssel egygyuett, az Isten igaz itéletinek meg-mutogatására, a bünoesöknek fel-serkentésére, és a' sok gyászos epekedoe lelkeknek vigasztalására toett FELVINCZI SANDOR, A' Debreczeni K. G. edgyik egyuegyue L. P. akkor, Mikor a' IehoVa angyaLa s kezIle-Is DebreCzen Várossában az Iflakat és a' Véneket-Is pVsztlítá. Debreczenben, [1679]. Nyomtattatott Rosnyai Janos által. 156 p.

⁶⁰¹ Szepsi András: Doeghalal Ellen Orvosság. Az az: A' Pestises idoeokban, s' helyekben való s' lakó embereknek ki-adatott Szent Elmelkedes; Melyben mind a' Pestisnek nehézsége ki-fejeztetik, s' mind a' minémue karban helyheztetett emberek találatnak, azok orvosoltatnak meg. Prædikáltatott Sz. A. S. P. E. E. P. A. Saros-Patakon, Nyomtattatott Rosnyai Janos által. Anno 1662. 68 p. (Újabban a Magyar Elektronikus Könyvtárban is olvasható – a szerk. megj.)

⁶⁰² Uo.

A pestisirodalomról

A jól ismert kép: urai által magára hagyott, török–némettől sanyargatott nép és hite miatt üldözött kálvinista prédikátor egymásra találása bontakozik ki a XVII. századi magyar kálvinista pestisírásokból. A pestistől való futás kritikája itt nem írható a tudatlanság vagy a babona rovására: a nyugatinál sokkal nehezebb életre kényszerült közösség önvédelmi igyekezetét tükrözi. Pápai Páriz Ferenc írja *Pax Corporis*-ában, miután ismertette a pestiseselekülönítését és a pestistől való futást:

„De mind ezeket én úgy mondom, ha lehet; mert igen szemünk előtt kell viselnünk a’ keresztényi szeretetet-is: Úgy kell azért magunkat a’ dögtől ónunk, hogy azonban Isten, ’s felebarátunk ellen nevétsünk: melly hogy ne lehessen, ha valaha, bizony ez időben meg-kívántatnék az alamisna, és a jó rend a’ közönséges-társaságba: úgy hogy, ha a’ dög miatt való halált el-kerülik szegény atyánkfiai Isten irgalmából, el-kerülyék (méltó) az éhel való meg-halást a’ mi adakozásunkból. Ha el-rekeszttyük őket, félvén a’ dögtől, gondot viseltesen a’ Magistratus arra rendeltetett személyek által reájok, félvén annál inkább az Istennek haragos ítéletitől. Mert egyébiránt, ha kérdi valaki: Szabad-é a’ Pestistől futni? nem felelhetni egyebet; hanem: Németnek szabad, de nem magyarnak; mert amannak mind ezekbeni szép rend-tartása, és szokott ususa vagyon.”⁶⁰³

A pestisirodalom tükrében érthető meg igazán, miért hiányoztak nálunk a számszerű feljegyzések akkor, amikor nyugaton már régóta heti és napi listákon regisztrálták a pestis áldozatait. Nem a pestis volt „enyhébb” nálunk, mint a „tengerparti országokban”, hanem az élet volt sokkal nehezebb, s ezért látszott kevésbé rettenetesnek a halál. Mikor azután a magyar városokban is elviselhetőbbé vált az élet, itt is megjelent a pestis valóságghú leírása és a veszteségek pontos regisztrálása.

⁶⁰³ Vö.: Pax Corporis az az: Az emberi Testnek belsö Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiroel, s’ azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta. Mellyet mind éloe tudós Tanítóinak szájokból, mind a Régieknek tudós Irásokbol, mind pedig maga sok Betegek koeruel való Tapasztalásiból summáson oeszve-szedett, és sok uegyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett értelmessen, világossan Magyar nyelven ki-adott: PAPAÍ PARÍZ FERENCZ, M. D. Helvetiában azon Facultásban Hites Assessor, az Enyedi Collegiumban edgyik méltatlan Tanító. I. Johan. 3. v. 18. Cselekedettel és valósággal. Kolosvaratt Nyomtatta Némethi Mihály, M.DC.XC. Esztendoeben. 320 p.

Weszprémi István orvosbiográfiájában hosszú jegyzetet csatolt Albrich János brassói orvos, az 1718–19-es barcasági pestis leírójának az életrajzához.⁶⁰⁴ Ebben a hosszú lábjegyzetben idézte azt a jelentést, amelyet a kunok kapitánya küldött az 1739-es nagykunsági pestisről. A jelentés a következőképpen írja le a kór tüneteit és lefolyását:

„Nyilallás, melly némellyen két nap is van, testnek hirtelen való elesése, de leginkább hirtelen való nagy nyilallás, mindgyárt érzették a' mirigyet, némely infectusok pedig nagy fő-fájással s' szédelgással vagynak: fájllalyák hón-allyakat, mellyeket, torkokat, ágyékjokat, horgas-inokat s'at. Sokakat legelsőben hányás ükrendés erőttet főróssággal s' hidegleléssel, azután üti-ki magát a guga ... Sokan pokol-varral adgyák ki magokat, néha a' gugával együtt, néha a nélkül; sokon nátha-szeplő is van, de már azok közzül kevés gyógyul meg, némellyen 30. 40. pokol-var is van, ki fejér, ki fekete; ki nagy, ki igen kitsiny. A' kik pokol-varasok hóltak meg, igen gugások is vóltak. (c) De Duratione, ea est varia. Némely két hétig, háromig, edgy-holnapig is elviszi: de igen tsak elvalik 4, 5. napra. Circa moribundos varia symptomata: ki tsendesen nyugszik el, ki nagy hánykolódással, ki félelemmel, rettegéssel, szívszorulással, ki tsak hordoztattya magát, ki az emberhez sem szóll, ha erőttetik is, sok ismét balálíg beszéli, sokan az ágyon kezekkel motoráznak, mintha valamit keresnének. Az illyeneken nagy részent halálok felé halál-ház üti ki magát; sokan fájdalokat sem érzik, még is 4. 5. vagy 6. óra alatt meghalnak, p. o. forró-hideg-leléssel.”⁶⁰⁵

A negyedik kötet végén, az előző kötetekről egy német folyóiratban, az *'Allgemeine Deutsche Bibliothek'*-ben megjelent recenzióhoz kapcsolva, közli Weszprémi az 1739-es debreceni pestisjárvány pontos halálozási statisztikáját, naponkinti adatokkal.⁶⁰⁶ Ez volt az utolsó nagy országos járvány, utána már csak elszigetelten pusztított, főleg Erdélyben, a pestis. Fuker Frigyes Jakab 1777-ben megjelent, Magyarország egészségügyéről írt könyvében⁶⁰⁷ már erre a

⁶⁰⁴ Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Második száz. Első rész. – *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera. Pars I.* Ford.: Kővári Aladár. [2. köt.] Bp., 1962. Medicina. pp. 30–43. (Orvostörténeti könyvek – *Libri historiae medicae*) – (Eredetije: Steph. Weszprémi: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis auctoris. Centuria altera. Part I.* Viennae, 1778. Typis Io. Thomae nob. de Trattnern.)

⁶⁰⁵ Uo. pp. 36–41.

⁶⁰⁶ Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Harmadik száz. I. és II. tized. – *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria tertia. Decas I. et II.* Ford.: Vida Tivadar. [4. köt.] Bp., 1970. Medicina. pp. 1074–1077. (Orvostörténeti könyvek – *Libri historiae medicae*) – (Eredetije: Steph. Weszprémi: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis auctoris. Centuria tertia. Decas I. et II.* Tomus IV. Viennae, 1787. Typis Io. Thomae nob. de Trattnern.)

⁶⁰⁷ Fuker, Frid. Jac.: *De salubritate et morbis Hungariae schediasma.* Lipsiae, 1777. Sumptibus Ant. Loewii bibliopolis Poseniensi. 116 p.

járványra sem emlékezett; szerinte az utolsó nagy járvány hazánkban „emberemlékezet óta” a század eleji volt.

A XVIII. században megváltozott az emberek járvány alatti viselkedése, s hatásossá vált a pestis elleni védekezés. Pedig az orvosok semmivel sem tudtak többet a kórról, mint évszázadokkal azelőtt, a quarantaine hatásosságát már a kritikusabb kortársak is kétlették, a kormány egymást érő pestisrendeleteiben maguk a kibocsátók sem nagyon bíztak. A XVIII. század fénye és mérsékeltebb légköre szorította ki a pestist Magyarországról: a háborúk és éhínségek megszűnése, a lakásviszonyok megjavulása, a növekvő tisztaságigény, a városi élet ugrásszerű fejlődése, a fokozódó jólét és a művelődés. Ez a háttere a pestisjárványok hirtelen megritkulásának s a népszaporodás nagy meggyorsulásának.

Tudósok, ha megméretnek

„MINDEN EMBERI GONDOLAT CSELEKEDETTÉ VALÓSULNI VÁGYAKODIK”

Bugát Pálról⁶⁰⁸

1793. április 19-én született, Gyöngyösön. Apja paraszti élet kínjától városba menekült szegény szabómester volt. Gyöngyösön, majd az egri líceumban tanult „1811 őszen került Pestre, hol az egyetemen az orvosi tanfolyamra íratta be magát, melyet sok küzdés és nélkülözés között, kitűnő sikerrel fejezett be”, írta halála ötvenedik évfordulóján, megemlékezve a Természettudományi Társulat létrehozójáról, Entz Géza. „1818-ban orvosdoktorrá avatták, két évvel később pedig megszerezte a szemézmesteri oklevelet. 1819-ben tanársegéddé nevezték ki Széky (Stulfa) Péter, majd Fabini Theophil J. tanár mellé. Az előbbinél, ki a belorvostant adta elő sebésztanulóknak, hét hónapig, Fabininél pedig, a szemészeti tanszék mellett, harmadfél évig működött. ...Fabini volt a szemészetnek első külön tanára, s Bugát, mint a jeles tanár oldalán alaposan készült specialista, jogosan tarthatott igényt az országos szemész állásra.

Csalódott, – nemcsak ez a törekvése nem sikerült, hanem még az általános kór- és gyógytani, meg a sebészek számára szolgáló elméleti orvostudományi tanszéket is mással töltötték be, s ez utóbbi tanszékre is csak néhány év múlva került. Nyilván ezek a csalódások indították őt arra, hogy úgy, mint a pesti egyetemek több jeles neveltje, két más orvostársával külföldön keressen működési teret, a mi Bugát-nak, a *mi* szerencsénkre, nem sikerült...” A kazáni egyetemre pályázott, de a kormány nem adott útlevelet, „azért – írja –, hon maradván, hosszú várakozásom után egy a többiekhez képest csak félértékű s jelenleg éppen haldokló tanszéket nyertem”. – „Sok küzdés és nélkülözés”, „csalódások”, „nem sikerült”, „hosszú várakozás után” – ezek a szavak szinte vezérmotívumai egész életének. 24 hosszú évig működött azon a „félértékű tanszéken”, s utána még attól is megfosztva, keserű magányban élt egy még hosszabb évtizedig, s kegyetlen sorsa megérni engedte, hogy legkedvesebb, legnagyobb alkotása, a Természettudományi Társulat élére visszakerülve (1860), lássa egy más célok után futó generáció által egészen más irányba terelni a magyar természettudomány ügyét, s legyen saját maga által érzetten akadály éppen az új társulat legjobbjai szemében.

⁶⁰⁸ Forrás: Vekérdi László: Bugát Pál emlékezete. = Valóság 8 (1965) No. 10. pp. 1–8.

Halála után sem érte jobb sors. A tudományos és társadalmi hatalommá nőtt Társulat mindig úgy tekintette, mint parvenü urak szokták „kicsit szégyellni való” parasztösüket, a felszabadulás után megjelent egyetlen nagyobb monográfia pedig a kora ötvenes (1950!) évek tudományos légkörének előkészítőjét ünnepelte benne, elméleti tudást gyakorlattal egyesítő plebejus-demokrata tudóst. Szerencsétlenségére, a magyar medicina óriása, Semmelweis Ignác is éppen 1865-ben halt meg, s így temetések és évfordulók tekintetében mindig oly gavalléros nemzetünk emlékezés-kontingenséből nem sok jut Bugátnak. Sokat ártott egykori barátja, Toldy Ferenc dicsérete is: „helyesen szólnia Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanították a nemzetet”, éltán gúnyolta ezen az alapon a Természettudományi Társulat szigorú öregura, Szily Kálmán (Gyulai Pál természettudományos megfelelője), mert semmitől olyan messze, mint „műszabotosságtól” és Kazinczytól, nem volt Bugát. Sokkal találóbban és tömörebben jellemzi kollégája, Tognio Lajos ellenséges kifakadása: „Bugát der magyaroman!” Tényleg, alig lehetne találóbb nevet találni arra a „betegségre”, amely az ezernyolcszázhuszas évek második felétől kezdve egyre fokozódó mértékben lepte meg nemcsak Bugátot, hanem magyar, német, zsidó, tót származású intellektuellek egész sorát, mint „magyarománia”.

Szórul szóra ezzel a váddal illették arisztokrata kollégái az ifjú István gróft. Fényes tehetsége, rangja, vagyona előtt nyitva állott a világ, egy új, s tökéletesebb Byron lehetett volna, a romantika kényeztetett hőse, s ő ehelyett magyarul tanul, akadémiát alapít, hidat, vasutat akar építeni egy gazdaságilag és értelmileg elmaradott országban. Pedig Széchenyi nem volt fantaszta. Talán kora legrealisabb s mindenestre legtehetségesebb közgazdásza volt. Tisztán látta, milyen gazdasági lehetőségek vannak éppen elhanyagoltsága miatt ebben a munkaerőben s nyersanyagban oly gazdag országban, a forradalomszerűen fejlődő új ipari és kereskedelmi élet korában. Kelet-Európa volt annak a kornak Afrikája, Indiája, Kínája együttvéve: aki kulcsot talált volna hozzá, hallatlan kincseket tudott volna nyerni ebből az évszázadokig elnyomott, kihasználatlan talajból. Az egyik kulcs a gazdasági élet fejlesztése volt, a másik, hogy a termelt javak ne kerülhessenek ki a termelők kezéből, maradjanak hazai kézben. Ehhez el kellett különíteni magunkat a feloldani igyekvő német érdekkörtől, gazdaságilag is, nyelvileg is. Éppen olyan érdeke volt ez a nálunk élő németeknek, mint a magyaroknak, s nemegyszer éppen a németek voltak a legnagyobb „magyarománok”.

István gróf világosan látta azt is, hogy ezeket a gyakorlati célokat nem lehet megfelelő tudományos háttér és alap nélkül elérni, ennek a biztosítását is szolgálta grandiózus „befektetése”, az Akadémia. Egyike azon húszegynéhány embernek, akit nagyralátó gazdasági terveibe beavatott, volt Bugát Pál. Mennyit értett meg a fiatal orvos a gróf

gazdasági elképzeléseiből? Emberi alakja, példája, lelkesedése mindenesetre örökre belevésődött szívébe, s évekkel később, 1848 végének nehéz napjaiban: „Most szeretném én Széchenyi-nk 1825-iki szívét – írja. – Hazánk meg volna mentve, még pedig szörnyű diadallal! Így pedig kérdés!”

Széchenyink 1825-ös szívének legkedvesebb gyermeke, az Akadémia s a körülötte tömörült írók-tudósok egyszerre szolgálták a tudományok magyar nyelven való közvetítését, s a nemzeti öntudat hatalmas ébresztését. Ez a kettősség szabja meg a harmincas–negyvenes évek arculatát, ez okozza az akkori magyar tudományos élet különös báját, túlzásait, melyeken ma mosolygunk talán, ez okozza merészségét, hevét, „magyaromániaját”, konkrét, szabatos célok, s fantáziálás egymás melletti életét.

„A magyar tudós társaság legelső s talán legfontosabb munkálatai közé tartozik – írja 1837-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben Vállas Antal – *Babbage Logarithmai* közrebocsátása. Mert hazánkfiait csak figyelmeztetni kell valamire, kivált nemzeti nyelvünkön, mellyben gondolkozni tudnak, s bizonyosak lehetünk, hogy kifejlődésük soká késni nem fog. A matematikai és physical tudományok, mellyek ma a bölcselkedés, történetek és hozományos tanítványok mellett, tekintetre méltó helyet foglalnak el, nálunk mind eddig, egyeseket kivéve, beutat nem nyerhettek...” A magyar tudós társaság igyekezett ezt a hiányt pótolni. Matematikai és fizikai könyveket magyar nyelven írni már nem volt újság akkor, de rendszeressé ez a tevékenység most válik, éppen a magyar tudós társaság működése következtében.

A *Tudományos Gyűjtemény* évfolyamaiban lapozgatva, minduntalan találkozunk természettudományos-matematikai eredmények ismertetésével, külföldi s magyar nyelven megjelent tudományos könyvek bírálatával. „A mulattató elme-szülemények tündér Sphaeráján már már felyül emelkedő Magyar Olvasó Közönség – olvashatjuk az egyik „könyvesmertetésben” – alig óhajt inkább valamit, mint a természetnek, azon minden eszmélőre köz-érdekű Tárgynak törvényire s azoknak használatára vezető oktatást... Ezen munkácska szerzője [nem a Fordítóról van most szó] nagyon szorosan vévén a *Tapasztalati* nevet, veszedelmes dilemmába szorította magát...” Az ismertetett könyv: „*Tapasztalati Természet Tudomány*, Tscherner Bóldogbul fordítva Bugát Pál által. I. kötet. Budán. 1836.” A recenzens részletesen és nagyon színvonalasan tárgyalja a könyv hibáit, azután a fordító kritikájára tér át: „A nyelv olyan organikus valami – írja –, melly az idegen táplálékokat könnyen elhasonlíthatja; ne féljünk, hogy veszedelmesebb rágást okozzon neki az *elasticitas* mint az *érméczesség*, az *electricitas*, mint a *berzanyag*, a *volumen* mint a *térime*...”

Bugát egyéb fordításait is azonnal éles kritikával fogadták a kortársak. „Oskoláink

számos fogyatkozásai között – olvassuk Chelius *Sebészség-ének* fordításáról –, melyek a tudományok terjedését hazánkban nem kevésbé akadályozzák, méltán főhelyet érdemel a czélszerű oskolai könyvek hiányzása... Fájdalommal kénytelen azonban referens megvallani, hogy ez mint minden eredeti vagy fordított munkái professor Bugát Urnak, el van sok helytelen új szók özönével borítva... Ütdag = aneurisma e helyett: verőérdaganat. Éktelen rövideggyel készült helytelen szó... Dagot mondani daganat helyett képtelenség, de olly képtelenség, melynek a professor Bugát úr munkájiban több száz példái jönnek elő...”

Ugyanakkor azonban, mikor ilyen szigorú kritikával bírálják Bugát nyelvalkotó tevékenységét, helyet adnak a legfantasztikusabb, nyelvészetinek sem nevezhető spekulációknak. Pl. a *Magyar eredetű Francia szókról* értekezve, azt találjuk, hogy sok száz szavuk között magyarból vették a franciák azt is, hogy pl. „achat = vásár, aigre = egres, Aides = adó, bugler – bőgni, tumeur – tömörödés, daganat, verd = zöld; ami virul”. S egy nagyon érdekes, hosszú, a korabeli irodalom meglepően jó ismeretében írott értekezés az akkoriban szenzációt keltő ékírásban is magyar nyelvet vél felfedezni, s így biztat: „Rajta Magyarok, vívjuk ki egymást bájos hangjaink már két ezer évek előtt ékes divatozását egy tündöklőbb Ég alatt.”

Lemaradottságunk érzése és határtalan öntudat. Nagy bűnök és nagy erények fitogtatása. Nyelv- és országteremtés, nemes elvek és klikk-harcok, a fejlődés korlátlan lehetőségeinek érzése, s visszavetítése nemzeti múltunkba, majd rögtön pirulás Nyugat éppen megismert nagy tudománya miatt... Ez a kor Bugát Pál kora, „Tündöklőbb Ég alatt” élt és „vívott” mint mi, munkáit nem szabad egy későbbi, hűvösebb s kiábrándultabb kor ízlése szerint megítélni.

„Tündöklőbb Ég alatt” élt mint mi, de sokkal nehezebb földi körülmények között. Nagyon távol vagyunk még, Győri Tibor és Magyary-Kossa Gyula úttörő munkái ellenére is, hogy akár csak megközelítő képünk legyen a múlt század első felének orvosi oktatásáról Magyarországon. Valószínűleg sokkal rosszabb volt, mint azt ma már elképzelni is tudjuk. Ebben a korban egyebütt is csak ott volt számottevő egyetemi oktatás, ahol a francia forradalom nagy, új iskolatípusait, az École Polytechnique-ot és a párizsi, montpellier-i, strasbourgi orvosi egyetemeket, az Écoles centrales-t, követték és legalább részben utánozták. Nem véletlenül – s milyen hiába! – hivatkozott folyton a magyar természettudományos oktatás nagy előharcosa, Vállas Antal, az École polytechnique-ra.

Nálunk, ahol a francia forradalom eszméitől nemcsak a Habsburg-ház, de magyar uraink is annyira féltek, szó sem lehetett a francia példa utánzásáról. Nálunk más elvek szerint folyt a tanítás. „A szülészet és szemészet tanárai – olvassuk egy korabeli feljegyzésben –

kitűnő emberek voltak, s mindketten a pathologia humoralis követői. Birly Ede az asszonyokat Mózes tisztátalan állatai közé sorolta, mondván, hogy amennyire kedvesek, tiszták kívülről, éppen annyira piszkosak belülről; minden orvos úgy tekintse őket, mint Augias istállóját, melyet alig lehet kitisztítani. Gyógyításuknál a hashajtók mindig kéznél legyenek, nem valami drágák, mint a bécsi hashajtóvíz (Aqua laxativa Viennensis), melyet ő sohasem használ miáltal a szegény magyar egyetemnek sok ezreket megtakarított, hanem az ő házi pora, mely keménymag-porból és keserűsóból állt. ...Fabini, a szemészet tanára, a catechetikus tanmódot követte. A tankönyvből minden sort ő mondott el a felelőnek, csak a két végszót kellett belemondani.” „Még a negyvenes években is olyanok voltak az állapotok – írja Magyary-Kossa –, hogy a bonctan tanára (Csausz) mindennapi gyakorlatáról szaladt be az intézetébe, mikor az előadás ideje közeledett, megmagyaráztatta magának a tanársegéd-től készített preparátumot, azután Hampel anatómiája nyomán megtartotta az előadást, pálcikával, s gyakran kesztyűs kézzel demonstrálva a készítmény részeit...”

Ezt a könyvet, amiből Csausz Márton még a negyvenes évek végén is tanított, Hampel Adolf Fridrik bonctanát, ezt is Bugát Pál fordította le és adta ki 1828-ban. „A fordító – írja a *Vezérszóban* – már negyedik esztendeje, hogy mint rendes Királyi Oktató az orvosi tudomány észképi (theoretica) részének magyar és német nyelven való előadásával foglalatostkodik; hivatalának kezdetekor meg lefolyása alatt semmit sem érzett oly fájdalmasan, mint azon hijánosságot, hogy mind a természeti tudományok, de még inkább az orvosi tudomány honni nyelvünkön csaknem egészen parlagon fekszik...” és minden erejével iparkodott „az említett tudományok előadásában a dísztelen tarkaságot csinos egyszerűséggel, a zavaros homályt derített tisztasággal... fölcserélni”.

„Minden emberi gondolat cselekedetté valósulni vágyakodik” – egyik tankönyvének, az 1830-ban kiadott *Éptannak* előszavában írja ezeket a munkás életére annyira jellemző szavakat. Jól látta, hogy az egyetem irtózatossá elmaradott világában gondolatai sohasem valósulhatnak cselekedetté. Hiába voltak tankönyvfordításai, saját tankönyvei, előadásai, a professzorok butaságával s önzésével nem lehetett megbirkózni. S hozzá Bugát még csak nem is a rendes orvosi egyetemen, hanem afféle másodrendű, sebészmesterek képzésére létesített főiskolán adott elő. Az ország orvosi közvéleményéhez fordult hát, s 1831-ben Schedel Ferencsel megindítja az első magyar nyelvű orvosi folyóiratot, az *Orvosi Tárt*. Az első néhány év roppant nehéz volt. Schedel túlságosan irodalmár volt ahhoz, hogy megfelelő segítő-társ legyen, s nyelvújítási elveikben – s abban a korban ez talán még döntőbb volt – sem egyeztek a szerkesztők. Így Schedel csakhamar megvált a laptól, s helyét Flór Ferenc vette át. Flórban igazi segítő- és munkatársat talált Bugát. Lelkiismeretes, önzetlen, nagy tudású,

szereény ember volt, kitűnő orvos s úgy látszik, ügyes diplomata is, aki közömbösítette Bugát szenvedélyes természetének veszedelmeit. A lap sokáig, több mint egy évtizedig nem nagyon talált formájára. A szerkesztők még a csekély heti egy ívet sem mindig tudták értelmes anyaggal megtölteni, nem tudtak helyesen tájékozódni, válogatni, s bizony, nagyon is jogos a *Tudományos Gyűjtemény* kritikája 1840-ben: „az O. T. különben is kevés számú íveit jobb volna azon gyakorlati felfedezések javával, melyek a külföldi orvosi journalokban olly nagy számmal találhatók, megtölteni...”

A negyvenes évek elejétől kezdve a lap színvonala rohamosan javul. Még most is sok a gyenge, Bécsset majmoló szolgálai cikk, közlemények a „bécsi egyetem második sebészi korodáján orvosolt esetekről”, de a tájékozódás egyre szélesebb körű lesz, rendszeresen referálják a nagy francia és angol orvosi folyóiratokat, ismertetik az új diagnosztikai és terápiás módszereket, olvashatunk a lapban altatással végzett műtétekről, helyet kapnak új orvostudományi elméletek, részletes vita tárgyát képezi a gyógyfürdők ügye, egyre jobb lesz a kazuisztika. Említsük meg példaként Török József – a lap egyik legnagyobb szerűbb munkatársa, később debreceni tanár – egy cikkismertetését a *Gazette médicale de Paris* 1846-os évfolyamából: *A rákanyag górcsői kórjeleiről*: „A rákdagok legtöbb eseteiben sem a kórodai, sem a kórboncztoni kórjelek nem elégségesek arra nézve, hogy a kórismében biztosan vezessenek; ...Hanem a kór- és górcsótani jellemek összesített fürkészete adhat egyedül fölvilágosítást az előttünk lévő daganat természetéről... A ráksejt az alapeleme a rákos szövetnek. Ez gyakran tízszer nagyobb lehet minden dimenziókban a vértekecseknél. Ez vagy alaktalan folyadékból támad, a blastemákból szemcsék képében, vagy pedig egy már meglévő sejt üregében kezdi kifejlődését, melly sejt a növés bevégződésével föl pattan, vagy egyes darabokra válik szét...” Ugyancsak Török az 1844-es évfolyamban a Bright-kórról értekezik, s megállapítja, *mai* tudásunk szerint is igen helyesen, hogy „a Bright-féle baj... csak kórjeles (symptomaticus) bántalom, mellynek kifejlődése más betegség által föltételeztetik”. Az 1845-ös évfolyamban Fromm Pál *Hallócsótani leckéi a szivbántalmakról* ezt az akkor még új és nagyon fontos diagnosztikai módszert olyan világosan s tömören foglalja össze, hogy sok mai tankönyvünk megirigyelhetné. A *Tár* a negyvenes években mindenképpen a mai *Orvosi Hetilap* méltó ősevé válik, s semmiképpen sem túlzás Entz Géza megállapítása, „hogy az *Orvosi Tár* vetette el a magját napjaink [1915] virágzó orvosi irodalmának”.

Az *Orvosi Tár* volt e mellett a Természettudományi Társulat hivatalos közlönye is. Bugát eme másik nagy alkotásáról nagy s könnyen hozzáférhető irodalom található, részletes ismertetése felesleges. Legjobban még ma is Kátai Gábor 1868-ban kiadott története

használható, amelyik lényegében változatlan formában közli a jegyzőkönyveket. Később a Társulat egészen más valami lett, mint aminek Bugát s alapítótársai akarták, s ennek megfelelően a Társulat történetírói is módosítottak a korai történeten.

Ezt az első Társulatot, ha valamihez, hát még leginkább a korai, XVII. század közepi Royal Societyhez lehet hasonlítani. Íme, néhány példa sok százból: „1843. Dec. 26. Kis gyűlés. Elnök Bugát. Titoknok Kovács. Erdélyi (Verebélyi) Trencsén megyei főorvos három köszén és két cseleny darabot küld s felszólítja a társulatot, hogy a hazánkban található köszén lelhelyeit puhatolná ki az illető köszének sajátságaiával együtt, s azt bocsátaná közre, mert a fahiány már hazánk erdösebb vidékein is mindinkább érezhetővé válik s a jelenleg fejlődésnek eredt ipar nem sokára pótlék tüzelő szert követelend. – A beküldött példányok köszönettel fogadtatván az illető szaknak megvizsgálás végett átadatnak... Hanák János 408 fajból álló Máramaros megyei növény gyűjteményét mutatja be az elnök... Divald Ferdinánd Zólyom megye fainak törzs- és virággűjteményét küldi be, mely is, úgy szinte a Dr. Ötvös Ágoston által beküldött két példány arany-ásvány köszönettel fogadtatik... Agnelli a Szolnokon uralkodó, szárnyas állatokat pusztító ragálykór leírását küldi be...” „1842. oct. 15... Tognio Lajos tnr gyűjtemény számára egy szalag gilisztát küld borlélben, és egy szalamandrát. Egy Nógrád megyei téglá mutattatik be, a hozzá tartozó földnemmél együtt, mely a hőség minden fokát kiállja, ezért kemence építésre különösen hasznosnak ígérkezik; – megvizsgálás végett a vegytani osztálynak adatik át, elemzését Nendtvich vállalja magára...” „1847. Jul. 15. Élet-, állat- s növénytani szakülés... Petényi felszólítja Rhédeyt, hogy a birtokában lévő, de a museum számára nem sokára csontvázzá kikészítendő havasi ürgével, mint téli alvó állattal tenne némi kísérleteket. Rhédey megjegyzi, hogy ilyenmű kísérleteket igen sokan tettek már, ezért azt ajánlja, hogy ez állatkát meg kellene tartani addig, míg téli álma beáll s azzal s több más téli alvóval (ürge, pele, denevér, hüllők) ezen állapotukban kellene kísérleteket tenni s ekkor felboncsolni, mi is elfogadtatik...” „1847. Nov. 13. ...Két Zeis-féle górcső meghozatni rendeltetik... Az előadó [Bugát] indítványozá, hogy... figyelmeztessenek és kéressenek meg a honatyák egy olyan törvény alkotására, mely a honunkban talált természeti kincsek és ritkaságok külföldre s idegen országok gyűjteményeibe való kicsempészését gátolná meg, annyival is inkább, minekutána jelenleg és jövőendőben a közlekedési eszközök előmunkálatainál többféle nagyobb ásatások tétetvén, gyakoribb lesz a felfedezés...”

Aki ismeri – és sokan ismerik ma nálunk, a tudomány- és technikatörténet-írás nagy divatja korában – a Royal Society történetét, annak ezek az idézetek világosan mutatják, hogy Bugát Társulata hasonló funkció betöltésére vállalkozott, mint az angoloké akkor: egy

rohamos ipari és kereskedelmi fejlődés útjára lépő ország gazdasági-természeti erőit kívánta feltárni a legújabb tudomány eszközeivel a köz javára.

A magyar történelem fényes-nagy villanások s hosszú sötétségek egymást váltó sorozatából áll. Ezek közül a nagy fények közül 1848 a legcsodálatosabb, nemcsak azért, mert ekkor, akárcsak később 1919-ben, a világ legjobb erőivel szinkron haladva, az emberiség legszebb céljait szolgálta az ország, hanem azért is, mert '48 valami titokzatos módon megtisztítja, megnöveli, megszépíti szereplőit. Emberi gyengéikkel együtt legendákká válnak, s a legszorgalmasabb történetírás sem képes róluk ledörzsölni a legenda tiszta fényét.

Bugát két nagy alkotása, az *Orvosi Tár* és a *Természettudományi Társulat* is tisztában, fényesebben látszik '48 világában. Az *Orvosi Tár* 1848-as évfolyama „Az Orvosi Reform valódi barátainak” ajánlottan indul, s nem is más az egész évfolyam, mint lankadatlan küzdelem ezért a reformért. Január 1-én a szerkesztők „Tárunk iránya az 1848-dik évben” címmel közlik programjukat. „...1-ször. Azon leendünk, hogy Tárunk rakhelye legyen olly gyógytudományi elveknek, melyek rendíthetetlen bason alapulván, a magyar medicinát semmi futó tűz múltékonyságú, külföldről hozzánk becsapó theoria alapjaiban meg ne rázhassa, s ekként állítsunk ki magunk ereje által legalább a magunk számára egy állhatatos medicinát ...2-szor. A res medicinalis országunkban egy minden részeiben összevágó, minden oldalról átgondolt terv szerint mind e mai napig elrendezve nem lévén... Tárunk a lehető legnagyobb mértékben agitálni fog,... hogy e tárgy minél többször szönyegre kerülván, szavaink az illető helyeken meghallgattassanak...” Pár hét múlva, mintegy magyarózva éles hangját: „Ha valaki kérdené – írja Bugát – ugyan mi baja történhetett az *Orvosi Tár* eddig olly jámbor, vizet is alig zavarni tudó szerkesztőségének: tán bizony vesztét érzi, hogy ennyi nem-érdemlett keserűségekre fakad?” utal Csehország orvosi-természettudományos viszonyaira: „a mondhatlan különbséget látván, magunkba térve, mely igen hátra vagyunk” újra megismétli: „teremtsünk mi magyar orvosok itt Magyarországon a magunk számára egy tulajdon magyar medicinát.”

Mindjárt maga jár elől jó példával, közölvén a Természettudományi Társulatban tartott felolvasását: *A magyar medicina talpköve* címen. Ebben a dolgozatban talán hajlandó lenne az ember modern meteropatologiai elvek megsejtését vélni, de valójában nem több az a kor jól ismert, közhelyszámba menő, s főleg a német medicinában divatos s már akkor elavult időjárás-patológiájánál. Bugát ennek a számára annyira kedves elméletnek védelmében odáig ment, hogy kedvéért még a kolera ragályos voltát is tagadta, viszont emberi nagyságára jellemző, hogy lapjában szabadon engedte – szerencsére – érvényesülni a modern nézeteket is. Így pl. Dr. Schöpf kitűnő cikksorozata díszíti ezt az évfolyamot *A kisdedek*

tüdőbántalmainak megösmerése s orvoslása körül, Flór Ferenc ma is mintaszerűnek számító statisztikája a Rókus-kórház beteganyagáról, s Dr. Toepler Károly soproni főorvos tömör, teljesen a mai *Orvosi Hetilapba* illő *Bonczolatai*, Pólya József kolerajelentése.

Maga Bugát még egy nagy elméleti közleményt írt ebbe az évfolyamba: *Hogy fogom fel a lelket fizikai szempontból? Mi a jellem? Ennek erősítő útmódja; és milly befolyása van ennek az emberi betegségek orvoslására?* címmel. Ez is inkább Bugát filozófiai-lélektani felfogásának a szempontjából érdekes, ahogyan ma mondanánk „materialista világnézete” szempontjából, ebből a szempontból azonban annál érdekesebb. „Agyunk teremében ültetett érz- és mozidegek egymás ellenébe néző központi végein felcsattanó lelkünk – írja –, mint folytonos énségünk alapelve, kezdetben szegény, s csak... határt nem ismerő képességgel és fogékonysággal bír, ez időben hasonlít egy véghetetlen sok ágboggal bíró ruhátlan ruhaakasztóhoz, mellynek egyes ágai idő jártával eszmékkel minden oldalról beaggattatnak, és lelkünk folytonos énségének nem csak alkotó részeit, hanem szertárát is teszik...” Hogyan lett Locke tabula rasájából Bugát üres ruhaakasztó? Közvetítőkön keresztül jutott-e hozzá, vagy a Természettudományi Társulat és a Royal Society már említett hasonlóságai vezették rá? Bugát, ha valamikor volt is, most már régen nem volt tudós, s nagysága éppen abban van, hogy ezt belátva, másnak engedte a tudományt, s maga vállalta a szervezés hálátlan, nagy munkáját. Egész erejét az orvosi kar s az oktatás reformjának szenteli.

Már öregember, ötvenhatodik évében jár, de a forradalom megsokszorozza erejét „Nekem legalább – írja március 15-e bódulatában – noha nem a tizedik emeleten, hanem legfőlebb is a földszint és első emelet közé vett szénatartóban lakom, még a nap is nem olly mindennapiasan s jobbadán olly búskomoran jó föl és áldozik el, mint azelőtt, hanem egész ünnepélyességgel; mert nem messze látom azon időket, midőn a munkátlanok jobbadán bűnnek élő nem kis here serege elenyészvén; a status legmagasabb célját eléri, melly kettőből áll: a) hogy a dologtalanok, hova én a munkátlan öröklőket, ámítókat, csalókat és az egy köntösben burkolt tétkoldusokat és száj hősöket is számítom, halálra éheztesse; és b) hogy a munkások, munkásságuk illendő s arányos hasznát vegyék. Az apa gyerekének ne dominiumokat hanem munkásságot hagyjon örökségül; a statusnak nincs nagyobb fenéje a nagyon meggazdagodott polgároknál, mert minél többen vannak ilyenek, annál nagyobb az éhenhalók száma. ...Nagyjaink jobbjai bizonytalán már most is így éreznek, azért gyermekeiknek reál s szilárd nevelést adván, őket a paraszt gyermekek társaságától hermetice el nem zárták, István-unk neveltetése legalább is ilyen volt.” Ez a név, s fogalom Bugát előtt – mint oly sokak, pl. az agg Berzsenyi előtt is – valóságos imádat tárgya, a magyarság ethosza,

legnagyobb hőroza, csoda. Ha gyöngöl, ha fárad, Istvánunkra gondol, majd emlékezik, s újból erőt nyer. Természetes, hogy az ő nevével kapcsolja nagy tervét, egy népképző természettudományos folyóirat indítását, „mire én – írja – már születésemtől fogva is fölhiva érzem magamat, mivel minden atyámffiai merő parasztemberek lévén, nekem magamnak is parasztnak lennem, legnagyobb büszkeségem...”

1848 nagy harcaiba ezzel a makacs, következetesen forradalmi magatartással indult Bugát. Újra s újra ismételi majd: „a statusnak nincs nagyobb fenéje a gazdag polgároknál”, s az orvosi oktatás ügyében kitört nagy harcban az orvosi rend „szegényei”, a sebészmesterek mellé áll. Az orvosi oktatás jobba tétele érdekében ugyanis feltétlenül meg kellett szüntetni a kétféle képzést, de az egyetemi professzorok ezt a sebészekre sérelmes módon akarták életbe léptetni, új vizsgák kötelező letételét rendelve el. Bugát ezzel szemben az egyetemi oktatás teljes átszervezését és reformját követelte, a már gyakorló orvosok békén hagyása mellett. „Silányabb nevelés után is tudok én jó practicus orvost képzelni – írja –, csak a maga lábán tudjon emberem járni, s autodidactai hajlammal bírni; ellenben hol önerő, folytonos gyakorlat nincs, ott agyunk nevelés által urbanizált része nem sokára beburjánzandik. – Az ökor, ha Párisba viszik is ökor marad, s terem az ember mint a bundagallér és a kutyabőr sem tehetség még; azért a maga esze után, maga lábán járni tanító kedvesebb nekem, mint sok magát fitogtató, mindent tudó, mindent beagyalni akaró tanár...”

Bugát bátor szava természetesen a legtöbb professzornak nem tetszett. Bugátot azonban nem lehetett megijeszteni. „Mi a tanrendszer elintézésében – írja – magunkat legcompetensebb bírának ösmerjük, legdrágább kincsünket orvostanítványink növeltetését egyes emberek önkényére nem bízhatjuk, e szent ügyet nem koczkáztathatjuk. Mi a tanárokat, és karunk minden hivatalnokait magunk akarjuk választani, kiktől, ha szükség, meg is akarunk szabadulni.” A kormány ugyanis – az egyetemi tanárokkal egyetértésben – az egészségügyet és az egészségügyi oktatást a kereskedelmi és iparügyi minisztérium alá rendelte, s Bugát ez ellen az adminisztratív eljárás ellen nem szűnt meg keservesen tiltakozni. „Azért részemről – írja 1848 végén –, habár istenünk jelen zavaros körülményeink lecsilapultát, mellynek végső célja in ultima analysi nem más, mint az egyetemes emberiségnek lehetséges egy légrétegrei hozatala, ha mondom e minden emberi céloknak legmagasztosbikát érnünk megengedné is istenünk, én örömittasan elmondandó allelujánk utolsó syllabájának elkiáltását akkorra halasztanám, midőn többi közt a hivatalnokok kineveztetésének köre meghatározatván, minden emberosztály maga nevezné ki a maga hivatalnokait.”

Bugát szívét egyre jobban az egyenlőség s a béke ideája hatja át. „Uraim! Horváth

Mihály, Saguna püspök uraimék – írja egy indítványában –, úgy Török Pál, Székács József, kolozsvári unitaria vallás főnöke, és pápai vagy aradi rabbi uraimék, kérdem Önöket, gondolkoztak-e már önök egy a lehetőségig legszélesebb alapra fektetendő hittani karról, hiszen legalább a tiszta morál, a természeti vallás, úgy gondolom minden hitfelekezetet egy kalap alá szorít? és más részről az a gyakori találkozás az ellenséges kedélyeket lecsillapítja; mert lássák önök – tapasztalásból beszélek – én gyerekkoromban a zsidókat ugyancsak meghajigáltam – szégyenlem tettemet és bánom, de úgy van – és én most annyira megbarátkoztam zsidó felebarátaimmal, a gyakori találkozás által, hogy a zsidóhajigálót hajigálnám meg.” S a háború közepette arról értekezik a Természettudományi Társulatban és az *Orvosi Tárb*ban, miként lehet növények nemesítésével nagyobb termést elérni, és a szaporodó emberiség számára több élelmet előállítani. „Az éhség és éhhalál ellen küzdő tárgy a kor kérdése – írja. – A tudomány és tapasztalatra nézve a gabonamagvak nemesítése közömbös nem lehet, s óhajtandó, hogy ezen életadó tárgy legalább is annyi vegyész és életbúvárokat foglalkoztasson, mint mennyit a vegytan tengerének mélyiből újonnan fölmerült életoltó lógyapot foglalatatoskodtat; mert ugyan kérdem, ki tesz jobb szolgálatot az emberiségnek, az-e, ki az életet megtartani igyekszik, vagy az, ki az élet kioltásának eszközeiről gondoskodik.”

Nyugodtan, minden „restelkedés” nélkül vállalhatjuk ezt az embert, nem kell „tudóssá” faragnunk, ott a helye a csecsemők és anyák nagy megmentője mellett, legeslegnagyobbjaink között. Táncsicséhoz hasonló plebejus alakja nem törik meg késő öregségének tragédiája alatt sem, tragédiája egy óriás-nemzedék közös tragédiája, a *Vén cigány* és az *Előszó* nemzedékéé.

A HONI TUDOMÁNY LEGENDÁS ALAKJA

Herman Ottóról⁶⁰⁹

Magyar tudósok nemzeti feledékenységre borult Pantheonjában viszonylag szerencsés hely jutott Herman Ottónak. Még élteben a honi tudomány legendás alakjává növekedett, nem sokkal halála után pedig legifjabb tanítványa, Lambrecht Kálmán vázolta emberi s tudományos portréját féltő szeretettel és fényes hozzáértéssel. A felszabadulást követő időkben aztán „tüzetes marxista” szakmonográfiában méltatta érdemeit Székely Sándor, az Ortutay-féle *Magyar tudósok* sorozat tényleg legjobb kötete – Kósa László, Keve András és Farkas Gyula alapos munkája – róla jelent meg, és serdülők nemzedékei ismerhették meg kalandos életútját Varga Domokos ízes, drámai elbeszélése nyomán. Most pedig két válogatás is megjelent bőséges életművéből. Az egyik a Magyar Hírmondó sorozatban *Az átalakulások világáról* címmel, a másik – *Halászélet, pásztorkodás* címmel – *A magyar néprajz klasszikusaiban*. Az elsőt Erdődy Gábor, a másodikat Kósa László válogatta és rendezte – nagy szakértelemmel – sajtó alá. Mindketten hosszú utó-, illetve előszót írtak a válogatáshoz, mai szempontok szerint jelölve ki Herman Ottó helyét a korabeli honi tudományban, gondolkodásban és közéletben.

A két méltatás a két sorozat jellege s célja szerint érthetően különbözik: Erdődy Gábor inkább a tudománynépszerűsítőt, tudománypolitikust, közéleti embert és prehistorikus régészt mutatja be, Kósa elsősorban a néprajzkutatót és természetvizsgálót. Ezeknél a hangsúlykülönbségeknél azonban fontosabbak az eszmei egyezések, mert ezek arról árulkodnak, miként vélekedik korunk szaktudománya Herman Ottóról, Herman Ottó koráról és nézeteiről. Mindkét kötet elítélés és rokonszenv ma megszokott keverékével emlegeti Herman Ottó „pozitivizmusát”, a lehetetlen vállalkozásnak kijáró elismerő sajnálkozással „polihisztorságát”, dicséri „elkötelezett függetlenségét” s a közművelődés érdekében vállalt fáradozásait, de bírálja – „liberalizmusával” járó szakmai s politikai korlátokként – az evolúció elvét abszolutizáló „eklektizmusát” és e „sajátos biologizmus-ból” fakadó „nemzet-karakterológiáját”. Durvábban de érthetőbben: „szociáldarwinizmusát” és

⁶⁰⁹ Forrás: Vekkerdi László: Két Herman Ottó-válogatás. = Kortárs 25 (1981) No. 5. pp. 823–826. Herman Ottó: *Az átalakulások világáról*. Válogatás Herman Ottó természettudományos, nyelvészeti és archeológiai írásaiból. Vál.: Erdődy Gábor. Bp., 1980. Magvető. 433 p. (Magyar Hírmondó); Herman Ottó: *Halászélet, pásztorkodás*. Válogatott néprajzi tanulmányok. Vál.: Kósa László. Bp., 1981. Gondolat. 454 p. (A magyar néprajz klasszikusai)

„nacionalizmusát”. Végül mindkét válogatás hangsúlyozza – napjaink divatjának megfelelően – gondolkozásának ökológiai és etológiai modernségét. Joggal, mert a közölt szemelvényekből mai erős környezetvédelmi-szokástani érdeklődésünknek csakugyan ez ötlik leginkább szembe. Kezdjük tehát ezzel a recenziót.

A *Magyarország pókfaunája* (1876–1879) legszebb lapjaihoz tartozik az életmód jelenségeit tárgyaló fejezet. Valóságos remekelés például, ahogyan Herman Ottó a bikanyált eregető s rajta röpdülő pókokok szokásait megfigyeli s leírja, s ahogyan elhelyezi az állatot a természet háztartásában. S az óvatos „pozitívista” ugyancsak merész általánosításra vállalkozik! „Látjuk – írja –, hogy oly állatok, melyek szárnyatlanok, a helyváltoztatásokat mégis majdnem olyan szabadsággal végzik, amilyen máskülönben csak szárnyas állatoknál lehetséges. Látjuk őket a víz, az űr felett, hol repülő állatok csak átrepülhetnek, de nem tartózkodhatnak – hálót kifeszíteni, állandóan tartózkodni, a természet életébe tevőlegesen befolyni. Röviden mondva, a jelenségek sorában ott találjuk működni, ahol szervezetük alapján csakis ők működhettek.” Megtalálják tehát az evolúció hatalmas áramában azt az egyetlen egy helyet, ahol éppen ők minden más élőlényénél könnyebben élhetnek és szaporodhatnak. Betöltnek ezáltal a természet háztartásában egy „hézagot”, és éppen ez a hézagmentesség garantálja azután a természet nagy egyensúlyát. Hiszen a hézagokat – hiányukban – óhatatlanul betöltik más élőlények, amik így korlátozás nélkül módfelett elszaporodnának. A rovarvilág roppant szaporaságának fékentartására például nem elég madarak, denevérek, békák, siklók, halak, ragadozó rovarok rendszere; nem elegendő még a hálóval vadászó pókokkal kiegészítve se: „hálózataik között tág hézagok léteznek, amelyeken számtalan rovar átvonulhatna”. Teljessé a rovarvilág szaporaságát korlátozó rendszer csak a különféle ugrópókokkal, vízipókokkal, fonálon vándorlókkal válik. Csak így valósulhat meg maradéktalanul „feladata a pókalakúak sorozatának: a tömegesen fejlődő rovarvilág egy részének ollyszerű korlátozása, hogy száma e viszonyok összegéhez aránylagos maradjon – vagyis: túlfejlődése más alakok, illetőleg viszonyok rovására ne jöhessen létre”. Még az arányok konkrét becslésével is megpróbálkozik, távoli előfutáraként egy napjainkban kibontakozó fontos tudománynak, a kvantitatív ökológiának, melynek egyik első megalapozója különben úgyszintén magyar entomológus: Balogh János. Herman Ottó pók-könyvében közölt megfigyeléseivel és vizsgálataival tehát nem egyszerűen egy különban régóta virágzó tudományt honosított meg itthon magas szinten – magában se lett volna egyébként csekély teljesítmény –, hanem egészen új utat nyitott az azidótájt hatalmasan fejlődő biológiában. Nyelvészetből kölcsönözve hasonlatot úgy is mondhatjuk, hogy a darwinizmus hatalmas diakroniája mellé megteremtette az ökológia szinkroniáját.

Elsősorban emiatt az ökológiai-etológiai szemlélet miatt annyira frissek máig Herman Ottó híres madárleírásai, madártani ismeretterjesztő cikkei, *Az északi madárhegyek tájairól* írt útirajza, *A madarak hasznáról és káráról* 1901-ben megjelent könyve is. „Különleges népszerűségének titka – írja e könyvről Erdődy – elsősorban az újszerű megközelítésben kereshető, mely a madarat élő organizmusként fogta föl, s különös hangsúlyt helyezett a természet háztartásában betöltött egyensúlyozó szerepének méltatására.” A madárellet megfigyelése Herman Ottónak újszólván gyerekkorától kedves szórakozása volt, s késő vénségéig az maradt. Rendkívüli energiával megszervezte a nagy múltú és intenzív, de szétszórt honi madártani kutatásokat, világtekintélyt vívott ki számára, tekintélyes pénztámogatást harcolt ki a kormánytól, s végül tanítványával, Chernel Istvánnal – akinek atyjától, Kálmántól tanulgatta egykor a madártan tudományát még kőszegi fotográfus korában – megíratta Magyarország madarairól azt a könyvet, amit ő maga szeretett volna megírni. Meg is haragudott aztán érte Chernelre; sohasem bocsátotta meg „fiának” – ahogyan munkatársait öregkorában nevezte – a remek könyvet.

Nagy akaratú, indulatos, hallatlan munkabírású, magabiztos, igazáról rendíthetetlenül meggyőződött s érte mindig kiállani kész tudós volt Herman Ottó. Nyilván nem hiányzott belőle becsvágy, hiúság, tekintélyféltés, erőszakosság sem; e nélkül a múlt század második felének nagy honi tudomány-megalapozói között megállani sem tudott volna, nemhogy vezető helyet vívni ki magának. De tudománypolitikusi nagyságát végül is az határozza meg, hogy ő – akárcsak az Eötvösök, Balassa, Markusovszky, Szily Kálmán, Kőnig Gyula, Borbás Vince s a honi tudományos „Gründerzeit” többi nagyjai – a tudományt a nemzet felemelkedését elsőrendűen elősegíteni hivatott közügynek tekintette, szent ügynek. Így talált rá zseniális érzékel arra a „hézagra” a nemzet differenciálódó tudományos háztartásában, amit aztán a *Természetrajzi füzetekkel* példásan betöltött.

A Herman szerkesztette *Természetrajzi füzetek* nem egyszerűen egyike volt a kor szépen gyarapodó honi szakfolyóiratainak: elsőrendű fórum volt ez a lap, ahol Herman Ottó fáradhatatlanul és kifogyhatatlan leleményességgel küzdött az új biológiai szemlélet, a darwinizmus, az induktív kutatási módszer honi elterjesztéséért, s minél tökéletesebb kidolgozásáért, munkatársak és tanítványok lelkes seregét vonzva maga, illetve a lap köré. Erdődy közöl néhányat Herman Ottó itt megjelent tanulmányaiból, köztük a *Két beszédet*, a honi darwiniánus küzdelmek legjelesebb dokumentumát „A tekintélyelvi szempontokat háttérbe szorítva – értelmezi Erdődy a cikket – határozott védelmére kel az evolucionizmus megtámadott tanainak, s a »pozitív tudás« elsőbbségének elismerése mellett helyet követel a hipotézisek alkalmazása számára is.” Igen, de nem „is”; mert Herman Ottónak és nagy

kortársainak az égvilágon semmi köze ahhoz a fantáziátlan tényimádathoz, amit mi „pozitivizmus”-ként szoktunk bírálni és megbecsülni. Nem efféle „pozitivizmus” volt az ő eszményük, hanem az „induktív kutatási módszer”, amely eleve általánosítások és hipotézisek alkalmazásával szűrte meg kritikusan a tényeket, csak éppen a szakosodás szükségességével számolva nem szaggatta még részekre az érdeklődést is.

Éppen az érdeklődés egysége és nem az annyit emlegetett „polihisztorság” (melynek már az ő korában is pejoratív csengése volt) vezette Herman Ottót messzi területekre, amik téma szerint ugyan távol estek egymástól, de mindet összefogta az induktív kutatási módszer, a XIX. századi tudomány nagy módszere. Így hát Herman Ottó néprajzi vagy őstörténeti tanulmányait nem valamilyen másik, „humán-tudományos” Herman Ottó írta, hanem ugyanaz, aki természettudományos kutatásaiban ismerte meg és fejlesztette mesteri szintre az induktív kutatási módszert. Ezzel a tapasztalásra, megfigyelésre, kísérletekre, elemzésre, hipotézisekre, kételkedésre építő szemlélettel kezdte el vizsgálni – egy pajzán népi halnév után nyomozva – a halászok ősi mesterségét. S ahogy vizsgálataiban előrehaladt, egyre nagyobb bámulattal észlelte azt a csodálatos célszerűséget s harmóniát, ahogyan a halászok eszközeikkel, munkamódszerükkel és fogásaikkal, szokásukkal, egész életükkel a megélhetésükül szolgáló természethez alkalmazkodtak. Nemcsak a halak pontosan megfigyelt életmódjához és szokásaihoz, de a vizek egész világához is, a sebes hegyi patakoktól a titokzatos ingoványokig. Meglepődve fedezte föl ezekben a tanulatlan egyszerű emberekben ugyanazt a részletekre figyelő, minden apróságból tanulni kész, ám ha kell merészen általánosító észjárást, amivel ő is élt: a „pozitív megismerésre” alapuló racionális érvelés módszerét.

„A legszebb az – írja lelkesedve –, hogy minden igaz magyar halászember a szerszámszerkezet és a hal szokása között fennálló kapcsolatot pontosan ismeri, a szerszámjárást tehát meg is tudja okolni.” Azon kevesekhez tartozott, akik – mint nemsokára Kodály s Bartók – közvetlenül tapasztalták és sajátjukként élték át egy egyszerűségében és szegénységében is egész, teljes és tökéletes kultúra részleteit. Herman Ottót néprajzi kutatásai hathatósan megerősítették a század optimista felével közös hitében, hogy végtére minden nehézségek ellenére győzedelmeskedni fog a haladás és az emberi értelem. Csoda-e, ha vénkorában az országra nehezedő csúf gondok és bitang veszélyek láttán ehhez az „igaz magyar halászemberhez” fellebbezett, s megteremtette magának – álmai igazolásául – a tökéletes „magyar karaktert”? Ma már tudjuk, milyen nagy tévedés volt; szakmailag s politikailag egyaránt. De utólag könnyű okosnak lenni. S azt se feledjük, hogy ő ezt a „karaktert” – legyen bármily naiv egyébként – sohasem a kizárólagosság jegyében képzelte el.

Ellenkezőleg: folyton a népkeveredés, ahogyan ő mondotta a „fajamalgámia” tényét, szükségességét és előnyeit hangoztatta. Biológusként is, de olyan magyarként is, aki kisgyerekkorában még szót sem tudott magyarul, s aki maga választotta meg népét s hazáját.

A saját szempontjából bizonyára ez volt legnagyobb „tévedése”, hiszen ha a németet – szülei nyelvét – választja anyanyelvül, ma úgy lehet a világ legnagyobb tudósai közt emlegetnék. Így hát mielőtt – példás hűsége jutalmául – erősen elmarasztalnánk „eklekticismus”, „polihisztorkodás” és „sovinizmus” rút vétségeiben, adnánk ki legalább legfontosabb műveit úgy, ahogyan a fölébredt tudománytörténeti érdeklődés hatására másutt szokták: teljes kritikai kiadásban. Aztán vitázhatunk róla, ha tetszik, miben hibázott. S miért!

„A KEZDETI IMPRESSZIÓK NAGYON ERŐSEK...”

Beszélgetés Szentágothai Jánossal Lenhossék Mihályról⁶¹⁰

Lenhossék Mihály már életében a legismertebb, a legelismertebb magyar tudósok közé tartozott; halálakor, 1937-ben a kor jeles orvostudorai méltatták, s nyomban megjelent róla – ritka kivételként az Emlékbeszédék évekkel, olykor évtizedekkel késlekedő sorozatában – Zimmermann Ágoston megemlékezése. Napjainkra azonban meglehetősen elhalványult az alakja, s a szakma szűkebb körein túl inkább csak úgy emlékeztek rá, mint akinek az intézetéből Szent-Györgyi Albert fényes pályája elindult, míg aztán nemrégiben újból igen hatásosan felvillantotta képét és munkásságát Szentágothai professzor a hazai idegrendszer-kutatásokat bemutató televíziós sorozatában. Az ő képe alatt állva kezdte el szerteágazó és lenyűgözően érdekes előadásait, s tanítványának nevezte magát.

„A kezdeti impressziók nagyon erősek...”

Hogyan került Professzor Úr Lenhossék intézetébe?

1930-ban iratkoztam be a Pázmány Péter Tudományegyetem – ahogyan akkor nevezték – orvosi fakultására. Akkoriban az anatómia volt a legfélelmetesebb tárgy; féltünk ugyan a kémiaától is – én először Buchböcköt hallgattam – és nem örvendett különösebb népszerűségnek az orvostanhallgatók körében a fizika sem, bár én ezt is szívesen tanultam. Általában mindig a dolgok jó oldalát néztem, s még az esetleg gyengébb előadásokból is igyekeztem és tudtam tanulni.

Lenhossék Mihály esetében természetesen nem erről volt szó; őt különben is ismertem már régebről. A bátyám ugyanis egy évvel járt fölöttem, s egyszer elvitt magával egy Lenhossék előadásra. A professzor éppen a gátizmokról beszélt s igen erősen hatott rám már akkor az előadásmodora. Később azután, medikus koromban mindig a professzortól jobb oldalt, az első padban ültem; illetve nem is a padban, mert ebben az amfiteátrumszerű

⁶¹⁰ Forrás: Vekerdi László: „A kezdeti impressziók nagyon erősek...” Beszélgetés Szentágothai Jánossal Lenhossék Mihályról. = Magyar Tudomány 92 (1985) No. 3. pp. 208–216.

tanteremben – amely különben még ma is ugyanaz, mint akkor – a legelső sornak már nincsen asztal-része. Lenhossék Mihály a középső kis előadó asztalkánál állt; nem nagyon látszott ki mögüle, elég magas asztal volt, Lenhossék meg elég alacsony termetű ember. Kis, francia típusú szakálla volt; öregurasan, pontosan, rendkívül disztingváltan és halkán beszélt; később hangerősítőt is szereltek fel számára, persze az első sorban enélkül is jól lehetett hallani. Egy kis kutyanyelvyszerű cédulára írta fel magának az adatokat, s aztán a feljegyzések szerint sorjában és rendszeresen ment végig az egész anyagon. Soha nem kalandozott el; volt egy kitűnő altisztje, Dobos Sándor bácsi, aki a „régiben” huszár-altiszt volt; ő pontosan előkészített sorrendben adta a professzor keze alá a készítményeket, illetve a mutatópalcát, ahogy kellett. Lenhossék kissé öreges vonalakkal, de igen szemléletes és korrekt rajzokat készített különböző anatómiai szituációkról, illetve egy-egy jellemző átmetszetről vagy nézetről.

Érdekesek voltak az előadásai?

Nem volt magával ragadó, úgynevezett „impresszív” előadó. Szenvedélytelenül, élesebb hangsúly nélkül, klasszikus értekező stílusban beszélt. Az előadás végén aztán a hallgatóság körülvette az asztalt, s ő még néhány készítményt külön eldemonstrált.

Ezt nem hagyta el soha; mindig gondoskodott az éppen soron levő anyaghoz friss készítményről az Igazságügyi Orvostanról. A preparátumot a körülállóknak, akik egymás hegyén-hátán tolongva vették körül az asztalt, közvetlenül demonstrálta.

Rendkívül választékos magyarsággal beszélt, ugyanilyen különben tanulmányainak és tankönyveinek a nyelvezete is: a magyar értekező stílus valóságos gyöngyszemei.

Professzor Úr mikor került az intézetbe?

Még elsőéves koromban, karácsony táján. A kollokvium után mindjárt kiválasztottak s bevettek pár hallgatót, köztük engem. Az én esetemben még külön az is nyomott a latban, hogy a tanársegédek tudták: beszélek és írok németül. Ez akkoriban nagyon fontos volt, mert többnyire német folyóiratokban publikáltak. Egy idős orr-fül-gégész, Némái József rendkívüli tanár fordította a közleményeket, de német stílusát Lenhossék nem igen szerette. Pedig nyelvtanilag hibátlanul, sőt választékosan, habár kissé Pester Lloyd stílusban írt; különben is lassan dolgozott az öreg. Szerettek volna tehát megnyerni valakit, aki gyorsabban elvégzi a fordítói munkát. Így hát mihelyt bekerültem a laboratóriumba, rögtön kezembe nyomtak egy

fordítást és előkészítettek, hogy a Professor bizonyosan elégedetlen lesz a munkámmal és jól le fog kapni. Legnagyobb meglepetésre azonban Lenhossék meg volt elégedve. „Igen, igen – mondotta –, látszik, hogy még kezdő, de ez a gyerek tud németül.” Attól kezdve az összes kéziratot nekem kellett fordítanom, ami elég sok többletmunkával járt, de persze sokat tanultam belőle.

Így hát Professor Úr ezzel a fordítói munkával került közelebbi kapcsolatba Lenhossékkal?

Igen, illetőleg egy pályamunkámon keresztül. Kicsit a mai tudományos diákköröknek megfelelően kiírtak akkor is pályamunkákat; Lenhossék akkortájt nem idegtani témájú pályamunkákat írt ki, hanem éppen ami eszébe jutott. Nem mindig voltak túlságosan érdekesek a témák, de mindig elvárta, hogy mindent rendesen kidolgozzon az ember. Én is beadtam egy-két pályamunkát, s félig német anyanyelvű lévén, illetőleg csak úgy félig lévén magyar anyanyelvű, odaadtam elébb kijavításra az idősebbeknek. Egyszer azonban egy pályamunkát, ami most már idegtani volt – az arcideg érző- és vegetatív részéről szolt – kijavítás nélkül adtam be, mert szorított a határidő. „Nahát, mondták a többiek, mit fogsz te kapni a stílusod miatt!” Mikor aztán Lenhossék behívatott, előbb dicsérte magát a munkát. Tényleg elég ügyes kis dolgozat volt, be is mutatta később az Akadémia Harmadik Osztályán, ami akkor az egész természettudományt magába foglalta, matematikától biológián keresztül a bányászatiig. A szakmai kérdések után jött azonban amitől tartottam: a stílus megbeszélése. A legnagyobb meglepetésemre nem kifogásolta. „Nagyon csodálkozom – mondotta –, hogy kegyed – így szokott szólítani minket – ilyen jól ír magyarul!” Én valami olyasmit válaszoltam, hogy pedig most nem is tudtam előzetesen átnézni a tanársegéd urakkal. „Jaj kérem – mondotta – soha többé oda ne adja nekik, hiszen híresen rossz a stílusuk. Kegyed németül is, magyarul is sokkal jobban ír náluk, nehogy megmutassa többé nekik a kézirateit! Nekem bemutathatja, én óvatosan belejavítok, hiszen egyet-mást nyilván jobban is ki lehet fejezni.” Csakugyan be is mutattam neki ezután amíg élt minden kéziratomat, az első két-három tudományos közleményem kéziratán még ma is őrzöm finom kézírásával beírt okos javításait. A magyar stílusommal meg volt általában elégedve; a németben azonban figyelmeztetett, hogy csínján bánjak a hosszú körmondatokkal. Nyelvtani formagazdagsága folytán ez a németben ugyan lehetséges, s nekem a nyelvtani egyeztetések nem okoztak problémát, azonban ezzel – oktató figyelmesen és kedvesen – nem szabad visszaélni. „Egy Thomas Mann megengedheti magának, hogy egy- vagy kétoldalas mondatokat írjon – mondotta –, de magunkfajta ember ilyet ne csináljon. Különben is, ne arra törekedjünk, hogy

a mondat legyen tökéletes, hanem a szakasz. Inkább maradjon az embernek a mondat elolvasása után egy kis hiányérzése; ne is legyen a mondat gondolatilag befejezett. Ne próbáljon tehát egy mondatba egy egész gondolatot belefoglalni. Hagyja nyitva a gondolatot a soron következő mondat számára! A pont csak a grammatikai és mondattani egység végét jelzi, a gondolatot a szakasz végével zárjuk le.”

Érdekes, mennyire a modern nyelvészettel összhangzó megállapításokat fogalmazott meg!

Én aztán mindig próbáltam ezt később is követni; még angolban is, pedig hát ez egészen más tudományos stílust kíván. Azonban azt hiszem, hogy Lenhossék tanácsa németben-angolban-magyarban egyaránt rendkívül ésszerű és megszívlelendő. Ezért is olyan kiváló stílusúak és olvasmányosak Lenhossék tankönyvei és tudományos közleményei, ezért olyan érthetőek és világosak, mert ezt az alapvető felismerést alkalmazza.

Amikor Professzor Úr Lenhossék intézetébe került, ő már pályája végén járó, bölcs öreg tudós lehetett.

Azt hiszem úgy ötödéves medikus lehettem, amikor ő – ha jól emlékszem 1935-ben – végleg nyugdíjba ment. Nyugdíjasként is bejárt azonban, egy külön szobája volt, nem messze attól a szobától, ahol én is dolgoztam. Amikor aztán szóltak, hogy az öreg bent van, egy mikroszkópi készítmény vagy cikk ürügyén bement az ember hozzám és megkérdezte a véleményét, illetve kérte a tanácsát. Rendkívül érdekes dolgokat mondott ilyenkor, szabad asszociációk formájában. Nagyon sokat tanulhatott tőle az ember. Akkoriban már kezdtem komolyan foglalkozni idegtani témákkal; főleg a vegetatív idegrendszer kapcsolatai érdekeltek; a neurontan körüli sok évtizedes vita ez időben volt egyik késői csúcspontján; engem akkoriban az a kérdés foglalkoztatott, hogy miképpen lépnek kapcsolatba a vegetatív idegek a mirigy- vagy simaizom sejtekkel. E közleményeim valamikor 35-ben vagy 36-ban jelentek meg. Egy akkoriban új módszer, a kísérletes degenerációs módszer segítségével közelítettem meg ezt a kérdést. Lenhossék ezt az eljárást nem ismerhette, mert amikor ő aktív kutató volt, ez még nem létezett. Sajnos ezek a rendkívül tanulságos asszociatív irodalmi és szakmai áttekintések nem sokáig folytatódhattak: 1937-ben meghalt. De ez a két év, 1935-től haláláig igen sokat jelentett számomra. Amikor szóltak, hogy a Méltóságos Úr itt van, úgy illett, hogy 15 perc múlva az ember bekopogjon hozzám; nekem volt tán a legtöbb időm és hát a legtöbb kedvem is, hogy jelentkezsem nála egy-egy készítménnyel vagy kéziratral. A kéziratokba persze akkor

már nemigen szólt bele, említettem már, hogy azokat a merész új módszertani kezdeményezéseket, amikkel én ebben az új szituációban próbáltam igazolni a neurontant, ő a saját gyakorlatából nem ismerte. De benne élt az egész szemléletben, a neurontan századfordulón kialakított klasszikus gondolatvilágában, melynek egyik megteremtője is volt, és fölényes irodalmi ismeretei, remek asszociatív áttekintő képessége alapján azonnal rá tudott mutatni a lényeges pontokra. Ez a kettő: a figyelmeztetés, a szabatos racionális stílusra és a szakirodalom széles körű, szabad áttekintésének a fontosságára, nagy segítséget jelentett egész kutatói pályámhoz, amiért végtelenül hálás vagyok neki.

Mondhatni tehát, hogy a tudományos gondolkozás afféle „módszertanára” tanított?

Nem tanított ő a szó szoros értelmében. Nem vindikálta magának azt a jogot, hogy befolyásolja az ember véleményét. Csupán rámutatott valamire, s ezzel irányított. Különben nem volt harcos természetű. Elgondolkozó, elmélkedő, szellemi értelemben szemlélődő természetű ember volt. Irodalmi vitába vagy éppen vetélkedésbe soha nem bocsátkozott.

Pedig a tudománytörténet-írás váltig emlegeti Apáthy Istvánnal folytatott nagy vitáját a neurontanról.

Valóban, de ez sem folyt olyan élesen! Először is mind a két ember rendkívül érzékeny volt. Apáthynak tán akadt itt-ott egy-egy élesebb megnyilatkozása, de ő is inkább visszahúzódó természetű volt. Különben is hamar elkedvetlenedett; volt rá persze oka: a háború végén Erdély kormánybiztosa volt, sokan hibáztatták, hogy nem tett meg mindent, amit lehetett. Teljesen oktalan rótták fel ezt neki, hiszen ugyan mit tehetett volna? Politikailag persze nem merném minősíteni a gondolkozását, amolyan régimódi liberális eszméket vallott, és ezen a téren sem mutatkozott sohasem harcosnak. Ami pedig a szakmát illeti, tán 1904-ben egy nemzetközi kongresszuson robbant ki köztük vita egy készítmény értelmezése körül; de Lenhossék visszahúzódott és inkább döntő mikroszkópi bizonyítékok keresésén fáradozott. Még az én időmben is csináltunk neki készítményeket, amivel a neurontan elleni főbb érveket próbálta cáfolni.

Akkoriban főleg az izom-idegvégződés területén vélt a neurontan ellen bizonyítékokat találni egy holland kutató, Jan Boeke. Impozánsan színes, feltűnést keltő, kissé izgága jelenség volt, nagy kultúrájú ember. Abban az időben az európai kontinentális irodalomban teljesen magához ragadta a vezetést. Roppant nagyvonalúan, és látszólag

meggyőzően érvelt a neurontan ellen. Nos, az ő érveit próbálta Lenhossék cáfolni, de hamar belátta, hogy az akkori metodikai szinten, fénymikroszkóppal ez szinte lehetetlen! Akinek nem volt annyi józan esze, hogy következetesen a sejttan alapján gondolkozzék, akinek a sejttan nem volt az életjelenségek magyarázatához nélkülözhetetlen idea, aki hajlandó volt kibúvókat találni a következményei alól, az a fénymikroszkóppal látható részleteket bizony könnyen a neurontannal ellentétesen értelmezhetette !

Nem szólt tehát a tudománytörténet-írásban és tudományfilozófiákban annyira kedvelt „experimentum crucis” akkor még a neurontan mellett?

A sejttan fanatikus hívójének kellett lenni az embernek ahhoz, hogy úgy gondolkozzék, mint Lenhossék és körülötte néhányan mi, fiatalok, illetve az akkor már nem egészen fiatal Ábrahám Ambrus. A sejttanból kiindulva terveztük meg kísérleteinket, s miután azok a kísérletek úgy dőltek el, ahogy azt a sejttan és a neurontan megjósolta, azért úgy hittük, és meg voltunk győződve róla, hogy igazunk van. Node ez volt szinte a kivétel, hiszen Európaszerte rengetegen voltak neurontan ellenesek. Az ötvenes évek közepéig tartotta magát a neurontan ellenes tábor, még Spanyolországban is, Ramón y Cajal, a neurontan megalapozójának hazájában! Itt, ezen a nemzetközi porondon valóban voltak éles viták; én is már fiatal koromban heves szakmai vitákba keveredtem a neurontan védelmében, máig szívesen citálok életrajzi természetű írásokban az ellenem felhozott érveket, aztán melléjük teszem az elektronmikroszkópos képet: kinek volt igaza? Ez az én szelíd „bosszúm” egykori szakmai ellenfeleimmel szemben. De én mindig sokkal impulzívabb természetű voltam Lenhosséknál; ő többnyire elzárkózott a vita elől. Sokkal óvatosabb, sokkal visszavonultabb ember volt.

Intézetben belül is? Közvetlen munkatársai körében is?

Igen; egyszer például Kiss professzor – aki sokáig Lenhossék adjunktusa volt, s rövid szegedi professzorság után az ő tanszékét foglalta el – előállott azzal az ideával, hogy szimpatikus és paraszimpatikus nem létezik, azaz nincs ilyen kettős beidegzés. Mármost Lenhossék pont a feji paraszimpatikus ducokkal foglalkozott, s azok jellegzetes, a szimpatikus ducokétól eltérő hisztológiájáról írt jó néhány, mindmáig nemzetközileg idézett s ma is standard alkotásként számon tartott művet. Kezében voltak a készítmények és a dolgozatok, amikkel igazolhatta a maga és cáfolhatta Kiss professzor nézeteit, mégis nagyon szelíden és minden hangsúly nélkül

védte a klasszikus és ma is helytálló szemléletet. Talán túl udvarias is volt; nem akart egykori adjunktusa és saját tanítványa ellen érvelni. De a természetük is merőben ellentétes volt. Kiss professzor impulzív és impresszionáló előadó volt; nem annyira szabatos mint inkább hatásos fogalmazásra törekedett, s szakadozott mondatainak az erejét kitűnő hangsúlyozással és izes magyar kiejtéssel fokozta. Ami a gondolatait illeti, akadtak kitűnő, sőt zseniális vagy majdnem zseniális meglátásai is, főleg a mikrocirkuláció területén; ebben a paraszimpatikus kérdésben azonban nyilvánvalóan nem volt igaza. Lenhossék mégis kitért, nem vitatkozott. Pedig az Orvosegyesületben – ez volt az akkori idők hazai orvostudományában az egyetlen nyilvános fórum, a mai Semmelweis teremben tartották az üléseket – nagyon heves viták is zajlottak, hozzá voltak tehát szokva az éles hanghoz. Sajnos, ilyen éles szakmai viták napjainkban már egyenesen elképzelhetetlenek.

Lenhossék talán kora és tekintélye miatt is viselkedett tartózkodóbban?

Én persze csak élete utolsó hét évében ismertem őt, s már mellé kerülésem idején kifejezetten öregurasan viselkedett, azonban a továbbiakban semmiféle változás vagy elaggás nem volt észlelhető rajta. Egyforma volt úgyszólván az utolsó napjáig, amíg elvitte egy tüdőgyulladás. Testi és szellemi szintjét tartotta, sőt, inkább mintha nyugdíjazása után még meg is frissült volna kicsit. Professzorsága alatt végig szorgalmasan bejárt a boncterembe; kérdeztetett is, preparálgatott is, méghozzá nagyon szépen. Érdekes, hogy ez az önmagát annyira nem praktikusnak tartó ember milyen gondosan és szépen csinálta ezt a nagy gyakorlati kezűgyességet kívánó munkát.

S hozzá éveken át, haláláig az Akadémia alelnöki tisztét is betöltötte!

Na kérem, ez nem olyan pozíció volt, mint ma. Megvoltak nyilván a zárt ülései az elnökségnek, az osztályüléseken is részt kellett vennie, azonban nem kellett a maihoz fogható operatív feladatokkal bajlódnia! Működött az elnökség mellett egy komolyabb titkárság, s ez tökéletesen ellátta az Akadémia szűk agendáját. Hajaj, milyen szép idők lehettek azok ebből a szempontból ! No de Lenhosséknál maradva, az ő pályája abból a szempontból is rendkívül érdekes, hogy három generációban követték egymást orvosprofesszorok a családban. A nagyapa, Lenhossék Mihály Magyarország protomedikusa volt, de előzőleg az anatómia és élettan professzora. Az ő fia volt Lenhossék József, a mi Mihályunk apja. Híresen csúf és rendkívül hiú ember volt; még fia is megemlíti saját életrajzában, hogy apja igen eredeti

jelenség volt és nem mentes bizonyos ártatlan hiúságoktól. Mindenesetre Lenhossék József nálunk az első modern értelemben vett anatómus. A Bach-korszakban került előtérbe; a család különben Pozsonyból származott, jellegzetes monarchiabeli polgárok voltak. József gazdagon nősült, egy pesti nagykereskedő lányát vette nőül, ő hozott a családba vagyont. Mikor az ötvenes évek elején kinevezték a pesti egyetemre, Lenhossék József már tökéletesen képzett anatómus volt, járt Párizsban, s különböző németországi egyetemeken, s a klasszikus anatómia, sőt az agykutatás akkor még egészen új területeit művelte. Persze az akkori szintnek s módszereknek megfelelően; formalinnal keményített agyból és gerincvelőből egyszerűen borotvával készítették metszeteket, s ezeket festették meg kárminnal vagy esetleg egy kis velős festéssel, s nézték kis nagyítással. Ilyen készítményeken ismerte fel és írta le Lenhossék József az agytörzsből a *formatio reticularis*, a fehér és szürke állományok ezt a máig így nevezett keveredését. Ő persze csak descriptív szinten alkotta meg a fogalmat, de ma már tudjuk, hogy milyen magok helyezkednek el s miféle pályák futnak benne, milyen kapcsolatok vannak ott és milyen funkcionális rendszerek. Minderről persze akkor senkinek fogalma sem lehetett, de Lenhossék preparátumait dicséri, hogy segítségükkel elkülönítette és pontosan leírta a központi idegrendszernek ezt a fontos területét.

Mi lett a preparátumaival?

Sokáig őrizték az Anatómiai Intézetben, még én is láttam, de mire 1963-ban visszakerültem Budapestre professzornak, már eltűntek. Paradox módon az Anatómiai Intézet épületének tökéletessége is közrejátszott a készítmények pusztulásában; a múlt század végén Mihálkovic Győző az akkori legkorszerűbb tervek szerint építtette meg az Anatómiai Intézetet, hatalmas ablakokkal, amik aztán a bombázások során mind kitörték, s télen át az egész épület nyitva volt, bár amúgy különösebben nagyobb kárt nem szenvedett. Különben ez az épület majdnem műemléknek nevezhető olyan értelemben, hogy igen szépen és gondosan megépített objektum, ami ma is és azt hiszem még száz év múlva is tökéletesen megfelel a céljainak. Életem egyik nagy eredményének tartom, hogy sikerült megakadályoznom nagyobb átalakítását a hatvanas évek végén, amikor lett volna erre pénz. Olyan bőséges alapterülettel készült, hogy még ma is befogadja a legkomplikáltabb laboratóriumokat, állatistállókat, izotóp részlegeket anélkül, hogy nagyon össze lennének zsúfolva. No, de visszatérve Lenhossék Józsefre, maradt néhány készítmény, ami még saját kezétől származik. Nagyon színvonalas anatómiát művelt, persze nem a mai értelemben. Egyebek közt a szövettani festések még nagyon kezdetleges szinten voltak akkor.

Lenhossék Mihály az apja intézetében kezdte a kutatásait. Mindjárt az idegrendszerrel kezdett el foglalkozni: a csigolyaközi ducok sejtjeit vizsgálta. A munkáról beszámoló tanulmány gondos és precíz leírás, az egyik nagy német szakfolyóiratban jelent meg. Elég hamar magántanár lett, s mikor a nyolcvanas évek vége felé az apja nyugdíjba ment, számított rá, hogy ő kapja meg a katedráját. Nagyon elkeserítette, hogy az addig külföldön, Strasbourgban működő Miháلكovicsot hozták haza a tanszék élére. Elment Magyarországról, s előbb a Baseli Egyetemen, majd Würzburgban dolgozott, Köllikernél, a hisztológia akkori nagy mesterénél, végül Tübingenben. Mindig erős honvágyat érzett, s Miháلكovics váratlan halálakor, a századfordulón örömmel fogadta el a meghívást a tanszék vezetésére. Alkotó évei azonban az idegrendszer kutatása terén csak a külföldi évei voltak. Ebből az időből származnak a gerincvelő szerkezetére, s jó néhány más központi szervre vonatkozó nagyon szép munkái, melyeket ma is a szakma standard műveihez sorolnak. Az akkoriban új Golgi-módszerrel dolgozott, s teljes egészében a neurontan szemlélete alapján. Annyira gondos megfigyelő volt, hogy amit leírt, máig igaz maradt. Nem keresett viszont elméleti magyarázatokat; általában mindennemű teoretizálástól és filozófiától idegenkedett.

A századvégi-századfordulói pozitivizmus idegenkedése volt ez?

Igen, azt hiszem, bár meg kell említeni, hogy miután Budapestre került, belefogott néhány általánosabb témába is. Vizsgálni kezdte például a nem meghatározásának a kérdését és foglalkozott a spontán abortuszok nemi arányainak a problémájával. Közismert, hogy száz leánygyermek születésére körülbelül százöt fiúé jut, de Lenhossék vizsgálataiból kitűnt, hogy valójában még sokkal több fiú születne, ha a spontán abortuszok – amikbe a magzat tulajdonságai nyilván csakúgy közrejátszhatnak, mint az anyáé – nem sújtanak a leányoknál nagyobb arányban a fiúkat. Tehát jóval több fiú magzataból adódik végül a 100-105-ös leány–fiú születési arány. Ezekről az eredményekről aztán elég sokat elmélkedett.

A szövettani-sejttani kutatásokat milyen irányokban folytatta?

Nagyon szép sejttani munkája szól a csillós sejtek bazális testecskeiről. Akkoriban a Heidenhain-féle haematoxin-festéssel lehetett jól feltüntetni a csillókat és a hozzájuk tartozó bazális testeket. Azt persze csak az elektronmikroszkóp derítette azután ki, hogy milyen komplikált a csillók és a bazális testek szerkezete, de Lenhossék valóban jól sejtette, hogy a bazális test a centriolum, a sejtközpont derivátuma, a sejtközpont oszlásából keletkező

sajátságos szerkezet, s ebből nőnek ki a csillók és a flagellumok. Ki is dolgozott egy elméletet, hogy a citocentrum tulajdonképpen valamiféle mozgást generáló organeluma lenne a sejtnek. A mai képünk szerint persze ez így naivitásnak hangzik, de lényegileg ma is igaz: a bazális testecskéknek, amikből a valódi csillók – szinte mint a friss fűszálak a magból – kinőnek, csakugyan citocentrum-szerkezetük van. Egyik munkatársa is foglalkozott aztán ezzel a kérdéssel, sőt még az én egyik munkatársam is Pécssett, még mindig fénymikroszkóp szinten, s ezt a Lenhossék tradíciót követve, a csillóképződés néhány nagyon érdekes tulajdonságát derítették ki. Meglehetősen széles körű kutatásokat folytatott tehát, ezen túl éveikig előadta még az antropológát is Thewrewk Aurél halála után.

Milyen volt Lenhossék professzor magánéletében, milyen volt az egyénisége?

Amint önéletrajzában említi, erősen elkeserítette őt az ország feldarabolása és Trianon utáni nyomorúságos helyzete. Talán ez is hozzájárult, hogy amikor én megismertem, határozottan érezhető volt benne bizonyos rezignáció. De mint említettem, ekkor már meglehetősen idős volt, s egy hetven felé járó, illetve hetvenes éveit taposó ember miért is ne lenne rezignált? Ami a családi életét illeti, ezt ő önéletrajzában kifejezetten boldognak nevezi. Későn nősült, és nagyon szerencsésen. Felesége szép és talpraesett asszony volt, kitűnő üzleti érzékkel, aki aztán ügyesen forgatva az egyébként akkoriban sem különösebben magas professzori jövedelmeket – inkább a vizsgáztatásokból folyt be jelentősebb összeg – meglehetősen jólétet teremtett Lenhossék körül. Ami az egyéniségét illeti, erősen tartózkodó volt, soha nem nyílt meg igazán. Egyszer az az öreg gégész, aki a cikkeit németre fordította, azt mondta: Lenhosséknak az a baja, hogy nem szereti igazából az embereket. Én ezt nem így éreztem, így ez bizonyára nem is volt igaz. Bennem például fantáziát látott, s nem csupán támogatott, hanem kifejezetten szeretett. Mondotta másoknak is, akik később visszamondták, micsoda öröm neki, hogy élete végén mellé került egy valódi tehetség. Ez azután megisméltődött velem; illetve a sors e tekintetben egész életem során elkényeztetett, nagyon sok kiváló ember gyűlt össze körülöttem. Lenhossék rezignált, de nem keserűen rezignált ember volt; az ő nagy intelligenciája, páratlan áttekintőképessége, kutatói érdeklődése végig aktívan tartotta. Ebbe a személyiség-képbe illeszthető be talán abszolút pozitívizmusa is. Míg én szinte túlzott tisztelettől görnyedve tekintettem a gondolkozás nagy spekulatív rendszereire, s tán némi romantikus túlzással is igen sokra tartottam a problémák elméleti megközelítését, ő mindezt semmire sem becsülte. „Kérem – mondotta – ne tessék ebből bármit is elhinni, nincsen emögött semmi, mindez merő képzelgés; csak az van, amit valós tényként meg lehet ismerni.”

Senki másnál nem tapasztaltam ilyen erősen ennek a gondolkozási iránynak a hatását, mint nála.

Nem gátolta ez az erős elmélet-ellenesség a kutatásban? Professzor Úr mindenesetre egészen másképpen közelítette meg a kutatást.

Megvoltak ennek a pozitivizmusnak a maga hasznos vonásai is. Nem tudom, hogy az én sokkal filozofikusabb megközelítéseim többet használ-e a tényleges tudományos munkának. Nem inkább csak elvonja az embert általánosabb területek felé, ahelyett, hogy minél mélyebben beásná magát a konkrét problémákba?

Dehát például a neuronhálózat-kutatások? Nem nevezhetők-e igen komoly eredményeknek?

Igen, de épp ebben nagyon sok a spekulatív elem. Visszanézve kutatói pályámra olykor elgondolkozom, vajon helyes volt-e, hogy ilyen mértékig szerettem ezeket az általános elvi kérdéseket, s hamar ráuntam a konkrét dolgok vizsgálatára. Ez valóban más magatartás, más szemlélet, mint Lenhossék Mihályé.

Dehát azt hiszem, hogy éppen ez a szemlélet kellett a mai ideg-kutatás általánosabb jellegű eredményeihez.

Persze, nem is arról van szó, mintha elégedetlenkednék saját eredményeimmel; de nem tudom, hogy egy kicsit pozitivistább megközelítéssel nem lehetett volna-e többet elérni? Bizonyosan lehetett volna témára koncentráltabban, gazdaságosabban megtervezni a munkámat. Fordítva, máig is haragszom, ha munkatársaim egy konkrét munkájukról három-négy-öt cikket is írnak. Én, ha találtam egy jelenséget, a lehető legrövidebben megírtam, s aztán nem érdekelt tovább, mással kezdtem el foglalkozni. Márpedig a mai hihetetlenül kompetitív tudományos mezőnyben ezt aligha engedheti meg az ember magának. A mai fiatalok túlon túl jól tudják ezt és ebben nem igen hallgatnak rám.

Erősen különbözik a kutatómunka ebből a szempontból attól, amilyen Professzor Úr indulásakor volt?

Amikor én fiatal voltam, mondhatni szabad volt a tér; egy-egy témával szinte egyetlen kutató foglalkozott, legalábbis úgy tíz-tizenöt éves távlatban. Nem volt az embernek az az érzése, hogy sietnie kell, mert mások megelőzik. Nyugodtan kidolgozhatta a témát az ember, s ha

véletlenül – nagyon ritkán – megelőzte valaki a közlésben, akkor szépen félretette a saját dolgát, nem izgatta magát. Valami – hogy is mondjam – fölényes „nonchalance” jellemezte akkor a kutatást. Nem mintha nem lettek volna akkor is viták, sőt sokkal élesebbek, mint ma! Az ellentétes véleményeket a mainál általában sokkal keményebben exponálták. Azonban emögött nem az a kényszer hatott, hogy mindenképpen „le kell körözni” a másikat. Aki rendesen dolgozott s valami újat talált, az szükségképpen haladt előre. Nem volt telített a pálya, szabad térben mozoghatott az ember. Hiányzott ez a mai rendkívül kompetitív szituáció.

Nyilván a rendkívüli mértékben megnövekedett kutatói létszám is okozhatja a kíméletlen versenyt. Professzor Úrék Lenhossék intézetében hányan voltak?

Négyen-öten voltunk összesen. Egy adjunktus, két tanársegéd, két gyakornok. Az adjunktus megbízatása három évre szólt, a többieket évenként hosszabbították meg, ha úgy látták, hogy megérdemlik.

És ma hányan dolgoznak ugyanott?

Csak oktatói állás van huszonöt, s azonkívül dolgozik ott még egy akadémiai kutatócsoport. S ennek az arányában, illetve még sokkal jobban növekedett a kutatás volumene világszerte. Számos új egyetem működik mindenfelé, rendszerint két-háromszor annyi hallgatóval, mint amennyire eredetileg tervezték.

S méghozzá ebben a túltermelésben szinte sohasem tehetség és teljesítmény szerint szelektálnak! Nagyon is érthető tehát, hogy aki valamikor megismert egy másféle kutatást, nem különösebben lelkesedik a maiért!

Ami engem illet, tulajdonképpen örvendek, hogy már nem kell aktívan részt vennem benne; sajnálom is egy kissé munkatársaimat, akik rákényszerülnek erre a gyilkos versenyre. Egyebek közt éppen ezért is segítem őket, ahogy tudom. Egyébként én mindig nagyon szerettem, ma is szeretek tanítani, s a szűkebb szakmai munkán túl is számos örömforrást találtam. Úgyhogy nagyobb ökonómiával talán lehetett volna többet elérni, de akkor az ember nagyon sok mástól esett volna el. Azt hiszem különben, hogy Lenhossék is szeretett tanítani, különben nem ragaszkodott volna hozzá még hetven éves korában is.

Végül is úgy látom, Professzor Úr egész munkássága, annak ellenére, hogy Lenhossék tanítványának vallja magát, merőben másként alakult mint mesteréé.

Azért a kezdeti impressziók nagyon erősek! Én is nagyon alaposan áttanulmányoztam az ő nevezetesebb munkáit! Éppen említett korai munkám az arcideg érző és vegetatív részéről szorosán az ő munkásságához csatlakozott. Ő is írt erről egy nagyon szép cikket! Ő megoldotta azt, amit Golgi-módszerrel meg lehetett oldani; de ezzel persze nem lehetett mindent tisztázni, és ezért fogtam én aztán hozzá experimentális módszerekkel, rostszámolásos és sejtszámolásos eljárásokkal a továbbiak tisztázásához. Ez persze egy kicsit másféle gondolkozási stratégiát kívánt, de azért Lenhossék alapvető felfogása determinálta az érdeklődésemet, és éppen az ő eredményei figyelmeztettek rá, hogy ezen az úton – legalábbis amint akkor hittem – nem érdemes tovább menni. Később persze kiderült, hogy a Golgi-módszer még nagyon sok mindenre jó, s rengeteget dolgoztam vele, de abban az időben úgy láttam – nem utolsósorban Ramón y Cajal két óriási és szebbnél szebb ábrákkal teli kötetével a láthatáron – hogy ezzel a módszerrel mindent felderítettek már, amit érdemes. Ezért kerestem más metodikai stratégiát. De Lenhossék munkáját folytattam akkor is, hiszen amikor átmenetileg előtérbe kerültek a neurontan ellenesek, akkor is a Lenhossék munkássága iránti tisztelem és bizalmam motivált a cáfolásukra kitervelt kísérletekre. Tehát az igaz, hogy nem abban az értelemben vagyok Lenhossék tanítványa, hogy közvetlenül mellette tanultam a laboratóriumban a módszereket, mert akkoriban már a módszerek lényegesen megváltoztak és teljesen új experimentális degenerációs eljárásokat kellett bevezetni, de tanítványa vagyok abban az értelemben, hogy az ő munkássága és szilárd sejttani szemlélete inspirált.

Mégis, Lenhossék körül sohasem nőtt fel kiváló tanítványok olyan serege, mint a Szentágothai-iskola.

Kétségkívül, Lenhossék nem volt iskolateremtő egyéniség. Nem nagyon befolyásolta a munkatársait. Az is, hogy én odatartozom, úgy érzem inkább rajtam állott, s nem őrajta. Inkább az én ragaszkodásom teremtette meg a tanítványi kapcsolatot, s az, hogy hálás voltam – vagyok máig –, hogy szerencsésen és idejében megszerezhettem nála azokat az impressziókat, amiknek az alapján aztán meg tudtam vetni a lábam az idegtan éppen akkor zajló nagy fordulatában.

SZENT-GYÖRGYI ALBERT: EGY BIOLÓGUS GONDOLATAI⁶¹¹

Csepp a tengerből a válogatás, amit a Gondolat Kiadó jóvoltából Szent-Györgyi Albert egykori tanítványa, Straub F. Brunó akadémikus mestere művéből a magyarországi olvasónak kínál.⁶¹² Inkább csak sejthető belőle a világhíres tudós jellegzetes profilja, olyasféleképpen, mint a címlappal szembenező fénykép elszántta s véglegessé vénült vonásaiból a mögéjük zárt s bennük megnyilvánuló élet roppant méretei.

Szent-Györgyi Albert útja nem tipikus XX. századi tudós-út, ám épp nem tipikussága miatt jelentős és jelentőségteljes. Már az is szokatlan, hogy piciny s megvetett ország egyik vidéki egyetemének professzoraként nyerte el a Nobel-díjat, s tán még furcsább, hogy kevesen érdemelték meg nála jobban a világ tudományos közvéleményének ezt a magas elismerését. Írásnak is remek Nobel-díjas beszédéből (amit akkor a *Természettudományi Közlöny* közölt) világosan kiderül fölfedezésének nagy jelentősége: a ponton-híd, melyet négy szénatomos szerves savakból vert zseniálisan egyszerű kísérletek s hihetetlenül merész megfontolások alapján a szövetlégzés áthidalhatatlannak látszó két partja közé, csakhamar a sejt egész energiaforgalmának centrális körútjává fejlődött. Kár, hogy a válogatásból hiányzik ez a fundamentális dolgozat, hisz a biológiai oxidációkról szóló klasszikus művéből lefordított néhány oldal alapján még sejteni is nehéz, mennyire a szegedi professzornak is köszönhető az, „hogyan az oxidációról alkotott elképzelésünk alapvető változásokon ment keresztül”.

„Ezelőtt – írta 1937-ben – a biológiai oxidációról azt gondolták, hogy a tápanyag és az oxigén között lezajló kölcsönhatás. Ma ezt a folyamatot úgy képzeljük el, mint egy hosszú reakcióláncot, amelynek során a H elég. A biológiai oxidáció központi problémája az egyes H-atomok e részletekben történő oxidációjának a mechanizmusa. A reakciólánc egyik végén a tápanyag-molekula áll, amelynek egyéb funkciója nincs, mint az, hogy leadja H-atomjait. A másik végén áll az O₂, amely elektronjait adja oda. Az én fő célom az volt, hogy a reakciólánc középső részének a megismeréséhez járuljak hozzá.”

⁶¹¹ Forrás: Vekerdi László: Szent-Györgyi Albert: Egy biológus gondolatai. = Valóság 14 (1971) No. 2. pp. 102–104.

⁶¹² Szent-Györgyi Albert: Egy biológus gondolatai. Vál, bev.: Straub F. Brunó. Bp., 1970. Gondolat. 174 p., 1 t.

Az energetikai és a strukturális aspektusok itt megfigyelhető egymásra vetítése későbbi kísérleteiben s teoretikus munkáiban is jól fölismerhető. A válogatás bőven közvetíti például a Szent-Györgyi-iskola izombiokémiai kutatásait; valóságos iskolapéldái ezek a munkák, hogyan lehet s kell vizsgálni a biokémiában a működések molekuláris meghatározóit. S példái egyben ama folyton többre serkentő soha-meg-nem-elégedésnek, mely Szent-Györgyit minden elért eredménye nyomán újabb s mélyebb összefüggések keresésére sarkallta. Hiszen az izomösszehúzódnak szellemes fehérjeszerkezeti magyarázata mögött ő azonnal a kudarcot orrontotta: a klasszikus molekulamodellek használatára kárhoztatott biokémikus tehetetlenségét az élet nem klasszikus mechanikája előtt.

Ma, amikor a kvantumbiokémia már rég elismert s jól ismert szaktudomány, s nagy nemzetközi kongresszusokon vitatják meg évről évre a legfrissebb eredményeit, könnyen azt gondolhatná az ember (kivált, ha járatos a modern tudományelméletekben), hogy a szövetlégzés szubtilis molekuláris lépcsőinek a földelésétől egyenes út vezetett a szubmolekuláris szint energiaváltozásait leíró kvantummechanikai modellekig; igen időszerű tehát a budapesti Orvosegyesületben elhangzott 1947. évi Balassa-émlékelőadás újraközlése, melyben a biokémia-professzor izomkutatásai sikereiből a kudarcra koncentrálnak figyelmeztet, „hogy az élő anyag struktúrájáról alkotott képeinkben az a sajátság semmiképpen nem jut kifejezésre, amely sajátságánál fogva az élő anyag biológiai reakciókra képes. Valami új anyagszerkezeti teóriára lenne szükségünk.” S már akkor, 1947-ben kijelölte az új teória tájait is.

„A megfigyelések – írta – mindjobban halmozódnak, melyek arra mutatnak, hogy a biológiai reakciók a közös elektronrendszerek zavarai, ami talán lehetővé teszi nemcsak azt, hogy ezeket a reakciókat megértsük, de azt is, hogy őket a kvantummechanika képleteivel fejezhessük ki.”

Később, már Amerikában írt világhíres két könyvében részletesen vázolta a kvantummechanikai molekula-modellre alapuló bioenergetika körvonalait; a válogatás szerencsére elég sokat bemutat ebből a „szubmolekuláris Szent-Györgyi”-ből, s így itt inkább tán csak arra a tisztánlátásra s szakmai bátorságra kell figyelmeztetni, ahogyan a Woods Hole-i professzor a molekuláris biológia szédületes sikerei közepette is kitarat a kétféle elmélet – molekuláris és szubmolekuláris – elvi különbsége s a mélyebb, noha kevésbé ismert kvantumkémiai magyarázat igénye mellett.

A kutatás túlságosan sikeres területeit egyébként is mindig mintha egyenesen kerülte volna. A válogatásban közölt vitamin-tanulmányaiban például meglepődve fogja észrevenni a Szent-Györgyi nevet többnyire a C-vitamin fölfedezésével társító olvasó, hogy a szegedi tudós milyen határozottan tiltakozik az akkoriban oly divatos „vitaminkutatóság” ellen: a mesteri preparatív munkában ő sokkal inkább látta s értékelte a nemzetközi tudományos együttműködés, semmint a saját kutatómunkája eredményét. De nem holmi ál- vagy tényleges szerénységből, hisz ilyesmivel Szent-Györgyi Albert sohasem volt gyanúsítható. Inkább tán az élet nagy összefüggéseit, a szerkezet s funkció egységét, a biológia fundamentális folyamatait tekintő szemlélete miatt, mely legszebben a második *Válasz* 1946. évi 3. számában megjelent *Egy biológus gondolatai. Az élet lényegéről* című írásában tükröződik.

„Az élet – írta a *Válasz*-esszében, melyből most a válogatás is bőven közöl – az anyagnak egy sajátosága, szerkezetének következménye. Olyan, mint a mosolygás. Mosolygás is van, de nem választhatom el azt sem az ajaktól, és nem tarthatom egyik kezemben és másikkban az ajkat, mert a mosolygás nem más, mint az ajak játéka.”

Az élet teljességének az igénye, az ember s a tudós elválaszthatatlansága tükröződik a kötetbe fölvetett közéleti írásaiból is. S épp ebben a tükörben pillantható meg Szent-Györgyi másik, korunk tudósainak többségétől annyira különböző arca. Napjaink legtöbb tudósa ugyanis gondolkodás nélkül kettéválasztja magában a tudóst s az embert, s az előbbi nyugodt munkája érdekében igyekszik oly kicsire s jelentéktelenre zsugorítani a másodikat, amennyire csak lehet. Szent-Györgyi korunk ama kevés tudósához tartozik, akik a tudomány nagysága mellett megőrizték magukban az emberét: az egyéni s a kollektív felelősség tudatát. Az itt közölt tanulmányok egytől egyig *A tudomány társadalmi felelősségéről* szólnak, még ha más is a címük.

Az atomfenyegetés ellen tiltakozó nagy fizikusokhoz hasonlóan, Szent-Györgyi is elemzi a fantasztikussá torzult pusztító-potenciál veszélyeit, de föltár e katonai-politikai veszedelem mellett egy fundamentális biológiai paradoxont is. Azt a mély fajfejlődési ellentmondást, mely a kis közösségekben s szűk környezetben előnyök szerzésére specializálódott emberi agyvelő felfogóképessége s a tudomány által most hatalmába juttatott mérhetetlen pusztító potenciál között feszül.

„Ebben van a halálos veszély, mely mindnyájunkat pusztulással fenyeget: kozmikus erők vannak kezünkben – elég ügyesek vagyunk, hogy felszabadítsuk őket, de annyira

már nem, hogy meg is értsük. Agyunk arra készült, hogy barlangjaink kezdetleges tűzével törődjék, nem pedig a tizenötmillió fokos kozmikus lángokkal.”

„Vagy nem nevetséges-e, ha egy nemzet munkájának nagy részét fordítja arra, hogy távoli csillagok elérésére űrhajósokat küldjön a világűrbe, ugyanakkor itt a földön falak választják el az embert az embertől? Nem erkölcstelen-e, hogy az emberiség egyharmada termékfeleslegének nagy részét egymás ellen titokban gyártott halált hozó fegyverekbe fekteti, és ugyanakkor egy másik harmada éhezik?”

A tudomány fejlődése rettentően meggyorsult az emberéhez képest, aki csak fõlszabadítani tanulta meg a kozmikus energiákat, de azt nem, miként éljen velük. S ha most nem akarja önmagát elpusztítani, mindenekelőtt föl kell tárnia, tudományos módszerekkel s alapos kutatómunkával, a kérdés egész mélységét. S épp itt segíthet – véli Szent-Györgyi –, tán nagyon is jelentősen, a természettudományos gondolkozás.

Hisz „a tudomány alapvető tétele a következő: Ha problémátok van, bánjatok vele problémához illően. Gyűjtsetek adatokat, aztán semleges elmével, hideg fejjel igyekezzetek megtalálni a legjobb megoldást, érzelem, gyűlölet, félelem vagy haszon által nem befolyásolva, meg nem alkuvó értelmi tisztességgel, jóakarattal és méltányossággal.”

Az emberi agyvelő, mely piciny közösségek kisebb-nagyobb kérdéseivel vesződve növekedett évtízezredek alatt világbíró „sapiens”-szé, csak ilyen lassú, türelmes, természettudományos gondolkozáson alapuló munkával nevelhető a fõlszabadított kozmikus energiák s világméretű gondok megértésére alkalmassá.

„A kivezető utat csak akkor lehet megtalálni, ha vállaljuk a felelősséget saját sorsunkért, és addig terjesztjük a tudományos gondolkodást s erkölcsöket, amíg ezek elég erőseké válnak ahhoz, hogy megteremtsék saját világukat.”

„Azt tapasztaltam, hogy az ember jóindulatú és intelligens” – írta épp a nemzetközi tudományos élet magas erkölcsi normáira és segítőkészségére emlékezve 1942-ben, a mindent földúló háború közepette, mely fõlismerni kényszerítette, „hogy az ember a legvérengzőbb és legoktalanabb minden állatok között”. S a régi tapasztalat s az új fõlismerés kínzó ellentmondására a természettudományos gondolkozáshoz szokott elme szigorával s a művészi

látás érzékenységevel kereste azóta is a választ, melyet nyilván determináltak ifjúkori tapasztalatai: innen a természettudósok közösségének tulajdonított nagy s üdvös szerep. A lényeg azonban inkább az, hogy az általa talált megoldás alapján ugyanaz, amit *A körön kívül* bölcs írója, Lám Béla axiómaszerű tömörséggel így fogalmazott meg: „Az ember nem rossz, de elvadítható.”

A közíró Szent-Györgyi élete: harc az ember elvadítása ellen, hisz tudja, hogy „az ember nem rossz”; s nem hagyta cserben az emberi nem nevelhetőségébe vetett – tán alaptalan – hite őt sem, soha.

„Új szellő fújdogál – írta 1961-ben –, amely emberek milliárdjainak a szívében felébresztette a reményeket és a vágyakat egy ragyogóbb élet iránt.”

S látta mindenütt, állig fegyverben az élet reményét tipró Halált. Az élet lényegét fürkésző biológia szükségképpen támadja hát, s megalkuvást nem ismerve, az intézményesített Halál legostobább formáját, a modern tudományos-technikai mammutháborút. A körön kívül, hisz egy vén Woods Hole-i professzor szava aligha hallatszik korlátolt hadügyminiszterek s gyilkos generálisok süket trónusáig. De nem is nekik ír a nagyszerű öreg, s akiknek ír, az embermilliók, gyűlölik a háborús mézszárlást, s figyelnek a bátor professzor haragos-szép szavaira. Ez a kis könyv íme a bizonyosság reá, hogy szűkebb hazájában is.

SZENT-GYÖRGYI ALBERT: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. AZ ANYAG ÉLŐ ÁLLAPOTA⁶¹³

Szerencsére nem szükséges ma már részletesebben ismertetni Szent-Györgyi-könyvet Magyarországon.⁶¹⁴ Hiszen úgy 1970 óta újból elég sokat megismerhettünk magyar nyelven is az élet úgyszólván egész területét pásztázó gondolataiból, s egy felejthetetlen televíziós interjú mindnyájunk emlékezetébe véste – Straub professzor szavaival szólva – „lenyűgöző nagyságát”, fejedelmi alakját. Éppen ezek miatt nehéz azonban a recenzens dolga.

Mert merő fontoskodás lenne újfent méltatni próbálni a Nobel-díjas fölfedezést a C-4-dikarbonsavak sejtlégzést katalizáló szerepéről, vagy újból elmesélni a C-vitamin fölfedezésének szegedi paprikával fűszerezett sztoriját. Kötelező tankönyvi adat ma már az izomfehérjék elkülönítése is, akárcsak az a szubtilis molekuláris izommodell, amit Szent-Györgyi a klasszikus biokémia masszív módszereivel nyert globális adatokból ki tudott desztillálni. Jó néhányan elmondották már, köztük a szakma legnagyobbjai, hogy ezekkel a munkáikkal Szent-Györgyiek Szegeden nem csupán a modern izomkutatásokat alapozták meg, hanem általában a molekuláris biológia – a ma uralkodó biológiai szemlélet – legfontosabb előfutárainak sorába küzdöttek föl magukat.

Közismert az is, maga Szent-Györgyi kifejtette szépen, miként vezette a modell elégtelensége jókor, még Szegeden, a molekuláris méretek határán túl szubmolekuláris dimenziók felé, s miként erősödött aztán egyre inkább a meggyőződése, hogy az óriásmolekulákból felépülő sejtszerkezet inkább csak az élet amolyan színpadául szolgál, ahol a drámát előadó szereplők voltaképpen a piciny elektronok. De nem csak úgy, afféle általános értelemben, hogy az anyag élő állapotát amúgy alapjaiban az elektronokra kirótt kvantummechanikai törvények írják elő. Szent-Györgyi a színészeknek írt konkrét kvantummechanikai szerepeket keresi, az elektronszínészek szerepeivel értelmezi az élő állapotot, az élet első formáitól a daganatsejtekig. Ezért kerül áthidalhatatlan ellentétbe napjaink uralkodó biológiai életével, ami szerint a főszereplők – ha ugyan „színpad” és „színészek” egyáltalában megkülönböztethetők az élet drámájában – mégiscsak inkább a

⁶¹³ Forrás: Vekkerdi László: Szent-Györgyi Albert: Válogatott tanulmányok. Az anyag élő állapota. = Tiszatáj 37 (1983) No. 11. pp. 77–79.

⁶¹⁴ Szent-Györgyi Albert: Az anyag élő állapota. Ford.: Gervay Judit. Bp., 1983. Magvető. 101 p. (Gyorsuló idő); Szent-Györgyi Albert: Válogatott tanulmányok. Válog., szerk.: Elődi Pál. Bp., 1983. Gondolat. 335 p.

molekulák – kivált a különféle nukleinsavak és fehérjék – körében keresendők. De Szent-Györgyit nem térítheti el se ez az ellentét, se a belőle fakadó udvarias szakmai mellőzés; következetesen halad a maga évtizedekkel ezelőtt kijelölt útján. Merő tévedésekkel szegélyezett-e ez az út, vagy az élő állapot jövődjé jobban megértésének a csírát rejti?

Az elmélet egyik-másik vonása – így például az élő rendszerek reakcióképesebb és egyúttal differenciáltabb állapotának kifejlődése makromolekulák elektron-elvonásos gerjesztésével és az elektronok oxigénatomokra való végső átvitelével – valószínűleg előbb-utóbb átszivárog a „standard” biológiába, és ugyanúgy tankönyvi adattá válik majd, mint a C-4-dikarbonsav katalízis vagy az aktin-miozin dinamika. Más területeken viszont, mondjuk a daganatkeletkezés kérdésében, mai tudásunk szerint termékenyebbek ígérkeznek másféle, „molekulárisabban” biológiai megközelítések: Marx Györgynek lehet igaza, aki Albert Einstein és Werner Heisenberg végső nagy egységesítő törekvéseihez hasonlítja Szent-Györgyi vállalkozását „az anyag élő állapotának egzakt kvantumfizikai jellemzésére”:

„Hosszú évek szerteágazó kutatásai fogják megmutatni, hogy e nagy ideákból mi lesz időálló és milyen mértékben.”

Mindenképpen nagy érdeme azonban a most recenzeált két kötetnek, hogy részletesen bemutatja Szent-Györgyi elméleti és kísérleti kutatásait ezen a még csak nem is annyira vitatott, mint inkább „szemérmesen” elhallgatott területen. Mert dőljön bármerre is el a szakmai kérdés, nem érintheti a kutatói magatartás nagyságát, a tudós lenyűgöző alakját.

A tudós magatartása... *A Válogatott tanulmányok* közli Szent-Györgyi önéletrajzát, a XX. században eltévedt tudós vallomását. Megkurtítva közli ugyan és összevonásokkal, úgyhogy az ember, ha történelmünk tájain tájékozatlan, könnyen azt hihetne belőle, hogy amikor Hitler ordította tombolva Szent-Györgyi nevét, akkortájt mutatott be a Nemzeti Színház egy színdarabot, melynek főszereplője egy áruló volt, aki Szent-Györgyit személyesítette meg, Szent-Györgyi tündéri iróniáját se tudja tökéletesen tükrözni a fordítás, de nem ez a lényeg. A lényeg... De lássunk inkább példát.

A húszas évek közepe táján professzorcsere miatt veszélybe került Szent-Györgyi szerény állása a Groningeni Egyetemen.

„Azt hittem – írja –, mindent fel kell adnom, holott még mindig csak kezdő voltam a tudományban, akinek se pénze, se külföldi diplomája nem volt. Így hát feleségemet a gyermekkel visszaküldtem Magyarországra a szüleihez, és felkészültem a végre. Úgy

láttam, semmi esélyem sem maradt. Hogy a tudománytól búcsút vegyek, 1926-ban elmentem Stockholmba a Nemzetközi Élettani Kongresszusra. Az elnöki megnyitót Sir Frederick Gowland Hopkins tartotta, aki – meglepetésemre – háromszor is megemlítette a nevemet, többször, mint bárki másét. Így hát előadása után összeszedtem minden bátorságomat, és megszólítottam. »Miért nem jön Cambridge-be?– kérdezte. – Gondom lesz rá, hogy Rockefeller-ösztöndíjat kapjon.« És meg is tette. Rejtély volt számomra ez az ember, és még ma is az. Tudományos előmenetelemre ő volt a legnagyobb hatással, bár sose beszélgettem vele tudományról, és előadást tartani is csupán egyszer vagy kétszer hallottam. Az írásai nem voltak különösképpen lebilincselőek, mégis mágikus hatással volt a körülötte levő emberekre. Az a kis igénytelen ember, minden gyerekes hiúságával, az igazság alázatos kutatója volt. Egyénisége azt hirdette, hogy minden befektetett kemény munka ellenére is, a kutatás nem rendszeres elfoglaltság, hanem intuitív művészi elhivatottság.”

Ma már akár a mester, de Pjotr Kapica is – mutatis mutandis – nagyon hasonlóan emlékezik Rutherfordra. Szent-Györgyi mindenesetre így képzelte el a tudós munkáját és megőrizte magában ezt a tudományeszményt, önéletrajzában, de egyéb írásaiban is, tán épp ezért tér vissza folyton az újkori természettudomány kezdeteihez, kivált Galilei alakjához. Erkölcsi magatartás-mintaként is, de nemcsak erkölcsiként. Szent-Györgyi Galileije egyben mérce a kutatómunka mindennapi gyakorlatához, valósággal episztemológiai modell. Ugyanolyan alázatos kutatója az igazságnak, mint Hopkins, és ugyanúgy Agy és Kéz egymást folyton javító és kiigazító munkájával közelít hozzá; merész képzelettel, kételyek meredélyein. Megint nem az a lényeg, hogy ilyen volt-e valójában Galilei; napjaink szerteágazó Galilei-kutatása mutatja különben, hogy őt valójában az életük javát reá fordító tudománytörténészek se ismerik Szent-Györgyinél jobban. A lényeg az, hogy Szent-Györgyi Albertben s a közelmúlt néhány nagy tudósában élt s hatott egy – ha tetszik, Galilei nevével fémjelezhető – tudomány-eszmény, amely egyrészt meghatározta a természetet megismerni kívánó kutató gyakorlati magatartását, másrészt, éspedig éppen ezen a magatartáson keresztül, kötelezően előírta a tudós társadalmi állásfoglalását. Így és ezért nevezte Szent-Györgyi „élő társadalom”-nak a tudományt.

„Számomra – írja – a tudomány elsősorban is emberek társadalma, amely nem ismer sem időbeli, sem térbeli korlátokat. Olyan közösségben élek, amelyben Lavoisier és Newton a mindennapi társaim; közelebb áll hozzám egy indiai vagy kínai tudós, mint a

tejesemberem. Ennek a társadalomnak az erkölcsi alapszabálya egyszerű: kölcsönös tisztelet, szellem: tisztesség és jóindulat.”

Ezért vélte Szent-Györgyi, hogy a természettudomány eredményeire és erkölcsi kódexére tán felépülhetne egy jobb indulatú „új világrénd”. A maga részéről mindenesetre mindent megtett, hogy igyekezzék elhárítani vagy enyhíteni a jelenlegi világrénd által fölidézett katasztrófákat, vagy legalább figyelmeztessen rájuk. A válogatás bőven közöl ezekből a felelősséget fölrázó, figyelmeztető írásaiból; második hazája nyilván hálával fogja emlegetni azok között, akik a vietnami háború sötét éveiben legtöbbet tettek érte, hogy visszafordítsák a nagy országot a katonai impérium felé vezető szörnyű útról. Az írások fölcsapó pátoszáat a drámai helyzet magyarázza; ámde Szent-Györgyi diagnózisai és maximái lényegükben ma is megszívlelésre méltóak. Nem mondhatjuk-e el ma is ugyanúgy, hogy „A béke gyakran nem egyéb, mint kendőzött hatalomvágy, legyen az akár Pax Romana, Pax Germanica vagy Pax Americana”...

A válogatás Szent-Györgyi tanulmányain kívül bőven közöl tudóstársak és tanítványok róla szóló írásaiból. Kivált kettő emelkedik ki ezekből: Hans Krebs és Laki Kálmán tanulmánya. Mind a kettő úgy segít megismerni Szent-Györgyi emberi és tudósi arcát, hogy ezzel egyúttal – Szent-Györgyi szelleméhez illően – valami általánosra is reá mutasson.

Krebs – részben a saját munkája példáján – finoman elemzi a tudományos tévedések és kudarcok keletkezési és hatásmechanizmusát, beágyazva a kísérletezés és a fogalmi eszköztár dinamikájának hátterébe. Végkövetkeztetése összezseng Szent-Györgyi véleményével és szinte tudományfilozófiai összegezése lehetne munkamódszerüknek:

„A kutatásban a siker az azonos értékű kísérletezés és színes képzelőtehetséggel végzett kritikus teoretizálás ötvözetéből ered. Állandóan mérlegelnünk kell, hogy kísérleteink vajon a megfelelő kérdéseket teszik-e fel, és vajon az eredményekből levont következtetéseinket nem befolyásolják-e károsan téves premisszák.”

Laki Kálmán a Szent-Györgyivel töltött évekről emlékezik, elsősorban a szegediekről. Így hát részleteiben részben ismert az, amit leír; csak hogy Laki írásából a részletek fölött más valami derül ki. Laki Kálmán emlékezéséből megelevenedik a szegedi Szent-Györgyi-műhely tudományos igényessége és emberi melege; plasztikus képet kapunk hirtelen, hogy milyen is a pontos kísérleti munka és a színes képzelőtehetséggel lebbenő teoretizálás izgalmas ötvözete, s miféle az a közösség, ahol a kölcsönös tisztelet, szellemi tisztesség és jóindulat egyszerű normái uralkodnak. És bár a középpont kétségkívül a nagy tudós volt, a hatás nyilvánvalóan

kölcsönös. Itt formálódtak Szent-Györgyi fő kutatási irányai, itt alapozódott meg filozófiája az élő rendszerek állapotáról (ahogyan először a Válaszban közölte még 1946-ban), itt talált életre szóló tanítványokat, itt teremtett először nemzetközi hatású és vonzású tudományos műhelyt. Nemcsak Szent-Györgyi teremtett Szegeden iskolát: őt is a szegedi évek formálták igazán Szent-Györgyivé. Szeged immár ugyanúgy hozzátartozik Szent-Györgyihez, mint Hopkinshoz vagy Rutherfordhoz Cambridge. És ez a hozzátartozás a történelem éltető visszahatásai révén most már Szegedre nézvést is kötelez. S túl Szegeden és biológián, példája mindnyájunknak mutatja, hogy kölcsönös tisztelet, tisztesség, jóindulat mégsem egészen hiába való. Sőt: olykor akár „kifizetődő” is lehet.

„HA VALAKI BENT VAN A SÁRBAN, NAGYON ROSSZ NÉVEN VESZI, HA VALAKI AZON KÍVÜL VAN”

Majerszky Klára: Dr. Sántha Kálmán⁶¹⁵

„Sántha Kálmán nagyon tárgyilagos ember volt, igyekszem én is az lenni” – írja a Bevezetésben Majerszky professzor asszony. Beváltotta tervét: a könyv, az első Sántha-monográfia szigorú, jól dokumentált, gazdaságosan felépített, tárgyilagos mű.⁶¹⁶ Visszafogott és adatokra-dokumentumokra szorítózkodó ott is, sőt éppen ott leginkább, ahol még olvasni is nehéz a közölt jegyzőkönyveket-jelentéseket indulatmentesen. Éppen így, a maguk kommentálatlan nyersségében és már szinte valószerűtlen valóságában válnak azután ezek a szövegek egy nagy tudós és tiszta ember meghurcoltatásának és megkínzgatásának bizonylatain túl egy egész rendszer, egy egész honi korszak, de túl ezen az egész nemzetközi tudományos közösség mentalitásának és magatartásának a jellemzőivé. A könyv nem vádol és nem dicsér: a megnyíló levéltárak lehetőségeit kihasználva föltár.

Föltáró funkciójának megfelelően terjedelem tekintetében „A Sántha-ügy” című fejezet uralkodik a könyvben, a 168 oldalból 110. Azért „terjedelem tekintetében”, mert egyébként anélkül, hogy ezt így bárhol ki kellene mondani, Sántha Kálmán uralkodik a könyvben: az ő tudományos, professzori, emberi jelentősége és jelenléte miatt növekszik a Sántha-ügy egy korszak s vezető politikusainak tudósainak jellemzésén túl egy egész ország ügyévé, máig meghatározó vonásokkal és megszívlelendő intelmekkel. Tán épp ezért válhat a könyv – túl dokumentáris értékén s tán még tárgyilagosságán is túl – írói alkotássá, Sánthához méltó remekeléssé.

Tárgyilagosságának és az „ügyre” összpontosításának megfelelően Sántha Kálmán életéből a könyv kizárólag az „ügy” szempontjából fontos momentumokat emeli ki. Látjuk a nagy családban felnövekvő életvidám diákokot (szó szerint látjuk, mert az ízléssel válogatott fényképek sorában ott látható az öt Sántha-fiú, amint épp két alkalmasan kiválasztott fatörzs között támaszkodik egymás fölött); a „sub auspiciis gubernatoris” avatott doktorral ez

⁶¹⁵ Forrás: Vekerdi László: „ha valaki bent van a sárban, nagyon rossz néven veszi, ha valaki azon kívül van”. Dr. Majerszky Klára: Dr. Sántha Kálmán (1903–1956). = Tiszatáj 51 (1997) No. 3. pp. 75–83.

⁶¹⁶ Majerszky Klára: Dr. Sántha Kálmán, 1903-1956. Debrecen, 1995. DOTE. 69 p., 16 t. (A debreceni orvostudományi egyetem 9. Lásd még: Majerszky Klára: A Sántha-ügy. Bp., 1997. Akadémiai. 207 p., 16 t.

alkalomból készült interjúból pedig megismerhetjük a Schaffer klinika díjtalan gyakornokának tudományos érdeklődésén és első eredményein-sikerein kívül emberi-politikai tisztességét. Ezt a három jellegzetességet: a tettekézséget, az eredményes tudományos és gyógyító munkát, az emberi és politikai tisztességet illusztrálják azután egyre gazdagabban és táguló körben a további adatok, kiegészítve egy született nagy professzor mind szebben kibontakozó vonásaival; külön szépsége a könyvnek, hogy jellemez apróbb vonásaival is; ahogyan például 1939 júliusában, professzori kinevezésének kézhezvételekor „felpattant kerékpárjára – természetesen hátrafelé – és körbeciciklizte az idegklinika előtt levő nagy csoportot, (mely azóta megszűnt) a klinika tagjainak ámulatára”. (Az olvasó ekkorra már tudja, hogy gimnazista korában ez volt Sántha egyik kedvenc „mutatványa”.) Vagy ahogyan felemlíti a vidám klinikai Szilvesztereket, a Prof. jókedvű közreműködésével. „Egyébként Sánthának tanítványai voltak a barátai, jól mondta Róla egyik tanítványa, Horváth András: »A Prof, köztünk a legidősebb fiú.« Félórákat elálldogált tanítványaival vizit után az emeleti lépcső tetején kulcsaival játszadozva, »a világ dolgait« megbeszélve.” Ebbe a barátságba belefért, épp ebbe fért bele a legszigorúbb orvosi és tudományos fegyelem; Majerszky Klára ezt is jellemző esetekkel-anekdotákkal illusztrálja. Csak így, ezzel a szigorúsággal és barátsággal sikerülhetett megteremteni szó szerint a semmiből Debrecenben Magyarország első, világviszonylatban is kiemelkedő idegsebészeti műhelyét, amely egyúttal a Sántha-iskola tüneményes kibontakozása is volt. A küzdelmeket és eredményeket Majerszky ismét tárgyilagosan és számszerűen ismerteti; annál meggyőzőbben hat jellemzésként egyetlen rövid mondata: „Hősi idők voltak.” Az úttörés minden fáradtságával, nehézségével, szépségével, örömeivel.

„Ma ez mind rutin és természetes: az »őrző« begyakorolt egészségügyi személyzettel – hol volt ilyen akkor? A semmiből teremtettük meg, magunkat »gyakoroltuk be«, és mindig velünk volt Ő. Sem ő nem ismerte a fáradtságot, sem mi. Megtanultuk tőle a pontos dokumentációt, a csodálatos precíz műtéti rajzokat, illusztrációkat, a térbevetítést, a röntgenképekkel együtt történő konstrukciós értelmezését pl. a tumor elhelyezkedésének, együtt néztük vele a tumor szövettani képét, és együtt örültünk az egyre jobb és jobb eredményeknek. Akik vele éltünk és dolgoztunk 1951-ig, megtanultuk, hogy mi az a magasabb rendű öröm, igen, boldogság, amit a szakma végzése adhat.”

Nem lehetne szebben és pontosabban összefoglalni a nagy professzor körül felnövekvő iskola lényegét, amelyhez az „öröm” és a „boldogság” ugyanúgy hozzátartozik, mint a pontos megfigyelés, a precíz munka, a megfelelő módszerek, a találékonyság, az új feladatok megoldása. Meglehet éppen ez a „hősi idők” tudományszociológiai feltétele. És akkor már csak ezért is vagy ostobaság, vagy szemforgató gonoszság volt felkínálni Sánthának, hogy klinikai katedrájától való megfosztása után „folytassa” idegsebészeti munkáját Balassagyarmaton.

Egy nagy professzor – ezt is világosan látja Majerszky – nem igen vonhatja ki magát a történelem s a társadalom nagy mozgásaiból. Sántha Kálmánt pedig egész neveltetése, ifjan kialakított racionális világlátása, feltétlen tárgyilagossága, mélységes embersége és segítőkészsége, radikális következetessége és megalkuvást nem tűrő tisztessége eleve érzékennyé tette mindenféle elnyomással, hatalmaskodással, ostobasággal, sunyisággal, álnoksággal, képmutatással szemben, és eleve az elesettek és kisémmizettek oldalára állította. A háború szörnyűségeiben klinikája természetesen szolgált üldözöttek menedékéül, a front közeledtével pedig egymaga erélyesen tiltakozott az Egyetem evakuálása ellen. Ettől a perctől kezdve Sántha Kálmán élete elválaszthatatlanul összefonódott a debreceni Egyetemmel.

„Sántha Kálmán – idéz Majerszky Kiss F. József 1993-as *Debrecent Szemle-* tanulmányából – 1944. október 8-án a legkritikusabb időkben vette át a Haliéba menekülő Csilléry Andrástól a dékáni tisztséget. Gondoskodott az igazgató nélkül maradt elméleti intézetek, klinikák ideiglenes vezetőinek megbízásáról (ő maga az Anatómiai, Kórbonctani, Törvényszéki Orvostani Intézetek és a Bőrklinika tevékenységének ideiglenes vezetését vállalta). A Kari Tanács segítségével átszervezte a tanév oktatási rendjét. Intézkedett a szigorlati bizottságok felállításáról. Átmeneti korlátozó intézkedésekkel sikerült enyhíteni a világítási és fűtési gondokat. Sántha Kálmán határozott, gyors és hatékony intézkedéseinek köszönhetően a háború utáni Magyarország első működő egyeteme a Debreceni Tudományegyetem volt.”

A kar 15 tanszékvezető professzorából 4, hat c. rk. tanárból 1, 52 magántanárból 6, az 198-as létszámú tansegédszemélyzetből 52 maradt szolgálati helyén. Őrájuk alapította Sántha az oktatást, tartotta bennük a lelket, és várta 1945 tavaszán-nyárelején a lassanként hazaszivárgókat. Már az is megnyugvást és bizalmat keltett az emberben, ha látta sebesen siklani biciklijén hófehér köpenyében a klinikatelepet a Tudományegyetem új főépületével összekötő hepehupás gyalogösvényen. És könnyen láthattuk, mert számtalanszor megtette az

utat. Feltehetően a politikai szerepeket, az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnökségét (dr. Juhász-Nagy Sándorral), később a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság debreceni csoportjának elnökségét, a Magyar Szabadságharcos Szövetség Debreceni Csoportjának megyei elnöki tisztségét is főleg az Egyetem érdekében vállalhatta el, bár az is kétségtelen, hogy „Sántha bízott – mint mi mindnyájan – az ország többpártrendszeren alapuló demokratikus átalakulásában”. És tulajdonképpen ezzel kezdődött „A Sántha-ügy”. Ezzel a bizalommal.

A Sántha-ügy iratait Majerszky Klára nemigen kommentálja, nem jegyzeteli. Időrendben egymás után rakva önmagukért beszélnek s kirajzolják a per teljes történetét. Majerszky ritka közbeszólásai inkább csak néhány téves nézet korrigálására szorítkoznak. Figyelmeztet például, hogy a látszat ellenére a per megindítására „fölről” adták meg a jelet, nem Debrecenből indult. Hiszen amikor Sántha 1948 novemberében – régi pacifista meggyőződésére hivatkozva – lemondott a SzhSz Debreceni Csoportjának elnöki tisztségéről, és a Hajdú megyei Pártbizottság erre fel durva sajtótámadást indított ellene, akkor ezt még Horváth Mártonon keresztül maga Rákosi állíttatta le és részletes jelentést kért. Nem jött még el az ideje fellépni Sántha ellen. Persze addig se nyugodtak: az elvtársak igyekeztek a lehető legtöbb terhelő adatot összehordani Sántha ellen. Még felesége fél éves londoni tanulmányútját is felrötták neki:

„Visszajövele után megbízható hírek szerint azt a kijelentést tette, amennyiben nem lettek volna gyermekei Magyarországon, úgy többé nem jött volna vissza.”

„Ami – fűzi a mondathoz fanyar humorral Majerszky – a rólam szóló »megbízható hírt« illeti, sajnos nem lehet igaz, egyrészt nemcsak gyermekeim, hanem férjem, édesanyám és nagymamám volt Magyarországon, másrészt – nem tagadom – én még meggyőződéses és hithű »Ninocska«-ként voltam kinn Angliában. »A rózsaszínű szemüveg« csak hazatértem után 1949-ben »hullott le a szememről«. Ezt prof. Jefferson 1957-ben a brüsszeli világkongresszuson barátsággal bár, de a fejemre olvasta W. Penfield jelenlétében.”

Még külön kis személyes anekdotát is közöl Majerszky kezdeti párthűségének illusztrálására:

„49 elején a párttisztogatás során kizártak a pártból (nem voltam jelen). Mikor elképedve közöltem a Prof.-al, hogy »Képzeld kizártak a pártból!« – rövid angol pipáját a szájából kivéve azt mondta: »Hálás leszel nekik még ezért!« És teljesen igaza volt. Nagyon rosszul esett, de szabad ember lettem.”

Sántha mindig szabad emberként, nyíltan, világosan, félreérthetetlenül szólt egy olyan világban, ahol mindent „felülről” és „háttérből” irányítottak, konspiratív és manipulatív módszerekkel, ahol még a legfőbb irányítók maguk sem voltak szabad emberek, és ahol egyre inkább a félelem, a színlelés, a hazugság hálójába kerített be mindent. Ezzel került szembe lépten-nyomon Sántha nyílt szókimondása. Ahogyan például a Magyar Tudományos Tanács 1949. augusztus 26-i ülésén a tudományos kutató intézetekként kijelölendő klinikák kiválasztásakor kiállt Környey István mellett, s ahogyan a Gegesi-Kiss Pál Gyermekklinikájával kapcsolatban elhangzott „kozmpolitizmusra” utaló vadak nyomán szükségesnek látja tisztázni a maga elszánt és elvi kozmpolitizmusát, a jelenlévők általános megrökönyödésére és félelmére.

Sántha felszólalását az ülés jegyzőkönyvéből idézi Majerszky, illetve Madár János párttitkár két (fel)jelentéséből, melyet Alexits Györgynek, a MTT főtitkárának küldött, aki azután Gerő elvtársnak továbbította.

„Az én véleményem szerint – kommentálja Alexits a jelentéseket – mindkettőből az sül ki, hogy Sánthának fogalma sincs arról, mi a tartalmuk ezeknek a szavaknak, mint »kozmpolitizmus, hazafiság« stb. Sántha – szerintem – aktív sovinszta, van benne egy adag spontán materializmus és az, amit ő kozmpolitizmusnak nevez, zűrzavaros fantazmagória, valami olyan együttműködésről, amilyent valójában a proletár internacionalizmus tehet lehetővé”.

Alexits György kiváló matematikus, eminensen racionális elme, széles látókörű és tisztességes ember volt, régi illegális kommunista.⁶¹⁷ Feltehetően valóban ez volt a véleménye Sántha kozmpolitizmus és hazafiság felfogásáról, és nem tulajdonított nagy jelentőséget neki.

„Azt hiszem – folytatja –, hogy ha van egyáltalában »Sántha-ügy«, akkor azt részben az egyes elvtársak merevsége idézte elő, olyan elvtársaké, akik nem ismerték fel annak a jelentőségét, hogy egy polgári tudós esetleg jó szándékú, de zagyva politikai elképzeléseit milyen frazeológiába burkolja, és szavakon nyargalva elriasztották Sánthát attól, hogy a szavak mögött a lényeget felismerhesse.”

⁶¹⁷ A róla kialakult képet a kutathatóvá vált iratok áttanulmányozása erősen módosította. Lásd ezek közül pl.: Potó János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. = Történelmi Szemle 36 (1994) No. 1–2. pp. 79–110. (– a szerk. megj.)

Nem tudható, mennyiben igyekezett itt Alexits „menteni” Sánthát: mindenesetre Sántha épp a szavak és a frazeológia mögötti lényegét ismerte fel mindenkinél világosabban és mondotta ki félreérthetetlenül. És az ideológiai különbségek miatt lemondott MTT-beli tagságáról:

„Tudományos és kultúrpolitikánk irányát olyannak látom, amellyel nem tudok azonosulni. Változtatásokra törekedni kilátástalanságra ítélt feladat volna, és nem is vindikálhatom magamnak. Nem tartanám helyesnek és becsületes dolognak, ha a Tanács munkáját ellentéteimmel még nehezíteném, viszont – úgy érzem – jogom van ahhoz, hogy belső meg hasonlások ellen védekezzem. A legszigorúbban szakmai területen kívánnék dolgozni, ahol – azt hiszem – változatlanul hasznos munkát tudnék végezni.

Végül kérni szeretném az Elnökséget, hogy azt a fizetéspluszt, amely legkitűnőbb professzortársaim elé helyez és amelyet nem látok indokoltnak és megérdemeltnek, megszüntetni szíveskedjék.”

Ám a professzornak, ellentétben a tudóssal, szakmai kötelességeihez tartozik az állásfoglalás az egyetem és az oktatás kérdéseiben.

„Az történt, hogy 1950 őszén Debrecenben kari ülésen tárgyalták a katonai oktatás egyetemi bevezetését (amely egyébként a Horthy-korszakban rendszeres volt), és Sántha ez ellen tiltakozott, sőt rémült professzortársai között, akik természetesen egyhangúlag megszavazták az oktatást – hiszen ez volt a »penzum« – követelte tiltakozásának jegyzőkönyvbe vételét.”

Don Quijote-i tett volt? Bizonyára, de ez szükségképpen következett egész világlátásából, feltétlen békepártiságából, tisztességéből. Ma látjuk, vagy helyesebben még ma se látjuk Sántha logikusan végiggondolt kozmopolitizmusának az igazát: aki készül a háborúra, az előbb-utóbb háborúba keveredik; mindenféle honvédelem valaki ellen irányul, és a hazafiság legyen még oly tiszta szándékú, bezárkózásra és gyűlölködésre vezet.

A harcászati oktatás ellen tiltakozás után Sánthát „felhívták az Eü. Minisztériumba Orbán László elvtárshoz, aki a beszélgetés végén azt mondta neki: »Professzor Úr, most már nem is ellenfél többé, hanem ellenség!« Sántha ekkor felajánlotta (immár másodszor), hogy lemond tanszékéről, de ezt természetesen nem fogadták el. Erről

később így ír Sántha egy feljegyzésében: »Ha akkor közlik velem, hogy nem dolgozhatom tovább a tanszéken, zokszó nélkül tudomásul vettem volna. Megértettem volna, hogy a mai hidegháborús légkörben a tolerancia nem lehet ugyanaz a gondolat- és szólásszabadság terén, mint egy polgári demokráciáé zavartalan békekörülmények között. De nem ez történt.»

Nem is történhetett, hiszen Sántha nyíltságával, becsületességével, belátásával szemben a Párt hazugságokra, látszatokra, színlelésre építő és számító konspiratív-manipulatív erőszakossága állott. A Párt által tervezett és lebonyolított scenárió szinte magától bontakozik ki így a dokumentumok sorjázásából.

1951. január 17: termelési értekezlet az idegklinika tantermében, ahol a MDP klinikai I. alapszervezetének titkára – egy szigorú medikus – durva személyeskedő támadást intéz a professzor szakmai tekintélye ellen. „Viselkedése példátlan volt. Az uszításnak, a munkafegyelem bomlasztásának és a közösségi erkölcs destruálásának a legalacsonyabb rendű módszerét vette igénybe. A történetek után kénytelen vagyok tiltakozni az ellen, hogy az Idegklinikára belépjen” – írja pár nappal később Sántha a dékánnak, és kéri, hogy a hallgató rövidesen esedékes szigorlatát másnál tehesse le. A dékán nyomban válaszol, kioktatva a professzort, hogy a hallgató „az Idegklinika termelési értekezletén nem mint szigorló orvos vett részt, hanem a Magyar Dolgozók Pártja I. alapszervezetének titkáráként”. Mint szigorló orvosnak viszont joga van a kötelező klinikai gyakorlatok elvégzésére és kizáró körülmények hiányában a professzor nem zárkozhat el szigorlatoztatásától.

Mintha a középkori jogi elmélet ébredt volna újra a dékán elvtárs rabulisztikájában a „párttitkár két teste” formájában; mindenesetre a Prof. annak rendje s módja szerint leszigorlatoztatta a Párt felkentjét szigorló orvosi testében. A párttitkár-affér a nagy színjátéknak azonban csupán a nyitánya volt. A következő lépés Sántha szakmai és professzori tekintélyének a megingatására a „sztahanovista ügy” volt.

Négy hallgatói levél szolgált a konstrukciós per alapjául; négy negyedéves medikus (kettőt hiába keresett Majerszky az egyetem névsoraiban) jelentett Sántha 1951. február 14-i előadásáról, amelyben „az elmebetegségeket kiváltó tényezőkről volt szó”. Az egyik levél gondosan csoportosítva fel is sorolja az említett számos tényezőt, második csoportként a hatból a kimerültséget. Itt is több faktor került említésre, jelent a medikus.

„S végül a rivalizációval járó megváltozott lelkiállapot, – az állandó szorongásérzés, a lemaradástól való félelem is lehet aetiológia, mint pl. sztahanovistáknál manifestálódó –

elmebetegség, ahol nem annyira a testi kimerültség, mint éppen a pszichikus tényező dominál. (Hiszen a marathoni futók példájából látjuk, hogy a testi kimerültség és elmebetegség összefügg.)” – idéz vélhetően az órán készült jegyzetéből az egyik saját névvel feljelentő medikus.

A hallgatói névsorban nem szereplő hallgató már határozottabban fogalmaz: „...énszerintem kérdéses, hogy a Szovjetunió sztahanovistái között fordult-e elő a későbbiekben elmebetegség?”

A költői kérdésre a Magyar Tudományos Akadémia Orvosi Osztályának 1951. március 3-i osztályvezetőségi ülése felelt:

„Havas főigazgató bejelenti, hogy értesülése szerint a debreceni Idegklinikán Sántha professzor előadásában olyan kitételt használt, hogy a sztahanovisták között gyakrabban fordulnak elő bizonyos elmebetegségek. Kívánatosnak tartaná, ha az Akadémia erről a kérdéstről nyilvánosan vitát rendezne, és Sántha professzor ott próbálja megvédeni álláspontját.”

A következő, 1951. március 16-i osztályvezetőségi ülésen Hamvas András felolvassa a négy medikus-levelet, majd az osztályvezetőség

„úgy határoz, hogy levélben felkéri Sántha professzort, hogy kijelentését statisztikai adatokkal támassza alá, és megkérdezi, hajlandó-e álláspontját nyilvános akadémiai vitában megvédeni”.

A jegyzőkönyvet felterjesztik az Akadémia Elnökségének, és kérik a választ. Rusznyák István elnök 1951. április 16-án válaszol:

„Az elnökség határozata értelmében egyelőre sem Sántha Kálmán nyilatkozatai, sem Issekutz professzor kritikája ügyében semmilyen lépés nem kívánatos.”

Sántháék sem sejtik a veszélyt: Majerszky ezt egy hosszú, nyugodt hangú oktatási jelentés idézésével illusztrálja. De Madár párttitkár „Feljegyzés”-e 1951. március 31-én „Veres elvtárs részére” mutatja, hogy suttyomban teljes erővel folyt már a leszámolás előkészítése.

Ez az 1951. május 31-i Madár-jelentés a kötet legérdekesebb, legáruklodóbb

dokumentumainak egyike. Részletesen beszámol a fejleményekről, hogy t. i. az elnökség eleinte az akciót „nem találta időszerűnek”, ámde a május 26-i osztályvezetőségi ülésre már megérkezett az Elnökség leirata,

„amelyben felszólítja az Orvosi Osztály vezetőségét, hogy idézze meg Sántha Kálmánt, és szólítsa fel sürgősen arra, hogy nyilvános vita keretében terjessze elő azokat a bizonyítékokat, amelyekre állítását alapozza”.

Mindjárt ki is tüzték a vitát június hó 1-jén ½ 6-ra, és

„Rajna osztálytitkár elvtárs expressz-ajánlott levélben értesítette Sántha professzort arról, hogy az osztályvezetőség nyilvános ülésen kér tőle magyarázatot. Ugyanakkor értesítette a Titkárság Debrecenben Kellner és Pécssett Ernst elvtársakat az ügy jellegéről, hogy egy esetleges reakciós szervezkedésre készüljenek fel”.

Mellékeli Sántha május 29-én érkezett válaszát, amiből egyébként napnál világosabban kiderül, hogy bármiféle „nyilvános magyarázat” szükségtelen és egyenesen nevetséges az erőltetése. Ez persze Madár elvtársat egyáltalában nem zavarta: nevekre és szerepekre lebontva részletezi, hogyan gondolták el az osztályülés lefolyását. Havas elvtárs már el is kezdte a kiválasztott akadémikusok betanítását.

„Itt a legnagyobb nehézséget az képezi, hogy Nyíró professzor, a tervezett első felszólaló azt kívánja leszögezni, hogy Sántha kizárólag ott követett el hibát, hogy elméletileg helyes fejtegetést helytelen példára alkalmazott, mert a sztahanovistáknál nyilvánvaló módon nem játszhatnak szerepet a negatív emocionális reakciók. Ennélfogva itt nem tudományos, hanem kizárólagosan politikai kérdésről lehet szó. Amikor rá akartuk venni Nyíró professzort, hogy Sántha példájával kapcsolatosan az egész fejtegetés tudománytalanságát domborítsa ki, erre nem mutatott hajlandóságot.”

Kerestek hát gyorsan mást, aki mutatott. Nyíró (maga)mentő ötletét a „példa” helytelenségéről pedig kisvártatva kitűnően hasznosította Doleschall elvtárs, aki Sántha tanszéktől megfosztásakor váltig a „példa” alapvető szerepét és fontosságát hangsúlyozta az előadásokban, s ezzel kapcsolatban a professzor fokozott felelősségét. Hiába magyarázta Sántha kristálytisztán, hogy a rekriminált előadásban nem „példáról” és nem általában

„sztahanovistákról” volt szó, hanem egyfajta circulus vitiosus-ról: kiélezett versenyhelyzetekben fellépő kényszerek, szorongások, félelmek, feszültségek, letörések fizikai és szellemi teljesítőképességet rontó és ezáltal a negatív emotionális statust tovább erősítő hatásáról. Az elvtársak nemigen érthették meg persze Sántha érvelését, különben aligha mulasztották volna el a kibernetika „imperialista bűnében” is elmarasztalni.

A június hó 1-én tartott nyilvános osztályülés teljes terjedelmében közölt jegyzőkönyve mutatja, hogy a gyűlés pontosan úgy zajlott le, ahogyan Madár elvtárs május 31-én jó előre jelentette Veres elvtársnak, aki – amint Majerszky kiderítette – „a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottsága Ellenőrző Osztályának volt a vezetője. Hozzá kellett jelenteni minden kiemelkedő személlyel kapcsolatos dolgot – és hát Sántha végeredményben valaha az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke volt.” Így működött a pártapparátus; úgyhogy a meglepő és félelmetes nem is annyira az ülés teljes és tökéletes előre megtervezettsége, mint inkább a szereplők – kiemelkedő akadémikusok és nem kevesen elsőrendű intellektusok – szembetűnő igyekezete a „túteljesítésre”. Szentágothai János nem is mulaszthatta el okos vagy naiv segítőkészséggel megjegyezni, „hogy a vita nem eléggé vette figyelembe azt, hogy Sántha – amint leveléből világosan kitűnik – a sztahanovizmussal szemben teljesen pozitív álláspontra helyezkedik”. Szentágothai professzort nyomban hosszú és lekezelő kioktatásban részesítette Fogarasi Béla, mint filozófus, csatlakozott hozzá Szluka Emil Sztálin elvtárs szavaival szólva, „hogy nálunk is vidámabb lett az élet”, majd Ernst Jenő leplezte le Sántha kétszínűségét, hogy

„az uszításnak szánt tanítás a kritikátlan medikusok felé nyilvánosan történt, míg a sztahanovizmus elismerése önmagában fülbegyónásszerűen történt. Meggyőződhattünk arról, hogy Sántha akadémikus kifelé mit mondott, és egy levelében bizalmasan mit suttogott meg”.

Az elhangzottakra Sántha igen röviden reflektált. A hosszú disputában a legemberibb és legbarátibb hozzászólást a sztahanovisták most megismert képviselőjétől, Pioker Ignáctól hallotta, barátibbat, mint akadémikus társaitól.

Ezen „számára kötelező kinyilatkoztatás után – rögzíti a jegyzőkönyv – engedje meg az osztály, hogy mint ideggyógyász és mint férfi szóljon néhány szót. Mint ideggyógyász teljes figyelemmel kísérte ezt az ülést, teljesen megértett mindent, és teljesen természetesnek is talál mindent. Másképpen nem is várhatta volna ennek az ülésnek a lefolyását. Mint férfinak, aki már 15 éves korában nézett először szembe az élettel, és

aki mindig az igazság mellett állt – tudomásul kell vennie mindent. Ezeket kívánta hangsúlyozni.”

Majd Rusznyák István összegezése után az Orvosi Osztály rendes- és levelező tagjai zárt ülésre vonultak vissza, ahol Haynal Imre és Kerpel-Fronius Ödön óvatos intésével mit sem törődve 14 szavazattal 5 ellenében kizárásra javasolták Sánthát. A javaslatot az Akadémia Elnöksége 1951. június 18-i ülésén emelte határozattá és szentesítette, Környey István, aki betegsége miatt nem volt jelen a június 1-jei ülésen, levelet írt Rusznyáknak, akivel még Szegedről tartotta a barátságot. A levél nem volt feltalálható, de Rusznyák válaszából sejthetően arra kérhette, hogy lépjen közbe: legalább a katedráján hagyják meg Sánthát, ne fosszák meg tőle az országot. Az mindenesetre világosan kiderül Rusznyák leveléből, hogy ha ezt kérte, hiába kéne. A katedrától való megfosztás ugyanolyan előre elhatározott tény volt, mint az akadémiáról való kizárás.

A katedrától való megfosztást dr. Doleschall miniszterhelyettes elvtárs celebrálta június 5-én Debrecenben. Az erről készült jegyzőkönyv a maga nemében még szomorúbb olvasmány, mint az akadémiai kizárás, afféle „kommunista barokk” díszletekkel megrendezett – és tragikomikus mozzanatokkal sem nélkülöző – színjátéka. Debrecenben Doleschall a nyers erőszak nevében diktál, egyszerre szemforgatóan és cinikusan. Az akadémiai színjáték célja Sántha tudományos tekintélyének a megtépázása volt, a debreceni fegyelmi eljárásé és az azt közvetlenül követő rendkívüli kari ülésé a professzori tekintélyének a lerombolása. A fegyelmi eljárásról, mivel Doleschall nyilatkozásra szólítja fel, Sántha hosszabban és konkrétan válaszol.

„Nem vállalom felelősséget azért, amit egyáltalában nem mondtam és nem tettem. Miután kész helyzetet látok, tudomásul veszem. Nem tudok védekezni olyan ellen, ami nincs. Az előadás egyáltalában nem úgy zajlott le. Leveletem azt hiszem, teljesen érthetően írtam meg az Akadémiának. Védekezésnek helye nincs, úgy érzem védekezéssel lealacsonyítanám magam, miután koholmány alapján elindult és alaposan megorganizált boszorkányper indult meg ellenem. Tisztában vagyok azzal, hogy az erősebb fél győz, egyben azonban én vagyok erősebb: erkölcsiékben. Az eseményeket kritikus szemmel nézem. Annak idején Szántó György VKM főosztályvezetőnek és utóbb Orbán csoportfőnöknek is megmondtam: ha megunnak, tudomásul veszem. Egyet ne kívánjanak, hogy saját becsületemet feladjam.”

Látta pedig valószínűleg azt is, hogy éppen ezt kívánják tőle, s tán nem is csak a „Párt”!

„Én ideggyógyász vagyok. Miért hatott meg az akadémiai ülésen jelenlévő sztahanovista magatartása? Mert emberi volt. Igyekezett emberien meggyőzni a maga igazáról. Miért volt a többi másmilyen? Csak ezzel a hasonlattal tudok élni: ha valaki bent van a sárban, nagyon rossz néven veszi, ha valaki azon kívül van” – mondja a fegyelmi határozat kihirdetését követő „beszélgetésben” Doleschallnak.

És teljes határozottsággal visszautasítja az ajánlatot, hogy vigye magával Balassagyarmatra a klinikájáról az egész műtőt. Nem volt hajlandó a régiót megfosztani idegsebészeti centrumától. Pusztá kézzel vonult a száműzetésbe, ezentúl nem vesz sebésműszert a kezébe.

Hamarosan igazolódott, hogy ebben is jól döntött. Néhány év alatt olyan klinikát nevelt fel, amely megállott a saját lábán, és jól ellátta az ország rész idegsebészeti teendőit nélküle is. A nehezebb esetekben pedig a debreceniek diagnosztikus célból rendszeresen konzultáltak a Proffal. A távolból is vezette a munkájukat, s olykor tán a késüket is. De még sokkal többet tett ennél. Sántha Kálmán Balassagyarmaton országos érvényű és hatású reményforrássá és legendává növekedett, a helytállás és a becsület nem-egészen-reménytelenségének eleven példájává.

Balassagyarmati életüket Majerszky tömören ismerteti és szemléletesen; még arra is jut helye, hogy egy találó anekdotával érzékeltesse, mennyire befogadta őket a nógrádi nép. A könyv ügy-centrikusságának megfelelően a hangsúly itt is a rehabilitáció ismertetésére esik. Sántha maga nem bízott rehabilitációjának lehetőségében, és soha egyetlen lépést sem tett érdekében. Majerszky újságcikkekből, magánlevelekből, archivált jegyzőkönyvekből állítja össze a rehabilitációs-ügy részleteit, amelyek sokkal bonyolultabbak a boszorkányper lépéseinél. Érthető, hiszen a rehabilitáció a kizárással-tanszékfosztással ellentétben nem volt előre megkomponált. Azután meg az olvadás-visszaszigorodás nagy hullámai is módosították a menetét. De a DOTE pártvezetősége részéről Fehér Ottó párttitkár 1955 őszén nagyon határozottan Sántha tanszékre való visszahozása mellett foglal állást.

Went István professzor (Sántha régi barátja) közvetítésével október elején találkozott az akkor épp Debrecenben tartózkodó Sánthával, hosszan beszélgetett vele, és igyekezett tisztázni, „hogyan melyek azok a feltételek, amelyek között működni tudna”, számol be az október 7-én megtartott Párt Vezető Bizottság ülésen. A PVB – amint az ülés jegyzőkönyvéből kiderül – mindenesetre még ekkor is valahogy úgy képzelte el, hogy majd „ellenőrzésük” alatt tartják és „segítik” „Sántha elvtársat”, „hogyan túljusson az álláspontján,

amiben nem ért egyet, és ne jusson az egyetemi polgári ideológia hatáskörébe, hanem megértse és támogassa pártunk munkáját, amennyire tőle telik, és gondolkozásmódja megengedi”. Nem kevésbé érdekes és az egész „olvadásra” jellemző Fehér elvtárs záró megjegyzése:

„A beszélgetés fontos részleteit, melyet Sántha professzorral folytattam, Tariska Jolánon és Haberland Katalinon keresztül visszahallottam, akiknek Sántha professzor elmondta a legfontosabb dolgokat. Nem figyelmeztettem előre, mert természetesnek vettem, hogy nem viszi ezt nyilvánosság elé. Utólagosan figyelmeztetéssel éltem az indiszkrécióra vonatkozóan, mely egy ilyen ügynek legfeljebb csak árthat.”

Mindenesetre Fehér elvtárs a „Sánthával történt beszélgetés után sürgősen felutazott Budapestre a Párttal [Andics Erzsébet] és a Minisztériummal [Simonovits István] dűlőre vinni a rehabilitáció ügyét. Debrecenben ’55. október 18-án tartott PVB ülésen beszámolt az egyelőre »félsiker«-ről (Simonovits nem kedvelte Sánthát).”

A jegyzőkönyvből közölt részlet mutatja, hogy mennyire igaza volt Sánthának, amikor meglehetősen rezignáltsággal fogadta a rehabilitációs tapogatózásokat.

Nem állt jobban az ügy az Akadémián sem. Andics Erzsébet ugyan (miután beszélt a betegsége súlyosbodása miatt a Honvéd Kórházban, Juhász Pál osztályán tartózkodó Sánthával) 1956 áprilisában – „miközben a Petőfi Körben és másutt folynak a heves politikai viták” – utasította az MTA Elnökségét a rehabilitációs-ügy lefolytatására, de az Elnökség nagy ravaszul úgy akarta beállítani, mintha Sántha a – különben jogos – kizárása óta tanúsított lelkiismeretességével és odaadóan végzett gyógyító munkájával érdemelte volna ki a visszavételt.

„Hát Andics Erzsébet nem ismerte jól Sántha Kálmánt, de még csak azt sem tudta, hogy mi egy tudós önérzete, büszkesége, – ha beleegyezett, hogy ezt a megalázó fogalmazást elküldjék Sánthának, és azt hitte, hogy ezt el fogja fogadni” – kommentálja Majerszky az Elnökség visszavételi javaslatát.

Dokumentumok hosszú sorával mutatja azután be, hogyan kényszerítette Sántha a rohamosan demokratizálódó politikai légkörben az Akadémiát hibája teljes beismerésére és a tisztességes rehabilitációs formulára. Nem azért, mintha magának kívánt volna elégtételt. Még csak nem is azért, hogy ügyét magukénak tekintő barátainak és tanítványainak ne szegje kedvét.

Következetességével és okos makacsságával magának a Magyar Tudományos Akadémiának szerezte vissza az önbecsülés lehetőségét, melyet az ő alattomos kizárásával eljátszott. S mindönnknek demonstrálta, hogy tisztesség, értelem, jóindulat nem föltétlenül és törvénytörően marad alul az erőszak és meghunyászkodás szentszövetségével szemben.

A „kellő alap nélkül történt” – ez volt végül a megfogalmazás – kizárást hatálytalanító határozat kelte: 1956. augusztus 1. Sántha Kálmán december 12-én a Honvéd Kórházban Juhász Pál osztályán befejezte földi pályafutását...

„Jóval halála előtt megmondta, hogy Debrecenben legyen a temetése. Budapestet sohasem szerette. 1956. december 19-én a levert forradalom után a behavazott debreceni köztemető díszsírhelyén helyeztük el a koporsóját. A ravatalnál őszinte beszédek hangzottak el, – a forradalom utáni megtorlások még éppen csak elkezdődtek, még nem vált közzismertté, hogy mi következik.”

1958 végén állítottak sírjára fekete gránitból sírkövet.

„Nem volt könnyű azokban az években fekete gránithoz jutni, – nem is lehetett újat kapni. De végül mégis sikerült – írja özvegye – a gránitsírkövet felállíttatnom, és kedvenc Horatius ódám sorait rávésetnem (*Iustum et tenacem propositi virum...*). Tizennyolc éves koromban ezt választottam életem egyik mottójául. Sejtette az a gimnazista kislány, hogy a sors olyan férfival hozza össze, akire ráillenek ezek a sorok?”

És ez a sírkő most már ugyanúgy hozzátartozik Debrecenhez és ugyanúgy emeli, mint a város másik szélén a Csokonaié. Ezekkel a Horatius-sorokkal vált Sántha Kálmán végérvényesen és a magyar sztoicizmus sok évszázados szellemében debrecenivé: „...*Non civium ardor prava iuventium / non vultus instantis Tyranni / mente quatit solida neque auster, / dux inquieti turbidus Hadriae, / nec fulminantis magna manus Iovis: / si fractus illabatur orbis, / impavidum ferient ruinae.*”

Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon – Sántha Kálmánról⁶¹⁸

A végükhöz közeledő Kilencvenes évek számos tétellel gazdagították a lassan növekvő Sántha-bibliográfiát és -biográfiát; amint azt *Majerszky Klára* „A debreceni orvosképzés nagy alakjai” 9. füzeteként megjelent (1995) monográfiájában szakszerűen fel is sorolja. A monográfia I. része bemutatja Sántha életét, orvosi, professzori, tudományos munkásságát, a II. rész „A Sántha-ügy” dokumentumait teszi közzé a legszükségesebb kommentárokkal, a III. rész Sántha máig élő hatását villantja fel. Ehhez tartozik *Huszár Tibor* most megjelent könyve is.

Huszár Tibor könyvében⁶¹⁹ ugyanis az „Ötvenes évek” mérhetetlen alávalósága és hihetetlen butasága *Sántha Kálmán* rendíthetetlen tisztességével és kristálytisza értelmével szembesítve mutatja meg – magától, anélkül, hogy különösebb szerzői kommentárra szorulna – a maga elképesztő mélységeit, és – itt nem hiábavaló a ma annyira lejáratott szó – emberi méltóságot sugárzó viselkedésének, illetve habitusának a tükrében válik érthetővé, miként és miért képes egy kellően elszánt és erőszakos politika szinte tetszése szerint manipulálni, sőt elhomályosítani akár kiemelkedő tudósok elméjét is. Másrészt viszont – és ez, ha tetszik nevezhető a könyv „rejtett dimenziójá”-nak is – az is felsejlik Huszár könyvéből, hogy – nem is föltétlenül csak hosszú távon – a legkegyetlenebb politikai gépezet őrlésében is megőrződhetnek „a szabadság kis szigetei”, és éppen a Sántha Kálmánhoz fogható tanúságtételeknek is köszönhetően. A „Sántha-pör”, akár háromszázegynehány évvel azelőtt a „Galilei-pör”, a kiagyaló politikai gépezet ellen fordult, visszahatott rá, átalakította. A „Sántha-pör” és a Magyar Tudományos Akadémia vonatkozásában azonban még nem következett be a II. János-Pál-i fordulat; jobb tehát, ha visszatérünk Huszár Tibor könyvének az elemzéséhez.

A könyv három fő részből és három kiegészítő részből áll. Az utóbbi három egy politológiai összegezést, egy akadémia-politikai epilógust és egy részletes dokumentum-tárt tartalmaz. Az összegezés jellemzi a „Sántha-ügy” konstrukciós-ideologikus jellegét, és

⁶¹⁸ Forrás: Vekkerdi László: Ármány és értelem. = Magyar Tudomány 106 (1999) No. 3. pp. 357–361.

⁶¹⁹ Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Esettanulmány. Bp., 1998. Corvina. 388 p. (Egyetemi Könyvtár)

elhelyezi a kor hasonló jellegű ügyei között. Mérlegeli, illetve összegezi, hogyan képződtek, illetve változtak a prioritások az egyes ügyek aktualizálásában, amellyel a politikai elit az általa létrehozott és irányított párt- és tömegszervezeti hálózaton keresztül alkalmazkodni igyekezett a jórészt éppen ő maga által létrehozott virtuális valóság követelményeihez és kihívásaihoz. Az epilógus a hálózat kétségbeesett védekezését mutatja be az önmagának úgyszólván végig érthetetlen és elfogadhatatlan leépülése ellen; azt a megzavarodást és értékérőziót, ami egyre több „láncszemet” szakított ki a látszólag olajozottan működő hálózatból. A dokumentumtár teljes terjedelmükben közli azokat a jegyzőkönyveket, feljegyzéseket, iratokat, amelyek a könyv első három fejezetének a levéltári megalapozásául szolgálnak.

Az I. rész „*A per stációi*”-t ismerteti, a rendkívül gondos előkészítéstől és szereposztástól az Akadémia 1951. évi rendes közgyűlésén kihirdetett ítéletig. Bemutatja és értelmezi a kivételes műgonddal felállított „csapdát”, amelyben „Sántha Kálmán csak két rossz megoldás között választhatott:

„vagy távol marad az osztályulésről, és akkor erősíti azt a látszatot, hogy a vádak valóságok s ő azokkal nem mer, vagy nem akar szembesülni; vagy elmegy, de akkor álláspontja kifejtése ellenére részvételével legitimálja az aktust, ily módon maga is dekórummá válik abban a játszmában, amely akadémiai játékszabályok szerint lefolytatott tudományos vitaként kívánja láttatni azt, amit a valóságban boszorkányperek íratlan szabályai szerint bonyolítottak.”⁶²⁰

„Milyen megoldást választott Sántha Kálmán ebben a nyilvánvalóan provokatív helyzetben? Jóllehet pontosan érzékelt, mire megy ki a játék, előzetesen nem kívánta »felborítani az asztalt«. A magatartás esztétikumánál – amelyet egyébként igen magasra rangsorolt – fontosabbnak tartotta álláspontja pontos dokumentálását. Orvos volt, agysebész, a klinika számára nemcsak munkahely volt, de olyan kísérleti laboratórium is, amely emberi életek megmentésének esélyeit sokszorozta meg. Ezt a hadállást védeni kívánta, s ha a provokatív akció célja az, hogy ettől az esélytől megfosszák, háruljon minden felelősség dokumentálhatóan e nemtelen akció kitervelőire.”⁶²¹

Az I. rész következő fejezeteiből sorra kiderül, milyen következetesen, bátran és racionálisan sikerült Sántha Kálmánnak helytállnia ebben a ravaszul és leleményesen kifundált csapdahelyzetben; mára még a mesterségesen előkapart és tudományosan (Huszár találó fogalomalkotásával „pav-reál” módra) feltupírozott vád is közismert és elismert orvosi

⁶²⁰ Uo. p. 16.

⁶²¹ Uo. p. 17.

közhelyé szelídült: a testi és szellemi túlterheléshez társuló negatív emocionális terhelés komoly (és egyáltalában nem csak „lelki”) betegséget okozhat. Nem is erre helyezi Huszár a hangsúlyt, hanem a szereplők és főképpen a szerepek jellemzésére; hisz – legalábbis látható – szereplő az egy Rusznyák István kivételével nemigen akadt, a többiek esetében a nyilvánvalóan előre megírt szerepekhez kerestek – és találtak – tudományosan és politikailag nyomatékos személyiségeket. Annál meglepőbb, hogy – ha nem is a főszereplők körében – akadtak kiemelkedő renitensek: *Szentágothai János, Haynal Imre, Kerpel-Flónius Ödön, Hetényi Géza*, „akik a korszak adottságainak ismeretében megfontoltan, de *határozottan* Sántha mellett kötelezték el magukat... Őket elszigetelték, hozzászólásaikat Rusznyák blokkolta, érveiket politikailag minősítette, ám ez sem változtat a tényen: *a tudományos beszédmódot, értékszemléletet egyedül ők képviselték e fórumon*”.⁶²² Csakhogy itt – pontosan látta és bátran kimondta Sántha – nem erről volt szó. A zárt osztályülésen, amelyet szintén Rusznyák vezényelt, ez expressis verbis meg is mondatott:

„Nem úgy van, hogy itt van egy támasz, mint ahogy Haynal mondja, hanem arról van szó, hogy van egy ember, aki a legnagyobb tudósaink egyike, ezért felel most és ezért az Akadémia is felel. Évek óta sorozatosan viselkedik úgy, hogy állandóan mindenki, ellenség és barát érzik, hogy a népi demokráciával szemben egész teátrális ellenállási attitűdöt vesz fel. Ezt nem lehet egyszerű botlásnak minősíteni. Más szóval: a tudományos érték nem elsődleges kritérium. Lehet valaki a magyar agysebészet nemzetközi rangú iskolaalapítója, elősegítheti gyógyító munkájával reménytelennek ítélt betegek megmentését, ha nem veti alá magát a kinyilvánított politikai-ideológiai követelményeknek, nincs helye az újjászervezett Akadémián.”

A szavazás eredménye nem lehetett kétséges, ám a 19 szavazatból a 14 igen mellett az 5 nem mégis „a Sántha Kálmánnal való szolidaritás kinyilvánításának tényét jelentette”, és Rusznyák, még mielőtt megadta volna a szót Sánthának, szükségét érezte, hogy kinyilvánítsa: Sántha Kálmánnak van és lehet jövője.

„...Én tudom, hogy ő jó hazafi és tudom, hogy ennek az országnak jó embere és talán még nem látja azt, hogy ennek az országnak árt a működésével, ám ha ezt látja már és be fog kapcsolódni a nagyon súlyos körülmények között, de lelkesen folyó munkába, úgy mi a segítségére leszünk.”⁶²³

⁶²² Uo. p. 22.

⁶²³ Uo. p. 32.

Huszár az orwelli „duplagondolat” megnyilvánulásának tekinti Rusznyák szavait, a bensőségessé vált intellektuális képmutatás többiekénél is tetten érhető jeleként. Azt pedig, hogy hogyan kell érteni a „segítséget”, gyönyörűen demonstrálta a „*Fegyelmi tárgyalás Debrecenben*”.

Sántha Kálmán a kizárását az Akadémiáról megkönnyebbüléssel fogadta; ámde megfosztása katedrájától súlyos csapás volt, s nemcsak reá magára, hanem az egész magyar tudományra és medicinára. Mégis, az ügy felvezetéséhez és a Szovjetunió hasonló tudós-pereihez képest az ítélet enyhének nevezhető. Meglepő továbbá a konspirációs perekben szokásos és jócskán kritizált nyilvánosság csaknem teljes elmaradása. A Sántha-ügy az egyetemi és az akadémiai elit „belügye” maradt, a Párt nem kívánta a nem kis fáradsággal összehordott pert az értelmiség széles körű megfélemlítésére kihasználni, mint mondjuk a „mendelista-morganista” biológia elleni liszenkói propagandát. Miért? És miért csak 1951-ben robbantotta ki a Párt a „Sántha-ügyet”, mikor Sántha Kálmán már 1947-től nyíltan és határozottan – ha soha nem is „teátrálisan” – kifejezte egyet-nem-értését nem egy komoly politikai kérdésben „Pártunk és Kormányunk” irányvonalával. Helyi szinten, városi és megyei pártfórumokon el is indult minden egyes ilyen alkalomból a kezdeményezés Sántha Kálmán megregulázására, de nem jutott messze. Miféle „*Előzmények, okok, viszonyrendszerek*” fogták vissza a „magánszorgalmú ebeket”, mígnem 1951-ben eldőrdült a startpisztoly? S akkor is pontosan mikor és hol? Ezeket a kérdéseket elemzi a II. rész, a mikrohistória szociológiai körültekintésével és egy detektívregény izgalmasságával. Ám Huszár nem enged a „nyomozati paradigma” csábításának, nem keres megalapozatlan összefüggéseket, megmarad a dokumentálható adatok talaján.

Az így kialakuló kép viszonylag és nagy vonalaiban egyszerű. 1951-ig a párt-elitben még szóhoz jutottak Sánthát közletről ismerő és éppen ezért feltétlenül becsülő erők, ám a harmadik világháború rémét felidéző 1949–1950-es „Sztálini fordulat” honi hullámai félreseperték őket, és megnyílt az út a Sánthára rég fogukat fenő funkcionáriusok előtt. *Horváth Márton* sokuk nevében jelentette ki: „Ezt a frátert minél hamarabb távolítsák el!” Egyúttal azonban átrendeződött az ellenségteremtés elmélete és gyakorlata is a pávelit virtuális valóságában, és az elrettentés stratégiája a párton belüli ellenségre koncentráldott. És ezek a változások a gépezet törvényszerűségei szerint végigfutottak a megyei és városi pártbizottságtól az egyetem világán át az Akadémia világáig.

A III. rész azt mondja el, hogyan tükröződött mindez a párt reprezentatív nyilvánosságában és miként függött össze a „Sántha Kálmán ügyében tervezett s a boszorkánypereket általában követő propaganda-hadjárat leállítása” a virtuális valóság

átrendeződésével, amelyben – a világháborús fenyegettség előszelében – célszerűnek látszott ellenlépéseket tenni. „olyanokat, amelyek megnyugtatják az. intelligenciát”.⁶²⁴ Részletesen ismerteti és elemzi Huszár Tibor Rákosi Mátyás beszédét a Politikai Bizottság 1951. június 28-i ülésén.

„Azon félév történéseinek, amelyek Sántha Kálmán ügyének is idő- és térkeretétől szolgáltak, ez [a beszéd] a politikai információ újraértelmezett történetét vázolja fel. Rákosi Mátyás olvasatában nem a halmozódó, egymásra torlódó válságjelenségek, a háborúra való felkészülés kényszere jellemezték 1951 első hónapjait, hanem a lendület és a növekvő bizalom. ...Közben azonban – folytatja Rákosi a história felidézését – történt néhány esemény, amely ezzel a lendülettel szemben kisebb-nagyobb hullámot tudott létrehozni. Öt ilyen ügyet nevez meg: a gazdasági helyzetet, pontosabban az élelmezési helyzetet; a Kádárügyet; a kisipar és a kiskereskedelem gyakorlati felszámolását; a kitelepítést és a Grósz-pert. Arról természetesen ebben az értelmezésben nem eshet szó, hogy az említett ötből négy hullámot az első leleplezésére – maga a párt idézett elő”.⁶²⁵

Salina herceg utolérhetetlenül pontosan megfogalmazza A párdúc-ban, hogy az önnönmagát ámitás képessége elengedhetetlen követelmény annál, aki másokat vezetni akar. Ez az első lépés a hosszú úton, amely végül ellenségek konstruálásához, démonizálásukhoz és tervszerű „leküzdésükhöz” vezet.

„S akkor a »kisebb-nagyobb hullámok megtörhetőek« ...A hatalmi gépezet tovább működik, a párt pedig politikai téren »még nagyobb követelményekkel léphet fel...«”.⁶²⁶

Huszár Tibor az ellenség-képzés konkrét eseteinek elemzésével és időzítésével egyszerre mutatja be az örült gépezet működési mechanizmusait, és azt, hogy miért és hogyan került a „Sántha-ügy” hirtelen háttérbe a párt „alvilágának” értékelésében és szemszögéből „a párton belüli ellenség” megsemmisítésével és az egyház megfélemlítésével szemben.

Hátborzongató olvasmány „*A párt reprezentatív nyilvánossága és /al/világa*”; a legfélelmetesebb azonban az, hogy a leírt gépezet és mechanizmusok nem látszanak a kommunista pártra és a külső és belső hidegháború időszakára korlátozódni. Ha egyszer egy

⁶²⁴ Uo. p. 209.

⁶²⁵ Uo. p. 208.

⁶²⁶ Uo. p. 211.

politikai vagy gazdasági elit rálép az önnön magát ámitás útjára és enged a csábításnak, hogy valóságos gondjait és hibáit bünbakképzéssel „oldja meg”, akkor alkalmas körülmények és trendek esetén beindulhat a gépezet, mivel örült, de van benne rendszer.

Külön meg kell említeni a Jegyzeteket. A mikrohistoria mestereiéhez hasonlóan, Huszár Tibor jegyzetei sem csupán a pontos adatolást és a szöveg bibliográfiai-biografikus-filológiai kiegészítését szolgálják. Értelmezik és folytatják a szöveget, új ablakokat nyitnak a szöveg szempontjából tán periférikus, de a téma miatt fontos és érdekes területek felé, bemutatnak a szövegben esetleg épp csak említett tudósokat, részletezik intézmények személyi és szervezeti adottságait, a politikai ellenőrzés és irányítás mindent átható módszereit. Az utóbbi szempontból pl. lásd a 409. jegyzetet:

„A főtktári beszámoló az MTA rendes közgyűlésén e célokat így összegezte: »Az Akadémia közvetlen célkitűzései között tehát szerepelniök kellett *tudománypolitikánk ideológiai tartalmára vonatkozó* feladatoknak is. Ilyenek mindenekelőtt a következők: 1. A marxizmus-leninizmus tudománypolitikai felfogásának megismertetése a kutatókkal; 2. Az elmélet és gyakorlat egysége elvének hazai viszonyainkra való alkalmazása; 3. A nyugati imperialista államok áltudományossága előtti hajbókolásban megnyilatkozó kozmopolitizmus elleni aktív küzdelem, 4. A Szovjetunió tudományának minél szélesebb körben való megismertetése.«⁶²⁷

Ilyen „színvonalas” célkitűzések tükrében válik érthetővé, hogy nemzetközi hírnevű tekintélyes tudósok teljes komolysággal hosszan érvelnek bugyuta vád alapján, bugyuta érvekkel Sántha Kálmán ellen a sztahanov-mozgalom „védelmében”, „a dolgozó magyar nép” és a „diákság” nevében. Nehéz eldönteni, mi dominál az érveikben: a félelem, a karrierizmus, a cinizmus, az önámítás, az elvakultság vagy az internalizált képmutatás?

„E könyv 1951 tavaszának történéseit idézi, s így hőseink további sorsának alakulását – vezeti be Huszár Tibor az Epilógust – érdemben nem követjük nyomon. Jegyzőkönyvszerűen mégis rögzítjük a fontosabb fejleményeket, s annak dokumentumait.”

Ez a rövid epilógus a hozzá tartozó bőséges jegyzetekkel voltaképpen egy új könyv anyaga lehetne az Akadémia vontatott kijózanodásáról és ingadozó útkereséséről a Sántha-ügy tükrében.

⁶²⁷ Alexits György beszámolója. CIX. Nagygyűlés, MTA rendes közgyűlése. = Akadémiai Értesítő 57 (1949–50) p. 89.

A dokumentumok, az Akadémia Orvosi Osztálya 1951. június hó 1-én tartott nyilvános osztályülésének jegyzőkönyvétől a Rákosi Mátyás hozzászólásából közölt részletig döbbenetes erővel illusztrálják és igazolják a szöveg és a jegyzetek fejtegetéseit. A könyvet szakszerűen összeállított biografikus mutató (*Némethné Vágyi Karola*) és néhány jellegzetes – és jellemző – fénykép zárja.

Huszár Tibor könyve mintaszerűen mutatja be Akadémiánk reagálását az ország történetének egyik tragikus pillanatában; meghajlását a kényszerek nyomása alatt, de a tudomány, az értelem, a hűség erejét is, ahogyan Sántha Kálmán rendíthetetlen alakja köré vonzódtak a ravasz megfélemlítések ellenére is akadémikusok, professzorok, kutatók, orvosok közül néhányan, a körülményekhez képest tán nem is kevesen.

ROMANTIKUS ORVOSTUDOMÁNY

Selye Jánosról⁶²⁸

Selye János *Életünk és a stress*⁶²⁹ című könyvének a megjelenése idején (1956), az orvosi elmélet, aminek megalkotása a könyv szerzőjének a nevéhez fűződik, már jóval túljutott népszerűsége tetőfokán. A stressz-divat az ötvenes évek legelején volt a legelterjedtebb orvosi körökben s az ötvenes évek második felére a Selye által kidolgozott elméletet két új vetélytárs is fenyegette: az ún. molekuláris biológia és a biokibernetika.

Selye és hívei azonban nem adták fel a küzdelmet. Nem csupán azt a nagyszabású kutató és dokumentációs munkát folytatták tovább, ami Selye montreali intézetében a negyvenes és ötvenes években kialakult, az elvesztett orvosi pozíciók helyett megkísérelték megnyerni tanaik számára a művelt nagyközönséget. Ennek a vállalkozásnak egyik első, világhíressé vált eredménye Selye most magyarul is megjelent könyve.

A könyvet elsősorban őszintesége teszi lebilincselően érdekes olvasmánnyá, ahogyan Selye előadja felfedezései történetét; tévedéseit és nehézségeit; az új elmélettől várt perspektívákat és az elmélet filozófiai-etikai következményeit. Némelyik felfedezés leírása csak a legjobb ilyen természetű regényekkel hasonlítható össze: az *Arrowsmith* legizgalmasabb fejezeteit juttatja az ember eszébe. Selye alapvető kísérletei az endokrinológia harmincas években bekövetkezett nagy fellendülésének a korára esnek. Ezekben az időkben több belső elválasztású (endokrin) mirigy specifikus hatóanyagát izolálták és egynémelyiknek kémiai szerkezetét is megállapították.

„Az én kísérleteim idején – írja Selye – már a nemi hormonok egész sorát ismertük, de én azt gyanítottam, hogy létezik még egy, amely felfedezésre vár... Hogy állításaim igazát bizonyítsam, különféle petefészek- és placenta-kivonatokat adtam a kísérleti patkányoknak, és azt figyeltem, bekövetkeznek-e olyan elváltozások, amelyeket nem lehet a már ismert nemi hormonoknak tulajdonítani. Legnagyobb meglepetésemre ezek az elváltozások már a legelső, tisztátalan kivonatok befecskendezése után megjelentek:

⁶²⁸ Forrás: Vekkerdi László: Romantikus orvostudomány. = Kortárs 9 (1965) No. 5. pp. 791–797.

⁶²⁹ Selye János: *Életünk és a stress*. Ford.: Both Miklós. Bp., 1964. Akadémiai. 328 p. (A 7. kiadás 1978-ban jelent meg – a szerk. megj.)

1. A mellékvese kérge jelentősen megnagyobbodott 2. Észlelhető volt a csecsemő-mirigy, a lép, a nyirokmirigyek s a test többi nyirokszövetének zsugorodása... 3. Vérzés és mély fekély jelent meg a gyomor belső falán s a nyombélben... A petefészekhormon, ill. a petefészekhormonoknak abban az időben ismert egyetlen kombinációja sem okozott mellékvese duzzanatot; sem sorvadást a timikolimfatikus rendszerben, sem fekélyt a béltraktusban. Nagyon hihetőnek látszott tehát, hogy egy teljesen új petefészekhormonra bukkantam. Képzelték, milyen öröm volt ez!... Sajnos ez az öröm nem volt tartós. Mihamar rájöttem, hogy a vese, a lép, sőt bármelyik szerv kivonata is létrehozza e triászt... Ekkor szörnyű sejtés döbrentett meg: talán az egész szindróma nem egyéb, mint a kivonatok toxikus hatásának eredménye, ami abból következik, hogy nem sikerült megtisztítanom őket a szennyező anyagoktól? Ha ez így van, minden eddigi észleletem a semmivel egyenlő. Az új petefészekhormon, aminek én nyomait kutattam, ábrándkép csupán; sőt még csak egy »szövethormon« se létezik, pusztán egy jelentéktelen ártalommal van dolgom. És amikor mindezt alaposan átgondoltam, véletlenül megakadt a szemem egy formalint tartalmazó üvegen, ami az asztal előtti polcon állt. Eszembe ötlött, hogy ha az egész szindróma nem egyéb szövetártalomnál, akkor a híg formalin befecskendezésével is létrehozható a patkányokon... Nyomban munkához láttam, s kerek 48 óra múltán, amikor megvizsgáltam az állatokat, készen várt a válasz. A patkányokban, minden eddiginél határozottabban, megduzzadt a mellékvese, a timikolimfatikus rendszer sorvadásnak indult és megjelent a bél fekélyesedése. Sose ért ennél nagyobb csalódás!...”

Ebből a „csalódásból” született a stressz elmélete. Az elméletnek – a most ismertetett mellett – még két nagy fontosságú kísérleti bázisa van. Az egyik kísérlet a negyvenes évek elejéről származik. Selye az akkor egyedül kapható mellékvese kéreg hormon, a DOC (dezoxikortikoszteron) hatását vizsgálta frissen kelt csirkéken. Meglepődve észlelte, hogy a csibéken az ember vesegyulladására jellemző elváltozások fejlődtek ki. Patkányokon a DOC egymagában nem okozott vesegyulladást, de ha víz helyett 1%-os nátrium-kloriddal itatták őket, az elváltozás szabályosan kifejlődött a DOC adására. Nátrium-kloriddal érzékenyebb patkányokon ugyanezt az elváltozást sikerült előidézni STH-ban (növekedési hormon) gazdag hipofízis-kivonattal is. Ugyanez a kivonat viszont teljesen hatástalannak bizonyult, ha előzőleg eltávolították a patkányok mellékveséjét. Az STH tehát a mellékvesén keresztül hatott, feltehetően úgy, hogy fokozta a mellékvesekéreg DOC termelését, ami a gyulladást okozta.

A DOC nem csak a vesében hoz létre gyulladással elváltozásokat, ha a sóadagolás helyett másféle előkezelést alkalmaznak, az előkezeléseknek megfelelő egyéb gyulladással elváltozások hozhatók létre vele. Ezeknek a gyulladással elváltozásoknak a tanulmányozására szolgál a Selye nevéhez fűződő harmadik klasszikus kísérlet, az ún. „gyulladással tasak” módszere. A patkány bőre alatti kötőszövetben levegőbefúvással tasakot hoznak létre, ebben irritáló anyagok befecskendezésével steril gyulladást. Ezen a könnyen hozzáférhető objektumon vizsgálják mármint különféle anyagok és állapotok hatását a „lokális stresszt” okozó irritáló anyag által kiváltott gyulladásra.

Ez a módszer – amire különben Selye szintén „véletlenül”, a légmell-kezelés hatásának a vizsgálata közben jött rá – alapvető fontosságúvá vált a stressz elméletében, a gyulladás ugyanis a „lokális stressz” egyik legfontosabb esete: legkülönbözőbb ártalom hatására bekövetkező egyöntetű, nem specifikus szöveti válasz. Ez a reakció sok esetben a szervezet hasznos védekezése, pl. bakteriális invázió elhárításában. Máskor azonban pl. a virágpor hatására kiváltódó asztma vagy szénanátha esetében éppen ez a gyulladással reakció jelenti a betegséget. Ugyanaz a válasz tehát a körülményektől függően lehet hasznos vagy káros a szervezet számára aszerint, hogy a szervezet működése szempontjából célszerű vagy célszerűtlen alkalmazkodás, adaptáció-e a megváltozott körülményekhez.

A gyulladás tanulsága és példája kezdettől fogva döntő jelentőségű volt a stressz elméletében. Gyors elterjedését és nagy divatját is a gyulladással való kapcsolatának köszönheti az elmélet. 1949-ben mutatták ki Hench és munkatársai a Mayo klinikán, hogy a mellékvesekéregből előállított, kortizon nevű hormon, vagy ennek a hormonnak a termelését fokozó hipofízis készítmény az ún. ACTH az idült gyulladással betegségek egyik legelterjedtebb képviselőjénél, a reumatoid ízületi gyulladással sikerrel alkalmazható. Selye azonnal beillesztette a felfedezést elméletébe. A kortizon ill. a kortizon elválasztását fokozó ACTH gyulladással gátló, anti-inflammációs hatása egyensúlyozza a szervezetben a DOC ill. STH gyulladással fokozó, pro-inflammációs hatását és a megfelelő alkalmazkodást, a szervezet helyes adaptációját a két hormoncsoport megfelelő aránya biztosítja. A legkülönbözőbb specifikus károsító tényezőre bekövetkező válasz egyöntetűségének ez az egyszerű végső mechanizmus az oka. A károsító tényezők sokféleségével a szervezet ezt az egységes nem specifikus választ állítja szembe. Minden károsító tényező a hipofízis-mellékvesekéreg rendszeren keresztül hat. Kortizon vagy ACTH adagolással éppen úgy ki lehet váltani a mellékvesekéreg megnagyobbodásából, timikolimfatikus rendszer sorvadásából és gyomor-bél fekélyekből álló tünethármast, mint tetszőleges károsításokkal, pl. formalinnal.

A kortizon-ACTH kezelés kezdeti nagy sikerei egyszerűen az érdeklődés

középpontjába emelték Selye elméletét is, és amikor a terápia első káros melléktünetei jelentkeztek, Selye elmélete ezekre is nyomban kész válasszal szolgált, sőt egyik-másik bekövetkezését előre meg is jósolta. Sok, addig teljesen irracionálisnak tűnő tapasztalati gyógymód egyszerre érthetővé vált mint a nem specifikus ACTH ill. kortizon mobilizáció egy-egy speciális esete. Addig kezelhetetlen, magas vérnyomással járó idült vesegyulladásoknál és súlyos ismeretlen eredetű ún. esszenciális hipertóniáknál érték el átmeneti javulásokat a mellékvese kiirtásával. Maga Selye hihetetlenül tökéletes dokumentációs rendszerrel gyűjtötte a gombamód szaporodó közleményeket és a gyulladásos tasak módszerével analizálta a különféle beavatkozások, kémiai anyagok és a szervezetben előidézett állapotok szerepét a betegségek kialakulásában.

Mi a betegség? – kérdezi Selye könyve legelején.

„Sok betegség fajlagos eredetű, különféle kórokozók, mikrobák, mérgek, ártalmak közvetlen következménye. De sokkal több az olyan, amelyeket nem ilyen kifejezett tényezők okoznak; ezeknek eredetét valamilyen rendkívüli állapot testi reakciójában kell keresnünk... A betegség legkülönbözőbb manifesztációi ugyanattól a hármasszerkezettől függenek; 1. egy külső ágens – a kórokozó – közvetlen hatásától; 2. belső faktoroktól, melyek e hatást gátolni igyekeznek; és 3. olyan belső tényezőktől, melyek ugyanezt az akciót előmozdítani törekcsenek. Minden potenciális kórtényező létrehív egy bizonyos fokozatú stresszt. Ezen át tudja befolyásolni a szervezet magatartását, változást okozva az ellenállás és a behódolás erőinek viszonyában. Tulajdonképpen ezt tekinthetjük a védelem alapformájának. Azt a harcot, amit a szervezet maga vív meg a stressz fegyverzetében a betegséggel szemben. Hogy a természet ilyen öngyógyító törekvéseit elősegítse, az orvos is gyakran folyamodik a stressz-terápiához, shock, nyugtatószerek, adaptációs hormonok stb. formájában.”

Ezek után talán könnyebben érthető az a definíció, amit Selye a könyve elején ad a stresszre:

„A stressz egy fajlagos tünetcsoportban megnyilvánuló állapot, mely magában foglal minden nem-fajlagosan előidézett elváltozást egy biológiai rendszeren belül. Ilyen módon a stressznek sajátos ismertetőjelei vannak, de nincs kifejezett oka. Összképe a látható elváltozások elemeiből tevődik össze, bármi okozta is ezeket. Ezek járulékos ismertető jelek, amelyek kifejezik a szervezeten belül éppen végbemenő kiegyenlítő-folyamat mértékét.”

Ha nagyobb kiterjedésű szövetfelületek kerülnek a stressz hatása alá, az életben maradáshoz a hipofízis-mellékvese-rendszer adaptációs hormonjaira van szükség. A szervezet védelmi erőinek a mozgósítását a többször említett tünethármas jelzi, éppen ezért Selye ezt a triászt alarm-reakciónak nevezte.

„Amíg az alarm-reakció ideje alatt az életben maradás feltételei megteremtődnek, a szervezet időt nyer arra, hogy a közvetlenül megtámadott területen kifejléssze a lokális adaptáció jelenségét. Az ezután bekövetkező rezisztencia-szakaszban ez a terület már képes maga is helyt állni, adaptációs hormonok igénybevétele nélkül. Végül, az élet folytatódik ugyan, de csak addig, míg a tartalékokból futja; mikor ezek is elfogynak, a védelem teljes arcvonala összeomlik és bekövetkezik a halál”

Minden szervezetnek egy bizonyos mennyiségű életereje, benső adaptációs energiája van. Az adaptációs energiát fogyasztó stresszt

„úgy tekinthetjük, mint a szervezet elhasználódását. Így tekintve, az öregedés és a stressz rokon vonásai különös élességgel bontakoznak ki. A stressz az összegezése mind annak a kopásnak, amit az étellel járó reakciók valaha is okoztak a szervezet egészén belül. Ezért töltheti be valamennyi biológiai elváltozás közös nevezőjének szerepét az élő test egészének viszonylatában; úgy is vehetjük, mint az élet sebességmérőjét.”

A szervezet adaptációs energiája óhatatlanul elhasználódik az élet stresszreakciói során. De ezeknek a reakcióknak az irányítása, mintegy a stressz adagolása, az egyén hatalmában áll.

„Világos tehát, hogy nagy jutalom kecsegtet, ha életünket okosan, a természeti törvényekkel harmóniában rendezzük be. Kideríthetjük, hogy mi az életünk leggazdaságosabb sebessége, ha végigpróbálunk különféle tempókat, s megállapodunk annál, amely vérmeiségünknek leginkább megfelel. Ugyanígy tapasztalati módszerrel állapíthatjuk meg életünk irányát is. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy néhanapján egy-egy kilengés nemhogy kárt, de hasznot jelent: ez az, ami kiegyenlíti a szervezetben az elhasználódás mértékét, időt adva a túlhajtott szerveknek egy kis felfrissülésre.”

Maga a társadalomban való élet, az emberek kapcsolatai is számos stresszhelyzet forrása. Az ilyen emberek közötti kapcsolatokról fakadó stressz az indulat.

„Az indulatok széles skáláján van egy, amely a többinél sokkal inkább felelős az emberi kapcsolatok stresszének felidézéséért vagy elhárításáért: ez a hálaérzet – amelynek negatív párhuzama a bosszúvágy... Azt hiszem, végső elemzésben a hála és a bosszú az a két fontos tényező, mely cselekedeteink rugója a mindennapi életben; nagyrészt tőlük függ lelki nyugalmunk, biztonságérzetünk és bizonytalanságunk, elégedettségünk és elégedetlenségünk, egyszóval mindaz, ami boldogságunkat megalapozza.”

Saját biológiai biztonságomat csak úgy érhetem el, ha teljes mértékben biztosítom a magam részéről a másik ember biztonságát és szabadságát. El kell ismernem a másik embert ahhoz, hogy megkaphassam az általam megkívánt elismerést. Az elismerés az ember munkájának a hajtóereje.

„Miért tagadják az emberek oly makacsul, hogy munkájukért elismerésre számítanak? Pályámon nagyon sok tudóssal találkoztam, közöttük a század nem egy szellemi nagyságával; de kétlem, hogy akadt közöttük egyetlen egy is, akinek eszébe jutott volna, hogy tetteinek társadalmi elismerése – cím, érdemrend, díj vagy rang – volt kutatószenvédélyének legerősebb sarkallója. ...Miért van az, hogy még a legnagyobb elmék is így megtévesztik önmagukat?”

A meg nem kapott elismerés, vagy a megszólás számos stressz forrása, mert az önzés elválaszthatatlan az embertől.

„Az önzés egyszerűen elkerülhetetlen. Az önzés az élő anyag legjellegzetesebb tulajdonsága.”

Nem letagadni kell, hanem helyes irányba terelni. Fel kell ismerni, hogy saját boldogságom biztosítója a másik emberből kiváltott hálában és egyedül ebben horgonyozható le.

Ennek az egyszerű szabálynak a felismerése lehetővé teszi a bosszú különféle megnyilvánulásából eredő káros stresszhelyzetek elkerülését és az ember energiái felszabadulnak az „élet ajándékainak” az élvezetére. Ezek között a legnagyobb, hogy minden parányi voltunk mellett is szembenézhetünk a természet végtelenségével.

„A legtöbb, amihez az embernek köze lehet (mondotta Einstein), a titokzatosság. Ez az az alapvető érzés, amely az igazi művészet s a valódi tudomány nemzője. Aki ezt nem ismeri és aki semmin sem tud csodálkozni, aki érzéketlen az ámulásra, az olyan, mint a halott, vagy mint a gyertya, melyet elfújtak... Mikor gyermekek voltunk, valamennyien ismertük a csodálatos és titokzatos dolgok ámulatát. A gyerek valami újat fedez fel – egy tarka lepkét, elefántot, vagy tengeri kagylót – csillogó szemmel, roppant lelkesedéssel kiált fel: »nézd, apu!« – és ez az az ámulat, amiről beszélek.”

Alain-Fournier jó félszázaddal ezelőtti halhatatlan tanulsága a század egyik legnagyobb tudósának a szájából talán furcsán hangzik, de ez csak azért van, mert a tudósoktól nagyképűséget szoktunk meg. Selye tudományának azonban éppen az egyik legvonzóbb vonása, hogy csaknem teljesen hiányzik belőle minden tudományos nagyképűség. Tanainak konkrét megállapításait nem biztos, hogy igazolják a jövő kutatások. Jelenleg úgy látszik, hogy az elméleti orvostudomány más, biokémiailag és biofizikailag pontosabban meghatározható területek felé orientálódik. Selye elmélete azonban éppen nagyvonalúsága, általánosításai és filozófiai következtetései miatt kitörölhetetlenül beivódott a század tudományába. Az az idézet alkalmazható rá, amit Selye a stress jellemzésére használt:

„Szelet ki látott?
Senki, aki él,
De bókoló fák lombja közt
Lám elvonult a szél.”

Az utóbbi évek magyar könyvtermése között kevés könyv váltott ki annyi ellenszenvet, mint Németh László *Levelek a hipertóniáról* című tanulmánya. Még a kapott kevés elismerés is részleges volt iránta: aki irodalmi és emberi értékét hangoztatta, nagyképű fontoskodással kritizálta szakmai-orvosi megállapításait. Lehet, hogy az egyetemen tanult orvostudomány kritériumai szerint Németh hipertónia-elmélete ennek a betegségnek a magyarázatára kigondolt elméletek egyike csupán, nem valószínűtlenebb és nem valószínűbb a többinél; Selye János romantikus orvostudományának a megvilágításában azonban egészen más hangsúlyt nyernek szakmai szempontból is Németh hipertónia-levelei. Először is ugyanazzal a meglepő és megnyerő őszinteséggel tárja az olvasó elé kísérletei indítékait és kudarcait, mint Selye. Kérlelhetetlenül, ridegen rögzíti a körelőzményt:

„az az esemény, amelytől betegségét számítja: február utolsó napjaiban történt: a délutánt egy nagyra becsült író társánál töltötte, aki maga is beteg ember, s ezért meghívását nem akarta elhárítani. A beteg író valamiért haragudott rá, s a hosszú beszélgetés alatt számos kellemetlen megjegyzést tett, amelyekre nem akart hasonlóval visszavágni. Otthon lefeküdt, de azután fölébredt, eszébe jutottak a legbántóbb megjegyzések, az a fájdalmas távolság, amelybe kortársaitól kerül, s egyszer csak azt érezte, hogy a szoba lassan egy fél fordulatot tesz körülötte. Megpróbált fölkelni, de lábai csődöt mondtak. A szobában alvó feleségét hívta segítségül. Ezután mérette meg a vérnyomását: házi orvosuk ekkor még csak 165-öt mért.”

De két hét múlva már 185-öt mérnek és a szemfenék lelete kétségkívül mutatja a rosszindulatú betegséget.

„Egy rosszat ígérő betegség csapdájába estem – írja Németh – s amennyire első tájékozódásra megállapíthatom, azt is elég súlyos alakban kaptam meg. De a diagnózis tudomásul vételével szinte egyszerre jelent meg az elhatározás, hogy most sem adom meg magam; amíg agyam bírja, figyelni fogom a benn növő pusztulást. Van egy kis szerencsém is. Betegségem, a hipertónia, nem tartozik sem a túl problémátlan, sem a túl sűrű fátyollal fedett betegségek közé... Legjellemzőbb tulajdonsága épp a talányosság.”

A talányosság, amiről Selye (és Einstein) vallották, hogy a vele való szembenézés a legnagyobb boldogságot hozhatja az ember életébe.

Az irodalmi tájékozódás első adataként az egykori orvostanhallgatóban Korányi Sándor hipertóniáról tartott előadásainak az emléke éled fel. Ez mondatja ki saját magával a diagnózist: hipertónia esszenciális. Azaz magas vérnyomás, aminek nem tudjuk az okát. Azután részletesen ismerteti Lang hipertónia elméletét.

„Szerinte a hipertónia oka; huzamos elfojtott »negatív« indulatok; a sérülés helye pedig az agynak az a része, amelyet hypothalamusnak neveznek. Az ember, aki sokat nyel le, sokszor jön indulatba, s nyomja el indulatát gátlásaival, eddig ismeretlen módon súlyos működési zavart idéz elő ösztönéletünk felületre kicsiny, fontosságra azonban óriási központjában – a diencephalonban. A magas vérnyomás ennek a sérülésnek a tünete... Betegségem előzményein végiggondolva, ...Langnak nem volt nehéz meggyőznie, hogy elnyomott indulataim betegítették meg a hypothalamusomat. De hogyan? Erről nem

beszél a könyv. Nekem azonban van egy igen régi – még medikus koromból eredő – feltevésem az érzelmekről. Ezt röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy az agykéreg igen lusta szerv, tapasztalatból tudjuk, hogy folyton kibúvót keres, állandó szabotázsban él. De egy regulátor rendszer van alászerelve, amely az életre, egzisztenciára, önérzetre stb. fontos esetekben fölrugdossa. Ez a fölrugdosás úgy történik, hogy a vegetatív idegrendszer főként érösszehúzódsokkal, de más igen kellemetlen metódusokkal is az adott probléma megoldására kényszeríti, illetőleg – ha megoldotta – elernyedésével, a beállt megkönnyebbedéssel megjutalmazza. ... Ha a gondolat, felfogásom szerint az egész agy ingerület-konstellációja egy adott pillanatban, a gondolat vegetatív velejárói: az érzelmeim.”

Az érzelmek által izgalomban tartott vegetatív idegrendszer a maga hormonális és idegi komponenseivel állandó feszültségben tartja tehát a vérnyomás-szabályozó rendszert s ez a kórosan fokozott izgalmi állapotra az erek összehúzódsával, érgörccsel felel. A gyógyítás egyik első tényezője tehát a kóros ingerek kiküszöbölése kell legyen, ahogy Németh nevezi, valamilyen „idill” megteremtésének a formájában. Különösen az ilyen hirtelen, szinte a mérgezés tüneteivel jelentkező hipertóniák esetében mint az övé. Mi ez az idill?

„Az idill: szépen beosztott nap, abban sok jól menő munka, zavartalan környezet – s olyan emberek szomszédsága, akiknek az életét nagyjából helyeslem.”

Az idill tehát nem a semmittevést jelenti.

„Én magam sokszor próbáltam élvezni a semmittevést, de nekem sose sikerült. Mintha ez a képesség hiányoznék a természetemből... Éppen az általános stress, pl. shock-kezelés vagy kimerítő munka az, ami kiegyenlíti és decentralizálja aktivitásunknak azt a terhét, amely lényünk egy részébe fészkelődött.”

A második idézet természetesen Selye stressz-könyvéből való, de Németh idilljének a hatását magyarázza meg. A hosszú séták, az ebédhordás, a mosogatások, a nagybeteg édesanya ápolásával járó fáradtság ellenére bekövetkező javulás mechanizmusát: az átváltást.

Az idill igazi lehetőségét azonban a rendszeres vérnyomásmérések bevezetése hozta Némethnek. Ez tette lehetővé, hogy az objektív elemzés módszerével legyőzze a fenyegető bajt, s a hosszú évek gondos mérései során szinte „barátjává” szelídítse betegségét. A

rendszeres vérnyomásmérés először is azt a felfedezést hozta, hogy milyen keveset mond az egyszeri, rendelői vérnyomásmérés. A vérnyomás napi ingadozásai igen jelentősek és csak a gondosan vezetett, naponta többszöri mérésen alapuló napló ad megbízható képet a betegség alakulásáról és tulajdonságairól. Ennek a módszernek a segítségével azonnal kiderült, hogy mik a vérnyomás emelkedése szempontjából leginkább káros tényezők: rossz alvás, szellemi munka, beszélgetés és izgalom. Azonnal adódott a gyógyítás módszere is:

„az ember elemezze a napját, állapítsa meg, mi az, ami vérnyomást okoz, s mi az, ami csökkent, s a különböző színű kártyalapokból úgy igyekezzék a napját kirakni, hogy vérnyomása legkisebb legyen”.

A rendszeres vérnyomásmérés kétségtelenül megmutatta, hogy a vérnyomás egyetlen nagyfokú kiugrasztója a szellemi munka volt. Mégpedig nemcsak a megerőltető robotmunka, hanem az örömmel végzett alkotás is.

„Minden művész, minden szellemi ember ismeri az érzést: az első gondolatok, mondatok nehezen jönnek, de aztán megindul az agy bővebb átáramlása, egyre jobban dolgozunk: az agy vérnyomást fokozó termékei (ha vannak ilyenek), itt élettani, munkához szükséges hatást fejtenek ki. Hipertóniánál – gondoltam – nem ez az üdvös folyamat fokozódik-e kórossá? A beteg agykéreg sejtek segélyjelei (esetleg vérbe zúduló bomlástermékei) nemcsak az agykéreg bővebb vérellátását biztosítják, de a vérnyomást is megemelik; a bővebb vérellátás aztán tovább fokozza a bomlást, az a vérnyomást s így tovább; ... Úgy látszik, ihlethipertóniám van. Az ihlet persze itt nem a múzsák csókját jelenti, csak a fokozott munkához mindenkinél szükséges szellemi állapotot.”

„Tulajdonképpen mi történik velünk az élénkség ilyen állapotában? A felhangoltság létező érzés, amelynek fiziko-kémiai alapja kell legyen. Pontos összképünk még nincs róla, de azt már tudjuk, hogy az izgalom állapotában mellékvesénk megnöveli mind az adrenalin, mind a kortikoidok termelését... Az is előfordulhat, hogy abnormális eufória lép fel, a jóérzés és a könnyedség szinte elragadtatott állapota, amely hasonlít az ún. »szalonpicchez«. Rendszerint mély lehangoltság érzése szokta követni... Egész álló nap, minden egyes tevékenységünk során tudatosan figyelniük kell a túlzott felhangoltság jeleire – és ha ezek felbukkannak, sietve kell cselekedni. A stressz kritikus mennyiségét ismerni éppoly fontos, mint észben tartani az alkohol kritikus mértékét.”

Ez a második idézet megint Selye könyvéből van. A *gondolkozási mód* hasonlóságára szeretnénk felhívni a figyelmet, nem az esetleges egyezésekre. Ezen túl pedig a terápia hasonlóságára. Németh pontosan regisztrálja az általa alkalmazott gyógymód, az „agydiéta” értékét: a vérnyomás normalizálódása nem jelenti a gyógyulást.

„Változatlanul súlyos beteg voltam – írja –, annak a munkának az ötöde, amelyet éveken át végeztem, néhány nap alatt megölt volna. Úgy voltam, mint az inzulin előtti cukorbeteg, akinek agyafűrt diétával eltüntették vizeletéből a cukrot, ugyanakkor még mindig közel állhatott a cukorbeteg comához, csak a szénhidrát korlátozást kellett megszüntetnie. Boldogságom inkább elméleti volt: agydiétámmal sikerült a hipertóniát betegségemről leválasztani. Hipertóniás voltam, magas vérnyomás nélkül.” – „Ez önmagában véve nem gyógymód, de arra jó, hogy betegünk könnyebben viselje el állapotát”, kommentáljuk megint Selyével.

„E betegség gyógyítása, az agydiéta, az átnevelés, nézetem szerint nem történhet kórházakban – csak külön telepeken, ahol a beteg esetleg végleges cellát, munkahelyet is talál. S a gyógyításnál sokkal fontosabb a megelőzés, az egész társadalom átnevelése. Az emberi agy nem bír el mindent, s olyan feltételeket kell teremteni neki, amelyek közt nem betegszik meg.”

Láttuk, hogy az átállítás, az átnevelés volt Selye stressz-terápiájának is a lényege. Ennek az átnevelésnek az agydiétán kívül más fajtáit is leírja s vérnyomásnaplója segítségével egzakt módon analizálja Németh. Az „idill” szerepét már tárgyaltuk, még nagyobb gonddal vizsgálja az étrend, a kalorikus megszorítás, az egyes gyógyszerek és vegyi anyagok és a mikroklíma szerepét. S ezen túl, a vérnyomásnapló egyik legértékesebb fejezetében pontos analizisét kapjuk a beteg ember – helyesebben az ilyen típusú hipertónia *betegség* – átlag napjának, a vérnyomás szabályos alaphullámának a meghatározását, aminek az ismeretében a beteg, mint a parti hajós az árapályban, legoptimálisabban igazíthatja el tevékenységeit.

S ez a sokoldalú, példás gonddal végzett megfigyelés-sorozat végül egészen új betegség-fogalomhoz vezet el Némethet:

„Mi a betegséget kórtani tanulmányaink alapján úgy képzeltük el – írja Németh –, hogy van egy betegség ok, a tbc-bacillus pl., s ha az erőt vesz az emberen, kivirágzanak rajta a tünetek. Ahhoz, hogy az ok valóban tüneteket hozzon létre, kellhetnek bizonyos hajlamosító tényezők is, az alkat például, melynek számbavételétől ifjan oly sokat

vártunk. A tuberkulózis oka azonban mégiscsak a Koch-bacilus maradt, ezt kellett pusztítani, hogy a beteg gyógyulhasson.

De mi a kép az esszenciális hipertóniánál?... már első hipertónia-naplóm elemzésénél arra a feltevésre kellett jönnöm, hogy ebben a tünetben legalább két, majdnem hogy egyenrangú betegség-ok fonódott össze: az agykéreg megromlott működése s a vegetatív idegrendszer túlérzékenysége. Valószínű, hogy az efféle több okúság nemcsak a hipertónia tulajdonsága, s épp az öregkor kórképei közt nem ritka az ilyen. ... A betegség kibontakozását eszerint egy csődületként lehet elképzelni. Egy ok, mely magában kevés volna ahhoz, hogy betegséget csináljon, találkozik a másikkal, és megvan a baj, az első kóros tünet, amely aztán aktiválja, fölszedi a lehetséges okokat, ezzel is növelve a betegség erejét Fokról fokra olyan »okok« is beszervülhetnek így a betegségben, melyek olyan távoliak, hogy még a lehetséges okok közé sem számíthatnak...”

Ugyanebben a gondolatkörben mozogva, a „kondicionáló okok” elméletével felelt Selye is a könyve elején feltett kérdésre: mi a betegség? S akárcsak Németh, ő is az öregedő kor, a „kopás” kórképeiben emelte ki elsősorban ennek a betegség-felfogásnak a jelentőségét.

Németh László, az egykori medikus, hosszú – több mint negyvenéves – írói és pedagógusi pályája alatt nem sokat foglalkozott – csak ha passzíve nem – a medicinával. S ezt az orvosi monográfiáját mégsem lehet kézlegyintéssel, dilettáns műveként elintézni, hiszen a kor egyik legnagyobb, s mindenképpen legérdekesebb orvoskutatóját, Selye Jánost is dilettánsnak kellene akkor tartani. Németh könyvét mint komoly orvosi szakkönyvet kell értékelni és bírálni, s legfeljebb azon szabad elgondolkozni, mi tette számára lehetővé, hogy szakmájától idegen területen is a szakember hitelességével dolgozhasson. Az egyik ok kétségkívül Korányi Sándor előadásain kitörőhíttelenül beleivódott kísérleti-orvosi metodikában keresendő. A másikat maga Németh mondja el, a bevezetőben és az első levélben:

„Az újkor nagy vívmánya, hogy megtanulta a természetet kivallatni, a jelenségeket elszigetelni, elemezni. Nemcsak természettudományát s a vele összefüggő technikát köszönheti ennek; ez dereng át művészete kedvenc műfajain és bevált módszerein is. De a megfigyelés, az elemzés nemcsak vívmány, páncél és védelem is. ... Tanítványaimnak gyakran mondtam: nincs az az állás, helyzet, csapás, amelyből egy kutatáshoz szokott elme kutatóintézetet nem tud csinálni.”

Az elemzés segítségével a betegség felett aratott győzelem éveket adott Németh életéhez. De nem ez a legnagyobb eredmény. Az igazán nagy jelentőségét az adja meg kísérletének – megint orvosi szakszempontról ítélve –, hogy a nyert évek teljesítménye semmivel sem marad alatta az egészséges korszakénak. Ellenkezőleg. A racionális gyógyítás kényszere az egykori „tervkovácsot” megfontoltabbá, elmélyültebbé tette. Módszere most lett alapjaiban is elemző, írása tudományosan pontos.

„A kartonlapra, amelyen dolgozni szoktam – írja Németh –, József Attila három sorát írtam fel, amelyet (hogy az igazat megvalljam) legkisebb lányom olvasókönyvében fedeztem fel: »Dolgozni csak pontosan, szépen, ahogy a csillag megy az égen, úgy érdemes.«”

KÓSZTÓL DEBRECENIG, AVAGY: AZ ORVOS AZ (ORVOS)TÖRTÉNETBEN⁶³⁰

Benedek István nagy orvostörténeti summájában, Az antik medicináról szóló rész első fejezetének találóan a *Kezdetben volt a varázslás* címet adta. Az, hogy mi volt „kezdetben”, persze nemigen tudható; ám annyi bizonyos, hogy a varázsolás végigkíséri az orvoslás történetét, s ma – hála a médiumok aktív közreműködésének – legalábbis olyan fokú (az abszurditásfokot is beleértve), mint kezdetben. Ezt persze a nagy fölvilágosító maga tudja legjobban; a címmel azonban arra utal, s ezért találó a cím, hogy Hippokratésszel, illetve a hippokratészi medicinával kibontakozott az aszklepieionok mindennapos varázslatából valami merőben új szemlélet és praxis, valami, aminek a következtében a beteg és a gyógyulás mágikus kapcsolatát – ahogyan például Arisztophanész remekül kifigurázza a *Plutoszban*, nem is mulaszthatja el B. I. hosszan idézni, Arany János veretes fordításában – felváltja a betegség egzaktásra és empirikus megalapozásra törekvő differenciálása, és voltaképpen ezzel veszi kezdetét az orvosi tevékenység, ami persze nem mindig és nem föltétlenül gyógyítás. Vagy ahogyan Danielle Gourevitch megfogalmazta egy alapvető monográfiában: az aszklepieionok gyakorlatából valamikor az i. e. V. században kibontakozik a betegség, az orvos és a beteg hippokratészi háromszöge; valahogy ahhoz hasonlóan, ahogyan a gymnaszionok – elsősorban mégis csak testkultúrára és zenére korlátozódó gyakorlatából – a szofisták és főleg Szókratész fáradozásainak köszönhetően nagyjából ugyanezen időszakban kibontakozik a tudás, a mester és a tanuló szókratészi háromszöge.

S ahogyan csak ezután indul meg – elsősorban Platón és Arisztotelész írásaiban – a tudás mibenlétének, sajátosságainak, megszerzési lehetőségeinek a vizsgálata; egyáltalában csak ezután válik lehetővé a tudás elkülönítése a tudatlanságtól, ahhoz hasonlóan csak a hippokratészi háromszög kifeszítése után beszélhetünk a betegség és az egészség – s az utóbbi helyreállítását, illetve megőrzését hivatott orvos – érvényes, azaz a kor közösségi tudatában tükröződő megjelenéséről.

Nem úgy értendő ez, hogy egy csapásra, minden előzmény nélkül rajzolódott ki a hippokratészi háromszög a köztudatban.

⁶³⁰ Forrás: Vekerdí László: Kóosztól Debrecenig, avagy: az orvos az (orvos)történetben. = Új Horizont 27 (1999) No. 4. pp. 75–86.

„Az egészség és a betegség értelmezésének alapfogalmai – írja Danielle Gourevitch – még a preszokratikusok korában keletkeztek hogy aztán a klasszikus korszakban új szerzeményekkel gazdagodva a későbbiekben se az orvosok se a nagyközönség el ne felejtse többé ólcet. A nagy képek, a lényeges gondolatok nem annyira kronologikus sorrendben és világosan skandálva fejlődtek, mint inkább dialektikusan és részben föld alatt: a gondolkodás egy-egy új rétege elfedhette a megelőzőt anélkül, hogy megsemmisítette volna. Így történt ez például a négy testnedv-tan viszontagságaiban is. Első kifejezése pillanatában ez az elmélet fontos intellektuális kapocs, amely gyorsan elterjedt a közgondolkodásban, mert mindenki nyavalyái mindennapi realitásainak a magyarázatát vélte megragadhatónak vele; túlélte így az alexandriaiak próbálkozását, akik egyfajta lokalizációs patológiával anatómiai medicinára törekedtek; többé-kevésbé harmonikusan ötvöződött azután a római kor elméleteivel, hogy végül századokra szólóan föltámadjon Galénosz munkásságában.”⁶³¹

Éppen ezeknek a kialakulásoknak és túléléseknek-átformálódásoknak a követése-kibogozása az orvostörténet-írás legfőbb foglalatossága; Danielle Gourevitch azonban azt hangsúlyozza, hogy a hippokratikus orvosok az aszklepiádok mindennapi csodáival szemben a mindennapi realitások megértésére igyekeztek építeni. De mi volt a betegség mindennapi realitása Hippokratész világában, s hogyan és miért találhattak rá a hippokratészi orvosok olyan elfogadható megoldást, hogy évezredekig szolgálhassa – a nem orvosi közösség közmegelegedésére – a mindennapi gyógyítás folyamatát? A hagyományos orvostörténet-írás jóformán fel se igen vetette a kérdést, s csak napjainkban kísérelte meg Mirko D. Grmek, hogy paleodemográfiai, paleopatológiai, archeológiai és irodalmi adatok alapján körvonalazza.

Grmek egy adott népességben, egy adott időben jelentkező kóros elváltozások összességéből indul ki, és ennek a jellegzetes kóregyüttesnek, ennek a patocönózisnak a stabilitásával és váltoásaival, a patocönózis dinamikájával véli leírhatónak egy-egy korszak betegségeinek mindennapi realitásait. Egy-egy patocönózis demográfiai, geográfiai, klimatológiai, mikrobiológiai, immunológiai, genetikai, táplálkozási, állat- és növénycönológiai tényezők bonyolult szövevényének a függvénye, s természetesen jócskán hatnak reá – ha ugyan nem meghatározólag – gazdasági és társadalmi körülmények. Részben épp az utóbbiaknak volt köszönhető – véli Grmek –, hogy a bronzkori demográfiai egyensúly

⁶³¹ Gourevitch, Danielle: Le triangle hippocratique dans le monde gréco-romain. La malade, sa maladie et son médecin. Roma, 1984. Ecole Française de Rome. p. 459.

drámai felborulását követő „sötét századokból” a görög világ meglepően kedvező patocönózissal emelkedett ki; amint gazdasági, társadalmi, hatalmi, katonapolitikai tényezők sejthetők a IV. és a III. századtól lassan észlelhető demográfiai egyensúlyzavarok és fokozódó elbetegedés, csökkenő szaporulat és csökkenő átlagéletkor mögött is.

A malária elterjedését az V. század végétől kezdődően régen regisztrálta már az orvostörténet-írás, és Thuküdidész leírása az Athéni pestist a járványtörténet paradigmaticus példájává emelte, akárcsak Boccaccióé a Firenzeit. Grmek azonban azt próbálta kideríteni, hogy mindez miféle patocönózisba illeszkedik és hogyan reagál a patocönózis ilyen változásaira – mert elsősorban a változásokra való reakció a feltűnő – a kor orvoslása.

„A Hippokratikus Gyűjtemény írásait – írja Grmek – át- meg átjárja az ilyen (maláriás) betegek megfigyelésére alapozott klinikai tapasztalat. A maláriás kahexiát például számos értekezés hűen leírja, és kivált a levegőkről, vizekről, hegyekről oksági összefüggésbe hozza a stagnáló vizekkel. Megjegyzik a mocsaras helyek lakóinak satnya küllemét és intellektuális-morális gyengeségét. A peripatetikus *Problemata* szerzője tudja, hogy hamar öregszenek. Az V. század végétől a malária a görög világ *par excellence* betegsége. Gyakorisága és klinikai manifesztációinak változatossága miatt azonban nem egyetlen nosológiai egységként fogják fel, hanem egy csomó különféle betegség gyanánt. A hastífusszal és a vérhassal együtt a krónikus malária változatos és félelmetes klinikai képek okozója. Ma már tudjuk, hogy milyen mértékben képes meghatározni és átalakítani a maláriás hyperendémia egy népesség egész patológiáját. Valószínűleg ez a helyzet kezdett kialakulni a klasszikus korszak görög betegeinél, s bizonyosan ez volt egyik lényeges jellemzője a hellenisztikus korszak patocönózisának.”⁶³²

A nagy tömeggyilkos, a tuberkulózis sokkal nehezebben érhető tetten, de Grmek az archeopatológiai leletekből és a Hippokratikus Gyűjtemény írásaiból, valamint képzőművészeti ábrázolásokból megkísérli többé-kevésbé kvantifikálni részvételét a patocönózisban. Harmadik nagy tömeggyilkosként pedig a különféle nem specifikus kórokozók keltette gennyesedések és fertőzések tették próbára a gyulladás és a szeptikus lázak kórleírásában és diagnosztizálásában a hippokratikus orvosokat. S persze a hastífusz, a vérhas, a pneumónia, a fertőző gyermekkori betegségek, a gyermekbénulás s megannyi más bakteriális és virális kór nehezítette a dolgukat, s a diabétesztől a köszvényen és krónikus

⁶³² Grmek, Mirko D.: *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale*. Paris, 1983. Bibliothèque historique Payot. pp. 405–406.

sokizületi gyulladáson át az asztmáig és az epilepsziáig egy sor belső eredetű kórkép színesítette – leírásaikból gyaníthatóan – a patocönórist, amellyel szembenézni kényszerültek.

A részletek roppant bonyolultak, sok helyütt maga Grmek is hangsúlyozza, hogy inkább csak sejtésekre épít és tapogatózik. A lényeg azonban az, hogy a patocönózis súlyosabbra fordulásával a klasszikus görög kort követő századok orvosai nemigen tudtak megbirkózni; se az alexandriaiak, se Celsus, se Galénosz; következésképpen a hellenizmustól kezdve fokozatosan újból előtérbe került a gyógyításban a varázslás a maga legkülönfélébb formáiban: a nyílt mágikus praktikáktól kezdve az asztrológián és az alkímián át a vallásos gyógykultuszokig, a szentek és ereklyék csodatételéig és a szkrophula királyi kézrátétellel való gyógyításáig. Ezt a „sötét” orvostörténeti középkort Benedek István kitűnő érzékkel 200-tól (Galénosz halálától) úgy nagyjából 1200-ig időzíti és az ezt követő világosodásban – ugyancsak kitűnő megérzéssel – az antik szövegek megőrződésén és újrafelfedezésén túl elsőrendű, ha ugyan nem döntő szerepet tulajdonít az egyetemeknek, az orvosi oktatás szervezett megindulásának.

Mint minden *longue durée* történet, természetesen ez is csupán elnagyolt summázata egy sokkalta bonyolultabb realitásnak; a hosszú évezred alatt nyilvánvalóan erősen változott és távolról sem mindig csak súlyosbodott a patocönózis; nagyon különböző és gyakran egyenesen döntő mértékben szólhatott bele a krónikus rossz táplálkozás és az éhínség, a sokhelyütt endemikussá rögzülő háborúk, majd, úgy az ezredfordulótól, a mezőgazdaság lassú regenerálódása, látványos demográfiai és társadalmi következményekkel.

Mintha a késő bronzkori demográfiai tragédiát követő hellén regeneráció jelenségei – és heroikus kora – ismétlődne a XI. és XII. századi Európában, hasonló demográfiai, patocönológiai, megélhetési, kulturális paraméterekkel. Mindenesetre az egy órai munkával megszerezhető gabona a XIX. század végéig nem ér el újra olyan magas értékeket, mint a XII. és a XIII. század fordulóján. Számszerű adatok a XV. század elejétől maradtak fenn; ezek szerint 1400 és 1530 között (Strasbourgban) az egy mázsa rozs megszerzéséhez szükséges munkaórák száma átlagban 50 alatt marad, akkor emelkedni kezd, 1561 és 1570 között átlépi a kritikus 100 munkaóra/egy mázsa gabona határt, és nagy ingadozásokkal ebben a felső zónában stabilizálódik. 1703 és 1802 között Párizsban az egy mázsa gabona megvételéhez szükséges munkaórák száma átlagban 202. Azután lassan esni kezd, 1802 és 1850 között 115 az átlag. Az 1881-1891-es évtizedben lépi át újra a kritikus 100 munkaóra/egy mázsa gabona értéket, hogy aztán 1968-ra megközelítse a 10 munkaórát, de ez már nyilvánvalóan más történet, a megélhetés ekkor már nem mérhető gabonában. A XIX. század végéig azonban nagy általánosságban elmondható, hogy a 100 munkaóra/egy mázsa gabona feletti értékek

zónáj a „a drága és nehéz élet, a fejletlen gazdaság zónája. Az ez alatti zóna a könnyű, az olcsó megélhetése, a fejlett gazdaságé.”⁶³³

A megállapítás így bizonyosan túlságosan summás és nyers, az azonban kétségtelen, hogy a patocönózis alakulásában a megélhetés ára semmiképpen nem elhanyagolható tényező. Sejtethetően így volt ez már az antikvitásban is; az éhínségek-hadjáratok-járványok összefüggésére mindenesetre már a görög és a római történetírás felfigyelt, és hűségesen követte e téren az orvostörténet-írás. A késő középkori, kora újkori, újkori Európában azonban a megélhetés növekvő ára sokkalta tagoltabb társadalmakat sújtott, mint az antikvitásban. S az sem hagyható tán figyelmen kívül, hogy az „olcsó élet” periódusa könnyen az lehet szó szerinti értelemben is: a Roland-ének világában ugyanúgy nemigen bajlódnak a sebesültekkel és a betegekkel, mint Homéroszében. A heroikus korok általában nem nagyon kedveznek az orvosi gondolkozásnak, legyen a heroizmus katonai vagy – mint a X. és XI. században – keresztény szerzetesi.

Az orvosi gondolkozás – mint általában a gondolkozás – fejlődése eleve bizonyos fokú társadalmi differenciáltságot feltételez vagy kíván meg, legalább annyit, mint az i. e. V. századi Attikában, a hellenisztikus királyságokban, Rómában, vagy mutatis mutandis a XII. és XIII. századi latin Occidensen. De míg a késő római társadalom differenciáltsága a klasszikus görögséghez képest inkább csökkent, sőt zuhant, addig az Occidensé lényegesen megnövekedett. Az egymással civakodó és vetélkedő kisebb-nagyobb feudális udvarok, az önálló és egyre hatékonyabb gazdasági és közigazgatási szerepkört betöltő egyházi szervezetek, a mindkettőjükkel kölcsönösen hasznot hajtó függőségben fejlődő, ám ezzel együtt mindig bizonyos fokú autonómiát élvező városok hatalmi háromszögében jöttek létre és virágoztak fel az olyan nagy, autochton és autonóm intellektuális testületek, mint az egyetemek.

Magyarországon tán épp a társadalom kellő differenciáltsága hiányzott jó sokáig a valódi egyetem létrejöttéhez; Pázmány Péter lánglelke és később Van Swieten felvilágosító buzgalma tán épp a kellő időpontot érezte meg vagy legalábbis közelségét és bekövetkezését segítette az egyetem, illetőleg az orvosi kar megalapításával; mindenesetre, ahol az egyetem meghonosodott és virágzásnak indult, ott mindenütt és csaknem törvényszerűen a további társadalmi differenciálódás hathatós, olykor leghatásosabb eszközévé vált. Olykor, mint például épp a medicina esetében, sokáig majdhogynem hatásosabb eszköze volt a társadalmi differenciálódásnak, mint a tudomány haladásának; részben épp innét ered a középkori orvosi

⁶³³ Pernoud, Régine – Delatouche, Raymond – Gimpel, Jean: *Le Moyen Age pour quoi faire?* Paris, 1986. Stock. p. 152.

fakultások ambiguus megítélése, tán nem is egészen jogtalanul. De az egyetemet végzett orvos – vagy egyetemre járt, mert mindig sokkal több diák járt néhány évig egyetemre, mint ahány diplomát szerzett – nem egyszerűen rang és fizetség szempontjából különült el a mesterséget nála gyakran nem kevesebb eredménnyel folytató, egyetemekre nem járt kollégáitól.

A középkori egyetemeken nem egyszerűen antikvitásból hagyományozott szövegeket – elsősorban Galénosz, Avicenna és Arisztotelész könyveit – bifláztattak; nem annyira a szövegek memorizáltatására, mint inkább kommentálásuk, értelmezésük, egyedi esetekre való alkalmazni tudásuk elsajátítására helyezték a hangsúlyt; ezt szolgálta a questiók módszere csakúgy, mint a különféle disputáké. Az eltérésnek és az egyéni gondolkozásnak persze megvoltak a maga keretei, de így is bizonyos fokú kritikai gondolkozás elsajátítását szolgálta – akár önkéntelenül is – a skolasztikus módszer. A concordantia-készítés Gratianus nyomán elterjedt divatja pedig megtanította az arra érzékenyeket, hogy sokfelől és sokféleképpen lehet nézni ugyanazt, és egyáltalában nem csupán a jogtudományban. Az orvosi stúdiumok előkészítéseképpen kötelező facultas artium tárgyai pedig – kivált a quadriviumból az asztronómia, a hozzá óhatatlanul kapcsolódó asztrológiával – keretül kínáltak a patocönózis változásainak értelmezéséhez; például a XV. század végén és a XVI. század elején a szifilisz kóroktanához. Az arisztotelészi természetfilozófia pedig – részben Avicenna Kánonján keresztül – Arisztotelész tudományfilozófiájával együtt valamiféle tudományos standardot kínált fantasztikus vagy egyenesen mágikus spekulációk ellen.

„Mi több – jegyzi meg az egyetemek hatását kommentálva Nancy Siraisi –, valószínű, hogy a medicina professzorait orvosi praxisuk filozófus kollégáiknál inkább fogékonnyá tette az empirikus és a partikuláris iránt. A tanult orvosok kétségkívül tisztában voltak a medicina kettős természetével mesterségként és tudományként, és nem egy diszkussziót szenteltek eme kettős aspektusából fakadó kétértelműségek tisztázására. És amennyire tényleges terapeutikus aktivitásuk megítélhető (az orvosi tevékenységre vonatkozó számtalan előírás korántsem tükrözi szükségképpen a tényleges eljárásokat), praxisukat legalább részben teóriájuk irányította. Idézhető továbbá néhány eset, amikor elméleti konstrukciókat kritizáltak vagy módosítottak a gyakorlati tapasztalat alapján.”⁶³⁴

Ezzel együtt azonban a középkori patocönózis értelmezésében vagy éppen alakításában az egyetemeknek nem sok szerep jutott, tán még kevesebb, mint a maguk patocönózisának a

⁶³⁴ Siraisi, Nancy: The faculty of medicine. In: A History of the University in Europe. Vol. 1. Universities in the Middle Ages. Ed. by Hilde de Ridder-Symoens. Cambridge University Press. 1992. pp. 360–387., p. 384.

tisztázásában a hippokratikus orvosoknak. Tán épp ezért is maradhattak a hippokratészi tanok végig változatlanul érvényesek, még akkor is, amikor Galenos és Avicenna teóriái felett már régen eljárt az idő.

Az egyetemek hatása már csak az egyetemet végzett vagy járt orvosok viszonylag csekély száma miatt se lehetett túlságosan nagy. Például Franciaországban, ahol a XII. és a XV. század közötti időből a sebészeket és a borbélyokat nem számítva több mint négyezer praktizáló orvos ismert, Nancy Siraisi becslése szerint még kétezerre se tehető az egyetemet jártak száma, és a kétezerből mindössze 417 viselt magiszteri vagy professzori fokozatot. Nem volt jobb a helyzet Firenzében, ahol pedig Bologna közelsége miatt viszonylag nagy volt az egyetemet járt orvosok aránya.

„Így az egyetemen medicinát tanult orvos állandó versengésben állott a nem egyetemen képzett orvosokkal és sebészekkel, valamint a testi bajokra különféle spirituális és természetfölötti gyógymódokat kínálókkal – az utóbbi kategóriához számítva rég holt szenteket is. Méghozzá a tizenharmadiktól tizenötödik századokban a medicinális vagy sebészeti praxist folytató nem egyetemeken nevelkedett gyakorló orvosok egyáltalában nem föltétlenül voltak tanulatlan empirikusok vagy illiterátus falusi gyógyászok. Kétségkívül akadt közöttük sok ilyen is; meg aztán olyan is, akinél elmosódott a határ a megélhetést (vagy részleges megélhetést) biztosító medicinális vagy sebészi praxis és a szomszédoknak családnak, barátoknak nyújtott alkalmi segítség között; sokan mások meg a medicinális praxist vagy a kisebb sebészkedést egy vagy több másféle apró kereskedéssel vagy mesterséggel kombinálták. A medicina eme apróbb praktizőrei jobbára nem is annyira az orvosi fokozatok birtokosaival versenyeztek, mint inkább egy másféle pacientúrát szolgáltak ki (amelyiknek se pénze, se társadalmi és intellektuális igénye nem lehetett egyetemen képzett orvosokra).

Hanem volt az orvosi vagy sebészi tevékenység eme itt vázolt szerény formái és az egyetemek medicinája között egy széles spektruma a köztes kategóriáknak. Az utóbbiakhoz tartoztak a sebészi praxist kompetens és szervezett mesterség vagy céh tagjaiként folytatók, valamint literátus (néhány esetben latinban is jártas) sebészek és medicusok. A tizenharmadik, tizennegyedik és tizenötödik században a medicina egyetemi tanulóinak és professzorainak fontos attribútumaiban részesedtek egyetemi körökön kívüli medicusok és sebészek – így például ismerték az antik és az új orvosi könyveket (akár latinul, akár anyanyelvi fordításban, amelyekből a késő középkorban egyre több keletkezett) és tradíciókat, és (céhek vagy városi orvosi kollégiumok

formájában) professzionális egyesületeket alkottak vagy ilyenekben vettek részt. Spanyolország, Provence és Itália zsidó közösségeiben működő számos praktizőr orvosi tudása is többnyire ugyanazokból az antik vagy iszlám forrásokból táplálkozott, mint az egyetemen nevelkedett orvosok. Így bár gazdagság és társadalmi státus tekintetében az egyetemen nevelkedett orvosok mindig az orvosi hivatás csúcsain helyezkedtek el, akadt az egyetemen kívül nevelkedett orvosi és sebészi praktizőrök között is szép számmal, aki jelentős képzettségi, gazdasági és társadalmi lehetőségeket élvezett. Az ilyenek sok tekintetben esélyesek voltak egyetemen végzett kollégáikkal a gazdag vagy akár nemes, sőt királyi páciensekért folytatott versenyben.⁶³⁵

A pacientúra differenciálódása egyben a patocönózisét is tükrözte: általában más kórok gyötörték a gazdagokat, mint a parasztok és a városi szegények tömegeit. A medicinában azonban ez nem nagyon jelentkezett, mert aktív orvosi vagy sebészi ellátás inkább csak a „fizetőképes keresletre” specializálódott. A szegény betegek végig a középkoron nem annyira mint betegek, hanem inkább mint segélyezésre szoruló nyomorultak szolgáltak a keresztény könyörületesség tárgyai inkább, mintsem alanyai gyanánt. Michel Foucault valószínűleg túlzott, amikor a leprozóriumokban elsősorban a középkor kirekesztő hajlamainak a paradigmatis megtestesülését vélte felismerhetőnek, ámde az kétségtelen, hogy leprások, egyéb bőrbajosok, fertőző betegek, koldusok, nyomorultak marginalizálódása és lehetőség szerinti elkülönítése nemcsak a populáció, a betegségek egy jó részét is kivonta a tulajdonképpeni gyógyítás és az orvosok látóköréből.

Ezen a fekete halál és a nyomában századokra befészkelődő pestis fel-fellobbanása se sokat változtatott: a könyvnyomtatással gombamód megszorodó pestis-traktátusok sokféle terápiás és prevenciós javaslatából végül is egyedül a „futás” bizonyult hatásosnak, amire persze többnyire csak a gazdagoknak volt lehetőségük. Amint a teritoriális államok megalakulásával és növekedésével egyre nagyobb méretűvé és félelmesebbé növekedő hadjáratok s a nyomukban szinte törvényszerűen föllépő éhínségek s járványok rémségeitől is egyedül az előkelők és gazdagok tudták úgy ahogy megóvni magukat s családjukat. Az egy mázsa búza árának a megkereséséhez szükséges munkaórák számának az állandó növekedésében a nagy nemzeti államok kielégíthetetlen hadjáratéhségének a számtalan következménye is szerepel; és ez egyben a megélhetésüket tisztességes munkával keresők tartós hátrányát is jelenti katonákkal, hadi szállítókkal, üzerekkel, uzorásokkal, spekulánsokkal, vagy egyszerűen csak a velük született hatalmukra hagyatkozó urakkal

⁶³⁵ Siraisi id. mű p. 362.

szemben. A XV., XVI., XVII. század erősen polarizálódó társadalmában a munkájából megélő orvos a „fizetőképes kereslethez” kényszerült alkalmazkodni, és pedig annál inkább, minél több pénzt s időt fordított tudásának megszerzésére. Egy származására és egyéniségére büszke, öntelt arisztokrácia vagy egy szerencséjére számító gazdag városi patríciusság házi orvosaként keresve se találhatott volna jobb aetiológiát az asztrológiánál, amihez a matematikai és az asztronómiai tudást – s gyakran a horoszkóp készítését is – tálcán kínálta az egyetemi oktatás. A kor patocönózisának egy jelentős, talán a legjelentősebb része pedig a szegényekkel együtt eleve kiesett a művelt orvosok látóköréből. A késő középkor és a reneszánsz orvosai behozhatatlan hátrányba kerültek így a hippokratészi kor orvosaival összehasonlítva, s a medicina megújítóinak, egy Sydenhamnak vagy Boerhaave-nak szükségképpen kellett az egész patocönózist figyelembe vevő és arra reagáló Hippokratészra hivatkoznia.

A hadjáratokból egyedül a sebészet húzott tudományos hasznot. A fegyverek nem válogattak urak és szegények között, és a sokféle sebesülés ellátása rengeteg, békeidőben is hasznosítható tapasztalathoz juttatta a sebészeket a törések, ficamok, ízületi bajok, gyulladások és gennyedések vonatkozásában. Megcáfolták régi babonák (pus bonum et laudabile), kialakultak a sebkezelés racionális szabályai. Ambroise Paré lángelme volt, de nem magános: egy lendületes sebészi fejlődés centrumában inkább mintsem csúcán kritikusan összegezi mások és saját tapasztalatait, és különleges figyelmet szentel az anatómiának, a legújabb eredményeket, Vesalius könyvét is beleértve. Tanítványaira, például Leonardo Botallóra is átörökíti ezt az anatómia iránti érzékenységet.

Az anatómia nagy forradalmát és Vesalius jelentőségét pompásan ismerteti Benedek István, a *Hügieia* legszebb fejezetei szólnak róla. Reá mutat a tárgykor nagy föllendülését segítő társadalmi és kulturális erőkre is, az egyetemi vonatkozásokat és kapcsolatokat is beleértve, így itt beérhetjük annyival, hogy a növekvő és rendszereződő anatómiai ismeretek perspektivikusan releváns alternatívát kínáltak az asztrológiai és a mikrokozmosz-makrokozmosz analógiákra építő patológia helyébe. Ehhez azonban elébb, valóságos új Hippokratészként, meg kellett teremteni a kor reális patocönológiáját. Ennek a módszerét találta meg és dolgozta ki lényegében máig érvényesen Hermann Boerhaave. Nem ok nélkül írja róla irányadó esszéjében Birtalan Győző: „Hermann Boerhaave életműve az európai orvostudomány kibontakozására meghatározó volt.”

Boerhaave jellemzésére egyik kiemelkedő tanítványának, Albrecht Hallernak 1727-ben lejegyzett naplójából idéz:

„...úgy él, mint egy szegény sörfőző. Jelentéktelen, tenyeres-talpas ember, macskaszemű, kis orrú. Sötét árnyalatú arca van, haja borzas, kardot nem hord... Neki van a legtöbb hallgatója, 80–90. Tíz és tizenkét óra között kereshető fel. Igen sok a látogatója. Háromkor újra jönnek a betegek. A többi időben széles körű levelezésével van elfoglalva és a görög orvosok tanulmányozásával, amennyiben valamely előkelő beteg nem fosztja meg ezektől az óráktól. Rengeteg tekintélyes külföldi páciense is van. 1725-től ízületi panaszai elhatalmasodtak egyre jobban gátolják az éjszakai pihenésében.”

Világosan látja Birtalan professzor azt is, hogy a nagy fölfedezés milyen szorosan és szervesen kapcsolódik az egyetem hosszú fejlődésének újabb fázisához:

„A XVI. században alapított leideni egyetem akkoriban fénykorát élte. Hollandia a franciákkal és szövetségeseikkel folytatott hosszú, viszontagságos háborúk befejeztével, az 1713-ban megkötött utrechti békét követő évtizedekben konszolidált helyzetbe került. Ez elősegítette, hogy egyetemeit a külföldi diákok felkeressék. A leideniről ugyancsak Haller naplójából tájékozódhatunk: »A híres főiskola virágzik legalábbis ami az én tudományomat illeti. Kiterjedt jogokkal bír. A professzorok választják a tanszékvezetőket, a rektort is. Az állami felügyelet csak formális. Százhuszan vagyunk, negyven angol, húsz német, a többiek franciák, hollandok, északiak, még görögök is előfordulnak. Csendben élünk, nő-ügyekre nincs lehetőség. 1729-ig Boerhaave a practica medicán kívül rendszeresen előadta a kémiát és a botanikát is...« A korabeli botanizálás, a természeti jelenségek módszeres észlelése, csoportosítása általában a fegyelmezett tudományos megfigyelés és következtetés modelljének fogható fel. Ebben a szellemben folyt a boerhaavei betegségészlelés, ami az egyetem rendelkezésére álló 19 betegágyon történt. Ez a beteglétszám ugyan csekély volt az individualizáló esetészlelés elsajátításához, de elegendő az akkoriban ismert főbb nozológiai típusok bemutatására... Boerhaave behatóan tárgyalta a betegségek kórtanát. Nem elégedett meg a gyulladás általános jeleinek hangoztatásával, hanem igyekezett a folyamatot az egyes szervek sajátosságaira vetíteni. Ilyen módon fejtette ki például a tüdőgyulladás kórmechanizmusát, beleértve az általános szepsziszhez vezető szövödményt is. Elemzően ismertetett ideggyógyászati, szemészeti, bőrgyógyászati kórképeket. Előadást tartott a hólyagkö gyógyszeres oldásának lehetőségeiről. Úgy vélte, hogy az orvosnak többféle kórmechanizmusban kell gondolkodnia.”⁶³⁶

⁶³⁶ Birtalan Győző: Évszázadok orvosai. Bp., 1995. Akadémiai Kiadó. pp. 48–50.

Ahogy Ambroise Paré és Vesalius, Boerhaave sem magános géniusz, ő is a kor másoknál is jelentkező igényeit és tendenciáit sűrítette és folytatta magasabb színvonalon.

„Szórványosan előfordult a megelőző századokban is, hogy az orvostanár a pácienseit demonstrálta hallgatóinak. A leideni egyetem fekvőbeteg-részlegének létesítése sem egyedülálló abban az időszakban. Halléban, a Hermann Francke által alapított nagy gyermeknevelő intézetben Johann Juncker a medikusokat az ottani kórházi osztály fekvőbetegeinek bemutatásával oktatta. Boerhaave iskolájának érdeme azonban az, hogy kialakította a kórházi orvoslás új típusát, amelyben integrálódott a diagnosztikai kivizsgálás (beleérve a laboratóriumi adatokat is), a folyamatos betegszelés és terápia, végül a kórboncolás. Ez a koncepció teljességgel a XVIII. században épült új, több száz ágyas óriás kórházakban valósulhatott meg. Itt virágzott ki az egzakt klinikopatológiai észlelésre alapozó kórbonctani medicina, amelynek felfedezéseit a megfigyelések nagy száma, statisztikai értékelhetősége támasztotta alá.”⁶³⁷

Innen azután egyenes, bár részleteiben rendkívül bonyolult út vezetett – a cellulárpatólógián, a fiziológiai megalapozású funkcionális medicinán, a mikrobiológián és az aszeptikus sebészet kialakulásán keresztül – a mai orvostudományhoz, amint arról Birtalan professzor egy precizitásban és tömörségben utolérhetetlen monográfiában beszámol. A bonyolult fejlődésből itt inkább csak annyit kell kiemelni, hogy ennek a során válik az ember először a patocönózis aktív és tudatos alakítójává. És ezzel az orvos és az orvoslás túlnő az orvostörténeti kereteken: a történelem alakító és aktív részese lesz, az orvostörténet-írás pedig történetírás, bármiféle szakmai megszorítások nélkül. A szakma azonban ritkán érzékeli ezt a nagy változást; a ritka kivételekhez tartozik Birtalan Győző és Szállási Árpád: az ő tanulmányaik és esszéik példás módon veszik figyelembe és regisztrálják az orvosi munka növekvő történetformáló szerepét, az orvos és az államhatalom ebből következő változó viszonyát és konfliktusait.

Így mutatja be Birtalan professzor Adam Chenot tevékenységét, aki a Habsburg – vagy inkább tán kelet-közép-európai – Monarchia egységes közegészségügyét megeremtő – Boerhaave-tanítvány – Van Swieten elsőrendű munkatársaként és kiküldöttjeként a tizennyolcadik század második felében Erdélyben megszervezte és működtette az egészségügyi záróvonalat, amely mintaszerűen teljesítette a feladatát:

⁶³⁷ Uo. p. 53.

„Megvédte nemcsak a monarchiát, de a kontinens valamennyi országát a pestis offenzíváitól. Chenot epidemiológiai elvei és gyakorlata pedig tartósan beépült a birodalom járványvédelmi előírásaiba... Nem egészen száz évvel az után, hogy Sydenham, a kiváló angol orvos, az ősi hagyományoknak megfelelően még elmenekült a londoni pestis fenyegetése elől, Európa elmaradt délkeleti szegletében, vezető szakmai pozícióban, munkához látott az epidemológus orvos. A felvilágosodás szellemében kormányzó hatalomnak, amely cselekvési körét a közegészségügyre és a járványvédelemre is kiterjesztette, szüksége lett a járványokra specializált orvosra. A hatalom és a medicina ezen újszerű összefonódása időállónak bizonyult, bár ez az együttműködés azóta is bővelkedik nehézségekben és ellentmondásokban.”⁶³⁸

Ezekből is vázol jó néhányat Szállási professzor Weszprémi-monográfiája. De épp a *Komor kórkép, járványügyi háttér* pontos és egyáltalában nem csak a bevezető fejezetre korlátozódó bemutatása mutatja, hogy a XVIII. század második felében az ország saját erejéből, nem egyszerűen csak a központi hatalom intézkedései és szervezése következtében jut el a hatalom és a medicina újszerű összefonódásának a küszöbére. Szinte szimbolikusnak tekinthető, hogy Debrecen város orvosaként Weszprémi István nem elégedett meg orvosi és járványügyi feladatának pontos és hűséges betöltésével, sem az ezzel kapcsolatos szakirodalmi munkássággal. Emberfeletti szorgalommal – és kivételes tehetségével – *Succinctá*-jának kötetében úgy teremtette meg a magyar orvostörténet-írást, hogy az a kor átalakuló orvosi valóságának inkább mintsem még szemléletének megfelelően egyben az egyetemes történetírás nélkülözhetetlen forrása is legyen. Azaz a debreceni városi orvos korában szinte egyedülként és mindenképpen legpontosabban regisztrálta – és fejezte ki – napjai medicinájában a korszakalkotó változást. És ez egyben – Szállási Árpád, Julow Viktor és Tóth Béla munkáira hagyatkozva és hivatkozva ezt is pontosan regisztrálja – Debrecen akkori szellemi státuszát is mutatja.

„Azzal kezdtük és fejezzük be – írja végszó gyanánt –, hogy Debrecen orvostörténetében a XVIII. század második fele a legizgalmasabb fejezet. Közel olyan kitűnőségekkel bírt, mint Felvidéken a nagyszombati orvosi fakultás, ahol öt tanár okította a medicinát. Név szerint: Trnka Vencel, Plenck József Jakab, Winterl József Jakab, Prandt Ádám Ignác és Schoretich Mihály. A velük párhuzamba állítható debreceniek: Hatvani István, Weszprémi István, Csapó József Polgári Mihály és a

⁶³⁸ Uo. pp. 81–82.

gyógyszerész Kazay Sámuel. Miként a nagyszombatiak, úgy a debreceniek közül irodalmilag hárman jelentkeztek. Ott Plenck, Trnka és Winterl, itt Hatvani, Weszprémi és Csapó. Ám ha hozzátesszük hogy a Pázmány által alapított egyetemen az orvostanárok nem beszélték a bíboros író nyelvét, elmondható, hogy Rácz Sámuel jelentkezéséig elsősorban debreceniek jelentették a magyar (nyelvű) medicinát. A civisvárosi egyetem előtörténete tehát Weszprémiék koráig nyúlik vissza.”⁶³⁹

Szabályos, intézménytörténeti története is helyben és egy nagy debreceni orvos önfeláldozó munkálkodásával kezdődik; ezt meg Lampé László meséli el, Kenézy Gyuláról írt hézagpótló monográfiájában.

„Senki annyit nem tett annak érdekében – írja –, hogy gyors fejlődésnek induljon városunkban az anya- és csecsemővédelem, a gyermekvédelem, az öregek szociális gondozása. Továbbá, hogy egy új egyetem alapításáért versengő városok közül Debrecen kerülhetett ki győztesen, és hogy Európa egyik legszebb egyeteme a rendkívül súlyos gazdasági és politikai körülmények ellenére, az első világháború alatt és után megépülhetett.”⁶⁴⁰

Azaz Kenézy Gyula és Weszprémi István – annyi sok mai kultúrpolitikussal ellentétben – pontosan tudta, mit jelent egy város, egy ország életében az egyetem. De tudta, érezte Hajdúság, Bihar, Szabolcs-Szatmár népe is, hiszen a betegekkel messziről beszekerező parasztok még az én diákkoromban is nagy következetességgel és tisztelettel mindig „Egyetem”-ként emlegették a nagyerdei Klinikatelepet, még az után is, hogy a szomszédban fölépült a maga neoklasszikus stílusában a látványos és monumentális egyetem.

Éppen ezért és ebben az értelemben jelentős messzi túl a szűkebben vett orvostörténet-íráson a Debreceni Orvostudományi Egyetem vállalkozása nagy tanáraitól szóló monográfiasorozatával: a hajdani beszekerező parasztokéhoz fogható tisztánlátással képviseli azt a fölismerést, hogy a modern medicina országos fontosságú ügy az államok életében, nagy képviselőinek sorsa és munkássága nem egyszerűen csak a szakmatörténet ügye.

Ez a fölismerés emelte – és emelte ki – Antall József folyóirat-szerkesztői, könyvtár- és múzeumszervezői, történészi munkásságát a korszerű honi orvostörténet-írás és orvostörténeti kutatás megteremtésében; a sorozat így bizonyos értelemben az ő szellemi örökségét folytatja.

⁶³⁹ Szállási Árpád: Weszprémi István (1723–1799) és kora. Debrecen, 1995. Debreceni Orvostudományi Egyetem. p. 39.

⁶⁴⁰ Lampé László: Dr. Kenézy Gyula élete és munkássága, 1860–1931. Debrecen, 1995. Debreceni Orvostudományi Egyetem. p. 5.

És Korányi Sándor szellemi örökségét, akinek közegészségügyi tevékenységéről és gondolatairól Birtalan Győző írt máig megszívlelendő idézetekkel illusztrált esszét.

„Magyarország megszállott részei fölött – idézi Korányi Sándor 1919-ben megjelent cikkéből – nincs hatalmunk. Ami hazánkból megmaradt, emberekkel tútelik. Budapest maga órási tömeglakás, amelynek lakói közt meglazult a fegyelem, a rendnek már-már vége van. Míg a politika hullámverései magasra csapnak és minden figyelmet, minden erőt lekötnek, a halálos baj csírái napról napra szivárognak közénk... Ahhoz, hogy nemzetünk fennmaradjon, élnünk kell és küzdenünk kell a halál ellen. E küzdelemben a háború kitörése óta sikerünk mind kisebbé válik. Az orvosnak nem feladata máskor; hogy a közösségbe félelmet vigyen. De rendkívüli időket élünk. Ma kell ez a félelem ahhoz, hogy a nemzet észrevegye, megtudja azt, hogy jöhet a középkori döghalál. Jöhet a mohácsi vész utáni morbus hungaricus, ha lehetetlenné válik a rendszeres védekezés.”⁶⁴¹

Birtalan professzor legfontosabb tanulmányainak egyike épp ennek a rendszeres védekezésnek a kiépítését és működését-működtetését elemzi: *Adatok a két világháború közt Magyarországon végzett szervezett egészségvédelmi munkáról, különös tekintettel az OKI tevékenységére.*

A tanulmány megírása, előadás formában való elhangzása és megjelenése idején, 1978-ban és 1979-ben önmagában is történeti tetteként volt értékelhető, és a szerkesztői megjegyzésből ítélhetően Antall Józsefnek minden diplomáciai ügyességére szüksége volt ahhoz, hogy az Orvostörténeti Közleményekben megjelentethesse. A tanulmány ugyanis nem csupán egy méltatlanul agyonhallgatott intézményrendszernek és egy igazságtalanul félreállított-meghurcolt orvosnak, Johan Bélának szolgált igazságot, hanem tükröt is tart az öntelt és hipokrita hatalomnak, amely többnyire inkább csak a jelszavak szintjén és a szükségesnél mindig sokkal kisebb anyagi és szellemi „ráfordítással” igyekezett eleget tenni nyilvánvaló és alapvető közegészségügyi és higiéniai kötelességeinek. Ma az írás elsősorban azért érdekes, mert pontosan mutatja a medicina lehetőségeit és korlátait a népesség közegészségügyi státuszának javítása és megőrzése tekintetében, mutatja a feladat szükségképpen országos méreteit, az orvos és az államhatalom egyformán fontos szerepét a munkában, s egyformán nagy felelősségét. Az, hogy irtózatosan nehéz gazdasági és politikai körülmények közepette, egyáltalában nem mindig készségesen és értelmesen kooperáló

⁶⁴¹ Birtalan Győző: *Évszázadok orvosai*, p. 101.

államhatalommal társként sikerült a két világháború közötti időkben ilyen szintű és hatékonyságú egészségvédelmi szervezetet létrehozni és működtetni, az önmagában minősíti az immáron hosszú múltra visszatekintő magyar orvosi kultúrát, magyar orvosok hosszú sorának fáradozásait Pápai Páriz Ferenctől Wesszprémi Istvánon és Csapó Józsefen át Semmelweis Ignácig, Korányi Sándorig, Kenézy Gyuláig.

Az ő munkájukat folytatva szorította vissza Johan Béla az ország patocönózisát a lehető legkedvezőbb, a lehető legkevésbé káros keretek közé, egyfajta modern hippokratészi háromszög harmadik oldalaként a beteg és a betegség között. De szóljunk inkább Birtalan professzor szavaival:

„az OKI tevékenysége külföldön is érdeklődést keltett. A Népszövetség javaslatára magyar mintára kísérelték meg Kína egészségügyének megreformálását. Angol és francia szakemberek tapasztalatokat vettek át az OKI-tól. A bolgár egészségügyi miniszter nálunk tanulmányozta a védőnőképzést. Elismerő véleményeket olvashatunk a magyar egészségvédelmi munkáról a csehszlovák sajtóban is. 1928 és 1939 között 49 országból 881 orvos jött hozzánk külföldről tapasztalatszerzésre.”⁶⁴²

És ma úgy lehet még sokkal időszerűbb idézni Dréher Imre népjóléti államtitkár figyelmeztetését az egészségvédelemre és szociális segélyekre fordított kiadásokat költségvetési takarékoskodásból megnyirbálni kívánókhöz, mint 1979-ben volt:

„Ha nem igyekszünk ellensúlyozni éppen a válságos gazdasági időkben kifejlődött társadalmi feszítő erőket, a szociális gondoskodás hiányában elhagyatottságnak kitett tömegek erőszakkal bontják meg a kapitalizmus szempontjából nélkülözhetetlen magánjogi kapcsolatokat.”⁶⁴³

Mai kapitalizmusunk persze sokkal nyugodtabb és magabiztosabb az akkorinál. De ne feledje, hogy ezt a nyugalmat nem holmi valódi vagy volt erényeinek vagy pláne „szociális érzékenységének” köszönheti, hanem egyes egyedül a kapitalizmus magánjogi kapcsolatait előzőleg megbontó rendszer bornírtságának és hatástalanságának. A helyzet fonákságát fokozza, hogy a „kapitalizmus szempontjából nélkülözhetetlen magánjogi kapcsolat” mai jó lelkiismeretű haszonélvezői jobbadán azonosak e kapcsolatok azelőtti radikális megbontóival, s ha nem, módszereik és mentalitásuk tekintetében akkor is hozzájuk

⁶⁴² Birtalan Győző: Évszázadok orvosai, p. 138.

⁶⁴³ p. 125.

igazodtak. De hagyjuk, hiszen már Tancredi kiválóan megmagyarázta a donnafugatai éjszakában az értetlenkedő Salina hercegének a Párducban, hogy mindennek meg kell változni ahhoz, hogy minden úgy maradjon, ahogyan van. A hatalom semmiféle konvertálása sem mentheti fel azonban a XX. század végén az uralkodó eliteket közegészségügyi kötelességeik teljesítésétől, s erre lelkiismeretes orvos meg nem szűnhet figyelmeztetni őket. Amíg ilyen az ország egészségügyi helyzete, addig a népjóléti miniszternek legalábbis pofátlanság tízmillió állami autókra flangálni.

Az orvos és az államhatalom kapcsolata soha nem egyszerűen teoretikus kérdés, ezt éppen Debrecen mutatja legszebben, nagy professzorának, Sántha Kálmánnak a példájával. Most, hogy a *Debreceni orvospépzés nagy alakjai* sorozatban megjelent Majerszky Klára Sántha-monográfiája, a nagy per úgyszólván minden részlete olvasható. A roppant gonddal összegyűjtött és lelkiismeretesen közölt dokumentumok tükrében persze fényesen kiemelkedik a „Prof” tüneményes egyénisége és döbbenetes tisztessége, tisztasága, a nagy meglepetés azonban nem ez, hiszen – ha nem is ilyen világosan – ezt eddig is láttuk. A nagy meglepetés az, hogy pusztán szakmai szempontból tekintve is mennyire igaza volt a profnak. Ahogyan például a hírhedt „sztahanovista ügy” kapcsán ismételt, egyre tömörebben és világosabban összegzi az emóciók kettős, pozitív és negatív s a mérhető teljesítményben utóbbi esetben sem föltétlenül kimutatható hatását. Vagy ahogyan a boszorkányperben akadémikus kollégái viselkedését szemléli higgadtan és megértően, az elmeorvos szemével.

Épp ezzel függ talán össze a dokumentumok tán legnagyobb meglepetése: milyen könnyen, úgyszólván minden külső kényszer nélkül képes a hatalom megfelelő ideológia birtokában a saját járszalagára fűzni kiváló műveltségű, intelligens, általában – már csak szakmájuk miatt is – kritikusan gondolkozó intellektüeleket. Ezeknek a dokumentumoknak a háttérében nő egyre magasabbra Sántha megingathatatlan integritása, s nyer történelmi jelentőséget következetes ragaszkodása a debreceni katedrához. Az Akadémia rehabilitációs igyekezete nem érdekelte, sőt láthatóan inkább bosszantotta.

„Újra hangsúlyoztam – számol be egy beszélgetéséről a Hatalom képviselőivel Környeinek –, hogy az akadémiát hagyják ki a dologból, és csak a debreceni tanszékkal foglalkozzanak.”

És az egyetem jelentőségét hangsúlyozza Juhász Pálnak 1954. január 2-án írt baráti levelében, amelyben összegezte a közte és a rendszer közötti ellentétek lényegét.

„Gyermekkoromban – végzi az »ügy« summázatát néhány »szubjektív megjegyzéssel« – és kezdő kutató koromban zárkózott, majdnem emberkerülő voltam. Amikor a laboratóriumból a klinikára kerültem át, foglalkozásom az emberek felé fordított. Innen kezdve egész életemben az emberekért dolgoztam, vagyont nem gyűjtöttem, pályámon gyorsan haladtam és sokat értem el aránylag fiatalon: mindezt pedig saját erőmből és kizárólag tisztességes eszközökkel. Nemcsak tanítottam, hanem neveltem is, és nyugodtan tekintek hátra, mert csak jóra neveltem mindenkit. Külföldön a mikroszkóp, itthon főleg a kés tett ismertté. Mindkettőt kiűtötték a kezemből 1951-ben. De egyet mégsem vehettek el, legalábbis hazai viszonylatban nem. Ez pedig az emberek megbecsülése, betegeké és egészségeseké egyaránt, amely 1951 óta csak fokozódott, néha úgy érzem, érdememen felül.”

És fokozódik azóta is, egy szellemi Debrecen eszmei egyetemének halhatatlan professzor-példájaként. Az orvos és az államhatalom kérdésének példamutató – és nehéz időkben erőt sugárzó – megoldójaként.

Írók a szellem világánál

„Akaratlanul folyton egy európai magyar művelődéstörténetet írtam Nagy Károly császár halálától Illyés Gyula haláláig” – írja esszéiből összegyűjtött újabb kötete elé Cs. Szabó László. Maga is elképedve jött rá, mikor témájuk szerint nagyjából időrendbe rakta az írásokat. „Noha 1951 és 1984 közt századokon ugrottam – írja – előre és hátra, mert minden esszé önértelmű, új kezdet volt, végül maguktól laza kapcsolású, de elszakíthatatlan láncká fonódtak, amelyből egyetlen nagyobb koregység sem hiányzik.” Csakugyan, ámbár a *Haza és Nagyvilágra* emlékező olvasónak tán még inkább meglepő, hogy messzi idegenben is törés nélkül tudta folytatni s betetőzni az ott megkezdetteket. Mert hiszen már a *Haza és Nagyvilág* esszéiben európai magyar művelődéstörténetet írt Cs. Szabó László; ha persze akkor még gyanítani se lehetett, hogy végül ilyen szépen felzárkóznak az írások, hogy szinte függetlenül az írást ihlető alkalomtól ilyen teljes beszámoló készül „ezer esztendőről, hol a középkorig hátrálva, hol tanúként megmarkolva a félmúltat”. Nem csoda, ha végül maga a szerző is meglepetéstől elképedve eszmél: „Eredetileg igazán nem hajtott, nem hajthatott ekkora becsvágy, magamban szédült nagyzolásnak minősítem, s tudatosan soha meg se merem kísérelni; ami történt: kegyelmi ajándék, egy gyanútlan diáké az utolsó jutalomosztásnál.”

Mit tehet ilyen meglepően gazdag, és témái szerteágazásaiban is csodálatosan egybehangzó kötet a recenzens? Dicsérheti a szerkesztés koncepcióját, s kiemelheti az ezer év során egymást váltó „Őrzők” hűségét, akik között ott strázsál immár az égi vártán közvetlenül Illyés nyomában Cs. Szabó is. Nyilvánvalóan így fog eljárni a recenzens, ha esze van, s utalni fog az erővonalakra, melyek a kötetből kibomló európai magyar művelődéstörténet főbb csomópontjaiban sűrűsödnek. De tán nem elképzelhetetlen egy másik megközelítés sem, kevésbé okos ugyan és tán a kötet szép művelődéstörténeti ívéhez se méltó; egy csetlő-botló recenzió, amely inkább keresi a gyanútlan diák kezét, szakértőknek hagyván az európai magyar művelődéstörténet (akaratlan) íróját.

Innét tekintve természetesen nem köt többé az ezer év kronológiája, s nyugodtan kezdhető a recenzió akár a kötet közepén, mondjuk a Csokonai-esszével. Ez különben a keletkezési sorrendet tekintve a legelső; 1951-es keltezésű, de nem ez a lényeges. A három évtized során született írások szelleme és stílusa ugyanis lényegében azonos; a dátumok

⁶⁴⁴ Forrás: Vekérdi László: Cs. Szabó László: Őrzők. = Tiszatáj 43 (1989) No. 7. pp. 75–83.

nélkül az ember legfeljebb nagyritkán gyaníthatná, a napi történésekre való utalásokból, hogy mikor íródott. A Csokonai-esszében még efféle utalás sincsen: nyugodt és időtlen. A fölvilantott tragédia mélységéhez képest szinte hűvös és szenvtelen a hangja. A felvilágosodásról sem szól azzal a kötelező lelkesedéssel, ahogyan általában megszoktuk. Már legelső mondata mértéktartó elkülönülést sugall: „Európát a 18. században sugárzó fölényérzés feszítette, hadviselése alatt is olyan szellemi gög, mint öldöklő testvérháborúikban az antik görögöket.” Ugyanígy vázolja, néhány pontos szóval, a fenti fölényérzést tápláló eredményeket is, valamint azt a (cseppet sem következetes, hisz támogatás reményében akár zsarnokokat dicsőítő) harciasságot, ahogyan a felvilágosodás írói – filozófusálarcban – a reneszánsz szabadsághitvallását népszerűsítették. Megtehették: a Felvilágosodás bölcsőjénél – Németalföldön, Angliában, Franciaországban, Észak-Itáliában – gazdag és erős polgárság bábáskodott, s barázdájába húzódva a majoros parasztság ki tudta csikarni szabadságát, sőt hatalmát a hanyatló főrendektől. Minálunk ellenben a főrendek erősebbek és agresszívebbek mint valaha, az urbanizáció s a polgárság satnya, a parasztok kiszolgáltatottsága nőttön-nő. „Nálunk olyan parasztországba szűrődik be az új filozófia, ahol a nemzeti nyelv még nem irodalmi nyelv, s a néplélek szétszakadt két hitvallás közt. A magyar felvilágosodás néhány szabad elme harca a jobbágyságot s azért a kiművelt nyelvért, amely áthidalná az úrt úr és paraszt, katolikusok és protestánsok, makacszkodó középkor és körmükre égő újkor közt.” A kulcsszó itt az „áthidalni az úrt”: ettől a lehetetlen feladattól ér csúcsein kozmikus dimenziókba Csokonai poézise. Értékrendje a nyugat-európai felvilágosodásé, de az a rettentő erőfeszítés, amellyel azt itt, iszonyatosan kedvezőtlen körülmények közepette kellett érvényre juttatnia, kifinomítja a hangsúlyokat: tudnivágyássá nemesíti a fölényérzést és öntudattá a gögöt. Kilencvenöt elsötétülő ege és a vérmezei lecke őt is megrettenti, s néhány évig a Diéta és a rendek felé tekint támogatásért. De amint fogynak reményei, debreceni magányában újból fölemeli kényes fejét, s „Rhédeyné váradi sírjánál megint a régi kollégista világpolgár emlékezik a lélek halhatatlanságára”. Ebbe a szélesen és színesen megrajzolt háttérbe állítja azután be Cs. Szabó az értelmezni kívánt verset, a *Marosvásárhelyi gondolatokat*. A részleteket olvassa el ki-ki a könyvben; a recenzió csupán annyit szeretne megsejtenni, milyen is az, amikor a magyar világpolgár, a kollégiumi peregrinus diák kiáll a várhegyre és teleszkopikus tekintettel szemlét tart a tájon. Mert „nyugati magyar” lehet többféle, de Csokonai – hangsúlyozza Cs. Szabó – „ilyen nyugati magyar volt”.

De ugyanígy tekinthetjük példaként a Johnson-, a Burns-, a Jane Austen-esszét is, vagy a Defoe-ról írt „Ébren kalmár, álmában kalóz”-t. Mindben ugyanaz az embert és művét

szűkebb s tágabb világában ábrázoló szemlélet érvényesül, mint a Csokonai-esszében. Itt is áttekintést kapunk a kor moráljáról, vagyongegoszlásáról, politikusairól, partjáról (a négy tanulmány együtt mintaszerű bevezetés lehetne az angol 18. század bonyolult társadalomtörténetébe), s a lángésznek itt is ezeken keresztül és ezek ellenére kell kivívnia a maga helyét a világban. De azt ne higgyük, hogy valamiféle „társadalom- és gazdaságtörténeti alapozás”-sal gyötri az olvasót Cs. Szabó. Az ő felfogásában soha nem válik el egymástól „társadalom”, „gazdaság” és „ember”, hogy aztán az első kettő a maga absztrakt „objektivitásaival” kezelésbe vegye és magához idomítsa a harmadikat, s különféle „erővonalak” ravaszul kigondolt „csomópontjaiban” kényszerítse „dialogusra”. Cs. Szabó üdítően kerüli ezeket az elvont általánosságokat; ő gazdag bankárokról és gazdagodó kalmárokról szól, keblükben puritán és kvéker lelki kovással, vagy Tory főnemesekről és nem kevésbé arisztokrata Whigekről, akik közt olyan gyűlölet izzik, „mint Lenin idejében a kommunisták és a revizionisták közt”; besúgókról beszél és egyéb titkos kormányügynökökről; továbbá adósokról, útonállókról, matrózokról, anglikán lelkészekről és papkisasszonyokról, ringyókról, bértollnokokról, skót parasztokról – csupa-csupa rendes élőlényekről tehát, mintha soha nem is hallott volna irodalom- és történettudósokról. Láthatóan ismeri pedig a munkáikat, nagy ritkán idézi is, mint például Ian Watt véleményét, aki szerint Faust, Don Juan, Don Quijote, akikben a tudás, a szerelem és a nagylelkűség szertelensége testesül meg, mind sokkal rokonszenvesebbek, „mint a vagyonszerző Robinson Crusoe, a maga istenfélő szorgalmával és leereszkedő jóakarásával Péntek iránt!... Jellemző, hogy amikor Péntek végre felbukkan a szigeten, Robinson munkaideje is megnő! A naiv munkálkodó mellett a szigorú, de emberséges munkaadó is. A protestáns munkamisztika Robinson személyében alakul át kalandor kereskedésből gyarmatbirodalom-szervezéssé.” Micsoda álszent munkamorál, mely a Nemesítő Munka megtévesztően egyetemes fogalmában akarja összebékíteni „napszámosok és tőkések, ültetvényesek és kulik összebékíthetetlen, mert kétféleképpen kamatozó munkáját”! Nem is a Robinsont tartja Cs. Szabó Defoe igazi művének, nem azért beszél róla annyit. Miután hosszan ismertette, néhány szóval meg tudja már mutatni Defoe többi regényeinek a nagyságát: „Milyen messze vagyunk a balzsamos szigeti levegőtől, a papagájtól, vadkecskétől és napernyőtől! Egy börtönviselt ember mesél az életről a 18. század elején, kecses formákkal a felszínen, barbár szokásokkal a mélyben, vérré vált képmutatással a vagyongyűjtő puritánokban. Magamat kell idéznem egy másik tanulmányból. Igazi író, még ha akar, se tud hazudni. Közkeletű igazság, nem én találtam ki.” A tanulmány, éppen azáltal, hogy szilárdan saját korába állítja, közvetlen közelünkbe hozza Defoe alakját és művészetét, s a maga korában megértett művekből egyszerre új fény villan

napjaink *Homo economicus*ára és társas magányára. Így válik Cs. mélységesen morális íróvá, ami persze egyben azt is jelenti, hogy soha nem moralizál. Legszebben talán a Dickens-tanulmány mutatja ezt a múlt fényeivel napjainkba is bevilágító morált.

A *Dickens-napló* külön kis könyv önmagában; szépen odaillene Szigethy Gábor *Magyar gondolkodók* sorozatába. Különös írás, megrázó és megnyugtató egyszerre. Már külsejével is tükrözi a benne lüktető zaklatottságot és megnyugvást: rövid fejezetei a dickensi mű – amelybe élete is beletartozik – egy-egy aspektusát villantják fel, hogy aztán szeszélyes halmozódásukon keresztül az ismétlődések finom vonalai megszöjék múlt és jelen széttéphetetlen harmóniáját. Mert végül is rólunk szól a mese, ha ez csak ritkán derül is ki olyan nyilvánvalóan, mint – mondjuk – amikor azt meséli el, hogy a *Nickleby Miklós* modern színpadra alkalmazásában hogyan „babrál ki” a mai nézővel is, magával Cs. Szabóval is – milyen egyszerű és ősi fogással! – „a könnyzacskók királya”. Nem mintha Cs. Szabó valamiképpen „modernizálná” Dickenst. Ellenkezőleg, nagyon is tizenkilencedik századnak rajzolja; gesztusaiban, viselkedésében, felfogásában. Még arra is ügyel, hogy külön megindokolja, tizenkilencedik századi egészségügyi és demográfiai viszonyokkal, Dickens folyton haldoklókkal bajlódoó szentimentalizmusát. És az a minuciózus műgond, ahogy – lassan maga is londoni őslakosként – rekonstruálja Dickens Londonának építészeti részleteit! Az ember a végén szinte sajnálni kezdi, hogy eltűntek a borzalmas sikátorok, kivált ha azt is megértette, hogy a helyükre épült hatalmas üveg- és betondobozokban se szebb, ott se boldogabb egy fikarcnyival se az élet. Dickens Londona „irdatlan s veszedelmes nagyváros volt, de még nem volt aszfaltdzsungel, mint a mai atomizált, lélektelen metropolisok. Amíg figuráira rátapad a házuk, kuckójuk, vackuk, nincs veszve a világ. Márpedig mentve, melengetőn rátapad a legtöbbször. Csigaházzal ködben, fagyban, nyomorúságban is elviselhető a lét. Az ő szemében a hajléktalanság a legszörnyűbb állapot, London gyűlöletes rákfenéje.” S mennyire ismerte a hajléktalanság változatait s fokozatait! Milyen fáradhatatlanul vívta keresztes-háborúit a gyilkos angol magániskola-rendszer ellen, a börtönök humanizálásáért, az alkoholizmus megfékezéséért! S ha napjainkra – véli Cs. Szabó – egy s másban jobb lett a világ, az egy kicsit a makacs reformer lelkiismeretünkre apelláló művészetének is köszönhető. Persze a kornak is, hogy tán volt még mire hivatkoznia. Cseppet sem naiv Cs. Szabó, felméri ő jól az írói hatás korlátait. Látja a javító szándék óhatatlan viszonylagosságait is, s nem tartja elhanyagolhatónak az utópiák gyanánt szolgáló mintákon a foltokat. Megint egy darab magyar művelődéstörténet különben, ahogyan a viszonylagosság demonstrálására összehasonlítja Dickens első amerikai útjának tökéletes kiábrándultságát Bölöni Farkas Sándor mindent kimagyarázó rajongásával. Mindent? Egyszer ő is beleütközik

a Nagy Fény árnyékába. „Marylandban, egy falragaszon, amely rabszolgaárverést hirdetett.” Dickens fölháborodva gúnyolódott miatta, Bölöni Farkas ellenben búnak ereszti fejét, „s egyetlen vigasza, hogy csendesen pirkad, lesz ez másképp is, a déli államokban előbb-utóbb szintén felülkerekedik az emberméltóság egy és oszthatatlan tisztelete, s eltűnik a rabszolgaság. Nem mentetet, csak bízunk s reménykedünk.” S becsületére válik, hogy észreveszi azt is, amin Dickens akadékoskodóbb tekintete átsiklott: az álnok és ravasz fehérek bűneit az indiánok ellen.

Bolyongjunk bármerre Cs. Szabó nyomában, előbb-utóbb valamilyen formában mindig előbukkan ez a kicsi ország. Aminthogy magyar dolgokról meg – láttuk a Csokonai-esszében – mindig világpolgárként szól. S ami tán a legfontosabb: magyarként s világpolgárként egyaránt teljes odaadással és tökéletesen elfogulatlanul. „Buzdító verseit megcsúfolva – írja Vörösmartyról –, rámeredtek a magyar közélet végzetes ellentmondásai, a reformkor papírral betakart szakadécai, amelyek fölött növekvő harciassággal vonult a jövő felé egy alapjában véve még mindig gyöngé, védtelen és főleg társtalan nép.” Tapasztalt és kiábrándult európai tekintettel nézi a térség népeit, a magyart csakúgy, mint a többi: „Kölcsönös gyanakvástól tehetetlen gyűlöletig fokozódó érzelmi skálán figyelte egyik a másikat, hunyorogva, káprázva nyújtóztak egy kicsit erre, egy kicsit arra, féltékenyen és telítve önsajnálattal, mint a feltámasztó varázsvesszőre váró feldarabolt királyfiak. A sors iróniája, hogy a német imperializmustól fűtött Habsburg-birodalom, s az ugyancsak német szellemmel átítatott balti arisztokraták által befolyásolt cári uralom közé ékelve a megosztott erejű, gyenge földrajzi középben eredetileg ugyancsak német volt e felszabdalt királyfiak életre keltő varázsvesszője is: a herderi népfilozófia. Különböző érzelmi előjellel ugyanakkora a hatása Kölcseyre, mint mondjuk Szakolcán egy magában emésztődő szlovák papra vagy egy tűzokádó zágrábi újságíróra.” Nem, Cs. Szabót igazán nem büvöli el semmiféle „nemzeti öncélúság”. Elfogulatlansága azonban. soha ki nem zárja elfogódottságát, ahol éppen az való. Hogyan ír például a Lánchídról, mennyire kiemeli, hogy épülése nemzeti ünnep volt, s már akkor sűrített nemzeti jelképpé nőtt! „S ez a páratlanul személyes, merném mondani: lélektől lélekhez szóló szoros kapcsolat a híddal, igen: a Híddal máig sem szakadt meg a magyarokban, bennem annyira nem, hogy felrobbantását Hitler leggazabb háborús rombolásának tartom. Volt nagyobb is, tudom, Normandiában, Észak-Itáliában, de nálam ezért a robbantásért kellene számolnia. Pedig több mint harminc télen át egyszer sem láttam róla a sirályokat körözni.”

Ezzel a személyes felhanggal válik aztán még közvetlenebbé s plasztikusabbá mindaz, amit Cs. Szabó Vörösmarty késői nagy verseiről mond. „Sorsunk már rég meg van énekelve abban a néhány versben, amit 1846 után írt, ha úgy élünk, ahogy irgalmatlan századunk

rendeli ... A látszólag tengődő elme ritka kitörései túlröpítették kortársain, átröpítették az örülltel is mérhető huszadik századba.”

Az „is” kiemelése fontos itt; jelzi, hogy Cs. Szabó számol a század nem örülltel mérhető felével. Krúdyról, Joyce-ról, D. H. Lawrence-ról, Aldous Huxley-ről, Richard Hughes-ról, Audenről, Halász Gáborról, Illyésről szóló írásai elhatárolnak a század áttekinthetetlenül nagy irodalmából egy kis minőségi magot, melyben láthatóan jól érzi magát. Nem mintha mindőjünkkel mindenben egyetértene; kivált Huxley és Auden misztikumba hanyatló késői írásait szemléli megértő rosszallással. Megértővel, hisz irgalmatlan századunk zűrzavarában embertelenül nehéz föladat az értelem keresése, és rosszallással, hisz ilyen kiváló elméknek mégsem lenne szabad meghátrálniuk a föladat előtt. Lám, Halász Gábor híven és elszántan vállalta, mindhalálig. Az ő eszét, tisztességét, iróniáját, soha meg nem elégedését, pallérozott humanizmusát mindig mintának tekintette Cs. Szabó; tán épp azért is hivatkozik éppen a Halász Gábor-esszében olyan határozottan és explicite Erasmusra, aki valamilyen formában többnyire ott lapul a többi esszé alján is, ha Cs. nem is utal rá név szerint, nincs is szükség rá, hisz a becsületes írástudók közös védőszentje ez a szabadelvű, ironikus keresztény, „aki a maga módján éppen olyan bátor volt, mint egy sárkányölő lovag, csak többet szenvedett udvarias mosolya mögött”.

Nehéz megmondani, ki mennyit szenved udvarias mosolya megett; mindenesetre nem csoda, ha Cs. Szabó közös védőszentjükként tisztelte ezt a szellemi sárkányölő lovagot, aki ugyanúgy második hazájának tekinthette Angliát, mint ő. Erasmus és Cs. Angliája persze erősen különbözött, a különbséget ő maga is többször regisztrálja. De sok mindenben meg is egyeztek; egyebek közt abban, hogy Erasmus Angliája még nem volt nagyhatalom, Cs. Szabóé már nem. Cs. Szabót különben is az az Anglia foglalkoztatta tán leginkább, ami időben az övé, s az Erasmusé közé esett. Ismerte töviről hegyére, s nemcsak az irodalmát; az angol piktúra nagy századáról például semmiféle nyelven nemigen találhatnánk jobb eligazítókat az ő írásainál.

A művészettörténész Cs. Szabó külön tanulmányt igényelne; itt azonban megelégedtünk a gyanútlan diák követésével. Annál is inkább, mert Cs. Szabó úgy tud nézni a legismertebb képre is, mintha nem fődne el felismerhetetlenségig a tudós interpretációk sok reá rakódott rétege. Volt már alkalmunk megcsodálni ezt a közvetlen látást és láttatást, ahogyan például elibénk varázsolt egy Turner-képet; most inkább azt emeljük ki, ahogyan fel tudja villantani élet és piktúra összefüggéseit, meg tudja értetni ízlés és stílus korrelációját, ahogyan néhány biztos vonással fel tudja vázolni a művek keletkezésének hátterét. „Odaát Franciaországban – írja az angol festészet száz arany esztendejét (1760–1860) tárgyaló esszéjében – sziporkázó

mondásaira büszke egy parazita márki, aki évek óta nem járt a birtokán, az angol lord a tenyészállataira, a birtokán épült vasöntödére és a házi vegykonyhára, ahol tudósok és feltalálók bevonásával fizikai és kémiai kísérletek folynak. Nem csoda, hogy festészetükbe is behatol a tudományos szellem. Wright of Derby misztikus világlátású képein műszerek köré gyűjtötte a család három nemzedékét; Stubbs kiváló anatómiaprofesszor lehetett volna egy állatorvosi főiskolán; Constable jól ismerte az akkor születő meteorológiai tudományt; Turner belemerült Goethe színelméletébe.” Nem lehetne frappánsabban összegezni, de Cs. Szabó tudja jól, hogy a művek megértéséhez, legyen bármily eleven, nem elég a háttér fölvezetése. Tüzetesen megvizsgálendő a környezet: megrendelők s művészek nyíltan soha be nem vallott bonyolult viszonya. Lám, a szegény Richard Wilson hiába tudott mindent a tájképfestésről, amit az olaszok, tőle mégis csupa portrét rendeltek, s még Constable-nak is, évtizedek múlva, az uralkodó akadémikus ízléshez kellett igazítania drágán megfizetett tájképeit, úgyhogy ma már csak az impresszionizmus felé szabadon kitárulkozó vázlati éleik igazán. George Stubbs pedig tán csak azért lophatott be nemes lovaiba annyi költséget, mert előkelő megrendelői nem vették észre. Turner már festhetett szabadon, ahogy tudott, s amit akart, ámde ez a szabadság az ízlést diktáló nagypolgárság közönyét és tájékozatlanságát takarta, ami felért a száz év előtti portrérendelők arroganciájával. „Kopófalkák mögött, regényes parkok tisztán őzeket etetve, a földesurak a Régi Rendben nem becsülték eléggé a hazai művészeit, de ha becsülték, választásuk kozmopolita ízléssel a legjobbakra esett, nincs komoly szintkülönbség Róma, Párizs, London között. A világbirodalom szervezői: nagyvállalkozók és nagykereskedők, gyarmati kormányzók és elpolgárosodó arisztokraták bátortalan és tájékozatlan ízléssel tisztelték ugyan a festészetet az Új Rendben, de a rosszat.” Csoda-é, ha a jó művészet kerülőutakra kényszerül? Blake elragadtatott grafikai látomásainak, a *Pre-Raphaelite-Brotherhood* rajongó eszképzizmusának mellékútjára, ami persze később a szimbolizmus mélylélektanán és a szecesszió szeszélyes vonalain keresztül mégis csak visszakanyargott a közízlés fővonalába. Az angol száz arany esztendő hanyatlásával a szemében nézi Cs. a Bécsi Szecesszió 1971-es londoni kiállítását, csakúgy, mint a francia szimbolista festők 1972-es mustráját; nyilván ezért is szemlélheti, a jóféle angol-honos magyar derűs fölényével, nosztalgiáktól és zavaros belemagyarításoktól mentesen az egész kavargó látványt. Nem kicsi bátorság kellett hozzá, hogy valaki ravasz strukturalista esztétikák, okos(kodó) vizuális szemiotikák, komplikált szocio-kulturális modellek nagy divatja idején ilyen egyszerűen és természetesen merjen írni képekről és versekről, mint Cs. Ma persze, a nagy divat tüntével, nem nehéz már értékelni Cs. Szabó nemes egyszerűségét, de amikor ezek az írások keletkeztek, akkor az egy Szentkuthy Miklós kivételével senki el nem

merte kiáltani, hogy meztelen a király! Különbösen Cs. se kiáltja; a két nagy író merőben más vérmérsékletű. Cs. egyszerűen nem vesz tudomást a királyról. Jár a maga útján rendíthetetlenül, bízva az értelmes emberi beszéd meggyőző erejében, naponkénti ellenkező tapasztalatok és más irányú csábítások ellenére. Ez az ódzkodás az előregyártott elméletektől és az utólag mindent megmagyarázó ideológiáktól – ami (minden különbözőségük ellenére) a magyar irodalom másik nagy ángliusaival, Szentkuthyval rokonítja – a legapróbb részletekig áthatja Cs. Szabó szemléletét. Figyeljük csak meg például, hogy mennyivel többször felbukkan a romantikáról szóló passzusaiban az a szó, hogy „csalogány”, mint az, hogy „társadalom”, vagy „osztály”. Nem mintha Cs. nem tartaná nagyon is alapvetőnek a társadalmi és gazdasági tényezők szerepét a kultúra bármilyen jelenségében. Ellenkezőleg, épp azért kerüli az elvont fogalmakat, mert tudja jól, hogy a jelenségekben egykor értelmükkel s érzelmeikkel benne élőknek mennyivel többet mondott az a kézzel fogható és füllel hallható valami, hogy „csalogány”. Empirizmus? Talán; mindenesetre az eredeti locke-i értelemben, ami – mint tudjuk – nem nélkülözi még az „intellectus ipse”-t. De mielőtt túlságosan beskatulyáznánk, gondoljuk meg, hogy Cs.-nek inkább a tapasztalat milyensége számít, mondhatni a minőségi összetétele, mert csak az így, priméren elemzett komponensekből képes kiválasztani a rangsoroló elme a lényegeseket.

Valami ilyesféle igényes minőségi elemzésnek köszönhető tán leginkább Cs. történelmi tanulmányainak újdonsága, érdekessége, üdítő nonkonformizmusa. Milyen magától érthető természetességgel helyezi például el a honfoglaló magyarokat Nagy Károly felbomló birodalmának perifériáin szaracén és viking rablóhordákkal együtt, a hanyatlás szemfüles, ám korlátolt haszonélvezőiként! Vagy élőködőiként? Helyzeti előnyüket mindenesetre legalább annyira köszönhatték ellenfeleik gyöngeségének, mint a maguk erejének, ami nyomban meghátrálásra kényszerült, mihelyst csakugyan elszánt ellenállásba ütközött. A honfoglalásban tehát „hon”-ról inkább csak a lech-mezei vereség – ahogyan Cs. nevezi: „áldásos vereség” – után beszélhetünk, miután „Szent István államteremtő forradalma által összetapasztva, keresztény hiten kiváló államszervező lett a magyar”, s „maga körül a szláv gyűrűvel, s a keletre húzó német »életté« örökös nyomása alatt, az Árpádok lassan megértett akaratából bezárkózott a legelők, rétek, szántók, erdők és haldús folyók várába”. Cs. Szabó a hanyatlásból és rablóhadjáratokból kiemelkedő Európa szerves és alakító részének látja ezt a Magyarországot; a kunokat megfékező Szent László a magyarokat megfékező I. Ottóval kívánkozik párhuzamos életrajzba. De párhuzamokat és áthatásokat lát Cs. Szabó az egész Európa keresztény középkorában mindenfelé; háborúskodásokat is persze, fölös pusztításokkal s kegyetlenkedésekkel. De látja azt is, hogy „a gigászi örök küzdelem a közép-

és kelet-európai élettérben: romantikus találmány, magas síkon a nemzeti ideológia költötte ki, alantasan a politikai propaganda terjesztette, a fegyverek aztán engedelmeskedtek mind a kettőnek ... Képzeldés, hogy ez vagy az a nép államalkotásra termett, a másik nem, hiszen a 10. században, aránylag rövid időközzel, három keresztény királyság alakul ki, máig tartó léttel, Közép-Európában, kettő szláv: a cseh s a lengyel, egy meg finnugor és török: a magyar. Rómához állt mind a Három Nővér.”

Szaracének és vikingek vad társaságából válnak tehát Cs. magyarjai csehek, lengyelek, horvátok nővéreiként Róma gyermekeivé. A kép rímél Szücs Jenő vázlatával Európa három történeti régiójáról; s ahogyan Szücs Jenő, úgy Cs. Szabó is mindig látja ezzel a latin Közép-Európával szemben a görögöt. Ha nincs a két nagy testvéregyház vetélkedése, meglehet, másként alakul a térség egész térképe; s Bizánc nagysága, politikája, kultúrája, hanyatlása, s végül feloldódása az ozmán áradatban szerves része Cs. Szabó magyar művelődéstörténetének. Igen, feloldódása, mert azok a törökök, akikkel Cs. magyarjai szembekerülnek, meglehetősen elgörögösödött törökök; amint a magyarok meg, noha egészen másként, nem kevésbé erős itáliai hatás alatt formálódtak. A középkori s reneszánsz Itália gazdaságáról és művészetéről szóló esszék így közvetve vagy közvetlenül rólunk is szólnak; s ez az Itália-centrikusság az alapja a kötet egyik kulcsszójének, a magyar 15. század tragédiájáról szólnak.

Mint annyi Cs. Szabó-esszének, ennek az írásnak is egy kiállítás volt az ürügye, az 1982-es ausztriai „Mátyás király és a magyarországi reneszánsz” kiállítás. A kiállítás Magyarország virágzását mutatta be, Cs. Szabó azonban messzebről s előbből indít, s végül sokkal mélyebbre ás, mélyen a virágzás alá. Ozorai Pipó részletes bemutatásával kezdi az írást, hisz az alacsony sorból fölvergődött nagy *condottiere*, Zsigmond király bizalmasa és Masolino da Panicale művészetének csodálója, az ozorai vár és a lippai kórház építtetője, ez a Magyarországra törökverőnek szegődött féktelen zsoldosvezér, szakasztott mása az itáliai dinasztiaalapítóknak, ő nevelte a maga képére és hasonlatosságára félelmetes törökverő *condottiere*-vé az ifjú Hunyadi Jánost. Káprázatos szemléletességgel varázsolja Cs. Szabó Ozorai Pipó fejedelmi alakja köré a kort: Andrea del Castagno jól ismert festményétől a messzi magyarországi megrendelőtől hazatérő Masolino egyik képén felbukkanó magyar emlékek nyomozásáig – hisz végtére képzőművészeti kiállításon vagyunk – ma is meglevő, s rég elpusztult műalkotásokkal mutatja be az itáliai színekkel épphogy csak színeződő Pannóniát, ahogyan készül az ozmán birodalommal vívandó élet-halál harcra. Eleve reménytelen harcra? Cs. nem így látja. A Bizánc örökébe lépő, s gazdaságilag teljesen elgörögösödött ozmán birodalom tipikus kelet-mediterráneumi nagyhatalom volt, ezeken az

északi végeken eljutott katonai s gazdasági erejének határaiig, s hogy pár száz kilométerrel idebb vagy odébb áll-e meg, az nagyrészt az ellenállástól fog függeni, amelybe ütközik. Ebben a szellemben harcolt Ozorai Pipó, ezt tanulta meg tőle, s vitte még nagyobb tökélyre Hunyadi János; ez az állandó és intenzív condottiere-hadviselés tudta leginkább megállítani a törököt. Vérbeli reneszánsz condottiere volt Mátyás is, de sajnos birodalmi álmokkal megverve. Itt kezdődik a tragédia, Mátyás királlyá választásával. Indult el az ország a Mohácshoz vezető úton. Feltartóztathatatlanul. És nemcsak azért, mert Mátyás figyelmét északi álmai az első esztendő után végleg elfordították a déli határokról. Ezt eddig is tudták, olykor fel is rótták neki történéseink. Cs. Szabó azonban mélyebbre ás, ő nem Mátyás hibáiban, hanem erényeiben keresi a kudarc okát. Cs. Szabó Mátyása született condottiere, túlságosan is jó, s condottiere-módszerekkel jól lehetett centralizálni, s megszervezni egy – akár nagybacska – élénk gazdaságú itáliai városállamot, de egy hatalmas középkorias országot, ahol még valamire való városok se voltak? Amíg élt, roppant munkabírása és tehetsége – no meg félelmetes zsoldosserege – átsegítette Mátyást a bajokon; de alig hunyta le a szemét, nyomban kiderült, hogy az országban nincsenek meg a nyugati típusú központosított monarchia feltételei. Cs. ki is dolgozza a legfontosabb négy gazdasági és politikai feltételt, szaktörténésznek dicséretére való precizitással; de mintegy *ad oculos* demonstrálásképpen, odakanyarítja a magyarországi reneszánsz virágzása köré az akkoriban itt mindenfelé élő, s virágzó délnémet késő gótikát. Mátyás reneszánsz álmait követhette egy vékony elit, de az ország lelkét a János-réti Passió Mestere fejezte ki. Át lehetett gyúrni ezt az egész hatalmas világot olyan központosított birodalommá, ami aztán sikerrel verje vissza a törököt? Nem lett volna ahhoz elég tán két-három Mátyás se! „Nem, ne szépítsük, de ne is kisebbsítsük, mert csak önmagunkat kisebbsítenénk. *Condottiere-vér* volt a javából és született zsarnok, páratlan tehetség mindkét szerepben, fűrfangos, mint az olaszok, de nagylelkűbb, mint azok. Tökéletes szereposztással, amire ritkán képes a történelem, ő lehetett volna Milánó hercege, a legjobb emlékű.” Ebből a szempontból nézi s értékeli Cs. Szabó László Vitéz János és Janus Pannonius összeesküvését. „Ott lettem volna-e – töpreng végül maga is személyes ügyeként vállalva a kort – az összeesküvők között? Nehéz kérdés. Szívemben igen. Engem is lázadásra ösztökélt volna a meglepett, nagy csalódás, mondhatnám, bálványomlás, de valószínűleg tudom, hogy egy zsarnok füle álmában is érzékeny. Mindig s mindenütt. Talán átkéredzkedtem volna a kancelláriáról a könyvtárba, de az is lehet, hogy együtt menekülve a pécsi püspökkel, ott virrasztok a borzalmasan kínlódó ember utolsó órái felett.” Ó, a „gyanútlan diák”! Hiszen, ha akarta volna se írhatott volna mást, mint magyar művelődéstörténet. Nemcsak a tollával. Egész hosszú életével. Ezért, s nem csupán Ozora

révén bukkan fel ebben a kulcsfontosságú Cs. Szabó-írásban Illyés neve. Összetartoznak ők – amint a kötetet záró írások is tanúsítják – elválaszthatatlanul; Plutarkhosz bizonyosan bevette volna őket párhuzamos életrajzaiba. Nagy korszakot zár le haláluk a magyar irodalomban, talán a legnagyobbat. Tüntükkel borúsabb felettünk az ég, s munkásságuk nyomán érezhetően szilárdabb lábunk alatt a talaj; ma még fel se igen tudjuk fogni, mennyire.

INTELLEKTUS ÉS NONSENSE

Szentkuthy Miklós: Meghatározások és szerepek⁶⁴⁵

Szentkuthy Miklós *Prae*jéről épp harmincöt évvel ezelőtt írt szellemes recenziójában Szerb Antal külön hangsúlyozta a regény „fenntartás nélküli” intelligenciáját. „Hangsúlyozni kell – írta –, hogy fenntartás nélküli, mert esetleg találtak más magyar író is, akinek az intelligenciája nem marad el Szentkuthy mögött, de nincsen senki, aki az intelligenciáját ilyen nyíltan bele merné vinni az írásaiba.” Az intelligencia persze nem tévesztendő össze holmi műveltséggel, bár sejthető, hogy egykor réges-régen, „az akkori idők meghatóan szolid szokása szerint”, magántanári habilitációt készítve „az angol XVII. század összefoglaló kultúrképéről”, Szentkuthy is megismerte a művelődés szelídebb örömeit, csak hogy ennek semmi köze sincsen az intelligenciához, mert az utóbbi formai kritérium, a műveltség pedig tartalmi. Leginkább talán egy gyakran visszatérő tévedésével jellemezhetnénk Szentkuthy „fenntartás nélküli” intelligenciáját, azzal a bizakodásával, ahogyan a mai „montázskultúra” lehetőségeiről elmélkedik, „egyszerűen és világosan értve ezen azt, hogy rádió, televízió, színes képeslapok milliói, a megkönnyített utazások, a népnevelés gazdagsága stb. az átlagember számára lehetővé teszi, hogy a világ minden táját, idejét, termékét, ókori vagy újkori divatját, a természettudomány eredményeit írásban és képben – szinte percekben belül megismerje”. Boldog optimizmus, mely nem látja, hogy nemcsak az átlagemberekből, de a tehetségesekből is teljességgel hiányzik éppen az a „fenntartás nélküli” intelligencia, amely az efféle megismeréshez szükséges. A „montázskultúra” nagyon kevés ember jellemzője, az olyasféle nagy intellektusoké, mint Rabelais, Joyce, MacLuhan vagy Szentkuthy. Más mint a „fenntartásnélküliség” nem is magyarázhatja Szentkuthy (és MacLuhan) optimizmusát; az a sok ezer összefüggő és össze nem függő dolog a legtöbb emberben legfeljebb műveltséggé válik, filologizáló cédulák halmazává vagy sznobsággá; a „montázs-képződés” soha nem az ezerféle tartalomtól függ, hanem a formától, az intellektustól. Csak ha az intellektus „összekombinálja”, akkor válik természetes tudattá „görög váza és strandoló nő, melltartó és azkét halotti maszk, japán színházi kosztüm és úrrakéta mértani pontos árnyképe”. Nem az „átlagember” természetes tudata ilyen, hanem Szentkuthy, ahogyan az már a csodálatos

⁶⁴⁵ Forrás: Vekerdi László: Intellektus és nonsense. Szentkuthy Miklós: Meghatározások és szerepek. Budapest, 1969. = Híd 33 (1969) No. 10. pp. 1161–1163.

Praeben látható volt, s ahogyan utolérhetetlen pontossággal jellemezte Szerb Antal pótolhatatlan intellektusa: „A könyvben hajszálfinom ismeretelméleti spekulációk váltakoznak impresszionista fürdőtrikó-leírásokkal. De mire átengedjük magunkat a fürdőtrikó frivol hangulatának, kiderül, hogy tulajdonképpen valami hallatlanul modern épületről van szó, ahol minden üvegből van, kivéve az ablakokat.” Mármost az ablak valóban rendkívül fontos kivétel Szentkuthy tanulmányaiban is, ahol minden csupa de csupa értelemről van, kivéve az intellektust – nisi intellectus ipse –, ami szerencsére és roppant jellemzően hamisítatlan kelta *nonsense*-ből készült, és talán épp ezzel magyarázható, hogy ez a hatalmas intellektus-pagoda sohasem válik unalmassá vagy bosszantóvá. Az olvasó sértetlenül vitorlázhat a neofrivolság és a sznobizmus Szköllája és Kharübdrisze között. Mert az a *mérték*, amit Szentkuthy az *Odüsszeiában* fölfedezni vél és dicsér, órá bizonyosan jellemző; a montázs villódzásában, meglepő társításokba törve, a meghökkentő meghatározások sűrűjében, a hatásos hasonlatok hullámain, a tündérszójátékok csodaerőjében és az ész akrobatamutatványai közepette oly természetesen viselkedik minden egyes mondata, mintha egy meghatóan szolid irodalomtörténeti habilitációból lépett volna ki; „de milyen biztos arányérzék kell ahhoz, hogy az egészből mégse legyen Offenbach-féle mitológiai kabaré.” Milyen biztos arányérzékre, már majd' aszkétikus szigorúságra vall például, hogy az egész könyvben egyetlenegyszer, a 131. oldalon fordul csak elő az a nagyszerű „(hehehe!)”, kötetnyi kritikai monográfiáknál tökéletesebben jellemezve egy szellemtörténeti szituációt (hehehe!). Ez az arányérzék, ez a mérték, ez az „ízlés” – mondjuk ki, noha félve, hiszen annyira kompromittálták ezt a szép szót – egészen ritka vendég mifelénk, és miatta egymagában különleges jelentőségű Szentkuthy kötete, aminthogy a mérték jelenléte is egészen különleges jelentőségű Szentkuthy kötetében. E nélkül elképzelhetetlen üdítő (idült iróniahiányban szenvedő irodalmunkban valóságos gyógyszerként ható) iróniája. Mert humoristával természetesen bőven (tán túlságosan is bőven) meg vagyunk áldva, azonban az iróniához más is szükséges, először is olyan nagy intelligencia, mint Szentkuthyé, aztán olyan egészséges nonsense érzék, azután arányérzék, ízlés, aztán még valami nagyon fontos, amit nehéz lenne pontosabban meghatározni annál, hogy – irónia, hiszen „az emberi nyelv *nem* arra való, hogy mértani tökéletességgel fogalmakat határozzon meg, sőt erre a leg- és legkevésbé alkalmas”, az irónia pedig épp az emberi nyelv legjellemzőbb tulajdonsága (a matematika épp ezért – fájdalmasan és szégyenteljesen – szükségképpen nélkülözni kénytelen az iróniát és elképzelni sem lehet elkeserítőbb elnyomorodást, mint hogy egyszer az emberi nyelvet a computerek embertelen matematikai blablája váltja föl). Vitatható, hogy mit érnek a nyelvi meghatározások, de az vitathatatlan, hogy csak az irónia röpítheti át őket a „logika” és

a „non-sense”, a „spiess és a Bacchás” szabványruhás ellentétein. S e nélkül még a legjobb írók is „kétségbeejtően bizonytalanok, elhagyottak, tájékozatlanok, idegesek; kérdőjelgörcsökben nyomorognak a beleik, félnek, és: kínjukban értelmi nimfomániások. Örök fenyegettetésük tudatában lesznek – ezt képzelik fegyverüknek! – intellektuálisak és lényegturkálók.” Mi mentheti meg őket a „geisteskedő” lényegturkálástól? Vagy a naturalizmus vagy a szürrealizmus legalább ennyire veszélyes kísértésétől? Thomas Mann, Joyce és Dylan Thomas példáját elemezve Szentkuthy aprólékos szakértelemmel (az aprólékosságot és a szakértelmet kell hangsúlyozni) dolgozza ki a választ: a humor. Amit persze nem szabad összetéveszteni a humoristák ténykedésével. Mann, Joyce, Dylan Thomas: egyiknél a fölényes intellektus öniróniája, másiknál a nyelv konfidens, önálló élete, harmadiknál az élet gyermeki őszintesége (másféle is lehet?) véd az intellektuális lényegturkálás, a nyers naturalizmus és a hisztériás szürrealizmus zsákutcájától, s bár külön utakon, mindhárom a humor birodalmába vezet. Ismétlendő, hogy Szentkuthy okfejtése aprólékos és szakszerű, és az efféle sommás meghatározások még a lényegét sem érzékeltethetik; nincs is egyéb céljuk, mint hogy utaljanak a humor szerepére Szentkuthy tanulmányaiban. „Lopás, paráznaság, hazugság, szadizmus és még egy csomó hasonló jó dolog szerepel itt: moralisták, freudisták, gyermekkertésznők és pornográfusok agyonkérődzött csemegéi – és mit tesz a humor, a szűziesen friss őszinteség? Azt a csodát, hogy a fejezet elolvasása után kacagás, bölcsesség, fölény és emberszeretet marad bennünk” – írta az Ifjúkori önarcképhez. Persze csak nagyon ritka pillanat a „szűzies őszinteség” és a frissesség; a művészetben másféle „őszinteség” dominál: a cirkusz, a komédia, a bohócok, a bábok őszintesége. „Mintha minden művészet mélyén ez a *komédiás* látás csavarogna, legyen isteni komédia, legyen emberi komédia; a legszentebb misztériumok öt percig nem bírták ki, hogy bibliai eseményekből ne csináljanak paraszti, populáris burleszket.” „A szinpadiság tudata”, írja egy helyütt kissé tudálékosan, persze stílszerűen, hiszen réges-régi doktori disszertációjából idézi a meghatározást. Később ezt a habilitációba illő komolyságot föloldotta az irónia, de a színház, a komédia, a cirkusz mindig megőrizte kivételes szerepét Szentkuthy tanulmányaiban. „Miért? Mért vonzódott minden nagy művész a dummeraugusztok, műlovarnók és menüettet táncoló elefántok világához? ... Hol habzik, fonódik ilyen istállóságú elemi közelségben erotika, állatvilág, ügyesség, zene, kacagás, félelem, maskarás parádé, mint a cirkuszban?” Hát, nem mindig lehet a nagy művészek vonzalmát megérteni, mindenesetre egyik-másik „fertelmesen okos dolgokat akar mondani a világról, és iszonyatosan vigyáz, hogy ne lássék »az okos német«-nek: ezért beszél tettetett naivitással a panoptikum szépségeiről”, de az is lehet, hogy úgy gondolja, hogy ha már

szerep, legyen kövér, és az is kétségtelen, hogy ebben a sokféle szerep által meggyötört világban még mindig a dummerauguszt szerepe a legszimpatikusabb. Akárhogyan is, a cirkusz szinte bibliai korú csábnői, a halálugrások és a groteszk bukfencek Szentkuthy világában elvesztik misztikus nagyképűségüket, és „gráciát” kapnak, ahogy a 157. oldalon olvassuk. S ezt szeretnének kapni eme recenziót pótló legszerényebb széljegyzetek is.

A Magvető Kiadót pedig igazán dicséret illeti, hogy észrevette Szentkuthy folyóiratokba s könyvelőszókba szétszórt esszéit, s összeállította – sajtóhiba nélkül! – ezt a pompás, *Praehez* méltó kötetet.

KÖRÖSI JÓZSEF – HARMINCHÁROM ÉV A „VALÓSÁG” RABSÁGÁBAN⁶⁴⁶

„A *Valóság* vendége” – írta magáról Benedek Istvánra emlékeztető címtaláló géniuszával Lengyel László, a nagy folyóiratot bemutató szép, okos, személyes esszéje fölé címül. „Harminchárom év a *Valóság* rabságában” – fogalmazta meg összegezőképpen életérzését Huszár Tibor interjúsorozata elé Kőrösi József. „Vendégség” és „rabság” együtt elmond talán valamit abból a bonyolult és termékeny viszonyból, ami szerzők százait füzte évtizedeken keresztül és nemzedékeken át a *Valósághoz* és személy szerint Kőrösihez, hiszen – amint az interjúban elhangzik – „egyszer csak kezdték mondani, hogy ha *Valóság*, akkor az Kőrösi...” Souverain szerkesztő volt, ami nem azt jelenti, hogy egyszemélyi vagy pláne autokrata, de azt igen, hogy mindig magától tudta, hogy mit kell csinálnia. Talán a sakkban is ezt szerette, a lépések racionális kiszámíthatóságát, a lehető legtöbb lépéssel előre. Ezért is tudhatott tán olyan hosszú ideig annyi sok és annyira sokféle szerzőt vendégül fogadni; többnyire szívesen, de mindig határozottan vendég gyanánt: a *Valóságot* sohasem a szerzői determinálták és nem voltak „hősei” mint a *Nyugatnak*, a hozzá szerkesztői souverainitás szempontjából és jelentőség tekintetében egyedül hasonlítható huszadik századi magyar folyóiratnak. Akiket a *Valóságban* a mából visszatekintve tán joggal „hősként” vagy „protagonistaként” jellemezhetünk (mondjuk mint Liska Tibor, Szűcs Jenő vagy Hankiss), azok is csak vendégek voltak, jóllehet kivételes respektussal és figyelemmel fogadottak. A különbség persze a korban is rejlik: Osvát maga is ünnepeelt hőse volt a *Nyugatnak* nagy szerzőivel együtt, míg Kőrösi nagyon határozottan és hangsúlyosan rabságnak tudta a maga munkáját. Nem „szolgálatnak” tehát és még kevésbé „küldetésnek”. Független rabként szerkesztette a folyóiratot, és éppen mert önként és elszántan (ami nem azt jelenti, hogy feltétlenül tudatosan) vállalta a *Valóság* és csak a *Valóság* rabságát, épp azért válhatott abban az ideológiai és hatalmi rabságokkal teljes korban elképesztően és elképzelhetetlenül függetlenné. Kőrösi Jóska a *Valóság* rabságában (majdnem) szabad ember volt, Bibó István értelmében vett demokrata, aki a gonddal és becsülettel végzett munka örömeiben találja meg az élet értelmét. Leginkább tán ezért válhatott a *Valóság* közvélemény – sőt olykor történelem-formáló erővé.

Ez azonban már egy részletes és kritikus folyóirat-monográfiára tartozik, amilyent a régi

⁶⁴⁶ Forrás: Vekerdi László: Kőrösi József (1928–1997) = Új Forrás 31 (1999) No. 3. pp. 68–70. – A Kőrösi József emlékkönyv (Bp., 1998, Corvina) margójára.

Válaszról nemrégiben publikált Széchenyi Ágnes, csak hát a *Valóság* esetében négy esztendő (1934-1938) helyett csaknem négy évtizedben kellene kibontani, értelmezni, kommentálni „elvek, frontok, nemzedékek” változásait, összjátékait, ütközéseit. Maga Kőrösi teremtette meg különben ehhez is a nélkülözhetetlen segédeszközt, nyugdíjba kényszerítése után atlaszi munkával összeállított *Repertóriumával*.

Rendes megemlékezésnek szólnia kellene itt a család és a gyerekkor háttéréről, a tanulás és a munkába állás meghatározó élményeiről, a pálya fontosabb szakaszairól, az elért eredményekről. Azonban mindaz ami ezekből fontos az itt elmondhatónál százszor szebben megtalálható az említett interjúban. Itt inkább Lengyel László *Valóság*-esszéjéből idéznék valamit „a *Valóság* módszeré”-ről: „Jobb esetben egy telefon vagy egy kétsoros levél értesítette az író, hogy cikkének megbeszélésére ekkor és ekkor jelenjen meg a szerkesztőségben. A sivár irodákban előre jutva az elképedt és álmélkodó szerencsétlen egyenesen a főszerkesztő színe elé juthatott, aki gólyalábain dülöngve járt a recsegő padlón, és ordítva tárgyalta a világ sorát a többi szerkesztővel. A világ kicsiny történeteket, anekdotákat, példabeszédeket jelentett.

A szerző ezen Istenektől és félistenektől megsemmisülten csak dadogva tudott felelgetni azokra a kérdésekre, amelyeknek az égvilágon semmi közül nem volt művéhez, s abban reménykedett, hogy válaszai javítják a cikk megjelenésének esélyeit.” Hiába reménykedett, természetesen. Mert a szerkesztők a maguk anekdotákban feloldódó pompás összjátékával (Kőrösi körül bámulatos csapatmunka tudott kialakulni anélkül, hogy ő a legcsekélyebb mértékben igyekezett volna ilyesmit kialakítani) „azért kínozták az embert, hogy a saját stílusát csiszolja ki. Nem az övéket kellett követnem. Nem akarták, hogy úgy írjak, mint ők. Nem a saját mondataikat akarták viszontlátni. Elfogadták, sőt erőltették a saját stílust. »Ez nem maga, ez nem magától való« – volt a leggyakoribb megjegyzés. Máig nem bántam meg, hogy ők voltak az első olvasóim.”

Pontosan ezt s így tapasztalhattam én is, valamikor a hatvanas évek elején-közepén, és máig nem bántam meg én sem. Azt is ideértve, hogy később, mikor már a *Valóság* hasábjain valamelyest közölhető szerzővé ütődtem, épp a leginkább „magamtól való” cikkeimet kaptam tőlük vissza. Az egyikre máig büszke vagyok: „Lacikám, bocsásd már meg ezt nekünk” írta rá Kőrösi jellegzetes ákom-bákom, ám többnyire mégis jól olvasható betűivel. Akkor egy kicsit fájt, de lassan kezdtem úgy érezni, hogy felér egy lovaggá ütéssel. Kőrösi nevelt anélkül, hogy egy cseppet is nevelni akart volna. Nemcsak szerzőket, szerkesztőket is. És nemcsak a *Valóság* háza táján és nemcsak a társadalomtudományok területén. Leghűségesebb sakkpartnere például a nagy múltú *Természettudományi Közlöny* rabságában a maga szelídebb

szerkesztői természetére és halkabb saját hangjaira hallgatva egyre inkább Kőrösire emlékeztet; nem is annyira „módszerében”, mint inkább Kőrösi (nem Feyerabend értelmében vett) humánus „módszer-ellenességében”. Ahogyan a gyászjelentésre írtan sugallja az Ady-vers: „S a csillagszóró éjszakák / Ma sem engedik feledtetni / Az ember Szépbe-szótt hitét.”

DOMOKOS MÁTYÁS HÁRMASKÖNYVE⁶⁴⁷

Domokos Mátyás új könyve „Hármaskönyv”, ahogyan azt a reneszánsz humanisták értették, freskókon és festményeken érlelt gondolkozásukkal, a hármaskönyv mintájára: három önálló, szervesen (de nem szorosán) összetartozó egység.

Mint a *La Divina Commedia*: „utazások” hármaskönyve a két választott vezető, Vergilius és Beatrice egyikének vezetésével mindenik, és mindenikben énekek jól rendezett, számozott, az egészben összhangzó halmaza található.

Kiírhatnánk a vezetőket Domokos Mátyás Hármaskönyvében is: az 1. könyvben például nyilvánvalóan Babits és Bibó.

A következő két könyvben Domokos „apát” a magyar poézis nagy alkotóit mutatja be és a prózaírás legszebb tájait járja be, ugyancsak „vezetők” közvetítésével. A választott költők között találghat az olvasó, ez is fényűzéséhez tartozik. A recenzens pedig ezen túl próbálja majd a könyvek szövegét követni, a szervesen hozzájuk tartozó címekkel – alcímekkel, mottókkal együtt, az adott sorrendben, de olykor „visszapillantó tükör” igénybevételével. Így olvasása nem mindig egészen egyszerű. „*A múltnál nincs kényesebb dolog*”

Domokos Mátyás

Az olvasó fényűzése

Esszék, tanulmányok fél évszázad terméséből

1.

A rontás ellen. Bp. Nap Kiadó, 2007, 215. old.

Regény tükör által homályosan.

A „létező szocializmus” magyar regényirodalma

A múltnál nincsen

kényesebb dolog;

mint tüzes vashoz,

nyúlj félve hozzá:

másképp tudomásodra

⁶⁴⁷ Forrás: Vekkerdi László: Domokos Mátyás hármaskönyve. = Forrás 40 (2008) No. 9. pp. 101–103.

hozná,
mily forró a saját korod.
(Goethe: Xéniák –
Kálnoky László fordítása)
Domokos Mátyás
Hajnali józanság.
Esszék, viták, elemzések
Bp. Kortárs kiadó, 1997, 7. old.

1997-ben a *Hajnali józanság* című kötetben ugyanazt a „létező szocializmus” magyar regényirodalmá című esszét vezeti fel a Goethétől vett mottó, mint 10 esztendő múlva Az olvasó fényüzése első, *A rontás ellen* című kötetében. De „ugyanarról másképpen”. *A rontás ellenben* a Goethe-mottóval bevezetett esszét esettanulmány – értelmező esszék sora előzi meg, s a kötet legelején két iránymutató – értékadó – mértékteremtő, önéletrajzi vonatkozásokkal-hivatkozásokkal konkretizált írássorozat: Babitsról és Bibó Istvánról.

Boldogtalan, ki magasan fut
– Babits Mihály. *Légy ellenállás.*

Babits Mihály útja (Kortárs, 2002, 4. sz.)

Közegellenállás.

Babits Mihály küzdelmei (1993)

Bibó István

Elmaradt kollokvium helyett (Holmi, 1996. augusztus)

A rontás ellenben kitér a *regénytükrök* látószöge: meglátjuk, átéljük, miként miként és miért fejlődött, fejlődhetett ki minden ellenszél, rontás, rosszindulat, fondorlatok, hatalmi, politikai manipulációk ellenére és ellenében a magyar prózaírás egyik fénykora, az ehhez nélkülözhetetlen kritikusi, lektori, szerkesztői, kiadói háttérrel együtt. Domokos Mátyás pályáíve mentén bepillantunk ebbe is: figyelve és figyelmeztetve mindig a goethei intésre: „*A múltnál nincsen kényesebb dolog.*” Csak a jelen, ha nem kényességének megfelelően nyúlunk a múlthoz.

Talán ezt sejtette meg Schöpflin Aladár, amikor *A magyar irodalom története a XX. században* című könyvében (Grill Károly Könyvkiadó Vállalata kiadása, Budapest, 1937). Múlt és jelen kölcsönös tükröztetésében, a történelmi, társadalmi, politikai, gazdasági, emberi vonatkozások és vonzódások drámaian változó háttérben vázolja fel egy úgyszintén nehéz korszak magyar irodalmának küzdelmeit, töredelmeit, eredményeit.

Az olvasó fényűzése második, „*A költői képzelet nyomában*” című kötetében mindezt, s még mennyi mindent, saját életpályájának-munkájának látószögében, tükröződésében mondja el. Egyfajta „*Ember és szerep*”; csak éppen azonos a kettő. De tán Németh Lászlónál is az volt, csak nem tudott, vagy nem akart tudni róla? „*A költői képzelet nyomában*” című munkájában Domokos Mátyás mindenesetre a jelen és a múlt magyar poézisének ragyogó világát és poétáinak fényűző arcképcsarnokát festette meg. Fülep Lajoséra fordítva a szót, akár azt is mondhatnánk: irodalomfilozófiát teremtett.

„*Az életre figyelés prózairói*” címet viselő 3. könyv folytatja és betetőzi ezt a munkát. Ha Domokos Mátyás *hármaskönyvében* az elsőt pokolnak, a másodikat mennyországnak tekintjük, akkor ez a harmadik a purgatórium. Összegez, értelmez és kitekintést teremt. S lévén minden értelmezés egyúttal értékelés, írói-kritikusi kötelességvállalást sugall, követel, Babits Mihály-i és Bibó István-i értelemben és tudatossággal, Illyés Gyula-i és Németh László-i elszántsággal és történeti – filológiai sorsérzékkel.

Hármaskönyve harmadikában Domokos Mátyás felismeri és felvázolja a folytat(hat)óságot (vigyázat: nem a „folytatást”, nem a „folyamatosságot”!) Mikszáth tizenkilencedik század végi elbeszéléseitől „*Az életre figyelés prózairói*”-hoz.

Mikszáth késői elbeszéléseiben „abból merít amit látott, és nem abból amit olvasott”... „*Már Schöpflin Aladár megjegyezte, hogy ezekkel a művekkel Mikszáth kijózanította a romantikát, »mert eltávolította belőle a fantázia minden túlzását; a földhöz kötötte, temperatúráját lehűtötte«.* Az írói szándék sorsának iróniája, hogy ezt a »lehűtést« a romantika színpadán végezte el. Hogy a magyar prózairodalmat olyan nem mindennapi figurák, különcök szerepeltetésével vezette ki Jókai köpenye alól, amilyen például a magyar *Don Quijotének tartott nedeci várúr...*” Az ő históriáját a *Beszterce ostromából* választja Domokos Mátyás, demonstrálására és magyarázatára, hogy hogyan és miért lehet a nyugati elbeszélő irodalomban jól bevált metafora, vagy mondjuk inkább paradigma teljesen alkalmatlan a magyar irodalomban történések és cselekedetek magyarázatára – értelmezésére, leírására. Idézni kellene az egész okfejtést, mert még oly hosszú kiragadott idézetekkel sem lehet még csak sejtetni sem Domokos Mátyás problémafelvetésének és -megoldásának logikai, helyesebben inkább már egyenesen matematikai precizitását, szigorát, leleményességét, szépségét, szellemességét, az idézetek illeszkedését és relevanciáját Thomas Manntól Schöpflin és Király Istvánon keresztül Sötér Istvánig és tovább, a kétféle, a nyugati és a hazai társadalmi, politikai, történelmi környezet irodalomformáló, meghatározó komparatiztikáját. De mindezzel együtt, újból hivatkozva Schöpflinre, egy külön kis fejezetben (*A szerep csapdája*) kiemeli azt is, „*hogy ami a Mikszáth-hősökkel történik milyen*

jellemzően éles fényt vet arra is, ami bennük zajlik. És azt is tudta, hogy mindez azért van így, mert Mikszáth elbeszélő művészete van közelebb az epika ősforrásához...”, azaz az élethez és az életre figyelő beszédhez.

És innen már csak egy lépés, még ha jó nagy is a trilógia harmadik könyve: „*Az életre figyelés prózáirói*”. Mikszáth Kálmántól kezdve Domokos Mátyás kiválaszt és sorra bemutat közülük Esterházy Péterig 11-et. És vázolja küzdelmeiket „*A rontás ellen*”, önmagáról sem feledkezve meg, mint küzdő- és segítőtársukról, barátjukról. Ő ebben a fényes együttesben „az életre figyelés” irodalomtörténésze, kritikusa, lektora, szerkesztője, kiadója: mindenese. Munkásságával egy nehéz sorsú nemzedéket segített életben tartani és kiteljesedni. *Az olvasó fényűzése* híven és poétáihoz-prózaíróihoz méltóképpen dokumentálja ezt is, szerves része nemcsak az irodalomtörténet-írásnak és a kritikai irodalomnak, de a szépirodalomnak, az elbeszélésnek, a prózáírásnak is. Életre figyelő próza. Regény a magyar versről és prózáról, ahogyan akadályok és rontások ellen, mindig ellenszéllel szemben, az ország sorsának tán legnehezebb fordulójában egyik legfényesebb korszakát élte-alkotta meg. (*Nap Kiadó*)

„ORFEUSZ TÁVOZÁSA”

Fodor András emlékére⁶⁴⁸

„Döbbenetes a hír. Nézem a kézírását, a betűket, a szavakat, a halála előtt három nappal írt névnapi köszöntőt...” Bertók László kezdi így búcsúját Fodor Andrástól, és ugyanígy, ugyanilyen rémült döbhentettel néztem én kézírását az újból kézbe vett képeslapon, mikor pár napos késéssel megtudtam a rettenetes hírt. Mert mint hosszú évtizedek óta minden esztendőben, most is hűségesen és pontosan érkezett Fonyódról a László-napi köszöntő, 997. VI. 24-i dátummal. Néhány kedves és biztató mondat s jókívánság után rövid állapot-beszámoló: „Tíz napja vagyok itt; szívemmel nincs semmi baj, verseket is írtam, pedig az elején úgy éreztem, ez már teljesen hiábavaló.”

Ez se lesz hát többé. Levél Fodor Banditól. Csodálatos levelező volt, más „hangnemben”, de tán csak Ilia Miskához fogható. Vigasztaltak a levelei és muzsikáltak. És többnyire tudósítottak valamiről, valami lényegesről, még a rövid üdvözlő kártyák is, olykor tán azok leginkább. Ahogyan például Firenzéből a San Miniato al Monte képével Fülepre emlékeztetett: „Innen legszebb a Város.” És amilyen szíves örömmel, hamisítatlan kedvességgel, lekötelező bájjal tudta dedikálni új könyveit! „Vekerdi Laciéknak. Könyvhétre nevelt MEGGYFÁmat, netán utolsó verseskönyvem, igaz szeretettel ajánlom: Fodor Bandi. 992. VI. 5.” Ki gondolhatta akkor, hogy a címadó vers alig néhány év múltán ilyen szomorú jelentéssel bővül? „Meghozta termését / a meggyfa könnyedén, / senki se kérte, – / boldog fölöslégével mosolyog / míg én / kínban fogant gyümölcseimmel / erőlködöm csak évről-évre. // Mégis hasonlítunk, / ahogy a porhanyó föld / savanyú-édes nedve / testünkön átremeg, / ahogy a végső tiszta kényszer / a duzzadó vér eleven színében / kiütözik / s ezeryi kis kerek / világként ott ragyog az üres égen... / Ragyog, / ha még nem is kell senkinek.” A kötet egyik verse WS-t idézi: „S hagyta, hogy egy kockás füzet / kitépott lapjára leírjuk / végső igéit útravalóul: / »Meghalni nem könnyű. Nem élni könnyebb«.”

A kötet lapjain különben is, a Fodor-versekhez képest szokatlanul gyakran, föl-fölbukkan a halál: „Először éltem át, hogy / meg is lehetne halni”; „Meg lehet halni elevenen is”; „meg kellett halnia”. Meg kellett halnia? „A verset termő napok után – írja Bertók – hazakészült Budapestre,

⁶⁴⁸ Forrás: Vekerdi László: „Orfeusz távozása”. = Kortárs 41 (1997) No. 8. pp. 10–11.

még egyszer beúszott a Balatonba. A sors úgy intézte, hogy az annyiszor megverselt, az olyannyira szeretett szülőföldön, Somogyban érje 68 éves korában a halál.” A mítoszteremtő görög képzelet legendát szőne halála köré, s talán a szülőföld tájait beragyogó nagy Tó szelíd fényeiben vélné felvillanni múlhatatlan mosolyát. Mert a maga módján ez a józan, megbízható, pontos, kedves, ha kellett célszerűen praktikus poéta is „mítoszok határán” járt, még ha másként is, mint zordonabb debreceni elődje, Gulyás Pál (akinek verseiből különben ő készítette a válogatást Kormos „Gyöngyszemeibe”). Egyedeire hulló és identitásaiba (sőt: identitástudataiba) zárkózó korunkban van-e tűnőbb és elérhetetlenebb hűség, rokonszenv, összetartozás, hitvesi szeretet, baráti becsülni tudás, tisztesség mítoszainál, melyeknek határait Fodor András ifjúkori eszmélésétől utolsó balatoni úszásáig híven és elszántan figyelte, hirdette, szerette, őrizte, „ha még nem is kell senkinek”. Emberségben sokunknak ő a példa, még ha nem is követhető. Mert az a fáradhatatlan másakra-figyelés, az a mások fejével gondolkozni és szívével érezni tudó akarat, ami őbenne élt, az csak nagyon keveseknek sajátja. Naplóit is, túl a lankadatlan megfigyelőkedven, leginkább tán ez avatja megkerülhetetlen kortörténeti dokumentumokká. De ez az irodalomtörténésekre tartozik; hanem miránk a bánat, hogy tüntével mifelénk még kevesebben fognak majd tudni szót érteni és fogják tudni becsülni egymást. Csak én magam például hány értékes ember ismeretségét, sőt talán olykor barátságát köszönhetem neki! És nem is egy segítő kézről derült ki utóbb, hogy közvetlenül vagy közvetve (akár legendás zenedélutánjainak vagy András-napi vacsoráiknak jó emléken keresztül) Fodor Bandi mozdította! Aztán meg ő „íratott be” Fülep Lajos Széher úti Egyetemére, ahol újratanultuk tudás és tudomány ezernyi csínját-bínját. A hatvanas évek rövid honi tavaszában pedig az együtt-látás hatványozott örömeivel figyelhattük az évszakok és egy felséges elme változásait sajkodi útjainkon, ahol „A terrazonon még velünk ül a gazda; / és mindent lát, mindenre gondja van, / minden szavunkhoz odatartja / lámpás fejét.”

Személyes élmények ezek, restelném is tán említeni, ha nem tudnám, hogy mások ugyanezt vagy hasonlókat mondhatnak el Fodor Bandival kapcsolatban magukról, meglehet, más nevekkel és más összefüggésekben. Mert bámulatosan széles határú volt és nem szorítkozott személyes ismeretségekre Fodor András eleven szellemi kapcsolatot teremtő világa. Nemrégiben például egy kemény kötésű, markáns arcú ősz úr keresett a könyvtárban, valami képzőművészet-pedagógiai ügyben, s mihelyst megemlítette Fodor Bandi nevét, azonnal valóságos régi ismerősként néztem a Fodor-esszék alapján Gerzson Pálra. Vagy felfigyelek, hogy valaki a rádióban kifogástalan szakszerűséggel és mégis tökéletesen érthetően szól Fodor András zenei írásairól, hűségéről Bartók, Kodály művészetéhez, s nyomban fölismerem Bónis Ferenc stílusát, akinek két nagy könyvét Bandi által recenzeáltam a Kortársban, s Bandinak volt

rá gondja, hogy örömmel, gyorsan közvetítse – ritka élmény az ilyen recenzensnek – a Szerző tetszését.

A szellem alkotó nyugtalanság, hirdette s valósította meg Németh László; Fodor András verseivel, esszéivel, zeneismertetéseivel, naplóival, előadásaival, itthoni és külföldi utazásaival, munkálkodásával könyvtárban, Írószövetségben, szerkesztőségekben azzal egészítette ezt ki, hogy a szellem eleven szálak és összetartozások felismerése és szövése is, lélektől lélelig. Hűség kérdése is a szellem, meglehet, olykor mítoszok határán – mint Colin Mason vagy Fülep Lajos esetében –, de sohasem kritikátlanul, rajongóan, önfeladóan. Érzékeny és előkelő lélek volt: minden méltánytalanság, hitványság, hűtlenség, hazugság mélyen bántotta, akár ő szenvedett tőle, akár más. Tudott és mert haragudni – hisz Fülep tanítványa volt –, és föl-fölszikkrik verseiben – igaz, ritkán – az irónia. Naplói sem mentesek szigorú, sőt kegyetlen jellemzésektől és kínos jelenetektől, de hát ez egészen természetes, hiszen azon kevesekhez tartozott, akikben nyoma sincs a korunkra kiváltképpen jellemző sokféle szemforgatásnak és álszentségnek. Sok egyéb közt tán éppen ez kötött hozzá, amióta csak megismertem 57 fagyos tavaszán Forgács Péterék összejövételén, ahol fiatal költők, írók, kritikusok-szerkesztők, művészek, mérnökök, orvosok olvasták fel és bírálták munkáikat (és szidták a környező világot). De ez már a Fodor-naplók kompetenciájának a körébe tartozik. Ószinteség és belátás egymást korrigáló és erősítő fényeivel életében és versein Fodor András azóta egy egész égtájat járt be és hozott emberközébe a magyar poézis Glóbuszán. De ez meg már, sajnos, az irodalomtörténet-írásra tartozik. A mi gondunk most csak a fájdalom és a halálával hirtelen félelmetesen megnőtt hiány.

De mintha erről is szólna, mintha szólna is erről is tavalyi verseskötetének befejező verse: „Romlás és működés közt / a végtelen űréből / türemlő élet és halál / alatt... A víz színe fehérlő fémesen / derengve úgy ragyog, / mintha magába szívta volna / a rásüllyedt Napot. // Csillagjegyek közt fordul épp a Glóbus, / de nem vallja ki titkát. / Az elemek nyugalma úgy karol / mintha mindaz, mi fáj, / mi elveszett mögöttem, az égi-földi törvény / szövedékébe fogva, / tovább kísérne, élne valahol...”

Szülőföld és (nagy)világ(ok) Fodor András műveiben, életében⁶⁴⁹

„Az intuitív egységet teremtő és lezáró esztétikai forma kívülről öleli körül a potenciális szétdaraboltságban, egyesítendőségben és beteljesületlenségben megjelenő tartalmat (melynek szétdaraboltsága és egyesítendő mivolta csak a művészetben kívül, az etikai életben valóságos), s ezzel a körülölelő mozdulattal új értéksíkra, az izolált és befejezett, értékimmanenciájában nyugvó létezősszépség értéksíkjára helyezi át.”⁶⁵⁰

„Az eszmélés időrendje szerint a világ nekem – írja Fodor András a *Forrás* »Szerelmes földrajz«-ában megjelent tanulmányában – a Tótihoz képest sivár Pusztaberényben mutatta meg magát először. De hát a behelyettesíthetetlen gyerekkori élmények színtere: az előrakodó, a váltók, a raktár, a homokos út, a sáros csordahajtó, a tőzeges fekete föld, a bozótok, a kanálsipart, a vagonok, a traktor, a salakos ügetőpálya, a csőszkunyhók, a kazlak, a parádés kocsisok, a lovászok, a béresek, csirások; közvetlen környezetemben a nyúlház, a kemence, a nyári konyha, a méhes, a kerek kút, a konyhakert, a fehérre meszelt kövekkel kirakott virágágyások, a bukszusbokrok, a hársfák világa eltörölhetetlenül mély nyomokat hagyott bennem.”

A *Szülöttem föld* című kötet (1990) tanulmányaiból és naplórészleteiből rendre megtudható az is, hogy Pusztaberény után Somogy mely vidékein mutatta meg a világ magát a növekvő gyermeknek és az ifjúvá serdülőnek, hiszen Fodor András egybűt is, sokfelé otthon van Somogyban: Kaposmérőn, Kaposváron, Fonyódon, Buzsákon, hogy csak a Lengyeltótiról szóló vallomásában felsoroltakat idézzük, melyekhez személyes sorsa és családi kötelmei révén különösen kötődik.

„A megszakítatlan otthonlét folyamatát mindeközben mégis Lengyeltóti adta – írja. – A többi szülőhelyváltozathoz képest talán a legfontosabbat mondhatom ki erről az utakkal, árkokkal szabdaltnak, Kéka–Tatárvár–Mohácsihegy közti rétekekkel, bokrokkal, fásorokkal váltakozó, a távoli Balaton leheletét is lebegtető s a közeli falu körül is dombokat, ligeteket, nyájas völgyeket hordozó környezetről – itt nevelődtem költővé. Amikor 1955-ben első, *Hazafelé* című verskötetem megjelent, a cím eredeti jelentése és általánosítható sugallata egyaránt ezt a vidéket idézte.”

⁶⁴⁹ Vekkerdi László: Szülőföld és (nagy)világ(ok) Fodor András műveiben, életében. (Előadásként elhangzott a Fonyódi Helikonon 1998. március 20-án). = Somogy 27 (1999) No. 1. pp. 26–29.

⁶⁵⁰ Bahtyin, M. M.: A szó az életben és a költészetben. Bp., 1985. Európa. p. 98.

És ezzel a szülőhelyi táj potenciális szétdaraboltságban megjelenő tartalmait „új értéksíkra, az izolált és befejezett, értékimmanenciájában nyugvó létezés-szépség értéksíkjára helyezi át”:

„Most le kellene szállni, / talpfák fokán, váltók kölöncén / menni a síneken át / lecsukott szemmel beszívni a raktár / kátrányba fojtott keserű szagát. // Zenére szomjas füllel / hallgatni Szent György-nap után / a tavak meg az ég / között az újulás sztakkató muzsikáját, / egymásba torló távirdajelét... // ...Elnézni, berekágán / milyen ábrándok bolyhát / reszketteti a tőzeg. / Farukat villogtatva viszik-e még a sürgönyt, / ahogy apám mondta –, / az őzek? // Fehér póznák alatt még ugyanaz a tábla. /Váltók, hidak, sínek. Jegenye, bodza, nyárfa.”

A szülőföld, ahogyan kívülről átölelve (mint intuitív egységet teremtő és lezáró esztétikai forma) a potenciális szétdaraboltságban, egyesítendőségben és beteljesületlenségben megjelenő tartalmat, alkalmassá varázsolja a lelket, hogy később, az eszmélés rendje szerint újra meg újra észrevehesse, illetve átélhesse azt, amit megmutat magából a világ, a szépség értéksíkján. Mert az etikai élet síkján megmarad a szétdaraboltság: a létezés eredendő, végső soron kiküszöbölhetetlen és mégis egységesítendő atomizáltsága. A csönd, amelyben hallani, amint összekocannak a molekulák. Ám ezáltal kapcsolatba is kerülnek, s az eszmélés rendje szerint tündértükrökben tükröződhet a világ. A sokféle világ. A Zene világát, a Nagyvilágot és a Barátság világát egyszerre és egyaránt megtestesítő Colin Masont Fodor András szükségképpen vezet el a lengyeltóti tájra; és tán az sem véletlen, hogy amikor évekkel később Angliában újra meglátogatja barátját, ő meg ír tájakon vezet körbe, mintegy választott szülőföldje gyanánt; tájakon, amelyek (a Napló tanúsága szerint) dúr skálában szinte megismélik a lengyeltóti táj lágy hangjait.

„Ahogy az elragadtatás és / fájdalom egymásba szakad, / torpanva fenn a sziklák kaptatóin, / reflexeid úgy csapnak a völgybe, / úgy döbben ránk a szurokszínű, vad / fekete tó. // Épp úgy, ahogy a csend, a súly / árnyéktárnáiból kisüt, / fölfénylik a Zene...”

És visszhangzik messziről a nagy Bartók-vers, ami kiérdemelte Fülep dicséretét.

„Azóta ébren is tudom, hogy / egész világ zenéd s hogy benne / hazatalálok már: fonódó, / burjánzó, zsongó, dús virágzás, / patakok, lombok lebegése, / zendülő rétek,

ünnep. S rá a / bruegheli kép: a torz, a furcsa/ meglóduló tánc, majd sűrűdő / ritmus: allegro barbaro, vad, / dobbanva rántott merev lándzsák, / fában remegő keskeny penge.”

S még mélyebbről a Zsoltárok, ahogyan még Kaposmérőből zengenek, Szenczi Molnár Albert szavaival. Aztán a könyvek, és a kaposvári Somssich Gimnázium tanárai: Takáts Gyula és H. Kovács Zoltán. Az önkéntelen fölkészülés az eszmélés következő nagy stációjára, az Eötvös-kollégiumra, a háborúvég kegyetlen intermezzójával megszakítva...

Fodor András művészetében-életében a kollégium a kizárással és az azt követő egyetemistaévekkel együtt a második, a szellemi szülőföld, amely magába olvasztotta, de nem felejtette el az elsőt a belőle fakadó somogyi otthonokkal, és tágra nyitotta a szemet, addig még csak nem is gyanított vagy legfeljebb épp hogy csak gyanított világokra. Mindenekelőtt a barátság világára, mert ezekben az ifjúkorban kötött barátságokban még nem választható szét az esztétikum értéksíkja és az erkölcsi élet komisz valósága, így az utóbbi eredendő és elkerülhetetlen széttöredezettsége és konfliktusossága (az erkölcs végeredményben a konfliktusok többé-kevésbé eredményes „kezelésének” mestersége) nem zavarja meg az autonóm szép (közösség)teremtő harmóniáját. A Lator–Fodor–Domokos–Mason barátság műhelyében, Fülep Lajos szigorú, felelős, figyelésre készítő tekintetének fénye alatt készült el az a „kötőanyag”, ahogyan Vas István nevezte Fodor András barátságteremtő készségét, s amint többször és szívesen idézi róla szólva Domokos Mátyás: „A magyar költészet egy fontos anyaggal, mondhatnám kötőanyaggal volna szegényebb nélküle.” S ma szegényebb az egész magyar élet, sőt működésképtelenebb. Mert ez a „kötőanyag” teljes egészében, vidám apróságokban, sőt futó találkozások esetlegességeiben is, valahogy szellemi természetű volt; spirituális szubsztancia vagy szubsztanciális forma, azért is volt talán oly természetesen és szinte közvetlenül versbe átültethető. Mint az a Bertók-levél, amit csak sorokba kellett tördelni, hogy kikerekedjen belőle egy jellegzetes Fodor-vers.

„»Jó elgondolni, hogy / létezett (nehezebb) hely és idő, / mikor a kő alatt / egy-egy jó szó, / egy-egy ajándékba adott / kézszerítés, / egy jó cselekedet, ami / magában hordja jutalmát, / jelentette az életet, / a megmaradást, a jövőt; / s hogy volt ember, kinek az efféle / természetéből fakadt. / Persze / folytatás is volt, van, hiszen / közben megöregedtünk, / s jó sokára / s valamennyire / »felnöttem« én is, / de ez már másik fejezet, / ága-boga csak annak a törzsnek, / ami 35 éve / kis híján kettétörött...« // Lehet, e napi gyöngesség csak, / hogy lemásoltam így e szöveget, / de mentségemre, azt hiszem,

az egyik / legszebb levél, mit életemben kaptam. / 1990. X. 5.” (Kapott pedig és írt jó sokat; fáradhatatlan és hűséges levelező lévén.)

Fodor András és Németh László levelezéséről szólva Németh Ágnes az *Új Forrás* 1998. februári számában kristálytisztán és általános érvénnyel fogalmazott:

„És miről is szól, mit mutat meg nekünk Németh László és Fodor András majd két évtizedig tartó levélváltása? A levelekben szó van irodalomról, családi életükről, problémáikról, de legfőképpen arról, hogy az én édesapám hogyan vágyott a szeretetre, s Fodor András valódi költői érzékenységgel ezt nyújtotta neki, miközben maga is erőt merített kapcsolatuktól. A levelekből kitűnik, hogy András nemcsak a barátság költője volt, aki legszebb verseit a barátságról írta, de élte is a barátságot.”

Talán, mert – a Naplóból látszik – élte a verseit? Ahogyan az évenkénti fonyódi júniusi versíró hetek friss termését legszűkebb baráti körének bemutatja, s az izgalom és érdeklődés, ahogyan véleményüket várja, az ugyanaz a poétai érzékenység és biztonság, amellyel ezernyi apró és valós részlet felsorolásán át Lengyeltótit jelöli ki szülőhelye gyanánt: „itt nevelődtem költővé”. Fodor András a családi, a baráti, a mester- és tanítványi vonzások és választások révén meg tudta teremteni a megszakítatlan otthonlét folyamatát a világban. És nemcsak magának. Költőtársak sorának teremtett otthon és bemutatkozási lehetőséget a Fészek Klub lassan legendává foszló estjein, irányzatoktól és stílusoktól függetlenül. Életének részévé vált ez a munka, saját személyes alkotásává, s másoknak használva nyilván észre se igen vette, hogy miként növeli ezzel is szüntelenül táguló világát. Szó szerint, földrajzi értelemben is értve a világot, mert a barátságokból és emberi vonzalmakból utak fakadtak, s az élmények azután pontos és emberi részletekben gazdag útinaplókban s versekben formálódtak immanens esztétikai síkon realitássá; a Colin Masonnal közös párizsi kirándulásuk például, Sztravinszkij zenéjének a zene világán messzi túlmutató, legszorongatóbb gondjainkig leásó interpretálásáig. Cs. Varga István a már említett *Új Forrás* számban Pilinszkyvel összevetve elemezte Fodor *Az ördög győzelme* című nagy versét Sztravinszkij *L'histoire du soldat*-járól, kiemelve költőnk zenei kompetenciáját csakúgy, mint „felelősségteljes valóságvállalás”-át és kiapadhatatlan kíváncsiságát.

„Sok és sokféle hatást engedett magához közel. Tudatosan bővítette a megismerés határait. Bátran asszimilált különféle ösztönző zenei inspirációkat, ha szellemi-lelki

alkata azokra fogékony volt. A zenei élmények százféleképpen inspirálták. Bartókról írott költeménye valóban zenei ihletésű, jelentős bartóki zeneművek nyomán. Számára minden élmény annyit ért, amennyit költői és esszéírói tehetsége alkotni tudott belőle. Fülep Lajos nyomán ideálnak tekintette azt, »aki mindent magába szív, »aki mindenkitől gazdagodik, aki saját tulajdonává alakít mindent, ami látókörébe fér«... A kivételes szemléleti tágasság rendkívüli szellemi gazdagságot eredményezett Fodor életművében, kiapadhatatlan forrást jelentett költészetében. Hangra, színre, képre érzékeny, ezért nyílik ki előtte lírai módon a táj, az emberi környezet. Metaforagazdag nyelvben az esztétikai értékek és minőségek varázsát helytálló szavak hitelesítik.”

Itt akár be is fejezhetnénk. A szülőföld világát szavakba varázsló gyermektől – hisz mi más az „itt nevelődtem költővé” jelentése – eljutottunk a Szó, zene, kép világát helytálló szavakkal feltárni, bemutatni, értelmezni kész és tudó Fodor Andrásig, azaz a világot az egykori gyermek eredendő érzékenységgel és a felnőtt kivételes műveltségével látó és „a szépség értéksíkjára” transzformáló nyelvteremtő költőig. De ez csak a világ egyik fele, az „értékimmanenciájában nyugvó létezés” vagy Fülep Lajos sejtelmesebb, ám mélyebb szavával szólva az „Ebundass”, azaz a tündértükrökben megnyilvánuló világ, avagy – ugyanaz másképpen – a szép igaz és az igaz szép relevanciájának a szférája. Az ideális betetőzése a valóságnak. Az intuitív egységet teremtő és lezáró esztétikai forma, amely kívülről öleli körül a potenciális szétदारaboltságban, egyesítendőségben és beteljesületlenségben megjelenő tartalmat, ahogyan az a művészetén kívül jelentkezik, és az etikai életben óhatatlanul és fájdalmasan valóságos. A nyelv a maga gyermeki érzékenységgel mindig is tudta ezt, hogyan mondhatná egyébként, hogy „nem bántál szépen velem”. A szép és a jó végül is azonos, és egyszerre szembesül az erkölcs valóságos világával. És ez a szembesülés eredendően tragikus, hiszen a legnagyobb gonoszságokat rendszerint az erkölcs nevében követik el ellenünk. Ez kopog és zakatol pontos gépezetként *Az ördög győzelmében*. „Simuló hangja nincsen. Érdes! / Dallama dübörgő botrobaj.” És a testvér Sztravinszkij-versben máig érvényes, sőt éppen ma tán még fájóbb erővel döbönt a kérdés: „Lesz-e erő, mit Európa ismét / riadt örömmel magáénak vállal? / Ki mondja meg, hogy mi lesz a zenével? / Ki mondja meg, hogy mi lesz a világgal?”

„Generációm adós még a legnagyobb kamaszkori élménye, a rajtunk átsöprő háború személyes dokumentálásával” – kezdi Fodor Csoóri Sándor *A föltámadás első pillanatai* című versének elemzését. Azután adós a következő idők: az „ötvenes évek”, ötvenhat ábrázolásával, és ami utána következik és máig tart, annak ábrázolásával. Ebből az adósságból

is igencsak Fodor András törlesztett legtöbbet verseivel és *Naplóival*. Bár magunk közt szólva a Kornak is lenne mit törleszteni generációnk iránt, és nem is csupán múlt időben. Hisz még ma is állanak A tenger bitófái; megváltozva, de változatlanul érvényes Fodor 1959-ben felvázolt Európa-képe. Bár tán nem látható mindig és mindenütt, ma is „A Balti-tengerparton áll Hermann Göring nyaralója”: „Kiégett bálvány, odvas tilalom, / iszonyba roskadt lyukas koponya. / Cirádák roncsán, málló falakon / a körbeforgó fegyverek fullánkja, / letépett loggiák ürege. Korom. / Törött gerendák néma vigyora. / Csak áll, csak áll a lidércpalota, / mered az égre fekete-vakon.” A látvány és a látszat persze változik, ma inkább szállodák, puccos nyaralók pöffeszkednek a tengerpartokon. Erkölcsben és szép ígéretekben nincs hiány, és tart a *Titánok toborzója*. „Hát te mikor tanulsz már végre, / öröklelő modort, jeges romantikát? / Lám csak, sudárlón szökkenve, lobogva, / utcánkba költözött / a tágas nagyvilág.” Pedig amikor Fodor András ezt a versét írta, hol volt akkor még a mi utcánktól a tágas nagyvilág, bőséget és vidámságot hazudó reklámáradatával és politikusaival? De Fodor András ugyanúgy vállalná, vállalhatná ma is akkori önmagát: „De jobb nekem, ha maradok / kamatok nélkül szürke körben, / sziporkás látványok között / kötelmeimtől elbűvölten. / Nem kérek többet érdemül, / annyit csupán, mit földi sorsom adhat: / ne kelljen elhinni sosem, / hogy én maradtam egyedül igaznak. / És ne akarjak tenni soha mást, / csak azt, amit a társak tesznek: / kimondani a tiszta szót, / a csillagoknál nehezebbet.”

Lehetne még, tán kellene is szólni róla, hogyan nehezítették meg a dolgát évtizedeken át, mellőztetések, félreállítások, intézmények és emberek, olykor a társakat is beleértve. De erről, erről is, tanúskodnak a *Naplók*, és utolérhetetlen tömörséggel összegezett ebből is valamit – Ugyanarról másképpen – barátja szerzői estje alkalmából felvillantott képek *Collage*-ában Domokos Mátyás:

„És itt meg kell szakítanom a képek sorozatát – végzi –, mert ha kezdetben azt gondoltam volna, hogy minden esztendő történetéről el tudok mondani egy magántermészetű, bizalmas mondatot, a baráti szeretet szavaival, most már végképp észre kellennem, hogy tulajdonképpen kezdettől fogva egy regény mondatait mondom. Egy történelmi regényét, amely azt ábrázolná: hogyan próbált megállni a helyén, a »romok és tilalmak« nemzedékének a népből jött költője, az elmúlás, az idő terrorjával szemben; az artikulált versbeszéddel, a formálás kultúrájával küzdve a formátlanság kultusza és mítosza ellen.”

Az esszé-írás – aki próbálta, igazolhatja – veszedelmes foglalkozás. Nem a várható vagy várt támadások miatt, bár ezek is okozhatnak kínos perceket s végigszenvedett álmatlan éjszakákat. Magunk miatt veszedelmes. Az ember kénytelen a szakma csillogó páncélját magára öltetni, s talpig, vagy legalább is fenékig vasban próbál meg felugrani az irodalom tüzes Pegazusára. S még ha sikerül is, a teher alatt lassan kocog a ló, s az első kedvező pillanatban ledobja nem-kívánt lovasát. Akkor azután odarohannak az igazi vasasok, s a pórul járt ál-lovagot megfosztják a tudomány rajtamaradt vasától, s pucéron kergetik el a szegény esszéírót.

Mert az esszéíró pucéron bújt páncélba, anélkül, hogy a páncél alá való szakmai pelenkákat és ingeket elébb felvette volna.

Az igazi esszé-író arról ír, amihez nem ért, még annyira sem, mint az illető szakma ötöd- vagy tizedrangú beavatottja, s mégis azt igényli, hogy a szakma első emberei is figyeljenek szavára. E miatt a belső ellentmondás miatt veszedelmes foglalkozás az esszéírás. Minden esszéíró pucéron marad egyszer, s ez, hacsak az illető nem exhibicionista – ami azért aránylag ritka dolog – nem öröm.

Maróti Lajos még a szakma vértjében ül a Pegazuson. *Kettős kötésben*.⁶⁵² Ez a kettős kötés a tanulmányok legnagyobb erénye. A szakma fegyelme és komolysága, a költő érzékenységevel és fogékonyságával párosul. Vagy ahogyan ő maga fogalmazza meg Garai Gáborról írott tanulmányában:

„A tudat által levetkőztetett világ képének láttán érzett, átderengő és leheletnyi rezignáció ... ahol az értelemmel kormányzott hivatástudat felülkerekedik e pillanatnyi rezignáción.”

A tudat által levetkőztetett világ képe. A kötet két érdekes esszéje, *Arkhimédész unokái* és *A parnasszus horizontja* szakszociográfiához illő komolyan, nagyon gondosan és találó érzékkel választott adatfelvételi szempontok alapján mutatja be a két nagy foglalkozás-család, a természettudományos-technikai és a humán-irodalmi, statisztikus érdeklődésmegoszlását és a

⁶⁵¹ Forrás: Vekkerdi László: Maróti Lajos: Kettős kötésben. = Kortárs 11 (1967) No. 4. pp. 665–666.

⁶⁵² Maróti Lajos: Kettős kötésben. Tanulmányok. Bp., 1965. Szépirodalmi. 335 p.

mintavételből következő általánosításokat. Különösen érdekes a statisztika mai magyar irodalomra vonatkozó része.

„Arra a kérdésre, hogy van-e kedvenc mai magyar írója, a feleletek hatvan százaléka határozott »nem« volt. Németh Lászlónak akadt három, Passuthnak két odaadó olvasója, Grandpierre-nek, Tamási Áronnak, Hegedüs Gézának és Tabi Lászlónak egy-egy; ezek a válaszok azonban inkább formálisak voltak.”

„Huszonöt találomra kiválasztott mérnökember közül tizenhárom még csak nem is hallott irodalmi folyóirataink létezéséről ... a megkérdezetteknek több mint fele még hírből sem ismeri az *Élet és Irodalmat*, a *Kortársat*, legkevésbé a *Nagyvilágot*.”

Ugyanezek az emberek viszont élénken követik a szakirodalmat, rendszeresen olvassák a napi sajtót és a hazai és külföldi képes-folyóiratokat. Elég tájékozottak az irodalom (nálunk) klasszikussá vált világában és persze a zene birodalmában, úgyhogy végeredményben „Arkhimédész unokái” inkább csak részlegesen tájékozatlanok, a technikus-tudós ember ismert, józan konzervativizmusa gyanakszik bennük a saját szakmájuktól ennyire távoli területen az újtól. A parnasszuson ülők azonban teljesen és tökéletesen tájékozatlanok mindenféle technikai-tudományos kérdésben.

„A legegyszerűbb megmunkálógépet, az esztergapadot, a világ napi energiatermelésében, ill. felhasználásában egyre jelentősebb szerepet betöltő Dieselmotort a kérdezettek több mint kilenctizede csak egészen hozzávetőleg vagy egyáltalán nem ismeri. Nagyjából ugyanez, ill. még rosszabb a helyzet a kor kétségkívül legnagyobb horderejű természettudományos és technikai tényével, az atomenergiával. Hasonló képet kaptunk, mikor a természettudományok világnézeti-filozófiai jelentőségű kapcsolatai miatt a Darwin-elméletről s a relativitáselméletről érdeklődtünk, vagy rákérdeztünk a kvantummechanika néhány fontos filozófiai-ismeretelméleti következményekkel bíró megállapítására ...”

A dolog pikantériája az, hogy a megkérdezettek nem szürke „parnasszusiak” voltak, hanem szellemi és könyvkiadói életünkben fontos személyiségek.

„Megbocsáthatatlan hiba lenne műveletlenséggel vádolni e kísérlet résztvevőit. Egészen más jellegű, a műveltség minőségére utaló következtetést kell levonnunk a tényekből:

még a kultúrával hivatásszerűen foglalkozók szemlélete is csupán a kultúra egyes részterületeire irányozódik. Nem műveletlenségről, a műveltség egyoldalúságáról van szó.”

Íme, „a tudat által levetkőztetett világ”. S most a következő lépés a művész „rezignációja” vagy érzékenysége.

„Az irodalomtudomány és esztétika művelője – írja Maróti – értetlenül mered a korszakérdést jelentő technikai vívmányaira, és a század természettudományának még azok a termei is zárva maradnak előtte, melyek falaiba saját munkásságának egyes szellemi tartópillérei is beépültek. A jelenség következménye itt is elidegenedési folyamat. A tények tudomásulvétele elől kitérni természetesen nem lehet. A jelenségek megemésztetlen bekebelezése viszont – pszichológiai tény – szorongó közérzetet szül. És fetisizmust.”

Íme a „rezignáció”. Természetesen csak leheletnyi.

Mert „az értelemmel kormányzott hivatástudat felülkerekedik e pillanatnyi rezignáción”, s már ebben a tanulmányában, s e két alapvető tanulmány köré fonódó tanulmányokban Maróti leírja és elemzi a „két kultúra”: természettudományos-technikai és humán-irodalmi közötti hasadás okait, megmutatja a hasadás társadalmi összetevőit és hátterét, a hasadás különbözőségét a nyugati kapitalista és a mi társadalmunkban. A kizsákmányolástól mentes társadalomban a technikai fejlődés folyamatának önkorrekciója miatt kialakul az ember és a gép harmóniája, s „míg nyugati intellektuel barátaink a le nem tagadott nosztalgia fájdalmával a hajótörésben megmaradt szellemi értékeket az új utakra induló hajós pillantásával válogatjuk batyunkba: lássuk, mit vihetünk magunkkal az elkövetkezendő nagy utakra, e mostani pillanatból.” Két kitűnő, felelősségteljes tanulmány, egyik Max Planckról, a másik a relativitáselméletről, talán már a válogatáshoz tartozik.

A kötet egyik legérdekesebb tanulmányában Maróti „Arkhimédész unokáit” bírálta a mai magyar irodalom iránti közönyük miatt. Kétszeresen érdekesek te, hát mai magyar költészetéről szóló tanulmányai. Voltaképpen ezek már nem esszék, Maróti itt a saját szakmájában, szakemberként ír, „parnasszusi” kollégáiról. Mint szakember által írott mű, a nem-szakember számára ezek a tanulmányok is – éppen ez „szakmai” jellegük legszebb bizonyítéka – érthetetlenek. Így pl. szakköltőknek valószínűleg tényleg szép vers az olyan, hogy „*A nyár csodával volt adósom. / S vakul az éj lencséje már, / nem süti át a hit s a hő sem. / Tünődöm: se. csoda se nyár. –*” A nem szakembernek azonban Arany János „Tréfa”-ja

jut eszébe: „Legalább csak volna ím e (Poétának olyan ríme,) Mint *issza már és: sz ...!*” És megfordítva: az olyan sorok, mint „*Fésülködöl a mágneses viharban*” egyáltalában nem „lebegnek a képi súlytalanság állapotában”, mint Maróti állítja; nagyon is érthető, világos, konkrét képek. És ebben a strófában, hogy „*Hullámverés. Aztán a puha éj / Boldogtalan zajai. Vak rovar, / magam vagyok a rámsötétedő, / a világárva papundekliban*” a rekriminált „*világárva papundekli*” igazán semmivel sem „kulisszaszerűbb”, mint a másik költőnél megdicsért „*kisiklott elektron-családok / és sértett csillagrendszerek.*” A szakembernek mindenesetre más szempontjai vannak, mint az olvasónak. Vagy lehet, hogy a „*parnasszuson*” éppen olyan tájékozatlanok a mai magyar irodalom kérdéseiben, mint „*Arkhimédész unokái*” körében?

„– A címet, természetesen, metaforikus jelentéssel írtam esszéim, tanulmányaim, kritikáim új gyűjteménye fölé” – mondja Tüskés Tibor a *Könyvvilág* interjúsorozatában. A *Triptichon* ugyanis egyrészt harmadikként követ hasonló természetű írásokat egybegyűjtő két régebbi kötetet, s így a *Pannóniai változatokkal* meg a *Mérték és művel* „hármaskönyvvé” teljesedett. „Új kötetem azonban – fejt ki Tüskés a metafora mélyebb jelentését – más értelemben is él ezzel a kifejezéssel: három, úgy hiszem, szervesen egymáshoz kapcsolódó részt illesztettem össze. Az első, a *Könyvek között* című fejezet irodalmi tanulmányokat, kritikákat, esszét tartalmaz. A második – *Hang, szó, szín* címmel – zenei, képzőművészeti, a műsák testvériségét elemző írások foglalata. A hely szelleme címét adtam a harmadik résznek, ez, gondolom önmagáért beszél.” De beszélhetünk a hármasságról még egy harmadik értelemben is: a *Triptichon* három műfajt, Tüskés három jellegzetes közlési formáját, a kritikát, az irodalmi tanulmányt és a riportot egyesíti szervesen összetartozó egységbe. Recenzió szempontjából ez a harmadik hármasság kínálja a legtöbb fogódzót, haladjunk hát eszerint, nem feledkezve meg persze Tüskés második hármasságáról sem. Kezdjük talán a riporttal.

A „riport” meglehet nem túlságosan jó hangzású szó egyre ezoterikusabb teóriákkal bíbelődő irodalmáraink körében. Van is okuk a finnyásságra, hiszen újságírásunk és szépirodalmunk egyaránt alaposan lejárhatja ezt a műfajt, legalábbis ami – legyünk divatosak – „kognitív” jelentőségét illeti. Pedig riporttal-interjúval rengeteg ismeret közölhető; Bertha Bulcsu *Jelenkor*-irodalomtörténete vagy Hallama Erzsébet tudósportréi nagyon szépen mutatják. Azt pedig, hogy még egészen elvont témák is milyen jól megközelíthetők ezzel a módszerrel, demonstrálják Staar Gyula matematikus-interjúi.

Tüskés persze nem matematikusokról készít riportokat, de van módszerében valami, amit – ugyancsak metaforikusan – akár matematikainak is nevezhetnénk. Nagy Ferenc Tabon élő fafaragó-mester pályáját a tárgyakhoz tapadó pásztorfaragástól a körplasztikáig Tüskés például úgy jellemzi, hogy reávetíti a magyarországi román művészet százötven éves útjára, amelyen a pécsi székesegyház relief-szerű épületplasztikájától eljutott a jáki templom épületből kiszabaduló szobraiig. A két út egymásra-vetíthetősége, izomorfizmusa aztán kijelöl a művészet fejlődésében egy jól meghatározott lehetőséget, ha tetszik, egy művészetfejlődési

⁶⁵³ Forrás: Vekerdi László: „Triptichon”. Tüskés Tibor könyvéről. = *Jelenkor* 30 (1987) No. 3. pp. 279–283.

„struktúrát”, amellyel a népi díszítőművészet értékei transzformálhatók lennének korunk kurrens művészetébe, ahhoz hasonlóan, ahogyan Bartók és Kodály transzformálták a népdalt a legmodernebb zene-és kórusművészetbe.

De azt ne higgyük, hogy a pásztorfaragástól a körplasztikáig terjedő ív „algebrájával” Tüskés kilúgozza az életet. A beszámolót adatok és releváns részletek éltetik, ugyanannyira, hogy megállana az jól önmagában, a románkori párhuzam nélkül is. Részletesség, tárgyyszerűség, szakszerűség és ellenőrizhetőség a nélkülözhetetlen alap: ha valaki elmegy Tabra Nagy Ferenchez, mindent úgy fog találni, ahogyan Tüskés leírta. Egy jó riporttól tulajdonképpen nem is muszáj többet várni, nem is *lehet* többet várni. Tüskés nem is holmi „szépírói” vagy „filozófiai” többletként kísérli meg a lehetetlent, s vetíti fel románkori párhuzamát, ő nem mást akar megmutatni, és nem is ugyanazt másképpen. Inkább tán azt mondhatnók, hogy „ugyanazt máshonnet” mutatja meg; s ha nem is tudunk meg ezáltal több tárgyi részletet, hisz olyan alaposan körüljártuk már a dolgot, amint csak lehet, megtudunk mégis valami fontosat róla: azt éppen, hogy innét is nézhető. Talán épp ez a több felől nézhetőség realizálódik Tüskés Tibor termékeny vonzódásában a „testvérmuzsák” iránt, talán éppen a lehetőség közös szerkezeteit keresi zene, írás, művészet nyilvánvaló, ám nehezen fölfejtető párhuzamaiban? De maradjunk csak a riportoknál.

Vegyük a Goszthony Máriáról készült – használjuk Tüskés találó megjelölését – „kollázt”. Mint annyi dunántúli művészről, róla is interjúban kívánt beszámolni, de ő ezt szívélyes meghívás kíséretében elutasította. Tüskés tehát elfogadta a meghívást, jól körülnézett, aprólékosan elmesélte, mit látott, mit hallott, s hozzá mindazt, amit különféle forrásokból megtudott. Azaz még valamit: azt is, amit nem tudhatott meg. Külön kiemeli, hogy Goszthony Mária neve nincs benne a lexikonokban, se az 1978-ban megjelent *Művészeti életrajzok*-ban. „Egyetlen munkáját nem őrzi a pécsi Janus Pannonius Múzeum. Goszthony-mű nem szerepel a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum leltárkönyveiben. Kaposvári kiállításának katalógusát sem Pécsen, sem Kaposváron, sem a könyvtárban, sem a múzeumban nem találom.” A riport vége felé írja ezt Tüskés, mikor már megismertük Goszthony Mária ígéretes indulását, ifjúkori akvarelljeit, hallottunk freskóiról, bepillanthattunk keramikus-műhelyébe, nyomon követhettük, hogyan alakult ki lassanként vázák, kávéskészletek, süteményestalak felületét díszítő különleges stílusa. Azt is tudjuk már, hogy „sárga napraforgóit, indázó levélmintáit, virágmotívumait, tengerkék és fűzöld színeit csakhamar megjegyezték a kerámiatárgyak kedvelői.” Egy szép napraforgós-kávéskészletét Fodor Andráséknál látta Tüskés, és Martyn Ferencéknél hallotta először Goszthony Mária nevét. Ezek után jogos fölháborodást várna az ember a mellőzés miatt, de Tüskés nem

méltatlankodik. Külön ki is emeli: „Tényeket, adatokat közlök, s nincs kedvem semmiféle publicisztikai fordulatot fűzni hozzájuk”. Itt, ebben a tényszerű felsorolásban érhető tán leginkább tetten Tüskés riporter művészete, ahogyan még a hiányból is nézőpontot teremt, ahogyan innét, ebből a fix nézőpontból átvilágítja a különös életút körül gomolygó társadalmi és történelmi ködöt, hogy végül bizonyítottként jelenthesse ki: „Goszthony Mária munkássága önmagáért érdemel figyelmet”. De a figyelem fénye, tudja jól Tüskés, nem arra való, hogy eloszlassa az alkotás talányát. „1981. április 13-án jártam – írja – Bárdibükkön. Ma sem tudom eldönteni, kinek a házába látogattam. Egy földesúr lányának, egy forradalmárnak, egy szentnek, egy festőművésznek, egy keramikusnak voltam a vendége?”

Reich Károlynál és Varga Imrénél lényegesen egyszerűbb volt a látogató dolga. Ennyire elismert élő klasszikusokon többnyire inkább csak azt lehet felfedezni (mint a fiatal Fülep tette művészet-interjúiban), hogy meztelen a király, és ehhez Tüskésnek láthatóan se kedve, se indítéka nincsen. Szinte az az ember érzése, hogy azért részletezi annyira a hozzájuk jutás helyrajzi körülményeit, hogy kiélhesse felfedező hajlamát. Tüskés ugyanis született felfedező; riportjait ez a ritka erény emeli magosan a megbízható, tárgyyszerű és szemléletes értesítés fölé. Ezek a – minden jó riporthoz nélkülözhetetlen – tulajdonságok is megvannak beszámolóiban, természetesen; csakhogy igazán elemében akkor van, ha mindezeket túl közvetíteni tudja olvasóinak a felismerés hasonlíthatatlan örömét, mint a Goszthony-riport nézőpontváltogató kollázsában. Meglehet, épp ez az öröm a Tüskés-riportok alapvető indítéka?

Mindenesetre se az indíték, se a módszer nem korlátozódik a riportokra. Varga Hajdú Istvánról szólva persze szinte elkerülhetetlen a felfedezés, hiszen ezt a tiszta művészt, ha lehet, még Goszthony Máriánál is mélyebben fedi az ismeretlenség homálya. Még hozzá Varga Hajdú esetében sem alkat, sem történelem nem ludas ebben a szörnyen tartós és következetes mellőzöttségben. Vagy mégis? Ki tudja, „Szülei barcsi parasztházában akad fenn a tekintete először a népi cserepek szépségén ... Lakatosként dolgozik a fővárosban, amikor festeni kezd ... Napi munka mellett érettségizik, éjszakai szolgálat után látogatja a főiskolát ... A könnyű festői sikerek, olcsó megoldások éveiben visszahúzódik ... Az elmúlt tíz esztendőben azonban közönség elé kerülnek munkái, több sikeres kiállítása van a fővárosban.

Kenyérkereső munkája ma is: nyomdásznövendékeket tanít rajzolni.” Így összegezi Tüskés a legfontosabb életrajzi adatokat Varga Hajdú 1968-as kaposvári kiállítása alkalmából. Ez után következik még egy pár kiállítástanulmány, s 1981-ben a búcsú az óbudai temetőben. A nézőpontváltó kollázst tehát itt maga az élet teremtette meg, bár Varga Hajdú grafikáinak 1979-es Fényes Adolf terembei kiállításáról írva Tüskés szándékosan is alkalmazza ezt a felépítést, három külön „tételben” kottázva le barátja egyéniségét, életútját, a kiállítás képeit.

A képek háttérül felvillantja a grafika mai hazai állapotát, melyben az alkotást többnyire az ötlet pótolja, a fényforrás melegét és világosságát csillagszórók sziporkázása. Ezzel a „légüres térrel” szembesíti Tüskés Varga Hajdú elszántságát: „Kevés eszközzel dolgozik, a fekete és a fehér ellentétével, és a vonal végtelen hajlékonyságával, végtelen variációs lehetőségével, érzékenységeivel. Ha Kassák mester láthatná ezeket a lapokat, alighanem nagyon örülne. Pedig Varga Hajdú nem képarcitektúrákat hoz létre, nem absztrakt, nem nonfiguratív rajzokat készít; lapjai figurális grafikák. A vonalak rácsozatán minduntalan átüt egy tölgyfalevél, egy petróleumlámpa, egy emberi alak formája. De nem az épület, a házak, a tájak, az alakok formája a fontos... Sűrűsödés és ritkulás, egyensúly és mozgás, nyugalom és átmenet – ez rajzainak igazi jelentése.” Nem hiába töltött Varga Hajdú ifjúkorában két gyönyörű nyarat Egry közelében, emlékezik az olvasó Tüskés fentebb közölt adatára. „Persze ahogy Egry nem volt élénk pedagógusalkat, nem volt »mester«-típus (főiskolán nem tanított soha), ugyanúgy Varga Hajdú sem vált tanítvánná, Egry művészetének valamiféle folytatójává, követőjévé. Egrytől elsősorban magatartást, művészi etikát tanult: hűséget a fölismert eszményekhez, s kitartást a munkában minden körülmények között.” Tüskés tudja, hogy a Varga Hajdú-féle piktoroknál ez a hűség szerves része művészetüknek. „A belső hangra és nem a változó divatra figyelt. Néhány éve, utolsó korszakában, szinte valamely baljós előérzet szólítására elbúcsúzott a színektől, és jóformán csak tussal dolgozott: sűrű, legyezőszerűen szétnyíló vagy páfrányosan kitüremkedő fekete vonalakat húzott a fehér papíron. Most mutatkozott meg igazán, hogy Varga Hajdú István milyen jelentékeny művész: amikor a legabsztraktabb emberi jellel, a vonallal s a látszólag színnélküliséggel teljes emberi világot teremtett. Teljes és hiteles festői világot, mert egyetlen lapjáról a művészre lehetett ismerni.” Így hát honi s külföldi kiállításain „képei az érzékeny nézők körében maguknak mindig érvényt tudtak szerezni”, noha szakmai és társadalmi körökben mindig is méltánytalan mellőzés volt a része. És Tüskés tudja, hogy ezt itt ki kell mondani: „Pályája kezdetén a szellemi érszűkülés kora, a zord, légritka évek szinte behozhatatlan hátrányt okoztak neki, s amikor a merev tilalmak, az esztétikai »elvárások« oldódóban voltak, tiszta, gyanútlan, könnyöklést és fondorlatokat nem ismerő jelleme már nem tudott alkalmazkodni az új, megváltozott viszonyokhoz.” A szavak a nyitott sírnál hangzottak el, s ez nyilván a jóvátehetetlenség felelősségével növeli kivételessé súlyukat. De ez a jó ügy melletti kiállítás, ez a helytállás általában is megtalálható Tüskés egész tanulmányírói munkásságában. Tüskés esszéiben a mesterségbeli tudás szerves része ez a hűség a felismert eszményekhez.

Vegyük például „Bartók és a népi írók” címmel írt tanulmányát. Tüskés nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Bartók neve és szerepe a Kodályétól történeti kontextusban el nem

választható, s a két név jelölte világszemlélet kezdetektől meghatározta a népi írók mozgalmát. S nem is csupán abban az értelemben, hogy Bartók „zenetudományi munkássága, közéleti szerepe, egyetemes humanizmusa elősegítette a népi írók öntudatosodását.” Ez ugyan önmagában is igen lényeges volt, de nem állt meg itt a Bartók-hatás. Tüskés a hatást az eszméig és a műfajokig követi; megmutatja, hogyan formálta Bartók a szomszéd népek zenei egyezéseinek föltárásával a népi írókban a radikális középkelet-európaiság gondolatát, s hogyan katalizálta mindenre kiterjedő népdalgyűjtő-igényességével az irodalom nagy szociográfiai fordulatát. Hangsúlyozza továbbá Tüskés a közvetítők szerepét: Móriczét, Erdélyi Józsefét, és mindenekelőtt Szabó Dezsőét; központi helyet kap elemzésében Németh László és Illyés Bartók-képe, nyomon követi Bartók-értelmezésük állandó mélyülését, akkor is, amikor már a népi írók mozgalmáról rég nem beszélhetünk. S végül felvillantja, hogyan folytatódik Nagy László, Fodor András, Csoóri Sándor költészetében és tanulmányaiban máig az ő értelmezésükkel összhangban Bartók öröksége.

A folytatódás, a múlt és a jelen szerves összetartozása kardinális kérdés Tüskés tanulmányírásában. Nehéz s bajosan megközelíthető kérdés ez, a folytatódás ugyanis nem föltétlenül, s többnyire csak hosszabb-rövidebb időre jelent egyúttal folytonosságot is. A művelődés időben s térben terjedő szövege minduntalan meg-megszakad, ám ezeket a szakadásokat, akár egy nagy erdőségben a tarvágásokat, elébb-utóbb benövi a kultúra élő szövevénye. Tüskés remekül érzékeli az életnek ezt a szakadásokon és korlátokon átnövő terjeszkedését; nagy szakértelemmel (és szemmel látható élvezettel) követi az indákat és hajszálgököket; észreveszi és értékeli a kultúra – Németh László kifejezésével szólva – „szigetes” szerkezetét.

„Folytatódás” és „szigetes” szerkezet nála egy ugyanazon hatalmas téridőbeli folyamat külön-külön, ám elválaszthatatlan aspektusai; „A hely szelleme” – ha szellem csakugyan – egyenrangú és nélkülözhetetlen részként integrálódik ebbe a szakadásos, de szükségképpen összefüggő topológiába.

A pécsi avantgárd történetét mikrofilológusi műgonddal feltáró tanulmányában ezért és ebben az értelemben hangsúlyozza Tüskés, hogy az „máig érvényes példát adott a helyi törekvések és az egyetemes művészet értékeinek összekapcsolására”. Nyomon követi, hogyan válhatott Pécs különleges társadalmi és történeti-politikai okok következtében 1915 és 1935 között a hazai avantgárd törekvések olyan gyűjtő- és menhelyévé, ahonnét azután szomszédba s távolabbra kisugárzó hatások indultak ki, el egészen Petar Dobrović művészetén keresztül Krleža expresszionizmusáig, a Bauhaus vonzásába került fiatal pécsi képzőművészekén át – itthonra is visszaható érvénnyel – a világ építészetéig.

Ugyanígy említhetnénk a Weöres Sándor és a *Sorsunk* kapcsolatát elemző tanulmányt; itt is azt látjuk, hogy miként tud „a hely szelleme” (egy jószándékú irodalmi társaságban, egy rátermett szerkesztőben, s egy lángeszű költőben „realizálódva”) az egész ország, az egész válságban gyötrődő kultúra aktuális igényeire reagálni. Tudja jól Tüskés, hogy a provincializmus nem földrajzi fogalom, s akár egy kicsi falu otthona lehet a szellem legmagasabb csúcsain járó – s innét is messzire ható – egyetemességnek. A zengővárkonyi emigrációjából pécsi magántanároskodásra vállalkozó Fülep története azonban nemcsak ezért, elsősorban tán nem is ezért a – magában tán kicsit patetikus – tanulságért érdekfeszítően izgalmas olvasmány. Azért a mikrofilológiai műgondért inkább, ahogyan Tüskés levelekből, órarendekből, hivatalosan iktatott egyetemi és minisztériumi iratokból, számlákból s számtalan egyéb apróságból szó szerint és átvitt értelemben egyaránt az utolsó fillérig rekonstruálja Fülep Lajos évekig tartó magántanárkodásának s helyettesítésének a történetét a pécsi egyetemen. Fülep életkörülményeinek, furcsaságainak, merevségeinek vagy akár apróbb hibáinak részletes regisztrálása mögött azonban nehogy valami divatos „deheroizáló” szándékot sejtсен valaki! Ellenkezőleg, Tüskés ezekkel a többnyire nagyon is, és olykor szó szerint anyagi részletekkel megemeli Fülepjét; leoldja a konkrét világ nagy szerelmeséről a „remeteség” reá-legendásított láncait, aktív és a maga módján közéleti embert állít elibénk, teljes embert, aki a legapróbb dolgokban is pontosan fel tudta ismerni s meg tudta becsülni reális lehetőségeit.

Már a riportok tárgyalásakor szólni kellett volna Tüskés valóság-érzékéről; arról az aprólékos műgondról például, ahogyan interjúalanyai anyagi környezetét vázolja, vagy ahogyan elbeszéli az interjú létrejöttének körülményeit. Tüskés tanulmányait – mutatis mutandis - ugyanígy jellemzi a konkrétumok ismerete és tisztelete. Ahogyan pontosan kinyomozza József Attila halálának és temetésének körülményeit Szárszón, ahogyan például kiderít minden kideríthetőt Babits Mihály pécsi diákéveiről, ahogyan a legapróbb részletekig felderíti egy régi *Nyugat-est* történetét. Mikrofilológia ez a javából, hiszen például a *Nyugat-est*tel kapcsolatban még azt is megtudjuk, hogy hány percet késett aznap a pécsi gyors. Csakhogy ezek a mikrofilológiai adatok Tüskést irodalomtörténet-írásában átalakulnak és túlmutatnak önmagukon, s ezzel az egész tanulmány más dimenzióba fordul. Babits diákéveivel kapcsolatban például elé kerül egy pécsi interjú, melyben az öregedő író máig érvényes szentenciákat mond, egyebek közt a honi könyvkiadásról. Szárszón Tüskés igyekszik kitapogatni, hogy József Attila kultuszán, emlékein s legendáján túl él-e a költészetének mélyebb ismerete, hat-e a műveiből kiolvasható emberség? Arról a réges-régi *Nyugat-estről* szóló tanulmány pedig az esemény emlékeinek felidézésével és Hatvany Lajos

kutatásra való buzdításával egyúttal a hagyomány rétegződését is mutatja, azét a furcsa erőét, amely akadályokon és szakadásokon át végül mégiscsak megteremti a folytatás lehetőségét és valóságát.

A kritikus Tüskés is akkor és ott győz meg leginkább, amikor s ahol ezt a töréseken és korszakhatárokon átívelő, a maga végtelen változatosságában folyton újat generáló folyamatosságot demonstrálhatja. Ahogyan például Kassák és Weöres egy-egy Bartók-versének párhuzamával figyelmeztet rá, hogyan tekinthették a század magyar írói szinte saját művészetük és elhivatottságuk próbájaként, „hogya újraértelmezzék, és ki-ki a maga nyelvére »lefordítsa« a Bartók-modell jelentését”. Ahogyan Illyés Bartókra és Kodályra alkalmazott „ikerpár”-metaforáját kibővítve megmutatja, miként növekszik Illyés Kodály szellemi társa- s utódként maga is példaképpé, a nemzet nevelőjévé. Ahogyan Illyés aforizmáit magából Illyés költészetéből, a gondolat s a kifejezés egygyé forrt erejéből értelmezi. Ahogyan Csoóri – rokonszenvvel és fenntartással recenzált – *Nomád napló*-járól szólva nem mulaszthatja el figyelmeztetni rá, hogy „Csoóri gyakran helyettünk állt a golyózáporban”. Ahogyan beilleszti Takács Imre pályáját a II. világháború utáni években a dunántúli paraszti környezetből indult költő-társai sorába. Ahogyan elhelyezi Lengyel Balázs esszéit a magyar esszé nagy vonulatában. Ahogy szinte tanítványi hűséggel csodálja – de soha nem utánozza – Illés Endre Stendhal-tól s a *Nyugat* első nagyjaitól öröklött eleganciáját. Az efféle levezetések a Tüskés-kritika szép pillanatai.

Tüskés kritikai értékelésével jelen recenzens gyakran nem ért egyet, de hát az értékelés általában kritikus vonása mai kritikánknak, meglehet nem is elsőrendű feladata többé. Szóljunk inkább még néhány szót végezetül a jelen kötetben is erősen jelenlévő verselemzőről. Idestova tíz esztendeje jelen recenzens egy Tüskés-est bevezetőjeként előzőleg részt vehetett Tüskés tanár úr rögtönzött verselemző-óráján egy vidéki nagyváros egyik gimnáziumában. Az esti bevezetőben azután az író művészetének érzékeltetésére már csak a csillogó diákszemekből sugárzó megértést kellett idéznie. Az efféle pedagógiai csodák írásban persze óhatatlanul megfakulnak, hisz a betű képtelen közvetíteni az élősóban megnyilatkozó személyiség varázsát; de azért Takács Gyula *Hideg-tűjének* vagy Illyés vagy Kodály-köszöntőjének elemzéséből az olvasó is felfoghat tán valamit belőle. Vagy legalább megérezheti Tüskés Tibor példás hűségét a szavakhoz.

LÁTOGATÁS EGY ADY-GYŰJTŐNÉL

Szállási Árpádról⁶⁵⁴

Azaz, hogy nem is így kellene címezni ezt a riportot; már a cím se jó, mert Szállási doktor nem „specializálta” magát Ady-kéziratok, kötetek s a róla szóló irodalom gyűjtésére. Gyűjt ő nagyon sokféle könyvet és kéziratot. Sok ezer kötetes könyvtárában lassan hiánytalanul meglesz például az egész magyar orvostörténet forrásanyaga, s a fontosabb szakirodalom; Petőfitől Ladányiig megszerezte majdnem mindenik költőnk egy-két kezevonását legalább, s Monteverdi utcai lakása falát, Esztergomban, elsőrangú képek, rajzok, érmék díszítik. Azonnal szemembe tűnik, mert ezt már ismertem, Vigh Tamás remek Avicenna-éremje.

– Ez tulajdonképpen a szakmába tartozik – mosolyodik el bozontos bajsza alatt a doktor –, hisz Avicenna *Kánon*-jának hatása Pápai Páriz Ferencig s tán itt-ott egész a mai praxisig követhető. Különbön könyvtáram nagyobbik fele nem is igazi „gyűjtemény”, hanem munkaeszköz. Körzeti orvosként egész nap rendelek, lótok-futok, inspekciózok; este és éjjel érek rá, hobbiból, orvostörténet-írással foglalkozni. Hol találok ilyen időben nyitva megfelelő szakkönyvtárat?

– *Tán száznál is több közleményed magyar orvosokról s orvosi művekről – köztük eddig ismeretlen kiadásokról – hitelesíti, amit könyvtárad munkaeszköz-jellegéről mondasz. De az irodalmi anyag? Csak nem valami esti irodalomtörténethez gyűjtöd tán?*

– Nem, dehogy. Ha a sors még megengedi, két nagy magyar orvos, Pápai Páriz és Rác Sámuel lennének „monomániás” monografikus témáim. A gyűjtési szenvedélyem persze sokkal szélesebb körű és sokkal korábbi keletű. Még gyerekkoromból származik. Gyűjtöttem én bélyeget, régi pénzt, madártojást, növényeket, de aztán a betű bűvöletében mindent abbahagytam.

– *Adyhoz hogyan jutottál?*

– Ady verseivel való találkozásom? Egy kisdíák fogékony olvasói érzélemvilágába tragikus történelmi körülmények közepette – akkortájt csatolták vissza Nagykarolyt, ahol laktunk, Romániához – elemi erővel tört be ez az óriási költészet, hogy aztán egész életére meghatározó élménnyé váljék. Hozzákött a Párciumbéli szülőföld közelsége – jól ismertem

⁶⁵⁴ Forrás: Vekerdi László: Látogatás egy Ady-gyűjtőnél. = Jelenkor 20 (1977) No. 11. pp. 1023–1027.

s éreztem az ő tájait már gyerekként – és a közös iskola is. Ha fogalmazhatok kicsit tudálékosan: magyarságszemléletemet tudatosította. S bűvkörébe kerülve, természetes, hogy később, mikor módom nyílt rá, egykeztem mindent, amit csak tudtam, összegyűjteni tőle. Elsősorban persze a verseit gyűjtöttem a fejembe: nagy részét kívülről tudom. S kimondhatatlan, döbbenetes élmény, ha aztán az ember egy-egy szeretett s lelke részeként őrzött vers kéziratával találkozik. Nem lehet nem megszerezni. Egyszerűen: kell. És ez a gyűjtés végső indoka.

– *Mondhatnám úgy is, Andersch regényének címével, hogy a végső ok: Zanzibár?*

– Van persze sokkal közvetlenebb ok is, csak ez nékem, mint egyszerű gyűjtőnek nem esik „hatáskörömbé”. Gondolj csak arra, hogy mennyivel kevesebbet tudnánk Ady verseiről a Bölöni-közölte kéziratok nélkül. Az *Álom egy Méhesről* első kézírata vagy a *Párizsban járt az ősz* első fogalmazványa – eredeti címe „Itt járt az ősz” volt – úgy lehet többet elárul az Ady-vers geneziséből irodalomtörténészek hosszú tanulmányainál. Figyeld csak hogyan ír Bölöni: „Kezdő szakasza eredetileg így hangzott:

Párizsba tegnap beszökött az Ősz
Suhanva szállt a Szent-Mihály uton

Aztán:

Suhanva jött a Szent-Mihály uton

Végül:

Szent-Mihály utján suhant nesztelen.

Két szó törlés után megszületett a harmadik és negyedik sor is:

Kánikulában, halk lombok alatt,
S találkozott velem.

A második szakasz szónyi változtatás nélkül kapta meg végleges formáját. A harmadik szakaszon csak a harmadik sorban esett egy szó változtatás, hogy kialakuljon a végleges szöveg:

Züm-züm. Röpködtek végig az uton
Tréfás falevelek.

A negyedik versszak eredetileg így hangzott:

Egy perc s a Nyár meg sem hőkölt belé,
Kacag az Ősz ...

A harmadik sorban

Itt járt s hogy itt járt, csupán én tudom

Ady átcserélte a »csupán«-t s így fejezte be a verset:

Itt járt s hogy itt járt én tudom csupán

Nyögő lombok alatt.”

Ezekért a kéziratokért is szeretem annyira Bölöni könyvét. Az egész hatalmas Ady-irodalomban nincs is tán kedvemre valóbb, ha csak nem Kovalovszky Miklós könyvnapra megjelent pompás Ady-montázs.

– *Tán azért, mert Kovalovszky könyve is annyi sok levelet idéz?*

– Nem, nemcsak. Az egész mesterien biztos fölépítés, az élet s az életmű mélységesen egymásba-épített bemutatása és csalhatatlanul biztos tagolása, az éppen szükséges helyeken közbeszúrt rövid összekötőszövegek tömör tájékoztatása, s végül és legfőképpen a bámulatos lényeglátás miatt sikerült ilyen remekbe ez a könyv. De természetesen a sok és kellő helyen idézett levél szintén hozzájárul a sikerhez. Ahogyan például levelekkel körülágyazottan mutatja be *A Kalota partján*-t, Ady – úgy érzem – leglényegesebb, magáról s magyarságáról vagy tán inkább a maga lényegévé olvasztott magyarságról, legszebben valló verseinek egyikét. Csupa személyes természetű levél; részben a Boncza Bertával kötendő házasság gondjait s örömeit érinti, részben kisebb váradi csínytevéseket. És ebből a tiszta személyes háttérből, mint szerény falusi környezetből a zsámbéki templom fenséges formái, emelkednek ki pompásan a csodálatos vers fényes sorai. A világ csak énje teljességeként szerepelhetett. Magába olvasztott, önmagává tett mindent. Élménnyé vált az egész világ, hogy aztán a versben énje misztikus formájaként állítsa újra elénk.

Mily pompás vonulásuk a dombon,

Óh tempós vonulás, állandóság,

Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.

Ez a metafizikai létbiztonságba lehorgonyzott vers Ady legszemélyesebb vallomásainak egyike magyarságáról; nem ártana figyelni erre azoknak, akik túlságosan hajlandók holmi nemzethalál-prófétaként feltüntetni s elemezni őt. No de világért se akarok belekontárkodni irodalmárok dolgaiba, maradjunk inkább a kéziratoknál.

– *Azt hiszem, elég nehéz vagy inkább tán gyakorlatilag reménytelen ma már eddig ismeretlen vagy kiadatlan Ady-kéziratot találni?*

– Hát először is én nem vagyok se kézirat-kereskedő se újdonságvadász, nekem nem a ritkaság és ismeretlenség szabja meg egy-egy kézirat értékét. Például a Rozsnyay-levelek rég ki vannak adva, Somogyi Endre híres emlékezése is, nekem mégis kedves kézírataim. Jól ismertek a Nil-levelek is, hogyne, de képzelheted, milyen öröm volt, mikor két ismeretlen Gyóni Géza levelet találtam köztük megvétel után.

– *No ugye, mégis megdobogtatja a gyűjtő szívét az ismeretlen. Nem találtál eddig kiadatlan Ady-leveleket is?*

– Néhány levelezőlapot, csakugyan. Lehet, hogy az Ady-kutatás szempontjából jelentéktelenek, s még az sem lehetetlen, hogy valahol, ismeretlen helyen már közölték őket, nekem azonban kimondhatatlanul kedvesek és értékesek. Ady néhány lapja például, amit Papp Gyula érdmindszenti görög katolikus plébánosnak küldött Párizsból:

„Kedves Szent atyám, rövid időn hazamegyek. Addig is fogadja szívesen e hölgyet S találja meg az eredetijét. Ha megtalálja (nekem ne mondja meg!) Ady Endre. A kopasz tanzsiványt üdvözlöm”

S nem volt elég a tréfa, még a másik oldalra a kép alá is odaírta:

„Kedves Szent Atyám, sajnálom, hogy zavaros anyagi szituációm miatt egy elevent nem küldhetek önnek ebből a párizsi fajtából. Ezerszer üdvözli Ady Endre.”

Papp Gyulának szól egy lényegesen pajzánabb, meztelen hátsófelüket mutató hölgyeket ábrázoló képeslap is:

„Kedves Fő-Úr,

ne haragudjék e kissé obszcén képért. Jó szívvel küdöm és mi, párizsiak, már ilyenek vagyunk. Mi újság Mindszenten? Megálljon csak! Nem válaszolt a levelező lapomra. Ha majd püspök lesz, bosszúból le fogom rántani a leendő lapomban. Üdvözli még egyszer: Ady Endre.”

A képre pedig ezt a versikét írta:

„E földön három a legbecsesebb:
a segg, a segg és megint csak a segg!”

Persze van itt szelídebben évődő levelező lap is:

„Szent atyám, én nem győzök várni addig, míg Ön kanonok lesz. Küldje már azt a pár ezer koronát, mert persze szükség van itt rá, ebben az idegen városban. Gondol önre s üdvözli híve Ady. – Mit szól ehhez a nőhöz. Párizsban ilyen kokottok is vannak. Van minden fajta, fehér, néger, indián stb.”

Azt hiszem, ez a néhány levelező lap – hogy is mondják az irodalmárok?

– „*adalék*”

– igen, adalék lehet „Belzebub-Ady” angyali humorához. Akad persze itt másféle levél is, például amit Havas Irénkének, a Nyugat titkárnőjének írt Érdmindszentről. Vagy amit, ugyancsak Érdmindszentről, Juhász Gyulának írt, aki akkor Nagyváradon a *Szabadság* szerkesztője volt:

„Kedves Gyulám, köszönöm szíves figyelmedet, a Szabadság küldését. Gyönyörködöm a fiatalságodban, örömdben s keserves visszaemlékezések bánatnak. Add át üdvözetem barátainknak (Dutkát ne engedd elkeseredni) ölel Ady Endre.”

S aztán itt van a híres Székely Aladár-féle fénykép, ezzel a dedikációval:

„Osvát Ernőnek, aki sokért nem adná, ha valakivel agyonüthetné Ady Endrét, de aki ezt nyomban megbánná, mert régi, szerető, jó Osvátom és szerkesztőm ő nekem. Szeretettel Ady.”

De a legérdekesebb talán mindből – nekem legalábbis – Loósz Istvánnak írt levele:

„Nagyságos Loósz István úrnak, főgimn. tanár, Szabadka

Bocsásson meg, hogy beteg, zavart állapotom, dolgaim miatt csak most köszönhetem meg Ady-könyvének tisztelet-példányát. Érdeklődése, Igen Tisztelt Uram, mindenképpen kitüntető. Jóhízeműsége, buzgósága pedig lekötelező. Mégegyszer köszönöm s tisztelettel üdvözlöm.

Érdmindszent, 1914 VI/4 Ady Endre.”

Azért nagyon érdekes ez a levél, mert Loósz István könyve – itt van az is – egyáltalában nem valami kiváló, s még hozzá Adyt csak nagyon okkal-móddal „méltató” írás. A szerző lényegesen lelkesebben helyesel Horváth János Ady-tanulmányának, mint a költőnek. Pontosan az a könyvecske, amilyenként Ady jellemzi: egy érdeklődő tanár jóhízemű, buzgó írása.

– *Mindenesetre furcsa, hogy 1914-ben – csak így találomra belelapozva a könyvecskébe – még így írhatott egy „jóhízemű” magyartanár:* „Ady a magyar költészetben úttörőnek tartja magát; ebben nem kis része van annak a hatásnak, melyet reá Páris és a francia dekadens költészet gyakorolt. Honi viszonyainknak a párisi étellel való összehasonlítása teszi őt annyiszor elfogulttá hazájáról mondott ítéleteiben is.”

– Csakhogy azt is látni kell ám, hogy miféle válogatott marhaságokat irkáltak össze Adyról mások, gyakran nem is jelentéktelen emberek, még évekkel halála után is! Azt hiszem, hogy ebben a versenyben ifj. Zulawski Andor „Petőfi–Ady” című könyve vezet, ami 1925-ben jelent meg Budapesten. Ám ha intelligensebb megfogalmazásban is, de lényegében ugyanilyen – enyhén szólva – értetlenségről tanúskodik Négyesy professzor „Irodalmi valutarontás” című „levélváltása” Hegedüs Loránttal, melyben az ellen tiltakozik igen hevesen a professzor úr, hogy Hegedüs Petőfi után a legnagyobb költőnknek „merészelt” nevezni, hogy egyáltalán Petőfivel össze merte hasonlítani Adyt. S mit szóljunk Szász Károly förmedvényéhez, melyben Makkai Sándor „Magyar fa sorsa” című, s a vádlott Ady költészetét védő könyvének rontott neki?

– *Szerencsére, azonnal s méltóan válaszolt a „püspökfinék” Benedek Elek.*

– Igen, a „Magyar fa sorsa”, Szász Károly „bírálata” meg Benedek Elek „A püspök meg a püspökfi” című szellemes röpirata igazán megérdemelné, hogy újra kiadják, mondjuk a „Gyorsuló idő” sorozatban. Nemcsak Ady s az Ady-kérdés megismerését segítené, fontos eszmetörténeti dokumentum is lenne a húszas évekről. Főlemelő, ahogyan végzi Makkai püspök könyvének ismertetését Benedek Elek: „Végére értem Makkai Sándor könyvének. Azt

hiszem, ötven éves írói pályámon összesen sem másoltam és idéztem ennyit, mint az ő könyvéből. Tettem ezt azért, hogy aki nem ismeri Makkait, a papot, a költőt és az embert, lássa, hogy a püspökfi Adyval egyetemben kit ültetett a vádlottak padjára.

Én életem alkonyának ez ünnepi pillanatában a vádlottak padjáról mindkettőt a szívemhez emelem s helyükre a püspökfit ültetem.”

– *De a füzetecskét végző anekdota is megérdemli ám a föllevenítést:* „A XIX. század közepe táján volt a székelyudvarhelyi kollégiumnak egy verselő professzora: Magyarósi Szőke József. Erős magyarlelkű ember volt, de szörnyen rossz verseket írt. Ez a derék professzor egy gyönyörű, nagy kertet hagyott a kollégiumnak, közvetlenül a Küküllő partján, meg nagyobb summa pénzt is, azzal a kikötéssel, hogy a verseit a kollégium adja ki. Ki is adta, még pedig két kötetben. Két álló esztendeig kitűnő és szekundás diáknak ez volt a jutalomkönyve. Ebből a könyvből máig megmaradt emlékezetem tábláján e négy sor:

Küküllő partján vakarni
Sok pénzt csinál marhabőr,
Nem kell dolgot nem akarni,
Ha német, magyar embőr.

Vagyis: a Küküllő partján vakarták a vargák a marhabőrt, azzal sok pénzt csináltak: Tanulság: dolgozni kell, akár magyar, akár német az embőr.

A derék Magyarósi Szőke József az ő szörnyű rossz versei ellenében, amelyekkel kétszer jutalmazták meg a kollégium összes diákjait, egy nagyszerű kertet ajándékozott a kollégiumnak. Kertet, amelyben testét, lelkét edzi a jövő nemzedék.

Kérdem: mivel kárpótolja a püspökfi az ő iratkájával megajándékozott ifjúságot?!”

– Hát az Ady-irodalomból – amit Vitályos László és Orosz László remek bibliográfiája alapján most már tervszerűen s teljesen igyekszem összegyűjteni – kitellene egy ifjúsági park, sőt egy egész úttörőváros, ha a szerzők követnék Magyarósi professzor derék szokását! Azért is örültem annyira Kovalovszky könyvének, s előtte néhány esztendővel Király István két monumentális Ady-kötetének. Érdekes, hogy az utóbbival épp egyszerre sikerült megszereznem Vatai László csaknem egy évtizeddel régebben megjelent könyvét, *Az Isten szörnyetegé-t*. A két könyv azonban nem csupán véletlenül került gyűjteményemben egymás mellé. Úgy érzem, Király István könyve valamiképpen válasz Vatai Lászlóéra; s ezen túl is számos pontban, például az Ady-líra korszakokra osztásában vagy Ady metafizikai kereséseinek s orientációinak megítélésében konvergál a véleményük. „Kiteljesedett benne – írja Király István – Byron fölényes blazírtsága, Heine ördögi gúnyja s a baudelaire-i satanizmus. Az irodalmi nonkonfor-

mista bomlasztásnak ez volt a legvégső foka. A meghasonlott lélek tragikus daccal zengte a Semmi himnuszát.” „Néha elvesztette élete középpontját, a részek értelmetlenül hulltak egymásba, s mögöttük végső valóságként mutatkozott meg a Nincsen – így Vatai. – Ez a legteljesebb tragédia, a legteljesebb csőd. Az autonóm és lázadó embernek a szükségszerű zuhanása. Ezt is meg kellett írnia. Neki mindent vallani kellett az életről”. Ám a nihil előtti behódolásból kiemelkedett „a leküzdött magány” útjain, hogy aztán a „küldetési ember” előtt megnyílják „az Ady horizont”. „Óriási nagy ez a látóhatár: a megöszült tengertől az Óperenciás-tengerig terjed. Benne a valóság minden körén átfutott: élete a szerelemben, az Istenben, a nyelvben, a népben a magánvaló-léttel érintkezve megalkotta a képíró-mű tengerét, a jelenségek kapcsolatának a hálózatát, a kultúra egy darabját. Ady lelke, a lázadásában kibontakozott horizontban kultúra alkotó, kohó volt.” Ebben a kohóban égett el az élete, ebben égette el, kérlelhetetlen harcban az úri Magyarország ellen, önmagát. Még szinte a kézvonásain is követhető, nézd csak, egészen eddig az 1918-as feljegyzésig a nagy s szent őrlődés. Ámde miközben ő maga feltartóztatlanul pusztult, költészete folyton emelkedett. Hadd idézzek itt néhány sort gyűjteményem egyik szép darabjából.

„Szörnyű logikája volt az önrombolásnak – írja Cs. Szabó László –, lelki és nem értelmi logika. Költészete az egyetemes nagy pusztulásban teljesedett ki, az első világháború alatt, a mindig rettegett és áhított halál küszöbén, mintha egymás vetülete volna a kétféle romlás. Az érett Ady a legnagyobb egzisztencialista költők egyike s talán a legelső. Múlt századi romantikája századunk egyik uralkodó filozófiájába ível át, e filozófia megfogalmazása előtt. Tragikus költészet, amelynek vitalizáló a hatása. Annál inkább, mert Ady végül megszabadult szecessziós nyelvétől. Irtózatossá belső égésében elhamvadtak a modorosságok, kötettről kötetre mind sűrűbb a vers szövege, ritmikailag nagy lélegzetű szakaszokat és nem sorokat szerkeszt. Mélytudatából feltörnek a diákkor akusztikai emlékei: a kálvinista zsoltár, az Ószövetség s a kuruc nóta, harci emlékek háborús századokból, amikor ősei birkóztak törökkel, némettel, de mindenek fölött a zsidó próféták felbőszült, büntető Úristenével. ódon zengésű a hangja; halála előtt Ady birtokában volt a méltó nyelv a harchoz az angyallal.”

Ezt a nyelvet érette meg s erre a hangra talált rá halála előtt – igaza van Radnóti Sándor szép tanulmányának – Latinovits Zoltán, s mondta, mondta Ady verseit kongeniálisan és felejthetetlenül. A maga léte, s immáron a mi életünk részeként.

„AMIRŐL NEM LEHET BESZÉLNI, AZT KI KELL MONDANI”

Későrecenzió Sándor Iván „Ködlovas”-áról⁶⁵⁵

Megjelenésekor, 1983-ban kellett volna persze recenzeálni a *Ködlovas*-t, amikor még nem peregtek le a nyolcvanas évek, és még csak elképzelhető sem volt a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának nagy „Karnevál”-ja, ami után szinte semmi sem marad már, amiről nem lehet beszélni; egyre bizonytalanabbá válik viszont, hogy kell-e, érdemes-e még bármit is kimondani. De nem azért, mintha a nagy heideggeri-derridai posztmodern szóáradatban valahogy újra kívánatosná válna a wittgensteini csend; inkább a Karnevál miatt, amelynek legbensőbb lényege a Maszk és az Álarc.

De térjünk vissza a *Ködlovas*-hoz, és jegyezzük meg mindjárt, hogy van azért a késői recenzeálásnak is előnye. Például az, hogy az *Arabeszk* felől tekinthetünk vissza rá, amint Monostori Imre teszi az utóbbi regényről írt mívés recenziójában:

„Az *Arabeszk*ben teljesedik ki az a prózai technika, amellyel már a *Ködlovas* lapjain is találkozhattunk: a rendkívüli pontosságra és plaszticitásra, érzéki megjelenítésre törekvő (ebben az értelemben tehát lírizáló) szépírói gyakorlat. Persze tudatos »pepecselés« ez, hiszen a célja nagyon is világos: a lélek rezdüléseit, a tudat (fogalmakat oly gyakran nem is kereső) villanásait meg a sokszor csak gomolygó, formát nem találó érzelmi reflexiókat ily módon ragadni meg és rögzíteni.”⁶⁵⁶

Mondhatnók persze, hogy ez (éppenséggel „lírizáló” értelemben) Krúdyról is elmondható; de ezzel csak annyit mondanánk, hogy a hetvenes-nyolcvanas években kibontakozó „új irodalomnak”, ahová ez a pontos meghatározás Sándor Ivánt helyezi, „van »láttnivalója« visszafelé is”. Azaz nem a *múlt*tól fordul el, hanem „az irodalmi folyamatosság megtörésével létrejött szakadéktól”.⁶⁵⁷ A szakadékon át mindig vezettek hidak a múlthoz; a folyamatosság Sándor Iván irodalomszemléletében és irodalomteremtésében elsőrendűen fontos kategória.

⁶⁵⁵ Forrás: Vekerdí László: „Amiről nem lehet beszélni, azt ki kell mondani.” (Későrecenzió Sándor Iván „Ködlovas”-áról). = Forrás 32 (2000) No. 3. pp. 9–15.

⁶⁵⁶ Monostori Imre: *Rég Múlt? Bp.*, 1998. Kortárs Kiadó. pp. 225–226.

⁶⁵⁷ Sándor Iván: *Leperegnek a nyolcvanas évek – A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka*. Bp., 1988. Magvető. p. 218.

Meglehet épp a folyamatosság garantálja vagy teszi lehetővé a kettő szerves kapcsolódását. Akár hogyan is van, „Sándor Iván regénye – írja Füzi László az *Arabeszk*-ről, de ugyanez elmondható a *Ködlovas*-ról is – azon kevés munkák közé tartozik, amelyeknél a regény cselekménye a mű szövetétől elválaszthatatlan.”⁶⁵⁸ Mint különben valószínűleg mindig minden irodalomban: az *Iliász*-tól és az *Odüsszeiá*-tól a *Háború és béke*-ig és a *Mester és Margarita*-ig mindig kevés lehetett az olyan alkotás, ahol a cselekmény elválaszthatatlan a mű szövetétől.

Az elválaszthatatlanság odáig fokozódhat, hogy a mű szövete maga lesz a cselekmény, mint mondjuk az *Ulysses*-ben vagy mutatis mutandis a *Tengerikavics*-ban; a *Ködlovas*-ban azonban még autonóm szálként szövődik be cselekmény. Nem a cselekmény persze, mert úgyszólván minden szereplő külön, szinte saját cselekménnyel mozog, illetve vetődik ide-oda a történések sors-görbítette koordinátákkal meghatározott térídejében, egymással sorsszerűen, de véletlenül találkozó görbéken.

Ahogy például Solt István – a történetet elbeszélő fiú – és Dr. Solt Ferenc – az egyetemi orvosprofesszor apa – pályagörbéi még csak nem is annyira érintőlegesen, mint többnyire inkább aszimptotikusan találkoznak; mintha az apa szerepe a fiú életében, ahogyan azt ő elbeszéli egyes szám első személyben, inkább egy irány vagy egy eszme kijelölésére szolgálna, s csak ritkán, kivételképpen az elbeszélővel történők tényleges, konkrét alakítására, vagy pláne irányítására. És ez annál feltűnőbb, mert egyébként Solt Professor nagyon is aktív részt vesz az eseményekben, városi, sőt országos szinten; hiszen Sándor Iván Sántha Kálmánról mintázza, pályáíve debreceni szakaszának és közéleti szereplésének meglepően pontos ismeretében.

Ami azonban az elveket illeti, ott már Solt Professor inkább Bibó István és Németh László eszméit fejt ki, mikor arra kerül a sor, semmint Sántha Kálmánéit. (115.) Azaz Sándor Ivánnak az események szintjén van szüksége Sántha példájára inkább mint alakjára: kiállítására az Egyetem és az üldözöttek érdekében németekkel, magyar nemzeti (=úri) hatóságokkal, orosz katonákkal szemben; a „Prof” példamutató energiájára az oktatás újraindításában és az orvosi munka töretlen folytatásában nyomban a front átvonulása után; szíves részvételére a közéletben, ameddig az elveivel összhangban látszott haladni; helytállására az ellene akadémiai és állami szinten lefolytatott boszorkányper során, nyugodt nagyságára az ítélet és a száműzetés sztoikus, sőt szinte derűs elviselésében.

Sándor Iván olyan pontosan regisztrálja Sántha reagálását a körülötte s véle történetekre, hogy gondolatainak helyettesítése Bibóéival-Némethéivel aligha lehet véletlen. Ez a

⁶⁵⁸ Füzi László: Az irodalom helyzettudata. Bp., 1993. Jelenkor. p. 256.

helyettesítés distanciálja Sándor Iván Solt Professzorát Sántha Kálmántól. Beemel regénye térídejébe egy egyedüli és épp ezért megmásíthatatlan viselkedésmintát, amelynek azután, ha szükség van rá, a regény menetének céljainak? megfelelő gondolatokat tulajdonít.

A regény közepe-táján például Solt Professzor és az egykori Márciusi Front-os Petri dialógusa-vitája kifejezi a fiatal Solt kritikusabbá válását: „Azt hiszem, értem apát, de azt hiszem, nem ismeri eléggé, hogy mi van az egyetemen kívül...”⁶⁵⁹ Nem kell tán mondani, hogy Sántha Kálmán nézeteit aligha érthetné a mozgalmi munkába merült fiatal Solt; Bibó és Németh eszméi viszont részben kompatibilisnek tűnhetnek mozgalmi világával, és ugyanakkor megteremthetik kritikai szemléletének lehetőségét is. Előkészítik a következő stációk: egy falujárás, egy ideológiai vita, a katonaság, a börtön, a kihallgatások, a koncepció per, az ítéletvárás, a rehabilitáció történelemmé-tudatosulását. Részletezhetnénk, de felesleges, mert ugyanaz érvényes itt is, amit Füzi László megfogalmazott az *Arabeszk* stációiról:

„a hősök sorsa által hordozott időtöredékek, eseménysorok, helyszín-részletek egymásba csúsztatása, találkozása az érdekes: ezek áramlása, kapcsolódása és kibomlása jeleníti meg az események háttérben minduntalan ott gomolygó Történelmet. Merthogy nemcsak az esszéoszorozatoknak, hanem a regénynek is a Történelem a főszereplője.”⁶⁶⁰

A *Ködlovas* főszereplője az „ötvenes évek” történelme; de Sándor Iván nem a hagyományos „fordulat évével” indítja ezt a kegyetlen történelmet. A háború végével indít, az úri tiszti gőg és bornírtság bemutatásával, a német megszállás utáni, de magyarok-foganatosította zsidóüldözésekkel, a Debrecenhez közlő frontról tudomást venni nem akaró nyár nyomasztó képével, az utolsó pillanatban menekülők rémült kapkodásával... Ehhez az úri magyar zűrzavarhoz és kegyetlenséghez kellett életes ellensúlyként és biztos támpontként Sántha Kálmán példája; ahogyan Solt Prof. megleckézteti a megvadult tisztecskét, ahogyan szembeszáll a klinikáján és a telep aluljárórendszerében bújtatott üldözötteket keresni akaró nyilasokkal, ahogyan meggátolja az Egyetem és a klinikák Nyugatra hurcolását, ahogyan gondoskodik a betegellátás zavartalanságáról. Mindezt csak egy-egy villanással vetíti a képbe Sándor Iván, jelezve mintegy, hogy gonoszság és erőszak elszabadult poklában elszigetelt kevesek tisztessége mégoly keveset tehetett. A pokol teljességét egy részlet kinagyításával festi le: egy „utazás” leírásával, melyre István apja megbízásából kíséri el anyját 1944

⁶⁵⁹ p. 118.

⁶⁶⁰ Füzi: Az irodalom helyzettudata, pp. 255–256.

októberében, egy zsidó „származású” rokonuk kiszabadítása végett, a végre beszerezni sikerült menlevéllel.

Mire Pestre érnek, a kiszabadítandó már bekerült a menetbe; túl Győrön, Gönyűnél érik utol; itt sem járnak sikerrel, követnék tovább, ám egy katonatiszt nyílt parancssal elrekvirálja az autójukat. A küldetés véget ért, kétségbeesetten és kimerülten indulnak haza, Debrecenbe, ahová közben már bevonultak a szovjet csapatok.

A történet önmagában is megálló, külön kerek kisregény. Ezt Sándor Iván azzal is hangsúlyozza, hogy az út izgalmi és a visszaút viszontagságai által megviselt professzorné, István anyja, még mielőtt hazaérkezhetek volna, egy akut lázas betegségben meghal.

Istvánon és apján kívül ebből a különben szereplőkkel zsúfolt prológusból nem sokan fordulnak később elő; mindenekelőtt Homonnay főhadnagy, a snájdig, lovagias katonatiszt, a Solt család régi ismerőse, akitől István egy emlékként felmerülő régi nyáron lovagolni tanult, s most Győrben a tovább menni nem bíró zsidók uszályokba rakását vezényli. Később is mindig az alkalomnak megfelelő formában és szerepben jelenik meg, rendszerint kritikus szituációkban; mintha valamiféle „folyamatosságot” képviselne a Horthysta Magyarország és a kommunista „Szép új világ” között?

Sándor Iván persze még csak nem is céloz ilyesmire. Soltné halála s eltemetése után elindítja hősét Debrecenbe, stílszerűen egy véres „kődlovaglás”-epizóddal zárva le a tragikus és (kafkaian) abszurd első részt.

A második rész tömegsír feltárással kezdődik, elvi tájékozódással az új világban, és István tétova bekapcsolódásával az „építésébe”, a Földigénylési Bizottságban, Mikepércsen. A részletek pontosan idézik a kor hangulatát, paraszti reményeket és gondokat; István beszélgetései társával, egy falusi tanítóval pedig felidéznek annak az emlékein keresztül az orosz front kegyetlen világát, a doni tragédiát. Múltból és jelenből, különböző időkből és helyekről származó részletek, gyakran egészen apró részletek tevődnek össze Sándor Iván művészetében az elbeszélés egységes folyamatává, a történelem releváns térídejévé, amelyben értelmezhetővé (ha nem is föltétlenül értelmessé) válhat a kérdés: Honnan jövünk? Mik vagyunk? És külön gondja van rá, hogy a rojtokba szakadt időn keresztül megteremtse, illetve jelezze a *longue durée* kontinuitását, mint itt, ahogyan egy jókedvűnek induló lószemlét és lovaglást Homonnay főhadnagy (véletlenül épp az ő családi birtokukat osztották) fegyveres különítményének váratlan feltűnésével kínkeserves és kis híján halálos végű ködlovaglássá változtatja át. De ezt az eljárását is szépen jellemezte már Füzi László, Sándor Iván legjobb ismerője:

„Ahogy az esszében Sándor Iván a jelenségeket, történéseket ok-okozati összefüggésbe állítja, közben az Időt és a Teret mintegy felszeleteli, részekre bontja, időszeletekre és időrojtokra, ahogyan Nagy Gáspár mondja, úgy a regényben is az Idő és a Tér lép elő az események meghatározójaként: a történések az Idő és a Tér találkozási pontján esnek meg, vagy ahogy másutt írja: »egymásba csúsztak az idő töredékei és a helyszínek részletei.«⁶⁶¹

Mint itt az ősi Homonnay-birtok felosztásának hősi megbosszulása a két vétlen és védtelen intézkedőn, akik közül az egyik még akár barátja-félének is számíthat a régi úri világból.

Az új felé sodródó, de azt egyre kritikusabban szemlélő István tapasztalatain és szemén keresztül mutatja be ez a rész a háború utáni első időket, az új keresésének, kivált az ifjúság újkeresésének és a régi világgal való szembefordulásának különféle útjain; Németh László Kapások-utópiájától a Népi Kollégiumokig. Látja jól Sándor Iván a demokratikus fejlődés lehetőségének törekenységét és veszélyeztetettségét – a már említett Solt-Petri vita is erről szólt, erről is szólt –, de figyelmeztet arra is, hogy *akkor* eleinte egyáltalában nem lehetett előre látni, hogy a Párt a sajátján kívül minden más utat elaknásít és tűz alá vesz. Hamarosan a sajátját is; ezt mutatja be és elemzi ritka világossággal a 3. és 4. rész.

A harmadik rész bonyolult, nehéz feladatot old meg. Előkészíti egyrészt a koncepciók perек (és koncepciók börtönök) hihetetlenül gonosz és elképesztően bornírt világának a bemutatását. Másrészt megmutatja, hogy miként lehet (és milyen könnyen!) ennek a világnak a szolgálatába állítani tőle ugyan eredendően idegen, de kellően autoritatív, hierarchikus, konzervatív struktúrákat és intézményeket, mint amilyen a katonaság, rendőrség, közigazgatás. Negyedszer: folytatja az ifjúság többet, jobbat, tisztábbat vagy egyszerűen csak mást akarásából fakadó élmények, gondok, félreértések, bonyodalmak, beletörődések, tragédiák elemzését. S tán épp ezért válik éppen ebben a részben hangsúlyozottabbá az apa-fiú kapcsolat, általában a fiatalabb-idősebb kapcsolat körülménye? Itt jut tán legközvetlenebbül, vagy mondjuk inkább itt jut egyedül viszonylag közvetlenül, ebben a részben, kapcsolatba az író saját megélt valósága a regény esemény-szerkezetével és karakter-spektrumával? Ahogyan például a frissen bevonult fiát meglátogató Solt Professor összegezi hosszú, és itt kivételesen meghitt beszélgetésüket hatásról-elszakadásról-nevelésről – „Az a helyzet, hogy csak ártanék neked, ha tovább beszélgetnék erről. Az én tapasztalataim nem a te tapasztalataid. Két év múlva ötvenéves vagyok.”⁶⁶² –, az Sántha Prof. nézeteivel – melyeket

⁶⁶¹ Füzi: Az irodalom helyzettudata, p. 255.

⁶⁶² p. 144.

Sándor Iván egyebütt meglepő jártassággal és hűséggel idéz – nem nagyon kvadrál. Így például egyik tanítványának, akit azért küldött hozzá a pártszervezet, hogy javítsa a Klinika „káderösszetételét”, Sántha Prof, mikor megismerte a fiú nyílt eszét és biológiai érdeklődését, a „mendelista-morganista” genetikát ismertető friss angol művet és a Liszenkó szélhámosságait leleplező könyvet nyomott a kezébe.

De nem akarok én kicsi jelekből messzimenő következtetéseket levonni. Csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy Sándor Iván műveiből – mindegyikből, nemcsak ebből a könyvből – eredendő és mélységes ellenszenv olvasható ki mindenféle nyílt és leplezett erőszakkal, kényszerítéssel, elnyomással, megfélemlítéssel, kiagyalt ürügyekkel való zsonglőrködéssel szemben, a hatalommal való visszaélés minden formájával szemben. A *Ködlovas* – egyik olvasatában – a hatalommal való visszaélés valóságos „funkcionális anatómiája”: a Hatalom már önmagában félelmetes – ez még nem föltétlenül patológikus – a Hatalommal való visszaélés (még a legcsekélyebb formája is) pedig rettegést szül, amely visszahatva szükségképpen fokozza a visszaélést, s az ördögi körből egy határon túl nincs kilépés, mert túlságosan sokan bevonódtak az örvényébe. És amint Sántha Kálmán klasszikusan-szépen megfogalmazta: „ha valaki bent van a sárban, nagyon rossznéven veszi, ha valaki azon kívül van.” Talán azért is választotta Sándor Iván Sántha Prof alakját regénye példaképe (vagy védőszentje?) gyanánt, mert az ellene szőtt boszorkánypör paradigmátikus tisztasággal mutatja a koncepciók hatalmi patológiáját, másrészt azonban Sántha rettenthetetlensége és száműzetésének nyugodt derűvel való viselése napnál világosabban demonstrálja, hogy a hatalom körei sem mindenhatóak.

Ezt azonban, még az olyan óriások is, az olyan tiszta és tisztán látó emberek is, mint Sántha Prof (vagy Szókratész, vagy Galilei) legféljebb demonstrálhatják; tetteikkel, szavaikkal, életükkel. Tenni a hatalom túlkapásai, a permanensen fenyegető zsarnokság ellen nem sokat tehetnek. A hatalommal és a vagyonnal való (és rendszerint járó) visszaélésektől csak az intézményesen, törvényesen, általánosan és közművelődésbelileg felépített – kifejlődött garanciák többé-kevésbé egységes rendszere védhet meg. Szerencsésebb helyeken, ideig-óráig, megvalósult már ilyesmi. Ezt nevezte Bibó István – jóval Norbert Elias divatbajjotte előtt – a demokrácia *folyamatának*, a munkájukból élő és a munkájukat szerető emberek szüntelen igyekezetének és erőfeszítéseiknek terméke inkább, mintsem eredménye gyanánt értelmezve a fogalmat. Így, és ezért állította szembe az arisztokratikus létforma (nem az egyes arisztokrata) származásra és hagyományokra hagyatkozó, látványosságra és önmaga megmutatására törő, önazonosságot értékelő és sugárzó kultúrájával. Sándor Iván, Bibó István jó és változatlanul hűséges tanítványa gyanánt, legtöbb munkájában a demokrácia folyama-

tának értelmezőjeként, honi viszontagságainak vizsgálójaként (*A vizsgálat iratai 1973-1983*, *A föld alá vitt tények üzenete 1983*, *A Németh László-pör 1983*), reményének életben tartójaként és reális esélyének hirdetőjeként (*Leperegnek a nyolcvanas évek. A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka 1988*) mutatkozik; a Forrás-hoz száz szállal kötődő „Háromskönyv”-ben pedig a demokrácia folyamatának fogalma szerint és szellemében vizsgálja a nagy rendszerváltozás jelenségeit, eseményeit, értelmezőit, reménységeit, kilátásait, akadályait (*Vízkeresztől Karácsonyig 1990*, *Félelem? Remény? 1991*, *A karnevál harmadik napja 1992*). A felsorolt tanulmányok, kivált a „Háromskönyv” és *A vizsgálat iratai* közvetve vagy közvetlenül arra is figyelmeztetnek, hogy a demokrácia folyamatának megerősödéséhez és tartósulásához többnyire kedvező külpolitikai és hatalmi konstelláció is szükséges. A *Ködlovas*, mintegy ellenpéldaként, azt demonstrálja, hogy szerencsétlen külpolitikai konstelláció és visszaélésekre építő hatalmi konfiguráció esetében a demokrácia folyamatának mégcsak esélye se lehet. A reménye, vagy még inkább az igénye azonban ilyenkor sem adható fel, de tudni kell vállalni, mint Sántha Kálmán, a reménytelenség rettenthetetlenségét, *si fractus illabatur orbis*. „*Hol zsarnokság van,/ ott zsarnokság van/ nemcsak a puskacsőben,/ nemcsak a börtönökben ...*” A menekülés ilyenkor csak egyedi lehet és esetleges, a külpolitikai s következésképpen belpolitikai hatalmi konstelláció változásának következménye, a zsarnokság önmagát is rontó önerősítő köreinek kiszámíthatatlan incidenciáinak köszönhetően...

A *Ködlovas* negyedik, súlypontját képező és leghosszabb részében, amely a koncepciók perek és börtönök mechanizmusait vizsgálja, és egyben összerántja, illetve fókuszálja az eddigi szálakat és sugarakat, Solt István cellájába kerül, nyilván és általa is felismerten börtönbesúgóként Homonnay. István szemrehányásaira, felháborodott szavaira és hallgatására Homonnay végül nyugodtan, határozottan és folytathatatlanul válaszol:

„»Kérlek... sajnálom... azt hiszem, előítéleteid vannak velem szemben. Lehet, hogy nem tudod elfelejteni a találkozásainkat. Ha kívánod, azért, ami történt, megkövetlek. Most egy zsákba kerültünk, azt hittem, jobb, ha összetartunk, elvégre iskolázott emberek vagyunk és nem bugrisok.« Tornázott, hirtelen nevetni kezdett, és azt mondta, mindenesetre ajánlja, hogy tornázzak vele. »Mondd, szabadon engedhetted volna a zsidókat?« Nem lepődött meg a kérdésemen. »Parancsot kaptam, azt hajtottam végre. Ezek is parancsra tartanak minket fogva. »Ez más«, mondtam. »Na ne röhögtes, öregem.« »Már annyiban, hogy azt hiszik...« »Na, mit hisznek...?« »Talán azt hiszik, hogy mi... hogy én valóban bűnös vagyok...« »Ez komikus...« »De hát velem félreértés

történt...« »Én meg jogosan vagyok itt, ugye, ezt akarod mondani. Le vagy kissé romolva, úgy látom. Értem, mire gondolsz, hogy jön majd valaki, aki egyszer igazságot szolgáltat. Ugyan kérlek. Ezek egymást fogják felzabálni. Egyedül ebben reménykedhetsz. Ha objektív kívánok lenni, az a helyzet, hogy az ő szempontjukból és megérdemeltem, amit kaptam. Minden rendszer védi magát az ellenfeleivel szemben. Én nem ítélem el a börtönöket. Csak jobban szeretem, ha azok ülnek a sitten, akik fordított helyzetben engem ültetnek le...«⁶⁶³

Mai szóhasználat hajlamos lehetne ezt a magatartást „cinikusnak” minősíteni; de csak azért, mert rég nem ismeri már az antik cinikusok és koraújkori utódaik mély és eredendő undorát mindenféle képmutatás és tettetés iránt. A kötelező képmutatás és a célszerű tettetés, az internalizált, és így végül önmagát is becsapó hazugság hatja át Homonnay szavait és viselkedését; az a fajta „udvarias” magatartás, amelyet a restaurációs Horthy-korszak úri társadalma végső soron még a koraújkorban kialakult új arisztokrácia „udvari emberének” kánonjából örökölt, többé-kevésbé degradált formában. Az a századokon át öröklődő konzervatív magatartás-minta, amellyel Bibó a demokrácia folyamatát állította szembe. Nehéz és bonyolult folyamat ez, hibák, tévedések, sőt bűnök lehetőségét rejtő, mint amilyen például az volt, amikor az egykori Márciusi Front emberei a hazaküldött szovjet ügynökökben szövetségeseiket vélték felismerni. Ilyennel is találkozik a fiatal Solt a börtönben.

„»Nem tudhatja, István, hogy ki kicsoda – mondotta –, és különben sem az a fontos, hogy milyen beszélgetéseket kell itt végighallgatnunk. Arra gondoljon, hogy mi lett az életből odakint. Semmi határozottat nem tudok arról, hogy kinek az akaratából kerültünk ide, de azt tudom, hogy Petrivel magával szerveztették meg a szakaszt. Így végül is ő adta ki a parancsot önmaga lefogására, miközben valami mechanizmus jóvoltából a legnagyobb meggyőződéssel épített ki egy szervezetet, amely kiválóan működött önmaga felszámolása érdekében. Én láttam egyet és mást a háború előtt, a háborúban és később is. Így hát nem tudok más magyarázatot találni arra, ami velünk történt, hatalmi küzdelem ez is... Az emberiség számára az eszmék mindig együtt jártak azzal is, hogy a hatalom az együvé tartozókat egymás ellen játszotta ki, ezt megtanultam, de azt hittem, hogy a szocializmus elveit nem érheti utól ugyanez. Ne nézzen rám ilyen értetlenül...«⁶⁶⁴

⁶⁶³ p. 251.

⁶⁶⁴ pp. 267–268.

* * *

És a demokrácia elveit nem érheti utol ugyanez? Úgy látszik, a hatalommal való visszaélés, azaz a zsarnokság minden, mégoly csekély (vagy tán nem is olyan csekély?) változatához szervesen hozzátartozik az együvé tartozók egymás elleni kijátszása és a semmiképpen össze nem tartozók egymáshoz kényszerítése szűk vagy tágas, valódi vagy jelképes börtönökbe. És mi meg itt csak nézünk egymásra, egyre értetlenebbül. Úgy látszik, a külpolitikai szituációtól függ minden? A *Tengerkavics*-ban Sándor Iván idézi Lengyel József álláspontját a forradalom leverése után kialakult alternatívákról:

„»A kisebbik rosszat választani... Egy nagy országban ez fontos dolog. De egy kis országban szinte nincs különbség a kisebbik és nagyobbik rossz között. (Itt persze elsősorban a politikáról van szó.)« – 1973.II.7.”⁶⁶⁵

De a *Tengerkavics* már merőben más világ, bár föltűnő, hogy más, memoire-szerűbb alakban milyen gyakran bukkan föl benne egy s más a *Ködlovas*-ból. Mintha az akkori élmények valahogy érvényesek vagy újra érvényesek lennének ma is? Mintha még oly sok mindent nem sikerült volna ma se kimondani, pedig nemcsak hogy lehet, de szinte folyton beszélünk is róla? Olyan mindennapi témákra gondolok, mint Trianon, hazafiság, antiszemitizmus, keresztény nemzeti erkölcs, sajtószabadság, gazdasági növekedés, inflációs ráta, jövedelemszintkülönbségnövekedés, a kormányzat szempontjából emelkedő nemzet, a kormányzottak szempontjából süllyedő és fogyatkozó ország. Itt már régen nem „kormányzat” és „ellenzék” különbségéről van szó, legfeljebb civakodásáról. Folyik tovább, a történelem kataklizmáitól időnként megzavartan a „ködlovaglás”? Amely valamikor jóval kedvezőbb gazdasági és világpolitikai körülmények közepette még a „boldog” Ferencjósikai időkben indult? Mindenesetre – és ez alól a Magyar Népköztársaság évtizedei sem teremtettek kivételt – itt többnyire valami „rendi” vagy pseudo-rendi berendezkedés realizálódott, jóllehet olykor meglepően modern szellemi sőt társadalmi struktúrák közepette. (Éppenséggel ez lehetne, ha van, valamiféle „keletközépeurópai” jellegzetesség, országonként különböző mértékben?) Azaz mifelénk általánosságban helyi és időleges kivételektől eltekintve a „magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember” érezhette magát fölényben „a dolgozó, a műgonddal alkotó ember életformája” felett. Közérthetővé profanizálva: az élsportoló a középiskolai tanáré felett. A sikeres vállalkozó a geniális egyetemi professzoré

⁶⁶⁵ Sándor István: *Tengerkavics*. Pécs, 1996. Jelenkor. p. 136.

felett. Az élpolitikus mindenki életformája felett. Mert bár bizonyosan nem keres annyit, mint egy nem is túlságosan milliárdos vállalkozó, de hol áll e fölött reprezentáció és hatalmi helyzetek tekintetében! De beszélhetünk-e még akkor – legalábbis Bibó értelmében – demokratikus politikusokról? Nem egy újabb posztmodern arisztokrácia ül a politika területén és mezében a nyakunkra világszerte, és persze a világtelevízió hathatós segítségével? A globalizáció folyamata – ha egyáltalában van ilyen – összekeveri és egyezsége kényszeríti az új és sokcentrumú politikai arisztokráciát a pénzügyi és vállalkozói elittel, de vajon ez a demokrácia folyamatát fogja-e erősíteni? Merthogy reáférne, világszerte. Vagy tán csak a hazafiság örve alatt újraéledő és erősödő nacionalizmusok fogják ráébreszteni az arisztokratizálódó demokráciákat a demokrácia folyamatának fontosságára? De érvényes-e ma még egyáltalában „a dolgozó, a műgonddal alkotó ember életformája”?

Füzi László írja a régi földműves munka nagy átalakulását elemző *Lakatlan Sziget* – esszéjében:⁶⁶⁶ „világéletemben utáltam azokat, akik művi világot teremtettek, hamis kiindulópontból hamis válaszokat fogalmaztak meg maguknak, leginkább azonban mások számára, s eszményként jelenítették meg azt, ami az ő korukban már nem lehetett eszmény”.

Megjeleníthető-e még ma is eszményként a munka, miután „az átalakuló idő ... megváltoztatta a munkához való viszonyunkat”? Nemcsak a paraszti munkában, minden „dolgozó, műgonddal alkotó ember” munkájában megváltoztatta. Vagy marad Füzi egyénre érvényes megoldása: „A munkát mostmár önmagáért fogadom el, s megnyugvást hoz számomra, ha egy-egy »feladatban« elmerülhetek, s egyre kevesebbet foglalkoztat a munka eredménye, vagy inkább az eredmény következményeként megjelenő reagálás, az eredménynél is nagyobb élményt jelent a munka maga...” Platóni-individualista megoldás ez, szinte „arisztokratikus”, másrészt viszont tagadhatatlanul benne van Bibó „műgonddal alkotó emberé”-ből valami. Utóbbi azonban politikai fogalom. Tehát eleve közösségre, és nem individuumra vonatkoztatott. A demokrácia folyamatában benne foglaltatik, hogy minden embernek, nem egyszerűen csak a lehető legtöbb embernek meg kell teremteni – ez a politika elsőrendű feladata – a műgonddal alkotás lehetőségét. Vagy legalább a kedvet hozzá. Mire másra lennének valók – mint voltak a hajdani paraszti világban – az Ünnepek? Ahogy az még ma is látható egy-egy közép- vagy dél-itáliai városkában szombat délutánokon, spontán, dallal, borral, fagyalattal fűszerezve. Vagy akár egy jóféle cirkuszi felvonulásra hasonlító körmenettel. Persze ehhez Itália majd mindig kék ege és a távoli munka majdnem mindig megfogható lehetősége is szükséges. „Lokális” és „globális” között a közlekedésforradalmon, a (termelési- és pénzügyi) multinacionalizáción, és nem utolsó sorban a rohamos

⁶⁶⁶ Füzi László: *Lakatlan sziget*. = *Jelenkor* 42 (1999) No. 11. pp. 1120–1131.

Világhálóra-fűződésen túl, úgy látszik még ma is a munka, az emberi munka a legfőbb kapocs és mozgósító erő, amint azt különben az elmúlt évtized középkelet európai változásai is szépen mutatják. (Már ha egyáltalában mutatnak valamit.) *Munkák és Napok* (az ünnepeket is beleértve) füzere az emberek élete a többséget, a túlnyomó többséget tekintve még ma is, Hésziodosz óta egyfolytában, ha nem is változatlanul. S hátha épp ezért lehetséges a demokrácia folyamata, hátha épp ezért halad még mindig, annyi minden és mindenki ellenére még ma is, mégis, a Világ?

Az értelmiség hivatása óta Sükösd Mihály hatvanas években megjelent tanulmányai elemezték nálunk először, hogy az „értelmiségi” miféle ember, s hogy sorsa miképpen „közügy”. A most kötetbe gyűjtött tanulmányokból, az azonos szellemi fázisú és rezgésszámú mondanivaló interferenciája miatt, a felfedezés öröme s izgalma még erősebben hallható, mint az egyes írásokból.

Az író természetesen nem vállalkozhat teljes szociológiai feltárássra, a tanulmányok inkább kutató expedíciónak tekinthetők. Sükösd alapfeltételezése, hogy felnőtt itt egy olyan ifjúság, amelyet csak a mai Magyarországhoz fűznek személyes élmények. „Kísérjük meg – írja az *Értelmiség a küszöbön* című tanulmányában – egyszer az ő fejük szerint gondolkodni. Mondottuk, hogy ez a korosztály filmekből és regényekből ismeri (és unja) a háborút, nem emlékszik Sztálin képeire, elfelejtette, mert fel sem fogta Rákosi Mátyás szónoklatait. Nézőpontjában, vélekedésében és ítéletében nem a magyarországi történelem múltbeli szakaszaihoz illeszti folyvást a szeme előtt elterülő látványt, nem hasonlít, méricskél, nem „számítja be” állandóan ezt vagy azt, hanem saját élményeihez igazodik, érveit ehhez méri, mert máshoz nem mérheti.”

A kép, amelyet Sükösd a hatvanas évek elején s közepén vázolt az értelmiségi ifjúságról, ma talán túlságosan optimistának látszik, azonban változatlanul érvényes az a – ma már szinte közhelynek látszó – felismerés, hogy az egyedüli reális alap bármiféle „értelmiségi terepszemléhez” az ifjúság helyzete. Ma már az 1962-es „húszévesek” átlépték a „küszöböt”, s nem nehéz előre látni, hogy rövidesen jelentős szerepük lesz szellemi életünkben, jórészt éppen a Sükösd által felsorolt s analizált tulajdonságaik s lehetőségeik miatt, s azért is, mert őket már nem választja el olyan nagy különbség az utánuk jövőktől, mint az elődeiket tőlük. Varga Károly gondos szociológiai tanulmánya (Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása. Bp. 1968) mutatja, hogy Sükösd elemzése lényegében a mostani húszévesekre is alkalmazható, s ez – de már a gondos tanulmány létrejötté egymagában is – a Sükösd által elkezdett vizsgálódás jogosultságát és fontosságát igazolja. S az esszé esetében éppen ez számít, az egyes részletek szükségképpen vitathatók.

⁶⁶⁷ Forrás: Vekkerdi László: Sükösd Mihály: Értelmiségi terepszemle. = Kortárs 13 (1969) No. 8. pp. 1336–1337.

A vitathatóság vállalása Sükösd írásainak külön érdeme. Meglepőségre és újszerűségre törekvő, a vitathatóság kérdését többnyire megkerülő modern tanulmányirodalmunkban Sükösd esszéi újra eszünkbe juttatják, hogy ez a műfaj a szó eredeti jelentése szerint kísérlet, ahol a tévedés veszélyét is vállalni kell a téma nagysága e érdekessége kedvéért. Szerb Antal és Németh László esszéihez hasonlóan Sükösd tanulmányait is ez a kísérletező kedv viszi nagy, s gondos aprómunkával soha fel nem tárható területekre; ez a kísérletező bátorság menti meg pl. az értelmiségi világkép elgépiesedéséről szóló írását a két kultúra ürügyén keletkezett zavaros tanulmánytengerben való elmerüléstől; ettől válik izgalmas kórrajzzá a nyugatnémet baloldali ifjúságról szóló esszéje.

Ez a két esszé szinte a módszer mintája lehetne. A világkép elgépiesedése és ezzel összefüggő feldarabolódása nálunk, a szuperforradalmár gőg valóságtagadó szkizofréniája a németeknél; a provinciális szakember itt, a rombolást teoretikusan szakmájával választó hivatalos német világforradalmár ott; az elképzelt (helyesebben a jellemző elemek tömörítésével teremtett) provinciális pesti szakbarbár „fogorvos” és az olvasó lábát rúgásra ingerlő kitűnő „Willy G.” semmi más eljárással nem lenne ilyen plasztikusan vázolható, s nincs az a matematikai módszer, amely így megértené, hogy a saját erejükből autós szakbarbárokká felnövő ifjú fogorvosok s az apjuk pénzén überforradalmárkodó gőgös és művelt Willy G.-k – „határkarakterként” inkább, mint típusként – miféle emberekre s milyen társadalmi fejlődésre jellemzők. Sükösd kötete meggyőzően bizonyítja, hogy az adatfelvételes matematikai szociológia mellett a klasszikus, s nálunk oly nagy múltú szociográfiai esszé nem felesleges, nem is avult el, ma sem.

Az irodalmi szociográfia nagy lehetősége – ezt igazolják a kötet szociológiai riportjai és riportnovellái is – a mélyfúrás: egy-egy szerencsésen kiválasztott sors vagy helyzet szerint haladva az író gyakran olyan rétegekre bukkanhat, amelyek a nagy területeket pásztázó adatfelvételező figyelmét rendszerint elkerülik. A kötet második felében, „Krónika” és „Tükör” gyűjtőcímek mögött, Sükösd efféle szociográfiai mélyfúrásokat közöl. A legtöbb írás – pl. „Doktor Sóbujtó története,” a „Fekete-fehér” vagy a „Színe és visszája” olvasható lenne izgalmas novellaként is, csak hogy Sóbujtó doktorban azonnal ráismer a saját Sóbujtó doktorára, aki egy kicsit is ismeri a vidéki magyar értelmiség életét, a „Színe és visszája” a hatvanas évek hivatalbeli értelmiségi mindennapjainak telibe talált „határhelyzete”, melynek kevésbé sikerült változatait a napilapokban is olvashattuk; a „fekete-fehér” hőse, bár ilyen tömören ismét „határfigura”, részleteit tekintve, s különféle variánsaiban nagyon sokunk álmában kísért ma is, aminthogy kísért – sajnos, többnyire nem kertésszé szelídülten – Nyakó alhadnagy is. Az elbeszélések nyomán az olvasóban óhatatlanul egy általa is ismert társadalmi

helyzetre jellemző „asszociáció támad”; ezek miatt az „asszociációk” miatt azután a kerek novella „alkalmazott irodalom” válik: művészi szociográfiává.

Kísérleteket figyelhetünk meg itt is, akár az esszék esetében, csak a kísérlet eszköze itt az író érzékenysége, hitele pedig a ténylegesen ismert vagy megismerhető valóságos társadalmi szituáció. A kísérlet eredménye – mint egyébként mindenféle kísérleté – a valóság pontosabb megismerése. Ez a kísérleti módszer, szociológiai helyett inkább irodalmi hangsúllyal, Németh László műhelyében keletkezett; Sükösd a Németh László-i experimentális módszert a realista irodalmi riportra oltotta rá. A szociológiai esettanulmány-szerű dokumentáltságon túl közös bennük a valódi helyzetek iránti érzék, az együttérzés az ábrázoltakkal, a leírás élményszerűsége, a minden sorból érezhető, de külön nem hangoztatott közéleti érdeklődés és felelősségtudat. Ezekkel a szociológiai riportjaival Sükösd Mihály valóságos iskolát teremtett; ma már az *Élet és Irodalom*tól a *Valóság*ig érezhető a hatása. Talán azért is, mert írásainak a hatvanas évek növekvő érdeklődése a társadalom és a közösség tényleges problémái iránt, a lassan újraéledő szociológiai kíváncsiság, a táguló irodalmi és képzőművészeti horizont, a mozduló vitatkozókedv – az a szellemi klíma, amelyet a *Valóság* tükrözött – volt a háttere. Lehetőség és tehetség szerencsés találkozásából születtek a kötetben olvasható írások. „Végére” éppen ez a „hitelük”, ezért válhatott ez a könyv az értelmiség mostani helyzetét és lehetőségeit ilyen szociológiai érzékenységgel s becsületesen analizáló írássá.

„...Ott, ahol még nem dőlt el semmi visszavonhatatlanul, de talán épp eldőelőben van; ahol a figyelő szemnek még földereghet: mi az, amit a tudat ellenőrizhet s mi az, ami már a tudatot ellenőrzi.”

(Csoóri Sándor: *Séta, esernyő alatt*, 1974)

Sükösd Mihály új kötete nem „világirodalmi tárgyú” tanulmányokat tartalmaz, amint a fül állítja. A fülekből – ha ugyan még szükség lenne rá – kitűnő példákat lehetne gyűjteni a terjeszkedő kiadói szürke hályogra, a jelen kötet esetében azonban másról van szó. „Világirodalmi tárgyú”-ként olvasva ezeket a tanulmányokat, az ember ugyanis néhány ismert vagy kevésbé ismert könyv és szerző okos és többnyire tökéletesen *comme il faut* elemzését találja; azt a tán szürke és göcsörtös, de viszonylag pontos és magasrendű akadémiai stílust és szellemet, melynek hiánya vagy éppen tagadása olyan élvezetes olvasmányokká varázsolta Szerb Antal, Babits Mihály, Halász Gábor, Németh László, Cs. Szabó László vagy Féja Géza irodalomról szóló írásait. Vagy – ízig-vérig mai utódjukként – Sükösd Mihály *Változatok a regényre* című kísérletét, melynek tárgya csakugyan az irodalom volt, ami előtt persze éppúgy puszta provinciális erőlködés a világ jelző, mint például a „színvonal” előtt. Hisz minden valamirevaló irodalom lényéből és lényegéből következően „világ”, még hozzá kettős értelemben: mint része az emberiség nagy közös kozmikus vállalkozásának, s mint egy önnön fejlődését önnön törvényei szerint meghatározó kis világ. Egy makro- s egy mikrokozmosz örökös összeegyeztetlensége feszül gracilisan törékeny és roppant teherbírású ívekké az irodalomban, s a hidakon az olvasó különösebb veszély nélkül kelhet át a lélek mélységei felett. Rábízatik, hogy közben lepillant-e vagy sem. Csakhogy az akadémikus kritika- és irodalomtörténet-írás, holmi jó bedekkerként, minduntalan megmagyarázza néki a látnivalókat. Így kopik azután szellemi turistává az egykor fogékony olvasó. És épp ettől védi egy-egy nagyszerű – írjuk csak le bátran, ha Sükösd jelen könyve előszavában joggal fázik is a napjainkra csúnyán lejáratott névtől – esszé. Amilyen Fülep Lajos Dante- vagy Ariosto-tanulmánya volt. Vagy a *Hétköznapi és csodák*, melynek néhány elméleti megállapítását tán csakugyan – amint Sükösd írja – megcáfolta a történelem; közérdekű lényege azonban – tanú

⁶⁶⁸ Forrás: Vekerdi László: Sükösd Mihály: Kilátó. = Tiszatáj 28 (1974) No. 10. pp. 67–69.

reá Páskándi, Csurka, Gulyás János, Bulla Károly novellisztikája – változatlanul érvényes. És Sükösd irodalomszemléletét is tán leginkább épp a heves elfogadás és elutasítás ama kettőssége determinálja, ahogyan – Lukács György szuggesztív marxi racionalizmusához föllegezve – a főntebb említett nagy esszéista elődeihez viszonyul. Ezt az új irodalomszemléletet fejt és fejezi ki a *Változatok a regényre*; remek példáiban még szebben, mint elméleteiben. A jelenleg recenzeált kötetben azonban, ismétljük meg, lényegében nem irodalomról van szó.

Nézzük csak sorra a kötet írásait. Az első (1961-ben íródott) Samuel Pepys tíz naplóíró évről szól, az 1660-as évek Angliájáról, közelebről egy akkori angol „literary gentleman”, mai szóval közéleti értelmiségi életérzéséről. Illetve pontosabban a kategória prehistóriájáról, hiszen Pepys korában még jóformán nem is körvonalazódott egy efféle társadalmi szerep; ő legfeljebb Kolumbusza ha volt az új világnak, a „lehetőségek fürkészője, az esélyek biztos érzékű kihasználója. Megbecsült hivatalnok akart lenni, jól akart élni, s megírni, hogy eközben mi történt vele”. A következő esszé hőse, James Boswell azonban már nem ilyen „angyali ártatlanságú” figura. Ő makacsul és céltudatosan küzd a hírnévéért és nagyembségért, és erre – ezért kulcsfigura – azt eszeli ki, hogy megírja írásaik alapján híressé vált emberek intimitásait. Így válik, mérhetetlen becsvágyán s hiúságán keresztül a XVIII. század közepére immáron kikristályosodott új társadalmi szerep hiteles szociográfusává, mintegy önmaga tulajdonságaival és vágyaival érzékelve az új szférát. A következő, Macaulayról szóló írás méltóságteljes csúcspont mutatja, szerencsés csillagzat alatt az írásából és közéleti tevékenységéből élő embert: progresszív liberális értelmiségi formájában. Sükösd jól ismeri persze, s gondosan elemzi is a szerep Macaulayra is érvényes korlátait, de azt is regisztrálja, hogy tehetség s szabadságszeretet még ezek ellenére is, sőt ezeken belül is megvédte hősét a legnagyobb buktatótól. „Macaulay immár történelmi szerencséje, hogy az elhújasult viktoriánus liberalizmus királynakazókat vallhatott őseül.” S mi Huxley történelmi szerencsétlensége, illetve tévedése? Ezt vizsgálja felelősséggel és érzékenyen a következő esszé. S vizsgálja az értelmiségi táj változását Huxley korában, egy évszázaddal Macaulay és kettővel Boswell után. Ebben a tájban rimel kettős ellentéttel Huxley, azaz „az emberiség jövőjét kutató, de az emberiséggel csak elvont elméletek képletén át kapcsolatot tartó magányos értelmiségi” jelenségére Bertrand Russel felvilágosított és felvilágosító – épp „korszerűtlenségében” nélkülözhetetlenül időszerű – XVIII. századot idéző közéletisége és Georg Steiner kortárs gondokat látó és konfrontáló erősen modern, „integrált” racionalizmusa. De elég a felsorolásból, hiszen ennyiből is világosan látható, hogy Sükösd az „Értelmiségi terepszemlélet” folytatja; kiegészíti a múlt s új idegen égtájak

irányában. Az említett vagy elemzett irodalmi művek kilátók ezen a terepen; bepillantunk róluk a közvetlenül be nem járt vagy soha be nem járható vidékekre. Hasonlóképpen dolgozik Steiner is, csak ő nagyon sokféle kilátót használ. Sükösd megelepszik a szépirodalommal és a szociológiával. Ebből a két szemszögből vizsgálja a jelen kötet nagyobbik felében az amerikai értelmiség áttekinthetetlenül bonyolult világát.

Kiteregeti szép sorban a földrésznyi ország eszmei-ideológiai szorongásait és szorításait; a Dél konzervált reakcionizmusától a modern hippikultúra steril önbódításaiig. Az amerikai szociológiai esszé művelőihez hasonlóan – akiről két pontos és a szakirodalomban is párját ritkító tanulmány szól a kötetben – ő is elsősorban leír, de ő is úgy, hogy nem áll meg az elemzésnél: a szerkezetileg elkülöníthető jelenségeket (ez volt a chicagói szociológusiskola nagy metodikai újítása) működésképes modellé integrálja. S így még tán az is előnyére válik, hogy sohasem járt Amerikában: megmenekül Amerikát járt riportereink és professzoraink nagyképű bennfenteskedéseitől; nem akarja sem önmagával, sem velünk elhitetni, hogy ismeri a dolgok nyitját; szabad be- és kimeneteket hagy modelljében, melyeknek összekapcsolását az olvasóra bízta. És így már egyáltalában nem érthetetlen többé az ellenkultúra szentimentális értelemellenessége: logikus következménye annak a jellegzetes értelemellenes értelmiségi magatartásnak, amely Hemingway mesterien és mesterségesen szófukar, markánsan marcona hőseit lökte az érzelmek és a gondolkodás feleslegesnek ítélt képleteiből a nagybetűs Tettek világába. Ebben a világban a dolgok végiggondolását könnyen fölválthatja valamilyen sztereotipizált viselkedés; a vörös kendőt lengető torreadoré, a colttal hadonászó cowboyé vagy a kábítószeres szerelemben fölolvadó hippie: lényegében mindegy. A tartás helyébe észrevétlenül a magatartás kerül; s a konformizmus elleni lázadás a magatartás szintjén szükségképpen a lázadás konformizmusát teremti meg. Amerika persze nagy test, és nemcsak mozdítani – mint Simone de Beauvoir hangsúlyozta –, hanem megismerni is nehéz; Sükösd egy percig sem állítja, hogy ismeri az amerikai értelmiséget. Néhány író és néhány szociológus művét ismeri, akiket kitűnő érzéssel választ ki a kínálkozó szerzők tömegéből.

Tán éppen a szerencsés kiválasztás miatt érdekesek elsősorban Sükösd kilátói. Legjobb esszéiben sikerül olyan pontokat választania az újkori kultúra áttekinthetetlen terepén, „ahol a figyelő szemnek még földereghet: mi az, amit a tudat ellenőrizhet, s mi az, ami már a tudatot ellenőrzi”. Erről a Csoóri Sándor-i magaslatról láttatja meg Sükösd az olvasóval egy-egy olyan – Németh László-i értelemben tekintett – „vállalkozás” lehetőségeit és korlátait, mint Hemingway, Faulkner, Malcolm X vagy Simone de Beauvoir. És ugyaninnen mutatja meg – s ez *Kilátó*-jának különös érdeme – napjaink aggasztó értelmiségi alábukását az erőszak

mocsarába; így például az *Értelmiségi terepszemlé*ből megismert (s megutált) ultrabalos Willy G.-t itt már szabályos és leplezetlen fasisztaként látja viszont az olvasó, s a Jugoszláviát fölényesen „lekapitalistázó” olasz ifjúmaoista luxuslakásáról olvasva töprenghet, hogy vajon miféle fantomok és divatok ellenőrizhetik a tudatát? És így Sükösd tanulmánya – a mai filozófiai esszé mesterének, Bretter Györgynek a szavával szólva – „megtanít bennünket hallgatni a számunkra hozzáférhetetlen dolgokról vagy azokról, amelyeket nem ismerünk. És már ez is haszon, mert ha a ráció mellékösvényére tévedünk, akkor is jó az, ha az utat nem keresők szóözünetében felismerjük a piac ködképezetnek számunkra elfogadhatatlan megnyilatkozását”.

Ha van hiábavalóbb foglalkozás a recenzensénél, úgy nyilvánvalóan a lektoré az. A recenzens munkája azonban legalább könnyen meghatározható. Mert mit csinál a recenzens? Önként vagy megrendelésre megírja (vagy elhallgatja) véleményét egy könyvről, amit rajta kívül valószínűleg elolvasnak még néhányan, az ő írását azonban a (kezét) tördelő szerkesztőn kívül csak a recenzeált szerző olvassa el, aki rendszerint megsértődik. Recenzens felveszi a (változatlanul alacsony) honoráriumot. Ezzel az ügy az irodalmi lovagiasság szabályai szerint elintéződött. Mit csinál ellenben a lektor? Nem tudjuk, nem tudható. Az ő foglalkozása nemcsak hiábavaló, titokzatos is. Sok évtizedekkel ezelőtt egy réges-régi kiállításon függött Csernus Tibor nagy föltűnést keltő képe három lektorról (már akkor mindhárom irodalmi életünk ígéretes személyisége volt). Lehetett volna a kép címe, mondjuk „A Parthenon lovain innen”, de nem az volt. Még titokzatosabb volt: „Három lektor”. Ott ült egy kicsi asztal körül a három talányos fiatal férfi, okosan néztek maguk elé a semmibe, és orruk hegyén látszott, hogy országos horderejű döntések forrnak magosan ívelő, szép homlokuk mögött. A kép rendkívüli színskultúráról tanúskodott, és az akkori – enyhén szólva – merev kánonokhoz képest föltűnően modernül értelmezte a realizmust. Biztosan a három lektor is; tudni azonban csak annyit lehetett róluk, hogy enigmatikusan ülnek és nem csinálnak semmit. Ezt azonban rendkívüli színskultúrával és – a körülményekhez képest – modernül. Azóta Csernus Tibort Nyugatra, a három lektort a honi szellemi elit csúcsaira vezette tehetségük és a történelem szele; így hát sohasem fogjuk megtudni, mi rejlett enigmatikus semmittevésük mögött. Sík Csaba könyve *Egy lektor naplójából* közölt részletekkel szó szerint egy ismeretlen kontinensről szállít tehát első híreket. Mégpedig hosszú, személyes tapasztalat alapján.

Sík Csaba egy találó (többszörösen találó) képzőművészeti példával kezdi a lektori foglalkozás megértetését. Megmaradtak Van Gogh rajzai, amiket Sibert, a rajztanár korrigált, miközben „megpróbálta belevetni az akadémiai módszert” a művészbé. Van Gogh azonban nem állt kötélnek, „mert meggyőződött akadémiai próbálkozása során, hogy a művésznek egyszerűen el kell kezdenie a munkát, aztán majdcsak rátalál a maga útjára; míg az akadémia legfeljebb egyvel szaporítaná a profik amúgy is fölös számát.” „Amszterdamban – folytatja Sík Csaba – az új Van Gogh múzeumban, egymás mellett látva a magának csinált s a

⁶⁶⁹ Forrás: Vekkerdi László: Sík Csaba: A Parthenon lovain innen és túl. = Tiszatáj 33 (1979) No. 10. pp. 73–76.

mesterek korrigálta rajzait, kétségtelenné válik a néző számára a művész igaza. Brutális keze nyomát eltakarta a mester tenyere, s a tanulmányból nem lett igazi Van Gogh. Valóban elég, ha csak elkezdi az ember, ha az ő rendíthetetlen hitével és szenvedélyével képes folytatni is. Rajzait a szent dolgok közé sorolta, mert úgy gondolta, segít velük a reménytelenül küszködő szegényeken, sorsüldözötteken; ha bolond volt, a hitvallók módjára volt bolond. (Rossz lektor az, aki Sibert kezével nyúl egy kéziratához, aki az érdesnél fontosabbnak tartja a simát, az igaznál a szabályosat.)”

A zárójel világosan megmondani látszik, mit nem szabad tenni valamirevaló lektornak; ámde a kéziratok között ritka a Van Gogh erejű tehetség, s mit tegyen a lektor a többivel? Adódna egy természetes megoldás: a helyesírási hibák kijavításán kívül a lektor ne nyúljon a kéziratához. Bízunk a többi kritikára. Csakhogy – érvel nagyon találóan Sík Csaba – „mióta irodalmunk könyv- és nem folyóirat-irodalom, a lektor szerepének jelentősége megnőtt”, s neki kell átvennie a régi nagy szerkesztők, sőt a kritika feladatát is, részben legalább. Hogyan jár el? Beérkezik mondjuk egy ismeretlen szerző, B. írása, melynek olvastán a lektor azt a ritka örömet érzi, hogy író kézírata van a kezében. „Mesteri expozíció, zárt kör, amelyből csak egy irányba lehet kitörni.” Az ismeretlen azonban nem ebben az irányban tört ki, a regény nem az expozíció szellemében fejeződött be. „(De nem így jelent meg, hanem a befejezést az expozíció logikájához igazítva; B. tehetséges lévén, rögtön megértette, hol rontotta el kéziratát.)” Ne azt tekintsük most, hogy a lektornak bizonyosan igaza volt, mikor a mondott korrekciót – megnőtt szerepkörét tekintve hivatásszerűen – javasolta.

Tekintsük azt, hogy a lektoroknak nem szükségképpen sajátossága az esztétikai csalhatatlanság, akadnak közöttük Sibertek is jócskán, s akkor ez a zárójel szükségképpen az előbbi ellentétét állítja. S máris előttünk áll a lektor csapdája, vagy finomabban szólva paradoxona. Nem hiába ült Csernus képén oly gondterhelten az a három szép lektor.

Sík Csaba látja jól és be is vallja a paradoxont, legalábbis egyik változatát. A napló egyik feljegyzése sétáját meséli el Remenyik Zsigmonddal, aki az írók – önmagát is beleértve – „kóklerré-válására” panaszkodott, s ebben a lektorokat is elmarasztalta. A lektor, hogy kirángassa önmarcangoló komorságából, mulatságos históriát mesélt el, hogyan hasznosította egy nagy művésztől elejtett néhány szavát nagyképpen és tökéletes hozzá nem értéssel egyik új regényében egyik híres író barátja. Remenyik szigorúan ránézett: „– De azért kiadtátok – mondta szemrehányóan, aztán elbúcsúzott, s megállt egy gombáskofa asztala előtt. Ha rá gondolok, mindig Bartók Béla jut eszembe, aki kivándorlása előtt adott utolsó hangversenyének szünetében azzal búcsúzott látogatóitól: »Legyenek becsületesek.«” De mi a becsület, lektori gyakorlatra lebontva? Az ismeretlen B. kéziratát hozzá lehet igazítani a lektor

elképzeléséhez, a híres író regényéből nem lehet kihúzni a nyilvánvaló hülyeséget? Akkor a lektor egy Mikes Lajos, egy Osvát Ernő méltatlan bár, de hivatalos örökében érezvén magát, jó lélekkel korrigál, ekkor ellenben, tán kicsit restelkedve, meghajlik a tekintély előtt? Majd kiigazítja a kritika, gondolja? Csakhogy Sík Csaba, gyakorló kritikus lévén, nagyon tisztán látja, hogy az irodalom és a kritika kapcsolata sem egészen hibátlan. Mélységes és rokonszenves nosztalgiával írja le, s mestere, Bóka László nyomán remek példával illusztrálja, hogy a *Nyugat* korában hogyan figyelték s mennyire becsülték az írók a kritikákat, az elmarasztalókat is, s hogyan „hordozták a nemzedékek tagjai szívükben és ajkukon egy jó szándékú kritika szavait”. De ha nyilvánvalóan nem jó volt a szándék? Mert akad példa erre is, elég a *Petőfi Mezőberényben* szerzőjét a magyar irodalomból kitudni kívánó bírálatra emlékezni, amit történetesen Bóka László írt. Mélységesen igaz Sík Csaba konklúziója: „Az irodalomnak szüksége van a kritikára, a kritikának pedig az irodalomra, s e kettős függésben egyiknek sem érdeke, hogy kapcsolatuk kutya és bolha kapcsolata legyen”; de ha már az, legyen legalább a kutya is, a bolha is becsületes: a bolha ne játssza meg magát orvosnak, a kutya meg ne tesse, hogy köszöni a csípést, s ne vakarózzon fájdalmas képpel, mikor senki se csípte meg. De hol a lektor helye, az író vagy a kritika oldalán? Sík Csaba válasza világos: egyikén sem, a kéziratén. Ha már nem lehet minden lektor Mikes Lajos vagy Osvát, szeresse legalább a munkáját úgy, mint ők. Szeresse annyira, hogy észrevegye a kézirat kvalitásait akkor is, ha netán nyers külsőben jelentkeznek, sőt akkor leginkább. Megnyerő és látszatra nagyon egyszerű válasz, de valójában csapdát rejt ez is.

Aligha akad ugyanis a mai magyar műkritikában történetet s modern alkotásokat egyaránt tekintve biztosabb szemű s tárgyát tisztább szenvedéllyel szerető ítéző Sík Csabánál; ezt napjaink honi művészetéért vívott szenvedélyes és bátor küzdelme csakúgy bizonyítja, mint két, szakértelemről s tárgyszeretetről tanúskodó pompás kötete, a *Rend és kaland* s a *Mindenkori mesterek*. Ez a kötete is jobbnál jobb elemzéseket és megállapításokat tartalmaz művészetéről és művészeiről, mozgalmakról és múzeumokról, képekről és szobrokról, a műalkotásokat rejtő, érlelő, létrehozó és befogadó idők és közegek természetéről. Aligha akad például párja – s nemcsak a honi irodalomban – ahogyan az „Izmus vagy forradalom?”-ban mindössze huszonegynéhány oldalon két kép, a Bonjour Monsieur Courbet és Bonjour M. Gauguin keletkezéstörténetének – vagyis dehogy: inkább kultúratörténetének! – párhuzamából kiindulva megérteti, illetve értelmezi a modern művészet – az eddig általában áttekinthetetlenül bonyolultként kezelt modern művészet – egész szellemi klímáját, s anélkül, hogy egy jottányit is letagadna vagy akár elhallgatna a bonyolultságból. Mi a titka? Tán az, hogy fölébe tud – és mer! – emelkedni irdatlan tudásanyagának, s így aztán nem nyomasztja,

hanem emeli gondosan formált mondatait a tudás? Mert mindazt tudja, amit a legjobb művészettörténészek, de valahogy másfelől nézi az egészet. Gyakorlatban, minden mondatával demonstrálja a Gauguinről írt példát: „A művészettörténészek élvezettel bizonygatják, hogy a Csendes-óceán partján rituális ünnepélyességgel vonuló lovasaihoz a Parthenon talán legismertebb fríze szolgált mintául. Így van, 1902-ben azonban már nem európai szemmel nézte a görög arányokat és modellálást.” És éppen ezért tudott éppen ő leginkább, az egész kontinens, sőt az egész Föld jövőjét formálón európai maradni. Mert fölfedezte s főleg merte vallani, hogy „bármily szép legyen is a görög művészet, mégiscsak nagy tévedés”. Önmaga tévedésén túllépve kellett fölismernie, hogy „a festmény alakjai többek is, kevesebbek is önmaguknál: jelképek, ugyanúgy a világegyetem alkotóelemei, mint a fák, a dombok, a színek – a kép is azt mondja, mint kortársaihoz intézett, a művészet jövőjét befolyásolja üzenete: »Túl, túl, a Parthenon lovain is túl, egészen gyermekkorom falováig...«”

Túlról azután megint a régi szépségükben tündökölhetnek a régi lovak, s nemcsak a Parthenon frizeié; a modern művészet nyitányának forradalmi sűrűsödéseként a kubizmus „glóbusz méretűre tágította a hagyományt”. De nem valami eleve kifundált elmélet segítségével; a kubizmust „elmélet segítségével próbálni megérteni, nem könnyebb, mint őzgerincet sütni *A speciális és általános relativitás elméletével a kézben*”. S csakugyan, akkor és ott remekek Sík Csaba elemzései és helyzetjelentései, amikor jó vadászként, elegánsan és szellemesen süti az őzgerincet, láthatóan élvezve – ha tán izzad is közben – a pecsenyétől várható ízelet s élvezetet. Ez a – látszólag! – könnyed remekelés persze nem zárja ki a felelősségérzést, ellenkezőleg; senki múzeumaink helyzetéről, kiállításpolitikánkról, legjobb művészeink küzdelmeiről annyit s akkora felelősséggel mint ő, ebben a kötetben is, még nem írt. Ám tudás, ízlés, kivételes érzékenység, felelősség mind nem elegendő, hogy ugyanakkor egy Császár Elemér értetlenségéhez és érzéstelenségéhez fogható írást ne közöljön Csontváryról. Agyondicsértük az utóbbi időben, ideje ellentmondani? De ugyanez a helyzet például Vajda Lajos esetében is, s itt mégsem homályosítja el a szerző éleslátását a szakszerűtlen és kritikátlan hódolat. Miért hát Csontvárynál? Hogyan lehet festészetét „csak kuriózum”-nak nevezni, legföljebb „zseniális kuriózum”-nak, még ha igaz lenne is (bár Fülep Lajos meggyőzően bizonyította az ellenkezőjét), hogy „festészete nemzeti értéke ellenére sem tartozik bele a magyar festészet fő irányába, melyet ez idő tájt a Nyolcak és az aktivisták képviseltek”. Hogyan lehet a Zrínyi kirohanását (a Benczúron át Fesztyig züllő) historizáló piktúránk szívvidámító ellensúlyát „mulatságos giccs”-nek nevezni? És miért nem érvényes Csontváryra is, amit Van Goghról megállapít: „ha bolond volt, a hitvallók módjára volt bolond”? Hát Csontváry nem a sorsüldözötteken akart piktúrájával segíteni? Miért volt ő

mégis egyszerűen Pertorini patográfiája szerint bolond? Ekkora szakértelem mellett ekkora értetlenség aligha magyarázható másként, mint a szeretet teljes hiányával. Amint hasonlóan elutasító Csontváry-esszéjében Bernáth Aurél egykor többé-kevésbé be is vallotta. A lektornak természetesen nem kötelessége mindenkit szeretnie; a munkáját kell szeretnie, de a munkája képekben és kéziratokban realizálódik, s ha ezek egyszer történetesen a szegény Kosztka Tivadar iglói gyógyszerészsegédéhez hasonlítanak? Kit vagy mit képvisel tehát a lektor? Sík Csaba könyvéből, azt hiszem, erre a kérdésre az a válasz olvasható ki, hogy egy határozott és többé-kevésbé körvonalazható kultúraképet. Mégpedig minél jobban szereti a munkáját, annál határozottabban. Az a kultúra, amit Sík Csaba szenvedéllyel és szépen képvisel, jelen kötetében leginkább a képzőművészeti írásokban, a tanítványi tudással súlyozott Kassák-tanulmányban, a szerető szigorral megírt Gelléri-esszében, a megható hűséggel mintázott Bóka-maszkban körvonalazódik. S a kérdéseket és frappáns találatokat sűrítő Brâncuși-esszé mutatja tán legszebben, hogy milyen tágasak ennek a kultúraképnek a keretei, belefér *Maiastra*, a román népmesék csodálatos madara is, és az agg mester utolsó évtizedének fenséges zavartsága, nem mint patográfia, hanem mint kozmikus patriotizmus: „A halála előtt csak románul beszélt”, s mikor barátai kórházba akarták szállítani, „tiltakozott: »A műteremben várom meg az istent«”. Kell-e mondani, hogy a példában az igény a fontos: ha népe értékeihez nyúl valaki, tegye Brâncuși szintjén!

És ebben egyetérthetünk. Mert összegezésként elmondható, hogy általában az igény, az igényesség ennek a kötetnek nagy és ritka értéke. Ezt szolgálja kritikai életünkben egyedülállóan elegáns szellemessége, üdítő iróniája, s következetes kétfrontos küzdelme a vasárnapi amatőrség és a profi sterilitás (egymáshoz sokban oly hasonló) jelenségei és – ami sokkal több bátorságot követel – jelenléte ellen. S végtére nem éppen ez a lektori munka értelme s keresett garanciája? Nem tudom, nem tudható. Nekünk mindenesetre, akik valamilyen írással foglalkozunk, meg kell küzdenünk kiadókkal és lektorokkal, s olykor keserűen. És a legtöbb, amit kívánhatunk hozzá, a becsületes és igényes lektor. Mint tán az a három volt ama szép régi képen, akik közé immáron ezzel a kötetével s okosan villogó szemüvegével odaült Sík Csaba is. S arcukon lassan elmosódnak az egyéni vonások, néz a négy lektor szigorúan, kicsit szomorkásan, egyre talányosabban, valahová messzire; de Sík Csaba szép könyvéből most már legalább azt sejtjük, hogy hová: a Parthenon lovain innen és túl.

ILIA MŰVE ÉS LÉTE NÁDSZÁL⁶⁷⁰

Elhangzott valamikor az „Ezredforduló” táján az „Aranyemberek” sorozatban egy beszélgetés Iliá Mihállyal. Tudós könyvtáros kollégám, Nagypál Laci figyelmeztetett rá, hogy a napokban megismételték. Őt elsősorban az lepte meg, hogy milyen magától érthető természetességgel felelt Mihály a „szerkesztői”, illetve „tanári” működésének „sikereit”, illetve „általános elismertségét” firtató kérdésre: „Egyszerű ez; érdeklődni kell emberekről és művekről, és sokat kell olvasni”. Azután szólt itt is, nyomatékkal, Tápénak mint „rendtartó magyar falu”-nak az útravalójáról. Utóbbi úgyszólván minden interjújában hangsúlyozza; többnyire és egyre inkább a „Nádszállal levegőt” értelmében. Vagy csak én érzem így, s készítek magamnak valami sors-metafora-félét Iliá ürügyén? De akkor is Iliára utal, akinek az életműve, tán épp egyszerűsége és átláthatósága folytán (az „egyszerű ez, él az, ami eleven” értelmében) csábít az ilyesmire. És különben is:

„...az ember visszavonul a saját kis várába, homokvárába. Mert megelégedi, hogy mindig valamiféle pártbizottságtól függjön, hogy mint szerkesztő mindig a politikának és különféle centrumoknak legyen kiszolgáltatva. Amikor az egész világ fölbolydul körülöttünk, amikor mindenki mindenkivel háborúzik, akkor az ember várkapitánya lesz a saját homokvárának, és a saját világát csinálja mindenki ellenében vagy éppen mindenkivel együtt.”

Az idézet nem Iliától, Tolnai Ottótól származik; egy véle folytatott beszélgetésből emeli át Füzi László a *Lakatlan Sziget* 81. oldalán.⁶⁷¹ Igen, Iliá Mihály élete és műve elválaszthatatlan korától, *Korunktól*, csak azért nem írtam címmül „*Iliá és korá*”-t, mert ez a cím elkoptatottságával és nagyképűségével nem illett volna hozzá. Iliá „egyszerűsége” ugyanis, megint csak „magától érthetően”, eleve kizár bármiféle közhelyszerűséget. Rá nem érvényes semmiféle tudományos vagy közéleti sablon, de nem azért, mert különösebben „egyedi” vagy pláne „karizmatikus” egyéniség lenne. Ellenkezőleg, épp a maga eredendő közéletiségében, naiv jóhiszeműségében, verespéteri kollektivistaságában nem érvényes. Ahogyan Veres Péter (mai „versenyképesség-centrikus” világunkban nem ártana figyelni rá) megfogalmazta:

⁶⁷⁰ Forrás: Vekkerdi László: Iliá. = Forrás 36 (2004) No. 9. pp. 50–58. (Íródott: 2003. november – 2004. május)

⁶⁷¹ Füzi László: *Lakatlan sziget*. I–III. Napló, 1997–1999. Pozsony – Bp., 2000. Kalligram – Pesti Kalligram. p. 81.

„az igazi jó kollektívákban, ahol a többség nem szól bele, hogy kik legyenek a közösség tagjai és vezetői, vagyis a kubikosoknál és más szakmányszerű vállalkozócsoportoknál, olyan jó közösségek is tudtak kialakulni (a rosszak mindig felbomlottak), amelyekben már nem lelte a helyét a rosszfajta ember, még ha véletlenül bekerült volna is. Vagy megszokott vagy megszökött. Az ilyen csapatokban olyan jó, emberies légkör alakult ki, amelyre kevés a barátság szó, mert az csak személyhez kötött, és elfogultságokkal, részrehajlásokkal keveredhetik. Testvérinek se mondhatom, mert abban is ott van az érzelmi túlzás, a részrehajlás. Nincs más szó rá, mint »jó közösség«, amelyben az előbb említett elv, a spontán, magától értetődő jog és igazság a törvény. Az, amelyet már az előbb említettem: Amit nem kívánsz magadnak...”

Irodalomtörténészek feladata keresni az *Ilia-Tiszatáj* fényes fél évtizedének a titkát vagy inkább „jelentőségét”; nekem máig ez a verespéteri „jó közösség” maradt; máig érzem megnyugtató és vigasztaló erejét, az otthonosság hasonlíthatatlan légkörét, valahányszor belépek az időközben macskakörömösből „macskaháromszögessé” „(poszt?)modernizálódott” folyóirat szerkesztőségének az ajtaján. Meddig? Ki tudja. És máig fényes emlékem, ahogyan az utolsó *Ilia*-jegyzte számban együtt szerkesztettük a Bolyai Farkasra emlékező **ÖRÖKSÉG** rovatot. Fényes és szomorú, mert amikor 1975 februárjában a szám megjelent, már nem *Ilia* jegyezte a lapot.

Nem lehetetlen, hogy épp ez az otthonosság, a spontán, magától értetődő emberies légkör, a „jó közösség” ereje vonzotta *Ilia* tanár úr köré a többnyire máshonnét, gyakran messziről érkezett diákokat, s formálta jó részüket „szegedivé?” A „légkör” érzékeltetése végett legjobb megint Füzit idéznem:

„Már második éve voltam a hallgatója, délelőttiink nagyobbik része beszélgetéssel telt, sok mindenről hallottam tőle, s én is szóltam erről-arról, az otthoni világról is, amiben akkor még majdnem benne éltem, hiszen még időm se volt kilépni belőle, amikor *Ilia* Mihály tanár úr a szokásos ezer irányba elágazó, új és új bekezdésekkel gazdagodó beszélgetésünk során egyszer csak megjegyezte: közeledik a diákköri konferencia, ideje lenne témát választani, mert hiszen valójában csak egy téma kidolgozásakor dől el, hogy mit tudunk, van-e hajlamunk az írásra, filozofálásra. Témát is ajánlott azonnal: Ady erdélyi recepcióját, pontosabban Ady hatását az induló erdélyi irodalomra kellene feldolgozni, mondotta.”⁶⁷²

⁶⁷² Füzi László: Lakatlan sziget, p. 29.

A témaajánlás önmagában nagyon jellegzetes; összekapcsolja Ilia három fontos kutatási területét: a recepciótörténetet, az Ady-filológiát és az erdélyi irodalom vizsgálatát, jelenleg azonban, a „légkör” szempontjából, azt kell kiemelni, hogy Füzi válaszára: „Tanár úr, én Németh László *Irgalom* című regényét szeretném elemezni”, a Tanár úr nyomban eláll ajánlatától, elkezd Németh Lászlóról beszélni, a sértődés vagy a meglepődés legcsekélyebb árnyéka nélkül.

A továbbiakban Füzi kitér a Tanár úr más tanítványokkal való kapcsolatára és inspirációjára, azután tér vissza saját élményeire:

„Ezerkilencszázhetvennégy őszén kerültem a szegedi egyetemre, s már az első félévben jártam az óráira. A külföldi magyar irodalomról tartott előadásait ketten hallgattuk Csapody Miklóssal, s ahogy az órák következtek egymás után, úgy kerültünk bele egy addig nem ismert, minden korábitól különböző világba.

Az otthoniból szinte észrevétlenül léptem át egy másikba: ha az teljes volt, akkor ez is, onnét a többi világ nem látszott, innét szinte minden irányba nyílt elágazás. Talán csak a közvetlen célzások hiányoztak belőle: soha egyetlen szóval el nem hangzott, hogy mi, mondjuk, tanítványok vagyunk, hogy jól érezzük magunkat egymás közelében, hogy miről mit kellene írni, hogy erről vagy arról ezt vagy azt gondoljuk, később talán ezért is lepődtem meg, amikor sugallni akarták, hogy ezt vagy azt írjam.

Még a dolgozatokat se nagyon beszéltek meg, éppen »csak« azt a segítséget kaptuk meg, ami a dolgozatok megírásához kellett. Sokan tértek be hozzá délelőttönként beszélgetni, kérdezni ezt-azt, beszámolni az utazásaikról vagy éppen az olvasmányaikról, mi Miklóssal szinte minden beszélgetést végighallgattunk, így pontosan tudom, hogy mindenki a maga választotta úthoz kapott valamiféle erősítést, igazolást, eligazítást.

Nem történt ez másképpen velem sem: elolvashattam az *Új Látóhatár* Németh László-számát, amikor jeleztem, hogy az apa-motívum foglalkoztat, levelet írt Németh László özvegyének, Ella néninek, hogy fogadjon: első beszélgetésünk során már előkerült Németh László édesapjának, Németh Józsefnek a *Naplója*. Grezsa Ferencet is Ilia tanár úr »közvetítésével« ismertem meg, aztán jöttek a diákköri konferenciák, s szép lassan belesodródtunk abba, amiben most is benne vagyunk: nem az »irodalomba« vagy az »irodalmi életbe«, ennek bármikor vége lehet, ez nem helyettesíti a világot, a világ természetes értékrendjét, az viszont biztos, hogy természetes értékrenddel bírunk a magyar irodalomról, s érezzük ennek a kultúrának a fontosságát, s talán ez sem kevés.

Mondtam, sokan jártunk hozzá, olyanok is, akik egymást sem ismerték, ám az biztos, hogy egymásról rajta keresztül pontos képpel bírtak.”⁶⁷³

Magam a háborúnak „köszönhetően” hosszúra nyúlt egyetemi éveim során élvezhettem néhány nagy professzor világokat nyitó kollégiumának a varázsát, a soproni Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Kar első évfolyamán az ábrázoló geometriát hilberti pontosságigénnyel és kartézianus szellemességgel előadó Stasney Alberttől a Debreceni Orvosi Fakultáson szigorló orvosként hallgatott és csodált Sántha Kálmán messzi az idegyógyászat határain túl tudományra (és nem mellékesen tudósi-emberi helyállásra) nevelő példamutatásáig. De olyan kollektíva-teremtő és kollektivista gondolkodásra nevelő tanárral, mint Ilia Mihály, egyetleneggyel találkoztam: Karácsony Sándorral.

A párhuzam persze semmiféle hasonlóságot nem kíván sugallni a két nagy magyar tanár között; ez már csak fizikai tekintetben is képtelenség lenne. Merőben más (bár szervesen összefüggő) két korszak merőben másféle (bár gyökereikben folytatásos) kihívásaira válasz az ő gondolkodásuk és magatartásuk. De az mégiscsak elgondolkodtató, ahogyan egész tanárkodásukat, mondhatjuk nyugodtan, egész életüket a „másik ember”-rel kötött, szinte már „szerződéses” viszonyra alapozták (a rousseau-i társadalmi szerződés értelmében szinte), ahogyan azt Karácsony tanulmányok és könyvek sorában kifejtette, Ilia pedig a fenti Füzi-idézet értelmében gyakorolta.

Még elgondolkoztatóbb, mert mifelénk még sokkal ritkább, ahogyan magyarság-képüket és magyarság-pedagógiájukat mélységesen áthatotta a szomszéd népekkel és államokkal való őszinte megbékélés gondolata; Karácsony 1946-ban (sajnos csupán néhány számot megélt) folyóiratot inspirál *Keleti Kapu* címmel a román és a magyar nemzet kölcsönös egymást megismerése és megbékélése érdekében, 1947-ben megjelent *A magyar béke* című, a béke, a valódi béke feltételeit és lehetőségeit tudós alaposítással elemző könyvében külön fejezetet szánt *Megbékélés szomszédainkkal* címen személyes élmények és tapasztalatok alapján („Románok között”, „Jugoszlávok között”, „Csehszlovákok között”, „Ruszinok között”) a megbékélés esélyeinek latolgatására. Hangsúlyozni szeretném, mert Karácsony ki nem mondottan is nyomatékosan kiemeli: az adott Európában, az adott határok között. Mert Karácsony – ez megint párhuzam Iliával – mindig realitásokban gondolkozott és cselekedett; az „álmokat” meghagyta az „álmok álmodói”-nak (akiket melleleg veszedelmes embereknek tartott, hacsak nem poéták voltak vagy éppen még akkor is).

⁶⁷³ Uo. pp. 34–35.

Megint nem arról van szó, hogy a *Keleti Kapu* vagy *A magyar béke* valamiképpen hathatott volna a *Tiszatáj* – mondjuk így – „szomszédságpolitikájára”, a környező népek és nemzetek külön rovatokkal és számokkal is nyomatékosított megismertetésének a nemegyszer szerkesztői kötéltáncmutatványokat igénylő gyakorlatára. Ha valamiről, inkább Németh László, illetve a *Tanú* hatásáról lehet szó, de ez is inkább csak valamiféle erkölcsi példaképpen; Ilia saját tapasztalatai (ebben viszont Karácsonyra hasonlít) és nem utolsósorban tudományos munkássága nyomán döbrent rá, hogy a határon túli magyarok sorsa elválaszthatatlanul összefügg a környező államokkal kialakult-kialakított viszonyal, mégpedig a valóságossal, ami merőben különbözik a hatalom által feltupírozottól. Gyuris György *A Tiszatáj fél évszázada*-ban részletesen elemzi az Ilia-*Tiszatáj* kelet-európai „profiljának” a kialakulását, s értékeli-bírálja ennek az akkori körülmények között igencsak feltűnő, hisz a hivatalossal nyíltan ellenkező szerkesztési gyakorlatnak a magyarázatára felhozott-kigondolt (ál)tudományos értelmezéseket, az „5.4 Főszerkesztő: Ilia Mihály, 1972–1974” című részfejezetben. S a következő részfejezetből: „5.5 Ilia Mihály távozása, 1974. december” világosan kiderül az is, hogy ez a távozás nem kis mértékben a *Tiszatáj* kelet-európai programjának a következménye volt. (Amint annak idején Karácsony bukásába is igencsak közrejátszhatott *A magyar béke*.) A lényegét tudós precizitással (sőt: könyvtárosival) összegezi Gyuris György könyve, a részletekről pedig rengeteg okos leírás-értelmezés olvasható okoskodó szerzőktől. Azon túl külön érdeme Gyuris György könyvének, hogy nyomatékosan figyelmeztet az Ilia-*Tiszatáj új* „hungarológiai-néprajztudományi” (a kettő szerves és bizonyos értelemben szervezeti összekapcsolása a lényeg) programjának és a „kelet-európai” programjának egymásból következésére és elválaszthatatlanságára. S külön (megint csak azt kell mondanom: tudósi, sőt könyvtárosi) lelemény, ahogyan ezt a magyar-európai szintézist két rövid mondattal megemeli: „Ez azonban csak biztos ítélőképességgel nem lett volna megoldható. Ehhez a tápai ősök által kitörölhetetlenül beletáplált felelősségtudat is kellett.”

Az Ilia-*Tiszatáj* és benne Ilia Mihály általam ismert legszebb portréját vázolta ezzel Gyuris György. Legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy ha lenne egyáltalában értelme díjak odaítélésének, már rég Herder-díjjal lehetett, vagy inkább kellett volna jutalmazni Ilia Mihályt (és posztumussal Karácsony Sándort).

Az Iliával foglalkozó különféle ismertetések, méltatások, értelmezések, interjúk (melyek ha nem is „műfajilag” de értelmileg szintén egyfajta értelmezések) többsége érthetően a szerkesztőről, a „szerkesztő folyóirat nélkül”-ről, az „irodalomszervező”-ről, a Kazinczyhoz fogható „levelező”-ről, az egyetemes mai magyar irodalom fogalmának megteremtőjéről és a mai magyar írók fáradhatatlan és pártatlan „miniszteréről” (a szó eredeti, azaz „szolgálat” értelmében értve a szót) szól, és kevesebb fény esik, jobban mondva alig esik fény a kompetens filológusra, a tudósra, ahogyan azt nálunk a tizenkilencedik században, a századfordulón, s helyel-közzel még a két világháború közötti korban, sőt itt-ott még később is értették, s ahogyan boldogabb tájakon, Angliában, az amerikai élegyetemen, Franciaországban, Itáliában, Japánban, Hispániában, s a hitleri mótely lassú gyógyultával újra Németországban is értik, szóval az olyan emberre, aki *lege artis* és felelőssége teljes tudatában legjobb képessége szerint törekszik a potenciálisan felmérhetetlen tudás egy általa felvállalt, reá bízott csekélyke darabjának a lehető legteljesebb és legprecízebb feltárására, megismerésére, ismertetésére. Ezen belül azután igen széles skálán mozoghat a teljesítmény, hiszen a „képesség”, a tehetség nyilvánvalóan legfeljebb részben, többnyire kisebb részben megtanulható. Iliá tudományos publikációi genuin tehetségről tanúskodnak, amit a Juhász Gyula-összkiadás során elsőrendű filológiai-irodalomtörténeti tudássá csiszolt. De ha mintát kéne választanom, mégsem filológusi, irodalomtörténeti, kritikai publikációiból választanék, már csak azért sem, mivel ezeket kitűnően ismertette és elemezte Fried István és Lengyel András, a *Tiszatáj*, illetve a *Forrás* 1994. szeptemberi számában, hanem a Juhász Antallal közösen szerkesztett, 911 oldalas *Tápé története és néprajza*-ból⁶⁷⁴ az általa és a Juhász Antallal közösen írt fejezeteket. Egymást kiegészítően és harmonikusan szövődik itt irodalomtörténeti, néprajztudományi, szociológiai-statisztikai, társadalomtörténeti, technikatörténeti, gazdaságtörténeti és politikatörténeti tudás, míg az adatok – mindig precíz és ellenőrizhető adatok – rendezett halmazából össze nem áll nem valamilyen „összkép”, hanem egy *folyamat*, egy dinamikus rendezett káosz, ahogyan azt a *Prozess der Zivilisation*-ban Norbert Elias felvázolta. De ki hallott még akkortájt mifelénk Eliásról, akinek a két világháború között íródott nagy műve nyugaton is épp csak akkortájt kezdett felfedeződni, s divatba jönni, jobbadán majd csak François Furet adaptációja után a Francia Forradalomra.

Iliá tápai tanulmányaiban kettős civilizációs folyamatot vázol. Egyrészt egy irodalmit – íróit, ahogyan a tápai élet, a maga mindennapjaival s ünnepeivel, Mikszáthtól és Tömörkény-

⁶⁷⁴ Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal. Közrem.: Iliá Mihály. Tápé. 1971. Tápé Község Tanácsa. 911 p., 2 t.

től Móra Ferencen és Juhász Gyulán át el egészen Féjáiig és Radnótiig ábrázolódott-felvillant, másrészt egy társadalomtörténetit és gazdaságtörténetit, ahogyan a két világháború közötti politika nyomásától vezérelten a hetyke Tápé-legendától a megélhetési lehetőségek határára sodródott a falu. A két folyamat azonban nem választható szét, ahogyan a valóságban, úgy Ilia ábrázolásában sem. Tápé hű piktorának, Heller Ödönnek (1878–1921) fehér terroristák általi meggyilkolása az irodalmi tanulmány centrumában szerepel:

„Heller szegedi festő volt, de fölfedezte a tápai nép és táj festői érdekességét, földet vett Tápén, tanyát épített rá, és a tízes évek közepétől kezdve az év legnagyobb részét a faluban töltötte. Juhász Gyula írta róla: »A parasztok úgy tekintették már, mint egy bennszülöttet. A gyerekek fillér úrnak hívták, a nép ismerte a képeit, megálltak a vásznai előtt és bírálgatták nagy jóindulattal...« Juhász szerint Heller azt csinálta kicsiben, amit Gauguin: »ki akart menekülni a városi kultúrából az ősi természet ölébe, az anyaföldre, amelyet képein is megörökíteni igyekezett.«⁶⁷⁵

A hivatkozás itteni citálása nem lényegtelen: Ilia irodalomtörténeti tanulmányainak az Összes Művek kiadásában szerzett, filológusi-irodalomörténeti tapasztalat az aranyfedezete, tanulmányaiban mindig megtaláljuk a hivatkozást a JGyÖM megfelelő kötetének megfelelő helyére, s ért hozzá, hogy ezáltal egyszerre nyerjen idézettakarékosságban és idézsgazdagságban. Így aki csak egy kicsit is járatos a JGyÖM-ben – tehát a valamirevaló szakember –, az a legrafináltabb honlappal vetekedő eligazításra lelhet Ilia tanulmányaiban.

De Ilia tanulmányai többnyire többek filológiainál és irodalomtörténet-írásnál. A *Tápé az irodalomban*-nál maradvá Tömörkény tápai tapasztalatainak az ismertetése-idézése végén kiemeli:

„A kompjárás idővesztése fölötti bosszús évődés, tréfa mellett fölkomorlik egy sötét emléke: »Pár éve épp télen vitt erre az utam, a falu szélén néhány ház égett, szerteszórva minden holmi; az út szélén, a faluvég és a töltés között, szakadozott subákban gyékényen hevert egy beteg öregasszony meg egy öreg vak ember, kimenekültek valahogy, de az egyik oldaluk megégett. Szomorú és komor kép volt az, a töltésen egy úri kocsis haladt el, de nem állt meg: aki bennült, valószínűleg nem szenvedhette nézni a nyomorúságot.«

⁶⁷⁵ Megtalálták Heller Ödön festőművész holttestét. Szeged, 1921, júl. 17. In: Juhász Gyula összes művei 6. Prózai írások 1918–1922. Szerk.: Péter László. Sajtó alá rend.: Grezsa Ferenc. Bp., 1969. Akadémiai. pp. 411–412.

A tápai komp mint a víz menti falu fontos közlekedési eszköze, de különösen mint Tápé és Szeged pöreinek tárgya már előbb is fölbukkant a szegedi irodalomban. Cserzy Mihály (1865–1925) a szegedi parasztnovella szorgalmas kismestere az 1899-ben megjelent *Kint a pusztán* című kötetében *Kompjárás a vízen* címmel közöl egy tárcát, melynek mind helyrajzával, mind pedig szociális mondandójával Tömörkény írása rokonságot mutat. A földjének elvesztésétől rettegő emberről így ír: »A kopott zsellér amoda megyen már a fűzfák irányában, a feje lefelé lóg, mintha nagy terhet akasztottak volna a nyakába... – Öt éhös otthon, aztán né törjön ki az emberből a keserűség ilyenök után.«»

A szegedi vagy valamiképpen Szegeddel kapcsolódó századvégi-század eleji tápai tárgyú-vonatkozású írások ismertetése után Ilia Adyra tér:

„Az országos irodalmi hírt *Ady* Endre adta meg először Tápénak, 1807. szept. 17-én, a Budapesti Naplóban megjelent *Pusztaszeren* című cikkével. Az Árpád halálának 1000. évfordulójára készülő pusztaszeri ünneplésre vétót mondó tápaiak rebellis gesztusa ragadta meg Adyt:

»Legendás turk ősünk, vezérünk, Árpád, Pusztaszer helyett, ahol megidézni próbálták, Tápén, a szomszédban jelent meg. Eljött azokhoz Árpád, akik Szvatopluktól, Zalántól, s a többi nem hiteles személyektől elvették ezt az országot. S Tápén a kupaktanácsban, egyszerű magyarok száján az országfoglaló magyarság, tehát Árpád keserű igazsága szólalt meg:

Nem megyünk Pusztaszerre, az urak ünnepére, nem megyünk. Ha Árpád apánk tudta volna, sohasem hozott volna ide bennünket...«

Adynak tetszett a tápaiak büszke kiállása és »az urak, papok, herék, iparlovagok« országa elleni támadássá szélesítette ezt a kis helyi tiltakozást. De érdemes megjegyezni azt is, hogy *Ady* mennyire ragaszkodott az esemény valóságos magvához, a cikkben a tápaiak szavai visszhangzanak.»

A jó drágán restauráltatott és kifüggesztetett Feszty-körkép pazar palotájában valahol, akár egy eldugott sarokban, illő lenne tán elhelyezni ezt az *Ady*-cikket, valószínűbb „nemzeti önismeretre” serkenthetne a fellengzős festménynél. S rendezhető lenne közelében egy kis gyűjtemény a tápai festőktől, megemlékezve Heller Ödönről.

Festő barátjának meggyilkolása után egy darabig Juhász Gyula nem járt Tápéra, de aztán újból el-ellátogatott; a nevezetesebbekről, így az 1923. pünkösdi hétfőjén 25 éves írói jubileuma alkalmából Babitscsal, Babitsnéval, Kosztolányi Dezsővel történt látogatásukról híven beszámol Ilia, mindig „ragaszkodva az esemény valóságos magvához”, találóan választott fényképekkel egészítve ki a „naratívát”.

A tanulmány végső harmadában-negyedében Juhász Gyula áll, illetve helyesebben él a centrumban; minden rá vonatkozik, de ebben a személyes és lokális tápai vonatkozásrendszerben egy egész ország sorsa vázolódik. Ebbe illeszkednek a tápai versek, s Ilia elbeszélő művészete folytán épp ezek jelölik ki a vázlat fő vonalát. A tanulmány szerkesztése és általában Ilia esszéírása szempontjából külön figyelmet érdemel a befejezés:

„1923. dec. 25-én jelent meg a *Magyarság*-ban Juhásznak az a verse, amely mintegy összegezi az addigi tápai élményeit: a *Tápai lagzi*.

*Brummog a bőgő, jaj, be furcsa hang,
Beléje kondul a repedt harang,
Kutyák vonítanak a holdra fel,
A túlsó parton varjúraj felel.*

*Brummog a bőgő, asszony lett a lány,
Az élet itt nem móka, nem talány,
A bort megisszák, asszonyt megverik,
És izzadnak reggeltől estelig.*

*De télen, télen a világ megáll,
És végtelen nagy esték csöndje vár,
Az ember medve, alszik és morog.
Benn emberek és künn komondorok.*

*Brummog a bőgő, elhervad a hold,
Fenekig issza a vőfély a bort,
Már szürkül lassan a ködös határ,
És a határban a Halál kaszál...*

Ez a vers már elszakad az egyszeri lakodalom alkalmától, nem egy tápai lagzi, hanem egy egész osztály sorsának megérezése adja a vers születésének okát és az írás mondandóját. Hol van már a *Falusi lakodalom*-ban megcsillanó kedv és a riportbeli vőfélymóka? Itt minden sötét, komor és minden a halál felé mutat. A versindítás már balsejtelmes: a bögőbrummogás, a repedt harang hangja, a varjúkárogás vezeti be a lakodalmi jelenetet, hogy az örömről szó ne essék, csak az emberekre váró nyomorúságról. Néhány mondatban itt van az egész parasztság félelmetesen nehéz sorsa. Hiába tér vissza többször is a bögő hangja, vagy a befejező szakaszban a vőfély alakja, már a halál uralja a verset, ezt az egész életet.”

A többi már csak amolyan ráadás, *A tápai Krisztus* idézésével együtt. Sorstalanságról szól ez az írás, nem méltatlanul Kertész Imre művéhez.

Versek és próza elhelyezése időben, térben az alkotás és a történelem dinamikájában, divatos (bár többnyire semmitmondó) kifejezéssel az adatok és események „kontextualizálása”, már akkor megjelent Ilia irodalomtörténet-írásában, mikor mifelénk még csak nem is hallottak Iserről, Jaussról, Foucault-ról, Derridáról és más posztmodern és preposztmodern prófétákról. Az 1962-es *Juhász Gyula költészetének motívumairól 1908–1911 között* a költő tanári pályájából következő kényszerű helyváltoztatásai köré fonja a versek motívumkoszorúját, az 1906-ban Pesten látott Gauguin-kiállítás élményét beleszöve, és ebből bontja ki az emlékezés, az *emlékek*, az *állandóan*, idő- és helyfüggően átformálódó emlékek szerepét a motívumok és témák verssé tisztulásában, a hangulatok kifejezésére használt stílusgazdagságban, vagy épp ellenkezőleg, a konokul ismételt jelzőkben. Az olvasóhoz pedig hirtelen közelebb kerül Máramarossziget, Léva, Szokolca, Nagyvárad; valahogy úgy, mint Babits híres verséből Fogaras. Mintha Juhász Gyula és Babits Mihály már tudta volna (vagy megtanulta volna Kulcsár Szabó Ernő professzortól), hogy: „Egy-egy irodalmi szöveg poétikai alakíttósága mindig a befogadók birtokában levő szövegértelmező konvenciók [a kontextus] függvényében bizonyul egyszerűbbnek vagy bonyolultabbnak.” Magyarán: a vers egyebek közt tán épp „egyszerű” és „bonyolult” összjátékától válik érdekessé:

A gyermek szólt: »Nem feledem soha!«

Hol van Bicének szőkesége, hol van?

Keressük őt egy mosolya nyomán...”

„E pályaszakasz gyakran visszatérő, majdnem uralkodó motívumai: az életcél, az élet értelmének keresése, a művészet, a könyvek és az élet kapcsolatának, Juhász szerint ellentmondásosságának mániákus bogozgatása. A könyv és az élet ellentéte régi emléke. A Pesttől idegenkedő diák menedéke a könyvtár volt, ahol régi önmagát így látja:

Margóra róttam: Ihatnám! Hiába!

Életszomjam nem olthatom soha!

(Filológia)

(A vers utolsó előtti sorának utalását Vértesy Miklós fejtette meg, amikor fölhívta a figyelmet a budapesti Egyetemi Könyvtár egy kódexének érdekes nyelvemlék-bejegyzésére, melyet Juhász is láthatott. A bejegyzés így szól: *Hogh yhatnam.*)”

Sorolhatnánk a példákat, Ilia tudós tanulmányai egytől egyig a magyar irodalomtörténet-írás gyöngyszemei. Erre azonban se hely, se idő. Egyetlen tanulmány említendő mégis: *Hatvany Lajos folyóirata: Az Esztendő*. Egyrészt mert ez az írás iskolapéldája egy napjainkra szinte külön szubdiszciplínává növekedett irányzatnak, a (kontextuális) folyóirat-történet-írásnak, másrészt pedig mivel az *Esztendő* kérelmetlen minőségigénye, függetlenségi törekvése, széles körű kitekintése és nem utolsó sorban küzdelme és megszűnése mintha nem lenne közömbös az *Ilia-Tiszatáj* szempontjából?

De lehet, hogy ez épp úgy csak bizonytalan sejtés, mint Fried István rokonítása Ilia Tiszatájának a harmincas évek *Apollójával*. Az azonban kétségtelen, hogy a komparatiztika Herder-díjas professzoránál aligha akad kompetensebb az *Ilia-Tiszatáj* és általában Ilia Mihály munkásságának (és érzékenységének!) referálására-értékelésére a határainkon túli magyar irodalom, az egész mai magyar irodalom részeként felfogott határainkon túli magyar irodalom feltárásában és bemutatásában:

„Az erdélyi, a felvidéki, a vajdasági, a kárpátaljai magyar irodalom iránt érzett és kinyilvánított elkötelezettsége már az 1960-as években közismert volt. Ez az elkötelezettség egy fokozatosan korszerűbbé és hatékonyabbá váló nemzeti irodalom-felfogásból fakadt, nevezetesen abból, hogy a nyelvi-kulturális hagyományt (örökséget) egymástól eltérő körülmények között élők azonos vagy hasonló befogadói elvárásai értelmezik hasonlónak, ennek következtében az azonos nyelven írott alkotások összessége komparatiztikai szempontból is egységként fogható föl, miközben az egyes szerzők más irodalmakhoz való viszonya különböző lehet (a nyelvi kompetenciát, az eltérő jellegű állami-kulturális kapcsolódást illetően).”

Ehhez csak annyit tehetünk tán hozzá, hogy ezt a korszerűbb nemzeti irodalom-felfogást éppenséggel már boldogult úrfikorában, még a „Szauder istállóban” megtanulhatta hősünk, gondoljunk csak *Az Estve és az Álom* Csokonaijának keserves, ám végül diadalmas küzdelmére kora „elvárási horizontjával”. Magyarán: komisz úri „kontextusával”.

Röviden, hisz ez tán legismertebb és mindenképpen leggyakrabban emlegetett vonása, átszalad ezután Freud professzor az *Ilia-Tiszatáj*nak a délkelet-európai, kelet-közép-európai, közép-európai irodalmak „szövegszerűségében kitapintható... – regionális (zónális) viszonyrendszeré”-nek a feltárására-elbeszélésére kialakított rovatain, módszerein és eredményein, azután így folytatja:

„Még ennél is lényegesebbnek tetszik, hogy a szomszédos országokban élő magyar irodalmak »irodalmisságának« kutatására, bemutatására ösztönzött Ilia Mihály szerkesztőként, és ezt tette kritikusként. Méghozzá nem hazafiasnak vélt kampányfeladat keretében, hanem az egyes írói pályák és művek hozzájárulásán töprengett, amellyel a magyar irodalmat gazdagították, színesítették. A mérce: esztétikai, nem pedig etikai, vagy...” valami egyéb.

Az „esztétikai”-ba azonban, amint a későbbiekből, főképpen Cs. Gyimesi Éva Tompa László-tanulmányának az idézéséből kiderül, beleértődik a „helyzetjelentés, kiütkeresés: hiteles emberi válasz egy sajátos sors kihívásaira”, amivel Tompa László „»a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom legjellegzetesebb magatartásmodelljét nyújtja«”.⁶⁷⁶

Ilia Mihály és Cs. Gyimesi Éva együtt-idézésével önmagával tudós magyarázatok tömegénél többet megértett Fried István abból a „magatartásmodellből”, magyarán emberségből, ami által Ilia Mihály szerkesztőként mindig és föltétlenül megbízható tájékozási pont volt, és sokunknak máig az maradt. Egy imaginárius szekta (eretnek, természetesen) virtuális feje. Vagy szíve. *Magister sabbaticorum*. A többi: a kritika, a tudós, a tanár, a levelező, az irodalomszervező, a szerkesztő folyóirat nélkül, s mind az a sok szerep, amit évtizedek alatt méltatón reá ruháztak, valahogy mind ennek a vetülete; ennek a vetületében kellene, hogy megismerhető legyen. Csakhogy éppen ez Ilia titka. S a titok, a mai politikusi maszatolással ellentétben nem azért titok, mert megfejtetlen, hanem mert nem igényel megfejtést. *Quod vitae sectabor iter*. Így aztán minden értelmezés és magyarázat legfeljebb időleges; inkább magyarázza a magyarázót, mintsem a tárgyát. Mert a „tárgya” nem tárgy. Amint mondjuk Descartes-ot, Pascalt, Proustot, Joyce-ot, Dantét, Németh Lászlót,

⁶⁷⁶ Cs. Gyimesi Éva: Honvágó a hazában. Cikkek, tanulmányok, esszék. Bp., 1993. Pesti Szalon. p. 62.

Fülep Lajost se nagyon lehet megérteni, legfeljebb újraértelmezni. Így aztán pártokra és pszeudopártokra szétmanipulált társadalmunkban Ilia műve és léte nádszál, amin át tiszta levegőt lehelhetünk víz alatti rejtekeinkben és homokvárainkban. Lehet különben, hogy Pascal is így valahogy értette a gondolkozó nádszál. Port-Royal imaginárius Szentje mindenesetre nyugodtan vállalhatná Ilia Mihály 1993-ban Varga Lajos Mártonnak az akkori helyzetét firtató kérdésére adott válaszát:

„Biztos, hogy az emberben van keserűség, van fájdalom, sok minden miatt. Az elmúlt két-három évben többször is Marcus Aureliushoz fordultam vigasztalódni. Most úgy látom, e kornak talán nincs is szüksége arra az értelmiségire, aki azt hiszi, hogy az egészre van hatása az ő munkálkodásának. A magát egy-egy politikai csoport mellett elkötelező, a részproblémákat gyorsan és látványosan megoldani tudó vagy ígérő típus boldogul. Az aggályosabb, mert erkölcsi szempontot, eszményeket, elveket, normákat hangoztató és érvényesítő, függetlenségükre finnyás értelmiségiek e folyamatban, s vele a politikai fejleményekben is, idegenek, nemkívánatos tényezők. Szükségképpen oppozícióba kerülnek. Tehát, magukra maradnak.”

Vekerdi László nyomtatásban megjelent nagyobb önálló művei

- Kalandozás a tudományok történetében. Művelődéstörténeti tanulmányok.
Bp., 1969. Magvető.
- Németh László alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1970. Szépirodalmi.
Befejezetlen jelen. Tudománytörténeti tanulmányok. Bp., 1971. Magvető.
A matematikai absztrakció történetéből. Bukarest, 1972. Kriterion.
Így élt Newton. Bp., 1977. Móra.
- Európa születése. Európa a IV–XIII. században. (Társszerző: Varga Domokos).
Bp., 1977. Móra.
Vigh Tamás. Bp., 1983. Corvina.
- A világ kereke. Az ember útja az őskortól az újkorig. (Társszerző: Varga Domokos).
Bp., 1985. Móra.
- Németh László: Négy könyv. Vál. és szerk.: Németh Judit. Sajtó alá rend.: Vekerdi László.
Bp., 1988. Szépirodalmi.
Tudás és tudomány. Vál.: Terts István. Bp., 1994. Typotex.
- „A Tudománynak háza vagyok”. Reáliák a régi Akadémia terveiben és működésében.
Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp.–Piliscsaba, 1996. MATI – TKME.
A véges végtelen. (Társszerző: Herczeg János). Bp., 1996. Typotex.
A sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában.
Vál. és szerk.: Monostori Imre. Tatabánya, 1997. JAMK.
Így él Galilei. Bp., 1997. Typotex.
- Az elsüllyedt katedrális. Hatvan év versei. (Válogatás Jánosy István költeményeiből).
Vál.: Vekerdi László. Bp., 1999. Magyar Írószövetség – Belvárosi Könyvkiadó.
A közértelmesség kapillárisai. Tata–Tatabánya, 2001. Sollers – JAMK.
Fülep Lajos levelezése. Tatabánya, 2009. JAMK.
- Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Bp., 2009. MATI.
Az újkori matematika és fizika megszületése. Bp., 2010. MATI.
Csillagórák Vekerdi Lászlóval. Összeáll.: Herczeg János. Bp., 2011. Typotex.
- Magyar világ – tudós világ. Tudománytörténészek és művelődéstörténészek gyűjteményében. Sajtó
alá rendezte: Gazda István. Bp., 2011. MATI.